سەيپىدىن ئەزىزى

سوتۇق بۇغراخان

2

مىللەتلەر نەشرىياتى

سەيپىدىن ئەزىزى

سۇتۇق بۇغراخان

2

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئۈچىنچى باب

ئۇلغىيىش

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوقۇش-ئاقارتىش ئولچىسى بىلگە تېكىن كۈنچىقىش ياقتىن پىيادە مېڭىپ ئوردۇ ئالدىغا كەلدى. ئۇ ئوردۇ ئالدىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ سول ياققا بۇرالدى ۋە ئۆتكۈر قۇياشنىڭ تەپتىدە چىققان پېشانە تەرلىرىنى ياغلىقىغا ئېرتىپ ئازراق ماڭدى. كېيىن كۈنچىقىش ياققا قاراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئېگىز ئىككى پەشتاقلىق، پىششىق خىشتىن گۈلدار قىلىپ سېلىنغان يوغان قاپقىغا قاراپ توختىدى. پەشتاقلار ئارىسىدا كۆتۈرۈلگەن قاپقىنىڭ پېشانىسىدە ئۇيغۇرچە ھەم ئەرەبچە "خانلىق بىلگە يۇرتى" دەپ سېرىق رەڭ بىلەن يېزىلغان خۇش خەت قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىگە بۇ خەت ئۇزاق بوشلۇقتا نۇرلار چاچقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. "ئەجەب ياخشى، — دېدى ئۇ ئىچىدە، — شۇ نۇر ئەلنى يورۇتسا، ئۇلۇسنىڭ كۆزىنى ئاچسا ئەجەب ئەمەس". ئۇ قاپقىغا زوق بىلەن بىرپەس قاراپ تۇرۇپ كۈلۈمسىرىدى. ئۇ ھەر قېتىم بىلىگ يۇرت قاپقىسى ئالدىغا كەلگەندە، مەغرۇر ھېسسىيات بىلەن بىر قاراپ قوياتتى. بۈگۈن توختاپ، ئالاھىدە سۆيۈنچ بىلەن قارىدى. ئۇ خۇشال ھالدا قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىردى. قاپقىدىن كىرگەندە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بىلىگ يۇرتىنىڭ كەڭ ھويلىسى يېيىلدى. ياغاچ، ئالما،

نەشپۈت، ئۈجمە دەرەخلىرى بىلەن تولغان بۇ كەڭ، تۆت چاسا
ھويلىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدە ئۈزۈنىسىغا سوزۇلغان پېشاي-
ۋانلىق ھۇجرىلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قاپقىنىڭ ئوڭ ھەم سول
ياقىدا قاپقىغا بىر تۇتاش ئۈزۈنچاق پەنجىرىلىك ئىككى ئۆيدە
بالىلارنىڭ چۇرقىراشقان ئاۋازلىرى پۈتۈن ھويلىنىڭ جىملىقىنى
بۇزاتتى. "باللار... ئاھ، باللارمۇ ئوقۇماقتا، — دېدى بىلگە تېكىن
ئۆز-ئۆزىگە، — مۇشۇنداق ئوقۇللار جىقراق ئېچىلسا..."

ھازىر قەشقەر شەھىرىدە ۋە باشقا چوڭراق شەھەرلەردىلا بۇ
خىلدىكى باشلانغۇچ ئوقۇللار ئېچىلغانىدى. بۇ ئوقۇللار دىنىي
ئوقۇل بولۇپ، ھەپتىيەك، قۇرئانىنىڭ پارچىلىرى، باشلاپقى
دىنىي بىلىملەر ئوقۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا دەرسلەردىن گەپ
ئېچىشقا بولمايتتى. چۈنكى، دەرس بېرىدىغان كىشىلەر ناھايىتى
كەم، يوق دېيەرلىك ئىدى. پۈتۈن ئەلدە بىردىنبىر ئالىي ئوقۇل —
مۇشۇ خانلىق بىلىگ يۇرتى بولۇپ، ئوتتۇز-ئوتتۇز بەش ياش-
لارغىچە بولغان ياشلار ئوقۇيتتى. دىن، دىنىي ئاقائىدلەر، قۇرئاننىڭ
تەبىرىنى ئوقۇغاندىن باشقا، ئەدەبىيات، ھېساب، تارىخ ۋە تىبا-
بەتچىلىك دەرسلىرىمۇ ئوقۇلاتتى.

بىلگە تېكىن مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدىكى تار يولدىن ئۆتۈپ،
مەدرىس بىناسىغا قاراپ ماڭدى ۋە پەلەمپەيدىن مەدرىسىنىڭ
سۇپىسىغا كۆتۈرۈلدى. بۇ سۇپا بىلەن تۆت چاسا بىنانى ئايلىنىپ
چىقىشقا بولاتتى. بىلگە تېكىن ئادىتى بويىچە مەدرىس بىناسىغا
زوق بىلەن نەزەر سالدى. مەدرىسىنىڭ ئاستىنقى يېرىمى ئېگىز
تۆت چاسا بولۇپ، تۆت بۇلۇڭ ئۈستىدە گۈللۈك ئېگىز پەشتاقلار،
تاملارغا سىلىنغان ئاق-يېشىل نەقىشلەر كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ

قىلاتتى، تۆت پەشتاق ئوتتۇرىسىغا ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان گۈمبەزنىڭ يېشىل ساپال خىشلىرى كۈننىڭ نۇرىدا پارقىرايتتى. ئۇ، بېزەكلىك چوڭ ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە، مەدرىس ئىچىدىن قاتتىق ئاۋازلار بىلەن ۋارقىراشلار ئاڭلاندى، ئىشىكنى ئېچىپ كىرسە ئوقۇغۇچىلار ئۆرە-تۆپە بولۇپ ۋارقىرىشىپ نېمىلەرنىدۇ تالىشىۋاتقانىكەن. گايى باللار خۇددى ئۇرۇشىدىغاندەك تاكال-لىشاتتى. ئۇ دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ چۇقانلار ئارىسىدىن "بىلگە تېكىننىڭ توغرا..." "بەگ بىلگەنىڭ توغرا" دېگەن ئىككى خىل سۆزلەرنى ئاران ئاڭلىدى. ئۇ تالاش-تارتىشنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى، بۇلتۇردىن بېرى ئوقۇغۇچىلار ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن: بىر بۆلىكى تارىخ ئوقۇتقۇچىسى بىلگە تېكىننىڭ كۆز قارىشىنى قوللايتتى. يەنە بىر بۆلىكى، ئىسلام دىنى دەرسى ئوقۇتقۇچىسى بەگ بىلگەنىڭ كۆز قارىشىنى قوللايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىيات دەرسى ئوقۇتقۇچىسى ئىلىك ھاجىپنىڭ كۆز قارىشىنى ياقىلىغۇچىلارمۇ بار ئىدى، لېكىن بۇلارنىڭ تېخى سانى ئاز ئىدى.

بىلگە تېكىن يېشىل سىرلانغان چوڭ تۈۋرۈكلەرنى ئارىلاپ ئىلگىرى ماڭدى، ئۇنى كۆرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۇقانلىرى "شىپپىدە" توختىدى. باللار ئوقۇتقۇچىسىغا يول بېرىشتى ۋە ئوڭ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى. ئوقۇتقۇچى باللار ئارىسىدىن كۈلۈمسىرەپ قاراپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل تام ئالدىدىكى تاختا سۇپىغا چىقىپ، پەس، چاسا شىرەنىڭ ئۇ ياقىدا باللارغا قاراپ ئولتۇردى. تۈۋرۈكلەرنى ئارىلاپ سېلىنغان گىلەملەر ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىككى يۈزگە يېقىن ئوقۇغۇچى ئالدىدا

كىچىك پەس چاسا شىرە، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىتاب، دەپتەرلەر ۋە دوۋەت، قومۇش قەلەم قويۇلغان ئورۇنلىرىغا ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئۈن چىقارماي ئوقۇتقۇچىسىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. بىلگە تېكىسىن تارتىنىپ ئولتۇرغان باللارغا دىققەت بىلەن بىر قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كالتە يۆتىلى مەدرىسە ئىچىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزدى. ئۇ سەللىسىنى شىرەنىڭ بىر چېتىگە ئېلىپ قويدى. كۆلاھ ئىچىگە كىيگەن چېتى گۈللۈك ئاق دوپپىسىنى بېسىپ، ئۇزۇن چار ساقىلىنى بارماقلىرى بىلەن تاراپ قويدى. ئۇ باللارنى غەمخورلۇق بىلەن سۆيەتتى. باللارمۇ بۇ ئاق كۆڭۈل، بىلەرمەن ئۇستازىنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ھۆرمەت قىلاتتى.

— خوش، باللار، — دېدى ئوقۇتقۇچى يوغان، سالماقلىق ئاۋازى بىلەن، — ئەجەب شوك بولۇپ كەتتىڭلارغۇ، نېمە توغرىدا تالاشتىڭلار؟

باللار شوك، گايىلىرى بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالغان، گايسىلىرى بىر-بىرىگە ئىما-شەرەت بىلەن "گەپ قىل" دەيتتى. لېكىن ھېچ-قايسىسى باشلاپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. سەللىلىك بېشىنى ئويىنىتىپ، ئۇزۇن شالاڭ ئاق ساقاللىرىنى گىلدىڭلىتىپ قېرى بەگ بىلگە كىرىپ كەلدى. ئۇ كىچىك قەدەم بىلەن دىكىلداپ، تۇمشۇقىنى سوزۇپ، كۆزىنى قىسىپ ئىككى ياققا قاراپ تازىم قىلىپ تۇرغان باللار ئارىسىدىن ئۆتۈپ سۇپىسىغا چىقتى ۋە بىلگە تېكىسىن بىلەن سوغۇقلا ئامانلىشىپ قويۇپ باللارغا ئالايدى.

— مەن سىلەرگە تەكرارلايمەن: ئەسسالامۇئەلەيكۇم دەڭلار.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، — دېدى باللار قوشما ئاۋازلىرى بىلەن.

— ھەببەللى، مانا ئەمدى راست مۇسۇلمان باللىرىغا ئوخشۇ-دۇڭلار.

بالىلار ئولتۇرۇشتى. بەگ بىلگىمۇ تۇرغان ئورنىدا بىر ئايلىنىپ، باشقا بىرپەس شىرە ئالدىغا ئولتۇردى.

— بالىلار قېنى باشلايلى، — دېدى بىلگە تېكىن، — ئادىتىمىز بويىچە بۈگۈن، يەنى پەيشەنبە مۇزاكىرە كۈنى. نېمىدىن باشلايمىز؟ مېنىڭچە، باياتىن سىلەر تالاشقان مەسىلىلەردىن باشلايلى. قېنى، كىم سۆزلەيدۇ؟

— مەن باشلاي،... — دېدى هودۇقۇپ، ئوتتۇرىدىراق ئولتۇرغان، چەكمەن يەكتەكنىڭ ئۈستىدىن بەلباغ باغلىغان، بۇرۇتى ئەمدى خەت تارتقان بىر بالا ئورنىدىن قوپۇپ، — يەنىلا ئۆتكەن قېتىمقى گەپلەر.... زاڭلىق قىلماڭلارچۇ، — دېدى ئۇ كۈلگەن بالىلارغا، — شۇنداق، بىرى، ئاللانىڭ قۇدرىتى. يەنە بىرى، ئىگىدارچىلىق مەسىلىسى.

بىلگە تېكىن ئوقۇغۇچىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالغاچ، ئىشىكنى ئاستا ئېچىپ پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىۋاتقان ئىلىك هاجىپقا قاراپ تۇردى. قېلىن قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان بۇ قاۋۇل يىگىت ئاستا كېلىپ، ئارقا تەرەپتىكى بالىلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر بوش ئورۇنغا ئولتۇردى. يانلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار قوزغالغانىدى، ئۇلارنىڭ تىزلىرىنى بېسىپ قويدى. بىلگە تېكىن يېنىغا شەرەت قىلىشقا قولىنى كۆتۈرگەنىدى، ئۇ ئىككى قولى بىلەن "جىم" دېگەن مەنىدە شەرەت قىلدى.

— هە، يەنە شۇ گەپلەر، دەڭ، — دېدى بىلگە تېكىن ئۆرە تۇرغان ئوقۇغۇچىغا قاراپ، — بولىدۇ، داۋاملىق مۇزاكىرە قىلايلى. قېنى كىم سۆزلەيدۇ؟

— ئاللانىڭ تەقدىرى توغرىسىدا مۇزاكىرە قىلىشنىڭ ئۆزى،

ئالـلاغا قارشـىلىق، ــ دېدى بەگ بىلـگە ۋە ئىكـكى ياقىـغا قاراپ قوزغىلىپ قويدى، ئۇ تۇمـشۇقـىنى سوزۇپ ئاغزىـنى ئۈمەللەيتـتى، ساقىلى تىترەيتتى.

ــ بىز ئاللاغا قارشى ئەمەسمىز، لېكىن، ھەممە ئىـش ئالـلانىڭ تەقـدىرىـسىز بولمايدۇ، دېگەن سۆز توغرا ئەمەس، دەيمىز، ــ دېدى يەنە بىر بالا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇ قايناپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئەگەر ھەممە ئىش ئاللانىڭ تەقدىرىسىز بولمايدىغان بولـسا، مېـنىڭ سۆز قىلىشىم، مېنىڭ مېڭىشىمۇ شۇنداقمۇ؟

ــ ئەلۋەتـتە شۇنـداق، ــ دېـدى بەگ بىلگە قايناپ، ــ ئىككى دولاڭدا ئىككى پەرىشـتە بار، سېـنىڭ قىلماقـچى بولغان ئىشىڭـنى ئۇلار سېنىڭ يادىڭغا سالـىدۇ، سەن قىلىـسەن. سەن ھازىـر سۆز- لەشتىن بۇرۇن ئاللا ئۇز قۇدرىتى بىلەن بۇيرۇق قىلغان، پەرىشتىلەر سېنىڭ ئېـسىڭگە سالىدۇ، سەن سۆزلەيسەن.

ــ كاپىـرلاردىمۇ پەرىشـتە بولامدۇ؟ ــ دەپ سورىـدى يەنە بىر ئوقۇغۇچى.

ــ بولـمايـدۇ، چۈنـكى ئۇ، كاپىر ــ دە! ــ جاۋاب بەردى بىلـگە بەگ.

ــ ئۇنداق بولسا، كاپىرلار قانداق ھەرىكەت قىلىدۇ؟

ــ ھە، ھە... سەن ئاللاغا شەك كەلتۈردۈڭ، ــ دېدى بەگ بىلگە تىتـرەپ، ئوقۇغۇچـىلار كۈلۈشۈپ كەتـتى. ئۇ يەنە "ئىـمانـدىن ئازدىڭ"، ــ دەپ قويۇپ بىر چـۆكـىلەپ ئورنـىدا ئولـتۇردى. ئوقۇغۇچىلار يەنە كۈلۈشتى.

ــ ئالـلاغا شەك كەلتۈرگەنـلەرگە بىزنىڭ بىلـىـگ يۇرتـىمىزدا ئورۇن يوق، ــ دېدى ئاق سېمىز كەلگەن بىر ئوقۇغۇچى ئورنـىدىن

قوپۇپ ۋارقىراپ.

بىرنەچچە جايدىن توغرا!، توغرا دېگەن ئاۋازلار چىقتى.

— مەسىلىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئېگىزىدىن مۇھاكىمە قىلىش لازىم. بۇنداق دېيىش ئاللاغا شەك كەلتۈرۈش بولمايدۇ. ئاللا ھەممە ئادەمگە، ھەربىر ئادەمنىڭ ھەربىر ئىشىغا ئۆز تەقدىرى بىلەن بۇيرۇق بېرىپ تۇرىدىغان بولسا،— دېدى ئارقىدىراق، چەتتىرەك ئولتۇرغان يېشى چوڭراق بىر ئوقۇغۇچى سالماق بىلەن، — بىر ئاللانىڭ تۈمەن-تۈمەنلىمىڭ ئىشلارغا قانداقمۇ چولىسى تەگسۇن؟!

— ھەممە كىشىنىڭ كۆڭلىدە ئاللا بار، — دەپ ۋارقىرىدى، ھېلىقى ئاق سېمىز ئوقۇغۇچى.

— ئاللا بىر ئەمەسمۇ دوستۇم؟ — دېدى ئاۋۇ ئوقۇغۇچى كىنايە بىلەن، — لائىلاھە ئىللەللانى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟!

بالىلار ۋارقىراپ كۈلۈشتى. سېمىز بالا ئەتراپىدا قاراپ قويۇپ، ئاچچىقى بىلەن دومسىيىپ ئولتۇردى.

— ھەممە ئىش، بارلىقنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن بولىدۇ، — دېدى بەگ بىلگە ئۇنىنى ئېگىز چىقىرىپ، — دۇنيانىمۇ، بىزنىمۇ، سىزنىمۇ ئاللا ياراتقان. ئاللا بار دېسە، بار بولسەن، يوق دېسە، يوق بولسەن...

— بۇنداق دېيىش جانابىي بەگ بىلگە، — دېدى سالماق بىلەن بىلگە تېكىن، — دۇنيانىڭ ئەمەلىيىتىگە توغرا كەلمەيدۇ. دۇنيا ئەزەلدىن مەۋجۇت، ئۇ ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ... بىز ئەمدىلاتىن ئىسلامنىڭ دۇنيانى بىلىش قاراشلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋاتىمىز. تېخى بىرنەچچە يىللار ئىلگىرى بىز بۇتقا چوقۇناتتۇق. بۇتنىڭ لايدىن ياسىلىدىغانلىقىنى، ياسالغاندىمۇ ئۆز قولىمىز بىلەن ياسىلىدىغانلىقىنى

بىلىپ تۇرۇپ چوقۇناتتۇق. ئەمما، ئېگىزدىن ئالغاندا بىزنىڭ چوقۇنغىنىمىز لايى بۇت ئەمەس، بەلكى بۇددانىڭ دۇنيا ھەققىدىكى، ھايات ھەققىدىكى قانۇنىيەتلىرى ئىدى. كىشىلىك دۇنياسىنىڭ تەرەققىياتىنى ھەممە تەلىمات، ھەممە دىنلار نۇقۇللا "ئاللا ياراتقان" دەپلا چۈشەندۈرمەيدۇ. ئېيتىلىشتا شۇنداق بولغىنى بىلەنمۇ ئۇنى چۈشەندۈرۈشتە ئايرىملىق پەرقلىرى بار، بىزنىڭ خەلقىمىز مىڭ يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ئىسلام دىنى ھەممىيلەنگە، ھەتتا ئالىملىرىمىزغىمۇ تېخى يېڭى دىن. تالاش-تارتىشلارنىڭ بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق. ھەممە پىكىرلەرنى ئاللانى شېپى كەلتۈرۈپ تۇرۇپ چەتكە قېقىۋېرىش ئىلىم ئادىمىنىڭ ئىشى ئەمەس. خوش، دۇنيا ئىسلام دىنى كېلىشتىن ئىلگىرى، ھەتتا بۇددا دىنى ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرىمۇ بارلىقى راستمۇ، يالغانمۇ؟ ئۇ قانداق تەرەققىي قىلىپ كەلگەن؟

— ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن، — دېدى ئىلىك ھاجىپ بەگ بىلگە تاتىرىپ تىمىقىنى تاتىلاۋاتقاندا ئورنىدىن قوپۇپ، باللار ھەيران بولۇپ ئۇنىڭغا قاراشتى. ھاجىپ ئالدى تەرەپكە ماڭغاچ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — دۇنيا مەۋجۇت نەرسە، ئۇنى سەن بار دېسەڭ بار بولۇپ، يوق دېسەڭ يوق بولۇپ كەتمەيدۇ، — ئۇ سۇپا ئالدىغا كېلىپ باللارغا بۇرالدى، — ئۇ ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن تەرەققىي قىلىدۇ. يەنە، دۇنيادىكى نەرسىلەر ئۆز ئالدىغا يەككە تۇرالمايدۇ. ئۇ بىر-بىرى بىلەن ياردەملىشىپ ئۆسۈپ بارىدۇ.

— توغرىراقى، بىر-بىرى بىلەن چېلىشىپ ئۆسۈپ بارىدۇ، — دەپ قوشۇپ قويدى بىلگە تېكىن

— بۇ ھېلىقى ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ گەپلىرى، — دېدى چىچاڭشىپ

بەگ بىلگە، — فارابى دىنسىز، دەھرى، ئۇ كونا يۇنانلىق ئەقلىدىن ئازغان ئارستوتىلنىڭ مۇرىتى...

— بىزدە، جانابىي بەگ بىلگە، — دېدى ئىلىك ھاجىپ يانغا ئۆتۈپ، — ئاشۇ يۇنانلىق ئارىستوتېلدەك "ئەقلىدىن ئازغان" ئادەملەر چىقسا ياخشى بولاتتى. ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇپ بەك توغرا قىلغان، شۇڭلاشقا ئۇ ئۇلۇغ ئادەم بولغان. مانا، سىز ئاغزىڭىزدىن چۈشۈرمەيدىغان باغدادتا مۇھەممەد فارابىنىڭ تەلىملىرىنى ئەڭ چوڭ مەدرىسىلەردە ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلەمسىز؟ فارابىغا مۇرىت بولۇش بەك ياخشى ئىش ئەمەسمۇ؟

باللار ئارىسىدا ھاياجانلىنىش ۋە خۇشاللىق كەيپىياتى كۆرۈلدى. بەزىلىرىنىڭ چىرايىدىن خاپىلىق چىقىپ تۇراتتى.

— بۇ ئاللاغا قارشىلىق، — دېدى بەگ بىلگە، كەشى بىلەن شىرەنى ئۇرۇپ چېچىلىپ، — ئۇتتۇر كەلگەنلا ئادەملەرنىڭ پەلەپەتىش گەپ-سۆزلىرىنى تەلىمات دەپلا مۇھاكىمە باھانىسى بىلەن دەھرىلىك ئۇرۇقى چېچىش، مۇقەددەس دىنىمىزغا قارشىلىق قىلغانلىق بولىدۇ. بۇ ناھايىتى دەھشەتلىك، بىزنىڭ ئىسلام دۆلىتىمىزدە بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. بىزگە ھازىر مۇھاكىمە ئەمەس، قاتتىق قوللۇقلۇق كېرەك، — ئۇنىڭ سەللىسى چۇۋۇلۇپ بويىنغا چۈشۈپ قالدى، ساقاللىرى تېخىمۇ تىترەپ كەتتى، — مەن بۇنداق مۇھاكىمە، تەتقىقات دەپ مۇقەددەس ئەقىدىمىزگە قىلىنغان ھاقارەتلەرگە چىداپ تۇرالمايمەن...

ئۇ ئالدىراپ كەشنى كىيىپ، سەللىسىنى قولتۇقلاپ شاپاشلاپ تاشقىرىغا ماڭدى. بىر بۆلۈك تالىپلار راھەتلىنىپ كۈلۈشتى.

— بىزمۇ كېتىمىز! — دېدى سېمىز بالا، — يۈرۈڭلار!

ئۈچ-تۆت بالا ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى، بەزىلىرى باشقىلارغا قاراپ تۇرۇپ قالدى...

— خاپا بولسا ياخشى ئەمەس، — دېدى بىلگە تېكىن كۆلكىلەرنى بېسىپ، — بىزچە تالىشىش دەيمىز، ئەرەبچە بۇنى مۇنازىرە دەيدۇ. بۇ ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش دېگەن سۆز.

— مەن جانابىي بەگ بىلگە ئېيتقاندەك دىنغا قارشى تۇرغىنىم يوق، — دېدى ئىلىك چۈشەندۈرۈپ، — مەن تېخى ئاللاغا شەك كەلتۈرۈش دەرىجىسىگە يەتكىنىم يوق. مەن دۇنيا نەدىن كەلگەن، بۇ دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر قانداق بار بولۇپ تۇرالايدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆز قارىشىمنى ئېيتتىم. يۇنانلىق ئارىستوتېل بۇنىڭدىن مىڭ ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ئادەم. ئۇ شۇ ۋاقىتلاردا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن يېڭى قاراشلارنى ئېيتىپتىكەن، بىز نېمىشقا ئويلىيالمايمىز. ئۆزىمىزدىن چىققان فارابى ئۇلۇغ ئادەم، ئۇ جاھىل ئەرەب، پارس پەلسەپىسىگىمۇ تەۋرىتىش خاراكتېرلىك تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ ئىشلىرى بىزگە ياخشى ئۈلگە ئەمەسمۇ؟!

تالىپلار هاياجان بىلەن ئىلىك هاجىپنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى.

— بىزگە دۇنيا توغرىسىدىكى يېڭى قاراشلار جىقراق سۆزلەپ بېرىلسە ئىكەن، — دېدى هېلىقى بۇرۇتلۇق بالا ئورنىدىن تۇرۇپ.

— بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن جانابىي ئىلىكنى جىقراق ئاۋارە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، — بىلگە تېكىن سوئال قىياپىتى بىلەن هاجىپقا قاراپ قويدى. هاجىپ بېشىنى ئېگىپ رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى، — باللار، سىلەر يەنە نېمىنى تالاشقاندىڭلار؟

— قۇلدارلىق ياخشىمۇ، زېمىندارلىقمۇ؟ دېگەن تالاش، — دېدى

بۇرۇتلۇق بالا، ــ بەزىلەر، ”قۇلدارلىق ياخشىكەن. قۇللار تىنىچ ئىشـ
لەيتتى. ئەمدى تارىغچىلار چاتاقچى بولۇپ كەتتى، گەپكە كىرمەيدۇ“
دەيدۇ. گايىلار، ”پۇت-قوللىرىنى زەنجىر بىلەن باغلاپ ئىشلەتسەك
قانداق گەپ قىلاتتى؟ تېخى كىشلەرنى خالىغانچە ئۇرۇپ ئۆلتۈرسە،
بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتسا، ئۇۋال ئەمەسمۇ؟ يەنە زېمىندارلىق
ياخشى ئىكەن“ دەيدۇ. يەنە گايىلار ”تارىغچىلارنىڭ قوشتىن چىقىرىپ
سۆرەمگە سېلىشى دېگىنى راست. هازىرمۇ ئەركىن ئەمەس“ دەيدۇ.
ــ سىز قايسىسىنى توغرا دەيسىز؟
ــ مەن... ــ ئۇ گەدىنىنى قاشلاپ ئوڭايسىزلانغاندەك قىلدى، ــ
مەن ئاخىرقى قاراش ئورۇنلۇقمىكىن دەيمەن.
ــ مىكىن دېمەي، ئورۇنلۇق دەۋېرىڭ، ــ دېدى ئىلىك
هاجىپ، ــ ”قوشتىن چىقىرىپ سۆرەمگە سېلىش“ ــ نامراتلارنىڭ بۇ
سۆزى بەك توغرا ئېيتىلغان. يەنە ”نۇقتىنى ئېلىپ يۇگەن سېلىش“
دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇش كېرەك. هەممە زېمىن يەنە خوجايىنـ
نىڭ ئىلكىدە. نامراتلار باي ئۈچۈن تۇنەك ئازابىدا ئىشلەيدۇ. نۇقـ
تىمۇ يوق، يۇگەنمۇ يوق بىر زامان بولسا، نامراتلار ئۆز زېمىنىدا،
ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىسە... مۇشۇنداق ئەركىن زامان بولسا ئەجەب
ياخشى بولغان بولاتتى.
ــ سىزچە ئۇ ئەركىن زاماننىڭ نامىنى نېمە دېسەك بولار؟ ــ
سورىدى بىلگە تېكىن.
ــ ئۇ ئەركىن زاماننىڭ نامى نېمە؟ مەن تېخى جاۋاب بېرەلـ
مەيمەن. ئىزدىنىش كېرەك.
باللار يەنە سوئاللارنى قويدى. جىددىي مۇزاكىرە بولدى.
ــ جانابىي هاجىپ ياخشى سۆزلەرنى قىلدى تالىپلار، ــ دېدى

بىلگە تېكىن ئاخىرىدا، — ئاللاغا شەك كەلتۈرمەسلىك، دۇنيانى توغرا تونۇش، كۆپچىلىككە ئەركىن زامانىنى ئارزۇ قىلىش، ئىزدىنىش... توغرىسىدا رىغبەت بېرىش — بۇلار ياخشى پىكىرلەر. ھاجىپنىڭ قاراشلىرى ئورۇنسىز ئەمەس، ئىزدىنىش كېرەك. ئوقۇش-بىلىم ئېلىش، ئىزدىنىش، ئۇچرىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش دېگەن سۆز. ئىزدىنىش كېرەك. ئىزدىنىش ئۇچۇن مول، چوڭقۇر بىلىك كېرەك. خوپ تالىپلار، بۇگۈن مۇشۇنچىلىك سۆزلەشسەك قانداق؟

بىلگە تېكىن ئىللىك ھاجىپ بىلەن ئورنىدىن تۇردى. باللار قوپۇپ ھۆرمەت بىلەن ئىككى ئۇستازىنى ئۇزاتتى...

• • •

بارلىق ئۇلچىلار، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى نۆۋەتتىكى ئوردۇ كېڭەشمىسىگە يىغىلىپ بولغان. سۆلەتلىك تەخت ساراي ئادەم يوقتەك جىمجىت ئىدى. ئارىلاپ-ئارىلاپ ئاغزىنى قولى بىلەن يېپىپ قىسقا يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ قالاتتى. تەخت سارايىنىڭ چوڭ مېھمان سارايىغا قارىغان ئىشىكى تاشقىرىغا ئاۋازسىز ئاستا، كەڭ ئېچىلدى. كىشىلەر ئىشىك ياققا بويۇنلىرىنى سوزۇشتى.

— خاقانىمىز ئۇلۇغ بۇغراخان ئايدىڭ خانىش بىلەن تەخت سارايىغا كىرىدۇ!

ئىشىك ئاغىسىنىڭ بۇ تەنتەنىلىك ئاۋازى سارايىنى جاراڭلىتىۋەتتى، ئادەملەر ئىشىك ياققا توغرىلاندى.

سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ خانىش خان ۋە خانىش كىيىملىرىدە سالماقلىق مېڭىپ كىردى. ئۇلارنىڭ نامى، كىيىملىرى سۇرلۇك، ئەمما، كىشىلەرگە قاراپ كۇلۇمسىرەپ تۇرغان سىياقلىرىدىن سۇر ئەمەس، بەلكى يېقىملىقلىق بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ

ئارقىسىدا، ئوتتۇرىدا يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، ئىككى يېنىدا يابغۇ بىلگە تېكىن، تۇكسىن ئارسلان بىلەن ئىلىك ھاجىپ بىللە كېلەتتى.

خان بىلەن خانىش گۈللۈك ئۇزۇن گىلەم ئۈستىدە، ئىككى ياقتا قاتارلىشىپ، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلىپ تۇرغان كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، سۇپا ئۈستىگە كۆتۈرۈلدى، تەخت ئالدىغا بارغاندا ئارقىلىرىغا بۇرالدى.

ــ ئولتۇرىلى، جانابلار! ــ دېدى سۇتۇق. ئۇ ئاۋازىنى ياۋاش چىقارماق بولغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇيرۇق ئاۋازىغا ئوخشاپ كەتتى.

خان ۋە خانىش ئولتۇرغاندىن كېيىن باشقىلارمۇ ئۆز رېتى بويىچە ئولتۇرۇشتى. تەخت سۇپىسىنىڭ ئىككى چېتىدىن باشلىنىپ، تۆردىن تۆشۈككە سوزۇلغان ئىككى قاتاردا، ئوڭ ياقتا يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، تۇكسىن ئارسلان، يابغۇ بىلگە تېكىن ۋە باشقىلار، سول ياقتا تېكىن ئاغىچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگ ۋە باشقىلار تىزىلىپ ئولتۇرۇشاتتى.

سۇتۇق بۇغراخان تەمكىن، سالماق ئاۋاز بىلەن سۆز باشلىدى:

ــ ئاللاتائالا شۇنداق بىر خىسلەتلىك دۇنيا ياراتقانكى، ئۇنىڭدا ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان، ھەر خىل دىنغا ئىشىنىدىغان، ھەر خىل ئۇقەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر ياشىماقتا. بىزمۇ شۇ قاتاردا. باشقىلار بىزگە يات، بىز باشقىلارغا يات. بىراق بىزنىڭ دەيدىغىنىمىز، بىزگە دوست بولغۇچىلارغا بىز دوست، بىزگە ياغى بولغۇچىلارغا بىزمۇ ياغى.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئاخىرقى سۆزى شۇنداق ئەستايىدىل ۋەزمىن ئاڭلاندىكى، سورۇندىكىلەر ئىختىيارسىز قايىل بولدى.

سۇتۇق بۇغراخان سۆزىنى توختىتىپ، كۆپچىلىككە بىر سەپسېلىپ چىققاندىن كېيىن، بىلگە تېكىننى قول ئىشارىتى بىلەن كۆرسىتىپ: "جانابىي بىلگە تېكىن بىزگە ئەتراپىمىزدىكى دۇنيانى تونۇشتۇرۇپ بەرسۇن" دېدى.

بىلگە تېكىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاۋال سۇتۇققا، ئاندىن كۆپچىلىككە تازىم قىلىپ بولۇپ سۆز باشلىدى:

— بىزنىڭ شەرقىمىزدە قېرىنداش قوچۇ خاندانلىقى بار. ئۇلارنىڭ نېرىسىدا، بىزنىڭ شەرقىمىزدە تۆبۇتلەر، سېرىق ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار بار. ئۇلارنىڭ نېرىسىدا سېلىنگا دەرياسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ دەريا بار. دەريانى پاسىل قىلغان ھالدا شىمالدا كىدانلار قۇرغان قاراختاي خانلىقى بار. جەنۇبتا بولسا ئىچكىرى چىن، يەنى سۇڭ خانلىقى بار. بىزنىڭ شىمالىمىزدىكى قوچۇ ئېلىنىڭ شىمالىدا نايمان، كېرەي ئۇلۇسلىرى بار. بىزنىڭ غەربىمىزدە سامانىلار خاندانلىقى بار. ئۇلارنىڭ غەربىدە خارەزىم، غەزنە ھەم ئابباسىلار خاندانلىقى بار. تۆبۇتلەر، سېرىق ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار، كىدانلار، ئىچكىرى چىنلىقلار بۇددا دىنىغا ئىشىنىدۇ. بىزنىڭ قېرىندىشىمىز قوچۇ دۆلىتىدىكى ئادەملەرمۇ شۇ دىنغا ئىشىنىدۇ، نايمان ۋە كىرەيلەر شامان دىنىغا ئىشەنگۈچىلەر. بىزنىڭ غەربىمىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلار.

بىلگە تېكىن سۆزىنى توختىتىپ سۇتۇققا يېنىككىنە تازىم قىلىپ، سۆزىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى بىلدۈردى.

— ئەتراپىمىزدىكى ئەللەر، ئۇلۇسلار بىلەن كەلدى-باردىمىز ياخشى، — دېدى سۇتۇق، — چۆل-جەزىرە، تاغ-داۋانلار بىزنىڭ ئۇلار بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشىمىزغا بۇ چاغقىچە توسقۇن بولال-

مىدى. بىزنى بىئارام قىلىۋاتقىنى بىزنىڭ مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز سامانىلار، — سۇتۇق بىرئاز ئويلىنىپ، توختاپ ئېلىپ ئارسلانغا ئىشارە قىلدى، — تۇكىسىن ئارسلانبەگ ئەلنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى توغرىسىدا سىلەرگە سۆزلەپ بەرسۇن، — دېدى.

ئارسلان كۆكيارىدىكى بۇدداچىلارنىڭ توپىلاڭى، غەربتىكى باغدات خەلىپە ۋەكىلى دەپ كەلگەن ئادەملەرنىڭ چاتاق سېلىۋاتقانلىقى، سامانىلار دۆلىتىنىڭ بېسىپ كېلىش غەرىزى، چېگرىدىكى توقۇنۇشلار، ئۇ ياقتىكى خەلقنىڭ قىيىن ئەھۋاللىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى.

— ئەلنىڭ ئىچكى-تاشقى ئىشىنى چوڭقۇرراق ئويلىشىشقا توغرا كەلدى، — دېدى خان ۋە ئولتۇرغانلارغا بىر نەزەر سالغاندىن كېيىن داۋام قىلدى، — دۆلەت بىرلىكىنى كۈچەيتمەك، ئەل پاراۋانلىقىنى ئاشۇرماق، تاشقى يېغىغا تەييار تۇرماق، بىلىگلىكنى ئاشۇرماق — بىزنىڭ ئۇزاق ئىشىمىز. بىزنىڭ ئىش باشلىغىنىمىزغا ئون بەش يىل بولدى. ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىدا يۇقىرىقىدەك ئۇتۇق ئاز ئەمەس. لېكىن، يەنە يېتەرسىزلىكلىرىمىزمۇ ئاز ئەمەس، ئەل تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقلار بار. قۇلدارلىق توسالغۇسى بىلەن زېمىندارلىق كۈچەيدى. باشقا يېڭى ئىشلارمۇ تۇغۇلماقتا. خەزىنىمىز خېلىلا قۇرۇق. بىزنىڭ ئېلىمىزگە چېگرىداش ئەللەر بىلەن دوستلۇق ئالاقە كۈچەيتىلدى، لېكىن، سامانىلار دۆلىتى ياغىلىق قىلماقتا، چېرىك كۈچىنى ئۇلغايتىش كېرەك. كىشىلىرىمىز بىلىگسىز ھايات كەچۈرمەكتە. بىرنەچچە ئوقۇل، بىلىگ يۇرتىنىڭلا بولۇشى بەك يېتەرسىز. ئۇلۇغ خاندانلىقىمىزنىڭ بارچە ئىلىك خانلىرى، خانلار، ئايماقلار بىر تەندەك ئۇيۇماق كېرەك. خاندانلىقىمىزنىڭ ئەلچىلىرى

ئىلىك خانلارغا بېرىپ كەلدى. قوچۇ خانلىقىغا ئارسلانبەگ بېرىپ قايتتى. ئىدىقۇت بىز بىلەن ھەمكارلىقتا بىللە ئۆتۈشكە، ئۆزئارا نىزا، ئاداۋەت قىلىشماسلىققا سۆز بەردى. بۇنىڭدىن باشقا يەتتە سۇ خانلىقىنىڭ ئىلىك خانى — ئارسلان ئىلىك، يەنە ئىلى بالىقانىمۇ بۇ يىل ياز ئاخىرىدا ئىلىك خانلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزمەككە قېتىلدى. بۇ يىل توققۇزىنچى ئاي بىزنىڭ ئۇلۇغ خاندانلىقىمىز قۇرۇلغان مەرەم كۈنى. قۇرۇلتاينى ئاشۇ مەرەم كۈنلەردە ئۆتكۈزسەك دەيمىز...

خان باشقىلارنىڭ پىكىر بېرىشلىرىگە يول بېرىپ سۆزىنى توختىتىپ، ئولتۇرغانلارغا بىر نەزەر سېلىپ چىقتى. تەخت سارايىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى.

— ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ سۆزلىرى ئەدگۈ، — دېدى يۇغۇرۇش باتۇر تاغا ۋە ئۇزۇن ساقاللىرىنى سىلاپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى — بىرلىك بولمىسا كۈچ بولماس. قاداش① ئىلىك خانلار ئەلنىڭ بىرلىكىنى ئۇلغايتماقنى ئىستەيدۇ. قۇرۇلتاي چاقىرماق كېرەك.

— ئەلنىڭ بىرلىكىدە گەپ يوق ئەمەس، — دېدى بىلگە تېكىن، — قايسى دىنغا تابىنماق كېرەك؟. ئىلى بالىق، قوچۇ، ماچىن ياقىلاردا بۇددىغا تابىنىدۇ. ئىسلام دىنى شامىلى يېتىپ بارغان بودۇن ئارىسىدا ئىسلام دىنىغا تابىنمىساڭ، باشىڭ كېتەر ئىمىش دېگەن قورقۇنچلار بار ئىكەن....

— قورقسا قورقسۇن، — دېدى دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە قويۇپ ۋە ساقىلىنى گىلدىڭلىتىپ تىترىتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىسلام دىنىمىز دۆلەت دىنى. باشقىلارنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلىشى

① قاداش — قېرىنداش.

شەرت. ياخشىلىقچە قوبۇل قىلمىسا كۈچ ئىشلىتىش كېرەك، دىنىي پېشۋايىمىز ئۇلۇغ بۇغراخان ئەلۋەتتە شۇنداق پەرمان بېرىدۇ.

— جانابىي بەگ بىلگە! سۆزىڭىزنى چۈشىنىپ سۆزلەۋاتامسىز؟ — دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — مەن قانداق دىنىي پېشۋا بولاي؟

— خاتا سۆزلىدىممۇ دەيمەن. توغرا، "مۇھەممەد ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر" دېگەن، بايات①. ئۇنداقتا، بىزنىڭ ئۇلۇغ بۇغراخان ئىسلام دىنىمىزنىڭ باش پاناھى... — بۇغراخاننىڭ كۆزىگە قاراپ سۆزىنى يۆتكىدى بەگ بىلگە، — شۇنداق، قىلىچ كۈچى بولمىسا كاپىرلارنى ئىسلام دىنىمىزغا تابىندۇرماق قىيىن.

— بىزنىڭ قولىمىزدىكى قىلىچنى بودۇننى قىرماققا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، — دېدى بىلگە تېكىن نارازى بولۇپ، — ئۇنى ياغىغا ئىشلەتمەك كېرەك. ئىسلام دىنىنى ئۈگۈت قىلماق كېرەك. دىنغا تابىنماققا كۈچ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

باتۇرتاغا بېشىنى لىڭشىتىپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بىلگە تېكىننىڭ سۆزىگە قايىل بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— ئۇلۇغ دىنىمىز ئىسلامنى ھەممە كۈچىمىزنى سەرپ ئېتىپ قوغداماق كېرەك، — دېدى بەگ بىلگە تېرىكىپ، — بىزنىڭ مەدرىسلىرىمىزدە دەھرىلىك ئۈگۈت قىلىنماقتا. ئارىستوتېلدەك كاپىرلار، فارابىدەك دەھرىلەرنىڭ جۆيلۈشلىرى ئۈگۈت قىلىنماقتا. بىزنىڭ مەدرىسلىرىمىز ئىسلام دىنىمىزنىڭ بىلىگلىرىنى ئۆگەتمىكى كېرەك ئىدى. تارىخ،

① بايات — خۇدا.

تىل، پەلسەپە... يەنە ئېمىلەرنىدۇ تالىپلىرىمىزغا سىڭدۈرۈۋاتىمىز...

— بولمىغۇر گەپ، — دېدى ئېلىك ھاجىپ سالماق، يوغان ئاۋاز بىلەن، — دىن بىر خىل بىلىك، سىز قارشى بولغان تارىخ، تىل، تەبابەت، ھەتتا ئىلمى مەنتىق ئۆزگەتىلمىسە، بىزنىڭ بىلىك يۇرتىمىزنىڭ مەسجىدتىن ئايرىمىسى بولماي قالار. ئۇلۇسنى بىلىكلىك قىلماق، ئەلنىڭ بىلىك دەرىجىسىنى ئاشۇرماق — بىزنىڭ بۇرچىمىز، خاندانلىقىمىزنىڭ بۇرچى. بۇ بۇرچ ئادا قىلىنمىسا بىزنىڭ دۆلەت تۇتقانىمىزنىڭ مەنىسى يوق. بەلكىم، بىرىپ-بىرىپ دۆلىتىمىز يوقىلىشى تۇرغان گەپ..."قۇت بەلگىسى — بىلىك" دەيدۇ بودۇن... — ئېلىك بىرئاز ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بەزى كىشىلەر "دىن"نى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ، بىراق بودۇن پاراۋانلىقى بىلەن كارى يوق. قولدارلارنىڭ ئورنىنى ئالغان زېمىندارلار كۆپچىلىك تارىغچىلارنى بۇرۇنقىغا ئوخشاش قىينىماقتا. بەزىلەر ئىلگىرى قۇلدارلارنى قانداق چىڭ تۇرۇپ ياقلىغان بولسا ھازىرمۇ ئەڭ ئەشەددىي ئەزگۈچى زېمىندارلارنى، پۇلدار بايلارنى شۇنداق ياقلىماقتا. يەنە كۆپلەپ دىن پېشۋالىرى — قازى-ئەلەملەر، خەتىب-ئىماملار نامراتلارنىڭ شىللىسىگە مىنىپ "دىن" قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ، زېمىندارلارغا، بايلارغا ياردەم قىلماقتا. بودۇننىڭ زارىغىمۇ قۇلاق سالماق كېرەك-تە!

خان بىرئاز ئوڭايسىزلانغاندەك بولدىمۇ، قانداق، ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى. باتۇرتاغا كالتە يۆتىلىپ ساقىلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇنداق سورۇندا ئويلاپ گەپ قىلماق كېرەك، ئېلىك ھاجىپ، — دېدى بۆرىبەگ نارازىلىق بىلدۈرۈپ، — كېيىمكىز دۆلەتىمىزگە، دۆلەت ئىشلىرىنى قارىتىلماقتا.

— ئىلىك ھاجىپ توغرا گەپ قىلدى، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — بىزنىڭ دۆلىتىمىز بودۇننىڭ دۆلىتى بولمىقى كېرەك. بۇدۇننىڭ زارىغا قۇلاق سالماق، باشلاپ سىزنىڭ ئىشىڭىز، جانابىي بۆرىبەگ. سىزنىڭ سالىقلىرىڭىز پۇلى بارلاردىن يانداپ ئۆتۈپ كېتىپ، نامراتلارغا يېپىشماقتا. ئۇلار بېرىۋېتىپ قۇرۇقدىلىپ بولغاندا نېمىسىنى بېرىدۇ؟ كىشىلەر ئېيتقاندەك "ئالىمچى ئارسلان، بېرىمچى ساچقان" بولۇپ قالامدۇ؟

خان ئاخىرقى سۆزنى ئاڭلاپ كۈلۈمسىرىدى. باشقىلارمۇ كۈلۈمسىرىشىپ، چىرايلىرىدىكى جىددىيلىك ئۆزگەرگەندەك بولدى.

— شۇنداق، توغرا گەپ، — دېدى خان، — چوڭ ئالىمچى — مەن. ئالىمچىلار كىمدىن قانچىلىك ئالماقنى بىلمىكى كېرەك ئىدى. خەزىنىدار تېكىن ئاغىچى يەنە بىر چوڭ ئالىمچى، باش خەزىنىچىدە؟ — خان ئۇنىڭغا سىناش نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى، ئۇ ئوڭايسىزلاندى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا قارىشىۋالدى، — مۇنداق كېتىۋەرسە "مۇشۇككە ئويۇن، چاشقانغا قىيىن" بولۇپ قالمىغاي يەنە؟ تېكىن ئاغىچى ئىلىك ھاجىپ ۋە بۆرىبەگ بىلەن بىللە ياساق-ئالىم توغرىسىدا بىر يېڭى بىر بەلگىلىمە بېتىپ چىققاي.

بۇنىڭ بىلەن خان باياتىنقى تالاشنى تۈگەتكەنلىكىنى بىلدۈردى.

— تاشقى ئەللەر بىلەن دوستلۇقتا ئۆتمەكتىمىز، — دېدى چېرىك ئىشلار ئولچىسى ئارسلانبەگ، — بىراق، سامانىلار كۈنپېتىشتىن بىزگە ئۆچلۈك قىلماقتا، چېگرىمىزغا پات-پات بېسىپ كىرىپ، قورالسىز كىشىلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، تالان-تاراج قىلماقتا. ئەل خەتەرگە دۇچ كەلمەكتە. سەگەك بولماق بولمايدۇ.

— شۇنداق، سەگەك بولۇش كېرەك، — دېدى بىلگە تېكىن قوشۇ-

لۇپ، — ياغى ياغىلىقىنى قىلۇر. ئەلىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن جان تىكىپ چېلىشماق كېرەك. سامانىلار ئىككى دەريا ئارىسىنى، سەمەرقەنتنى، شاش، پەرغانە تۈزلۈكىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ ياقلاردىكى بىزنىڭ ئۇلۇس قاداشلىرىمىزنى ئەزمەكتە، تالىماقتا. ئۇنىڭ بىلەن توختىماستىن، ئۇلار ئىچكىرىلەپ كىرىپ بىزنى يۇتماقنى ئويلىماقتا. بىز خاندانلىقىمىزنى قوغداپ قېلىشتىن باشقا، كۆپچىلىكتىكى قاداش ئۇلۇسىمىزنىڭ زارىغىمۇ قۇلاق سالماقىمىز كېرەك.

— ئارتۇق كەتتىڭىز، جانابىي تۇكسىن، — دېدى تېكىن ئاغىچى نارازىلىق بىلدۇرۇپ، — بىز باشقىلار ئۈچۈن ئۆزىمىزنى يەم قىلالمايمىز، ئۆز يېرىمىزنى ساقلاپ قالساق بولغىنى...

— ھە، بۇ توغرا گەپ، — دېدى بۆرىبەگ، — ئۇنىڭدىن كېيىن، سامانىلارنىڭ كۈچىنى تۆۋەن چاغلىماسلىق لازىم، "ئوت بىلەن ئويناشقاننىڭ قولى كۆيەر" دېگەن سۆز بار بودۇندا.

— ياتقان يىلانغا تەگسەك بولماس، — دېدى ساقلىنى گىلدىڭلىتىپ بەگ بىلگە دەرھال، — سامانىلار ئىسلام دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاللاھۇتائالا يولىدا چېلىشماقتا. باغدات خەلىپەم ئۇلارغا شەپقەت قىلماقتا. ئۇلارغا تېگىشمەك — گۇناھكار بولماق دېمەكتۇر...

— ئۇلار باغدات خەلىپەم نامىدىن ھەممە يەردە قان تۆكسە مەيلىمۇ؟ — دېدى بارسبەگ، — قان تۆكۈش، كىشىلەرنى بوزەك قىلىش، يۇرتنى خاراب قىلىش يوللۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرماق يولسىزلىق ئىكەن-دە؟

— ئۆز ئېلىنىڭ ياغىسىنى قوللاش پەسكەشلىك، — دېدى خانىش ئايدىڭ غەزەپلىنىپ، — ياغى قىلىچىنى بوينۇڭغا تىرەپ تۇرسا، سەن ئۇنىڭغا باش ئېگىپ تۇرساڭ؟! ياق، جانابىي ئۇلۇغچىلار، بۇنداق

قىلماق ئۆز ئېلىگە گۇناھ قىلماق دېگەن سۆز. ئۇنداقتا بىزنىڭ خاندانلىقىمىز، دۆلىتىمىز نېمىگە كېرەك؟ بىز ياغىنىڭ ئەلنى تالاپ، ئۇلۇسنى قىرىپ، قان ئاققۇزۇشلىرىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرالمايمىز، — خان ئۇنىڭغا زوق بىلەن قاراپ قويدى. خانىش بارغانسېرى غەزەپ بىلەن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ياق، ھەرگىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، بىز ئەلنى، ئۇلۇسنى جان تىكىپ قوغدىغۇچىلاردىن بولماقىمىز كېرەك...

— كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خانىش، — دېدى بەگ بىلگە ئورنىدىن قوپۇپ، — مەن ھەرگىز ئۇنداق دېمەكچى ئەمەسمەن، مەن...

— سىز، سىلەر شۇنداق دېمەكچى جانابىي بەگ بىلگە، — دېدى خان سالماقلىق بىلەن كىنايىلىك ئاھاڭدا، — بۇ ئەلگە ئاسىيلىق قىلغۇچىلارغا يول قويغىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ ئىچىمىزدە مۇنداق كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ يوشۇرۇن قەست قىلغۇچىلارمۇ يوق ئەمەس. دۆلەت قارۇغچىسىنىڭ ئورۇنباسار باشلىقى شۇنىڭ بىرسى ئەمەسمۇ؟ چەت ئايغاقچىسىنىڭ بىزنىڭ ئىچىمىزدە ئون بەش يىلدىن ئارتۇق يوشۇرۇنۇپ يۈرەلىشى، بىزگە بىرمۇنچە سىرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ، — باشقىلار يەر ئاستىدىن ئاۋۇ ئولچىلارغا قاراپ قويۇشتى، ئۇلار ئوڭايسىزلىنىپ قەيەرگە قاراشلىرىنى بىلەلمەي قېلىشتى، خان ئۇلارغا كۆز قىرىدا قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — "ئوت بىلەن ئويناشماسلىق"، "ياتقان يىلانغا تەگمەسلىك" دەپ دوق قىلىشلار بىزنى ھېچ قورقۇتالمايدۇ. ئوت سېنىڭ ئۆيۈڭگە تۇتاشماق بولغاندا، قولۇڭنىڭ كۆيگىنىگە قارىماي ئۇنىڭ بىلەن "ئويناشماق" كېرەك. بولمىسا، ئۆيۈڭ كۆيۈپ كۈل بولىدۇ. سەنمۇ خاراب بولىسەن. ياتقان يىلانغا تەگمەي، ئۇنى ئۆلتۈرمەي بولمايدۇ.

ئۇنىڭدا زەھەر بار. بىز زەھەرنى يوقاتمىقىمىز، ئوتنى ئۆچۈرمىكىمىز كېرەك...

خانىنىڭ شايە سەللە بېسىپ تۇرغان قوشۇمىسى بارغانسېرى تۈرۈلدى، كالتە قارا ساقىلى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترىدى، ئۇ يەرگە قاراپ، ئازراق توختىۋالدى، — دىن توغرۇلۇق گەپ-سۆزلەر بولدى. بىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى كەڭ تاراتماقتا تىرىشىمىز. ئىسلام دىنى بىزنىڭ دۆلەت دىنىمىز، بۇنىڭدا ئېغىشمايمىز. بىراق، باشقا دىندىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە ئادەم ئۆلتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئۆتكەن بىر مەزگىلدە گايى جايلاردا بۇنداق ئىشلارمۇ بولدى. ئۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق قىلغاندا ئوبدان ئۇنۇم بەرمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭا، ھەرقانچە زورلىغاندىمۇ قان ئاققۇزماسلىق كېرەك. قازى-ئەلەم، خەلپەت-ئىماملارنىڭ ئىسلام دىنىنى باي بولۇۋېلىشىنىڭ، تەييارتاپلىقنىڭ باھانىسى قىلىۋېلىپ بايلار بىلەن بىرلىشىپ كىشىلەرنى تالاشلىرىغا بولمايدۇ. باغداد خەلىپىسى، ئىسلام شەيخى دېگەن كىشىلەرنى مەن كۆرگىنىم يوق. ئەگەر ئۇلار باياتىنىڭ پەرزى، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىگە قايچى ئىش قىل دېسە بىز ئۇنىڭغا قوشۇلمايمىز. دىنىي مەدرىسىلەرنى ئېچىش كېرەك، لېكىن بۇ مەدرىسلەردە باشقا بىلىملەرنىمۇ ئوقۇتۇش، ئەلنى ئويغاتماق ۋە ئاقارتماق كېرەك. ئالۋاڭ-ياساق ئالماي بولمايدۇ. بىراق "ئالىمچى ئارسلان، بېرىمچى سىچقان" بولماسلىق كېرەك. نامراتلار "سىچقان" بولۇپ قالمىسۇن. ئالۋاڭ-ياساق كېلىشكەن ئۆلچەم بويىچە بولسۇن. كىم قانچىلىك بېرىشكە تېگىشلىك بولسا شۇنچىلىك بەرسىلا ھېچكىم "سىچقان" بولۇپ قالمايدۇ، بۆرى يەنە بۆرى پېتى

تۇرىدۇ. بىز تاشقى يېغىغا قارشى تەييارلىق قىلىشىمىز ئۈچۈن خەزىنىنى كۆچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەل ئىچىدە ۋە سىرتىدا ئالىم-ساتىمنى ئۇلغايتىش كېرەك. كۆنۈپىتىش ۋە كۆنۈچىقىش تەرەپلەردىكى ئەللەر بىلەن كۆپرەك ئالىم-ساتىم قىلماق كېرەك.

خان ئازراق توختاپ كۆتىرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن داۋام قىلدى:

— چەت ئەللەر بىلەن دوستلۇقنى كۆچەيتىش كېرەك. بىزنىڭ دەيدىغىنىمىز ئەلنىڭ ئامانلىقى ۋە تىنچلىقى ئۈچۈن، بىزگە دوست بولغۇچىلارغا بىز دوست، بىزگە ياغى بولغۇچىلارغا بىزمۇ ياغى. بۈگۈنكى كېڭىشىمىز تۈگىدى.

خان، خانىش ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن باشقىلارمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

• • •

سۈتۈق بۇغراخان مېھمانخانىسىدا ئىلىك ھاجىپ ۋە بارسبەگ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى، ئەركىن تاشقىرىدىن كىرىپ:

— ئۇلار كېلىشتى، — دەپ مەلۇم قىلدى.

— كىرسۇن، — دېدى خان.

ئىشىكنىڭ ئىككى قانىتى كەڭ ئېچىلدى. ئىككى خەنزۇ ئەمەلدار كىرىپ كەلدى.

— بۇ كىشى چىن خاقانىنىڭ ئېلىمىزدە تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن سودا ۋەكىلى، — تونۇشتۇردى بارسبەگ ئۇزۇن چاساقال، ئېگىز بويلۇق بىر ئەمەلدارنى كۆرسىتىپ، ئۇ سۇڭ خانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرىدەك ئۇزۇن ياقىسىز تونۋار تون كىيگەنىدى. بېشىدا ئىككى تەرىپىدە لىڭشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلىق قالپىقى بار ئىدى. ئۇ ئاۋال يۇمشاق، كىلەمگە تىزلىنىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى ۋە كەڭ

يېگىنىڭ ئوك تەرىپىدىن سۈك خاقانىنىڭ مەنسەپكە تەيىنلىگەنلىك دەستىكىنى چىقاردى. ئورنىدىن تۇرۇشقا ئىجازەت بېرىلگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ قەدىمىنى ئىلداملىتىپ، ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆرە تۇرغان سۈتۈق بۇغراخانغا يەنە تازىم قىلدى.

— ئۇلۇغ سۈك خاندانلىقىنىڭ ۋەكىلىنى قارشى ئالىمىز، — دېدى خان ۋەكىلنىڭ تازىمىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

— قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خاقانى ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بىزنى قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن بەك خۇشال بىز، — دېدى ۋەكىل ئىككىلىنىپ، كېيىن ئارقىسىدىكى ئۆزىگە ئوخشاش كىيىم كىيگەن، تازىم قىلىپ تۇرغان، ئوتتۇرا ياشلاردىكى بىر كىشىنى تونۇشتۇردى، — بۇ كىشى، بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئەللەر بىلەن سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋاكالەتخانىسىنىڭ باشلىقى.

ئۇ ئېگىلىپ خانغا ھۆرمەت بىلدۈردى.

خان ھاجىپ بىلەن ئوردۇ ئاغىسىنى ۋە چىن دۆلىتىگە بارىدىغان ئەلچى ئەركىنبەگنى تونۇشتۇرۇپ بولۇپ ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— ۋەكىل جانابلىرى بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلىدىكەن، — دېدى خان كۈلۈپ.

— ئاز-ماز يامىدايمەن، — دېدى ۋەكىل خۇش بولۇپ، — بېشبا-لىقتا ئون يىلدىن ئارتۇق تۇرغانىدىم. قايتقىلى ئۈچ يىل بولغان، يەنە سىزنىڭ دۆلىتىڭىزگە كېلىشكە بۇيرۇق ئالغاندا، بەك خۇشال بولدۇم. يولغا چىقىش ئالدىدا سۈك خاندانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خانى

بۇغراخان ئالىيلىرىغا سالام ئېيتىشىمنى تاپشۇرغانىدى. بۇ سالامنى يەتكۈزگەنلىكىم ئۈچۈن بەك خۇشالمەن.

— رەھمەت. مۆرىتى كەلگەندە خاقانغا بىزدىن سالام ئېيتقايسىز.

— ئەلۋەتتە، سالاملىرىنى يەتكۈزىمەن.

سۇتۇق بۇغراخان ۋەكىللەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئەلنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، تاشقى سىياسەتلەرنى تونۇشتۇردى، سامانىلارنىڭ دۈشمەنلىك غەرەزلىرى توغرىسىدىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتتى. ۋەكىل ئىككى دۆلەتنىڭ ئارىلىقى يىراق بولسىمۇ دوستلۇق ئالاقىنى كۈچەيتىشكە بولىدىغانلىقىنى، غەربىي شىيا خانى سۆڭ بىلەن بىرلەشكەنلىكىنى، ئەمدى، ئۈزۈلۈپ قالغان بۇرۇنقى ئالاقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئاسان بولغانلىقىنى سۆزلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۆزئارا سودىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا سۆزلەر بولدى...

بەشىنچى باب

ئىپار گۈلنىڭ ئەسلىمىسى

ئەتىياز كۈنلىرىنىڭ ئايدىڭ كېچىسى. ئىلىك ھاجىپنىڭ مېۋىلىك باغ ھويلىسى، ئاي شولىسى شاپتۇل، ئالما چېچەكلىرىدىن ئۆتۈپ ھويلىنى ئالا-بۇلا يورۇتقان. ھويلىدا ئايلىنىپ يۈرگەن نەيزە-قالقانلىق قارۇغچى ئايىغىنىڭ ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق. ھەممە ياق جىمجىت.

ھويلىنىڭ كۈنپېتىش تۆرىگە يۆلەپ سېلىنغان چىرايلىق بىنانىڭ ئىككىنچى قەۋىتىنىڭ پەنجىرىسى جەنۇب ياققا قارىغان بىر ئۆيدە قىلىن كۆرپىلەر ئۈستىدە بېشىنى ياستۇققا سىڭايان قويۇپ ئىلىك ھاجىپ شېرىن ئۇيقۇغا چۆكۈپتۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئاي دېسە ئاي، كۈن دېسە كۈن بىر گۈزەل يېتىپتۇ. توي بولغىنىغا بىر ھەپتە بولغان بۇ ياش كېلىن نېمىشقىدۇ ئۇخلىماپتۇ...

ئۇ يېنىدا ئۇخلاپ ياتقان ئېرىگە زوق بىلەن بىر قاراپ قويىدى-دە، ئېرىنىڭ مەيدىسىگە چۈشۈپ قالغان تاۋار يوتقاننى يۇقىرى تارتىپ قويدى. ئاندىن ئۆزىمۇ يوتقىنىنى يۇقىرىراق تارتىپ يەنە ياستۇققا يۆلەندى. لېكىن ئۇ ئۇخلىيالماي چوڭقۇر خىياللارغا غەرق بولغانىدى، شۇنداقتىمۇ ئارىلاپ بېشىنى قىشايتىپ ھاجىپقا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قوياتتى. ئۆينى تولۇق يورۇتقان تولۇن ئاي نۇرى ئاپئاق ياستۇققا چۆككەن بۇ گۈزەلنىڭ جامالىدا سەيلە قىلاتتى،

ئۇنى ئەركىلىتەتتى، ئۇنىڭ كۆلۈمسىرىگەن لەۋلىرىدىن، ئالمىدەك سۈزۈك، قىزىل مەڭزىدىن سۆيەتتى. ئۇنىڭ بارلىق سەرگۈزەشتە-لىرىگە گۇۋاھ بولغان ئاي ئۇنىڭ ئەركىنلىكىنى، ئۇنىڭ تويىنى تەب-رىكلەيتتى، ئۇنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان يۈرەك تۇيغۇلىرىغا ھەمداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ قەلەم قاشلىرى تېگىدە ئويناپ تۇرغان قوي كۆز-لىرىدە مەرۋايىتتەك پىلدىرلاپ ئەكس ئەتكەن ئاي نۇرى گوياكى بۇ ئويناق كۆزلەرنى قىزغانغاندەك پارقىرايتتى ۋە ئۇزۇن قارا كىرپىك-لىرىنىڭ بىر-بىرىگە تەگمەسلىكىنى ئارزۇ قىلىپ توختىماي نۇر چاچاتتى. ئۇنىڭ چۇۋۇلۇپ مەيدىسىگە تاشلانغان ئۇزۇن جىلۋىلىك قارا چاچلىرىنى ئاي نۇرى گويا يەنە ئۇزارتقۇسى كەلگەندەك ياۋاش تاراپ سۇڭگۇپ ئۆتەتتى...

ياش كېلىن قوللىرىنى بېشىنىڭ ئاستىغا قويۇپ، كۆزلىرىنى قەيەرگىدۇ قاداپ ھامان خىيال قىلاتتى...قارشىسىدىكى ئىككى پەنە-جىرە ئارىلىقىدىكى تامدا ھەم ئېچىنىشلىق، ھەم كۆڭۈللۈك سۈرەتلەر خۇددى مىكىنۇي سۈرەتلىرىگە ئوخشاش ئۆتەتتى...

...ئەنە قۇللار بازىرى. چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال قۇللار ئارىسىدا چاچلىرى چۇۋۇلۇپ يۈزىگە يېپىلغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال يەتتە ياشلىق بىر قىز بالا بىلەن تۇرۇپتۇ. بالا ئايالنىڭ يىرتىق پېشىنى چىڭ تۇتۇۋالغان، ئۇ بازاردىكى ئالا كۆز، قامچىلىق كىشىلەردىن قورقۇپ، بارغانچە ئانىسىنىڭ پۇتلىرى ئارىسىغا قىسىلىدۇ. پېشانىسىگە چۈشكەن چاچلىرى ئارىسىدىن ئانىسىغا قاراپ قويىدۇ. ئۇ قامچىدىن بەك قورقىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ دەھشەتلىك نەرسە يوق بولسا كېرەك دەپ ئويلايدۇ قىزچاق. چۈنكى ئۇ نۇرغۇن قېتىم ئانىسىنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ دومباللىنىۋاتقاندا، ئانىسىنىڭ قانلىق پۇتلىرىغا

ئېسىلىپ قىقىراپ يىغلىغان. ئۇنىڭ يىغىسى بەگلەرنىڭ كۆڭلىگە تەگكەندە، قانلىق قامچىلار قىزچاقنىڭمۇ بېشىدا ئويىناپ، ئۇنىڭ بەدەنلىرىنىمۇ تىلىۋەتكەن. ئانا قىزىنىڭ قورقۇۋاتقانلىقىنى قارىسماي تۇرۇپمۇ بىلىپ تۇراتتى. ئۇ "قورقما قىزىم" دېگەنىدەك قىلىپ قىزى-نىڭ بېشىنى سىلاپ قوياتتى. قىز دادىسىنى بىلمەيدۇ. ئانىسىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، دادىسىمۇ بىر سېتىلغان قۇل ئىكەن. ئۇ قىزى تۇغۇلۇپ بىر ئاي ئۆتمەي باينىڭ بىر ئېشىكىنىڭ پۇتىنى "سۇندۇرۇپ قويغان"لىقى ئۈچۈن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. كېيىن ئانا ھەم ئاچلىق، ھەم تاياق ئازابىدا بالىسىنى قوينىدىن چۈشۈرمەي بېقىپ چوڭ قىلىپتۇ، ئەمدى باي "باللىق قۇل، ئىشى ئاۋۇمايدۇ" دەپ مۇشۇ بازارغا سېتىقلى ئېلىپ كەلگەنىكەن. بىرھازادىن كېيىن، بىر يوغان قورساق، بومبا ساقال ئادەم كېلىپ، ئانا-بالىنىڭ باش-ئايىغىغا سەپسېلىپ چۆكىلىدى. بۇ "ماللار" ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى بولغاي، ئۇ كۈلۈپ قويدى. "يارايدۇ، ئۇستىخانلىرى جايىدا، ئۆي خىزمىتىگە بولىدۇ، بالىسىمۇ ئۇزاق ئۆتمەي ئىشقا يارايدۇ" دەپ ئويلىدى ئۇ. ئاندىن يوغان قورساق "مال ئىگىسى"نى قىچقىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق سودىلاشتى. ئاخىرى يانچۇقىدىن بىر خالتا ئېلىپ ئۇنىڭدىن ئۈچ-تۆت چاڭگال مىس پۇلنى بىر-بىرلەپ چىقاردى. لېكىن پۇلنى بەرمىدى. ئۇلار باشلىشىپ، بازارنىڭ بىر چېتىدە ئالدىدىكى كىچىك پەس چاسا شىرەگە قەغەز، قومۇش قەلەم، دۇۋەت قويۇپ ئولتۇرغان بىر قىرى كوسا پۈتۈكچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ بىرلىبىلەرنى دېيىشتى. پۈتۈكچى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاتار قىلىپ خەت يازدى. ئاندىن خەتنى ئۇلارغا ئوقۇپ بەردى:

"مەن بېردون قارا بۇقاغا بىر چىشى قۇلنى كىچىك قىزى بىلەن

ئەللىك تەڭگىگە ساتتىم. بۇ قۇل مىنىڭ يىل، تۇمەتمىنىڭ كۆن قارا بۇقاقىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. ئەگەر يارىسا ئۇنى تۇتىسۇن، يارىمىسا باشقا كىشىگە سېتىپ ئەتسىمۇ بولىدۇ. بارماق باسقۇچىلار:

بېردون، قارا بۇقا.

ئىت يىلى، سەككىزىنچى ئاينىڭ بەشى"

ساتىمچى-ئالىمچىلار رازى بولۇپ ئۆز ئىسىملىرى ئۈستىگە بارماق باستى. قارا بۇقا خەتنى قوينىغا سېلىپ، پۇلنى بېردونغا بەردى. كېيىن ئىككىلىسى پۇتۇكچىگە "قەلەم ھەققى" بېرىپ ئارقىلىرىغا بۇرالدى...

كېلىن ئۇنىڭ قولىنى بېشى ئاستىدىن ئېلىپ مەيدىسىگە قويدى ۋە ئازراق قوزغىلىۋالدى، ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا، تامدا باشقا سۈرەتلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى...

كۆزنىڭ بىركۈنى، قوناق ئورۇلۇپ، پاختا تېرىلىۋاتقان چاغ، قەيەردىدۇ چېلىنغان، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئېزىدىغان مۇڭلۇق نەي ئاۋازى گويا جاپاكەش نامراتلارنى جوۋۇتۇپ، پۈتۈن يېزا ئاسمىنىغا يېيىلىپ ياڭرايدۇ. ھەممە ياق كۆز ئاپتىپىنىڭ ئىسسىق قوينىغا چۈمگەن. ئوڭغۇل-دوڭغۇل تار ھارۋا يولىدا قورسىقى ئېگەرنىڭ قوش بېشىغا تېگىدىپ تۇرغان قارا بۇقا ئۇزۇن ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى ئۇنىڭ يوتىسىغا باغلىۋالغان ھالدا ئات ئۈستىدە مۇگدەپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئاغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچىغا قوللىرىدىن باغلانغان قۇل ئانا مۆدۈرۈپ-چوقۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ. ئانىسىنىڭ جۇل-جۇل ماتا كۆڭلىكىنى چىڭ تۇتۇۋالغان قىز قولچاق ئانىسىغا قاراپ قويۇپ سوكۇلداپ دېگۈدەك كېتىپ بارماقتا... يىراقتىراق — ئۇنىڭ ياقتا بىر قوناق ئېگىزىدا بىر توپ كالا، ئېشەك، قويلار ئوتلاۋېتىپتۇ.

ئېتىزنىڭ چېتىدىكى دۆڭدە ئون سەككىز ياشلاردىكى بىر پادىچى بالا نەي چالماقتا. پۇتىغا تېرە چورۇق، ئۇستىگە تىتىلىپ كەتكەن كۆڭلەك، تەنلىرىنى چالا ياپقان تېزىدىن ئاشمىغان ئىشتان كىيگەن بۇ بالىنىڭ قانچىلىك ئازاپ تارتىپ يۈرگەنلىكىنى بىلىش تەس ئەمەس. بەلكى، ئۇمۇ سېتىۋېلىنغان بالا قۇل-كۈڭ بولغىيدى؛ بەلكى دادىسى كالتەك ئاستىدا، ئانىسى ئاچلىقتا ئۆلگەندە، بىر كۆزىدىن ياش، بىر كۆزىدىن قان ئاققۇزۇپ يىغلاپ قالغان بولغىيدى. ئۇ ئۆزى ياسىۋالغان قومۇش نەينى چالماقتا. كۆزلىرىدىن تارام-تارام ياشلىرى تۆكۈلمەكتە. ئۇ ياشلار نۇرغۇن پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى، نۇرغۇن قانلىق كەچمىشلەرنى ۋە تۈگىمەس پىغانلارنى سۆزلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ ياشلار پاجىئە بولىقى بولغان تۇمەنمىڭ جۇپ ھەسرەتلىك كۆزلەردىن ئاققان سانسىز ئىسسىق ياشلاردىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ...

پادىچى بالا نەي چالماقتا، كۆزلىرىدىن ياشلار ئاقماقتا. نەي ئۇنىڭ كونا دوستى، ئۇنىڭ مۇڭدىشى ھەم ئۇنىڭ سىرداشى، زەخمە كۆڭلىگە ئارام بېرىدىغان بىردىنبىر يارى. بۇنداق مۇڭ-زارلىق نەي چېلىش ئۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچى قېتىم ئەمەس، كۆزلىرىدىن ياش ئېقىشىمۇ بىرىنچى قېتىم ئەمەس، ئەلۋەتتە...

پادىچى بالا نەي چالغاچ يىراقلارغا قاراپ بىر ئاتلىق، بىر پىيادە كىشىنىڭ كېتىپ بارغانلىقىنى غۇۋا كۆردى. ئۇ قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ سىنچىلاپ قاراپ، ئاتلىق سېمىز ئادەمنىڭ باغلانغان بىر ئايالنى يېتىلەپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆردى-دە، دىلى ئازاپلاندى. بولۇپمۇ، ئايالنىڭ پېشىنى چىڭ تۇتۇپ دىكىلدەپ كېتىپ بارغان قىزچاقنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ قانچىلىك ئازاپلانغانلىقىنى

تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇ ئاشۇ قىزدەك كەچمىشنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئۇ ئۇنىڭدىنمۇ كىچىكرەك ۋاقتىدا باغلانغان دادىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ ئاشۇنداق سوكۇلدىغانىدى.

پادىچى بالا نەينى ئەۋجىگە ئالدۇردى. نەي مۇڭى يىراقلارغا تارالماقتا، بالىنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياشلار ئاقماقتا...

كېلىن ئۇ كۆڭۈلسىز ئۆتمۈشلىرىنى ئويلىماسلىققا تىرىشتى بولغاي، سول يېنىنى بېسىپ سىڭايان ياتتى. ئەمما، مېڭىسىنى چۇلغىۋالغان خىياللار ئۇنىڭغا ئامانلىق بەرمىدى. بۈگۈنكى بەختلىك كۈنلىرىدە، ئۇ ئۆتكەن ئازابلىق كۈنلەرنى قانداقمۇ ئۇنتۇيالسۇن؟! ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا، ئۇزۇن گۈللۈك پەنجىرە پەردىسىدە باشقىچە كۆرۈنۈشلەر ئۆتۈشكە باشلىدى...

...قارا بوۋا باينىڭ يېرىم يورۇق كونا بىر ئۆيى. قىز ئۆينىڭ بۇلۇڭىدىن ئاق قوناق ئۇسۇلغان يېرىم تاغارنى يىقىتتى ۋە تاغارنىڭ بوغۇقلۇق ئۇچىدىن تۇتۇپ سۆرەشكە باشلىدى. كۈچى يەتمىسىمۇ تىنىپ-تىنىپ، پېشانە تەرلىرىنى سۈرتۈپ تاغارنى ئاخىر ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ياغۇنچاق بار سۇپىنىڭ يېنىغا ئەكەلدى. كېيىن تاغار-دىن غەلۋىرگە قوناق ئۇستى، ئۇنى ياغۇنچاقنىڭ يېنىغا قويدى، ئۆزىمۇ ئەپلەپ ئولتۇرۇۋېلىپ، قوناقنى قىسقا ساپلىق ياغاچ كۈرە بىلەن ياغۇنچاقنىڭ بوغۇزىغا قويۇپ، ئۇنى ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. چوڭ كىشى ئايلاندۇرىدىغان ياغۇنچاققا قىزنىڭ قولىمۇ يەتمەيتتى، كۈچىمۇ يەتمەيتتى. لېكىن ئىلاجى قانچە؟ ئۇ يوغان، ئېغىر خام خىش ئەكىلىپ تىزىپ شۇنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ سوزۇلۇپ، كۈچىنىپ بۇ ئىشنى قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن ياغۇنچاقنىڭ

سىپىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنى كۆچەپ ئاران ئايلانىدۇراتتى. ئايلان-
دۇرا-ئايلاندۇرا چىپىلداپ تەرگە چۆمدى...

مانا ئەمدى ئۇن يەتتە ياشقا كىرگەن، ئۇستىخانلىرى چوڭىيىپ،
قاش-كۆزلىرى كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان قىز ياغۇنچاق ئايلاندۇرماقتا.
ئۇنىڭ قارا كۆز، قوشۇما قاشلىق گۈزەل ھۆسنى جۇلدۇر كىيىم، چاڭگا
چاچلار ئىچىدە ئۇماققىنا جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ياغۇنچاقنى
ئايلاندۇرۇشى ئاۋالقىدىن يەڭگىلرەك بولسىمۇ، يەنىلا پېشانىسىلىرىدىن
تەر قۇرۇمايتتى. ئۇ قەيەرگىدۇ قاراپ، قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ،
چوڭقۇر ئويلايتتى: قانداق قىلىش كېرەك؟ دادام ئانامغا ئوخشاش
ئۆلۈپ بېرىش كېرەكمۇ ياكى ھاياتلىق ئىزدەش كېرەكمۇ؟ جەبىر-
جاپا، تاياق، كالتەك، تىل-ھاقارەت...ئاھ! قانداق قىلىش كېرەك؟"
ئۇنىڭ ئۆتكەن كۈنلىرى يەنە خىيالىغا چۈشتى... ئەنە ئۇن ياش-
لىق قىز پۇتلىرىدىن ئاققان قانلارغا قارىماي مال باقماقتا...ئەنە ئۇن
ئىككى ياشتىن تارتىپ قوچاق-قوچاق كىرلەرنى يۇماقتا... ئۇ ئۇن
تۆت ياش ۋاقتىدا ئاغار يۇدۇپ ھارۋىدىكى ئاشلىقنى ئۆيگە توشۇ-
ماقتا...ئون بەش ياشلىرىدا كىچىككىنە قاراڭغۇ "ئۆي" دە قۇرۇق
ئوت ئۈستىدە تۈگۈلۈپ يېتىپ ئۇخلىماقتا....توخۇ قىچقاردى، ئۇ
چۆچۈپ ئويغىنىپ، سەكرەپ قوپۇپ چىقىپ، قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ،
ياغاچ سوغا بىلەن سۇ توشۇپ چوڭ-چوڭ ئىدىشلارنى تولدۇر-
ماقتا...ئەنە ئۇ بېقىپ كەلگەن ماللىرىنى قوتانغا سولاپ، ئانىسىدىن
ئەنسىرەپ يۈگۈرۈپ كىرسە، چىرايلىرى سارغىيىپ ھالى كەتكەن
ئانىسى يىرتىق پالاس ئۈستىدە ئىڭراپ يېتىپتۇ. ئۇ بالىسىنى قولى
بىلەن شەرەتلەپ يېنىغا قىچقاردى ۋە ئاڭلىنار-ئاڭلانماس ئاۋاز بىلەن
"بىچارە قىزىم، يېتىم، پاناھسىز قالدىڭ..." دېدى ۋە قاتتىق يۆتىلىپ

جىقلا قان قۇستى، كېيىن قىزىنىڭ پېشانىلىرىنى تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سىلاپ، ياشلىرىنى سۈرتتى...ئالدىن تېنىسى، پۇت-قوللىرى بوشاپ، كۆز يۇمدى. قىز ئانىسىغا ئۆزىنى ئېتىپ زار-زار قاخشىدى، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلايدىغان ئاتىباقار بوۋاي كىرىپ يەنە قىزنىڭ بېشىنى سىلىدى...ئەنە، قىز ئەمدى توپا يۆلەنگەن غېرىپ قەبرە ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ چۇۋۇلغان چاچلىرىنى سىقىمداپ يىغلىماقتا. ئەنە، قىز ئانىسىنى يادلاپ كۆزلىرىدىن ياشلار تۆكۈپ ياتقان بىر كېچىسى، قارا بۇقىنىڭ بەتبەشرە ئوغلى كىرىپ كەلدى، ئۇ بۆرە قويغا خىرىس قىلىپ يۈگۈرگەندەك قىزغا ئېتىلدى. قىز ۋارقىرىدى، ئۇنىڭ بىلەن چېلىشتى. بوۋاي قىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىرىپ قىزنى قۇتقۇزدى، باسقۇنچىنى ئەيىبلەپ چىقىرىۋېتىپ، قىزنى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قىز بوۋاينىڭ كەپىسىدە ياتىدىغان بولدى...

قىزنىڭ خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئالدىدىكى تام گۈلدۈرلەپ ئۆرۈلۈپ، قىزىل-ئالا بۇلۇتلار ئىچىدە ئاق چاچلىرى چۇۋۇلغان، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك كىيگەن ئانىسى پەيدا بولدى. قىز چۆچۈمىدى. لېكىن قاتتىق ھاياجانلاندى. ئۇ ياغۇنچاقنى ئايلاندۇرۇشتىن توختاپ، قوللىرىنى ئانىسىغا سوزۇپ ياشلار تۆكتى،" ئانا جېنىم ئانا، مەن قانداق قىلىمەن؟" دېدى. "جېنىڭنى چەتكە ئال قىزىم، ئۆزەڭنى ئاسرا" دېدى ئانا ۋە ئۇنىڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قىزى بىلەن خوشلىشىپ غايىب بولدى...قىزدا تۇيۇقسىزلا ئاجايىپ كۈچلۈك غەيرەت پەيدا بولدى. ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ مۇشتلىرىنى تۈردى. "جېنىمنى چەتكە ئالىمەن، قاچىمەن، چېلىشىمەن!!!" دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە غەزەپ بىلەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن نۇر چاقنىغاندەك

بولدى، چىشلىرى غوچۇلداپ كەتتى. ئۇ بەدىنىدە قانداقتۇر بىر يەڭگىللىك ھېس قىلىپ ئورنىدىن دەس قوپتى. كۆڭلى ئازراق بولسىمۇ كۆتۈرۈلدى. "قاچىمەن، بۇ تۈنەكتىن ئۇزاق جايلارغا كېتىمەن!" دېدى قىز، ئۇنىڭ مۇشتلىرى تېخىمۇ چىڭ تۈرۈلدى...

...ياش كېلىن خىيال دېڭىزىغا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆكتى. ئۇ كۆز ئالدىدىكى سۈرەتلەرنىڭ توختاپ قېلىشىدىن قورقاتتى. چۈنكى، ئۇ شېرىن خىياللىرىغا يېقىنلاشقانىدى. پەنجىرە پەردىسىدە سۈرەتلەر توختىمىدى، يېڭى سۈرەتلەر پەيدا بولدى...

...قىز يۈگۈرگىنىچە بوۋايىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنى ئويغاتتى. ئۆزىنىڭ قېچىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى، ئانىسىنىڭ روھىي مەدەت بەرگەنلىكىنى ئېيتتى، "قىزىم، قاچ، غەيرىتىڭگە بارىكاللا" دېدى بوۋاي ئانچە ئويلاپ تۇرمايلا. كېيىن "قاچان قاچىسەن، نەگە بارىسەن؟" دەپ سورىدى. "مۇشۇ كېچە...ھازىرلا" دەپ جاۋاب بەردى قىز كەسكىن. "لېكىن قەيەرگە بېرىشىمنى بىلمەيمەن" دېدى ئۇ ناگولالىق بىلەن. "ئاۋۇ پەس تاغنىڭ ئۇ ياقىدا مېنىڭ بىر نامرات بوۋاي دوستۇم بار. ئۇنى كىشىلەر "ئەدگۈ بوۋا" دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ تاغ باغرىدا، بىر يالغۇز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. ئىشىك ئالدىدا بىر تۈپ تېرەك بار. سەن بېرىپ شۇنى تاپ، كېيىن سەن قانداق تىرىكچىلىك قىلسەن، ئۇ ساڭا يول كۆرسىتىدۇ" دېدى...

ئەنە، يېرىم ئايدىڭ جىمجىت كېچە، ئىتلارنىڭ ھاۋشۇشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. بېشىنى يىرتىق ياغلىقى بىلەن چىڭ تېڭىۋالغان، جۇل-جۇل كۆڭلىكىنىڭ ئۈستىدىن بىر چىگە بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان قىز تاياق تايىنىپ، مۆدۈرۈپ-چوقۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇ بېلىگىچە سۇ كېچىپ ئۆستەڭلەردىن ئۆتىدۇ، دۆڭگە چىقىدۇ،

پەسكە چۈشىدۇ. ئۇ يالاڭ ئاياغلىرىنىڭ تىلىنىپ قان ئاققىنىغا قارىماي غەيرەت بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە. ئەنە، ئۇ ھاسىراپ-ھۆمۈدەپ، تەرگە چۆكۈپ كىچىك تاغ ئۈستىگە چىقتى، ئازراق دەم ئېلىپ تۆۋەنلىدى. قىز تاغقا يېقىن ئاخىرى تېرەك ئالدىدىكى يالغۇز ئۆينىڭ ئىشىكىنى قاقتى. بىرھازادىن كېيىن بوۋاي ئىشىكنىڭ لوكىنى ئېچىپ چىقتى. ئۇ قىز بىلەن ئازراق سۆزلەشكەندىن كېيىن قىزنى ئۆيگە شەرەتلەپ ئىچكىرى ماڭدى، قىز ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى.... تاغ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن تاڭ نۇرى گويا قىزدىن ھال سورىغاندەك غېرىبانە يالغۇز ئۆينى قىزغۇچ قوينىغا ئالدى...

...ئۇھ! قىز ئىسيان قىلدى، قاچتى، دوزاختىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپتى. گويا ئۇ بوۋاينىڭ ئىشىكىنىڭ بەختىيار بوسۇغىسىدىن ئىچكىرى كىردى. بىراق... قىز قاچتى، لېكىن قۇتۇلمىغانىدى...

...ئەنە بوۋاينىڭ ئۆيىدە قىز كونا يوتقانغا ئورۇنۇپ شېرىن ئۇخلىماقتا. ئەتىسى چۈشكە يېقىن بولغاندىمۇ ئۇ ئويغانمىدى. بىچارە كېچىچە ئازاپلىق يول يۈرۈپ ھارغان ئەمەسمۇ. ئاخشام بىر كېچىلا ئەمەس، ئۆمرىدە ئارامخۇدا ئۇيقۇ كۆرمىگەن قىزغۇ، ئۇخلىمامدىغان؟

بوۋاي ئەتىگەن قوپۇپ قىزنىڭ چىرايلىق ئۇخلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئاستا چىقىپ، ئىشىكنى تېشىدىن قۇلۇپلاپ ئۆز ئىشىغا كەتكەنىدى. بىر ۋاقىتتا، ئادەمنىڭ ۋارقىرىشىمۇ، ياكى ئىشىك ئۇرۇلدىمۇ، ئىشقىلىپ بىر قورقۇنچلۇق ئاۋاز قىزنى چۆچۈتىۋەتتى. ئۇ ئاران كۆزىنى ئېچىپ ئىشنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي تۇراتتى، دەھشەتلىك بىر ئاۋاز بىلەن ئىشىك تاراقلاپ ئىچكىرىسىگە ئۆرۈلۈپ ئىككى پارچە بولدى. بىرسى ئىشىكنى دەسسەپ ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئېسىنى بىلەلمەي تۇرغان قىزنىڭ كۆزىگە ئات

باقـقۇچى بوۋاي سـۆزلەپ بەرگەن چۆچەكتىكى دېۋىگە ئوخشاش بىرنەرسە كىرىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. قىز ئورنىدا ئولتۇرۇپ يوتقاننى بېلىگىچە ئوراپ تىترەيتتى، ئاڭغۇچە ئۇ دولىسىغا تەگكەن قامچا زەربىسىدىن چىشلىرىنى چىڭ چىشلەپ تولغىنىپ دەس قوپتى. ئەمدى ئۇ ئالدىدا كۆزلىرىنى ئالايتىپ، تۇمشۇقىنى ئۆمەللەپ، قويغا ئېتىلغىلى تۇرغان بۆرىدەك ھومىيىپ تۇرغان مەخلۇقنىڭ — زومگەر قارا بۇقىنىڭ ئوغلى "ئالا بۇقا" (كىشىلەر ئۇنىڭغا شۇنداق نام قويغان) ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆردى.

— ھە، قېچىپ قۇتۇلىمەن دېدىڭمۇ پەس دېدەك؟ — دېدى ئالا بۇقا قامچىسىنى ئايلاندۇرۇپ قىزغا يېقىنلىشىپ، — قولۇمغا چۈشتۈڭمۇ؟

ئۇ ۋارقىراپ قامچا بىلەن قىزنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. قىز بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇلغان قامچىدىن يۈز-بېشىنى قوللىرى بىلەن توسىدى. كېيىن قامچىنى يۆگەپ تۇتتى ۋە "ئەمدى مەن سەندىن قورقمايمەن، ئادەم يەيدىغان بۆرە، ئېشەك ئەمەسمەن" دېدى. قىز قامچىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ قاتتىق تارتتى. ئاشۇنداق غەزەپ بىلەن چاپسان ھەرىكەت قىلغانىدىكى، قامچىنىڭ قانداقچە قولىغا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. ئالا بۇقىنىڭ بىلىكىدىكى قامچا سېپىنىڭ تاسمىسى ئۈزۈلگەنىدى. ئۇ ئارقىسىغا دەلدۈڭۈنۈپ كەتتى. قىزنىڭ قىياپىتىدىن راستلا قورقۇنچ كۆرۈنەتتى. ئۇ بىر قولىدا قامچا، كۈچىنى توپلاپ دۈشمىنى بىلەن ئېلىشىشقا تەييار تۇراتتى. ئالا بۇقا ھۇجۇم قىلىپ كېلىشىگە قىز قامچا بىلەن ئۇنى تازا سالدى... لېكىن ئالا بۇقا قىزنى يىقىتتى، ئۈستىگە مىنىۋېلىپ قىزنىڭ يۈز-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. قىزنىڭ

ئاغزى-بۇرنىدىن قان ئاقتى. قىز يېنىدا تۇرغان بىر يېرىندى ئوتۇننى ئاستا ئالدى ۋە ئالا بۇقا بۇقىنىڭ بېشىغا كېلىشتۈرۈپ سالدى. ئالا بۇقا "ۋاي" دېگىنىچە قان ئېقىۋاتقان پېشانىسىنى تۇتتى. قىز ئۇنى تېپىپ ئۆرۈۋېتىپ، ئىشىك تەرەپكە قاچتى... لېكىن، قىز قاچالمىدى، ئالا بۇقا ئارقىسىدىن كېلىپ ئۇنىڭ چۇۋۇلغان چاچلىرىدىن تۇتۇۋالدى. قىز بېشىنى ئارقىسىغا ئېگىپ داجىدى. ئالا بۇقا ئۇنى ئۆرۈپ دۇم يىقىتتى ۋە قوينىدىكى كەندىر تانا بىلەن قىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلىۋالدى...

ئەمدى باشقا كۆرۈنۈش: ئالا بۇقا ئاتتا كېرىلىپ ئولتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. قوللىرى باغلانغان قىز ئالدىدا، ئۇنىڭ كەينىدە تاغدىن ھالقىپ يوتىغا چۈشكەندە، ئاخشام بۇ يەردىن قانداق ماڭغانلىقى قىزنىڭ ئېسىگە كەلدى. كېيىن، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا بۇنىڭدىن ئون بىر يىل بۇرۇن مۇشۇ يەردە قوللىرى ئارقىسىغا باغلاقلىق ئانىسىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ سوكۇلداپ كېتىپ بارغان كىچىكلىكى كەلدى. ئۇنىڭ غەزىپى تاشتى. "يەنە شۇ ئازابلار، ئانام بىچارە...، — دېدى ئىچىدە، — ماڭمايمەن، ھېرىپ كەتتىم" دەپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇندىن كېيىن ئالا بۇقا قىزنىڭ قوللىرىنى ئالدىغا قىلىپ باغلاپ، ئۆزى ئارغامچىنىڭ ئۇچىنى تۇتقۇنچە ئاتنى چاپتۇردى. قىز ئازراق يۈگۈرۈپ باقتى... كېيىن يىقىلدى. ئۇ سۆرۈلۈپ-ئۆرۈلۈپ بىرپەس ئۆتكەندىن كېيىن ئېسىنى بىلمەي قالدى... ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ھاجىپنىڭ قارۇغچىسى تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئۇ ئىش قىزنىڭ يادىدىن زادى چىقمايتتى. ئۇ ئۆزى كۆرمىگەن شۇ ۋەقەنى يەنە ئويلىدى...

...ئەنە، پەنجىرە پەردىسىدىكى سۈرەتتە تاغ باغرىدا كېلىۋاتقان

ئىككى ئاتلىق كىشى پەيدا بولدى. ئالدىدىكى قېلىن ساقال-بۇرۇت-لۇق، چاقىقان كېيىنىپ، بېلىگە خەنجەر ئېسىۋالغان كىشى قامچىسىنى ئوينىتىپ، توروق ئېتىنى يورغىلىتىپ ئىلگىرىلىمەكتە. قىلىچلىق بىر قاروغچى يىگىت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇلار تار يولدىن توپا توزۇتۇپ يېزىغا يېقىنلاشقاندا، ئالدىدىكى ئاتلىق يىراقراقتا يان يولدا بىر ئاتلىق ئادەم بىرنېمىنى سۆرۈتۈپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى ۋە ئارقىسىدىن ئەمدى يېتىپ كەلگەن قاروغچىدىن سورىدى:

— قارا، ئاۋۇ ئادەم بىرنەرسىنى ئاتقا سۆرۈتۈپ كېتىپ بارىدۇ، ئۇ نېمىدۇ؟ كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، ھاجىپ، كۆردۈم. ياغاچقا ئوخشامدۇ قانداق؟

— ياق، ياغاچقا ئوخشىمايدۇ. بېرىپ كۆرۈپ باقايلى!

ئۇلار شۇ ياققا ئات چاپتۇرۇشتى... بارغانچە روشەن كۆرۈنىدىكى، ئاتلىق ئادەم بىر ئايال كىشىنى سۆرۈتۈپ كېتىپ بېرىپتۇ. ھاجىپ ئېتىغا يانا قامچا ئۇرۇپ يېقىنلاشتى، سۆرەلگەن ئادەم باغلانغان ئاغامچىنى بويلاپ چاپتى. كېيىن، بېلىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپ ئاغامچىنى كېسىپ تاشلىدى...

— سەن ئۇنى باغلا! — دېدى ھاجىپ قاروغچىغا چۈچۈپ كۆز-لىرىنى ئېچىپ ئارقىسىغا بۇرالغان ئالا بۇقىنى كۆرسىتىپ ۋە ئۆزى ئاتتىن چۈشۈپ سۆرەلگەن ئادەمنىڭ يېنىغا بېرىپ ئېڭىشتى ۋە سوزۇلۇپ دۈم ياتقان ئادەمنى ئوڭدا قىلدى. ئۇ كۆردىكى، كىيىملىرى يىرتىلغان تىزلىرى، قورساقلىرى ۋە يۈزى تىلىنىپ قانغا مىلەنگەن بىر قىز. ئۇ قىزنى مىدىرلىتىپ باقتى، كۆز ئاچمىدى. دەرھال تومۇرىنى تۇتقانىدى، ئۆلمىگەنلىكى بىلىندى. ھاجىپ ئۆلۈم

هالىتىدىكى بۇ بىچارە قىزغا قاراپ قىمىرلىماي ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلايتتى، مۇشتلىرى تۈگۈلەتتى، كۆزلىرىدىن ئوت ياناتتى.

— مانا ئۇنى باغلىدىم ھاجىپ، — دېدى قارۇغچى قولى ئارقىسىغا، پۇتلىرى ئۇزەڭگە بىلەن قوشۇپ ئاتنىڭ قورسىقىدىن ئۆتكۈزۈپ باغلانغان ئات ئۈستىدىكى ئالا بۇقىنى كۆرسىتىپ.

ھاجىپ غەزەپلەنگىنى بويىچە ئورنىدىن قوپتى، نەشتەردەك نەيزىسىنى ئات ئۈستىدە تىترەپ ئولتۇرغان ئالا بۇقىغا تىكتى. شۇ تاپتا ئۇ بۇ مەخلۇقنى خەنجىرى بىلەن پارە-پارە قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى، ئۇ ئېتىغا مىندى.

— ماۋۇ چاپانغا قىزنى ئورا، — دېدى قارۇغچىغا ئۈستىدىكى يەكتەكىنى يېشىپ تاشلاپ بېرىپ، — ئاستا، ئاۋايلا، ھە، بولدى، ئەكەل، مېنىڭ ئالدىمغا.

ھاجىپ بىھوش جاننى ئېتى ئالدىغا ئالدى ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ، ئېتىنى ئالدىغا دېۋىتتۈردى. قارۇغچى ئېتىغا مىنىپ ئالا بۇقىنى ئېتى بىلەن يېتىلەپ ماڭدى...

قىز خىيالىدىن نەتىجە چىقارغاندەك چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ يەڭگىللىدى ۋە چىرايى ئېچىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ خىيالى تۈگىمىگەنىدى. ئۇ كېيىنكى يىللاردىكى بەختلىك كۈنلىرىنى قانداقمۇ ئۇنتۇيالىسۇن؟! ئۇ ھاجىپنىڭ ئاي شولىسىدا پارقىراپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەن ئىككى مەڭزىگە زوق بىلەن كۈلۈمسىرەپ قاراپ قويدى. ئۇ يەنە خىيال قىلاتتى...

...ئۇ پەنجىرىدىن يۇزىگە چۈشكەن كۈن نۇرىدا كۆزلىرىنى چىمىلدىتىپ ئاچتى. ئۆينىڭ تورۇسىغا ۋە ئەتراپىقا قاراپ ئۆزىنىڭ

كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. پاكىز، ئىككى پەنجىرىسى كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرغان چىرايلىق بىر ئۆي، ئۇ، ئۈستىگە بىر قىزىل-ئالا گۈللۈك يوتقان يېپىنغان ھالدا كارىۋاتتا ئوڭدىسىغا يېتىپتۇ. "قىزىق ئىش، ئوڭۇممۇ، چۈشۈممۇ؟ مېنى ئالا بۇقا ئاتقا سۆرۈتۈپ ئەكېتىپ باراتتىغۇ؟! بۇ ئۆيگە قانداقچە كېلىپ قالدىم؟ غەلىتە گەپ؟!" قىز ئۇيقۇسىغا قېنىپتۇ، ئەلۋەتتە قانىدۇ. پۈتۈن بىر تۈن ۋە يېرىم كۈن ئۇخلىغانلىقىنى ئۇ ئويلاپمۇ باقمايدۇ. ئۇ ئويلا-ئويلا قاچاندۇر بىرسى كىيىملىرىنى يىرتىپ تېنىسىگە سوغۇق بىر نەرسىنى سۈرتكەندە، ۋۇجۇدى قاتتىق ئاغرىپ ۋارقىرىغانلىقىنى ئەسلىدى. ئۇنىڭ بېشى زىڭىلدىدى، پېشانىسىنى تۇتسا، بېشى، يۈزى قېتىش ئاق لاتا بىلەن چىڭ ئوراپ قويۇلغانىكەن. ئۇ ئاستا يوتقانىنى ئاچقانىدى، ئۈستىگە ئالدى ئېتەك ئۇزۇن بىر ئاق كۆڭلەك كىيدۈرۈلۈپ قاپتۇ، كۆڭلەكنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى، مەيدە، قورساقلىرى، پۇت-پاقالچەكلىرىنىڭ بىرقانچە جايلىرىمۇ شۇنداق ئاق لاتىلار بىلەن باغلانغانلىقىنى كۆردى. بۇ ئىشلارنى مېڭىسىگە سىغدۇرالماي ئوڭدىسىغا يېتىپ، تورۇسقا قاراپ قاتتىق ئويلىدى. ئۇ ھەتتا ئىشىكنىڭ ئېچىلغانلىقىنىمۇ سەزمىدى...

"ۋاي قىزىم، ئويغىنىپسەنغۇ" دېگەن ئاۋاز ئۇنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ بېشىنى بۇراپ ئىشىك ياققا قاراپ، يېنىغا كۈلۈپ كېلىۋاتقان بىر ئايالنى كۆردى. ئۇ قورقۇپ پۇتلىرىنى يىغىپ ئازراق قورۇندى. لېكىن، ئايالنىڭ كۈلۈمسىرىگەن مېھرىلىك چىرايى ئۇنى تىنچلاندۇراتتى. ئۇ نېمە قىلىشىنى، نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ھەيرانلىق بىلەن ئايالغا قاراپ قالدى.

— ياخشى ئۇخلىدىڭمۇ، قىزىم؟ — دېدى ئايال بىر ئورۇندۇقنى

كارىۋات يېنىغا قويۇپ، — ھە، كۆزلىرىڭنىڭ جايىغا كېلىپ قاپتۇ. ئوبدان ئۇخلىدىڭ. مەن تۈن بويى بىرنەچچە قېتىم كىرىپ قارىدىم. شۇنداق قاتتىق جۆيلۈدۈڭكى، قارا باستى بولغاي، گايىدا، ۋارقىراپ يىغلاپمۇ كەتتىڭ. گايىدا، ئىنجىقلاپمۇ قويىسەن. ئىشقىلىپ ئوبدان ئۇخلىدىڭ. ئەتىگەندىن بېرى قىمىر قىلمىدىڭ. قېنى، يۇقىرىراق كۆتۈرۈلۈپ يۆلەن. ھە، ھە، يەنە ئازىراق، ھە، بولدى. تەنلىرىڭ ئاغرىۋاتامدۇ؟ ھە، ئاغرىيدۇ، ئەلۋەتتە، — ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ قىينىلىۋاتقان قىزنىڭ بېشىنى سىلىدى، — ئاخشامقى ھالىڭنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن، يېرىم ئۆلۈك جان ئىدىڭ.

قىز ئۈنچىقارماي ھەيرانلىق بىلەن ئايالنىڭ سىياقىغا قاراپ، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى، ئايال ئۇنىڭغا بارغانسېرى ئىسسىق تۇيۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بېشىنى سىلاپ تۇرغان ئانىسىنىڭ مېھرىبان قىياپىتى ئۆتۈپ كەتتى. ئايال مېھرىبانىكەن. لېكىن، ئۇ قانداقمۇ ئانىسىغا ئوخشىسۇن؟ ئانا دېگەن، ئانا-دە؟ ئەمما، قىز ئۆمرىدە ئاتىباقار بوۋايدىن باشقا ئۆزىگە بۇنداق مېھرىبانلىق قىلغان يەنە بىر كىشىنى ئۇچراتمىغانىدى. "ياخشى كىشى ئىكەن. دۇنيادا مۇشۇنداق ئادەملەرمۇ بولىدىكەن-ھە! ئەمما، بۇ ئايال نېمىشقا بۇنداق سىلىقلىق قىلىدۇ؟ باشقا بىر گەپ بولمى-سۇن، يەنە؟!" قىز قولىدا سۇ ۋە لۆڭگە كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئايالغا قاراپ ئازراق داجىدى. ئايال ئۇنى سەزمەي، سۆز قىلغاچ كېلىۋەردى.

— ئەمدى يۈز-كۆزلىرىڭنى تازىلاش كېرەك. قورسىقىڭمۇ تازا ئاچتى تايىنلىق. قېنى، قوللىرىڭنى ئەكەل قىزىم.

ئايال قىزنىڭ قوللىرىنى لۆڭگە بىلەن سۈرتۈپ، تازىلىدى.

ئۇ سۆزلەپلا تۇراتتى:

— ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن ئىش بۇ؟ قارا، لۆڭگىنىڭ قاپىقارا بولۇپ كەتكىنىنى، — ئۇ لۆڭگىنى يۇيۇپ قىزىنىڭ يۈزىنى تازىلاشقا كىرىشتى، — ئەمدى يۈزۈڭنى...، ئاھ بىچارە، يۈزۈڭنىڭ تازىلىدىغان يېرىمۇ ئازلا قاپتۇ، ھە، كىرەك يوق، مانا، ھە، تازىلاندى، قارا قىزىم قاش-كۆزلىرىڭنى، ئەخلەتتىن چىققان ئالتۇندەك بولۇپ قالدىڭ...

ئايال قىزنىڭ تېگىلىماي قالغان يېرىم پېشانىسى بىلەن قاش-كۆزنى ۋە يېرىم-يېرىم ئىككى مەڭزى بىلەن ئېغىز-بۇرنىنى ئاۋايلاپ، قايتا-قايتا سۈرتۈپ تازىلىغاندىن كېيىن، قان ئارىلاش لايلار يوقىلىپ، قوشۇما قاشلىرى ئارىسىدىكى قوي كۆزلىرى، ئاپئاقنا يېرىم مەڭزى، قاڭشارلىق بۇرنى، مىدىرلىماي تۇرغان سۆزۈككىنە لەۋلىرى راستىنلا، ئەخلەتتىن چىققان ئالتۇندەك پارقىراپ ئېچىلىپ چىقتى...

— ئانا، مەن ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەيمەن، — دېدى قىز ئانىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ، — ئېيتىڭا، مەن قەيەردە، سىز كىم بولىسىز؟!

— سەنمۇ، قىزىمسەن...

ئىشىكنى ئاستا ئېچىپ پۇت ئۇچى بىلەن دەسسەپ قارۇغچى كىرىپ كەلدى. قىز ئۇنى كۆرۈپ، تېنى ئەيمىنگەندەك بولدى.

— ھە، كەلدىڭلارمۇ، كەل، قارا، قىزىمىز ئويغاندى. راستىنى ئېيتقاندا تىرىلدى. قىزىم، مانا بۇ، سېنى قۇتقۇزغان كىشىنىڭ بىرسى، ھاجىپ ئاكاڭنىڭ قارۇغچىسى. كەل بالام، بۇ قىزغا سەن ھەممىنى سۆزلەپ بەر، مەن تاماق تەييارلاپ كىرەي، قىزىم، سەن ھوشسىز ياتقاندا، نېمىلەر بولغانلىقىنى مۇشۇ ئاكاڭ سۆزلەپ

بېرىدۇ...

ئايال چىقىپ كەتتى، قارىغۇچى ئورنىدىكى ئولتۇرۇپ كۈلۈمسىرەپ قىزغا قارىدى. ئۇ، يۈرىكىدە ئېيتىلغان تونۇغۇن بولغان ئىشنى تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى...

قىز ھاياجان ئىچىدە قارىغۇچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى. ئۇ ھاجىپقا، قارىغۇچىغا، مېھرىبان ئانىغا ئىچ-ئىچىدىن قايناپ تۇرغان مىننەتدارلىقنى ئېيتىپ تۈگىتەلمەيتتى...

"ئويغاندىمۇ؟" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئاڭغۇچە كېلىشكەن، قويۇق قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، قىز تونۇمايدىغان بىر كىشى كىرىپ كەلدى.

— ئويغاندى، — دېدى قارىغۇچى ئورنىدىن قوپۇپ ئورۇندۇقنى كارىۋاتقا يېقىنراق سۈرۈپ، — سىزنى قۇتقۇزغان ھاجىپ دېگەن ئاكىڭىز...

قىز دەس قوپۇپ ھاجىپنىڭ ئاياغ ئاستىغا يىقىلىپ رەھمەت ئېيتقۇسى كەلدى. ئۇ قوزغالدى، لېكىن، تەنلىرى ئاغرىپ، چىشىنى چىشلەپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ يەنە ئارقىسىغا يۆلەندى. ھاجىپ قىزنى تىنچىتتى:

— قوزغالماڭ سىڭلىم، سىزگە ھازىر تېخى قوزغىلىشقا بولمايدۇ.

— رەھمەت سىزگە، ھاجىپ ئاكا، — قىزنىڭ ئۇزۇن-ئۇزۇن كىرپىكلىرى ئارىسىدىن سۈڭگۈپ چىقىپ مەڭزىدىن دومىلىغان ياش تامچىلىرى زادىلا توختىمايتتى، لېكىن ئۇنىڭ قارا كۆزلىرى، سۈزۈك لەۋلىرى كۈلۈمسىرەيتتى...

— رەھمەت دېگۈچىلىكى يوق سىڭلىم، بىز سىزدەك تۇمەنمىڭلىغان دېدەك-كۈڭلارنىڭ زارىغا قۇلاق سالمىدۇق. بىزنىڭ جاۋابكار-

لىقىمىز بار... ياخشى دەم ئېلىڭ، ئەمدى سىزنى ھېچكىم بىزدىن تارتىۋېلىپ ئەپچىقىپ كېتەلمەيدۇ...

قىز كۈلەتتى، خۇشاللىق ياشلىرى تۆكۈلەتتى. ئۇ ھاجىپنىڭ سەممىي، ئالىيجاناب سۆزلىرىگە قانداق جاۋاب قايتۇرۇشنى بىلمەيتتى.

ئانا بىر پەتنۇستا بىر چۆگۈن چاي، بىر ھېجىر قايماق، بىر قاتلىما نان كۆتۈرۈپ كىردى.

— بولدى ئەمدى، قىزىمنى ھاردۇرۇپ قويماڭلار، قالغان گەپلەرنى ئالدىرىماي سۆزلىشىۋالىمىز. قېنى چىقىڭلار، مەن قىزىمغا تاماق بېرەي...

— بولدۇ، چىقىمىز، مانا بۇ كىشى مېنىڭ ھاماچام بولىدۇ. سىزمۇ "ھاماچا" دېسىڭىز بولىدۇ. ھە، راستىلا سىزنىڭ ئېتىڭىز نېمىدى؟

— مېنىڭ ئېتىم يوق. ئانام "بالام" دەيتتى. قولدارلار "دېدەك" دەيدۇ...

— ھە، ھە، ئېتىڭىز يوق ئىكەن-دە؟ — ئويلىدى ھاجىپ، — ئىپاركۈل دەپ ئات قويساق قانداق؟

— ۋاي، ئەجەب ياخشى ئات بولدى بۇ، — ھاماچا كۈلدى.

— خوش، ئىپاركۈل! — ھاجىپ قارۇغچى بىلەن چىقىپ كەتتى. ھاماچا ئىپاركۈلگە ئاۋايلاپ تاماق يېگۈزۈشكە باشلىدى...

* * *

ئىپاركۈل خىيالىنى ئۈزۈپ ئۆرۈلگىنىچە ئوڭدا ياتتى، چىرايىدا كۈلۈمسىرەش پەيدا بولدى. ئۇ مۇگىدەۋاتقانلىقىنى سەزدى. سول يېنىغا ئۆرۈلۈپ، ئوڭدا يېتىپ ئۇخلاۋاتقان ئېرىنىڭ مەيدىسىگە قولىنى قويۇپ، زوق بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ ياتتى. كىرپىكلىرى

ئىلىنىپ-ئىلىنىپ، كېيىن ئۇخلاپ كەتتى...

ئىپارگۈل ئىلىك ھاجىپنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىنكى بەختلىك كۈنلىرىنى ھەمىشە خۇشاللىق بىلەن ئەسلەيتتى. بۈگۈن جىق خىيال قىلىپ ھاردى بولغاي، ئۇيقۇسى كۈچلۈك كەلدى...

ئىپارگۈل ئۈچ ئاي دېگەندە يارىسى ساقىيىپ ئورنىدىن قوپتى. ھامماچا ئۇنىڭغا ئۆز قىزىدەك كۆيۈنۈپ باقتى. ھاجىپ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئىشقا چىقىش ئالدىدا بىر قېتىم، ئاخشىمى ئىشتىن قايتقاندا بىر قېتىم كىرىپ ھال سورايتتى ۋە خەت ئۆگىتەتتى. گايىدا يېنىدا ئولتۇرۇپ كىتابلاردىن قىزىقارلىق ھېكايە-قوشاقلارنى ئوقۇپ بېرەتتى. ئىپارگۈلنىڭ كۈندىن-كۈنگە كۆزى ئېچىلىشقا باشلىدى، يېڭى-يېڭى ئىشلارنى بىلدى، خەتنىمۇ تونۇپ، ھاجىپ ئېيتىپ بەرگەن جۈملىلەرنى ئاستا يازالايدىغان ۋە ھەجىلەپ ئوقۇيالايدىغان بولدى. بۇنداق ۋاقىتلاردا ئىككىلىسى خۇش بولۇپ كۈلۈشەتتى...

ئىپارگۈل ساقىيىپ ئورنىدىن قوپقاندىن كېيىن ھامماچا ئۇنى يۇيۇپ تاراپ كىيىندۈردى. كېيىن ئۇ ئىپارگۈلنىڭ ئۆمرىدە تارغاق-سۈزگۈچ كۆرمىگەن چاچلىرىنى ئاۋايلاپ يېشىپ تارىدى، بىلىگە چۈشكەن قارا چاچلار قىزنىڭ جامالىنى ئېچىۋەتتى. ئۇ قىزغا خىتاي تاۋاردىن تىكىلگەن كۆڭلەكنى، گۈللۈك قىزىل بۆكنى، كۈللۈك پوپۇچنى كىيگۈزدى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئالدىدا ئاي دېسە ئاي ئەمەس، كۈن دېسە كۈن ئەمەس شۇنداق بىر ساھىبجامال پەيدا بولدىكى، ھامماچا ھەيران قېلىپ، كۆزلىرىنى چوڭ ئاچتى. ئۇ بۇنداق گۈزەلنى كۆرمىگەن، پەقەت چۆچەكلەردىكى پەرىلەرنى شۇنداق ئۆز دەپ ئاڭلىغانىدى. ئۇ كەينىگە چېكىنىپ قىزنى بىر

ئايلىنىپ چىقتى ۋە:

— ئۇھ، قىزىم، پەرىسنى گۈزەل دەيدىسكەن، ئۇمۇ سەلـچىلىك گۈزەل بولماس، — ئۇ شىرەدىكى كىچىك كۆزگۈنى ئېلىپ ئىپارگۈلگە بەردى، — مانا، ئۆزەڭنى كۆرۈپ باق، ئىپارگۈل. قارا بۇ ئېتىكنى ئاكاڭ ئۆزەڭگە تازا لايىق قىلىپ قويۇپتۇ. ئەمدى ئەخلەتتىن چىققان گۆھەر بولدۇڭ.

ئىپارگۈلمۇ ئۆزىنى كۆزگۈدىن كۆرۈپ "ئۇھ" دەپ دېمىنى ئىچىگە تارتتى، ئۆزىگە ئىشەنمەي كۆزگۈدە ئۇ ياق-بۇ ياقنى قاراپ:

— ۋاي ھامماچا، بۇ مەنمۇ؟ ياق، ياق، ئىشەنمەيمەن. بۇ بەك گۈزەل، بەك گۈزەل قىز. بۇ قانداقمۇ مەن بولاي؟! — ئۇ كۆزگۈنى ئايلاندۇرۇپ ئارقىسىغا قارىدى. ئۆزى كۆرۈنمىگەندىن كېيىن، يوقاپ كەتمىگىيدى دەپ قورقاندەك، دەرھال كۆزگۈنى ئۆرىدى، يەنە ئۆزىنى كۆرۈپ خۇش بولدى، — ياق، ياق، ھامماچا، بۇ قانداقمۇ مەن بولاي؟!

ئۇ راستىنلا ئۆزىنىڭ كۆزگۈ ئەكسىنى تونۇيالمايتتى. ئۇ كۆزگۈ دېگەن نەرسىنى كۆرمىگەن. يۈز-كۆزلىرىنى باغلاقلىق ۋاقتىدا ھامماچا بىركۈنى كۆزگۈدە كۆرسەتكەندە چۆچۈپ كەتكەنىدى. بىرنەرسىنىڭ ئىچىدە ئادەمنىڭ كۆرۈنگىنىنى ئۇ چۈشەنمىگەنىدى. كېيىن-كېيىن ھامماچىنىڭ چۈشەندۇرۇشى بىلەن بىلىپ قالدى. لېكىن، ھېلىقى كۈنى كۆزگۈدە كۆرگەن ئۆزى بۈنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەنە سىنچىلاپ قاراپ، قاش-كۆزلىرىنىڭ، كالپۇك-چىشلىرىنىڭ ئوخشاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئازراق ئىشەنگەندەك بولدى. "ھە...مەن بىلمىگەن ئىشلار جىققا ئوخشايدۇ" دېدى ئۇ ئىچىدە.

— بۇ سەن قىزىم، كۆزگۈدە كۆرۈنگەن خۇددى مېنىڭ ئالدىمدا

تۇرغان ئېپارگۈلنىڭ ئۆزى. كۆردۈڭمۇ قىزىم، سەندەك سانسىز غۇنچىلار زالىملارنىڭ زۇلمىدا ئېچىلماي قۇرۇپ كەتكەن.

قىز شۇ تاپتا ئۆز ئانىسىنىڭ بويىنىغا ئېسىلىپ خۇشاللىقىغا ئانىسىنى شېرىك قىلماق بولدى، لېكىن، ئىلاجى يوق، ئۇنىڭ ئالدىدا خۇددى ئانىسىدەك بېشىنى سىلىغان، ئانىسى قىلالمايدىغان چارىلەر بىلەن ئۇنى ساقلايتقان هاماچىسى تۇراتتى. ئۇ هاياجان ئىچىدە هاماچىنى قۇچاقلىدى:

— جېنىم هاماچا، ئانام بولسا قانچىلىك بولاتتى، سىز مېنىڭ ئانام، قەدىردان ئانامسىز...

ئۇنىڭ ياشلىرى تۆكۈلەتتى، هاماچىمۇ كۆز يېشى قىلدى.

— شۇنداق قىزىم، مەن سېنىڭ ئاناڭ، كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما، — دېدى ئۇ.

* * *

شۇنداق قىلىپ ئېپارگۈل بۇ ئائىلىنىڭ راست ئېپارگۈلى بولۇپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي هاجىپ ئۇنى قىزلار ئوقۇلىغا بەردى. ئۇ شۇنداق تىرىشىپ ئوقۇدىكى، ئۆزىنى مەنسىتمىگەن گايى سۆلەتلىك قىزلاردىن ئۆتۈپ كەتتى...

ئىلگىرىكى ئوغۇل-قىزلار بىللە ئوقۇيدىغان ئوقۇل كېيىنكى كۈنلەردە ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ پەتىۋاسى بىلەن ئىككىگە ئايرىلىپ كەتكەنىدى. قىزلار ئوقۇلى چوڭ مەدرىسىدە ئەمەس، باشقا بىر باغلىق هويلىدا ئىدى. بۇ ئوقۇلغا قۇندۇز باشچىلىق قىلاتتى. هاجىپ، ئايدىڭ، يۇلتۇزلار دەرس بېرەتتى. بىلگە تېكىن گايىدا كېلىپ ئايدىڭغا ياردەملىشىپ تارىختىن سۆزلەپ بېرەتتى. بەگ بىلگە بىرنەچچە قېتىم كېلىپ دىنىي دەرس بەرگەنىدى، كېيىن

بەزى قىزلارنىڭ نارازىلىقى ۋە زارلىق قىلىشىدىن قېچىپ كەلمەيدىغان بولۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇ ئاخىرقى كەلگىنىدە "...ئاياللار يېرىم ئادەم، ئۇلار ئەرلەر بىلەن تەڭ بولالمايدۇ. ئۇلار ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغان..." دەپ سۆزلىگەندە قىزلار ئۇنى تازا زارلىق قىلىپ كۇلۇشكەنىدى.

ئىلىك ھاجىپنى بولسا قىز ئوقۇغۇچىلار ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئەدەبىيات دەرسىنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللار توغرىسىدىكى بەزى قائىدىلىرىگە قارىتا ئېيتىدىغان سۆزلىرى قىزلارنى قىزىقتۇراتتى.

— دىنىي كۆز قاراشلار ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن ئوقۇلمىزنى ئىككىگە ئايرىۋەتتى، — دېدى ئۇ، ئوقۇل بۆلۈنگەندىن كېيىن، — مۇشۇسى ياخشى بولمىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا ناھايىتى بىلىملىك ئايال ئىدى. ئۇ رەسۇلۇللانىڭ ھەدىس شەرىپلىرىنىڭ چىنلىقى ياكى ساختىلىقىنى ئايرىشتا كېيىنكى كىشىلەر ئۈچۈن نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلغانىدى. شۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ، مەيلى قانداق سەۋەب ياكى قايسى مۇددىئادا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ سەۋەب ۋە مۇددىئالارنى دەمەشىقلىقلەر بىلەن كۇفىلىقلارنىڭ قانداق شەرھلىشىدىن قەتئىينەزەر تۆگە ئۇرۇشىغا قاتناشقانىدى. بۇنىڭغا قاتناشقانلىقىنى ئېيتىشتىكى سەۋەب شۇكى ئاياللارمۇ، يەنە كېلىپ رەسۇلۇللانىڭ خوتۇنى بولغان ئايالمۇ تالانى تەرك قىلمىغان. ئۇ قاتناشقان ئۇرۇشلارمۇ شۇ بىر قېتىم ئەمەس... بىزنىڭ خوتۇن، قىزلىرىمىزمۇ شۇنداق قىلىشى لازىم.

ئىلىك ھاجىپنىڭ بۇنداق سۆزلىرى ئوقۇغۇچى قىزلارغا ياقاتتى. ئۆيدە دىن ئۆگىنىدىغان گايى قىزلارغا ياقمىسىمۇ، ئۇلار گەپ

قىلالمايتتى.

ئىپارگۈل ئوقۇلدا ئىككى يىل ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆيدە ئاكىسىدىن ئۆگىنىپ خېلى نەرسىلەرنى بىلىۋالدى. ئۇ، ئاتا-ئانىسىنىڭ ۋە سانسىز قۇللارنىڭ نېمىشقا دوزاخ ئازابىدا ئۆلۈپ كېتىپ بارغانلىقىنىڭ، سانسىز كۆك-دېدەكلەرنىڭ ئېچىلماي قۇرۇپ كېتىپ بارغانلىقىنىڭ مەنىسىنى ئەمدى ئاز-تولا چۈشەندى. ئەمدى ئۇ ئاشۇ بىچارىلەرنى كۆپرەك ئويلايدىغان بولدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردىن بېرى، ئۇ ئاكىسى بىلەن بۇ توغرىدا جىقراق پاراڭلىشىدىغان بولدى. ئۇ ئوقۇغان دەرسلەر ئىچىدە، ھاجىپ بېرىدىغان ئەدەبىيات دەرسىگە جىقراق قىزىقاتتى. ھاجىپ بۇنى چۈشىنىپ ئۇنىڭغا ئەدەبىياتنى جىقراق ئۆگىتەتتى. قىز، ئاستا-ئاستا شېئىر-بېيىتلەر يازىدىغان، يازغان نەرسىلىرىنى ناخشىلارغا قوشۇپ ئېيتىدىغان بولۇپ قالدى.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئىپارگۈلنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا ئۆزىمۇ چۈشىنەلمەيدىغان قانداقتۇر يېڭى كەيپىيات پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ، نېمىسىندۇ ئارزۇ قىلاتتى، كىمنىدۇ كۆرگۈسى كېلەتتى. ئۇنىڭ قانداقتۇر غەلىتە تۇيغۇلار بىلەن شېئىر يازغۇسى، ناخشا ئېيتقۇسى كېلەتتى. ئۇ، شۇنداقمۇ قىلدى. لېكىن، نېمىشقىدۇ، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنە بېسىلمايتتى. تۇتقىلى بولمايدىغان، بىلگىلى بولمايدىغان بىر غەيرىي نەرسە ئۇنىڭ چۆرىسىدە ئايلىنىپ يۈرگەندەك ۋە ئۇنى غىدىقلىغاندەك قىلاتتى. بىر جۈپ ئۆتكۈر قارا كۆز ئۇيالدۇرۇپ ئۇنىڭ كۆزىگە تىكىلگەندەك قىلاتتى. "ئاھ! نېمىدېگەن ئۆتكۈر كۆزلەر بۇ؟! ھەم يېقىملىق، ھەم دەھشەت. ئۇنى ئۇچراتمىغان ياخشى..."

مۇشۇنداق ئويلار بىلەن يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ ئارقا باغ

ياقتىكى يېشايۋاندا چاي ئىچىپ ئولتۇرغان ھاجىپقا، ئۇ سورىغان كىتابنى ئېلىپ چىقىپ بېرىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرى تىكىلىپ قاراپ تۇرغان ئاشۇ بىر جۈپ قارا كۆز بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇنىڭ تېنى "جۇغغىدە" قىلىپ كەتتى. قىز قېتىپ قالغاندەك قىمىرلىماي تۇرۇپ قالدى. ھاجىپمۇ قادىلىپ تۇراتتى. شۇ تاپتا ئىككىلىسى دۇنيانى ئۇنتۇغان، ئىككى جۈپ كۆز گويا بىر-بىرىگە ئوت يالقۇن-لىرىنى چاچاتتى، ئەركىلىتەتتى، كۆلەتتى، سۆزلىشەتتى. چاقناپ تۇرغان بۇ نۇرلار ئىچىدىكى ئاۋازسىز سۆزلىشىشلەر بىلەن بۇ كۆزلەر بىر-بىرىگە يۈرەك سىرلىرىنىڭ مەنىسىنى ئېچىپ بېرەتتى. بىر-بىرىگە رىشتى تارتاتتى. "ئاھ! بۇ كۆز نېمىدېگەن كۆچلۈك پارقى-رايدۇ، ھېلىقى غايىب كۆز مۇشۇ بولمىسۇن، يەنە"

ئىپارگۈلنىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەپ كەتتى ۋە ئېسىگە كېلىپ كۆزلە-رىنى يۇلۇۋالدى-دە، بۇرۇلۇپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى. ئۇ ئىشىكنى يېپىۋېتىپ ئارقىسىغا يېرىم بۇرۇلۇپ، كۈلۈپ قاراپ تۇرغان ھاجىپنى كۆردى ۋە كۈلۈمسىرەپ ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ياتقىغا كىرىپ كارىۋاتقا ئولتۇردى. ئۇنىڭ قىزارغان يۈزى كۆلەتتى، چېچىلما، لېكىن ئەركىلەتكۈچ خىياللار ئۇنى چىرمىۋالدى. ھېلىقى بىر جۈپ كۆز ئايلىنىپ ئۇنىڭ كۆزلىرى ئۇدۇلىدا توختايتتى، يەنە كېتىپ قالاتتى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى ئېتىپ، كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىۋەتتى...

ئىلىك ھاجىپ قىز كىرىپ كەتكەن ئىشىككە بىرپەس قاراپ تۇردى-دە، پەسىڭگىدە كۈلۈپ قويدى ۋە بىر ئايلىنىپ ئورنىغا ئولتۇردى، ئۇنىڭدىمۇ چېچىلما خىيال، كۆز ئالدىدا بىر جۈپ كۈل-گۈنچەك خۇمار كۆز... "قىزىق! ئەجەب بىر ئىش بولدى بۇ! مەن

نېمە قىلدىم؟ ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ قويدۇممۇ؟ قوللىرىمىز ھەممىشە تۇتىشىدىغان، بۇنداق ئەھۋال بولمايتتىغۇ؟!" ئۇ، ئۇزاق ئويلىدى. ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ھەر خىل ھېكايىلىرى كۆز ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتتى... "ھە، سۆيۈنچ دېگەن مۇشۇ ئىكەن-دە!" دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە.

ئىلىكنىڭ يېشى ئوتتۇزدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ بويتاق ئىدى. دادىسى سۇتۇقنىڭ دادىسى بازىرخاننىڭ چېرىك ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ ئاتىسىدىن كىچىك قالدى. بالاساغۇندا تۇل ئانىسىنىڭ قولىدا ئۆستى. ئۇ ئالتە ياشتىلا مەكتەپكە كىردى، ئېگى چاپسان ئۆسۈپ باردى. ئۇن ئىككى يېشىدىلا زېرەكلىكى بىلەن بالىلارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇن سەككىز ياشقا كىرگەندە دادىسىنىڭ دوستى باتۇرتاغىسىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ئوردۇكەنتكە كېلىپ سۇتۇق، ئارسلانىلار بىلەن بىرەر يىل ئوقۇدى. سۇتۇق ئۇنى ياخشى كۆرۈپ دوست قىلىۋالغانىدى. كېيىن ئۇ، بالاساغۇندىكى ئوقۇلىنىڭ ئوردۇكەنت ئوقۇلىغا قارىغاندا ئارتۇقلۇقىنى بىلدى. ئانىسىنىمۇ سېغىندى. شۇنىڭ بىلەن سۇتۇققا قايتىپ كېلىشكە ۋەدە بېرىپ قايتىپ كەتتى. بالاساغۇندا بەش يىلدىن ئارتۇق ئوقۇدى. بۇ كۈنلەردە ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ھاممىسىنىڭ قولىدا قالدى. ئۇ ئوقۇپ ئوبدان يېتىشتى. ئۇنىڭ ئويلىغانلىرى، تەلەپلىرى ئوقۇل دەرىجىسىدىن ئېشىپ كەتتى بولغاي، ئاخىرى ئوقۇل ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمىدى. ئۇنىڭ دۇنياغا قارىشىدا، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە قارىشىدا، ئادەملەرنىڭ تەڭلىكى ۋە ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى قارىشىدا يېڭى مەسىلىلەر پەيدا بولدى. بۇ مەسىلىلەرگە ئەمدى ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى قانائەتلىنەرلىك جاۋاب

بىرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بىر مەزگىل ئارىستوتېلغا چوقۇندى. ئۇنىڭغا قايىل بولدى، ئەمما بەزى مەسىلىلەرگە ئارىستوتېلدىنمۇ تولۇق جاۋاب ئالالمىدى. فارابى ئۇنى خېلى قايىل قىلدى، ئۇنىڭغا مۇخلىس بولدى. ئەمما، ئۇ فارابىمۇ تاپالماي كەتكەن دۇنيا سىرىنى ئېچىشقا نىيەت باغلىدى. شۇڭا ئۇ ئۆيلىنىش، ئائىلە، ھەتتا خىزمەت دېگەن نەرسىلەرنى ئويلىمايتتى. شۇنداقتىمۇ سۇتۇقنىڭ قايتا-قايتا تەلىپى بىلەن ھاممىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇ رەت قىلالماي ئوردۇغا ھاجىپمۇ بولدى. ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۇ ياخشى كۆرەتتى. لېكىن، ئۆيلىنىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. بۇ "ئەجەب ئىش" بولمىدى، تەبىئىي ئىش بولدى. سۆيۈنچ ئاخىرى ئۇنى يەڭدى، ئۇنىڭ سۆيۈنچ ئالدىدا تەسلىم بولماي ئىلاجى يوق ئىدى. بىر جۈپ ئەركىلەتكۈچ قوي كۆز ئۇنىڭ يۈرىكىنى شۇنداق ئەپلەپ چاڭگىلىغا ئالدىكى، قېنى ئۇنىڭ قوللىرىدىن، ياق، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ چىرمىشىۋالغان رىشتىلىرىدىن قۇتۇلالىسۇنچۇ!؟ "ئاھ! سۆيۈنچ، شۇنداقمۇ كۈچلۈك نەرسىمىدۇ؟" دېدى ئۇ ئىچىدە ۋە تەسلىم بولغانلىقىغا قايىل بولدى. "قايىل بولماي ئىلاجىڭىز قانچە؟" دېگەن بىر شوخ ئاۋاز ئۇنىڭ قۇلاقلىرى يېنىدا جاراڭلىدى، ھېلىقى ئەركە كۆزلەر يەنە "لاپ" قىلىپ چاقناپ ئۆتۈپ كەتتى...

كۈزنىڭ بىر يېقىملىق كۈنى. ھاجىپ ئىشتىن قايتىپ ئىپاركۆلنىڭ ياتىقىغا كىرىپ چىقتى. ئۇ ئىشىكتىن چىقىشىغا "ئىپاركۆل باغدا، بالام" دېدى ھاممىسى. ھاجىپ بىلەن ئىپاركۆلنىڭ بىر-بىرىنى ئىزدىشىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ئەمدى ھاممىسىغا سىر ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئىزدىششلەرنى كۆرگەندە ھاماچا خۇش بولاتتى.

ھاجىپ باغقا چىقىپ، پېشايۋاندىلا ئىپاركۆلنىڭ يېنىك ئاۋاز

بىلەن ئېيتىۋاتقان مۇڭلۇق ناخشىسىنى ئاڭلىدى. قارىسا باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ ئاستىدا ئىسپارگۈل يېراقتىكى دەرەخلەرگە قاراپ ناخشا ئېيتىۋېتىپتۇ. دەرەخ ئارىسىدا قۇشلار خۇددى ئىسپارگۈلگە تەڭكەش بولغاندەك سايراۋاتقانلىقى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ھاجىپ پۈتىنىڭ ئۇچىدا ئاستا دېگىپ كېلىپ توختىدى ۋە ناخشىنى ئاڭلىدى:

سايرىسا ساندۇلاچ سەھەردە،
گۈل كۈلۈپ بەردى جاۋاب.
جىلۋە قىپ ئاچتى جامالىن،
ئاتتى كۆز نازلىق قاراپ.

كىم بىلۈر بىلگەنمىدۇ ئۇ،
غۇنچە گۈلنىڭ زارىنى.
بىلمىسە گۈلگە ئۇۋال،
قاخشاتمىغاي دىلدارىنى.

كۆز يېشى، شەبنەم دېمەڭ
نۇر چاقنىغان گۈل بەرگىدە.
تامچىلار مىڭ تامچىلار،
گۈل-غۇنچىلار، يوق ئەرگىدە.

ھاجىپ يېقىنراق كېلىپ شۇ ئاھاڭدا ناخشا بىلەن ئىسپارگۈلنىڭ ناخشىسىغا جاۋاب بەردى:

ساندۇلاچ تەلمۈردى كۆتتى،
تا تاڭغىچە گۈلگە قاراپ.

سايرىدى خەندان ئۇرۇپ،
گۈل-غۇنچىدىن ئالغاچ جاۋاب.

ساندۇلاچىدىن ئۆزگە بىلمەس
گۈل-چىمەننىڭ دادىنى.
سۆيۈنچ بولغاندا بىلۇر،
سۆيگىنىڭ پەريادىنى.

چاقنىغان شەبنەمدە كۆردى،
ساندۇلاچ ئۆز ئەكسىنى.
سۆيگۈ تۇمارىن ئېسىپ،
بېزەندى راسلاپ بەستىنى.

ھاجىپنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ ئۇيىلىپقىنا قوپقان ئىپارگۈل كۈلۈمسىرەپ ھاجىپقا يېقىن كەلدى.

— غەزەلگە ئۇستا ئىكەنسىز، ھە، مەن بىرىنچى قېتىم ئاڭلاپتىمەن. بىراق، سىز كىشىنىڭ غەزىلىنى يوشۇرۇن ئاڭلايدىكەنسىز.

— كىشىنىڭ غەزىلىنى ئەمەس، گۈلنىڭ دادىنى.

— ھە، گۈلنىڭ دادىنى ساندۇلاچتىن ئۆزگە بىلمەيدىكەن-دە؟

— بۇنىڭغا ئىشىنىمەن. لېكىن...

— لېكىن، ساندۇلاچ گۈلنىڭ نۇر چاقنىغان بەرگىگە تېخى قونمىدى دېمەكچىمۇسىز؟

— ...

قىز قىزىرىپ ئاستى كالپۇكىنى چىشلەپ بېشىنى تۆۋەن ئەگدى. ئۇلار باغدا قاراڭغۇ چۈشكۈچە شېرىن پاراڭلارنى سۆزلىشىپ

ئولتۇرۇشتى. ئەگەر ھامماچا تاماققا قىچقارمىسا قاچانغىچە ئولتۇراتتىكىن ـ تاڭ...

بۇ ئىككىيلەننىڭ بۇندىن كېيىنكى تۇرمۇش ئەھۋالى، ئىشقىلىپ، ئوردۇ ئىشى، مەكتەپتە ئوقۇش، بىرى ئۇستاز، بىرى شاگىرت، بىرى "ئاكا"، بىرى "سىڭىل"، بىرى ساندۇلاچ، بىرى گۈل... بولۇپ داۋاملاشتى. ئادەملەرمۇ بارغانسېرى پىشىپ باردى، مۇھەببەتمۇ يېتىشىپ ئۆستى... ئاخىرى ئۇلار بۇندىن بىر ھەپتە بۇرۇن تويمۇ قىلىشتى. ئۇلارنىڭ تويلىرى ئۇنتۇلماس، كۆڭۈللۈك بولدى، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ خانىش ئايدىڭ بىلەن ئۆز دوستلىرىنى باشلاپ بۇ تويغا كېلىشلىرىنى ئۇلار ئويلاپمۇ باقمىغان. سۇتۇق دوستىنى ۋە كېلىنچەكنى چىن كۆڭلىدىن تەبرىكلىدى. ئايدىڭ ئىپارگۈلنىڭ بويىنىغا پارقىراپ تۇرغان يېشىل مونچاقلىرى بار كۈمۈش تۇمار ئاستى. يۇلتۇز ئۇنىڭ بويىنىغا قىزىل شايى رومال باغلاپ قويدى. ئىپارگۈل تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتتى.

ئۇلار توي قىلدى، مەقسەتلىرىگە يەتتى. لېكىن، بۇ ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسەتلىرى ئەمەس ئىدى. ھاجىپ ئېيتقاندەك ئۇلار "باشقا ساندۇلاچلار بىلەن تەڭ سايرىشى، باشقا گۈللەر بىلەن تەڭ كۈلۈشى كېرەك" ئىدى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەقسەتلىرى ئىدى. ئۇلار بۇ مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىت نۇرغۇن جاپالىق كۈرەشلەرنى قىلىشلىرى كېرەك. ئەمما، ئۇلار ئاشۇ "تەڭ سايراش"، "تەڭ كۈلۈش" مەقسىتىگە يېتەلەمدۇ، يوق؟ بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بەرگۈچى تېخى يوق ئىدى....

* * *

بالاساغۇن ئېلىك خانلىقى تەۋەسىدە كۆتكەن يەردىن ۋەقە

چىقتى — تالاس يايلىقى ئايماق باشلىقى ئاغابى توپىلاڭ كۆتۈردى.

ئاغابى خانلار جەمەتىدىن بولغان باي چارۋىدار ئىدى. ئۇ سابىق خان ۋاقتىدا ئوردۇ ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ، دائىم يۇقىرى ئۆرلەشكە ئۇرۇنۇپ يۈرەتتى. ئارسلان ئىلىك خان بولغاندىن كېيىن ئۇ ھەم ئەندىشە قىلدى ھەم نارازى بولدى. چۈنكى، ئارسلان ئىلىكنىڭ ئادىللىقى بىلەن ئۇنىڭ شەخسىي غەرىزى چىقىشالمايتتى. ئارسلان ئىلىك ئۇنىڭغا ئوردىدىن مەنسەپ بەرمىدى. ئاغابى قېيداپ يۈرۈپ يۇرتىغا كەتمەكچى بولغاندا، خانلىق ئۇنى تالاس يايلىقىدىكى ئۇلۇس ئايمىقىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ "ئۆز يۇرتۇمغا باش بولۇش — ئوردۇدا ئولچى بولغاندىن ياخشى" دەپ تالاس يايلىقىغا قايتقانىدى.

ئاغابى يۇرتىغا بېرىپ "ئۆزى بەگ، ئۆزى خان" بولۇۋالدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمران چومىقى قۇل مالچىلارنىڭ بېشىدا ئىلگىرىكىدىنمۇ بەتتەر ئوينىغىلى تۇردى. ئۇ ئۆز تەۋەسىدە ئۇزاققا قالمايلا ئۆزىنىڭ گەپ-سۆزلىرىگە ئاز-تولا نارازى بولىدىغانلارنى باستۇردى. كېيىنرەك ئايماقتىكى چېرىكباشنىمۇ قوغلىۋېتىپ ئۇنىڭ ئورنىنى ئۆزى ئىگەللىدى. مىڭلىق چېرىكنى خانلىققا مەلۇم قىلمايلا ئۈچ-تۆت مىڭغا يەتكۈزدى-دە، ئۆزىنى "تۇمەنباشى" دەپ جاكالىدى.

ئارسلان ئىلىك خان ئاغابىنىڭ ئەدەپ كېتىپ بارغان بۇ قىلمىش-لىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن ھەر خىل چارىلەرنى قىلىپ كۆردى. "بۇ ئىشلار توغرا ئەمەس" دېسە، ئۇ، "بۇ جاي مېنىڭ ئىلكىمدە، ئۆزلىرى باش قاتۇرمىسىلىمۇ بولىدۇ" دەپ رەت قىلدى. نەسىھەت ئۈچۈن ئەمەلدارلارنى ئەۋەتسە "خانىڭغا ئېيت، مەنمۇ خان جەمەتى، قامچىسىنى شىلتىمسۇن" دەپ تىللاپ قايتۇردى.

ئاغابى قۇتراپ بېرىپ ئاخىرى قورالـلىق توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇ ئاۋال ئۆز تەۋەسىدىكى خانـلىق ئەمەلدارلىـرىنى ئۆلـتۈردى، ياكى قوغلىۋەتتى. "ئارسلان خان بولالايدىكەنۇ، مەن نېمىشقا خان بولالـمايدىكەنمەن؟ ئۇ تەختتىن چۈشسۇن" دەپ جار سالدى.

ئارسـلان ئىـلىكخان ئۇنىڭ توپىـلىڭىـنى باسـتۇرۇش ئۈچۈن، ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتتى، بىرنەچچە ئايلىق ئۇرۇشتىن كېيىن خان قوشۇنلىرى ئۇنى تالاس دەرياسىنىڭ ئۇ ياقىغىچە قوغلاپ تىرىـپىرەن قىلىۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ياۋاش بولۇپ ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلدى.

ئاغابى ئەمدى قىيىن ئەھـۋالغا چۈشۈپ قالدى. "يا ئەل بولۇش، يا بوش كەلمەي ئېلىـشىش كېرەك. ئارسلانـنىڭ چېرىكلىـرى جىق، كـۈچ يەتـمەيدىـغان ئوخشايدۇ... ھە، كۈنپېتىشتىكى ئاكامlar يۆلەك بولماسمۇ؟! ...، ھە، ھە، ئۇلارنىڭ دەرۋازىـسىنى چېكىپ بېقىـش كېرەك..." دەپ ئويلىـدى ئۇ ۋە مۇشۇ ئويـلاردىـن كېيىـن خېلى يېنىكلەپ قالغاندەك قىلدى...

كۆز قۇياشىنىڭ قىيـپاچ شولىسـىدا پارقىراپ ئېقىـۋاتـقان دەريا بويىدىكى ياپىلاق تاش ئۈستىـدە ئىـكـكى كىـشى سۆزلىـشىپ ئولتۇـرۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى ئاغابىـ. ئۇ بېـشىغا كەمـچەت تۆپـىلىك تىلىك تەلپەك كىيگەن، ساقال-بۇرۇتلىرىغا ئاق كىرگەن. قوپال گەۋدىـسى بىسىپ تۇرغان قورسىقى ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى. يەنە بىرى، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىسى — ۋىجىك، تاقىرباش، كوسا، شەيـتان كـۆز ئادەم. يىراقلاردا بىر يىگىت بىر كىچىك تاشتا ئولتۇرۇپ، ئوتلاۋاتـقان ئۈچ ئېگەرلىك ئاتقا قارىغىنىچە قانداقتۇر بىر ئاھاڭغا دىمىقىدا غىڭشىماقتا.

ئاغابىـ قولىدىـكى قاتلاقـلىق قامـچا بىلەن ئۆتۈكىنىڭ قونـچىغا

ئۇرۇپ، قاپىقىنى سىلىپ ئولتۇراتتى.

— ئاتاڭ گۆرى سامانىلارنىڭ بىر يامان نىيىتى بولۇشى كېرەك، — دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ مەسلىھەتچىسىگە قاراپ، — بىزگە يۆلەك بولماقچى، بىراق شەرتى ئېغىر، شۇنداقمۇ؟

— ھازىر بىزگە ئۇلارنىڭ ياردىمى كېرەك، شەرتىنى بارا-بارا كۆرمەيمىزمۇ؟ — دېدى مەسلىھەتچى ھەييار كۆزىنى ئوينىتىپ، — ئۇلار تۇزاق قويسا، بىز قاپقان قويمايمىزمۇ!

— ئارسلان خان تۇزاق-قاپقانلىرىڭنى قوشۇپ ئىرغىتىۋەتسىچۇ؟

— سامانىلارنى نوچا دەيدۇ، بالاساغۇندا توختاپ قالماستىن، تېخى، قەشقەرگىمۇ بارغۇدەك.

— ئۇ ۋاقىتتا بىز نەدە قالدۇق؟

— بالاساغۇن خانلىقىنى بېرىمىز، دېدىغۇ؟

— كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە دەۋېرىدۇ-دە... ھەي، سەن يەنە بىر بېرىپ كەلسەڭ. بىز ئۇلارنىڭ ياردىمىدە بالاساغۇننى ئالغاندىن كېيىن سامانىلارغا تەۋە بولساقمۇ بولايلىسۇ، ئەمما ئۇلار چېرىك-لىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشى كېرەك.

— كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

— ياق، گەپچە سامانىلارنىڭ پەيلى يامان، داۋاندىن ئۆتۈ-ۋېلىپ، سېنى تېپىپ دومىلىتىۋېتىشى تۇرغان گەپ.

— مەيلى، يەنە بىر بېرىپ كېلەي. ئېيتقاندەك ئۇلارنىڭ چېرىكلىرىگە تاماق، ئاتلىرىغا يەم-خەشەكنى بىز بېرىدىكەنمىز.

— بولىدۇ، دېگىن. لېكىن، تالاڭچىلىق قىلماسلىققا گەپ بەرسۇن...

ئىككىسى ئورنىدىن قوزغالدى، ئۇلار يىگىت ئەكەلگەن ئاتلارغا

مىنىپ، دەريانى بويلاپ كىگىز ئۆيلەر، مال-ۋارانلارنى ئارىلاپ تۈۋەنلەپ كەتتى...

ئاغابى ئارسلان ئىلىكنىڭ قوشۇنىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن پاچە-قىغا پىت چۈشكەندى. خالىلىقا مۇشت ئېتىپ قويدى، ئاخىر چاتاق بولغۇدەك. ئۆز كۈچۈڭ يەتمەيدۇ، يۆلەك تېپىش كېرەك. يۆلەك كىم بولاتتى؟ تاغ ئارقىسىدىكى دوستى-دە! گايى ئاغىنىلىرى ئۇنىڭغا "هەي، چاغلىشىپ ئىش قىلىلى" دېسە، ئۇ "نېمىدىن قورقىسەن، تاغ ئارقىسىدا دوستلىرىمىز بار" دېگەنىدى. مانا ئەمدى شۇ "دوست"نى ئىزدەش لازىم بولۇپ قالدى. دوستى بولسا "بىرەر تەتۈر شامال چىقىپ قالماسىكىن" دەپ تاغ ئارقىسىدا ماراپ ياتاتتى. چۈنكى ئۇلارمۇ بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ بۇرنىغا يەپ قايتقانىدى. ئارسلان ئىلىكخانىنىڭ چېرىكلىرىنى بىرنېمە قىلغىلى بولاتتى، بىراق، ئۇنىڭ پۇقرالىرى يامان ئىكەن. ئىچىنى بۇزماي تۇرۇپ بالاساغۇن ئىلىكخانلىقىنى يوقىتىش تەسلىكىنى ئۇلار بىلىپ بولغانىدى. ئەتتەك، بىرەر كاتتىباشنى قولغا كەلتۈرگىلى بولسىچۇ... ئۇلار ئۇ ياق-بۇ ياقنى تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ئاخىر ئاغابىنى تاپتى. ئۇ ئارسلان ئىلىكخانىغا قارشى ئىكەن. ئۆزىنىڭ ئەس-يادى خان بولۇش ئىكەن. يەنە كېلىپ خان جەمەتىدىن بولغىنى ئوبدان بولدى-دە،... تالاسقا قاماق تاشلاپ بېقىش كېرەك... هە، كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى. دەريا سۈيى بۇلغاندى. قاماقنى تاشلى-غىچە بېلىق ئۆزى سۈڭگۈپ كېلىپ قالدى، ئەجەب ياخشى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، ئاغابىغا يۆلەك كېرەك بولدى. سامانىلارغا بولسا بىر ئەپلىك چوماق كېرەك ئىدى. ئىش تازا جايىدىن چىقتى. ئاغابى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسىنى يۆلەك ئىزدەپ ئەۋەتتى. مەسلىھەتچى

ئاغابىنىڭ تاغ ئارقىسىدىكى دوستىنىڭ ئىككى قوللاپ قارشى ئېلىشىغا ئىگە بولدى. يۆلەك بولمادىغان، دەرھال چېرىك ئەۋەتمەك بولدى. "ئاغابىي بىلەن تىلىكسىمىز بىر" دېدى دوستى. بىراق ئۇ ياقىنىڭ شەرتى ھە دېگەندە ئاغابىنى ئۆيلىتىپ قويىدى. دوستى "بالاساغۇن ئېلىنغاندىن كېيىن، ئاغابىي خان بولىدۇ. بىرلا گەپ، بىزنىڭ كېپىمىزدىن چىقمىسا بولدى" دەپتۇ. بۇ گەپكە قارىغاندا ئاۋال خان قىلىپ، كېيىن چۆرۈۋەتمەكچىدى. قوي بېشىنىڭ بىر قۇلىقىنى ساڭا بېرىپ قويۇپ، قالغىنىنى ئۆزى سوقمىغىدى، دېگىنە؟ ئىككى كۆزىنى ئويۇپ يېسە، يەنە مېڭىسىنى چېقىپ يېيىشىمۇ تۇرغان گەپ. ساڭا نېمە قالدى؟!

ئاغابىي مۇشۇنداق ئەندىشە بىلەن مەسلىھەتچىنى يەنە بىر قېتىم دوستىنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەنىدى، ئۇ ياخشى خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ. "چاتاق يوق. بىز ئاغابىنى خان تىكلەپ كېلىمىز. ئاغاخان دوستىمىز باشقىنى ئويلىمىسۇن..." دەپتۇ دوستى. ئۇلارنىڭ كۆڭلى تۇزۇك ئوخشايدۇ. "ئاغاخان" دەپتۇ ئەمەسمۇ؟ ھېلىتىنلا "خان" دېگىنىنى قارىمامدىغان! بۇنىڭغا قارىغاندا راست چاتاق يوق ئوخشايدۇ...

مەسلىھەتچى ئۈچىنچى قېتىم بارغاندا سامانىنىڭ تۆمەنباشىسى ھەيدەرخاننى باشلاپ كەلدى. ئۇلار يوشۇرۇن سۆزلىشىپ كېلىشتى. ھەيدەرخان يەنە بىر ئايدىن كېيىن چېرىك باشلاپ كەلمەك بولدى.

كەچ كۈز، قىرو چۈشۈپ قالغان چاغ ئىدى. بىر كېچىسى ئاغابىي تۇيۇقسىز دەريادىن ئۆتۈپ ئارسلان ئىلىكخان قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى، ھۇجۇم شىددەتلىك بولدى. ھەيدەربەگنىڭ بىر تۈمەن چېرىك ئېلىپ كەلگەنلىكىدىن بۇ تەرەپ خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭا باشتا ياغىنى خام چاغلىدى، كېيىن چېكىنىشكە توغرا كەلدى.

ئۇرۇشۇپ-چېكىنىپ، بىر تاغ باغرىدا ياغىنى توختاتتى، تىركىشىش جېڭى بولدى...

ياغى قانچە ئۇرۇنسىمۇ، ئىلگىرىلىيەلمىدى. ئارسلان ئىلىكخان قوشۇنى قالقان بولۇپ ياغىنى ياندۇرۇپ تۇردى، ھۇجۇم قىلمىدى. جەڭ مۇشۇنداق بىرەر ئاي داۋام قىلدى...

بۇ مەزگىل ئىچىدە خانلىق ئۆز قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. ئۇدۇل سەپكە يەنە بىر تۈمەن چېرىك قوشقاندىن باشقا، تالاس دەرياسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن ئېقىنىدىن ئىككى تۈمەن چېرىكنى ئۆتكۈزۈپ، ياغىنىڭ ئارقىسىدىن ئورغاقسىمان توساق ياسىدى. بۇنىڭ بىلەن ھەيدەرخان ئارقا سېپىدىن ئۈزۈلۈپ قالغانىدى.

بىركۈنى سەھەردە خانلىق قوشۇن تاغ باغرىدىن ئەگمە سەپ بىلەن ياغىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ياغى بۇ ھەيۋەتلىك ھۇجۇمدىن ھودۇقۇپ قالدى-دە، ناھايىتى زور چىقىم بېرىپ چېكىندى، خانلىق قوشۇن ئۇلارنى دەريا بويىغا قىستاپ كەلدى. ئەمدى ياغى دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتىۋالمىسا پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكۈدەك ئەھۋال مەيدانغا كەلدى. بىراق...

خانلىق قوشۇن ئۇرۇپ-يىقىتىپ ياغىنى دەرياغا كىرىشكە مەجبۇر قىلدى. تالاس دەرياسىنىڭ شىددەتلىك ئېقىنى شۇ تاپتا نېپىز مۇز ئاستىدا كۆرۈنمەيتتى. مۇزنىڭ يۈزى كۈن نۇرىدا پارقىراپ ياتاتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇپۇر-توپۇر كىرىپ كەلگەن چېرىكلەرنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا دەريا يۈزى بۆلۈنۈپ پارقىراتمىسىنى يوقاتتى. كەڭ دەريانىڭ مۇزلۇق يۈزى ئادەملەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. جاھاننى بېشىغا كىيىپ ۋارقىراپ-جارقىراپ بىر-بىرىنى ئىتتىرىپ ماڭغان ئاتلىق-پىيادە ئادەملەر، پۈتلىرىنى سۆرەپ كېتىپ بارغان

يارىدارلار..."مۇز كۆتۈرەلەرمۇ؟" دېگەن قورقۇنچلۇق سوئال بىلەن ئاياغ ئاستىدىكى ئايغاق مۇزغا قاراپ قوياتتى.

خۇداغا شۈكۈر، ئارقىدىن ئۇرۇپ قوغلاش توختاپ قالدى. ئاۋۇ بالاساغۇنلۇقلار ئەجەب تاماشا كۆرگەندەك قارىشىپ تۇرۇشىدىغۇ؟! ئەپلەپ دەريادىن ئۆتۈۋالسا جان ئامان قالار... نەدىكىنى، جاننىڭ تېخىمۇ چوڭ دەھشەتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى كىم بىلسۇن؟!

دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا بىر توپ ئاتلىق ئۇ ياققا ئۆتۈپ دەريا لېۋىدىكى ئادەملەر بىلەن ئازراق ئېلىشىپ قويۇپلا سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كەتتى. سامانىلارنىڭ تۈمەنباشى ھەيدەرخان بىر توپ چېرىكلىرى بىلەن ئاللىقاچان جېنىنى ئېلىپ قاچقانىدى. ئۇ ئۆز يېرىگە ئۆتۈپ كېتەلەرمۇ؟

تالاس دەرياسىنىڭ كەڭ، ئۇزۇن مۇزلۇق قويىنىغا ئادەملەر تىقىلىشقا باشلىدى. ئالدىدىكىلەر دەريا لېۋىگە چىقالمايتتى. قىرغاقتا ئۇزۇن سەپ تارتىپ خانلىق قوشۇن توسۇپ تۇراتتى. ئاغابى قاپقان سۆرىگەن بۆرىدەك ھودۇقۇپ ئاران دەريانىڭ ئۇ قات يېقىغا بارغانىدى، قىرغاقتىكى خانلىق چېرىكلەرنى كۆرۈپ ئىمانى ئۇچۇپ كەتتى، ئۇ دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ چېرىكلىرى ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئادەملەر ئارىسىدا دەھشەتلىك ۋارقىراشلار چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەمدى ئالدىغىمۇ ماڭالمايتتى، ئارقىغىمۇ يانالمايتتى. يۇقىرى-تۆۋەن مېڭىش خەتەرلىك ئىدى. گايى كىشىلەر قوراللىرىنى ئىككى قوللاپ ئېگىز كۆتۈرۈپ دەريانىڭ ئىككى يېقىدا تۇرغان خانلىق قوشۇنىغا تەسلىم بولۇشقا باشلىدى.

بىرھازادىن كېيىن قاتتىق قارسىلدىغان ئاۋاز بىلەن دەريا مۇزى ئوتتۇرىدىن يېرىلىپ چۈشۈپ كەتتى. مۇز ئۈستىدە تۇرغان نۇرغۇن

چېرىكلەر سۇغا چۆكتى. مۇز چوڭ-كىچىك پارچە بولۇپ يېرىلىۋەردى، ئادەملەر چۆكۈۋەردى. مۇز پارچىلىرىغا ئېسىلىۋالغانلارمۇ بىللە چۆكەتتى. ئۇ قاتتىق يېقىنراقتا بىر توپ ئادەم ئاياغ ئاستىدىكى كەڭ تاختا مۇز بىلەن ۋارقىرىغانچە چۆكۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرسى قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەتراپنى بېشىغا كىيىپ سەت ۋارقىرىدى، ئۇ — ھەممىشە چۈشىدە خانلىق تاجىسىنى كۆرىدىغان ئاغابى ئىدى.

دەريانىڭ ئىچى-تېشى بىر قىيامەتكە ئايلاندى. كىشىلەر ۋارقىرىغانچە پالاقلاپ سۇغا چۆكمەكتە، شەپقەتسىز سۇ ئۇلارنى مۇز ئاستىغا تارتىپ يۇتۇپ كەتمەكتە ئىدى. دەھشەت، بەك ئېغىر دەھشەت! قانداق قىلىش كېرەك! ئۇلارنى قۇتقۇزۇشنىڭ ئامالى يوق. سۇغا چۈشسەڭ ئۆزەڭمۇ تۈگەيسەن. بىرلا چارە قىرغاق يېنىدىكىلەرنى تارتىۋېلىش كېرەك... خانلىق چېرىكلىرى ئاۋال تەسلىم بولغانلارنى تارتىۋېلىشتى. كېيىن، ئىشقىلىپ يېقىن كەلگەنلەرنى ئارغامچا تاشلاپ، نەيزە سۇنۇپ قۇتقۇزۇۋەردى. بىراق، ئۆلگىنى جىق، قۇتۇلغىنى ئاز بولدى...

شۇنداق قىلىپ، كەچلىكى كۆز قاراڭغۇلاشقاندا "تالاس جېڭى" ئاياغلاشتى. ئاغابىنى دەريا سۈيى مۇزلار ئاستىغا سۆرەپ ئەكىرىپ كەتتى...

ئۇنىڭ يۆلەك دوستى ھەيدەرخانچۇ؟ ئۇ بىر سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ قاچتى، قۇتۇلدۇم، دەپ ئويلىغانىدى. بىراق، قۇتۇلالمىدى، باغى ئارقىسىغا مۇكتۇرۇلگەن ئىككىنچى سەپكە تۇتۇلدى. ئۇنىڭ قېچىشىنى كۆزلەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان خانلىق قوشۇنلىرى ئۇنىڭ چېرىكلىرىنى پاك-پاكىز جايلىۋەتتى. ھەيدەرخان

قولغا چۈشتى...

شۇنداق قىلىپ تالاس يايلىقىدا ئاغابى قوزغىغان، تاغ ئارقىسىدىكى دوستىنىڭ قوللىشى بىلەن قۇترىغان توپىلاڭ تىنجىتىلدى.

بۇ بولسا، بالاساغۇن ئىلىكخانلىقىنىڭلا ئەمەس، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭمۇ بىر چوڭ ئۇتۇقى بولدى.

بەشىنچى قىسىم

تارىخنى بىزگە كەلگەن «قۇتادغۇ بىلىك»،
ئەجدادلار سىڭدۈرگەن باھاسىز بىلىك.
ئېلىگگە تەڭداشسىز قۇتلۇق خەزىنە ئۇ،
ئۆگەندى ئۇندىن ئەدەب ئارسلان ئېلىگ.

بىرىنچى باب

دوستانە سەپەر

قاراخانىلار خانىدانلىقى ئۇيغۇرۇش ھالقىسىنىڭ قارارى بويىچە، باشقا خانلىقلارغا بارىدىغان ۋەكىللەر يولۇپ كەتتى.

تۈكسىن ئارسلان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق ئاستانىسى بېشبالىققا قاراپ يولغا چىققىنىغا بۈگۈن بىر ئايدىن ئاشتى.

تاغنى بويلاپ يايپىپىشىل گىلەمدەك ئۇزۇن سوزۇلغان ئوتلاقنى كۆزنىڭ ئاپتىپى قىزىتماقتا. ئوتلاقتا تىكىلگەن ئاپئاق كىگىز ئۆيلەر چۆرىسىدە چېرىكچە كىيىنگەن كىشىلەر يېنىك قەدەم بىلەن ئۇ يان-بۇ يان مېڭىپ قاراۋۇللۇق قىلماقتا.

ئۇلار كىگىز ئۆينى ھۆرمەت بىلەن ئاسرىماقتا. ئۇزاق ئۆتمەي بىر چوڭ ئاق كىگىز ئۆينىڭ ئىشىكى كۆتۈرۈلۈپ، ئارسلانبەگ چىقتى. ئۇ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئەتراپقا ھەۋەس بىلەن نەزەر سالدى. ئوڭ ياقتا ئاسمانغا تاقاشقان ئاقباش بوغدا چوققىسى پارقىرىماقتا. ئۇ گوياكى كۈلۈمسىرەپ، پامىر باغرىدىن كەلگەن قەدىرلىك مېھمانلارنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئارسلانبەگ ئۆينى بىر ئايلىنىپ كېلىپ قوللىرىنى مەيدىسىگە قوۋۇشتۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ، بوغدا چوققىسىغا يەنە سىنچىلاپ قارىدى، "نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك تاغ، — ئويلىدى ئارسلان، — خۇددى مۇزتاغ ئاتىنىڭ پالۋان ئوغلىغا ئوخشايدۇ. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىشتىكى ئىككى تاغ

چوققىسى بىر - بىرى بىلەن قوچاقلاشسا، ئېسىدىكەن ياخشى... يەنە كوئىنلۇن، ئالتاي تاغلىرى... بار، بۇ تاغلار خۇددى بىر ئانىنىڭ قوشماق باللىرىغا ئوخشايدۇ. بۇ كارامەت تاغلارنىڭ كەڭ كۆكسىدىن ئۇرغۇپ چىققان ئەزىم دەريالار — تارىم، يۇرۇڭقاش، ئىلى، ئېرتىش، تالاس... يەنە سىر، ئامۇدەريالار بۇ ئەللەرنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرماقتا.

ئارسلان كۆكسىنى تولدۇرۇپ ساپ ھاۋادىن بىر نەپەس ئالدى ۋە سولغا بۇرىلىپ، سالماق قەدەم بىلەن ئويچان ماڭدى. ئۇ قارۇغچى چېرىكلەرنىڭ ھۇرمىتىگە باش ئېگىپ قويۇپ يىراقلارغا كۆز تىكىپ ئىلگىرى ماڭماقتا. ئوتلاقتا ئوتلاۋاتقان ئاتلار، يىراقتا بىر توپ كىگىز ئۆي چۆرىسىدە ئوتلاۋاتقان قوي ۋە كاللار ئۇنىڭ كۆزىگە چېلىقتى... ئۇ ئالدىراپ مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتقان، بىرسى ئات توقۇسا، بىرسى ئاتقا نەرسىلەرنى غانجۇغىلاۋاتقان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ يۇقىرى ماڭدى، قارۇغباشى بىلەن بېشبالىقتىن كەلگەن ئەمەلدار كېلىپ سالاملاشتى.

— ناشتا قىلىۋالسىڭىز، — دېدى قارۇغباشى، — ئاندىن ئاتلانساق بولار.

— بېشبالىقتا يەنە قانچىلىك قالدى؟ — سورىدى ئارسلان.

— ئەتىلىككە يېتىپ بارىمىز، — جاۋاب بەردى بېشبالىقتىن كەلگەن ئەمەلدار، — سۇباشى تۆكەخان بۈگۈن ئالدىمىزغا چىقماقچى.

ئۇلار كېلىپ ئاق چېدىرنىڭ ئالدىغا كىرگەم ئۇستىگە سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. داستىخانغا قاتلىما، توقاچ، بوغۇرساق، چەلپەك، قورۇتۇلغان پىششىق قايماق، ئېرىمچىك، قوي

گۆشى، پىششىق تۇخۇملار قويۇلغان. چىرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن قارىمۇتۇق بالا چىرىك چۆگۈندىن سۇتلۇك چاي قويۇپ ئارسلانغا سۇندى...

چايدىن كېيىن ئارسلان يولداشلىرى بىلەن ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ بويلاپ كۈنچىقىش ياققا يول ئالدى. چاڭ-توزان ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىشى يىراقتىنلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ياخشى ئارام ئالغان، تويغان ئاتلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، تىزگىن سىرىپ ئىلگىرىلەيتتى. ئارسلاننىڭ جىرەن ئېتى باشقا ئاتلارغا يول بەرمەي، بېشىنى يېنىك ئوينىتىپ، بۆرە مېڭىشىدا لەپىلدەپ ئىلگىرىلەيتتى...

كۈن قايرىلغاندا، ئۇلار بوغدا باغرىدىن ئېقىپ چۈشكەن بىر ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ دەم ئالدى. چىرىكلەر چۆپلۈككە گىلەم سېلىپ سوغۇق تاماق تەييارلىدى. ئارسلان ئۆستەڭنى بويلاپ يۇقىرى ماڭدى ۋە قايتىپ، ئۆستەڭ بويىغا سېلىنغان ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە، تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك سۇغا قاراپ ئولتۇردى. بوغدا سۈيىنىڭ شوخ سەكرەشلىرى، كىشىگە زوق بېرىدىغان "ناخشىلىرى" مۇزتاغ ئاتا دەريالىرىغا ئوخشايدىكەن، لېكىن بۇ سۇلار تېخىمۇ چوڭ "ناخشىچى"غا ئوخشامدۇ، نېمە؟ دەرد-ئەلەملىرى چوڭراقمىكىن-تاڭ؟! پامىر سۇلىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرى بۇنىڭدىنمۇ چوڭغۇ! ھە، شۇنداق. گايىدا ئۇلار ھەيۋەت ئاۋاز بىلەن غارقىراپ، تاغلارنى غۇلىتىپ، تاشلارنى دومىلىتىپ، تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۈچى بىلەن يەر-جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، تۈزلەڭلىكلەرگە ئېتىلغاندا، بۇ سۇلاردىن پەيدا بولغان غەزەپلىك دولقۇنلار دۇنيانى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغاندەك قىلىدۇ. مۇشۇنداق يۈزلىگەن سۇلار

قوشۇلۇپ ئۇلغايغاندا جاھاننى تىترەتمەيدۇ دەپ كىم ئېيتىپتۇ؟ يەنە
ئېخى ئىلى بىلەن ئېرتىش دەرياسى. ئەلگە بەھرى بار، يامانلارغا
قەھرى بار ئۇ ئەزىم دەريالارنى كۆرسىڭىز، ئىچ-ئىچىڭىزگە پاتماي
خۇشال بولىسىز...

"شۇنداق، تاغلار داۋالغۇسا، دەريالار غەزەپكە كەلسە، مەن-
مەن دېگەنلەرمۇ بەۋا كېلەلمەيدۇ" دېدى ئارسلان ئۆزىگە-ئۆزى.
ئۇ، ئۈستەڭ سۈيى بىلەن مۇنداق ئوبدان مۇگداشقانلىقىدىن خېلى
رازى بولغانغا ئوخشايتتى. ئۇ يەنىلا سۇنىڭ شوخ "ناخشىلىرى"نى
ئاڭلاپ، كۆپۈكلۈك سەكرەشلىرىگە قاراپ ئولتۇردى...

ئارسلان ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرى ساپ ھاۋالىق ئۈستەڭ بويىدا
بىرپەس دەم ئالغاندىن كېيىن يەنە ئاتلاندى.

كەچ پېشىن ۋاقتى. تۇۋاقلىرى قىزىغان ئاتلار توپا توزۇتۇپ
ئىلگىرىلىمەكتە. ئەتراپقا دىققەت بىلەن كۆز تىكىپ كېتىپ بارغان
قارۇغباشى ئوڭ قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ، ئۆزەڭگىگە پۇتلىرىنى
تىرەپ يىراققا قارىدى.

— بىر كىشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ قولىنى
پېشانىسىدىن ئالماي تۇرۇپ.

ئارسلانمۇ، بېشىبالىق ئەمەلدارىمۇ شۇنداق قاراشتى. راستىنلا
يىراقراقتا بىر ئاتلىق بۇ تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېلىۋاتاتتى.

— بىزنىڭ چاپارمەن بولسا كېرەك، — دېدى ئەمەلدار، — ئالدى-
لىرىغا چىققان سۇباشى يېقىنلاپ قالغان ئوخشايدۇ.

چاپارمەن يېقىنلاشتى ۋە ئاخىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ ئاتتىن
چۈشۈپ چېرىكچە سالام بەردى. ئاتلىقلار توختىدى. چاپارمەن يېقىن
كېلىپ ئەمەلدارغا دېدى:

— سۇباشى يېتىپ كەلدى!

— قەيەرگە كەلدى، ئارىلىقى قانچىلىك بار؟

— ئاز قالدى، ئۇلار بازاردىن چىققاندا، مەن بۇ ياققا ئات سالغانىدىم، — ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ يىراقتىكى كۆتۈرۈلگەن چاڭنى كۆرسەتتى، — ئەنە كېلىشتى.

— قېنى. ماڭايلۇق ئارسلانبەگ، — دېدى ئەمەلدار!

ئۇلار ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى بوشىتىپ، پۇتلىرىنى دېۋىتتى...

ئارسلانلار كۆزلۈك زىرائەتلىرى يېغىلىۋاتقان، دەرەخ ياپراقلىرى سارغايغان يېزىلارنى بويلاپ بىردەم ماڭغانىدى، ئالدىدىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ ئارس-لانلار تەرەپكە قاراپ كېلىشتى. چىرىكچە كىيىم كىيگەن، بېلىگە خەنجەر ئاسقان قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، يوغان گەۋدىلىك بوكە سۇباشى يوغان قەدەم بىلەن توپنىڭ ئالدىدا كېلەتتى. ئارسلانلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلار ياققا بىرنەچچە قەدەم ماڭدى. ھەر ئىككى تەرەپ روبىرو توختاشتى. سۇباشى غولاچلىرىنى ئېچىپ كەلدى. ئارسلانمۇ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، ئىككىيلەن سەمىمىي قۇچاق-لىشىپ كۆرۈشتى. ئۇلارنى تونۇشتۇرغىلى تەييارلانغان ئەمەلدار بىر چەتتە قېلىپ، تونۇشتۇرۇشمۇ ھاجەت بولماي قالدى. ئۇلار كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، باشقا ئەمەلدارلار كۆرۈشتى. سۇباشى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى بەك قىزغىن ئىدى. ئارسلان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ ناھايىتى خۇشال بولدى. لېكىن، ئۇلاردىن، ئادەملەردىنلا ئەمەس، ئاتلاردىنمۇ ھارغىنلىق كۆرۈلۈپ تۇراتتى. مەنزىلگە يېتىپ كەلدى، بۇ خۇشاللىق ئەلۋەتتە. ئەمما قەشقەردىن چىققاندىن بېرى بىر ئايدىن ئارتۇق يول مېڭىش، يەنە كېلىپ، ئۇزاق-ئۇزاق چۆل-

جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈش ئېغىر سەپەر بولغانىدى.

— ئۇلۇغ قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ چېرىك ئولچىسى ئارسلانبەگنى قارشى ئالىمىز! — دېدى سۇباشى ۋە ئىككى قەدەمچە كەينىگە يېنىپ قوللىرىنى جۈپتەكلەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

— قوچۇ ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ ئېلىگە كېلىپ قېرىنداشلار بىلەن ئۇچراشقانلىقىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن. سىزنى ئاۋارە قىلدۇق، بۆكە خان سۇباشى، — دېدى ئارسلانمۇ ئاۋال مۇسۇلمانچە سالام بېرىپ ئاندىن بېرىپ ئۇنىڭ قوللىرىنى چىڭ سىقىپ.

بۆكە سۇباشى ئارسلاننى ئاتلىنىشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار ئاتلىنىپ يولنىڭ ئىككى چېتىدە قاتار بولۇپ تۇرغان قارشى ئالغۇچى چېرىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر يالاڭ قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ "خۇش كەلدىڭىز!" دەپ تەڭ ۋارقىراشتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلاننىڭ قاراۇغچىلىرى، ئاندىن سۇباشىنىڭ چېرىكلىرى يولغا چۈشتى...

شۇ كۈنى كەچلىكى ئارسلان سۇباشى بىلەن بىللە دەرەخزارلىق ئارىسىدىكى بىر كىچىك بازارغا كېلىپ مەخسۇس تەييارلانغان سارايغا چۈشتى. تاماقتىن كېيىن بۆكەخان ئارسلاننى دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى.

ئەتىسى پەنجىرىدىن كىرگەن قۇياش نۇرى، ئارسلاننىڭ يۈزىنى سلاپ ئويغاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ياخشى ئۇخلاپ ئوبدان ھاردۇق ئالغانلىقىنى ھېس قىلدى. لېكىن بەل-پۇتلىرى يەنىلا ئۇيۇشۇپ تۇراتتى. ئارسلان ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈز-كۆزىنى يۇيۇپ، كىيىملىرىنى كىيىپ ھويلىغا چىققاندا، قارشى تەرەپتىكى ئۆيدىن بۆكە سۇباشى چىقتى. ئۇلار سالاملىشىپ ھال سوراشقاندىن كېيىن ئەتىگەن-

لىك تاماققا كىرىشىپ كەتتى...

ئۇلار ئاتلىنىپ بازاردىن چىقىپ شىمال تەرەپتىكى يولغا قاراپ بۇرۇلغاندا، ئاغامچا بويى كۆتۈرۈلگەن قوياش ئوڭ تەرەپلىرىدىن يېقىملىق ئىسسىتىپ تۇراتتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق ئاستانىسى بېشبالىق بۈگۈن ئەتىگەندىلا مېھمان كۈتۈشكە تەييارلىنىشقا باشلىغانىدى. جەنۇبقا قارىغان شەھەر سېپىلىنىڭ قوۋۇقى ئۈستىگە ھەر خىل رەڭلىك ئەلەملەر قادالغان، قوۋۇقنىڭ ئىككى ياق سېپىلى ئۈستىدە نەيزە قالقانلىق چېرىكلەر قاتار تىزىلغان. قوۋۇقتىن باشلىنىپ بىر چاقىرىم-چىلىك يولنىڭ ئىككى يېقىسدا، قارشى ئالغۇچى چېرىك ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلا، خىزمەتچىلەر، چېرىكلەر ھەم باشقا ئەر-ئايال شەھەرلىكلەر يولغا قاراپ مېھماننى كۈتۈشتى. شەھەردىن ئۈچ چاقىرىم يىراقلىقتا، يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى پەشتاقتىن ناغرا-سۇناي ئاۋازى ياڭرىدى. بۇ ئاۋازدىن سېپىل سىرتىدىكى قارشى ئالغۇچىلار مېھماننىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى... ئەنە ئۇلارمۇ يېتىپ كەلدى. ئاتلىقلار توپى ئالدىدا ئۈچ نەپەر ئاتلىق ئەمەلدار يول باشلاپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئون غۇلاچچە يىراقلىقتا ئارسلانبەگ، بۆكە سۇباشى، قارۇغباشى، ئۇلاردىن كېيىن ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار قارشى ئالغۇچىلارغا يېقىنلاشقاندا، سېپىل قوۋۇقى ئۈستىدىكى پەشتاقتىن ناغرا، سۇناي ۋە كاناي ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ئارسلانبەگ، بۆكە سۇباشى بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قارشى ئالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىن ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. قارشى ئالغۇچىلار "خۇش كەلدىڭىز!" دەپ ۋارقىراشتى. چېرىكلەر يالاڭ قىلىچنىڭ پايىنىكى بىلەن سول بىلىكىدىكى قالقاننى

ئۆرۈپ "ئامان-ئامان!" دەپ تەڭ ئاۋاز بىلەن توۋلىشاتتى. قوۋۇق ئالدىدا قاتار تىزىلىپ تۇرغان ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئارسلاننى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ۋە شەھەر ئىچىگە باشلىدى...

بېشبالىق شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىغا يېقىن جايدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئېگىز مېھمانخانىسىنىڭ ئۈستىگە ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان پېشايۋاندا ئارسلانبەگ سالماق قەدەم بىلەن ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ، پېشايۋانىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كېلىپ توختاپ، شەھەردىن يەتمىش-سەكسەن چاقىرىم يىراقلىقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەت-لىك تەڭرى تاغقا نەزەر سالدى. قارىغاي بەلباغلىق تەڭرى تېغى كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا سوزۇلۇپ مۈگدەپ ياتقاندەك كۆرۈ-نەتتى. ئارسلان بېشىنى بىرئاز كۆتۈرۈپ، بوغداغا قارىدى. بوغدا ئالدىنقى كۈندىكىدىن چوڭراق، ئېگىزرەك كۆرۈندى. ئاسمان بىلەن ئوينىشقان باتۇرتاغ ئۇنى بەك سۆيۈندۈردى. يېشىل ئاسمان تېگىدە، قۇياش نۇرىدا پارقىرىغان بوغدا گويا ھېلىھەم ئارسلاننى قارشى ئېلىپ كۈلۈمسىرەپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى. بوغدا چوققىسى ئارسلاندا بەك يېقىملىق، سۆيۈنۈشلۈك ھېسسىيات پەيدا قىلغانىدى. ئۇ ئايغىر-بۇلاقتىن ئۆتۈپ، توقسۇن تۈزلەڭلىكىگە ئىگىلىگەندە، كۆز ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ پەيدا بولغان بۇ ئېگىز چوققىغا ھەۋەس بىلەن ئۇزاق قارىغانىدى. بۇ چوققا ئۇنىڭغا ئۆزى ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك مەدەت بېرەتتى. ئارسلان قەشقەردىن يولغا چىققاندىن بېرى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ ئىككى ئايغا يېقىن يول ماڭدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە تەڭرى تېغى ئۇلۇغ تاغ ئىدى. لېكىن ئۇ بوغدا چوققىسىنى كۆرگەندىلا، تەڭرى تېغىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنىڭ قانچىلىك زور دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇ ئات ئۈستىدە يول

ماگغاندا، قونالغۇغا چۈشكەندە، تاغ ئارىلاپ ماڭغاندا، ئارىلاپ-ئارىلاپ بوغداغا ئۇزاق-ئۇزاق قاراپ قالاتتى. ئۇ بوغدانىڭ كۈن-پېتىشقا قارىغان كۆكسى ئاستىدىكى بىر كىچىك شەھەرگە كېلىپ چۈشكەندە، بوغداغا تېخىمۇ يېقىنلاشقانلىقنى كۆرۈپ خۇش بولدى. ئۇ ئالدىنقى كۈنكى قونالغۇ ئوتلاقتا بوغدانىڭ ئوك يېنىدا تۇرۇپ، ئامانلاشتى ۋە مۇز تاغ ئاتىنىڭ سالامىنى سۇندى. ئۇ يەنە ئالدىنقى كۈنى بوغدا باغرىدىن چۈشكەن دەريا سۈيىدىن قېنىپ ئىچتى. ئۇ سۇنىڭ شوخ "ناخشىسى"نى ئاڭلىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتى. مانا بۈگۈن شۇ بوغدانىڭ كۈلۈمسىرەپ قارشى ئالغانلىقىنى كۆرمەكتە...

ئۇ ئۇيلىغىنىچە بوغداغا قاراپ ئۇزاق تۇردى. كېيىن ئايلىنىپ پېشايۋاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئۆتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تەگرى تېغىنى بېغىرلاپ ئۇزۇن سوزۇلغان يېزىلار كۆرۈندى.

سېپىلنىڭ كۈنچىقىش قوۋۇقىنىڭ تېشىدا، يولنىڭ ئوك تەرىپىدە ھەيۋەتلىك بىر بىنا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— بۇ بولسا بىزنىڭ خان ئوردۇمىز، — دېدى ئارسلانغا ھەمراھ بولۇشقا بەلگىلەنگەن بىر ئەمەلدار مېھمانىنىڭ سۆلەتلىك بىناغا تىكىلىپ قاراپ قالغىنىنى كۆرۈپ، — بىزنىڭ ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىمىز ياز كۈنلىرى قوچۇدىكى قىشلىق ئوردۇدىن كېلىپ مانا شۇ ئوردۇدا تۇرىدۇ.

— بەك ياخشى، گۈزەل ئوردۇ ئوخشايدۇ، — دېدى ئارسلان ۋە بېشىنى ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ يەنىمۇ يىراققا قارىدى. يىراقتا، يۇرتنىڭ ئۇ چېتىدە، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلغان قۇملۇقنى كۆردى. قۇملۇقنىڭ ئۇ چېتىدە، ئوك يېقىدا بىر تاغ قارىيىپ ياتاتتى. ئۇدۇلدا يىراق-يىراقتىكى ئۇپۇق ئۈستىدە ئېگىز تاغلار غۇۋا

كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ تاغلار ئالتۇن تاغلىرى①، — دېدى ھېلىقى ئەمەلدار، ئۇ مەنسىپى بويىچە خاننىڭ مېھمانلىرىنى كۈتىدىغان مېھمانخانا باشلىقى ئىدى، — ئۇ ياقلارمۇ بىزنىڭ خانلىقىمىزغا قارايدۇ. بۇ ياقتا، كۈنپېتىشتا ئىلى بالى خانلىقى بار، چەك ئارىمىز سايرام كۆلىگىچە بارىدۇ...

ئارسلان ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىسىزمۇ بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي بىلەتتى. لېكىن ئەمەلدارنىڭ سۆز ئۇرغۇسىدا ئۆز خانلىقىغا ساداقەت، يۇرتىغا مۇھەببەت ئۇرغۇپ تۇرغانلىقىنى پەملەپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە توختىماي باش لىڭشىتىپ چۈشەنگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇردى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى ئۆز ئوردىسىدا ئارسلانبەگنى قوبۇل قىلدى، ئارسلانبەگ بۆكە سۇباشى بىلەن ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىدىكى چوڭ چاقماق سەينىغا كەلگەندە ئوردۇ ئاغىسى بىرنەچچە ئوزدۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كېلىپ ئۇلار بىلەن ئامانلاشتى. كېيىن ئۇلارنى ئوردۇغا باشلاپ ماڭدى، ئارسلان بۇ سۆلەتلىك بىناغا قاراپ زوقلاندى، كۆڭلىدە بولسا قەشقەردىكى بۇغراخان ئوردۇسىغا سېلىشتۇرۇپ كۆردى، "ئۇنىڭغا يەتمىسمۇ، قېلىشمايدىكەن" دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. يوغان سۆلەتلىك قىزىل قوۋۇقنىڭ ئۈستىدە ئۈچ قەۋەتلىك راۋاقتا نەيزىلىك قاراۋۇلچىلار كۆرۈنەتتى. ئۇلار قوۋۇقتىن كىرىپ مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن كەڭ چاقماق ھويلىغا كىرىشتى. بۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

① ئالتۇن تاغ — ئالتاي تېغى.

تاشيولدىن ئۆتۈپ، ئۇدۇلـدىكى بىر چوڭ بىنانىڭ ئىچىگە كىردى.
ئۇ بىنانىڭ ئايۋىنىـدىن نېرى ياقـقا ئۆتۈپ كىـچىكـرەك بىر كۆللۈك
هويلىنىڭ تۆرىدىكى ئۈچ قەۋەتلىك بىنانىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئىشىك
ئالدىدىكى پەلەمپەينىڭ ئالدىدا خانلارغا خاس سۆلەتـلىك كيىنگەن
ئېگىز بويلۇق، ساقال-بۇرۇتىغا ئاق كىرگەن بىر كىشىـنىڭ تۇرغانلىـ
قىنى كۆردى. ئۇنىڭ يېنىدا ئىككى ئەمەلدار ئارقىسىدا چىرايلىق
كيىنگەن ئۈچ نەپەر بالا چېرىكلەر تۇرۇشاتتى. ئۇ كىشى ئارسلاننى
كۆرۈپلا كۈلۈپ ئالدىـغا ماڭـدى. «ئۇلۇغ خاقانىـمىز سىزنى قارشى
ئېلىپ ئالدىڭىزغا چىقـتى» دېـدى سـۇباشى ئارسـلانغا. دېمىـسـىمۇ
ئارسلان ئۇ كىشىنىڭ ئىدىقۇت خان ئىكەنلىكىنى بىر كۆرۈپـلا بىلىپ
بولغانـدى. ئارسلان ئۆزىنى رۇسـلاپ قەدەمـلىرىـنى تېزلەتـتى ۋە
ئالدىدا كۈلۈپ كېلىۋاتقان خانغا يېقىنلاشتى.
— هارماڭ قېرىنداشىم! — دېدى خان قولـلىرىـنى كۆتۈرۈپ ۋە
ئالدىن ئارسلاننى قۇچاقلىدى. ئارسلان ئۆزىدە قانداقتۇر بىر يېقىنلىقـ
لىقنى هېس قىلدى، — خۇش كەلدىڭىز، سىزنى قارشى ئالىمىز، —
دېدى خان ئۇنىڭ قوللىرىنى چىڭ تۇتۇپ.
ئارسلان هاياجان ئىچىدە خان بىلەن كۆرۈشـتى. خان ئارسلاننى
باشلاپ ئىچـكىـرى ماڭـدى، ئۇلار كەڭ، چاسا پېشايۋانـدىن ئۇتـغا
بۇرۇلۇپ، هەر خىل نەقىشلەر بىلەن تامـلىرى بېزەلگەن كىـچىكرەك
بىر سارايغا كىرىشتى. ئىدىقۇت خان ئارسلانىبەگنى قىزىل، ئالا زىلچا
ئۈستىگە سېلىنغان ئاق ئېيىق تېرىـسىگە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.
ئۆزىمۇ ئارسلانـنىڭ يېنىـدا ئولـتۇردى. بۇ ئارسـلانغا، توغـرىراقى
ئارسلان ئارقـلىق قاراخانـلار خاندانـلىقـىغا ۋە سۇتۇق بۇغراخانغا
بىلدۈرۈلگەن كاتتا هۆرمەت ئىـدى. چۈنكى، ئارسـلان يولغا چىقىش

ئالدىدىن قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ مېھمان قوبۇل قىلىش نىزا-مىنى، ئىدىقۇت خانىنىڭ قايسى دەرىجىلىك ئەمەلدارغا قانداق مۇئامىلىدە بولىدىغانلىقىنى ئىككى ھەپتە ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئاتايىن تونۇشقان، ئۇلارنىڭ يوسۇنلىرىغا ئۇيغۇنلىشالماي ھۇرمەتسىزلىك بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن مەخسۇس مەشىقمۇ قىلغانىدى. ئىدىقۇت خانىنىڭ ئۆزىنى خان قاتارىدا كۆرۈپ كۆرۈشكەنلىكىدىن ئۇ بەكمۇ سۆيۈندى. سۇباشى، ئوردۇ ئاغىسى، ئارسلاننىڭ قارىغۇباشى تۆۋەندە ئولتۇرۇشتى.

— ئۇزاق يول مېڭىپ قىينالدىڭىز، — دېدى ئىدىقۇت خان ئارسلانبەگكە قاراپ، — بىرنەچچە كۈن ئوبدان دەم ئېلىڭ.

— ئۆزلىرىگە ھەشقاللا ئۇلۇغ خاقان، — دېدى ئارسلان ۋە قوينىدىن بىر تووار لېپاپىنى ئېلىپ خانغا سۇندى، — سۇتۇق بۇغرا-خان ئۆزلىرىگە سالام دېدى.

خان لېپاپىنى ئېچىپ ئىچىدىن قېلىن قەغەزگە يېزىلغان خەتنى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئوقۇدى. خەت ئوقۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا بىردەم جىددىيلىك، بىردەم خۇشاللىق كەيپىياتى سېزىلىپ تۇراتتى. خەتتە مۇنداق يېزىلغانىدى:

"قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىغا!

قاراخانىلار خاندانلىقىمىزنىڭ ئوردۇسى قەشقەر بالىقتا تۇرۇشلۇق ئىنىلىرى سۇتۇقتىن سالام.

بىزنىڭ ئەل ئىشلىرىمىز يار-يۆلەك بولۇشلىرى بىلەن ئوبدان كېتىپ باردۇ. پاراۋانلىق، بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش دەپ قويۇلغان يىراق نىشانىمىز قەدەممۇقەدەم ئۇتۇقتا ئىگە بولماقتا. ئىشىمىزدە يېتىشسىزلىكلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ يېقىندىن بېرى

كۆنپېتىشتىن سامانىلار ياغى بولۇپ بىزنىڭ ئېلىمىزگە بېسىپ كېلىشكە تەييارلىق قىلماقتا ئىكەن. بىز "ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى" دېگەن ئورانىمىز بويىچە ھەممە ئۇلۇسلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىمىز. شۇنداقلا ياغىنى ئۇرۇپ ياندۇرۇشقا تەييارلانماقتىمىز. سىلىنىڭ خانلىقلىرى بىلەن بىزنىڭ خاندانلىقىمىز قېرىنداش، ئۇلۇسلىرىمىز قېرىنداش. ھەممىمىزنىڭ تىلى بىر، يېزىقىمىز بىر، ئادەت-يوسۇنلىرىمىز بىر، نىيىتىمىز بىر. سىلىنىڭ بىز بىلەن بىللە ھەمدەملىك قىلىشلىرىغا ئىشىنىمىز. بۆلتۈر ئەۋەتكەن پۈتۈكلىرى بىزنى بەك خۇش قىلغانىدى. ئەل ئاداشلىقى دۆلەت ئىتتىپاقلىقى ئۇتۇق بىلەن بىللە روناق تېپىشىمىزنىڭ ھالقىسى.

يېقىندا ئىلىك خانلار قۇرۇلتايىنى ئاچماقچىمىز ھەم يەنە دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ مەرىسىمىنى ئۆتكۈزمەكچىمىز. ئەگەر مالال كەلمىسە، كېلىپ قۇرۇلتايىمىزغا ۋە تويىمىزغا قاتنىشىپ بېرىشلىرىنى سورايمىز.

قالدى ئىشلارنى ئارسلانبەگ تولۇق سۆزلەپ بېرەر. ئۇزاق يىللار ئامان بولۇشلىرىنى تىلەپ، ئىنىلىرى: سۇتۇق.

بارس يىلى 9-ئاي."

ئىدىقۇت خان پۈتۈكنى ئوقۇپ بولۇپ، ئارسلانبەگكە قاراپ كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— ئەدگۈ، بەك ئەدگۈ. ئۇلۇغ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئەل-ئۇلۇسنى ئەدگۈ كۈنلەرگە يەتكۈزۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بەك خۇش بىز. توغرا سۆز، بىزنىڭ ئۇلۇسىمىز بىر، تىل ۋە پۈتۈكىمىز بىر. تىلىكىمىز بىر. دىنىمىزنىڭ

باشقا-باشقا بولۇشى بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا كاشىلا قىلماسلىقى كېرەك. بۇغراخاننىڭ ئەل پاراۋانلىقى ۋە ئەلنى قوغداش ئۈچۈن قىلىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئىشلىرىدىن بەك خۇش بىز...

ئارسلانبەگ خاننىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى. خاننىڭ سۆزىدىن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۈمىدى يەردە قالمايدىغانلىقىنى بىلىپ بەك خۇش بولدى.

ئىدىقۇت خان ئارسلان بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتى. سۆزلەشكەنچە ئۇلارنىڭ ئىناقلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى. شۇ تۇرقىدا ئۇلار گويا بىرى خان، بىرى تۇكسىز ئەمەس، ھەيۋەتلىك بىر قەيسەر ئارسلانغا ئوخشايتتى. ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەزمۇت ئىرادىلىرى تۆت تاغ، ئىككى قۇملۇق باغرىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى.

ئىدىقۇت خان تاماققا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار ئارسلانبەگنى قاراخنو چۈشكەندە، دۆگىلەك، تورۇسى ئېگىز بىر چوڭ سارايغا باشلاپ كىرىشتى. بۇ ساراي ئارسلاننىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. تورۇسنىڭ كىندىكىدىن ساڭگىلاپ تۇرغان چاقماق پانۇس ئىچىدىكى شاملارنىڭ يورۇقى قىزىل قەغەزدىن ئۆتۈپ ئۆينى قىزغۇچ يورۇتۇپ تۇراتتى. سارايىنىڭ تاملىرىغا يايلاق ۋە ھايۋانلارنىڭ بوياقلىق سۈرەتلىرى، ھەر خىل كۆرۈنۈشلىرى سىزىلغانىدى.

خان مېھمان ۋە ھەمراھلىرى بىلەن ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەس دۆگىلەك شىرەنىڭ چۆرىسىدىكى كۆرپىلەر ئۈستىدە پۇتلىرىنى ئالماپ ئولتۇرۇشتى. كېيىن، ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ئىملىشى بىلەن، لېگەنلەردە تاماقلار كۆتۈرگەن چىرايلىق قىزلار كىرىشتى.

سارايىنى كاۋاپ ھىدى قاپلىدى. جىق سىكىلەكلىك قىزلار لىگەننى ئاۋايلاپ شىرە ئۈستىگە قويۇپ كەينىچە ئارقىلىرىغا يېنىشتى. شىرەنىڭ ئوتتۇرىسىغا پۈتۈن قوزا كاۋىپى، كاۋاپنىڭ چۆرىسىگە چەلپەك، پىياز، ئاچچىقسۇ، قارىمۇچ...لار قويۇلدى. ئوردۇ ئاغىسى لىگەندە تۇرغان پىچاق بىلەن كاۋاپتىن كېسىپ خان ۋە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىكى تەخسىلەرگە سالدى.

— قېنى باقلى، — دېدى خان ئارسلاننى تەكلىپ قىلىپ، — بىزدە قوزا كاۋىپىنى سىلەردەك ياخشى قىلالماس.

— يوقسۇ، بەك ياخشى ئىكەن، — دېدى ئارسلان كاۋاپقا قول سوزۇپ.

ھەر خىل تاماقلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ تۇردى...

ئارسلانبەگ بېشبالىققا كېلىپ ئون بەشىنچى كۈنى ئىدىقۇت خان ئۇنى ئوۋغا تەكلىپ قىلدى.

بىر توپ ئاتلىقلار، ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىغا تولغان باراقسان يېزىلاردىن توپا توزۇتۇپ شىمالغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار چەكسىز كەڭ قۇملۇققا قاراپ ئاتلىرىنى قويۇۋېتىشتى. ئىدىقۇت خان ئېگىز، چىرايلىق ئاق ئارغىمىقىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ باشقا ئاتلارغا يول بەرمەي يۈرۈتۈپ كېتىپ بارغىنىغا ئىچ-ئىچىدىن زوقلىناتتى. تۆت تايغان ئاتلارنىڭ ئالدىدىراق چېپىپ كېتىپ باراتتى. ئارسلان بولسا ئوردۇدىن ئەۋەتىلگەن بوز ئارغىماققا مىنگەنىدى. ئارغىماقمۇ خاننىڭ ئارغىمىقىدىن قېلىشماي كېتىپ باراتتى. ئارسلان ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ياخشى كۆرىدىغان بوز ئارغىمىقىنى ئېسىگە ئېلىپ، بۇ ئارغىماق بىلەن سېلىشتۇردى. بۇ ئارغىماق ئۇنىڭ ئارغىمىقىدىن قېلىشمايدىغاندەك قىلاتتى، ئەلپازىدىن

قارىغاندا، يۈگۈرۈشتە بەلكىم ئۆتۈپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئارغىمىقى زېرەك ئىدى. سۇتۇق بۇغىراخان بىلەن ئۇۋغا چىققان ۋاقىتلىرىدا، ياكى چېرىك مەشىقى قىلىنغان چاغلاردا ئۇنىڭ ئارغىمىقى نېمە دېسە شۇنى قىلاتتى. چۇلۇۋرنى قويۇۋەتسىمۇ ئەركىلەپ ئارسلاننىڭ كەينىدە ماڭاتتى. ئىست، ئۇ ئۆلۈپ كەتتى- دە! ئاخىرى ئارسلاننىڭ قولىدا قېرىپ ئۆلدى. ئۆلۈش ئالدىدا ئارسلان سوزۇلۇپ ياتقان قەدىناس بوز ئارغىمىقىنىڭ چېكىلىرىنى سىلىغاندا، ئىككىلىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش كەلگەنىدى. بۇ ئارغىماق چېپىشتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتسىمۇ، ئىگىسىگە بولغان سۆيۈنچتە ئۇنىڭغا يېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ ئارسلانغا قەدىناس ئىدى... ئارسلان تىزگىن تارتىپ كېتىپ بارغان بوز ئارغىماققا قاراپ ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ قويدى-دە، يىراققا كۆز سالدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئەمدى قۇملۇقنىڭ ئالدىدىكى كەڭ ئوتلاققا كىرگەنىدى. "كېلىپ قالدۇقما؟" دېدى خان يېنىدا توروق ئارغىماققا مىنىپ كېلىۋاتقان بۆكە سۇباشىغا قاراپ.

— ھە، كېلىپ قالدۇق، بۇلتۇر بىز ئوۋ قىلغاندا يۇقىرىقى يول بىلەن كىرگەنىدۇق، — دېدى سۇباشى خانغا قاراپ.

ئۇلار قۇملۇققا يېقىنلاشقاندىن كېيىن سۇباشى ئارقىسىدىكى ئۈچ نەپەر چېرىكنى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ قاراشقا بۇيرۇدى. باشقا چېرىكلەر ئوتلاقنىڭ شىمال يېقىنى بويلاپ، كۆنۈپېتىشقا سوزۇلۇپ ئۇزۇن سەپ تارتتى. خاننىڭ قارۇغچىسى تۇتقۇچى گۆللەپ ئىشلەنگەن يانى ئۇنىڭغا سۇندى. يەنە بىر قارۇغچى ئوخشاشلا ئوقيانى ئارسلانغا سۇندى. ئىككىسى كەشتە تىكىلگەن، پۆپۈكلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان ساداقلىق قومدۇنى بويۇنلىرىغا ئاستى. خان ئوۋچىغا خاس چاققان

ھەم پۇختا كېيىنگەنىدى. ئارسلانمۇ سۇباشى ئەۋەتكەن ئوۋ كىيىمىنى كىيگەن. ئۇلار شۇ تاپتا جەڭگە كىرىشكە تەييارلانغان ئالپلارغا① ئوخشايتتى.

ئات چاپتۇرۇپ كەتكەن ئۈچ نەپەر چېرىك قوم دۆۋە ئۈستىگە چىقىپ، ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ يىراقلارغا قارىدى، كېيىن، بىرسى ئېتىنى بۇ ياققا بۇراپ، قولىنى كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتتى. بۇ "ئىلىك كەلدى" دېگەنىنىڭ دېرىكى ئىدى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تىزگىنىنى قويۇپ بېرىپ، ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، تۈيغۇن تايغانلار باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا قارىغىنىچە ئوتلاقلىققا چاپتى. ئاتلار قىزىپ ئىلگىرىلىدى...

— ئەنە، ئەنە، چىقتى! — دېدى خان خۇشال ۋە ھەممىدىن ئاۋۋال ئېتىنى قويۇپ بەردى.

يىگىرمىدەك ئىلىك سۆكسۆكلۈك قوم دۆۋىلىرىدىن ئىرغىپ چىقىپ، ئوتلاققا چۈشتى. ئۇلار ئالدىدىكى ئۇزۇن شاخ مۈڭگۈزلۈك ئەركەك ئىلىككە ئەگىشىپ جېنىنىڭ بېرىچە چېپىشاتتى... ئىلىكلەر ئوتلاق چېتىگە بارغاندا، قاتار تۇرغان چېرىكلەرنى كۆرۈپ سولغا بۇرالدىيۇ، قوملۇقتىن چىققان ئاتلىقلارنى كۆرۈپ ئوڭغا بۇرالدى. ئىدىقۇت خان، ئارسلانبەگ شېرىكلىرى بىلەن ئىلىكلەرگە ھۇجۇم قىلىشتى. تايغانلار ئاتلارنىڭ ئالدىدا ئوقتەك چېپىپ بېرىپ ئىلىكلەر توپىغا يېقىنلاشتى. بىر تايغان بىر كىچىك ئىلىكنى مەيدىسى بىلەن ئۇرۇپ يەرگە دومىلاتتى. ئىلىك قوپۇپ قاچقىلى تۇرغاندا ئۈستىگە ئېتىلىپ كانىيىدىن چىشلىۋالدى. بىر يىگىت كېلىپ،

① ئالپ — باتۇر، قەھرىمان.

ئىلىكنىڭ پۇتلىرىنى باغلىغاندا، ئاندىن تايغان چىشىنى قويۇپ بەردى، يىگىت چىرايلىق كۆزلىرى مۆلدۈرلەپ تۇرغان ئىلىكنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى... ئوۋچىلار پىتىراپ-پىرقىراپ يۈگۈرۈپ يۈرگەن ئىلىكلەرنى ئوراپ ھۇجۇم قىلدى. خان ئوقيانى بەتلەپ، يېپىنى قاتتىق تارتىپ قويۇپ بەرگەنىدى، ساداق غۇيۇلداپ بېرىپ قېچىپ كېتىپ بارغان ئىلىكنىڭ سۆڭگىچىگە قادالدى. ئىلىك بىر دومىلاپ قوپۇپ ئاقساپ قاچتى. بىر تايغان سۆڭگىچىدە ساداق، ئىڭاڭلاپ كېتىپ بارغان توكۇر ئىلىكنى يەرگە باستى. ئارسلان-بەگ ئېتىنى توختىتىپ ئوۋنىڭ جىددىي مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ تۇردى. ئىلىكلەر پىرقىراپ چاپماقتا، چېرىكلەر ئوقيا بىلەن ئاتماقتا، بىر چېرىك بىر ئىلىكنى قوغلاپ بېرىپ نەيزە ئېتىپ يىقىتتى. تايغانلار ئىلىكلەرنى قوغلاپ تېخىمۇ ھودۇقتۇرماقتا ئىدى. خان ئىلىكلەر ئارىسىدا ئات چېپىپ يۈرىدۇ. بىر ئەركەك ئىلىك ئارسلاننىڭ ئۇدۇلىدىن چېپىپ كېلىپ ئوڭغا بۇرالدى. ئارسلان ئۇنى ئاتقانىدى، تەگمەي قالدى. ئارسلان ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئات سالدى، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئارغىمىقى ئىلىككە يېتىشىپ قالدى. ئارسلان ئېتىنى توختىتىپ، ئوقيانى بەتلەپ ئاتتى. ئىلىك بىرنەچچە موللاق ئېتىپ يەردىن قوپتى. لېكىن ماڭالماي دەلدۈڭۈنۈپ قالدى. ئارسلان يېتىپ بارسا ئىلىك يېلىنىپ، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ يېتىپتۇ. ئۇ ئارسلاننى كۆرۈپ قوپۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى، بولالمىدى. ئۇنىڭ سۆڭگىچىدىن قان ئېقىپ تۇراتتى. ساداقنىڭ ئۇچى ئىلىكنىڭ قاق پەللىكى ئۈستىدە لىڭشىپ تۇراتتى. ئارسلاننىڭ يىگىتلىرى يېتىپ كېلىپ ئىلىكنى بوغۇزلىدى...

ئوۋ قىزىپ كەتتى. تىرىك قالغان ئىلىكلەر "ياغى"نىڭ چەمبىر-

كىنىڭ تارىيىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قىرىلىپ تۈگىشىگە كۆزى يەتتى. بىر ئەركەك ئىلىك قويۇنىدەك ئېتىلىپ، ئاتلىقلارنىڭ بېشىدىن ئىرغىپ ئۇچقاندەك ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ باشقا ئىلىكلەرمۇ شۇنداق ئىرغىپ ئۆتتى. تەۋەككۇل ئېتىلغان ئوقيالار بىلەن ئىككى ئىلىك دومىلاپ چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ "جەڭ" ئاياغلاشتى...

ئوۋچىلار قايتىپ ئوتلاق چېتىغا يىغىلىشقاندا، كاۋاپنىڭ مەززىلىك ھىدى دىماققا تەگدى، كىشىلەرنىڭ ئوۋ بىلەن ئۇنتۇپ قالغان ئىشتەيلىرى ئېچىلدى... ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، يۈز-قوللىرىنى سۈرتۈشتى ۋە سۇسىز ئېرىق بويىدىكى جىگدە دەرەخلىرى يېنىغا سېلىنغان زىلچا ئۈستىگە ئولتۇرۇشتى. بىرپەستىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، ھەر خىل سوغۇق تاماقلار كەلتۈرۈلدى، سۈتلۈك چاي قۇيۇلدى. ئوۋچىلار ئۇسسىغان چېغى، ئاۋۋال چايغا تۇتۇش قىلدى. ئارقا-ئارقىدىن پىيالىلار چايغا سۇنۇلاتتى. كېيىن زىخ كاۋاپلارمۇ كەلدى.

—ئىلىك گۆشى كاۋىپى ياخشى بولىدۇ، —دېدى خان قولىدىكى زىخ كاۋاپتىن بىر پارچىنى چايناپ تۇرۇپ.

— شۇنداق، كىشى ئۆزى ئاتقان ئوۋ گۆشى تېخىمۇ تەملىك تېتىيدۇ، — دېدى ئارسلان.

ئۇلار ئىشتىھا بىلەن كاۋاپ يېيىشتى. ئاندىن قوغۇن-تاۋۇز، ئۈزۈملەر كەلتۈرۈلدى. تاماق يەپ بولۇپ خان كۆرپىگە ئۇگدىيىپ سوزۇلدى. ئارسلان مېڭىپ بېرىپ ئۆزى مىنگەن، تەرلەپ كەتكەن بولسىمۇ تېتىك تۇرغان بوز ئارغىماققا بىرئاز قاراپ تۇردى ۋە قارىغىنىچە ئاتنىڭ ئارقىسىدىن ئايلىنىپ يۈرۈپ كەتتى. بېشىنى شۇ

ياقا بۇراپ ئوگدىسىچە ياتقان ئىدىقۇت خان ئارسلاننىڭ ھەرىكىتىنى بايقىدى ۋە "بوز ئارغىماقنى يارىتىپ قالغان ئوخشايدۇ" دېدى ئىچىدە.

كۈن قايرىلىپ، ئاغامچا بويى قالغاندا، ئۇۋچىلار قايتىشقا ئاتلاندى. ئۇلار قۇرۇق ئېرىقتىن ئۆتۈپ بىر قۇمۇشلۇق ئارىسىدىكى يولدىن كېتىپ بارغاندا، تايغانلار قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭشىتىپ، يەرنى پۇراپ پىرقىراشقىلى تۇردى. "توڭگۇز بولسا كېرەك" دېدى تايغان باققۇچى چېرىك. ئاتلىقلار ئىز-ئىزلەپ ماڭغان تايغانلارنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشتى. ئۇلار پەسرەك قۇمۇشلۇققا چىققاندا، تايغانلار قاۋىغان بويى چالا-بۇلا كۆرۈنگەن ئىككى توڭگۇزنى قوغلاپ كەتتى. ئۇۋچىلار ئات سېلىشتى. چوڭ تايغان يېتىپ بېرىپ بىر ئەركەك توڭگۇز بىلەن ئېلىشىپ قالدى. ئىت قاتتىق ۋاڭشىدى، توڭگۇز قاچتى. ئۇلار يېتىپ بارسا تايغان يەردە سوزۇلۇپ يېتىپتۇ، ئۆزۈنىسىغا يېرىلغان قورسىقىدىن ئۈچەي-قېرىنلىرى چىقىپ قاپتۇ. تايغان باققۇچى دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، يانچۇقىدىن زەي يىپ جۇۋالدۇرۇز ئېلىپ ئىتنىڭ قورسىقىنى تىكىشكە باشلىدى. ئىت غىڭ قىلماي سوزۇلغان پېتى ياتاتتى. ئۇۋنىڭ ئاساسىي "قەھرىمانى"نىڭ ھالىغا قاراپ ئۇۋچىلار ئىچ ئاغرىتتى. خاننىڭ ئىچى تېخىمۇ ئاغرىدى. ئۇ بۇ قەدىناس پالۋان "دوستى"نى ياخشى كۆرەتتى. "ھەي، ئۆلۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ" دېدى خان ئەپسۇسلىنىپ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ياتقان تايغانغا قاراپ. "چاتاق يوق، ئۇ جايىدىن قوپسىلا ئۆلمەيدۇ. بىز ماڭىلى" دېدى تايغان باققۇچى.

ئۇلار ماڭدى. باشلىرىنى بۇراپ ئىتقا قاراپ قويۇشاتتى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن ئىت بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قارىدى. يېرىم

چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن، ئىت ئاستا قوپۇپ دەلدۈگۈنۈپ ماڭدى، كېيىن تۈز ماڭدى، ئاندىن سېكىلدەپ ماڭدى. "ئۆلمەيدۇ" دېدى تايغان باققۇچى ھاياجانلىنىپ. ھەممەيلەن خۇش بولۇشتى. ئىت يېتىپ كېلىپ، ئاتلىقلارنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ يەنە توڭگۇز ئىزدەشكە باشلىدى...

ئۇلار تېخى ئۇزاق ماڭمىغانىدى، چېرىكلەر قومۇشلۇقتىن بىر ئۆلۈك توڭگۇزنى سۆرەپ چىقىشتى. ئۇ، بۇ ياققا قاچقان مىكىجىن ئىكەن. تايغانلار قاۋاپ سول ياققا چاپتى. ئوۋچىلار بارسا قومۇشلۇقنىڭ چېتىدە بىر جىغاننى چۆرىدەپ ئىتلار قاۋاۋېتىپتۇ. ھېلىقى قاۋان توڭگۇز بېلىنىڭ تۆۋىنىنى جىغان ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ئىتلارغا خىرىس قىلىۋېتىپتۇ. خان يېنىدىكى چېرىكتىن ئوقيانى ئېلىپ، توڭگۇزنىڭ كۆكسىنى چەنلەپ ئاتتى. توڭگۇز يىقىلدى. ئىتلار ئولىشىپ ئۇنى تالاشقا باشلىدى. ھېلىقى يارىدار تايغان ھەممىدىن قاتتىق تالىدى. كېيىن ئۇ توڭگۇزنىڭ بوغۇزىدىن چىشلەپ غىزىلداپ تۇرۇپ، ئالدى ئاياغلىرىنى يەرگە قاتتىق تىرەپ، ئارقىسىغا داجىپ بارلىق كۈچى بىلەن سۆرىدى. توڭگۇز راستىنلا سۆرۈلۈپ چىقتى. ئۇ توڭگۇزنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ تۇرۇپ راسا تالىدى. "تالا، دەردىڭ چىقسۇن" دېدى خان تايغانغا مەسلىكى كېلىپ.

ئوۋچىلار يولغا چۈشتى. ئازراق مېڭىپ بىر چىغلىققا چىقتى. ئىتلار قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ قالدى. قارىغۇدەك بولسا، چىغ ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان ئىككى توشقان ئۆلە-تىرىلىشكە باقماي قېچىپ كېتىۋېتىپتۇ. تايغانلار چاپتى. چوڭ تايغان پەللىكىنى يەرگە قويۇپ قاراپ تاماشا قىلدى. ئازغىنا يۈگۈرۈپ تايغانلار يېتىۋالدى، ئىككى تايغان ئىككى توشقاننى بىلىدىن چىشلەپ ئېلىپ كەلدى.

بۇ ئۇۋ تازا ئەرزانـغا چۈشتى. توشقانـلار ئۆلدىـمۇ، هوشىـدىن كەتتىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلماي ئاتقا غانجۇغىلىدى...

"ئەنە! تۈلكە؟..." دەپ ۋارقىرىدى بىرسى. قارىغۇدەك بولـسا، بىر ئۇزۇن سېرىق تۈلكە چىغلىق ئارىسىدا قېچىپ كېتىـپ بېرىپـتۇ. ئۇ قاچقانچە ئارقىسىغا قاراپ-قاراپ قوياتتى. بۇ ئۇۋ تايغانلارغا ئاسان چۈشمىـدى. تۈلكە بىردەم چىغلار ئارىسىدا غايىب بولاتـتى، بىردەم چۆپلۈك ئېرىق ئىچىگە كىرىپ يوقىلاتتى. تايـغانـلار ئاخىر ئوراپ-قوغلاپ يۈرۈپ ئۇنى ئالدى. بىر تايغان يانـدىن بېرىـپ مەيدىـسى بىلەن بىر ئۈرغاندى، تۈلـكە دومىـلاپ كەتـتى. ئۇ قوپقۇچە، يەنە بىر تايغان كېلىپ باستى-دە، ئۇنىڭ بوغۇزىنى قاتتىق چىشلىـدى. تۈلـكە خىرقىراپ، تېپىـرلاپ، ئاخىـر جان بەردى. تۈلـكىـنى چۆرىدەپ تىك ئولتۇرۇشقان تۆت تايـغان ئات چېـپىشىـپ كەلـگەن ئۇۋچىلارغا، ئارقىدىراق سوكۇلداپ كەلگەن چوڭ تايغانغا مەغرۇرلۇق بىلەن قارايتـتى. "بارىكاللا، بالىلارغا يەم بېرىـش كېرەك" دېـدى خان ئارقىسىدىـكى تايـغان باقـقۇچىـغا قاراپ. ئۇ ئاتـتىن چۈشۈپ، غانجۇغىدىـكى خۇرجۇنـدىن پىشـشىق گۆش ئېلىـپ ئىتـلارغا بۆلۈپ بەردى. ئىتلار ئىشـتەي بىلەن يېـدى. تايـغان باقـقۇچى تۈلكىـنى غانجۇغىلىدى...

ئۇۋچىلار يېرىـغا يېقـىن قالغانـدا، خان ئالدىـدا كېتىـپ بارغان ئاتلىقنىڭ غانـجۇغىسىدىـكى توشـقانـنىڭ مىدىـرلاۋاتقىنىـنى كۆرۈپ قالدى. توشقان غانجۇغا باغلانغان ئالدى ئىككى قولىنى چىشى بىلەن يېشەتـتى. خان يېنىـدا كېتىـپ بارغان ئارسلانـغا شەرەت قىلىـپ كۆرسىتىـپ قويـدى. باشقا بىرسى ئالدىدىـكى ئاتـلىقـقا بىرنېـمە دېـمەكـچى بولغانـدى، خان ئۇنى توسۇپ قويـدى. بىرپـەسـتىن

كېيىن توشقان "پالاقىدە" يەرگە چۈشتى ـ دە، بىر دومىلاپ قوپۇپ، قۇيرۇقنى تىكئۆەتتى. باشقىلار ئاتماقچى بولغانىدا! خان "ئاتماڭلار، كۆرىدىغان كۈنى بار ئىكەن" دەپ ئاتقۇزمىدى. "ھەي قارۇغباشى، توشقاننى مەھكەم تۇتۇڭ، قېچىپ كەتمىسۇن يەنە" دېدى خان ئالدىدىكى ئاتلىققا. "باغلاقلىق، ئۆلگەن توشقان نەگە بارىدۇ، دەيلا" دېدى قارۇغباشى. لېكىن ئۇ گۇمانلىنىپ قولىنى ئارقىسىغا سوزۇپ توشقاننى سىلىماق بولغانىدى، توشقان يوق، ھەممەيلەن قاقاقلاپ كۈلۈشتى. ئۇ خىجالەت بولۇپ قالدى. "قاراڭ، ئۆلۈك توشقانمۇ قاچىدىكەن!" دەپ ۋارقىراپ ـ ۋارقىراپ كۈلدى خان...

ئۇۋچىلار يۇرتقا كىرگەندە، كۆز قارايغانىدى...

* * *

بۈگۈن ئىدىقۇت خانىنىڭ ئارسلانبەگكە بېغىشلانغان زىياپىتى بولدى. سۆلەتلىك مېھمانخانىدا بېشبالىقنىڭ مۆتىۋەر ئەمەلدارلىرى ۋە يۇرت كاتتىلىرى ساھىبخان بىلەن مېھماننى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوردىنىڭ ئولچىلىرى، ئوتتۇرا، چوڭ ئەربابلىرى، سۇباشىدىن تارتىپ تۈمەنباشىغىچە بولغان چېرىك ئەمەلدارلار؛ چوڭ زېمىندارلار، چارۋىدارلار، ئاتاقلىق سودىگەرلەر بار ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پاراڭلىرى ساراي تاملىرىدىن يانغان سادا بىلەن قوشۇلۇپ غوڭۇلدايتتى. بۆكە سۇباشى ھەممىدىن خۇش ئاۋاز، ھەرىكەتچان ئىدى. ئۇ سالاپەتلىك كىيىنگەن چېرىك باشلىقلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ ئوردۇ ئەربابلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئازراق پاراڭلاشتى. كېيىن، يوغان قورساق، يۈز ـ بۇرۇنلىرى مايلاشقان قارا ساقاللىق پۇلدارلار بىلەن سالاملىشىپ ئۆتۈپ، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغان ئۈچ

نەپەر خەنزۇ كىشىنىڭ يېنىغا باردى. ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ
قارشى ئالدى. سۇباشى مېھمانلار بىلەن پاراڭلاشتى. ئۇلارنىڭ
ئىچىدىكى ئوردۇ ئەمەلدارلىرىغا خاس خەنزۇچە كىيىنگەن ئۇزۇن
چار ساقاللىق بىرسى كۆڭۈل بۆلۈپ سۆزلەشتى. ئالچىنبەگ تىلماچلىق
قىلدى.

كىشىلەر ئارسلاپ سارايىنىڭ ئىچكىرىكى ئىشىكىگە قاراپ قويۇ-
شاتتى. خان بۈگۈن ئارسلانبەگ بىلەن ئۈچىنچى قېتىم سۆزلە-
شەتتى. ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق سۆھبەت سەممىي دوستانە بولغا-
نىدى. قوچۇ خانلىقى قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن ئىتتىپاق
بولۇپ، بىرلىكتە ئەلنى پاراۋان قىلىش، بىرلىكتە غەربتىن
كېلىدىغان چەت ياغىدىن ئەلنى قوغداش — مانا بۇ، سۆھبەتلەرنىڭ
نەتىجىسى بولدى. ئارسلانبەگنىڭ كېلىشتىن مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى.
ئۇ بۇ ئۇتۇق بىلەن قايتىپ بارغاندا، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رازى
بولۇشىغا ئىشىنەتتى. بۈگۈنكى سۆھبەت ئاۋۋالقىلىرىدىن تېخىمۇ ياخشى
بولۇشىدا گەپ يوق ئىدى.

سارايىنىڭ ئىشىكى ئىچىگە ئېچىلىپ، خان، خانىش ئارسلانبەگ
بىلەن بىللە كىرىپ كەلدى. سارايدىكىلەر ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تازىم
قىلىشتى. خان ئارسلانبەگنى باشلاپ ھالقا بولۇپ تۇرغان مېھمانلار
ئالدىدىن ئايلاندى، ئوردۇ ئاغىسى ۋە ئولچىلارنى، ئوردۇ ئەمەلدار-
لىرىنى، باي-زېمىندارلارنى تونۇشتۇرۇپ ماڭدى. ئۇلار چىنلىق
خەنزۇ مېھمانلار يېنىغا كەلگەندە، ئوردۇ ئاغىسى:

— مانا بۇ كىشى چىن خاندانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې
بولىدۇ، — دەپ ھېلىقى ئۇزۇن چار ساقال كىشىنى تونۇشتۇردى.

ۋاڭ يەندې ئىككى مۇشتىنى پېشانىسىگە قويۇپ، سول ئايىغىنى

ئازراق ئارقىغا سۇرۇپ، ئۇلۇغ ئايغىنى يېرىم ئېگىپ خانغا باش ئەگدى ۋە:

— ئۇلۇغ ئىدىقۇت خانىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي! — دېدى. ئاندىن ئارسلانبەگكىمۇ يەڭگىل تازىم قىلىپ قويدى.

— ئەلچى ۋاڭ يەندې بىزنىڭ كونا دوستىمىز بولۇپ قالدى، — دېدى خان ئارسلانبەگكە قاراپ ۋە ئۇنى ئەلچىگە تونۇشتۇردى، — بۇ كىشى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ چېرىكلەر ئۇلچىسى قېرىنداشىمىز ئارسلانبەگ.

ئوردۇ ئاغىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يېنىدىكى خەنزۇلارنى تونۇشتۇردى:

— بۇ كىشى ئەلچىنىڭ ياردەمچى ئەمەلدارى، مانا بۇ كىشى چىن خاندانلىقىنىڭ سودا ۋەكىلى.

ئۇلارمۇ خانغا ۋە ئارسلانبەگكە ھۆرمەت بىلدۇردى.

ئوردۇ ئاغىسى مېھمانلارنى زىياپەت سارىيىغا تەكلىپ قىلدى. خان ۋە مېھمانلار سارايغا كىرىپ كېلىشتى. سارايدىكى بېزەكلەر ئارسلانبەگنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلدى. خان، خانىش، ئارسلانبەگ بىلەن سارايىنىڭ تۆرىدە، پەس شىرە ئالدىدىكى كۆرپە ئۈستىدە پۇتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇرۇشتى.

شىرەلەرگە تاماق تارتىلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئىككى يېقىدا ئوردۇ كاتتىباشلىرى ۋە ۋاڭ يەندې، تۆۋەندە باشقىلار ئولتۇرۇشتى. چوڭ تاۋاقتا خۇددى تىرىكتەك بويىنىنى سوزۇپ ياتقان قوزا ئىلىك كاۋىپى قويۇلدى. باشقا شىرەلەرگىمۇ كاۋاپلار كەلتۈرۈلدى. ھەر خىل تەملىك تاماقلار كېلىۋەردى. ئارسلان ئارىلاپ تام ۋە تورۇستىكى رەسىملەرگە زوق بىلەن قاراپ قوياتتى. تاملاردا قارلىق چوققىسى

كۆرۈنۈپ تۇرغان يېشىل گەۋدىلىك تاغ باغرىدىكى كەڭ باغلار، ئەر-ئايال سازچىلار، ئۇسۇلچى قىزلارنىڭ سۈرەتلىرى سىزىلغان، چىرايلىق كىيىنگەن، ئۇزۇن چاچ، كالتە سېكىلەكلىك قىزلار نازلىق جىلۋە بىلەن مېھمانلارغا قارايتتى. بىر توپ قاناتلىق قىزلار ئۇزۇن قىزىل-يېشىل دۇردۇنلارنى يەلپۈتۈپ، بوغدا چوققىلىرىغا قاراپ ئۇچاتتى. بەزىلىرى ئاقباش چوققىنى ئايلىنىپ كۆتۈرۈلۈپ پەلەكتە پەرۋاز قىلاتتى. ئارسلانبەگ سۈرەتلەرگە قاراپ تويمايتتى، "بۇ يەردىكى سۈرەتچىلەر بىزنىڭ يۇرتتىكىلەردىن ئېشىپ چۈشىدىكەن" دەپ ئويلايتتى ئۇ.

تاماقتىن كېيىن تاماشا سارىيىدا ئويۇن كۆرسىتىلدى. بىرلەشكەن ساز، قوشما غەزەللەر، يالغۇز ۋە قوشما ئۇسۇللار توختىماي قاتىرىغا داۋام قىلدى. بولۇپمۇ قىزلارنىڭ كىچىك جىلدىر داپلىق ئۇسۇلى ئارسلانغا بەك ياقتى. ئويۇن تۈن يېرىمىغىچە داۋام قىلدى...

ئەتىسى ئارسلانبەگ ۋاڭ يەندېنىڭ تەلىپى بويىچە ئۇنى قوبۇل قىلدى. ئالچىنبەگ ۋاڭ يەندېنى باشلاپ ئوردىنىڭ مېھمان سارىيىغا كىرگەندە، ئارسلانبەگنىڭ قارۇغچىسى ئۇلارنى قارشى ئېلىپ، بىر ياسىداق ئۆيگە باشلاپ كىردى ۋە "ئارسلانبەگ بىر كىشى بىلەن سۆزلىشىۋاتاتتى. بىرپەستىن كېيىن چىقىدۇ. ئەلچىدىن كەچۈرۈم سورىدى" دېدى. ئىككىيلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، تامدىكى بىر كۆپلېت شېئىرگە كۆزى چۈشتى. شېئىر سېرىق سىرلىق، قىزىل گىرۋەكلىك تاختايغا ئويغۇرچە چوڭ، مەشقلىق قارا خەت بىلەن يېزىلغانىدى. ۋاڭ يەندې تامغا يېقىن بېرىپ شېئىرگە "ئەجەب چىرايلىق يېزىلغان خەت ئىكەن. شېئىرگە ئوخشايدۇ، بىراق چۈشىنەلمەيمەن" دېدى يېنىدا ئولتۇرغان ئالچىن-

بەگكە قاراپ. "شۇنداق، شېئىر" دېدى ئالچىنبەگ ۋە شېئىرلى ئوقۇپ بەردى:

بىلىگلى ئەرەندىن كېلۇر ئەزگۈلۈك،
بىلىگسىز ناداندىن نارى كەزگۈلۈك.
بىلگەدىن ئۆگرەنگىل كېلۇر قۇت ساڭا،
بىلىگسىز ياماندىن يىراق تەزگۈلۈك.

ئالچىنبەگ بۇ شېئىرنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

— ھە، بەك ياخشى، مەزمۇنى بەك چوڭقۇر ئىكەن، — دېدى ۋالى يەندى تەسىرلىنىپ، — سىزمۇ شائىرلىقتا قىلىشمايسىز ئالچىنبەگ، شېئىرنى باشقا تىلغا شېئىر بىلەن ئاغدۇرۇش تىلماچ شائىرنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ.

ئۇ ئالچىنبەگنىڭ ئۆينى قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىققاندا، يول ئۈستىدە چۈي يۇەنىنىڭ شېئىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئالدى:

ۋالى يەندېنىڭ قونالغۇ جايى بار كۆل بويى. كەچلىكى. ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئاي دەريا سۈيىدە پارقىرايتتى. يىراقتىن ئاڭلانغان لەرزان، موڭلۇق نەي ئاۋازى جىمجىت، گۈزەل كېچىدە كىشىگە زوق ۋە ئىلھام بېرەتتى.

يېشىل چۈپلۈككە تىكىلگەن سۆلەتلىك ئىككى چوڭ قارا ئۆينىڭ ئىشكى ئالدىدىكى ئىككى مومىغا چوڭ قىزىل پانۇس ئېسىلغان، قارا ئۆي ئالدىدا ۋە ئەتراپتا قارۇغچى چېرىكلەر تۇرۇشاتتى.

خەنزۇچە ئۇزۇن چاپان ۋە بېشىغا قارا موزا كىيگەن ۋالى يەندي كۆل بويىدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا ئىككى قېتىم مېڭىپ، كېيىن، كېچە مەنزىرىسىگە قاراپ توختىدى. ئۇ كۆل ئىچىدىكى ئايغا قاراپ، بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئۆرۈلۈپ ئاسماندىكى تولۇن ئايغا قاراپ

بېشىنى يەڭگىل ئىغاڭلاتتى ۋە خەلزۇ تىلىدا دېكلاماتسىيە قىلىپ ھەرىكەت بىلەن شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى.

شېئىر ئوقۇش باشلانغاندا، ئۇنى قارشى ئېلىشقا بېشىبالىقتىن كەلگەن ئالچىنبەگ كېلىپ، ئورنىدا توختاپ، دىققەت بىلەن شېئىرنى ئاڭلاپ تۇردى ۋە تۈگىگەندە:

— بەللى، ئەلچى... ، — دېدى ئارقىسىغا بۇرالغان ئەاچىگە قاراپ، — ياخشى يېزىلغان شېئىر ئىكەن، سىز بەك ياخشى ئوقۇدىڭىز.

— ھە، سىز مەشەدىمىدىڭىز؟ — دېدى ئەلچى كۈلۈپ، — ئەمما، مەن ئۇيغۇرچە ئوقۇشنى بىلمەيمەن، بۇ سىزگە خاس.

— ھە، مەن ئالدىنقى يىللىرى بىزنىڭ ئەلچىمىز بىلەن سىلەرنىڭ ئېلىڭلاردىكى ۋاقتىمدا بەزى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى قىزىقىپ ئوقۇغانىدىم، مەسىلەن: مەشھۇر شائىر چۈي يۈەن، لى بەي، دۇپۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن بەزىلىرىنى خاتىرەمگە كۆچۈرۈۋالغان ۋە يادلاپمۇ ئالغانىدىم. سىز ئوقۇغان بۇ شېئىر چۈي يۈەننىڭ شېئىرى ئەمەسمۇ؟ ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈگەندە مۇنداق بولىدۇ:

بۇ ھاياتلىق يولىدا مەن تاشلىدىم ئىلدام قەدەم،
مېنى يىللار تاشلىۋېتەرمۇ دېگەن تەشۋىشتەمەن.
شۇڭا ئۈزسەم ئەتىگەندە تاغدا مۇلەن گۈلىنى،
ھەمدە ئۈزدۈم سۇ بويىدا سۇ گۈلىنى كەچتەمەن.

كېزىدۇ ئالتۇن قۇياش بىرلە كۈمۈش ئاي توختىماي،
ئۆتىدۇ كۆكلەم بىلەن كۈز ئۆزئارا نۆۋەتلىشىپ.
مەن غازاڭ پەسلىنى ئويلانغاندا قورققۇم كېلىدۇ،
سولىمغىيدى دىلبىرىم، بىۋاق قىرو پەسلى كېلىپ.

ئۇلار كۆلۈشتى.

— ئۇزاق يول يۈرۈپ ھاردىڭىز. بېشبالىققا يېتىپ بارىدىغان يولمۇ ئاز قالدى.

— ھېچ گەپ ئەمەس. ئىككى ئايلىق ئاتلىق سەپەر ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. يول خەتەرلىك ئىكەن. قىينىچىلىقلارمۇ ئاز بولمىدى. سىز كونا دوستىمىزنىڭ ئۇزاق يول بېسىپ پېقىرنى قارشى ئالغانلىقىڭىزغا كۆپ رەھمەت.

— ھېچقىسى يوق. بۇ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز...

...ئەلچىنىڭ يۇقىرىقى خىياللىرىنى ئارسلاننىڭ "كەچۈرگەيسىز" دېگەن ئاۋازى ئۈزۈپ قويىدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرالدى، "كۈتكۈزۈپ قويدۇم... مېنى ئۇلتۇرسىلى" دېدى ئارسلان.

ئۇلار خېلى ئۇزاق سۆھبەتلەشتى. ئەلچى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنى، چىن خاقانى ئىچكىرىدىكى ئىشلار بىلەن بولۇپ، قارا خانلار خاندانلىقى بىلەن ئالاقە قىلالمايۋاتقانلىقىنى، يېقىن ئارىدا بىرەر ئەلچى ئەۋەتىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلەپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا زىچ ئالاقە ئورنىتىشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا توختالدى. ئۆزئارا سودىگەر ۋە كارۋانلار ئەۋەتىش توغرىسىدىكى بۇرۇنقى توختاملارنى يېڭىلاش ۋە يېڭىدىن بارىدىغان سودا كارۋانلىرى، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئىككى تەرەپ تەڭ كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئارسلان قاراخانلار خاندانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، سۇڭ دۆلىتى بىلەن داۋاملىق ئالاقىلىشىش كېرەكلىكى توغرىسىدا توختالدى. ئۇ، ۋاڭ يەندېنىڭ پىكىرلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەم قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇڭ

دۆلتىگە ئەلچى ۋە سودا ۋەكىللىرى ئەۋەتىش مۇمكىنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇ بۇ ئىشلار توغرىسىدا سۇتۇق بۇغراخاندىن رۇخسەت سورىغاندىن كېيىن، ۋالى يەندى بىلەن يەنە ئالاقە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۆھبەتتىن ھەر ئىككىيلەن رازى بولۇشتى...

ئەتىسى ئەتىگەندە بېشبالىق خان ئوردۇسىنىڭ ئالدىدا چېرىكلەر ئىككى قاتار تىزىلىپ تۇرۇشاتتى. قوۋۇق ئالدىدىكى بۆكە سۇباشى نېمىشىدۇ كۈتۈپ، سىرتقا قاراپ ئولتۇراتتى. "ئەنە، كەلدى" دېدى بىرسى ئاتلىق ئوردۇ ئالدىغا كىرىپ كېلىۋاتقان ئارسلانبەگنى كۆرسىتىپ. ئۇ چېرىكلەر قاتىرىنىڭ بېشىدا ئاتتىن چۈشتى. بىر چېرىك ئەمەلدار ئۇنى چېرىكلەر ئارىسىدىن باشلاپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلاننىڭ قارۇغباشى ۋە قارۇغچىسى بىللە كېلەتتى. قوۋۇق ئالدىدا بۆكە سۇباشى ئارسلاننى كۈتۈپ ئالدى ۋە "خان سىزنى ئۇزاتماقچى" دېدى. "مەن كېتەر ئالدىدا خان بىلەن كۆرۈشۈپ كەتمەكچى ئىدىم" دېدى ئارسلان خىجالەت بولغاندەك قىلىپ.

قوۋۇق ئىچكىرىسىدىن ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا خان چىقىپ كەلدى، ئۇ ئارسلانغا قاراپ كۈلۈپ كېلەتتى.

— شۇلداق قىلىپ بىزنى تاشلاپ كەتمەكچى بولدىڭىز، دوستۇم، — دېدى خان ئارسلاننىڭ قوللىرىنى سىقىپ.

— ئامان بولساق كۆرۈشەرمىز. ئۆزلىرىنى بەك ئاۋارە قىلدىم.

— ھېچقىسى يوق. قېرىندىشىمىز سۇتۇق بۇغراخانغا سالام دەڭ. بۇ خەت ئۇنىڭغا، — خان لېپاپىلىق خەتنى بەردى.

— قېرىنداشلىق سالاملىرىنى چوقۇم يەتكۈزىمەن. ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ يۇرتلارغا بېرىپ قايتقايلا.

— ئامانلىق بولسا.

خاننىڭ شەرىتى بىلەن ئىككى چېرىك يان تەرەپتىن ئىككى ئارغىماقنى يېتىلەپ كەلدى. بىرى بويۇن، قۇلاقلىرىدىن قۇيرۇقىغىچە كۆك يوپۇق بىلەن يېپىلغان ئېگەرسىز، ئېگىز قۇلا ئارغىماق ئىدى. يەنە بىرى ئېگەرلىك بوز ئارغىماق ئىدى. بۇ ئارغىماق ئارسلانغا تونۇش ئىدى. شۇ تاپتا ئاتلار ئورنىدا تۇرالماي تىپىرلايتتى.

— مانا بۇ، سۇتۇق بۇغراخانغا ئەرزىمىگەن سوغىمىز، — دېدى خان قۇلا ئارغىماقنى كۆرسىتىپ، — مانا، بۇنىسى سىزگە. ئۇ، سىز بىلەن ئۇۋدا تونۇشقان ئەمەسمىدى؟ سىزنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ، ھېچ ئايرىلغۇسى يوق، — كۈلدى خان.

— بەك رەھمەت. بۇ ئىككى ئات بىزنىڭ ئىناق قېرىنداشلىقىمىزنىڭ گۇۋاھچىلىرى.

— توغرا ئېيتتىڭىز. خوش، يولدىن قالماڭ، ئاق يول تىلەيمىز.

خان ئارسلانبەگ بىلەن مەھكەم قۇچاقلاشتى. ئارسلان خوشلىشىپ بۇرۇلۇشقا تەمشەلگەندى.

— قېنى ئاتلىنىڭ، مۇشۇ بوز ئاتنى مىنىڭ، مەن كۆرۈپ تۇراي — دېدى خان.

ئارسلان مەمنۇنلۇق بىلەن خان تەقدىم قىلغان بوز ئارغىماققا چاققان مىندى. ئارسلان مېڭىشقا ئالدىرىغان ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى تارتقانىدى، ئۇ ئالدى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ تىكلەندى ۋە قاتتىق كىشنىدى.

ئارسلان قوۋۇق ئالدىدا، پەلەمپەي ئۈستىدە كۈلۈمسىرەپ قاراپ تۇرغان خان بىلەن يەنە بىر قېتىم خوشلىشىپ ئارقىسىغا بۇرالدى. ئاتلىق بۆكە سۇباشى ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ماڭدى. ئارقىلىرىدىن

ماڭغان ئىككى نەپەر قاراۋۇغباشىنىڭ كەينىدىن چاپچىپ تۇرغان قۇلا ئارغىماقنى ئىككى چېرىك ئىككى ياندىن تىزگىنىنى تۇتۇپ يېتىلەپ ماڭدى. مەيداندىن چىقاردا ئىككى ياقتا قاتار تۇرغان سۇباشىنىڭ چېرىكلىرىمۇ ئارقىلىرىدىن ئەگەشتى...

ئۇلار مەيداندىن چىقىپ كەتكىچە خان قاراپ تۇردى، ئۇ ئار-قىسىغا بۇرۇلۇپ قول كۆتۈرگەن ئارسلانغا قاراپ، قول كۆتۈرۈپ ئۇزاتتى...

* * *

قاراقوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قاراقوچۇ شەھىرىنىڭ سېپىلى ئۈستىدىكى كەڭ يولدا ئارسلانبەگ قوچۇ خانلىقىنىڭ باش ئولچىسى بىلەن خۇشال پاراڭلىشىپ كېتىپ باراتتى. ئارسلان بۇ يەرگە كەلگىلى ئۈچ كۈن بولغانىدى. ئۇ بېشبالىقتىن كەلگۈچە تاغلار ئېشىپ، چۆللەر كېزىپ ھارغانلىقتىن ئىككى كۈن ئارام ئالدى. بۈگۈن ئەتىگەن باش ئولچىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاستانىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن سېپىل ئۈستىگە چىققانىدى.

ئۇلار بىر ئېگىز راۋاق ئالدىغا كېلىپ توختاپ ئۇنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلدى. ئارقىلىرىدىن بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ۋە قاراۋۇلچىلار بىللە ماڭدى. ئىككى ئايلانما پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار چوڭ چاقماق پەنجىرىلىك ئۆيگە چىقتى. تاش، ياغاچتىن مەھكەم ياسالغان بۇ ئۆيدىن پۈتكۈل ئاستانە چالا-پۇلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— يۇقىرى چىقايلۇق، — دېدى باش ئولچى ئارسلانغا، — ئۇ يەردىن ھەممە ياق ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.

يەنە بىر ئايلانما پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلار راۋاقنىڭ ئۈستىگە

چىقتى. تاش سالاسۇنلۇق بۇ جايدىن ئاستانە تۇگۇل، پۈتكۈل ئەتراپ — يېزا-كەنت، تاغ-ئېدىر، چۆل-قۇملۇقلارنى ئوچۇق كۆرگىلى بولاتتى.

— مانا ئالىپ تاغ، — دېدى باش ئولچى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تەگرى تېغىنى كۆرسىتىپ، — بۇ تاغنى كىشىلەر "ئەركىن تاغ" دەپمۇ ئاتىشىدۇ. كېيىنكى يىللاردا "تەگرى تاغ" دەپ ئاتايدىغان بولدى. ھەيۋەت تاغ، ئۇ، تۇرمۇشىمىزنىڭ بۇلىقى.

— راستتىنلا ھەيۋەت تاغ، ئالىپ تاغ ئىكەن، — دېدى ئارسلان، — ئالىپ، تەگرى، ئەركىن، دېمىسىمۇ شۇنداق — ئالىپلارنىڭ ئالىپى. تاغلارنىڭ تەگرىسى، بوشلۇقنىڭ ئەركىن ئوغلانى. قاراڭ، ئاۋۇ بوغدا چوققىسىنى، ئۇ مەيدىسىنى كېرىپ، كۆك بىلەن ئويناشماقتا... — ئارسلان بۇ سۆزنى شۇنداق مەغرۇر ۋە جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن ئېيتتىكى، باش ئولچى ۋە باشقا ئەمەلدارلار قايىل بولغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.

— شۇنداق، بەك توغرا باھا، — دېدى باش ئولچى، — ئۇنىڭ ئاق بېشى قارا بۇلۇتلارنى بۆسۈپ چىقىپ كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرغاندا كىشىنىڭ كۆڭلى يايراپ كېتىدۇ.

— شۇنداق، بۇلۇتلار جۇدۇنلۇق بولسىمۇ، ئۇ ئۆتكۈنچى. بوغدا تىنىڭ تۇرغىنى تۇرغان، — دېدى ئارسلان. كېيىن ئۇ تاغ باغرىدىن تۆۋەنگە — كەنتلەرگە توكۇنلۇك ئاغامچىدەك سوزۇلغان كارىزلارنى كۆرسىتىپ كەچۈردى، — سىلەر يەر تەكتىدىكى سۇنى ئېلىشقا ئۇستىكەنسىلەر.

— تەگرى تاغ بەرگەن سۇنى چۆل يۇتۇۋالىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن تارتىۋالىدۇ. سۇ بولمىسا تىرىكچىلىك بولمايدۇ-دە. قاراڭ ئارسلان-

بەگ، ئاۋۇ بېرىكى، تاغ ئالدىدىكى ئۆينى كۆردىڭىزمۇ؟

— كۆردۈم، كۆردۈم، بەك چوڭ جاي بولسا كېرەك.

— چوڭ جاي، ئۇلۇغ جاي. بىزنىڭ بۇتخانىمىز. ئۇ يەردە بۇت بار. بۇ ئۆينى "بېزەكلى" دەپ ئاتايمىز.

— بەك ياخشىكەن. مەن چوقۇم بېرىپ كۆرىمەن، — دېدى ئارسلان، كېيىن بۇرۇلۇپ كۈنپېتىشقا، كۈنچىقىشقا، تۆۋەندە — تاغ باغرىدا، قۇملۇق قوينىدا سوزۇلۇپ ياتقان بوستانلىققا كۆز سالدى، — گۈزەل ماكان. بەك گۈزەل، — دېدى ئۇ ھوزۇر بىلەن.

كۈزنىڭ ئۆتكۈر ئاپتىپى قىزدۇرۇپ، پېشانىلىرىدىن چىم-چىم تەر چىققىلى تۇرغاندا، ئۇلار راۋاقتىن تۆۋەنلىدى...

ئەتىسى ئارسلان بېشبالىقتىن ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئوردۇ ئاغىسى بىلەن بېزەكلى بۇتخانىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقتى. كۈن ئارغامچا بويى ئۆرلىگەندە ئۇلار ئاتلاندى. باغلىق ھويلىلار ئارىسىدىكى ئىككى تەرىپىدىكى ئۆستەڭدە شىلدىرلاپ سۈزۈك سۇ ئېقىپ تۇرغان يوللار بىلەن ئۇلار بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن كەنتنىڭ چېتىگە چىقتى. ئالدىلىرىدا ئانچە ئېگىز بولمىغان قىزىل-ئالا تاغ ئېچىلدى. سول ياقتىكى سايدا بىر ئۆستەڭ سۇ ئېقىپ تۇراتتى. ئۇلار يېقىنلاپ بارغاندا، تاغ قولتۇقىدا، يۇقىرىراقتا ھەيۋەتلىك بىر بىنا ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇنىڭ قىزىل ساپال ئۆگزىلىرى، چوڭ-كىچىك ئۇنارىلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىرايتتى. كەڭ چاقماق ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان بۇ ئېگىز-پەس بىنالارنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقىلىرىدىن ئېگىز ۋە سۈلەتلىك بىر بىنا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

"«بېزەكلى»، — دېدى ئارسلان ئىچىدە ۋە ئىلگىرى ئاڭلىغانلىرىنى ئەسلىدى، — كىشىلەر دائىم ئۈچ چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىنى ماختى-

شاتتى. بىرى، خوتەن بۇددا ئىبادەتخانىسى. بىرى، قەشقەر بۇددا ئىبادەتخانىسى، يەنە بىرى مۇشۇ «بېزەكلى»". ئۇ "بېزەكلى"نى ئەڭ چوڭ، گۈزەل ئىبادەتخانا دەپ ئاڭلىغان. شۇڭلاشقا، ئۇ قەشقەردىن چىقىشتىن بۇرۇنلا "بېزەكلى" ئىبادەتخانىسىنى بىر كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.

بۈگۈن ئەتىگەندىلا كىشىلەر مېھماننى قارشى ئېلىشقا جابدۇنغانىدى. ئۇلار كىمىندۇ كۈتۈپ، بويۇنلىرىنى سوزۇپ شەھەر تەرەپكە قارىشاتتى...ئاخىرى، ئوردۇ ئاغىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئارسلانبەگ چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئىككى قارۇغباشى ۋە توت نەپەر چېرىك كېلەتتى. ئۇلار تاغنىڭ بېلىگە چىققاندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، قاتار سەگى تېرەكلەر ئارىسىدىكى يولدىن مېڭىپ تاغ باغرىغا كۆتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا، بىر چاقىرىمچە يىراقلىقتا ھەشەمەتلىك بۇتخانا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يېقىنلاشقانچە بىنانىڭ قەددى چوڭايدى. ئۇلار كىچىك سېپىلگە ئوخشاپ كېتىدىغان دۆڭلەك تامنىڭ ئىچىدە تىزىلىپ تۇرغان قىزىل ئۈگزىلىك ئىمارەتلەرنى كۆردى. يوغان ئىككى قاناتلىق قوۋۇق ئۈستىگە قىزىل سىر بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە "بېزەكلى" دېگەن خەت يېزىلغان گىرۋەكلىك ئۇزۇن تاختا ئېسىلغان. ئارسلانبەگ توختاپ بېشىنى كۆتۈرۈپ تاختايغا قارىدى. "«بېزەكلى» گۈزەل ئات، ئىچى ئۇبدان بېزەلگەن بولسا كېرەك." دەپ ئويلىدى ئۇ، بۇ ئىمارەتلەر ئارقىسىدىكى تاغ يوتىلىرىدا كوپلىگەن گەمە بۇتخانىلىرىنىڭ ئىشكلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئوردۇ ئاغىسى ئوچۇق قوۋۇق ئىچىگە دىققەت قىلىپ قالدى. ئارسلان ئۇ ياققا قارىغانىدى، ياشانغان بىر راھىب كەينىدە

ئەگەشكەن ئىككى ياش راھىب بىلەن چىقىپ كەلدى. ئۇ قوۋۇق پەلەمپەيدىن ئاۋايلاپ چۈشۈپ ئارسلاننىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئىككى قولىنىڭ ئالقانلىرىنى جۈپلەپ پېشانىسىگە قويۇپ ئازراق ئېگىلدى. "ئامىتابا" دېدى ئۇ غورۇڭلاپ چىققان ئاۋاز بىلەن. كېيىن تۈزلىنىپ "ھارمىغايلا، قۇتلۇق مېھمان" دېدى. ئارسلانمۇ ئوخشاشلا دىنىي تەكەللۇپ بىلەن جاۋاب قايتۇردى. ئۇ ئەمدى مۇسۇلمان بولسىمۇ، بۇددا دىنىنىڭ يوسۇنلىرى ئۇنىڭغا يات ئەمەس ئىدى. ئارسلان راھىبنىڭ سىياقىغا سەپسالدى. ئۇ يۇقىرى تەبىقە-لىك راھىبلارغا خاس سالاپەت بىلەن كىيىنگەن. يەڭلىرى كەڭ، ئۇزۇن، سېرىق يەكتەكنىڭ ئۈستىدىن بويىنىنى ئايلاندۇرۇپ ئارقىسىغا تاشلانغان قىزىل سېرىق يوللۇق رەخت تىزلىرىدىن تۆۋەن چۈشۈپ تۇراتتى. چىلاندەك يوغان، جىگەر رەڭ كەھرىۋا ماجانلىق تەسۋى پارقىراپ قورسىقىغىچە چۈشۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىلىكىگە بىر كىچىك سېرىق تەسۋى ئورىۋېلىنغان. چاچسىز يۇپيۇمىلاق بېشى پارقى-راپ تۇرىدۇ. ئاق كىرگەن قويۇق قاشلىرى يېپىشىپ تۇرغان كۆزىدە قانداقتۇر بىر سىر يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى. بۇ سىر بۇددا ئىلاھى-نىڭ قۇدرىتىدىن دېرەك بېرىپ تۇرامدۇ، ياكى يالغاندىن كىشلەرنى ئالداۋاتقىنىغا ئۇيالغانلىقىنىمۇ؟ بۇنى بىلىپ بولمايتتى. راھىب سىڭا-يان بولۇپ قوللىرى بىلەن ئارسلاننى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆزى ئالدىدىراق يانداپ ماڭدى. ئۇلار دەرەخلىك ھويلىدا قوللىرىنى پېشانىلىرىگە قويۇپ تىزلىنىپ تۇرۇشقان راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، پەلەمپەيدىن سۇپىغا كۆتۈرۈلدى. ئۇلار تاشلىق سالاسۇن بىلەن ئورالغان چاقماق سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان ئېگىز قىزىل بىنانىڭ قىزىل قوۋۇقىدىن ئىچكىرى كىردى. ئۇدۇلدا ساكيامونىنىڭ

باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ھەيكىلى، ئۇنىڭ ئىككى يېقىدا باشقا بىر-مۇنچە بۇددا مۇئەككەللىرىنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغان. ئۆيىنىڭ تېمى ئالدىغا ھەرخىل قىياپەتتىكى بۇددا كاھىنلىرىنىڭ ھەيكەللىرى قاتار قويۇلغانىدى. ئۇلار ئارقا ئىشىكتىن يەنە بىر ھويلىغا كىرىپ، ئاۋۇنىڭدىن ئېگىزرەك بىر تاش سۇپىغا چىقتى. ئۇ يەردىن يەنىمۇ چوڭ بىر بىناغا كىرىپ، بايىقىلاردىنمۇ چوڭراق، ھەيۋەتلىكرەك بۇت-مەبۇدلار ھەيكەللىرىنى ۋە تاملاردىكى، تورۇستىكى ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى سۇرەتلەرنى كۆردى. "راست ياخشى بېزەلگەنىكەن" دېدى ئارسلان ئىچىدە.

بۇ بىنانىڭ ئارقا ئىشىكىدىن ئۇچىنچى ھويلىغا كىرىشتى. ھويلا كەڭ، ئىككى چېتىدە پېشايۋانلار ئاستىدا چىرايلىق پەنجىرىلىك ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ-كىچىك راھىبلار قاتار تىزىلىپ قارشى ئالاتتى. ئۇلار باشتىكى ئىككى سۇپىدىنمۇ چوڭ ۋە ئېگىز بىر تاش سۇپىغا چىقتى. بۇ يەردىن "بېزەكلى" تاملىرىنىڭ تاشقىرىسىدىكى تاغ ئېتەكلىرىنى، يېزا، كەنتلەرنى كۆرگىلى بولاتتى. ئارسلانلارنى باشلىغان راھىب ئېگىز قوۋۇق ئالدىغا كەلگەندە، ئىككى قاسناقتا تۇرغان ئىككى نەپەر ياش راھىب قوللىرىنى پېشانىسىگە قويۇپ، راھىبنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېگىلدى. راھىب باشلىرىغا قولىنى تەككۈزگەندىن كېيىن ئارقىسىغا چېكىندى.

ئارسلان بۇ چوڭ بىنانىڭ تاشقى قۇرۇلۇشىغا قايىل بولدى. بىنانى ئايلاندۇرۇپ پېشايۋان چېتىگە تىزەپ تىكلەنگەن يوغان، ئېگىز قىزىل تۈۋرۈكلەر تۆت تەرەپتىن بىنانى كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئارسلان ئىچكىرى كىرىپلا قۇچاق يەتمەيدىغان ئالامەت چوڭ قىزىل تۈۋرۈكلەرنى

كۆرۈپ، قاتمۇقات ئېگىز ئۆگزىنىڭ مەزمۇت تۇرالىغانلىقىنى بىلدى. ئۇلار ئىشىكتىن كىرگەندە، ئىككى ياندا تۇرغان چوڭ ياشلىق ئىككى راھىب ئالدى بىلەن باش راھىبقا بۇددا دىنى قائىدىسى بويىچە ھۆرمەت بىلدۈردى. كېيىن، ئارسلان ۋە باش ئولچىغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلارنى ئالدىلىرىغا قېلىن نوملارنى قويۇپ، ئىككى قاتار ئولتۇرۇپ، غۇڭشىغان چوڭ ئاۋازلار بىلەن ئوقۇۋاتقان راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ ماڭدى. ئاخىرى ئۇلار روبىروسىدا ھەممىدىن چوڭ ياسالغان ھەيۋەتلىك ساكيامونىنىڭ ھەيكىلىنى كۆردى. ئادەم بويىدىن ئېگىز سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان بۇ ساكيامونى بىر قولىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ، پۇتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ھەيكەلنىڭ چوڭلۇقى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. باش راھىب ئارسلاننىڭ بۇ بۇتقا قاراپ قالغىنىنى كۆرۈپ "بۇت قويۇلغان سۇپا ئۈچ غۇلاچ، ھەيكەل بەش غۇلاچ، پۈتۈن ئېگىزلىكى سەككىز غۇلاچ كېلىدۇ" دەپ چۈشەندۈردى. بۇت ھەيكىلىنىڭ ئالدىدا ئىككى تەرەپكە ئىككىدىن تۆت مەبۇد، ئۇلارنىڭ كەينىدە تۆتتىن سەككىز مۇئەككەللەرنىڭ ھەيكەلى تىك تۇراتتى. تۈرلۈك قىياپەتتىكى ۋە تۈرلۈك ئوبرازلارنى ئىپادە قىلىدىغان بۇ مەبۇد ۋە مۇئەككەللەر گوياكى ساكيامونىنى قوغداۋاتقاندەك ۋە ئۇنىڭ دىنىي مەرىپەتلىرىگە تەبىر بېرىپ جاھانغا جار قىلىۋاتقاندەك بىلىنەتتى. باش ئولچى بالا راھىب ئېلىپ كېلىپ بەرگەن ئۈچى يېنىپ تۇرغان ئۇزۇن، قىزىل نوكچىنى ئېلىپ بۇت ئالدىدىكى ئوقۇر شىرە ئىچىگە قادىدى. كېيىن راھىبنىڭ ھەمراھلىقىدا يەرگە قويۇلغان دۈگىلەك ياستۇققا تىز چۆكۈپ بۇتقا چوقۇندى. ئارسلان مۇسۇلمان بولسىمۇ بۇتقا چوقۇنۇش ئۇنىڭغا يات تۇيۇلمىدى. ئۇ

كىچىكلىكىدە دادىسى باتۇرتاغىغا ئەگىشىپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بۇت- خانىغا بېرىپ بۇتقا چوقۇنۇشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى ئەسلەپ بىر خىل تونۇشلۇق سېزىم ھاسىل قىلدى. ئەمدى ئۇ بۇتقا ئەمەس، ئاللاغا چوقۇنىدۇ. ئۇ ناماز ئوقۇغاندا، "بۇت، دەرگاھىڭدا ساقلىغىن" دېمەيدۇ. "ئاللا بىر، مۇھەممەد ئۇنىڭ رەسۇلى، مەن سادىق بەندە" دەيدۇ. شۇ تاپتا ئۇ ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن ئەمەس، بىر مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى بولغانلىقتىن، بۇت ۋە چوقۇنۇشلارغا ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەي قاراپ تۇرىۋەردى. بۇتخانا راھىبلىرى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىمايدىغان يوسۇنلارنى بىلگەچكە، باشقىچە ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ چوڭ راھىبقا ئەگىشىپ بۇتخانىنىڭ يان ۋە ئارقا تاملىرىدىكى ھەرخىل سۈرەتلەرنى تاماشا قىلدى. قاتار تىزىلغان خىلمۇخىل ھەيكەللەرنىڭ ئۈستىدىكى تاملارغا بىر-بىرىدىن گۈزەل ۋە يېڭىچە رەڭلىك سۈرەت- لەر سىزىلغان. بۇرھانىلارنىڭ ئەجدىھاغا مىنىپ ئاسمانغا چىقىپ دېۋىلەر بىلەن ئۇرۇشۇشى؛ قاناتلىق ھۆرلەرنىڭ جىنلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشى، شىر ۋە يولۋاسلارغا مىنگەن كىشىلەرنىڭ غار ئىچىدە دېۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىشى؛ بۇتقا ئەگەشكەن راھىبلارنىڭ يەتتە قات ئاسماندىكى قاتمۇقات راۋاقلىق بىنالار ئۈستىدە ئايلىنىپ ئۇچۇشى، بۇلۇت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ساز قىلىۋاتقان، ناخشا ئېيتىۋاتقان ۋە ساما بوشلۇقىدا ئۇسۇل ئويناۋاتقان ھۆرلەرنىڭ پەرۋاز قىلىشلىرى...بۇ ئاجايىپ-غارايىپ سۈرەتلەرگە زوق بىلەن قاراپ چىقتى.

ئۇ بۇ سۈرەتلىك مەنزىرىلەرنى قەشقەرنىڭ ئىلگىرىكى بۇتخانىسىدىكى سۈرەتلەر بىلەن سېلىشتۇردى. ئۇ ئىلگىرى ئۆزى كۆرگەن

بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ئىچىدە بۇ "بېزەكلىك" ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە، ماھىر ئۇستىلارنىڭ نەپىس سەنئەتلىرىگە قايىل قالدى... ئۇندىن كېيىن ئۇلار يۇقىرىقى تاغ باغرىدىكى گەمە بۇتخانىلارنى زىيارەت قىلدى ۋە ئاجايىپ-غارايىپ گۈزەل سۈرەتلەرنى تاماشا قىلدى.

بۈگۈن قوچۇ بالىقىنىڭ ئاياغراقىدىكى، چوڭ گۈزەل ئوردۇ بېغىدا ئارسلانبەگ ھۆرمىتىگە زىياپەت بېرىلدى. باغ مېھمان ۋە كۆتكۈچىلەرگە تولغان. باغ قوۋۇقىدىن كىرگەندە، ئوڭ ياقتا كارىز تىلمىسىدىن ئېتىلىپ چىققان سۈزۈك سۇ كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. ئارسلان باش ئولچى بىلەن قوۋۇقتىن كىرىپلا كۆزى دەرھال تىلمىغا چۈشتى. "ئەجەب سۈزۈك سۇ، شوخ ئېقىشىنى قاراڭ" دېدى باش ئولچىغا قاراپ. "شۇنداق، يەر تومۇرىدىن ئايلىنىپ چىققان ئەركىن تاغ سۈيى، ئۇ تىرىكچىلىك بۇلىقى" دېدى باش ئولچى.

ئۇلار مېۋىزارلىق ئارىسىدىكى يولدىن ئىچكىرىلىدى. كىشىلەر ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلار باغ ئوتتۇرىسىدىكى سالاسۇنلۇق سۇپا ئالدىغا كەلگەندە ئوردۇ ئەربابلىرى، چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلار ۋە يۇرت كاتتىلىرى قارشى ئالدى. سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئارسلان باغقا نەزەر تاشلىدى. راستىنلا بەك ئوبدان، گۈزەل باغكەن. سۇپىدىن ئوڭ ۋە سولغا سوزۇلغان كەڭ، ئۇزۇن ئۈزۈم بارىڭىدا كۆز ئايتىپىدا سارغايغان ھەر خىل ئۈزۈم شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكى قىزىل، سېرىق ئالما، ئانار، شاپتۇل، نەشپۈتلەر گويا مېھمانىنى قارشى ئېلىپ كۈلىدۇ. سۇپىنىڭ نېرىراقىدا چوڭ-چوڭ قوغۇنلار تىزىپ قويۇلغان. ئۇنىڭ نېرىسىدا كاۋاپدانلاردىن ئىس كۆتۈرۈلۈپ، مەززىلىك كاۋاپ ھىدى باغقا تولغان.

سۈپىدىكى داستىخانغا باغنىڭ ياخشى مېۋىلىرى قويۇلغان. داستىخاننىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ لېگەنگە شىڭگىللى بىلەن ياتقۇزۇپ قويۇلغان ئۈزۈم مۇناقى ئۈزۈملەر ئارسلانغا گويا "يېمىسىڭىز مەيلىڭىز" دەپ نازلىق كۈلۈمسىرەپ تۇرغاندەك كۆرۈندۇ. ئارسلان شىڭگىلدىن بىر تال ئۈزۈمنى ئۈزۈپ ئاغزىغا سالغاندا، ئۇنى يېمەي ئىلاجى يوقلۇقىنى ھېس قىلدى. راست دېگەندەك بۇ ئۈزۈم قەشقەر ئۈزۈملىرىدىن ھەم ئۈز، ھەم شېرىن ئىكەن. ئۇ ئالدىدا تۇرغان كاسىدىن بىر پارچە قوغۇننى يەپ كۆرۈپ، بۇنى قەشقەر قوغۇنىغا سېلىشتۇرۇشقا پېتىنالمىدى...

زىياپەت باشلاندى. كاۋاپ كەينىدىن مەززىلىك تائاملار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى. چۈشتىن كېيىن باشلانغان زىياپەت كەچكىچە داۋام قىلدى. نېرىراقتىكى سۇپىدا ئولتۇرۇپ نەغمە قىلىۋاتقان سازەندىلەرنىڭ ساز-ناخشىلىرى زىياپەتنىڭ پەيزىگە پەيز قوشۇپ تۇردى. ناخشا-ئۇسۇل، قوشاقلار كەينى-كەينىدىن قايناپ تۇردى. كەچقۇرۇن بولغاندا، ساز ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر زوق بىلەن سازەندىلەر ئولتۇرۇشقان ياققا قاراپ بويۇندىشاتتى. بىر جۈپ قىز-يىگىتنىڭ شوخ، چاققان ئۇسۇللىرىدىن كېيىن كەكە ساقال بىر سازچى غىجەكنى بىر شوخ ئاھاڭغا باشلىۋەتتى. باشقا سازچىلار ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلدى. بىرپەستىن كېيىن سازچى ناخشا باشلىدى.

قاتار-قاتار قاپقارا تاغدا،
ئۆركەن تىنچ ئورمانلىقتا،
ئارچا-سۆگەت ئاستىنتا،
ئامراق قۇشلار سايرار،
تەرەڭلىك قورۇقلۇقتا،

ئاتقاغسز① مەنگى خۇش قىلۇر ئۇل —
ئانگتەگ ئورۇنلاردا.
غىجەك ئاھاڭىنى تەكرارلىدى، سازچىلار، ناخشىچىلار ئاۋاز قوشتى:

"هوي، هوي، هوي، هوي!"
سازچى ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى:
تەرەڭ قات-قات بۇك تاغدا،
ئەسلى قالىن ئورماندا،
ئېگىز تىك قىيا ئاستىنتا،
تۆگەل جىمجىتلىقتا،
ئىرماش-چىرماش سۆگۆت ئاستىنتا،
ئىنچىكەگىنە سۇۋ قىرغاقىندا،
ئامان ئولتۇرارغا لايىق ئۇل —
ئانگتەگ ئورۇنلاردا.
كۆپچىلىك ئاۋازى جور بولدى:
"هوي، هوي، هوي، هوي!"
يىراق بولۇڭ تەرەڭ تاغدا،
سەۋىگىلىگ ئورماندا،
زۇمرەت سۇۋلار بويىنتا،
جىم-جىم تۆزلەگدە،
سەگىز يېلگە تەبرەنمەگەن —
سۇرلۇك شۇ جايدا،

① ئاتقاغسز — ئەندىشىسز.

بىر يالغۇز خۇش بولغۇلۇق ئۇل —
ئانگئتەگ ئورۇنلاردا.
"هوي، هوي، هوي، هوي، هـوي!"
كۆكەرىپ تۇرۇر كۆركلۈگ تاغدا،
كۆكۈل ياراشى ئەدگۈ ئورۇنـتا،
كۆپ باراقسان سۆكۈتلىكتە،
ئۆركەش ئاققان سۇۋلىقتا،
كۆز قاچقۇنلاردىـن① نەرى
كۆرۈنمىش، بىلىلمىش ئورۇنتا،
كۆسەنچىگسىز② چىن كۆكۈللۈك ئۇل —
ئانگئتەگ ئورۇنلاردا.

ساز، ناخشىلار يەنە "هوي-هـوي"لاپ داپۇدۇمـباقـنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. چوڭ-كىچىك، ئەر-ئاياللار ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئاۋال ياۋاش ساماغا ئوينىشىپ، كېيىن ئىككى-ئىككىدىن بولۇپ، بىر-بىرىنى ئايلىنىپ پىرقىراشقا باشلىدى. ساز، سازغا ئەگىشىپ ئۇسۇل بارغانسېرى چاپسانلاپ قايناپ كەتتى...گايىلار هېرىپ-هۆمۇدەپ چەتكە چىقتى، بىرمۇنچىلىرى كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ پىرقىراۋەردى. يىقىلغانلارنى كىشىلەر كۆتۈرۈپ چەتكە ئالغاندا، ئۇنىڭ هەمراهلىرى كۆزىنى يۇمۇپ پىرقىراۋەردى... شۇنداق قىلىپ، ئۇسۇلـ-چىلار ئازىيىۋەردى. ئاخىر بىر جۈپ قىز-يىگىت قالدى. ئۇلار ئازراق

---

① كۆز قاچقۇنلار — بۇددا دىنىدا ئېيتىلىدىغان ئالتە ئوغرى — كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن، ئاڭنى كۆرسىتىدۇ.

② كۆسەنچىگسىز — غەمسىز.

پىرقىرىغاندىن كېيىن، بىرپەس ياۋاش ئويىندى-دە، يەنە پىرقىراشقا باشلىدى. بىردەم ئوڭ، بىردەم تەتۈر پىرقىراشتى. پىرقىرىدى، پىرقىرىدى، پىرقىرىدى... توختىمىدى، بارغانچە چاپسانلىشىپ كەتتى. پېشانىلىرىدىن تەرلەر ئاققىلى تۇردى. ئۇلار كۆزىنى ئاچمايلا پىر-قىرىغانچە چاپانلىرىنى يېشىپ ئىرغىتىپ تاشلىدى. پىرقىراۋەردى... ئاخىرى كىشىلەر ھوگىا-سۈرەن بىلەن كېلىپ ئۇلارنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا تاشلاشتى ۋە كۆتۈرگەن پېتى سۇپىغا ئېلىپ كەلدى. ئارسلان باش ئولچى ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن قوپۇپ ئۇلارنى خۇشال تەبرىكلىدى. سازچىلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ سازنى بولۇشىغا قويۇۋەتتى.

كۆپچىلىك ناخشىلارغا ئەگىشىپ چاۋاكقا كېلىشتۇرۇپ "ھوي، ھوي-ھوي...ھوي-ھوي، ھوي، ھوي، ھوي!" دەپ ۋارقىرىشاتتى. پۈتكۈل باغ كارامەت خۇشاللىق تەنتەنىسى بىلەن تولدى...

* * *

بۈگۈن ئارسلان يولغا چىقتى. باش ئولچى بىر قىسىم ئەمەلدار-لار ۋە چېرىكلەر بىلەن ئۇزىتىپ چىقتى. ئۇلار يۈرتتىن چىقىپ ئاتلىرىنى يورۇتۇپ بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن، تاغ باغرىدىكى ئاچا يولغا كېلىپ توختىدى. مېھمان ۋە ئۇزاتقۇچىلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ قۇچاقلاشتى، خوشلاشتى. ئارسلان ئاتلاندى...

باش ئولچى باشلىق ئۇزاتقۇچىلار ئارسلانلار ئۇزاپ كەتكۈچە قاراپ تۇرۇشتى...بىرىپ-بىرىپ ئارسلانلار كۆرۈنمەي قالدى. ئاسماندىكى سۇ دولقۇنىغا ئوخشاپ لەپىلدەپ ئېقىپ تۇرغان ساغىش ئۇلارنى قۇچاقلاپ قوينىغا ئالغاندى....

ئىككىنچى باب

قۇرۇلتاي

قاراخانىلار خانىدانلىقى دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ بايرام كۈنى يېقىنلىشىپ قالدى. ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسىنىڭ قارارى بويىچە بايرامنى ئۇبدان قارشى ئېلىش ۋە بايرام ئالدىدا قۇرۇلتاي ئېچىش جاكالانغانىدى. بۇلتۇردىن تارتىپ پۈتۈن ئەلدە ئالدىراش تەييارلىق باشلىنىپ كەتتى. ئاستانە قەشقەردە تەييارلىق قىزىپ كەتتى: شەھەر ئىچى-تېشىنى پاكىزلاش، سالپى-ساياق كوچا-ئۆيلەرنى تەرتىپكە سېلىش، دەرەخ، گۈلزارلىقنى كۆپەيتىش، بولۇپمۇ ئوردۇ، مەسجىد، مەدرىسلەرنى سىرلاپ، گۈللەش ئالاھىدە ئىش قىلىپ تۇتۇلدى. ھازىر ئەمدى قەشقەردە يالغۇز ئۈچ چوڭ بىنالا ئەمەس، كۆپلىگەن بىنالار — دۆلەت ئىدارە ئورۇنلىرى، تۆرىلەرنىڭ، يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلام ئەمەلدارلار، دىنىي ئۆلىمالار ۋە ئېكىتارلارنىڭ سالاپەتلىك سارايلىرى مەيدانغا كەلدى. چەت ئەل ئەلچىخانىلىرى ۋە ئالىي، تۆۋەن مېھمانخانىلارمۇ سېلىندى. كىچىك ئوقۇللار ۋە يېڭى-يېڭى مەسجىدلەر بارلىققا كەلدى. شەھەرنىڭ غەرب، شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرىدە، تۈمەن دەرياسىنى بويلاپ گۈزەل باغ-بوستانلار پەيدا بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئاۋۋالقى كىچىك دائىرىلىك قەشقەر ئورنىدا ئون بەش يىل ئەتراپىدا بىر گۈزەل يېڭى ئاستانە قەد كۆتۈرۈپ چىقتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يېڭى مەركىزى

بولغان بۇ شەھەر ئۇزاق ئۆتمەي، يالغۇز تۈركلەر دۇنياسىدىلا ئەمەس، سودا، مەرىپەت، ھۈنەر سەنئىتى جەھەتلەردە پۈتۈن ئاسىيا ۋە ياۋروپادا داڭلىق شەھەرگە ئايلاندى.

قۇرۇلتايغا تەييارلىق قىلىش توغرىسىدا بىرنەچچە يىل ئىلگىرى قارار قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن كېچىكىپ كەلگەندى، ئەمدى ۋاقىت يېتىپ كېلەي دېدى، ئۇيغۇرۇش ھالقىسى، بارلىق ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئالدىراشلىق بىلەن تەييارلاندى.

سەككىزىنچى ئاي يېتىپ كەلدى. بايرامغا بىرەر ئايدەك ۋاقىت قالدى. قۇرۇلتاينىڭ ئاساسىي قاتناشچىلىرى — ھەربىر ئىلىك خانلار قەشقەرگە توپلىنىشقا باشلىدى. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئىلىك خانلار، خانلار ئايرىم-ئايرىم ياخشى قارشى ئېلىندى. قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى بۆكە سۇباشى ئالاھىدە قارشى ئېلىندى.

سەككىزىنچى ئاينىڭ باشلىرى، قەشقەرنىڭ ياخشى ياز ئايلىرى. چۈشتىن كېيىن ئاتلىق ئەمەلدارلار، ئاتلىق چېرىكلەر تۈمەندىن ئۆتۈپ ئاتۇش يولى بىلەن يۇقىرىلىماقتا ئىدى. ئۇلار قورغان يېزىسىنىڭ چېتىگە كېلىپ توختاشتى. يېزا چېتىدە ئۆستەڭ بويىدىكى چوڭ بىر تۈپ رىدە ئاستىدىكى سەيناغا كىگىز، گىلەم، كۆرپىلەر سېلىنغان، داستىخانلارغا نان، يازلىق مېۋىلەر تىزىلغان. تۆرە-تۆپە كىشىلەر شاپاشلاپ يۈرۈشىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئۇ ياقىدا ئەر-ئايال ياشلار سەپ تارتىپ تىزىلغان، ئارىلاپ ناغرىنىڭ ۋە سۇنايىنىڭ ئاۋازى كىشىلەرنىڭ چۇقانلىرى ئارىسىدا ئاڭلىنىپ قالدۇ.

شەھەردىن چىققان ئاتلىقلار كەلگەندىن كېيىن، قارشى ئېلىش

مەيدانى قايناپ كەتتى. ئاتلىق چەرىكلەر ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ، يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا تىزىلىپ تۇرۇشتى. ئەمەلدارلار ئاتتىن چۈشۈپ دەم ئېلىشتى. كىشىلەر ئارىلاپ-ئارىلاپ ئاتۇش تېغى ياقىقا قاراپ قويۇشاتتى...

"چاپارمەن كەلدى!" دەپ ۋارقىرىدى بىرسى. يىراقتا — تاغ يوتىسىدىكى يىپتەك سوزۇلغان يولدا توپا توزۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر قارا كۆرۈندى... ئۇ بارغانچە يېقىنلاشتى. ئەمدى بېشىنى قىزىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان بىر ئاتلىقنىڭ قويۇندەك چېپىپ كېلىۋاتقانلىقى ئوچۇق كۆرۈندى... ئۇ كۆۋرۈك ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ تەرگە چۆمگەن ئېتىنى بىرسىگە بەردى-دە، رىدە ئاستىغا كېلىپ ئوردۇ قارۇغباشى قىلىچقا ئالدىراپ سۆزلىدى:

— كېلىۋاتىدۇ، توققۇز ھۇجرىدىن ئۆتۈپلا ئىلگىرىلەپ چاپتىم، ھازىر كېلىدۇ...

— ھە، سەن دەم ئالغىن، — دېدى قىلىچ چەرىككە، كېيىن كۆۋرۈك بېشىغا كېلىپ يۇقىرى قارىدى.

"كەلدى، كەلدى" دېدى كىشىلەر. ئەمدى تاغ باغرىدىكى تۈزلەڭلىكتە چاڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى. بىرپەستىن كېيىن مېھمانلار يېتىپ كەلدى. ناغرا-سۇناي ۋە كىشىلەرنىڭ ھوكا-سۈرەنلىرى ياڭراپ كەتتى. ئوتتۇرىدا بۆكە سۇباشى كەلمەكتە. ئۇ ئېگىز توروق ئاتقا مىنگەن، بېشىنى قىزىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان، جىگەر رەڭ ئۇزۇن يەكتىكى ئۇستىدىن كەمەر باغلىۋالغان، كەمەردە ساپ غىلاپلىرى پارقىراپ تۇرغان خەنجەر ئىككى يېنىدا ئۇنىڭغا ئوخشاشلا كىيىنگەن، چوڭ گەۋدىلىك قىلىچلىق ئىككى چەرىكباشى كەلمەكتە. كېيىنكى قاتارلاردا ئەمەل-

دارلار، قىلىچلىق چېرىكـباشلىرى ۋە نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر.

كۆۋرۈكتىن ئېرىدراقتا مېھمانلار ئاتتىن چۈشتى. كۆۋرۈك ئالدىدا تۇرغان توغرۇلبەگ، بۆرىبەگ، قىلىچ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئالدىغا ماڭدى، ئۇلار ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ قىززغىن كۆرۈشتى. قارشى ئېلىش ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى...

مېھمانلار باش-كۆزلىرىنى سۈرتكەندىن كېيىن، رىدە ئاستىدىكى داستىخانغا تەكلىپ قىلىندى. بىرپەس ئارام ئالغاندىن كېيىن، مېھمانلار مېھمان ئۆيلىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ مېڭىشتى...

* * *

ئوردىدىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىشخانىسىدا ئۇيغۇرۇش ھال-قىسنىڭ مەجلىسى بولماقتا. سۇتۇق بۇغراخان باشچىلىق قىلدى. بارسبەگ، توغرۇلبەگلەرمۇ بۇ باش قوشۇشتا بار ئىدى. بۈگۈنكى بۇ باش قوشۇشتا قۇرۇلتاينىڭ تەييارلىقى تەكشۈرۈلمەكتە ئىدى.

— ئىلىك خانلار ۋە ئىدىقۇت خاننىڭ ئەلچىسى كېلىپ بولدى، — دېدى بارسبەگ، — ھەممىسى ئامان-ئېسەن، كەيپىياتلىرى ياخشى، ئات ئۈستىدە ھېرىپ كەلگىنى ئۈچۈن، ھارغىنلىق كۆرۈلمەكتە. باتۇرتاغا مېھمانخانىغا بېرىپ ھال سورىدى.

— ھەممىسى كېلىشىپتۇ، — دېدى باتۇرتاغا، — دەم ئېلىشقا ۋاقت بېرىش كېرەك بولدى. مەن ئۇلارغىمۇ ئېيتتىم. ئۇچرىشىش ۋاقتىنى ئۈچ كۈندىن كېيىنگە توختاتتاق.

— ياخشى گەپ، — قوشۇلدى سۇتۇق، — بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، — ئۇ بارماقلىرى بىلەن ساندى، — يەنە بىر كۈن قوشايلۇق، ئىندىن، بۈگۈندىن باشقا ئۈچ كۈن دەم ئالسۇن. چىندىنلىقا كۆرۈشەك،

قانداق؟

ھەممەيلەن قوشۇلدى. بۇنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىپىسى بارە-
بەگكە تاپشۇرۇلدى.

— قۇرۇلتايدا سۆزلىنىدىغان سۆز ۋە دۆلەت بەلگىلىمىسى كۆپ
قېتىم تالقىلاندى. يەنە قانداق ئىشلار بار، — دېدى سۇتۇق بىرئاز
ئويلىنىپ، — ئاۋۋالدىن ئېيتىپ كېلىۋاتقان نىشانىمىز: پاراۋانلىق،
بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش؛ كېيىن چەت بىلەن ئالاقىدە
"ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى" دېگەن سۆزنى قوشتۇق. ئىلىك ھاجىپ،
سىزنىڭ يەنە سۆزلىرىڭىز بار بولغاي...

— بەش سۆزلۈك نىشان بەك ئەدگۈ، — دېدى ئىلىك ئىككە-
لەنگەندەك بولۇپ، كېيىن سۆزنى داۋام قىلدى، — ئەلنىڭ پاراۋان-
لىقى ئالدى بىلەن تەييار تاپلار ئۈچۈن بولماقتا. مەن "تەڭلىك"
دېگەن بىر سۆزنى قوشاق دەيمەن. "بىلىگلىك"دە دىن بىلىگى
باشقا بىلىگلەرنى بېسىپ كەتمەكتە. "ھەر بىلىگ ئۆز ئالدىغا بولسۇن"
دېسەك بولارمۇ؟ "بىرلىك"دە ھەربىر خانلىقلارنىڭ بىرلىكىنى
كۈچەيتىمەك ئۈچۈن پۈتۈن بىرلەشكەن دۆلەت ئىچىدە ئۇلارنىڭ
ئەركىنگە تەگمەسلىك سۆزلەنسە؛ بىرقانچە خانلىقلار، ياكى خانلىق-
لارنىڭ كۆپ قىسمى تېخى ئىسلام دىنىغا كىرگىنى يوق. قاراقوچۇ
خانلىقى بولسا جىق يىراق. "دىنىدا مەيلىچە بولۇش، كۈچ ئىشلەت-
مەسلىك" دېگەن سۆز بېكىتىلسە. "ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى"
سۆزى ياخشى ئېيتىلغان.

— مانا قاراڭ، دوستىمىز ئىلىك بىزدىن جىق ئويلايدۇ، — دېدى
سۇتۇق كۈلۈپ، — ياخشى ئويلىنىش، ياخشى سۆزلەر... "تەڭلىك"
...، — ئۇ ئويلىنىپ توختاپ قالدى...

— تەگلىك — بۇ چوڭ سۆز، ھاجىپ، — دېدى بىلگە تېكىن ئويچان سىياقتا، — تەگلىكنى قانداق ئورنىتىش كېرەك؟ تۆرىلەر، ئېكىنالار، يەر ئىگىلىرىنى دېھقانلارغا، نامراتلارغا تەڭ قىلىش كېرەكمۇ، ياكى دېھقان ۋە نامراتلارنى ئۇلارغا تەڭ قىلىش كېرەكمۇ؟ بىرىنى چۈشۈرۈپ، بىرىنى تىكلەش؛ ياكى بىرىنى كېسىپ، بىرىگە ئۇلاش... قانداق تەڭ قىلماق كېرەك؟ ياخشى سۆز. لېكىن چوڭ گەپ، قىيىنراق گەپ... بىرىنى يۈلەپ، بىرىنى بېسىپراق قويساق قانداق بولاركىن؟!... بۇ ئىشنى ئۆتكەن قېتىم ھاجىپ ئېيتقاندىن كېيىن جىق ئويلىدىم. لېكىن ئۇزۇپ گەپ قىلىش قىيىندەك تۇرىدۇ...

— ئويلاشقا تېگىشلىك ئىش، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — ئەگەر تەگلىك بولمىسا كۆپچىلىك بودۇن پاراۋان بولمايدۇ، بودۇن پاراۋان بولمىسا، ئەل پاراۋان بولالمايدۇ. بۇ ئەھۋال ھازىر ئەمدى ئوچۇق كۆرۈنمەكتە. لېكىن، قانداق "تەڭ" قىلىش كېرەك؟ مەنمۇ بۇنىڭغا بىرنېمە دېيەلمەيمەن.

— بىز ئىككىمىز بۇ ئىش ئۈستىدە جىق ئويلاشتۇق، — دېدى خان خانىشقا قاراپ، كۈلۈپ — ئاخىر ئايدىڭ "تەگلىك" دېگەن سۆزدە مېنى سۇندۇردى. لېكىن، قانداق "تەڭ" قىلىشتا بىر يەرگە كېلەلمىدۇق. بۇ، ئېيتقاندەك، ھەم چوڭ ئىش، ھەم قىيىن ئىش...

— بۇ ئىشنى يەنە ئويلىشايلۇق، — دېدى ساقلىنى سىلاپ ئويلاپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا، — بىرىنى چۈشۈرۈپ، بىرىنى تىكلەش؛ ياكى، بىرىنى كېسىپ، بىرىگە ئۇلاشنى ھازىرچە قويۇپ تۇرساق، بىلگە تېكىن ئېيتقاندەك بىرىنى يۈلەپ، بىرىنى بېسىپراق قويۇش، تىزگىننى تارتىپ قويۇش ياخشى بولارمىكىن؟!

— خوپ، باتۇرتاغىنىڭ سۆزىچە بولسۇن، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان، — تەئلىك توغرىسىدىكى تالقىمىزنى قۇرۇلتايدىن كېيىن يەنە داۋاملىق ئېلىپ بارايلى. دۆلەت قانۇنىچۇ؟ — ئۇ سوئال ئالامىتى بىلەن بىلگە تېكىنگە قارىدى.

— بەلگىلىمە توغرىسىدا باشقا پىكىر يوق، — دېدى بىلگە تېكىن، — ئىنچىكىلەپ يېزىشنى ئىلىك خانلارغا قالدۇرساق. دۆلەت قانۇنى ھەممە پارچە ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى قىيىن.

— خوپ، ئۇنداق بولسا، سۆز بىلەن بەلگىلىمىنى باسمىدا بېسىپ تەييارلاش كېرەك، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان، — ئاۋۋال ئوردۇ ئولچىلىرىغا، ئاندىن كېيىن قۇرۇلتايغا تارىتىپ بېرىش كېرەك. ئۈچ كۈندىن كېيىن، ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى ئوردۇ كېڭەشمىسىنى ئاچايلۇق. يىگىرمىنچى كۈنى قۇرۇلتاينى ئاچايلۇق. قانداق، ئۈلگۈرەمسىزمۇ؟

— ئۈلگۈرىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى ھاجىپ.

— ئەلنى قوغداش ئىشىنى كۈچەيتمەك لازىم، — دېدى سۇتۇق ۋە جىددىيرەك ئاھاڭ بىلەن داۋام قىلدى، — كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، سامانىلار، بىر ياقتىن ئۇ ياقتىكى قېرىنداش ئۇلۇسلارنى قىينايدىكەن، يەنە بىر ياقتىن بۇ ياققا باستۇرۇپ كېلىپ، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى بېسىۋېلىشقا ئۇرۇنماقتا. قۇرۇلتايدىن كېيىن تەييارلىقنى ئالدىرىتىش كېرەك.

— بىرەر جاۋابكار كىشى ئەۋەتىپ، بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن ئۇچرىشىش كېرەك ئىدى، — دېدى بىلگە تېكىن، — ئۇ بىزنى كۆتكىلى ئۈچ يىل بولدى. چاپسانراق كىشى بارسا بولارمىكىن؟

— بۇ ياخشى پىكىر، — دېدى باتۇرتاغا، — بۇ بىزنىڭ تەييار-

لىقىمىزنىڭ بىر بۆلىكى بولۇشى لازىم. راستىنلا ئەمىر ئەبۇ ئەلى بىزنى كۈتكىلى ئۈچ يىل بولدى. چاپسانراق كىشى بارسۇن.

— كىم بارسا بۇلار؟ — سورىدى سۇتۇق بۇغراخان.

— قوچقار قايتىپ كەلگەندە، ئەبۇ ئەلى ئوردۇ باش بېتىكچىسى غۇلامخان دېگەن ئادەمنى ئۆزگەنگە ئەۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتقانىدى. بىزدىن قىلىچ بارسا قانداق؟ ئۇ يارايدۇ. يەنە ئۇ ئوردۇ قارۇغباشى-دە، — دېدى ئايدىڭ.

— مەيلى، — دېدى سۇتۇق، — ئۇ قوچقار بىلەن بىللە بارسۇن،

سەككىزىنچى ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى. ئەتىگەندىلا ئوردۇ ئىچىدە قاتىلاڭچىلىق باشلىنىپ كەتتى. ئوردۇ يىغىن سارىيى پاكىز تەييارلانغان. شىرە-ئورۇندۇقلار رەتلىك تىزىلغان، ئىشىكنىڭ يېنىدا قىلىچلىق ئىككى قارۇغچى تۇرىدۇ. بېشىغا پۆپۈكلۈك بۆك، ئۇستىگە كالتە قىزىل پەشمەت، پۇتلىرىغا گۈللۈك جىگەر رەڭ پوپۇچ كىيگەن ياش ئوردۇ خادىملىرى شىرەلەرگە قەغەز، دۇۋەت-قەلەم... لەرنى تىزماقتا...

چوڭ مېھمانسارىيىدا ئوردۇ ئۇلىچىلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئۆرە-تۆپە، بىر-بىرى بىلەن پاراڭلاشماقتا...

ئوردۇنىڭ چوڭ قوۋۇقى ئالدىدا ئىككى ياقتا، قوۋۇق قاسىنىقىدا، قوۋۇق ئىچىدە نەيزىلىك قارۇغچىلار قاتار تىزىلغان. قوۋۇق ئالدىدا ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىرنەچچە ئەمەلدارلار بىلەن مېھمانلارنى كۈتمەكتە...

قوۋۇق ئۇستىدىكى پەشتاقتىن تۇيۇقسىز كاناي ۋە ناغرا ئاۋازى ياڭرىدى. ئوردۇ ئالدىدا نېرىراقتا تۇرغان كىشىلەر توپى كۈنپېتىش

ياقتىكى كوچىغا قاراشتى. بارسبەگلەر ئۆزلىرىنى تۈزىتىپ ئۇ ياققا يۈزلەندى. بىر توپ ئاتلىقلار ئوردۇ ئالدىغا كىرىپ كەلدى. بۇلار بۆكە سۇباشى، ئولچى، بىر قىسىم بەگ ۋە ئەلىك خانلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر قارۇغچىباشى ۋە تۆت قارۇغچى، ئارقىلىرىدا مېھمانلارنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە قارۇغچىلار كەلمەكتە ئىدى.

مېھمانلار قوۋۇق ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشتى. بارسبەگ ۋە قالغان ئەمەلدارلار ئۇلارنى قارشى ئېلىپ، ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ بىللە ماڭدى. ئۇلار قوۋۇقتىن كىرىپ ئوڭ ياققا بۇرالدى ۋە كەڭ، ئېگىز، يورۇق ئايۋان بىلەن ئىچكىرى قاراپ مېڭىشتى...

مېھمانلار مېھمانسارايغا كىرىشتى، سارايدىكى قالايمىقان پاراڭ توختاپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرالدى. ئاڭغىچە ئىچكىرىدىن سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭ خانىش بىلەن چىقىپ كەلدى، ئەمدى كىشىلەر ئۇ ياققا قاراشتى. سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ مېھمانلار بىلەن سەمىمىي كۆرۈشتى، كېيىن، كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە جاۋاب قايتۇردى. بارسبەگ خان، خانىش مېھمانلار ۋە باشقىلارنى سارايغا تەكلىپ قىلدى. كىشىلەر خانغا ئەگىشىپ مېڭىشتى.

چوڭ چاقماق سارايغا ئادەم تولدى. سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭ بىلەن گىلەم، كۆرپىلەر سېلىنغان، ئۇزۇن، پەس شىرە قويۇلغان تاختا سۇپىغا چىقتى. لېكىن باشقىلارنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشمىدى. بارسبەگنىڭ تەكلىپى بىلەن باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن خان بىلەن خانىشنىڭ ئىككى يېقىغا ئۆتتى. بۆكە سۇباشى تاغىسىنىڭ يېنىغا، ئولچىبەگ بىلگە تېكىننىڭ يېنىغا تەكلىپ قىلىندى. ئۇنىدىن كېيىن، ئەلىك خانلار، ئولچىلار ۋە باشقا خانلار چىقىشتى. خانىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇلار كۆپچىلىككە يۈزلىنىپ شىرە ئالدىدىكى كۆرپىلەر

ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى. شۇنىڭدىن كېيىن يىغىن قاتناشچىلىرىمۇ ئولتۇرۇشتى. جايلاردىن كەلگەن ۋەكىللەردىن باشقا، قەشقەر شەھىرىدىكى چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق كىشى يىغىنغا قاتناشتى، بىرپەس جىمجىتلىقتىن كېيىن، سۇتۇق بۇغراخان سۆز باشلىدى:

— قاراخانىلار خاندانلىقىمىزنىڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

داغدۇغىلىق ساز چېلىندى. ھەممە ئورۇنلىرىدىن قوپتى، ساز تۈگدى.

— قۇرۇلتايغا ۋە دۆلەت تويىمىزغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئۇزاق يوللارنى بېسىپ ئاستانىمىزگە كەلگەن قارا قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدىقۇت خانىنىڭ ئەلچىسى بۆكە سۇباشى، ماچىن خانلىقى خانى شىرخانىنىڭ ئەلچىسى ئولچىنبەگنى قارشى ئالىمىز.

يەنە ساز چېلىندى. كىشىلەر ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى.

— ھەر بىر ئىلىكخانلار، خانلارنى ۋە باشقا مېھمانلارنى قارشى ئالىمىز!

يەنە ساز چېلىندى.

تۆردىكى مېھمانلار جاۋاب ھۆرمىتى بىلەن تازىم قىلىشتى. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھەممەيلەن ئولتۇردى.

بۇغراخان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بىز دۆلەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ۋاقىتتا، پاراۋانلىق، بىلىگلىك، بىرلىك، قوغدىنىش، دەپ جاكا قىلغانىدۇق، كېيىن، چەت بىلەن ئالاقە قىلىشتا "ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى" دېگەننى قوشتۇق. ئۆتكەن يىگىرمە يىلدىن بۇيان شۇ نىشانغا قاراپ ئىش قىلىپ كەلدۇق، بىراق، ئېلىمىز ئوبدان پاراۋان بولالمىدى. بېلىڭ ئۆكۈت

ئىشىمىز ئارقىدا. ئەلنى قوغداش كۈچىمىز يەنە بوشراق، ئەل بىرلىكىنى ھەرقايسى ئىلىكخانلار ۋە باشقا خانلار ئۆز خانلىقىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ۋە پۈتۈن ئەلنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن ئۇيۇشقاقلىق بىلەن ئىشلەپ كەلدى، بۇنىڭدىن بەك خۇش بىز. شۇنى خۇشلۇق بىلەن جاكالايمىزكى. قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇت خانى ۋە ماچىن خانى شىرخان قۇرۇلتايىمىزغا ھەم دۆلەت تويىمىزغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. بىز بىلەن بىللە چېلىشماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. چىن كۆڭلىمىزدىن ھەشقاللا ئېيتىمىز. سامانىلار پادىشاھلىقى پەرغانە، شاش، بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى قېرىنداش ئۇلۇسلىرىمىزنى بېسىپ ياتقىلى ئۇزاق بولدى. ئۇلار يەنە بىزنىڭ يۇرتىمىزغا بېسىپ كىرىشكە تەييارلىق قىلماقتا. سامانىلار پادىشاھى مەلئۇر يېقىندىن بېرى بىزنى قورقۇتۇش ئۈچۈن داۋراڭ سېلىۋاتىدۇ. ئۇلار ئۈچ يىلدىن بېرى بىزنىڭ چېگرىمىزغا بىرنەچچە قېتىم بېسىپ كىردى. يەتتەسۇغا كۆپرەك ئۇرۇندى، بىز ئۇرۇپ ياندۇردۇق. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ چوڭ كۈچ بىلەن باستۇرۇپ كېلىشىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تەييارگەرلىك باشلىدۇق. بىز چەت ئەللەر بىلەن تىنىچ، ئىناق ئۆتۈشنى خالايمىز. ئەگەر باستۇرۇپ كەلسە سوققا بېرىمىز.

بىزگە ئەلنىڭ ئىشىنى ياخشىلاش ۋە تاشقى ياغىغا تەڭ كېلىش، ئەلنى قوغداش ئۈچۈن تولۇقراق بىر بەلگىلىمە كېرەك بولۇپ قالدى. ھازىرغىچە بولغان بەلگىلىمە، تەرتىپلەرنىڭ بەزىلىرى ئىشقا يارىمايدىغان بولۇپ قالدى. بىز، بىر دۆلەت ئىشلار بەلگىلىمىسى تۈزۈپ چىقتۇق، بۇ سىلەرگە تارقىتىلدى، بۇنىڭغا قاراپ ھەربىر ئىلىكخانلار يېڭىچە بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. جانابىي بىلگە تېكىن دۆلەت

ئىشلار بەلگىلىمىسى ئۈستىدە سۆزلەپ ئۆتسۇن...

بىلگە تېكىن دۆلەت ئىشلار بەلگىلىمىسىنى ئوقۇپ، بەزى جايلىرىغا چۈشەنچە بەردى.

بەلگىلىمىنىڭ بىرىنچى قىسمى دۆلەت توغرىسىدا بولۇپ، ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، باسمىل، تۈركەش قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن ۋە ھەربىر ئېلىكخانلاردىن ئۇيۇشقان، ئۇيغۇر ئۇلۇسىنى تۈپ ئاساس قىلغان دۆلەت ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

دۆلەتنىڭ بارلىق ئالىي ھوقۇقى بۇغراخانغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۈچ بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىكخانلار ۋە خانلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ چوڭ ئىشلار مەسلىھەت قىلىنىدىغانلىقى؛ ئاستانىدە "ئۈچلۈك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" بولۇپ، قۇرۇلتايدىن يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورۇن ئىكەنلىكى؛ خان لازىم تاپقان ۋاقىتتا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ ئۆۋەتتىكى ئىشلار تالقىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىدە چېرىك ھوقۇقى، ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش ھوقۇقى، قاماش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى، چوڭ ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقى خاندانلىققا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئىككىنچى قىسمى دۆلەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، بۇغراخاندىن قالسا جايلاردا ئېلىكخانلار ئۆز دائىرىسىدە ئالىي ھوقۇقلۇق بولۇپ، ھەممە ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن، ئۆۋەندە بولسا ئايماقباشى، بەگ ياكى قەبىلەباشلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئۈچىنچى قىسمى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، قۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقى، قۇلچىلىققا يول

قويۇلمايدىغانلىقى يېزىلغان. يەر، ياپلاق، كۆل، ئۆستەڭ، ئورمان دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، دۆلەت بىر قىسمىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنى تۆرىلەر، ئېكىتارلار، يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئىجارىچى زېمىندارلار باشقۇرىدىغانلىقى؛ ياقىچى تارىغچىلارنىڭ ۋە نامراتلارنىڭ يەر تېرىش، ئىجارە ھەققى تۆلەش ۋە بايلارنىڭ يېرىدە، ئۆيىدە، ھۈنەرۋەنلىكىدە ئىشلەش مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ تۆتىنچى قىسمى، دۆلەت كىرىمى توغرىسىدا بولۇپ، دۆلەت يېرى، چارۋىچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكتىن كىرگەن كېرىمدىن باشقا، ئاشلىق مەھسۇلاتىدىن، مېۋىدىن ئۆشرىگە ئوندىن بىرىنى، چارۋا مالدىن ئۇندىن بىرىنى، ھۈنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر پۇل كېرىمىدىن بەشتىن بىرىنى زاكاتقا، قىرىقتىن بىرىنى جازانىخورلارنىڭ كىرىمە-دىن ئۈچتىن بىرىنى دۆلەتكە بېرىشى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ بەشىنچى قىسمى، چېرىك ئىشلار توغرىسىدا بولۇپ چېرىك ئالىي ھوقۇق بۇغراخانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ كۈچى جان تىكىپ ئەلنى قوغدىشى شەرت ئىكەنلىكى، ئوردۇدا چېرىك ئولچى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سۇباشى، يۈزمىڭباشى، تۈمەنباشى، مىڭباشى، يۈزباشى، ئونباشى دەپ بۆلۈنىدىغان-لىقى، چېرىكلەرنىڭ ئەلنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، چېرىك بولۇشقا چاقىرىلغانلارنىڭ باش تارتماي چوقۇم كېلىشى، چېرىكلەرنىڭ خەلقنىڭ جېنىغا، مۈلكىگە، پۇلىغا، مېلىغا تەگمەسلىكى ۋە خەلقنىڭ چېرىكلەرنى قوللىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئالتىنچى قىسمى، جىنايەتچىلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدا بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تۆلەككە ئېلىش ۋە تەن

جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن. ئادەم ئۆلتۈرگەن، دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلغان، چەت ئەلگە سېتىلغان (ياكى پايلاقچىلىق قىلغان)، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ ئوغرىلىق قىلغان، ئۈچ قېتىم تەكرار ئوغرىلىق قىلغان... لارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ ئادەم ساتقان، ئوردۇ، مەسجىد (بۇتخانا) نەرسىلىرىنى ئوغرىلىغان، چېرىك قورال ئوغرىلىغان، دۆلەتكە باج تۆلىمىگەن، ئادەم ئۇرۇپ يارىدار قىلغان، ئىجارە ھەققى تۆلىمىگەن، ئارتۇق ئىجارە ھەققى ۋە ئارتۇق جازانە ئالغانلار، يانچۇقچىلار... غا تۆنەك ياكى تۆنەك ئورنىغا مال جەرىمانە قويۇشمۇ كۆرسىتىلگەن؛ تەن جازالىرى: ئوغرىنىڭ ئوڭ قولى، بۇلاڭچىنىڭ ئوڭ پۇتى، خانغا قارشى سۆز قىلغاننىڭ تىلى، ئوت قويغاننىڭ سول قولى، ئالدامچى، خىيانەتچىنىڭ تىلى، زىناخورنىڭ بۇرنى، چېرىكلىكتىن قاچقاننىڭ سول پۇتى كېسىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بىلگە تېكىن بەلگىلىمىنى ئوقۇپ ئىزاھات بەرگەندىن كېيىن، بۇغراخان كۆپچىلىكنىڭ ئويلىشىنى تاپشۇردى ۋە بۈگۈنكى قۇرۇلتاينىڭ ئولتۇرۇشى يېپىلدى.

ئويلىشىشلار، ئۆزئارا پىكىر ئېلىشىشلار، چوڭ-كىچىك ھالقىلاردا تالقىلاشلاردىن كېيىن، ھەممەيلەن خاننىڭ سۆزىگە ۋە بەلگىلىمىگە قوشۇلدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئىلىكخانلار، بەزى ئەمەلدارلار سۆز قىلغاندىن كېيىن، بۇغراخان سۆز قىلىپ قۇرۇلتاي تارقالدى.

ئۈچىنچى باب

بايرام تەنتەنىسى

بۈگۈن — سەككىزىنچى ئاينىڭ ئوتتۇزىنچى كۈنى — دۆلەت تويىنىڭ ھارپىسى. سۇتۇق بۇغراخان بۈگۈن ئەتىگەنرەك قوپتى. يۈز-كۆزلىرىنى يۇغاندىن كېيىن، ئادىتى بويىچە ئانىسىنىڭ ئالدىغا كىردى. چىرايلىق قېرىغان ئاقباش تەركىن بېگىم كۆرپە ئۈستىدە ئىككى ياستۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى. ئوغلى كىرگەندىن كېيىن ئانا ئورنىدىن ئازراق قىمىرلاپ قويدى.

— ئەھۋالىڭىز قانداقراق، ئانا؟ — سورىدى بۇغراخان ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ.

— خۇداغا شۈكۈر، يامان ئەمەس. ئىككى پۇتۇمنىڭ ماغدۇرى يوق. ئۇيقۇم قېچىپ قالدى. كېرەك يوق...، ھە، مەندىن ئەندىشە قىلماڭ، ئىشىڭىزغا پۇختا بولۇڭ، — ئانا ئوغلىنىڭ چىرايىغا دىققەت بىلەن سەپسېلىپ بىرەر نەرسە ئويلىغاندەك قارىدى. "يېشى چوڭ بولۇپ قالدى، — دەپ ئويلىدى ئوغلىغا قارىغانچە، — توغرا، بۇ ئەمدى ئات چېپىپ يۈرگەن كۆدەك ئەمەس، تەختكە يىگىرمە ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئولتۇرغانىدى، مانا ئەمدى توپتوغرا قىرىق ياشقا كىردى... يۈكى ئاز ئەمەس. تەا يېقىندىن بېرى بىر ئاز تېرىككەك بولۇپ قالدى. بۇ ياخشى ئەمەس..."

— بۈگۈن تويىمىزنىڭ ھارپىسى، ئانا. سىزگە قۇتلۇق بولسۇن.

— بىللە بولسۇن. مەن ئىھتىمالىم كېلەر يىلقى توينى سىلەر بىلەن بىللە ئۆتكۈزەلمەسمەن. قېرىدىم، تۇرمۇش شۇنداق نەرسە، بىرنى ئۈزىتىپ، بىرىگە قۇچاق ئاچىدۇ...، — ئۇ كۆڭلى يېرىم بولۇپ، ياشلىرىنى سۈرتتى.

— مالال بولماڭ ئانا. بىز تېخى سىز بىلەن بىللە جىق تويلارنى ئۆتكۈزىمىز.

— ئىلاھىم شۇنداق بولغاي... ئۆز ئىشىڭىزغا پۇختا بولۇڭ، بالام. ئىدراكىڭىزغا ھەممە قايىل. ئەمدى ئۆزىڭىزنى توختىتىپ، جىقراق ئويلاپ ئىش قىلىدىغان ۋاقتىڭىز كەلدى."يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس" دەيدىغۇ كىشىلەر. قۇرۇلتاي ئوبدان ئېچىلدى. ئەل دادىغا، دوستلار سۆزىگە جىقراق قۇلاق سالماق كېرەك.

— رەھمەت ئانا، كۆڭلۈمدە چىڭ تۇتىمەن.

— ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ مۇردىسىنى قەيەرگە قويماقچى؟

— شۇ ئىشنى سىز بىلەن مەسلىھەتلىشەي دېگەنىدىم.

— ئاتۇش قۇمباغقا قويۇڭلار. بىزمۇ ئاخىر شۇ يەرگە بارىمىز... ئۇ بېرىپ تۇرسۇن. ئەبۇ نەسىر ئوبدان ئادەم، ئىسلام دىنىنى بىزگە ئېلىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئادەم. ئۇنىڭ جايى جەننەت بولغاي. ھازىرسىنى ياخشى ئۆتكۈزۈش كېرەك. ئاندىن ئۇنىڭ بالىلىرىغا قارىشىش كېرەك. ئانىلىرى ئۆلۈپ كەتكەنغۇ دەيمەن...

— سىزنىڭ پىكرىڭىزچە بولسۇن. مەنمۇ شۇنداق ئويلىغانىدىم. ئەبۇ نەسىر بىزگە ئىسلام دىنىنى ۋە مۇسۇلمانچىلىق پەرزلىرىنى ئۆگەتكەن پېشۋايىمىز. ئاتۇش قۇمباغقا قويۇلغىنى ياخشى.

— شۇنداق قىلىڭلار. ئاتۇش قۇمباغ ئوبدان جاي. شېھىتلەر ماكانى شۇ يەردە بولسۇن. قۇمباغنىڭ شۇ كەنتىگە "مەشھەد" دەپ

نام بېرىڭلار...

— خوپ، ئانا. بەك ياخشى، يۇرتىمىزنىڭ نامى "مەشھەد" بولسۇن، شىبھىتلەر ماكانى بولسۇن...

گۈللەيلى كىرىپ خان ئانىغا ۋە خانغا تازىم قىلدى.

— گۈللەيلى، چاينى مەشەگە ئېلىپ كىرسۇن. سۇتۇق بىلەن بىللە ئىچىمەن. ھە، ئايدىنىڭ ھەم باللىرىمۇ كىرسۇن.

گۈللەيلى تازىم قىلىپ چىقىپ كەتتى...

قۇياش كۆتۈرۈلۈپ چاشكا بولۇپ قالدى. يازنىڭ ئاپتىپى ئەگە-گەندىلا ئۇردۇ ئارقىسىدىكى ھويلىنى قىزدۇرۇشقا باشلىدى. گۈللەر ئېچىلىپ ھۆسنىگە تولغان. باراقسان دەرەخلەر ياپراقلىرى يېنىك شامالدا شوخ چاۋاك چېلىشماقتا. تەبىئەت گۈزەل، ھەممە خۇش. سۇتۇق بۇغراخانلا ناكولا. ئۇ پېشايۋاندىكى يۇمشاق ئورۇندۇقتا غەمكىن ئولتۇرۇپ ھويلا سەيناسىدا قىلىچ ئويۇنى قىلىۋاتقان ئوغۇل-لىرى بايتاش بىلەن تونغاننىڭ چاققان ھەرىكەتلىرىنى كۆزەتمەكتە. ئون بەش ياشلىق تونغان كىچىكلىكىگە قارىماي، يېشى ئون يەتتىگە تولغان ئاكىسى بايتاشقا تەڭ كەلمەكتە. يەتتە ياشلىق خان قىز ئالانۇرخېنىم ئۇلارنىڭ چۆرىسىدە پىرقىراپ ئاكىلىرىغا مەدەت بەر-مەكتە. سۇتوق ئوغۇل باللىرىغا قاراپ مەسلىكى كېلىپ كۈلۈپ قويىدۇ، لېكىن، ئانىسى بىلەن بولغان سۆھبەت ئۇنىڭغا تەسىر قىلدى بولغاي، كۆڭلى خىيالدا. "... يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس"... بىزمۇ بارىمىز، ئۇ يەرنىڭ نامى مەشھەد بولسۇن...توغرا، ھەممىمىز ئاخىر بارىمىز. ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، تەن بېرىش كېرەك. ئەمما دۇنيادىن قانداق كېتىش مۇھىم... ياخشى كېتىشمۇ، ياكى يامان كېتىشمۇ؟... مەن ياخشى كېتەلەيمەلمۇ؟! ھازىرچە ئىش

يامان ئەمەس، بۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟!... ئەلنى پاراۋان قىلىش ۋە قوغداش!... بەك ئالىي ۋەزىپە. ئەمما، بەك قىيىن ئىش..."

ئايدىڭنىڭ ئىشكنى ئېچىپ ئۆيدىن چىققان تاۋۇشى سۇتۇقنىڭ خىيالىنى بۇزدى.

— قاراڭ بالىلارنى، كىشىنىڭ زوقى كېلىدۇ، — دېدى ئايدىڭ سۇتۇقنىڭ يېنىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇرۇپ، كېيىن، ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان ئېرىگە ھەيران بولۇپ سورىدى، — نېمە بولدى سىزگە؟ ئەجەب ئويچان كۆرۈنىسىزغۇ؟!

— ئانام ماڭا چوڭ ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. ئۆتكەن يولىمىزنى ئويلاش، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ياخشى قىلىش كېرەك. ئىش مۇشكۈل، يول تايغاق.

— بۇ ئوبدان ئويلاش بوپتۇ. بۇ دورقى قۇرۇلتاي ئوبدان ئۆتتىغۇ؟ ئەل بىرلىكى بولسا، باشقا ئىشلارنى قىلماق ئاسان بولىدۇ. خاتىرجەم بولۇڭ، بىللە چېلىشىمىز، ئەلنى رازى قىلىمىز!

خان قىز ئالانۇرخېنىمنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئايدىڭنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ قويدى.

— دادا، ئانا! قاراڭلار، قاراڭلار، بايتاش ئاكام تونغان ئاكامنى ئۇتتى.

راستىنلا شۇنداق بوپتۇ. بايتاش بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ، قىلىچنى توغرا تۇتۇپ تۇرغان تولغاننى قىلىچى بىلەن قىستاپ يىقىتقىلى تۇرۇپتۇ. "بولدى ئاكا، داداملار كۆرۈپ قالمىسۇن" دەيتتى تونغان ئاكىسىغا يىلىنىپ، سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ مەز بولۇپ كۈلۈشتى. ئىككى قىزىنىڭ يۆلشى بىلەن ئۆيدىن چىققان خان ئانا ئۇلارغا زوقلىنىپ قاراپ تۇردى. سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ قوپۇپ خان

ئانىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

— بەللى، يارايسەن، — دېدى خان ئانا كۈلۈپ، — بولدى ئەمدى بايتاش، ئۇكاڭ سەندىن كىچىك بولغاندىكىن ئۇكاڭغا يول قوي.

بايتاش تونغاننى قويۇپ بېرىپ، قىلىچىنى دولىسىغا قويۇپ يوغان دەسسەپ ئارقىسىغا ماڭدى.

كۈللەيلى خان ئانىغا ئورۇلدۇق قويدى. ئۇلار قاتار ئولتۇرۇپ، خان ئوغۇللارنىڭ باتۇرلۇقىغا كۈلۈشتى.

تونغان قوپۇپ كىيىملىرىنى قاقتى. يېڭىلىپ قالغانلىقى ئۇنىڭغا بەك ھاركەلدى بولغاي، يۈزى قىزاردى. ئۇ ئۆچ ئېلىش كويىدا بولدى. مومىسىنىڭ ۋە ئاتا-ئانىسىنىڭ كۈلۈشلىرى ئۇنى تېخىمۇ ئىزا قىلدى. ئۇ يۈگۈرۈپ كېلىپ، بايتاش بۇرىلىپ ئۆزىنى راسلىغىچە قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى ئۇرۇپ يەرگە چۈشۈردى. ئاندىن بايتاشنى چاپۇتلاپ يىقىتىپ، مەيدىسىگە دەسسەپ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈردى.

— ھەسەپ ئەمەس، ھەسەپ ئەمەس! — دەپ ۋارقىرايتتى بايتاش ياتقىنىچە تېپىرلاپ...

— ھەسەپ ئەمەس، ئارقىدىن كەلدىڭ، — دېدى خان قىز ئالانۇرخېنىم ۋە كىچىك ئاكىسىنىڭ پېشىدىن كۈچىنىڭ بېرىچە تارتتى. ئانا، سۇتۇق، ئايدىڭلار ھۇزۇر قىلىپ كۈلۈشتى.

* * *

كەچ بولدى. پامىر ئارقىسىغا ئېگىلگەن قۇياش ئالا بۇلۇتلارنى قىزارتىپ قىزغۇچ شولىسىنى چاچماقتا ۋە ئاستا تاغ كەينىگە مۆكمەكتە.

ئاستانىنىڭ ئوردۇ ئالدى مەرىكە تۇسىنى ئالغان، مەيدان سۇپۇ-رۇلۇپ سۇ سېپىلگەن، مەيدان چېتىدىكى ئىشىك ئالدىلىرىدا ئەتىگەندىلا ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىۋالغان بالىلار ئوينىشىپ يۈرىدۇ. كىشىلەر ئۇ ياق-بۇ ياققا ئالدىراش ئۆتۈشمەكتە. ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىدا ۋە ئۇستىدىكى پەشتاقتا قىلىچ ۋە نەيزىلىك چېرىكلەر تەق تۇرۇشىدۇ. قوۋۇق ئالدىدا ۋە ئىچىدە بىرنەچچە ئەمەلدارلار مېھمانلارنى كۈتمەكتە.

ئاتلىق، پىيادە، سۆلەتلىك كىيىنگەن ئەر-ئايال كىشىلەر ئىككى ياقتىكى كوچىدىن مەيدانغا كىرىپ ئوردۇ تەرەپكە قاراپ يۈرمەكتە. ئەمەلدارلار قوۋۇق ئالدىدا مېھمانلارنى قارشى ئېلىپ قوۋۇق بىلەن ئىچكىرىگە كىرىشكە تەكلىپ قىلماقتا. قوۋۇق ئىچىدىكى ئەمەلدارلار بولسا ئۇلارنى ھۆرمەت بىلەن ئوڭ ياقتىكى ئۇزۇن ئايۋانغا باشلاپ ماڭماقتا...

تەنتەنىلىك بېزەلگەن مېھمانسارايغا ئەر-ئايال مېھمانلار ئارقا-ئارقىدىن كىرىشمەكتە. چوڭ ئىشىكنىڭ ئىككى قاسنىقىدا قارۇغچى كىيىمدىكى چىرايلىق ئىككى بالا مېھمانلارغا ئىشىك ئېچىپ بەرمەكتە. ئىشىكنىڭ ئىچىدە ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئوردۇ قارۇغباشى قىلىچ مېھمانلارنى تازىم بىلەن قارشى ئېلىپ، يۇقىرى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلماقتا. تۆردە باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن ۋە ئىلىك ھاجىپلار مېھمانلارنى قارشى ئالماقتا.

چوڭ دۇگىلەك ساراي مېھمانلار بىلەن تولۇشقا باشلىدى. بەزىلەر بىر-بىرى بىلەن خۇشال سۆزلەشمەكتە. كۆپلىرى سارايىنىڭ تاملى-رىدىكى ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى بىر-بىرىدىن گۈزەل، ئۇز نەقىش

ۋە سۈرەتلەرنى ھەۋەس بىلەن تاماشا قىلىشماقتا. سارايىنىڭ گۈمبەز-لىك دۈگىلەك تورۇسى ھەممىدىن گۈزەل، ھەم مەزمۇنى، ھەم رەڭگى ياقتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان يۈزلەرچە گۈللۈك چاسا سۈرەتلەر كىشىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. گۈل كاسىلىرىنىڭ كىندىكىدىكى ياڭاقچىلىك دوملاق ئەينەكلەردە شاملارنىڭ يورۇقلىرى پارقىرايدۇ. تورۇسىغا قارىغاندا بىر باش بىرنەچچە بولۇپ دوملاق ئەينەكلەر ئىچىدە تەپمۇتەك ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ ئاجايىپ[1] سەنئەتتىن كىشىلەر پەيز ئېلىپ كۈلۈشمەكتە...

تۆردىكى چوڭ ئىشىك ھەيۋەتلىك ئېچىلدى. بارسبەگ ئىشىك يېنىغا بېرىپ تەنتەنىلىك جاكا قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىز بۇغراخان ھۆرمەتلىك خانىش بىلەن سارايغا كەلمەكتە!

سارايدىكى ئاۋازلار شىپپىدە توختىدى، كىشىلەر ئىشىك ياققا قاراشتى...

قارا ساقاللىق، خاقان كىيىمى كىيگەن، بېشىدا تاج، يېنىغا سەدەپ ساپلىق خەنجەر ئاسقان سۇتۇق بۇغراخان، تاجلىق دوپپا كىيگەن، ئۆزىگە خاس بېزەكلەر بىلەن بېزەلگەن خانىش ئايدىلڭ بىلەن ئىشىكتە كۆرۈندى. ئۇلار سارايغا كىرمەكتە. سۇتۇق بۇغرا-خاننىڭ كۈلۈمسىرىگەن قاۋۇل قامىتى، خانىش ئايدىڭنىڭ كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان مەغرۇر سىياقى تەسىر قىلدى بولغاي، كىشىلەر ئارى-سىدا پىچىرلاشقان ئاۋازلار چىقتى. بولۇپمۇ ئاياللار بىر-بىرىنى نوقۇپ قۇلاقلىرىغا بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى. بەزى ئاياللار خان بىلەن خانىشنى كۆرگەندە، بىر قولى بىلەن يۈزىنى تۇتۇپ، كۆزلى-

رىنى يوغان ئېچىپ، ئاۋازىنى ئىچىگە تارتقىنىچە قاراپ قالدى. پۈتۈن ساراي خان ۋە خانىشقا تازىم قىلدى، ئۇلار كۆپچىلىككە ھۆرمەت بىلدۈردى.

خان بىلەن خانىش ئوڭغا بۇرىلىپ ئاۋال بۆكە سۇۋباشى بىلەن، ماچىن ئەلچىسى ئۇلچىن بىلەن، ئاندىن تىزىلىپ تۇرۇشقان ئىلىك خانلار ۋە ئۇلچى، بەگلەر بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارغا تويىنى قۇتلۇقلاشتى. كېيىن ئەربابلار بىلەن ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن ئامانلاشتى. ۋە ئۇلار بىلەنمۇ قۇتلۇقلاشتى. ئاندىن، بارسبەگ ئۇلارنى سول ياقتا قاتار تۇرۇشقان چەت ئەل ئەلچىلىرى يېنىغا باشلاپ كەلدى.

— ھە، بىز تونۇش، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ۋەكىلى، — دېدى خان قاتار بېشىدا تۇرغان خەنزۇچە ئەمەلدارلار كىيىمدىكى كىشى بىلەن ئامانلىشىپ.

— ئۇلۇغ سۇڭ دۆلىتىنىڭ خانى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تويىنى قۇتلۇقلايدۇ، — دېدى سۇڭ دۆلىتىنىڭ سودا ۋەكىلى قوش مۇشتىنى پېشانىسىگىچە كۆتۈرۈپ، بېشىنى ئازراق ئېگىپ.

— ھەشقاللا، — دېدى خان، ئۇنىڭغا كۈلۈمسىرەپ.

ۋەكىلنىڭ يېنىدا تۇرغان يەنە بىر ۋەكىل خەنزۇچە تازىم قىلدى. خەنزۇچە چىرايلىق بېزەلگەن ئىككى نەپەر ئايال خان بىلەن خانىشقا ئىككى قولىنى بېقىنىغا قويۇپ ئازراق ئېگىلىپ خەنزۇچە سالام قىلدى. خانىش ئايدىڭ بۇ ئاياللارنىڭ گۈزەل كىيىنىشىگە ئۇلارنىڭ ئۈنچە-مارجانلار ئېسىلغان، بېزەكلىك چاچلىرىغا قېتىقىپ سەپسالدى...

سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ شۇ يوسۇندا تيەن جۇ① توفەن ②، جوباگى ③، جىنى ④ ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ قۇتلۇقلاشلىرىغا جاۋابەن رەھمەت بىلدۈردى. قاتارنىڭ ئاخىرىدا قەدىم ئۇتتۇرا شەرق فورمىسىدا كىيىنگەن، بېشىغا يېشىل سەللە ئورىغان سامانىلار خاندانلىقى ئەلچىسى تۇراتتى، نۆۋەت ئۇنىڭغا كېلىپ، يوسۇن بويىچە ئۇ:

— مەلىك ۋە مەلىكە ئالىيلىرىنى قۇتلۇقلايمەن، — دېدى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، لېكىن ئېگىلمىدى.

سۇتۇق بۇغراخان بۇ ئەلچىنى كۆرۈشنى خالىمايتتى، ھاكاۋۇرلۇقى خانىنى خاپا قىلدى. يەنە كېلىپ ئۇ دۆلەتنى، تويىنى ئاغزىغا ئالمىدى.

— بىزنى راست قۇتلۇقلاشنى خالىمايدىغانلارغا بىز ئېلىمىزنىڭ داغقىنى تاڭمايمىز، — دېدى سۇتۇق ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، — جانابىي ئەلچى! خانىڭىز ئىبىن مەنسۇرغا شۇنى ئېيتىپ قويۇڭكى، بىز قوشنا ئەللەر بىلەن تىنىچ ئۆتۈشنى خالايمىز. بىز ئاداشقا ئاداش، ياغىغا ياغى. سىلەر تەرەپتىن بىزنى بوزەك ئېتىش بولسىمۇ، بىز سۆزلىشىپ ئۆزئارا تالاش ئىشلىرىنى تۈگىتىشنى خالايمىز. ئەگەر خانىڭىز ئۇنىسا، بىز ئەلچى ئەۋەتەيلۇق.

— بۇغراخاننىڭ سۆزلىرىنى بىزنىڭ ئۇلۇغ سۇلتانىمىزغا يەتكۈزد-

---

① تيەن جۇ — ھازىرقى ھىندىستان - پاكىستان دائىرىسى.

② توفەن — ھازىرقى تىبەت، چىڭخەي دائىرىسى.

③ جوباگى — ھازىرقى موڭغۇل، ئالتاي، زايسان دائىرىسى.

④ جىنى — ھازىرقى ئافغانىستان دائىرىلىرى.

مەن، — دېدى سامانىلار خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ.

— مېھمانلار بۇ ياقتا مەرھەمەت قىلايلى، — دېدى بارسبەگ يوغان ئاۋاز بىلەن ئىككى قوللاپ ۋە ئوڭ ياقتىكى ئوچۇق ئىشىكنى كۆرسەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان خانىش بىلەن بىللە مېھمانلارنى باشلاپ ئېگىز، كەڭ دالاندىن ئۆتۈپ، "باغ ساراي" دەپ ئاتالغان گۈزەل سارايغا كىردى. ئۇلار دۈگىلەك شىرە چۆرىسىدىكى ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇشتى. بۇ سارايدا ئولتۇرغاندا، كىشى ئۆزىنى خۇددى بىر گۈزەل باغدا ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. تامدىكى ھەر خىل، ھەر رەڭدىكى بىر بىرىدىن گۈزەل نەقىشلىق گۈللەر كۈلۈپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. نەقىشلەر ئارىلىرىدىكى كۆزگۈ ئەينەكتىن ئادەملەرنىڭ ئەكسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يەردىن تورۇسقىچە كۆتۈرۈلگەن ئوچۇق پەنجىرىلەر ۋە ئېگىز گۈللۈك ئوچۇق ئىشىكلەردىن يازنىڭ كەچكى سالقىنى كىرىپ تۇراتتى. شىرە ئۈستىگە ھەر خىل داغلىق شارابلار قويۇلغان. ئوردۇ خادىملىرىغا خاس كىيىنگەن قىز-يىگىتلەر ئاشۇ ئىشىكلەردىن كىرىپ-چىقىپ قاتناپ، ئېسىل تائاملارنى توشۇيتتى. ئاۋۋال تۈرلۈك كاۋاپلار كەلتۈرۈلدى: ئىلىك قوزىسىنىڭ كاۋىپى، قوتاز موزىيىنىڭ كاۋىپى، ئاندىن كېيىن قوي قوزىسىنىڭ پۈتۈن، زىخ كاۋاپ ۋە چاۋا كاۋاپلار بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى شىرەلەرگە تىزىلدى. كاۋاپ پۇراقلىرى سارايىنى تولۇق قاپلىدى. مېھمانلار زوقلىنىپ كاۋاپقا تۇتۇش قىلدى، شارابلار ئىچىلدى. مېھمانلار كاۋاپلار ۋە شارابلارنى يەپ ئىچكەچ داغلاپ سۆزلەشتى... كېيىن مانتا، پولو، چۆچۈرە ۋە ھەر خىل باشقا-باشقا تاماقلار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى...

زىياپەتتىن كېيىن، مېھمانلار يەنە ھېلىقى چوڭ دۈگىلەك سارايغا قايتىپ چىقىشتى. تام تۈۋىگە ئايلاندۇرۇپ كۆرپىلەر سېلىنغان، كۆرپە ئالدىغا، گىلەم ئۈستىگە پەس ئۈزۈنچاق شىرە قويۇلغان، شىرەنىڭ ئۈستى ھەر خىل مېۋىلەر بىلەن لىق تولتۇرۇلغان. سۈتتۈق بۇغراخان ئايدىڭ بىلەن مېھمانلارنى تەكلىپ قىلىپ ئولتۇرۇشتى.

تۇيۇقسىزلا سارايىنى ياڭراتقان ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. سازچىلار ئىككى ياقتىكى بالىخانىدا-ئوڭ ياقتا ناغرا، داپ، سۇناي-چىلار؛ سول ياقتا ھەر خىل زەي ۋە سىم تارلىق چالغۇلۇق سازچىلار بىر-بىرىگە تەڭكەش قىلىپ ساز چالاتتى. ساز جاراڭلىق ۋە تەنتەنە-لىك ئاھاڭغا بىرپەس چېلىنغاندىن كېيىن، لەرزان سەنەم پەردىسىگە يۆتكەلدى. سارايىنىڭ ئىككى ياقىدىكى ئىشىكتىن گۈزەل بېزەلگەن ئوندىن يىگىرمە قىز-يىگىتلەر سازغا كېلىشتۈرۈپ كۆكرەكلىرىنى كېرىپ، ئوڭ قولىنى بېشىغا ئېگىپ، سول قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەردانە مېڭىپ سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىشتى. قىز-يىگىتلەر بىرمۇ بىر بولۇپ ئارىلاشتى، كېيىن تۆت تەرەپكە ئېگىلىپ تازىم قىلىشتى. ئاندىن كېيىن ئۇلار ھالقا بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. بىرپەستىن كېيىن سازغا ئەگىشىپ ئۇسۇل چاپسان يېڭى پەدىگە ئۆزگەردى. ئاخىرىدا ساز، ئۇسۇل ئەۋج ئالدى. قىز-يىگىتلەر بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن چەبدەس ئويناشتى ۋە تازىم بىلەن سارايدىن چىقىشتى. ئۇسۇل كۆپچىلىكنى قايىل قىلدى.

ئەمدى بىرجۈپ قىز-يىگىتنىڭ يەڭگىل، شوخ سازغا ئوينىغان ئېيتىشىش ئويۇنى باشلاندى. خۇش ئاۋاز، چاقچاقلىق ئويۇن مېھمان-لارنى تازا كۈلدۈردى. ئۇندىن كېيىن داپچى قىزلار ئويۇنى كۆر-سىتىلدى، يالغۇز، كۆپلەپ ناخشىلار ئېيتىلدى. ئاخىردا يالغۇز

قىزنىڭ لېگەن ئىچىدىكى ئۇسۇلى كۆرسىتىلدى:

بىر قىز، بىر يىگىت كېلىشتۈرۈپ مېڭىپ سارايغا كىرىپ كەلدى. قىز شۇنچە گۈزەل بېزەلگىنىگە قارىماي، يالىڭاياغ ئىدى. يىگىت گىرۋەكلىك بىر سېرىق تۇچ لېگەننى داپ قىلىپ چالاتتى. قىز يىگىتنى چۆرىدەپ، لېگەننىڭ ئارقىسىغا بىر قولى بىلەن تۇرۇپ قويۇپ ئازراق ئوينىدى. كېيىن يىگىت لېگەننى گىرۋىكى بىلەن يەرگە پىرقىراتتى. لېگەن پىلدىرلىغۇچە تەك پىلدىرلىدى. قىز قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى ئايلىنىپ چۆگىلىدى. كېيىن لېگەن لەپەڭلەپ بىرىپ توختىدى. قىز سەكرەپ بېرىپ لېگەننىڭ ئىچىگە كىردى، يىگىت ئىچكىرىدىن تاشلاپ بەرگەن داپنى تۇتۇپ ئېلىپ چېلىشقا باشلىدى، قىز داپقا ئەگىشىپ "لېگەن ئۇسۇلى"نى باشلىدى. داپ ئاۋال ياۋاش چېلىندى. قىز لېگەنگە تاپىنى بىلەن تېپىپ، قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ، دولا، مەيدىسىنى سىلكىتىپ ئوينىدى. ئۇنىڭ بىلەكلىرىدىكى جىلدىرلىما بىلەزۈكنىڭ ئاۋازى داپ ئاۋازىغا زىل ئاۋاز قوشاتتى. كېيىن، قىز ئارقىسىغا ئېگىلىپ، قوللىرىنى لېگەنگە، پۇتلىرىنىڭ يېنىغا قويدى ۋە پۇتلىرىنى ئاستا قوللىرىنىڭ ئىچىگە ئالدى، بېشىنى پۇتلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرگۈزدى. ئاندىن پۇتلىرىنى ئايلاندۇرۇپ لېگەنگە قويدى. تېنىنى تۈزلەپ يەللىكنى لېگەنگە قويدى. كېيىن پۇتلىرىنى بىر-بىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئولتۇردى. قىز ئولتۇرغان بويى بەل، بويۇن، قوللىرىنى ئوينىتىپ، ئازراق ئوينىغاندىن كېيىن، ئاستا-ئاستا تىك تۇرۇپ ئويناشقا باشلىدى. ئەمدى ئۇ چاققان ئاياغ ئويۇنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ پۇتلىرى شۇنداق چاققان ھەرىكەت قىلاتتىكى، كۆرۈپ پەرق ئېتىشكە ئۈلگۈرگىلى بولمايتتى. ئاخىردا ئۇ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ

ئۇزاق ۋە چاپسان پىرقىرىدى... كىشىلەر قايىل قالدى. ماختاش ئاۋازلىرى ئاڭلاندى...

*　　*　　*

بۈگۈن توققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى — قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بايرام كۈنى.

قۇياش تويىنى مەرەكلەپ، كىشىلەرنى ئەركىلىتىپ، ئەتىگەندىلا ئاسماننى ئىللىق نۇرى بىلەن پۈركىدى. قەشقەر شەھىرى ھەر كۈنكىدىن ئەتىگەنىرەك ئويغاندى. كۈن تېخىرەك بويى ئۆرلىمەيلا كوچىلار ئادەملەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى چىرايلىق، تويلۇق كىيىملىرىنى كىيگەن قىز-يىگىتلەر بىر-بىرىگە چاقچاق قىلىشاتتى. قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى. يۇقىرى ياشتىكىلەر ئۆزئارا توي بىلەن مەرەكلەپ بىر-بىرىگە تازىم قىلىشاتتى. ئازنا مەسجىدىنىڭ ئېگىز پەشتىقىدا ياڭرىغان ناغرا-سۇنايلار ئاۋازى كىشىلەرنىڭ پەيزىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈۋەتتى. شەھەر سەينالىرىدا ۋە كەڭ كوچىلاردا، چىمەنزارلىقلاردا ناغرىغا تەڭكەش قىلىپ ئەر-ئاياللار ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. قەشقەر بېزەلدى، قەشقەر كۈلدى، قەشقەر قاينىدى.

"تۇمەنتۇ چېچەكلەر يازىلدى كۆلە،
ئىفار تولدى كافور ئاژۇن ھىد بىلە."

دېگەنىنىڭ ئۆزى بولدى... ئادەملەر توپ-توپى بىلەن شەھەرنىڭ جەنۇبىغا — تۈمەن ۋە قىزىل دەريالىرى قوشۇلغان جايدىكى ياپيېشىل مەيدانىغا ئېقىشقا باشلىدى...

ئىككى دەريا سۈيى بىر-بىرىنى مەرەكلەپ، قۇچاقلىشىپ ئويناقشىپ ئاقماقتا. تۈمەن دەرياسىنىڭ ئۇ يېقىدا، يارنىڭ ئۈستىدە،

ئېگىز-پەس، كۆمۈلاچ لاي تاملىق باغلار، تاملار ئۈستىدىن شاپتۇل، توغاچ، ئالمىلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوڭ-سولدا، يېزىلار ئارىلىقىدىكى يولدا ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە ئادەملەر چاڭ كۆتۈرۈپ كەلمەكتە، ئۇلار دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، مەيداندىكى ئادەملەر ئارىسىغا سىڭىپ كىرمەكتە...

ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى ئۇزۇنىسىغا سوزۇلغان ئوتلۇق، يېشىل مەيدان تىقما-تىقماق ئادەملەر بىلەن تولغان، گۇرۇلدىگەن كۈچ-لۈك ئاۋاز ئىچىدىن، ۋارقىرىغان بەزى توم، بەزى زىل ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. باققاللار، سامسىپەزلەر، مانتىپەزلەر... نەرسىلىرىنى ماختاپ، كانايلىرى يىرتىلغۇدەك ۋارقىراشماقتا. ئۇ يەر-بۇ يەردە توپ-توپ بولۇۋالغان كىشىلەر كۈلۈشۈپ تاماشا كۆرمەكتە. بىر سورۇندا تېكە ئويناتماقتا. ساقال-مۇڭگۈزلۈك كىچىكرەك ئاق تېكە بىر ياغاچتىن ياسالغان تاختا پەرىنىڭ پەشتاقلىرىدىن بىر-بىرلەپ چىقماقتا. بىرنېمىلەرنى دەپ ئۇنى ماختاۋاتقان تېكىچى قولىدىكى تاياقنى پەشتاققا ئۇرۇپ "قېنى، ئەل-ئاغىنىلەرگە بىر سالام قىلىۋەت-سىلە" دېگەنىدى، تېكە ئالدى ئاياغلىرىنى يۇقىرى پەشتاققا قويغان پېتى ئالدىغا، ئوڭ ۋە سولغا باش ئەگدى. ئادەملەر كۈلۈشتى. تېكە ئاۋايلاپ چىقىپ تۆت پۇتى بىلەن پەشتاقنىڭ ئالقاد-دەك كىچىك يۈزىگە چىقتى. ئۇنىڭ پۇتلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، تىترەپ تۇراتتى. تاياقلىق تېكىچى بۇيرۇق بېرىۋىدى، ئۇ يەنە تېكىچىنىڭ ئوڭ دولىسىغا چىقتى ۋە تاياقنىڭ ياغاچقا ئۇرۇلغان ئاۋازىغا ئەگىشىپ، بىر يەرگە يىغىلغان پۇتلىرىنى جايىدا دەسسەپ بىر چۆگىلەپ چىقتى، ئاندىن يەنە كىشىلەرگە سالام قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ چىققان "يولى" بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈشكە باشلىدى...

قەيەردىدۇ بىر يەردە ناغرا-سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر شەھەر ياقىغا قاراشتى. سۇتۇق بۇغراخان، خانىش ئايدىڭ ئوردۇ كاتىپباشلىرى بىلەن ئاتلىق كېلىشمەكتە ئىدى. خەلق ھوكا-سۈرەن بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ئۇلار ۋاقىتلىق ياسالغان ئۈستى يېپىق تاختا پەرىگە چىقىشتى. تاختا پەرە ئۈستىدىكى مېھمانلار، ئىلىك-خانلار، باشقا ئەمەلدارلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى بىلەن ئامانلاشتى. كېيىن بۇغراخان ھۆرمەت بىلدۈرگەن خەلققە قول كۆتۈرۈپ جاۋاب قايتۇردى ۋە مېھمانلار بىلەن ئولتۇرغاندىن كېيىن ئويۇنلار داۋاملىشىۋەردى...

ئالدى بىلەن ئات ئۈستىدىكى ھەر خىل چېرىك مەشقلىرى كۆرسىتىلدى: قوياق كىيگەن قىلىچلىق يىگىتلەر كۆرۈكتىن ئۆتتى. ئاندىن ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئىككى تەرەپ بولۇپ ئات ئۈستى قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ياغاچ بېشىدىكى "ياغى"نىڭ بېشىنى قىلىچ بىلەن ئېلىپ تاشلاش... ئويۇنلىرى كۆر-سىتىلدى. ئاخىردا قىز چېرىكلەرنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئاتلىرىنى ياتقۇزۇپ، يارىدارلارنى ئات ئالدىغا ئېلىپ قاچقان چېۋەر مەشقلىرى كۆرسىتىلدى. يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئوينالغان ئات ئويۇنلىرى تاماشىچىلارنى ھەيران قالدۇردى. بولۇپمۇ قىزلارنىڭ ئاتقا چاققانلىقى، ئاتلارنىڭ قىزلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدىغانلىقى ھەممىنى قايىل قىلدى. كۆتۈرۈپ پىرقىرىتىپ ئېتىش، يانپاشقا ئېلىپ ئېتىش، ئوڭدا يېتىپ بېشىدىن ھالقىتىپ ئېتىش ۋە باشقا چېلىش ھۈنەرلىرى قىزىپ كەتتى. چىدىماسلىق قىلىش، قىزىرىشىشلار بولمىدى. قەدىمە-دىن تارتىپ ئۇيغۇر چېلىشىدا چىرماق سېلىش، پۇتىغا ئېسىلە-ۋېلىش، بويىنىنى سىقىۋېلىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەر مەنئى قىلىناتتى.

بۇلداق قىلىش مەردانىلىق ئەمەس، چىدىماسلىق دەپ ئەيىب-
لىناتتى. بۇگۈنمۇ ئۇيغۇرچە چېلىشنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار
قىلىندى، ئۇتۇپ چىققان پالۋانلارنى ئىككى كىشى تاختاپەرە ئالدىغا
ئەكىلىپ، بۇغراخانغا تازىم قىلدۇراتتى. تۆۋەندىكى خادىملار
ئۇلارنىڭ بويىنىغا قىزىل تاۋار رەختلەرنى ئېسىلدۇرۇپ قوياتتى...

ئوغلاق ئويۇنى باشلاندى. ئادەملەر سورۇنتىنى بوزۇپ يىراق
چېكىنىشتى. ئوغلاقچىلار ئاتلىق ئىككى رەت بولۇپ تەييارلاندى. بىر
كىشى ئېتىنىڭ ئالدىغا ئالغان ئۆلۈك قىزىل توپاقنى ئېلىپ كېلىپ،
ئاتلىقلار ئالدىغا تاشلىدى. ئۇ بىرئاز چېكىنىپ قولىنى كۆتۈرگە-
نىدى، ئوغلاقچىلار يەردىكى توپاققا ئېتىلىشتى. ئۇلار ئاتتىن ئېگە-
لىپ، توپاقنى تالىشىپ، خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئالالمىدى. كېيىن،
قارا ئايغىر مىنگەن بەستلىك بىر يىگىت توپاقنى يۇلۇۋېلىپ ئالدىغا
ئالدى ۋە توپنى يېرىپ ئېلىپ قاچتى...ئوغلاق قىزىپ كەتتى. ئۇلار
بىردەم قوغلىشاتتى، بىردەم توپ بولۇپ بىر-بىرىدىن توپاقنى
تالىشاتتى، بىرى تارتىۋېلىپ قاچسا، باشقىلىرى قوغلايتتى.
ئاخىر، ئوغلاقچىلار يەنە مەيدانغا ئات چېپىشىپ كىردى. ئۇلارنىڭ
ئالدىدا ھېلىقى قارا ئايغىرلىق يىگىت ئېگەر ئالدىدا توپاقنى چىڭ
تۇتۇپ، ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ كېلەتتى... ئۇ تاختاپەرىنىڭ ئالدىغا
كېلىپ توختىدى ۋە توپاقنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ بۇغراخانغا
تاشلىدى. ئۇنىڭ، ئۆز نۆرىدا تېپىرلاپ تۇرغان ئېتى ئالدى ئاياغ-
لىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كىشنىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا بارىكاللا
ئېيتتى. خادىملار يىگىتنىڭ ھەم ئايغىرنىڭ بويىنىغا قىزىل تاۋار
ئاستى...

دەرياغا يېقىن جايدا ناغرا-سۇناي ئاۋازى ئاڭلاندى. كىشىلەر

شۇ ياققا قاراپ مېڭىشتى، سۇتۇق بۇغراخان، خانىش ئايدىلڭ باشلىق بارلىق ئوردۇ خادىملىرى ۋە مېھمانلار بارسبەگنىڭ باشلىشى بىلەن شۇ يەرگە ياسالغان تاختاپەرىگە چىقىشتى، دەريا بويىدا ئېگىز تىكلىگەن دار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كەندىر ئارغامچىلاردىن تارتىلغان دار قاتار قىلىنغان ئادەم يوتىسىدەك ئىككى قوزۇقتىن باشلىنىپ كۆتۈرۈلەتتى؛ ئون غۇلاچ ئېگىزلىكتە ئالماشتۇرۇپ باغلانغان ئىككى چوڭ بادرىنىڭ چەمبىدىن ئۆتۈپ سەگى ئېرەك بويى ئېگىزلىكتىكى ئىككى قىزىل تۇغ لەپىلدەپ تۇرغان تەختىراۋانغا باراتتى. دار ئېگىدە يېشىل كىيىمدىكى ئىككى بالا ناغرا ھەم سۇناي چالاتتى. كىشىلەر توپى ئىچىدىن بېشىغا كۆك سەللە ئورىغان، ئۈستىگە كۆك شىم-پەشمەت، پۇتىغا پوپۇچ كىيگەن ئوتتۇرا ياشتىكى دارۋاز ئۇستا چاپسان مېڭىپ كېلىپ دار ئاستىغا كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن تۇگەل قىزىل كىيىنگەن، پەشمەت ئۈستىدىن قىزىل بەلباغ باغلىغان، بېشىغا چۇچىلىق قىزىل سەللە ئورىغان قىزىل پوپۇچ كىيگەن ئون سەككىز ياشلاردىكى بىر چىرايلىق بالا سەكرەپ، يۈگۈرۈپ كىرىپ كەلدى. ئۇ دار ئېگىدە قاتىرىغا بەش-ئالتە موللاق ئېتىپ توختاپ ئۈستىگە قارىدى. كىشىلەر ئارىسىدىن "دارۋاز، بالا دارۋاز" دېگەن ئاۋازلار چىقتى. ئۇ ئۇستا دارۋاز بىلەن بىللە ئاۋۋال تاختاپەرە تەرەپكە، كېيىن كۆپچىلىككە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئاندىن ئۇستا قول شەرىتى بىلەن ناغرا-سۇناينى توختاتتى ۋە دارنى بويلاپ مېڭىپ كۆپچىلىككە بىرنېمىلەرنى دېدى. دارۋاز قىزىل پوپۇچنى سېلىپ، دار بېشىدا تىك تۇردى ۋە ئىككى ئادەم ئەكىلىپ بەرگەن، ئوتتۇرىدىن ئۇلانغان ئۇزۇن بادرىنى قولىغا ئېلىپ، بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇزۇن، ئېگىز دارغا قاراپ تەييار تۇردى. ئۇستا يەنە بىرنېمىلەرنى دەپ دار

تېگىگە كېلىپ توختىدى ۋە ناغرىچىغا قاراپ شەرەت قىلدى. ناغرا-
سۇنايىنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئاستىدا دارۋاز بالا دارغا چىقتى ۋە
تەڭشەك بادرىنى ئىككى قولى بىلەن مەيدىسىدە چىڭ تۇتۇپ
چەبدەس مېڭىپ كەتتى. بالا دار ئۈستىدە ئىغاڭلىماي تىك ماڭاتتى.
ئۇنىڭ تۈرۈلگەن قوشۇمىلىرى ئاستىدىكى ئۆتكۈر كۆزلىرى دار ئاغام-
چىسىنى بويلاپ يۇقىرى تىكىلگەن، ئەمما، ئۇ كۈلۈمسىرەپ، خۇددى
يەر ئۈستىدىكى ئېگىزرەك بىر دۆڭگە چىقىپ كېتىپ بارغاندەك
خاتىرجەم ماڭاتتى. ئۇنىڭ قىزىل كىيىملىك، قىزىل يۈز ئۇز بەستى
كىشىلەرنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى. گويا، پەلەك پەرىسى بىلەن
توي قىلغىلى ئاسمانغا چىقىپ كېتىپ بارغان بۇ چىرايلىق يىگىت شۇ
تاپتا قانچىلىغان قىز-چوكانلارنىڭ يۈرەكلىرىنى تىترەتكەندۇ-هە؟...
دارۋاز بالا بادرىلار چەمبىكىدىن ئۆتۈپ، تېخىمۇ تىك تارتىلغان
دار ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. كېيىن ئۇ دار ئۈستىدە بىردەم
پۇتلىرىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرۇپ، بىردەم پۇتلىرىنى ئىككى ياققا
تاشلاپ ئويۇن كۆرسەتتى. دارۋاز ئۈستا دار ئاستىدا يۈرۈپ بالىغا
ئامانلىق تىلەيتتى ۋە بىر قولى بىلەن قۇلىقىنى تۇتۇپ نەھد ئېيتاتتى.
تەختىراۋانغا ئىككى غۇلاچ قالغان يەنىمۇ تىك دارغا كېلىپ
دارۋاز بالا توختىدى ۋە سول پۇتىنى ئوڭ پۇتىنىڭ تىزىغا قويۇپ،
بىر پۇت بىلەن خېلى ئۇزاق تۇردى. يۇقىرى قاراپ تۇرغان كىشىلەر
ئارىسىدىن غۇلغۇلا ۋە ھۇقۇيتىش ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار "چاپ-
سانىراق چىقىپ كەتسۇن!"، "بولدى چۈشۈپ كەتسۇن!" دەپ توۋلى-
شاتتى. دارۋاز ئالدىغا ئېگىلىپ، دارنى سالماق بىلەن ئاۋايلاپ
دەسسەپ يەنە ئۆرلىدى. ئۇ تەختىراۋانغا ئىككى پۇتىنى ئالغاندا،
بارلىق مەيدان "ئۇھا..." دەپ چىڭىدىلىپ تۇرغان ئۆپكىسىنى

بوشاتتى. "ئۇھ، جېنىم ئاز قالدى. ئەمدى دارنى كۆرمەيمەن" دېدى توپ ئارىسىدا تۇرغان چىرايلىققىنا بىر قىز. "ھە، بولتۇر نورۇز مەرىكىسىدە دار باغلىغاندىمۇ شۇنداق دېگەنىدىڭغۇ؟" دەپ سۆز قىستۇردى يەنە بىر قىز. "بولتۇر يۈرىكىمنى ئالغانىدى بۇ ئوغۇل... — ئۇ بىرئاز ئىزا تارتقاندەك قىلىپ توختاپ قالدى-دە، كېيىن، — ئاشۇ بالىنى يەنە بىر كۆرگۈم كېلىپ كەلگەنىدىم..." دەپ سالدى. ئۇنىڭ چۆرىسىدىكىلەر كۈلۈشۈپ ئۇنىڭغا قاراشتى. قىز يۈزىنى ئېتىۋالدى...

دارۋاز تەختىراۋاندا تۇرۇپ ئاۋۋال بۇغراخانغا ۋە مېھمانلارغا، كېيىن تاماشىچىلارغا تازىم قىلدى. ناغرا-سۇنايلار توختىدى. دار- ۋاز پۇتلىرىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى. تاماشىچىلارمۇ دەم ئېلىپ قالدى. ئاسماندا كىچىككىنە، چىرايلىق ياسالغان تەختىراۋاننىڭ ئۈستىگە يېپىلغان كۆك-قىزىل تاۋارلار ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تۆت تەرىپى ئوچۇق بولۇپ، بىر ياقىدا دار، بىر ياقىدا چىغىرىق، ئىككى ياقى ئوچۇق-بوش ئىدى. تەختىراۋان ئىچىگە قوچاق ئول- تۇرغۇزۇپ، ئاسمانغا يېپىسىز ئېسىپ قويۇلغان قوچاق ئۆيىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

دارۋاز ئۈستىنىڭ شەرىتى بىلەن ناغرا-سۇناي چېلىندى. بالا قوپۇپ تەختىراۋاندىن ساڭگىلاپ تۇرغان چىغىرىققا چۈشتى. ئۇ ھەر خىل چىغىرىق ئويۇنى كۆرسەتتى. ئۇندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى تۆۋەن تاشلىۋەتتى. بىرمۇنچە كىشىلەر "ۋاي" دەپ قالدى. دارۋاز پەسكە چۈشۈپ كەتمىدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى چىغىرىق تانىلىرىغا ئىلىنىپ قالغانىدى... ئۇ چاققانلىق بىلەن قايتىدىن تەختىراۋانغا كۆتۈ- رۈلدى-دە، ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ سىرنېمىسلەرنى قىلدى. كېيىن

ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىنى راسلاپ تۆۋەن سەكرىدى...

تاماشىچىلار ئارىسىدىن چۇقان كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئاياللارنىڭ ئاۋازلىرى ئالاھىدە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كىشىلەر بارلىق دىققىتى بىلەن قاراپ تۇرغاندا، يەرگە چۈشۈپ كېتىپ بارغان دارۋاز پۈتى بىلەن ئېسىلىپ، بېشى تۆۋەن ساڭگىلاپ قالدى. پۈتكۈل مەيدان قاتتىق تارتىلغان يا بوشىغاندەك ئۆز جايىغا چۈشتى. تاماشاچىلار ئىچىدە ۋاراڭ-چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى. بۇغراخانمۇ قاتتىق تىكىلىپ تۇرغان كۆزىنى بوشاشتۇرۇپ، بويىنىنى قويۇپ بەردى ۋە ياغلىقىنى ئېلىپ پېشانىسىنى سۈرتتى. خانىش ئايدىڭ چۆچۈپ ئىرغىپ قوپتى، كېيىن "ئۇھا..." دەپ ئورنىغا ئولتۇردى. سەھنىدىكى ئەمەلدارلار ۋە مېھمانلاردىمۇ بىرپەسلىك ئەنسىزلىك يۈز بەردى...

دارۋاز تەختىراۋانغا چىقىپ كۆپچىلىككە تازىم قىلدى. كېيىن ئۇ تۆۋەندىكى تۆت تۆۋرۈكنىڭ بىرىگە باغلاپ ساڭگىلىتىپ قويۇلغان ئاغامچىنى تۇتۇپ سىيرىلىپ يەرگە چۈشتى. دارۋاز ئۇستام دارۋاز بالىنى ۋە ناغرا-سۇنايچى بالىلارنى باشلاپ، بۇغراخاننىڭ ئالدىغا بېرىپ تازىم قىلىشتى. خاننىڭ خىزمەتچىلىرى كۆك يوپۇقلۇق بىر تورۇق ئاتنى ئەكىلىپ دارۋاز بالىغا تارتۇق قىلدى. ئۇستىغا تون كىيگۈزدى، ئىككى سازچىنىڭ بويىنىغا قىزىل تاۋار ئاستى.

ئەمدى بەيگىنى كۈتۈش كېرەك ئىدى. تاختاپەردىكىلەر دەم ئېلىشتى. تاماشىچىلار ئارىلاپ تاماشا قىلىشتى...

مەيداننىڭ يۇقىرىسىدا، ئېگىز ئۆسكەن تېرەكلىك ۋە سۆگەتلىك ئارىسىدا قىز-يىگىتلەرنىڭ ۋە بالىلارنىڭ ھەر خىل ئويۇنلىرى بولۇۋاتاتتى. قىزلار جۈپ-جۈپ بولۇشۇپ چىم-چاچاق تېپىشمەكتە. ئۇلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ قوشاق ئېيتىشىدۇ:

چىم-چاچاق چىمادۇرمەن،
ئۆستەڭنى چاپادۇرمەن،
كاتتا قۇلۇپنى سەپ قويۇپ،
دادىكامنى ئاچ قويادۇرمەن.

. . . .

ئىككى ياقتا بىر قىز، بىر يىگىت ئۇلارنى ئارقىلىرىدىن كۈچەپ ئىتتەرمەكتە. قىزلار تەرلەپ-پىشىپ قارشى تەرەپنىڭ ئاغامچىسىنى جىنىنىڭ بىرىچە تەپمەكتە. چىم-چاچاقلار توختاپ قىزلار ئالمىشىپ تۇرماقتا.

يەنە بىر تەرەپتە قاپاق تېرەكنىڭ ئېگىز شېخىغا سېلىنغان ئىلانگۈچ ئويۇنى بولماقتا ئىدى. ئۇزۇن قارا چاچلىق، سىياقى بەلەن بىر قىز توختىغان ئىلانگۈچتىكى قىزنىڭ چۈشۈشىگە ياردەملىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى چىقتى. ئۇ ئىككى قولى بىلەن ئىككى ئاغامچىنى چىڭ تۇتۇپ، بېلىنى ئازراق ئېگىپ، پۇتلىرى بىلەن ئاغامچىنىڭ ھالقىسىنى كۈچ بىلەن تەپمەكتە. ئارقىسىدا بىر يىگىت ئۇنى ئىتتەرمەكتە. قىز ئاستا-ئاستا ئۆرلىدى. ئۇ ئۆرلىگەنچە خۇش بولۇپ قاقاقلاپ كۈلەتتى. ئۇزۇن ئۆرۈلگەن چاچلىرى ئالدىغا كۆتۈرۈلگەندە، بېلىدىن ئايرىلىپ شامالدا يەلپۈلدەيتتى. كەينىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنى يىقىلمىسۇن دەپ ئايىغاندەك بېلىدىن قۇچاقلايتتى. قىز ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ ئۇچماقتا. ئۇنىڭ ئىلانگۈچى تېرەك شېخى بىلەن تەڭلەشتى... ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كۆتۈرۈلدى. قىز ئىلانگۈچنى قاتتىق تېپىپ، كۆڭلىكى ئىچىگە شامال تولدۇرۇپ، قاقاقلاپ كۈلگىنىچە بىر چۈشۈپ، بىر كۆتۈرۈلۈپ نوقتىدەك ئۇچماقتا. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئەنسىرىدى بولغاي، ۋارقىراشقا باشلىدى" ۋاي... بولدى، توختاڭ!..."،

"ئەجەب ياخشى ئۇچتى بۇ قىز، بىر ھادىسە بولمىغىيدى..."
دېيىشتى. باياتىن قىزنى ئارقىسىدىن ئىتتىرىۋاتقان يىگىت تىمتاس
بولۇپ قالدى، ئۇ ياندا تۇرۇپ ئىلانكۈچىنىڭ ئۇچىشىغا ئەگىشىپ
بېشىنى ئۇ ياققا-بۇ ياققا تولغايتتى. ئۇنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ،
پېشانىسىدە تەر تامچىسى كۆرۈلدى. ئۇ مۇشۇ كەمگىچە بۇ ئادىشىدىن
بۇنداق ئەنسىرىمىگەنىدى. قىز تۆۋەنلىگەندە، يىگىتنىڭ تۇرقىغا
قاراپ چۆچۈدى، يەنە ئىككى قېتىم ئۇچقاندىن كېيىن كەينىچە
ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەندە، "قو-قو...يىت!..." دەپ توۋلىدى. ئۇنىڭ
ئاۋازى پۈتۈن مەيداندا ياڭرىدى. يىگىتنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشتى.
كىشىلەرمۇ "ئۇھ...!" دېيىشتى. قىز ئىلانكۈچىنى تەپمەي ئۆز مەي-
لىگە قويۇۋەتتى. ئۇ ئىككى تال ئاغامچىنى گىرەلەپ كۈلۈمسىرەپ
تىك تۇراتتى. ئىلانكۈچ بارا-بارا ئاستىلاپ توختىدى. يىگىت
ياردەملىشىپ ئۇنى ئىلانكۈچتىن چۈشۈردى، قىز ھامان كۈلەتتى...
ئاندىن، باشقا بىرسى ئىلانكۈچقا ئولتۇردى....

بىر ياقتا "ساغادى" ئويۇنى بولماقتا ئىدى. بىرنەچچە كىشى كۈچەپ چىغىرىقنى ئايلاندۇرماقتا. يەرگە تەككۈزمەي ئېسىلغان چاق-پىلەكنىڭ چەتلىرىگە چىگىتىپ ئېسىپ قويۇلغان ئوچۇق ساندۇقلاردا قىز-يىگىتلەر ساندۇقنىڭ چېتىنى چىڭ تۇتۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئاۋۋال چاقپىلەك ئاستىراق ئايلانغاندا، ئولتۇرغانلار پەرۋاسىز كۈلۈپ ئول-تۇرۇشتى. چاقپىلەكنىڭ ئايلىنىشى چاپسانلاشقاندا، بىر تۆۋەن چۈشۈپ، بىر يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان ساندۇقتىكى ئادەملەر ۋارقىراش-قىلى تۇردى. بەزىلىرى كۈلۈپ ۋارقىراشسا، گايىلىرى ۋاي "بولدى، توختات!" دەپ توۋلىشاتتى. گايىلىرى بولسا يۇقىرىدىن "ھۆ...!" دەپ قۇساتتى. ئاخىرى ساغادى توختىدى. ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك

چىرايلىرى ساپسېرىق بولۇپ كەتكەن. بەزىلىرىنى بولسا دوستلىرى قولتۇقلاپ چەتكە ئېلىپ كېتەتتى... ئاشۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئادەملەر ئولتۇرغان ساغادى يەنە ئايلىناتتى. يەنە قىقاس-سۈرەن، كۈلكە....

ناغرا-سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. كىشىلەر تۈمەن دەرياسىنىڭ ئۇ ياقىدىكى يولغا قاراشتى. "كەلدى، ئەنە كەلدى!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى، تاختاپەرە ئۈستىدە بۇغراخان ۋە مېھمانلارمۇ بەيگىنى كۈتۈپ، كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى.

ئاخىر بەيگە كۆرۈندى ۋە قاتارلىشىپ مەيدانغا كىرىشكە باشلىدى...جەدە قاشقا ئاتقا مىنگەن ئون بەش ياشلاردىكى بىر بالا ئالدىدا كەلدى. ئۇندىن كېيىن باشقىلار... ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ بېشىدىن قويۇپ بېرىلگەن، توختىماي چاپقان بەيگىلەر چىلىق-چىلىق تەرگە چۆمگەنىدى. بىرىنچى بەيگىگە — بالا ھەم ئاتنىڭ بويىنىغا ئۈزۈن تاۋار ئارتىلدى. باشقا بالىلارنىڭ بېلىگە كۆك دۇردۇن بەلباغ باغلاندى...

تاختاپەرىدىكىلەر تۆۋەن چۈشۈپ مېڭىپ كەتكەندىن كېيىن، تاماشىچىلارمۇ شەھەرگە ۋە ئەتراپ يېزىلارغا تارىدى.

تۆتىنچى باب

دوستلۇق توختىمى

ياندۇرقى يىلى ئەتىيازنىڭ يىللىق كۈنلىرىنىڭ بىرى، كۈن قايرىلغان، ھاۋا ئوچۇق، ئىككى چېتىدىكى ئېرىقلار بويلىرىدا يېشىل چىمەنلەر كۆكىرىپ چىققان ھارۋا يولىدا ئۈچ ئادەم، ئىككى ئات، بەش خېچىرلىق بىر كىچىك كارۋان كېتىپ باراتتى. كارۋان ئالدىدا باي سودىگەر قىياپىتىدىكى بىر ئادەم قامچىسىنىڭ سېپىنى ئېگەرگە تىرەپ ئات ئۈستىدە مۈگدەپ كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئادەتتىكى سودىگەر كىيىمىدىكى قارا ساقاللىق بىر ئادەم ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئەتراپقا تىنىمسىز كۆز تىكەتتى ۋە ئوچۇق چىراي بىلەن قانداقتۇر بىر ئاھاڭغا بۇرنىدا غىڭشىلدايتتى. ئەڭ كەينىدە بېشىغا تىك كۆرپە تۇماق، پۇتىغا كۆن چورۇق كىيگەن، بېلىگە پىچاق ئاسقان، مالاي قىياپىتىدىكى بىر يىگىت خېچىر مىنىپ كېلەتتى. ئۇ قولىدىكى ئۇزۇن قامچا بىلەن خېچىرلارنى باشقۇراتتى ۋە ئارىلاپ "ھايت-ھۇيت..." دەپ قوياتتى.

قەشقەردىن يولغا چىقىش ۋاقتىدا بارسىبەگ بۇلارنى "بىر كىچىك كارۋان — دوستلۇق كارۋىنى" دېگەنىدى ھەم قىلىچقا "توختى تاۋار" دەپ ئات قويۇپ بەرگەنىدى. ئۇلار تاغ-داۋانلار ئېشىپ، دەريا-كېچىكلەر كېچىپ، ئۇزاق يول يۈرۈپ، بۈگۈن نەمەنگانغا يېقىنلاپ كەلدى. ئارقىلىرىدا يەنە، ئىككى چاقىرىمچە

يىراقتا بىرەر يۈزچە ئاتلىق چوڭ كارۋان توپپا توزۇتۇپ كېلەتتى.
— ئەنە، يېتىپ كەلدۇق! — دېدى قوچقار خۇشال ھالدا، — قىلىچبەگ كۆردىڭىزمۇ؟ ئەنە نەمەنگان، — ئۇ يېزىلار ئارىسىغا ئورىلىپ ياتقان شەھەرنى قولى بىلەن كۆرسەتتى.
— ھە، كۆردۇم، — دېدى چۆچۈپ بېشىنى كۆتەرگەن قىلىچ شەھەرگە قاراپ، ئالدىن ئۇ قوچقارغا ئاگاھلاندۇرۇش بەردى، — نەمەنگانغىمۇ يېتىپ كەلدۇق، لېكىن مېنىڭ ئىسمىنى ئۇنۇتۇپ قالغىنىڭىز نېمىسى؟
— شۇنداق "توختى تاۋار"، ئۆگەنگەن ئادەت ـ تە!
— ئەمدى ئادەتلەرنى چوقۇم ئۆزگەرتىش كېرەك.
— خوپ، چۈشەندىم، — قوچقار ئارقىسىغا قاراپ ۋارقىرىدى، — ھەي خېچىرچى! قامچاڭنى چاپسانلات! كۆردۈڭمۇ شەھەرنى!
— كۆردۇم، كۆردۇم خوجايىن، — دېدى خېچىرچى خۇشال ۋە ئىككى پۇتى بىلەن خېچىرنىڭ بىقىنىغا دېۋىتىپ، قامچىسىنى ئوينىتتى...
"كارۋان" كۈن پېتىش ئالدىدا شەھەرگە يېتىپ كېلىپ، ئۇنچە چوڭ بولمىغان بىر سارايغا چۈشتى. ئېگىز بويلۇق، چار ساقال سارايۋەن ئۇلارنى ئىسسىق قارشى ئالدى. قوچقار كونا تونۇش سارايۋەن بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. قوچقار "تېختى تاۋار"نى سارايۋەنگە "يېڭى مېھمان، نامى بار تاۋارچى، خەقلەر ‹توختى تاۋار› دەپ ئاتايدۇ" دەپ تونۇشتۇردى.
ئىككى "سودىگەر" قوچقارغا تونۇش ئىككى ئېغىزلىق ھۇجرىغا ئورۇنلاشتى. ئۆزلىرى ئىچكىرىكى ئۆيگە جايلىشىپ، يۈك ـ تاقلارنى دالانغا ئورۇنلاشتۇردى. خېچىرچى بولسا ئات، خېچىرلارنى ئاتخانى ـ

دىكى تۆۋرۈكلەرگە ئېگىز باغلاپ سوۋۇتىتى. ئۆزى ھويلىسىنىڭ بىر چېتىدىكى كىچىك بىر ھۇجرىغا جايلاشتى.

قاراڭغۇ چۈشۈپ، تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، قوچقار چىقىپ كەتكەنىدى، ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ خۇشال قايتىپ كەلدى.

— ئىش جايىدا، — دېدى ئۇ پالاس ئۈستىدە خۇرجۇنغا بېشىنى قويۇپ ئوڭدىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان قىلىچنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، — غۇلامخان كەلگىلى بىر ھەپتە بوپتۇ، ئۇ بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى سوراپ، تاغامنىڭ ئۆيىگە ئىككى قېتىم كېلىپ كېتىپتۇ.

— ھازىر ئۇ نەدىكەن؟ — سورىدى قىلىچ پۇتلىرىنى يەشىپ ئولتۇرۇپ.

— يېزىدىكى بىر تۇغقىنىنىڭكىگە كېتىپتۇ. ئۆگۈنلۈككە قايتىپ كەلگۇدەك...

ئۇلار كۆك چاي ئىچكەچ سۆزلىشىپ ئۇزاق ئولتۇردى...

غۇلامخان — بۇ ئادەم بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇقنىڭ باش پۈتۈكچىسى. بىرنەچچە يىل ئىلگىرى قوچقار بۇخاراغا بارغاندا، ئۇ قوچقارنى يوشۇرۇن ئېلىپ كىرىپ، ئەمىر ئەبۇ ئەلى بىلەن كۆرۈشتۈرگەن. ھە، ئاشۇ ۋاقىتتا ئەبۇ ئەلى: "سۇتۇق بۇغراخانغا سالام ئېيتىڭ، بىز بىرلىشىشنى خالايمىز. ئەگەر ئۇنىسا، نەمەنگاندا بىر ۋەكىل ئەۋەتسۇن، شۇ جايدا بىر كېلىشىم تۈزسەك" دېگەنىدى. ئەبۇ ئەلى غۇلامخاننى نەمەنگانغا ئەۋەتمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. كېيىنكى يىللاردا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ئالدىراشراق بولدى. سۇتۇق بۇغراخان ۋە "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ ئاساسىي دىققىتى كۆپرەك ئەلنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىشكە سەرپ قىلىندى، ئەنە شۇ مەقسەت ئۈچۈن بۇلتۇر قۇرۇلتايمۇ

ئېچىلدى، ئەمدى، سۇتۇق بۇغراخان ۋەكىل ئەۋەتىشنى قايتا قارار قىلىپ، ۋەكىلنىڭ بۇ يىل تۆتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نەمەنگانغا يېتىپ بارىدىغانلىقىنى بۇخارا ئەمىرىگە خەۋەر قىلدۇرغانىدى. غۇلامخان يەنە شۇ خەۋەرگە ئاساسەن نەمەنگانغا كەلگىلى بىر ھەپتە بولغانىدى. غۇلامخاننىڭ نەمەنگاندا يېقىن تۇغقانلىرى بار ئىدى، ئۇ بۇرۇن گايى يىللىرى دەم ئېلىپ، ئويناپ كېتىش ئۈچۈنمۇ كېلىپ تۇراتتى.

قوچقار غۇلامخاننىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇقۇشۇپ كەلگەندىن كېيىن، قىلىچ خۇش بولدى، ئىككىسى كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا ئۇزاق پاراڭلىشىپ ئۇخلاپ قالدى...

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن سارايىۋەن نەمەنگاننىڭ مەشھۇر سودىگىرى، ھۆپىگەر سىيىت خوجىنى باشلاپ كىردى.

— قىنى ھۇجرىغا، — دېدى سارايىۋەن ئىشىكنىڭ تاشقىرىسىدا تۇرۇپ ۋە ئىككى قوللاپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

ئۆزكۆزدەك سېمىز سىيىت خوجا بېشىنى تۆۋەنرەك ئېگىپ ئىشىك-تىن كىردى. ئۇنىڭ ئالدى ئوچۇق بەقەسەم يەكتەكتىن پەشمەت ئۈستىدىن شايى بەلباغ باغلىغان يوغان قورسىقى چىقىپ تۇراتتى.

— ھە، خوجايىن كەلسىلە، ئولتۇرسىلا، — دېدى قوچقار سىيىت خوجىنى قارشى ئېلىپ، — قېنى يۇقىرى چىقسىلا، مانا بۇ كىشى قەشقەرنىڭ نامدار تاۋار سودىگىرى توختى تاۋار بولىدۇ، — ئۇ ئورنى-دىن قوپۇۋاتقان قىلىچنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى.

— ھە، يېگى مېھمان ئىكەن-دە، — دېدى سىيىت خوجا "تاۋارچى" بىلەن سالاملىشىپ، — بىز نەمەنگانلىقلار مېھماندوست ئادەملەر بىز. ياخشى كەپسىز، كېلىپ تۇرۇڭ، — دېدى ئۇ خىرقىراپ

ۋە تۆردە ــ كۆرپە ئۈستىدە ئاران ئولتۇرۇپ قاتتىق يۆتەلـدى.
"تاۋارچى" مۆپىگەرنىڭ سەت قىياپىتىگە ۋە ئوڭايسىز ھەرىكىتىگە سەپسالدى. سېيىت خوجا ھەددىدىن زىيادە سېمىز ئىدى. شۇ تۇرقىدا ئۇ خۇددى بىر سامان تىققان تاغارغا ئوخشايتتى. ئۇ پۈشۈلداپ دەم ئالغاندا، مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرغان پۇتلىرىنى بىسـۋالـغان كۆپـتەك قورسىقى بىر كۆتۈرۈلۈپ ـ بىر چۈشۈپ تۇراتتى. كېلەڭـسىز ساقال ـ بۇرۇت ئۈستىگە ئۈسـۈپ چىققان ئىككى مەڭزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قونغان مۈشتەك چوقۇر بۇرنىنى كـۆرگەنـدە، چـولڭ ئادەمـنىڭ كۆلـگۈسى كېلەتتى. باللار بولسا يىغلاپ تاشلىغان بولاتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا باپ كەلمىگەن ھارامزادە كۆزلىرى پىلـدىرلاپ كىشىگە يەرنىڭ ئاستىدىن قارايتتى. ئۇ قىسقا قوللىرىنى قورسىقىنىڭ ئۈستىگە ئالسا، ئەپلەشمەي چۈشۈپ كېتەتتى. شۇڭا ئۇ قولـلىرىنى بىر ئېلىپ، بىر چۈشـۈرۈپ ھەپىلەشـپىلا ئولتۇراتـتى، پات ـ پات تېلىقىپ، چىڭقىلىپ يۆتۈلەتتى. يۆتەلگەندە چىرايى تېخىمۇ قورقۇنـچلۇق بولۇپ كېتەتتى. "قىخ..." قىلىـپ كۈلگەنـدە، كانىيىـدىن ھەر خىل ئاۋازلار چىقىپ كېتەتتى، قورسىقى دىڭگىلايتتى...
ــ تونۇشۇپ چۆپقەت بولايـلۇق. سىز قەشقەرنىڭ نامـدار تاۋار-چىسى بولـسىڭىز، بىز نەمەنگانـنىڭ، پەرغانىنىڭ نامـدار تاۋارچىسى بولىمىز، ــ "قىخ" قىلىپ كۈلدى سېيىت خوجا، ــ قوچـقار باي ئۆز بالىمىز، ياخشى بۇرادەر. لېكىـن بىزگە ياخشى مالـلارنى ئاز ئېلىپ كېلىدۇ. شاش، سەمەرقەنت، بۇخارادىن كەلگەن سودىگەرلەر چىنىنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرىنى، قەشـقەرنىڭ بەقەسەم ـ ئەتـلەسـلىرىنى كۆپ سورايدۇ، بىلدىڭىزمۇ قوچقارجان!
ــ قوچقار بۇ قېتىم سىزگە ئاتاپ ياخشى مالـلاردىن جىق ئېلىپ

كەلدى باي، — دېدى "توختى تاۋار" كۈلۈپ، — بىز سىز بىلەن بىرىنچى نۆۋەت كۆرۈشمەكتىمىز. ئەمما چۈپقەت بولغىنىمىزغا كۆپ يىللار بولدى. سىزگە نېمە كېرەك بولسا يەتكۈزۈپ بېرىمىز. خاتىرجەم بولۇڭ.

— قىخ... ھە... مانا، مانا، بەك ياخشى. بىزگە مانا شۇنداق دوستلار كېرەك. قول كەتتى بۇرادەر، — سېيت خوجا بىر قولىغا تايىنىپ ئاران ئېگىلىپ "توختى تاۋار"غا قول سوزدى. ئۇ قول ئېلىشقاندىن كېيىن بىراقلا چىرايىنى ئۆزگەرتىپ بېشىنى ئەگدى، — قېنى ئاغىنە، بۇ قېتىم قانداق ماللار...

— قانداق مال دېسىڭىز بار، خوجايىن، — دېدى قوچقار ئۇنىڭ سۆزىنى بولۇپ، — بەش خېچىر تاللانغان ئەڭ ئېسىل چىن تاۋار-دۇردۇنلىرى ۋە قەشقەرنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك ماللىرى بار.

— ھا، بەللى، بەللى، دوست دېگەن مانا مۇشۇنداق بولسا، جېنىڭنى بەرسەڭمۇ ئەرزىيدۇ. ھە، ئاغىنە، باھاسى...

— باھاسى ئىلگىرىكىدىن ئەرزانىراق، — دېدى قوچقار، — بۇ دورەم بىزنىڭ باي ئاغىمىز ئۆزى كەلدى ئەمەسمۇ؟

— بارىكاللا، بارىكاللا، يارايسەن قوچقارجان، يارايسەن.

— بۇ، ئۆزلىرىگە ئەرزىمىگەن سالاملىق، — دېدى "توختى تاۋار" نېرىراقتا ئۇستى يېپىق تۇرغان پەتنۇسنى ئېلىپ، سېيت خوجىنىڭ ئالدىغا ئېچىپ قويدى. سېيت خوجا پەتنۇستىكى گۈللىرى پارقىراپ تۇرغان بىر توپ چىن تاۋىرى، بىر جۈپ ئاقا بەقەسەمنى كۆرۈپ خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ پەتنۇسقا يەنە بىر قاراپ چىقتى-دە، كۆزلىرىنى ئويىنىتىپ كۈلدى:

— قىخ... دوستۇم، كىرەك ئەمەس ئىدى. رەھمەت، رەھمەت.

— ئەرزىمەيدۇ، بىز ئەكەلگەن ماللارنى سىزگە ئۆتكۈزسەك، بۈگۈن چۈشتىن كېيىن...

— بەك ياخشى، بەك ياخشى...

— جانابىڭىزنىڭ بىزگە بەزى ياردىمىڭىز كېرەك بولۇپ قالار-مىكىن. بىزنىڭ ئاكىمىز بىرىنچى قېتىم كەلدى ئەمەسمۇ؟ مەسىلەن،...

— ھە، بولدى، ئۇ ياقىنى ماڭا قويۇپ بەر، — دېدى سېيت خوجا مەيدىسىگە ئۇرۇپ، — بۇ شەھەرنىڭ كاتتىباشلىرى مېنىڭ قولۇمدا، بىلدىڭمۇ؟ قىخ...

— باي ئاكاڭنىڭ بۇرۇتى قىمىرلىدىمۇ، بولدى، — دېدى سارايۋەن خۇشامەت ئاۋازى بىلەن، — بۇ كىشى چىمچىلىقى بىلەن شەھەرنى پىرقىرىتىدۇ، ھا. ھا. ھا... — سارايۋەن ئاغزىنى يوغان ئېچىپ يال-غان كۈلدى. سېيت خوجىمۇ قورساقلىرىنى دىڭگىلدىتىپ خىرقىراپ كۈلدى. كېيىن ئۇ شۇنداق قاتتىق يۆتەلدىكى، قۇلاق-بويۇنلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى. مۈشۈكنىڭكىدەك كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. مېھمانلار بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى...

ئەتىسى كەچقۇرۇنلۇقى، قوچقارنىڭ تاغىسىنىڭ ئۆيىدە دوستلار ئۇچراشتى. قىلىچ غۇلامخان بىلەن خۇددى كونا دوستلاردەك قۇچاق-لىشىپ سەمىمىي كۆرۈشتى. غۇلامخانمۇ قىلىچنىڭ دولىسىدىن ئىككى قولىنى ئالماي قايتا-قايتا ئامانلىق سورىدى. بۇ، ئىككىيلەننىڭ بىرىنچى قېتىم كۆرۈشۈشلىرىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلار راستتىنلا كونا دوستلاردەك يېقىن ئىدى. بىرقانچە يىلدىن بېرى بىر-بىرى توغرى-سىدا جىق ئاڭلاپ كۆرۈشمەيلا دوست بولۇشۇپ كەتكەن، غۇلامخان قوچقار بىلەن بولسا ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشمەكتە...

بۈگۈنكى ئولتۇرۇشتا ئۇلار ئۆزئارا ئاخبارات ئالماشتۇردى. قىلىچ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە چېرىك ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇردى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئەلنىڭ ئىچكى بىرلىكى كۈچەيتىلگەنلىكى، ئىلىكخانلار بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن قۇرۇلتاينىڭ ئۇتۇقى... توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى. بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئالدىراش بولۇپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىدى. غۇلامخانمۇ سامانىلار بېسىپ ياتقان پەرغانە، شاش، سەمەرقەنت، بۇخارا دائىرىلىرىدە خەلقنىڭ ئېغىر ئازاب تارتىۋاتقانلىقى، خەلقنىڭ ئۈستى-ئۈستىگە سېلىنغان ئالۋاڭ-ياساق، ھاشار، چېرىك تۇتۇش ۋە ئەمەلدارلارنىڭ، روھانىلارنىڭ بۇلاش-تالاشلىرى نەتىجىسىدە كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى توغرىسىدا كەڭ توختالدى. كېيىن ئۇ خان-بەگلەرنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت قىلىش، پارىخورلۇق، دۆلەت مۈلكىنى تالاشقا ئوخشاش ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىپ كېتىپ بارغانلىقى ۋە كىشىلەرنىڭ غەزىپىگە ئۇچراۋاتقانلىقى توغرىسىدا سۆزلىدى. ئۇلار خېلى ئۇزاق مۇڭداشقاندىن كېيىن، غۇلامخان: "سىلەرگە دەم ئېلىش كېرەك، ئۇزاق سەپەردە ھاردىڭلار. ئۈچ كۈندىن كېيىن يەنە سۆزلەشەك" دېدى. قىلىچ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇلار يەنە باش قوشۇپ، ئەگەر يامان پەيلىدىن يانمىسا، سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىش كېرەك بولغاندا بىرلىشىپ قوراللىق قارشى تۇرۇش توغرىسىدا تەپسىلىي سۆزلەشتى. قىلىچ سامانىلارنىڭ قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىش-قىلماسلىق ئېھتىماللىقىنى سورىغاندا، غۇلامخان: "ئۇلار چوڭ يۈرۈشنى پىلانلىماقتا. لېكىن ئالدىن بىر سىناپ كۆرۈش ئۇرۇشى قىلىپ

باقماقچى. بىزنىڭ ئىگەللىشىمىزچە، ئۇلار بۇ يىل كۈزدە بۇ ئۇرۇشنى باشلايدۇ.» دېدى. قىلىچ بۇ خەۋەرگە بەك دىققەت قىلدى. «ئېنىق خەۋەرمۇ؟» دەپ سورىدى ئۇ. «ئېنىق، سىزنىڭ سەمەرقەنتتىكى تاغىڭىزدىن كەلگەن خەۋەر. چېگرىغا ئالدىراش چېرىك توپلاۋاتىدىغۇ؟» دەپ قەتئىي ئېيتتى غۇلامخان. قىلىچ سۈتۈق بۇغراخاننىڭ بۇنىڭغا قارشى تەييارلىقى بارلىقىنى ئېيتىپ، سامانىلار قانچىلىك كۈچ بىلەن كىرىشى مۇمكىنلىكىنى سورىدى، غۇلامخان ئوتتۇز مىڭ ئادەملىك كۈچ تەييارلىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۇرۇشىدىغانلىقىنى، بۇ قېتىم ئۇنىڭدىن ئىچكىرىگە كىرمەكچى ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ سۆزلىدى. «چوڭ ھۇجۇمى قاچانراق بولار؟» دەپ سورىدى قىلىچ. غۇلامخان سامانىلار بۇ قېتىمقى سىناق ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاندىن رەسمىي تەييارلىق قىلماقچى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا تەييارلىق ئۈچۈن خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. «شۇنىڭ بىلەن، بۇ قېتىمقى سىناق ئۇرۇشتا ئۇ يېڭىلسە، ئىچكى جەھەتتىكى قىينىچىلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. بۇنداق بولسا، ئۇنىڭ تەييارلىقىنى كەينىگە سۈرىدۇ» دەپ قوشۇپ قويدى غۇلامخان.

ئۇلار بۈگۈن جىددىي سۆزلەشتى ۋە ئەھۋاللارنى خېلى چوڭقۇر مۇزاكىرە قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ۋاقىتنىڭ يېرىم كېچە بولۇپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي قېلىشتى.

ئىككى كۈندىن كېيىنكى تۈنىدە ئۇلار ئۈچىنچى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى، بۇ قېتىمقىسى ئاخىرقى سۆھبەت بولدى ھەم دوستانە، نەتىجىلىك سۆھبەت بولدى:

غۇلامخان بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق نامىدىن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ پەرغانە، شاش ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى تۈرك

ئۇلۇسلىرىنىڭ سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىدا ئېزىلىۋاتقانلىقىغا كۆڭۈل
بۆلۈۋاتقانلىقىغا خۇرسەنلىك بىلدۈردى. ئۇ ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ
غەزنە ئەمىرى سىبۇق تېكىن ۋە باشقا ۋەتەنداشلىرى بىلەن سۇتۇق
بۇغراخاننىڭ بۇ دىيارنى قۇتقۇزۇشنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى ۋە
زۆرۈر تېپىلىدىغانلا بولسا ئىچكى جەھەتتە چېرىك كۈچى بىلەن
ماسلىشىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى.

قىلىچ غۇلامخاننىڭ سەممىيىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈردى، ئەمىر
ئەبۇ ئەلى ۋە سىبۇق تېكىن ئەمىرلەرنىڭ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ
سامانىلار تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش قىلىشىغا ياردەملىشىدىغانلىقىغا
خۇرسەنلىك ئىزھار قىلدى ۋە سۇتۇق بۇغراخان نامىدىن رەھمەت
بىلدۈردى.

سامانىلارنىڭ بۇ يىل كۈزدە قىلىدىغان سىناق ئۇرۇشىغا ئەبۇ
ئەلىنىڭ ئارىلاشماسلىقى، قاراخانىلارنىڭ چوڭ چېرىك يۈرۈشكە
ماسلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرۇلۇق كېلىشتى ھەم ئىككىلا
تەرەپ چېرىك كۈچى جەھەتتە پۇختا تەييارلىق قىلماقچى بولدى.

ھەر يىلى ئەتىيازدا مۇشۇ جايدا ئىككى ياقنىڭ ئالاقىچىلىرى كېلىپ
ئۇچرىشىپ تۇرماقچى بولدى.

— بەك ياخشى بولدى، — دېدى قىلىچ خۇشال كەيپىياتتا، —
بۇ، قېرىنداشلارنىڭ، دوستلارنىڭ كېلىشىمى بولدى.

— شۇنداق، بىزنىڭ بۇ كېلىشىمىمىز كەلگۈسىدىكى بىرلەشكەن
چوڭ كۈچنى كۆرسەتكۈسى، — دېدى غۇلامخان ۋە سورىدى، — بۇ
كېلىشىملىرىمىزنى قەغەزگە پۈتىمىزمۇ، قانداق؟

— قەغەزگە پۈتۈش خەتەرلىك، — دېدى قىلىچ چۈشەندۈرۈپ، —
قەغەزگە پۈتۈش يەنە بىر جەھەتتىن كۆڭۈل توختىتالماسلىقنىڭ

بەلگىسى. بىز ئىككىمىز بۇ كېلىشىمنى كۆڭلىمىزگە پۈتۈۋالايلۇق. بىزنىڭ سەممىي ـ ساپ كۆڭلىمىزنى ھېچكىم ئوغرىلىيالمايدۇ.

ـــ بەك ئوبدان گەپ بولدى بۇ، ـــ دېدى قوچقار، ـــ بۇغراخان بىلەن ئەمرىنىڭ كۆڭۈل سۆزلىرى ئىككى ۋەكىل، ئىككى دوستنىڭ كۆڭلىگە پۈتۈلگەن كېلىشىم. قەغەز كۆيۈپ كېتىدۇ، سىيا ئۆچۈپ كېتىدۇ، سادىق كۆڭۈللەرگە بېسىلغان ئىناقلىق تامغىسى بولسا ئۆچمەيدۇ.

ـــ ياخشى گەپ، مەيلى، ـــ دېدى غۇلامخان قوشۇلۇپ، ـــ بىز ئۆلۈمىز ئىرادىسىنىڭ گۇۋاھچىلىرى بولايلۇق.

ئۇلار تولۇغ رازىلىق بىلەن سۆھبەتنى تۈگەتتى، دوستلار سەممىي قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى.

* * *

قىلىچ بىلەن قوچقار ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، بىر ھەپتىچە دەم ئالدى ۋە نەمەنگان شەھىرىنى، ئەتراپ يېزىلارنى تاماشا قىلدى.

بۈگۈن ئۇلار سىيىت خوجىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدى، سىيىت خوجا ئۆزىنىڭ شۇنچە پىخسىقلىقىغا قارىماي، مېھمانلارنى "سېخىلىك" بىلەن كۈتۈۋالدى. مېھمانلارغا بۇلتۇر كۈزدىن ئېشىپ قالغان ئۈزۈملەردىن قىلىنغان "قول بالىسى" مۇسەللەسنى زورلاپ ئىچكۈزدى. "مېنىڭ ئىچىمىسىگەن شارابىلىرىم يوق، ھېچبىرى ئۈزۈمدە ياسىغان مۇسەللەسكە يەتمەيدۇ..." دەپ ماختاندى ئۇ ئىچىملىكنى. "ھەببەللى، مانا پولو...، ھە، لالەخان، چاي دەملەپ كېلىڭ. ياخشى كۆك چايدىن بولسۇن." دېدى خوجايىن يېنىچە كېلىپ پولو ئۇسسۇلغان لىبىگەننى داستىخانغا قويۇۋاتقان ئوتتۇرا ياشلىق ئايالغا.

قوچقار نېمىشقىدۇ بۇ ئايالنىڭ يۈزىنى كۆرۈشكە ئۆزىچە قىزىقىپ قالدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېشىدىكى رومىلى يۈزىنى يېپىۋالغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرەلمىدى. ئايال لېگەننى داستىخانغا قويۇۋېتىپ، يەر ئاستىدىن قوچقارغا قارىغانىدى، قوچقارنىڭ كۆزىدىن ئوت چاقنىغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ نېمە ئەھۋال بولغانلىقىنى چۈشىنەلمەي تۇرغاندا، سېيىت خوجىنىڭ "لالەخان" دېگەن سۆزىدىن چۆچۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن نەشتەر سانجىلغاندەك تېنى جۇغۇلداپ كەتتى. ئۇ ھېلىقى ئاجايىپ كۆزلەرنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈشنى خالايتتى، ئەپسۇسكى، لالەخان كەينىگە قارىماي چىقىپ كەتتى. قوچقار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارىغىنىچە قېتىپ قالدى: "ئاھ! نېمىدېگەن ئۆتكۈر كۆزلەر؟! ئۇ نېمىشقا يۈرەك رىشتىلىرىمنى تىترىتىدۇ؟ 'لالەخان'؟! ھە، شۇ لالە بولمىسۇن، يەنە؟! ياق، بۇنىڭ ئىسمى ئاخىرىدا 'خان' بار. بىراق ئۇ ئەجەب مەنىلىك قارايدىغۇ؟ زادى كىم بۇ؟..."

قىلىچ قوچقاردا پەيدا بولغان بۇ ئۇشتۇمتۇت خىيالغا ھەيران بولۇپ قاراپ قويدى. سېيىت خوجىنىڭ سۆزى قوچقارنىڭ خىيالىنى بۇزدى:

— قېنى، ئەزىز مېھمانلار، باقىلى، مانا بۇ بەقەسەم پولۇنىڭ ئۆزى بوپتۇ-دە. بىزنىڭ خوتۇن پولۇغا شۇنچە ئۇستا ئىكەنكى، نەمەنگاندا بىر دېسە ئارتۇق كەتمەيدۇ... قېنى، باقىلى.

قىلىچ ئالا بولۇپ قالغان پولۇنى زورمۇزور يېگەن بولۇپ ئولتۇراتتى. قوچقارنىڭ بولسا كېكىرىكى بوغۇلۇپ غىققىدە تويغانىدى. ئۇ ئىشىكتىن كۆزىنى ئۈزەلمەيتتى... ئەنە لالەخان چەينەك، چىنە قويۇلغان پەتنۇسنى كۆتۈرۈپ كىردى، لېكىن ئۇ يېرىم يېپىلغان

يۈزىنى تۈۋەن ئەگكەن پېتى پەتنۇسنى سىيىت خوجىنىڭ ئالدىغا قويۇپ تەتۈر بۇرۇلۇپ چىقىپ كەتتى. قوچقار ئارماندا قالدى، ئۈمىد بىكار كەتتى. يەنە كىرىپ قالارمىكىن-تاڭ؟!

قىلىچ سىيىت خوجىنى تاماشا قىلاتتى. خوجايىن سۆزلىگەچ پولۇ يەيتتى. ئۇ پۇشۇلدايتتى، داستىخاندىكى مايلىق لۆڭگە بىلەن پېشانىسىدىن ئېقىۋاتقان تەرنى ئېرتىپ قوياتتى. لېگەن يېرىملىدى، تۆگەپمۇ قالاي دېدى. خوجايىن: "ھە، مېھمانلارنىڭ ئىشتىھاسى ئېگىز ئىكەن-دە؟ مەيلى، زورلىمايمىز." دەپ قويۇپ باش ئالماي پولۇ يەيتتى. ئۇ لېگەننى سۈپۈرۈپ، بىر تال گۈرۈچمۇ قالدۇرماي ئالدىغا يىغدى. "بىر تال گۈرۈچنى قالدۇرۇپ قويسا كۈپۈرلۈق بولىدۇ، دەپتىكەن ئىمام ئەزەم" دېدى ئۇ ۋە ئەڭ ئاخىرقى كاپام پولۇنى چىلىق ئۈگۈچلاپ ئاغزىغا سالدى. ئۇ ئاغزىدىكى قالغان پولۇنى يۇتۇپ، بارماقلىرىنى بىر-بىردىن يالاپ چىقتى. كېيىن تازا بىر كېكىرىپ چىنىلەرگە چاي قۇيدى. "مېھمانلارنىڭ پولۇغا ئانچە زوق-لىرى يوق ئىكەن، قېنى چاي ئىچەيلى" دېدى ئۇ مېھمانلار ئالدىغا چاي قۇيۇپ...

قىلىچ بىلەن قوچقار سارايغا قايتتى، قوچقار ئويچان ئىدى. قىلىچ سورىدى:

— نېمە بولدى قوچقار، ئۇشتۇمتۇتلا ئويچان بولۇپ قالدىڭىزغۇ؟

— ھېچ... ھە، غەلىتە بولۇپ تۇرىمەن. ھېلىقى خاتۇن... ھە، شۇ، مېنىڭ بىر كىچىك دوستۇمنى ئەسلەتتى.

— ئەسلەتكەن بولسا، شۇ ئۆزى بولمىسۇن يەنە؟

— شۇمدۇ؟ كۆزلىرى ئوخشاپ كەتتى. بەلكى... ياق. بۇ خاتۇننى "لالەخان" دېدى.

— كىچىك دوستىڭىزنىڭ ئېتى نېمە ئىدى؟
— لالە
— ئايرىلغىنىڭىزغا قانچە يىل بولدى؟
— ئاشۇ، سىلەر تەرەپتە قالغاندىن بېرى كۆرگىنىم يوق. سىلەر مېنى تۇتۇۋالغىلى قانچە يىل بولدى؟
— يىگىرمە يىل بولۇپ قالدى، ئېھتىمالىم.
— ھە، شۇنىڭدىن بېرى كۆرمىدىم. بىر كەلگىنىمدە سۈرۈشتە قىلسام "ئەرگە تېگىپ مەرغىلانغا كەتكەن، ئىز-دېرىكى يوق،" دېيىشكەنىدى.
— دۇنيادا ئويلىمىغان ئىشلار بولىدۇ، — دېدى ئۇنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرغان قىلىچ، — "لالە"گە "خان"نى قوشۇپ "لالەخان" دەپ ئاتاشلىرى بەك ئېھتىمال. كېيىن ئۇ خوتۇن سىزگە نېمىشقا شۇنچە سىنچىلاپ قارايدۇ؟ ماڭا نېمىشقا قارىمايدۇ؟ مەرغىلاندىن يېنىپ كەلگىلى بولامدىكەن؟ ھازىر ئېرى بارمۇ، يوق؟ مانا بۇلارنى ئېنىقلاش كېرەك. سىز بۇ خوتۇن بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ چارىسىنى قىلىڭ، ئۇمۇ بەلكى سىزنى ئىزدەۋاتقاندۇ.
ئۇلار ئۇخلاشقا ياتتى، قىلىچ غۇلامخان بىلەن قىلغان كېلىشىم توغرىسىدا، بۇ يىل كۈزدە دۈشمەن بارغاندا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا ئويلاپ ياتاتتى، قوچقار بولسا ئوڭدا ياتقىنىچە، ئۆينىڭ تورۇسىغا قاراپ بايىقى ئايالنى، ھېلىقى يەر ئاستىدىن قارىغان قۇدرەتلىك كۆزلەرنى ئويلايتتى. كېيىن ئۇنىڭ خىياللىرى ئۇزاق ئۆتمۈشكە قايتىپ كەتتى...
... قوچقار بىلەن لالە كىچىكىدىن بىللە پادا باقاتتى. قوچقار تاغىسىنىڭ قويىنى، لالە سېيىت خوجايىنىنىڭ كالىسىنى باقاتتى. ئۇن

ئۈچ ياشلىق قوچقار ئۇن ئىككى ياشلىق لالەگە خۇددى ئاكىسىدەك غەمخورلۇق قىلاتتى..

بىركۈنى قوچقار قويلىرىنى يېزا چېتىدىكى بىر ئوتلاقتا قويۇۋېتىپ، بىر دۆڭدە ئولتۇرۇپ نەي چېلىۋاتاتتى، لالەنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. ئۇ قوپۇپ قارىسا، بىر ئېتىزلىقتا بىر ئايال لالەنى ئۇرۇۋېتىپتۇ. قوچقار نەيىنى بېلىگە قىستۇرۇپ شۇ تەرەپكە يۈگۈردى. بارسا، ئايال: "سەن شۇم ئېمىشقا كاللىرىڭنى مېنىڭ ئېتىزىمغا قويۇۋېتىسەن؟" دەپ تاياق بىلەن لالەنىڭ باش-كۆزلىرىگە ئۇرۇۋېتىپتۇ. لالە قوللىرى بىلەن يۈز-كۆزلىرىنى توسۇپ يىغلاۋېتىپتۇ. "ئۇنى ئۇرماڭ!" دېدى قوچقار چوڭ كىشىدەك ۋە ئايالنىڭ قولىدىكى تاياقنى تۇتۇۋالدى-دە، ئۇنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئۆكسۈپ يىغلاپ، يۈگۈرۈپ كەلگەن لالەنى قۇچاقلىۋالدى. ئايال يەردىكى تاياقنى يەنە ئېلىپ، ئىككىلىسىنى ئۇرغىلى تۇردى. قوچقار لالەنىڭ قولىدىن تۇتۇۋېلىپ قاچتى. ئايال ئازراق قوغلاپ بېقىپ، يېتەلمىگەچ ۋارقىراپ تىللىغىنىچە قالدى...

پادىچى بالىلار كاللىلارنى ھەيدەپ قويلارغا قوشتى ۋە ھېلىقى دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇشتى. لالە قوچقارنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئۆكسۈپ يىغلايتتى. "ھەممىسى بوزەك ئېتىدۇ..." دېدى ئۇ، كېيىن گەپ قىلالماي ۋارقىراپ يىغلىدى. "يىغلىما لالە، مېنىڭ ئاتا-ئانام يوق، سېنىڭ دادىڭ بارغۇ؟ بىز بوزەك بولمايمىز. يەنە بىرئاز چوڭ بولۇپ ئالايلۇقچۇ، ئاندىن كۆرىمىز" دەيتتى قوچقار لالەنى جۇۋۇتۇپ ۋە بەلبېغىنىڭ ئۇچى بىلەن لالەنىڭ يۈز-كۆزىنى سۈرتتى.

بىركۈنى، كەچ كۈز بولۇپ قالغان چاغ. لالە بىلەن قوچقار

قوي-كالىلارنى قويۇپ يېرىپ، يەنە شۇ دۆڭگە چىقىشتى. ئۇلار ماللارغا قاراپ ئولتۇرۇشتى. "قاراڭ ئاۋۇ قوچقارلارنى، — دېدى لاله، — يەنە سوقۇشقىلى تۇردى". بىر ئاق قوچقار ئوتلاۋاتسا، بىر قارا قوچقار يانداپ كېلىپ بىر مۈڭگۈزى بىلەن ئۇنىڭ بىقىنىغا ئۇستى. ئاق قوچقار بېشىنى كۆتۈرۈپ، "چاقچاق قىلما" دېگەندەك قارا قوچقارغا قاراپ قويدى. قارا قوچقار يەنە بىرنى ئۇستى. ئاق قوچقار-نىڭ ئاچچىقى كېلىپ كەينىچە ئارقىغا ياندى. قارا قوچقارمۇ ياندى، ئىككىسى ئۈچ-تۆت غۇلاچ يەردىن يۈگۈرۈپ كېلىپ بىر باش ئۇرۇشتى. ئىككىنچى قېتىم كەينىگە چېقىراق يېنىشتى. بىر ئارغامچا بويى يەرگە بېرىپ توختاپ بىر-بىرىگە هومىيىشتى ۋە ئۇدۇللاپ يۈگۈرۈشتى. ئاق قوچقار غەزەپ بىلەن يۈگۈردى، يۈگۈرگەنچە كېلىپ، تىزلىنىپ تۇرۇپ قاتتىق باش ئۇردى. قارا قوچقار كەينىگە ئولتۇرۇپ قالدى. ئاق قوچقار يەنە كەينىگە يېنىپ ئىككى غۇلاچ يەردىن يۈگۈرۈشكە تەييارلانغانىدى، لېكىن، قارا قوچقارنىڭ قوپالمايۋاتقىنىنى كۆرۈپ توختاپ قالدى-دە، بويىنىنى بۇراپ باشقا ياققا مېڭىپ كەتتى. لاله قوچقارلارنىڭ سوقۇشۇشىغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇردى ۋە ۋارقىراپ كۈلدى.

— قارا، قارا، قوچقار ئاكا، ئاۋۇ قوچقار قوپالماي قالدى.

— هە، ئۇ ئۆزىگە باقماي هەمىشە ئاشۇنداق يوغانچىلىق قىلىدۇ.

— سەنمۇ ئاشۇنداق شوخ قوچقار بولامسەن؟

— بىكاردىن تېگىشىپ يىقىلىپ ياتقانلىق شوخلۇق بولامدىكەن، بىكاردىن چېقىلماسلىق، چېقىلغانىنىڭ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك، كۆردۈڭمۇ؟

— هە، ئاق قوچقار بولىمەن، دېگىنە... بوزەك بولمايدىكەنسەن.

راست، ئاۋۇ كۈنى، چوڭ بولغاندا بوزەك بولمايمىز، دېدىڭغۇ؟ قاچان چوڭ بولىمىز؟

ــ بەش يىلدا، ئون يىلدا...

ــ ۋاي-ۋۇي، بەك ئۇزاق ئىكەن، مېنىڭ ئانام يوق، ئۇ ۋاقىتقىچە قىينىلىپ كېتىمەن، ــ ناگولا بولۇپ بېشىنى تۆۋەن سالدى لالە.

ــ كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما لالە. مەن بار، ئىككىمىز ئايرىلمايمىز، ــ قوچقار مەيدىسىگە بېشىنى قويغان لالەنى ئاكىلارچە مېھرىبانلىق بىلەن قۇچاقلاپ، بېشىنى سىلىدى. ئاندىن ئازراق ئويلاپ ئىككىسى ياخشى كۆرىدىغان ناخشىنى باشلىدى. لالە بېشىنى كۆتۈرۈپ قوشۇلدى.

قوزىچاقلار مەرەيدۇ،
يېتىم قالغان ئوخشايدۇ.
بوز تورغايلار سايرايدۇ،
دانىسىز قالغان ئوخشايدۇ.

ئانىسىز يېتىم باللا،
يىغلايدىكەن ياش تۆكۈپ.
دادىسى يادىغا يەتسە،
بوزلايدىكەن تىز پۈكۈپ.

بوزەك ئەتمە يېتىمنى،
يوقمىكەن ئەلتى ئۈنىڭ؟
شۇ يېتىملەر ئاھلىرى،
جېنىڭنى ئالماسمۇ سېنىڭ؟

. . . .

قوچقار خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، كۆكرىكىنى تولدۇرۇپ ئۇلۇغ-كىچىك تىندى. ئۇ يېنىچە يېتىپ ئاشۇ جاپالىق كۈنلىرىنى ۋە لالە بىلەن ئۆتكۈزگەن باللارغا خاس مۇھەببەتلىك-دوستانە ئۆتمۈشلىرىنى ئۇزاق ئويلاپ ياتتى...

ئەتىسى ئەتىگەندە قوچقار خېچىرچى بىلەن شەھەر تېشىدىكى ئۆستەڭگە ئات سۇغارغىلى باردى. ئۇلار ئەمدى ئات-خېچىرلارنى سۇغىرىشقا باشلىغانىدى، بىر ئايال كېلىپ ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىراقىدا ئولتۇرۇپ، يۈزىنى روملى بىلەن يېرىم يوشۇرۇپ كوزىسىغا سۇ ئالغىلى تۇردى. ئۇنى كۆرۈپلا قوچقارنىڭ يۈرىكى "قاتتىدە" قىلىپ كەتتى. بۇ، شۇ لالەخاننىڭ ئۆزى ئىدى. لالەخان سۇ تولدۇرۇلغان كوزىنى ئۆستەڭ بويىغا قويۇپ، داكا رومال ئىچىدىن قوچقارغا بىر قارىۋالدى. قوچقار بۇنى سەزمىدى. ئۇ "لالەخان"نىڭ ئاشۇ "لالە" ئىكەنلىكىگە تېخى تولۇق ئىشەنمىگەنىدى. ئۇ "نېمە بولسا بولسۇن" دەپ بىر سۆز تاشلاپ بېقىشنى خالايتتى، لېكىن قانداق قىلىپ سۆز ئېچىشنى بىلمەيتتى. تۇرۇپلا، ئۇنىڭ يادىغا ھېلىقى باللىق ۋاقتىدىكى ياخشى كۆرىدىغان ناخشىسى چۈشۈپ قالدى. "ھە، مانا بۇ ئوبدان چارە." دېدى ئۇ ئىچىدە ۋە ئات سۇغارغان بولۇپ قەدىمكى ئاھاڭدا ئاستا ناخشا باشلىدى:

قوزىچاقلار مەرەيدۇ،
دانىسىز قالغان ئوخشايدۇ.

قوچقار ناخشىسىنىڭ ئۈچىنچى قۇرىنى باشلاي دەپ تۇرۇۋىدى، لالە شۇ ئاھاڭدا:

بوز تورغايلار سايرايدۇ،

دائىسىز قالغان ئوخشايدۇ.

دېدى.

— ۋاي لالە، — دېدى قوچقار، ئۆزى قانداقچە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى، — ئاھ لالە، بۇ راستمۇ؟ مەن...

— بولدى، سىز قوچقار، — دېدى لالە خان ئۇنىڭغا ئارىلاش كۈلۈپ، — ئاق قوچقار ئەمەسمۇ!

— ۋاي شۇمۇ يادىڭىزدا باركەن ـ ھە!

— بولمايچۇ، ھەممىسى يادىمدا. سىزنىڭ يادىڭىزدىن چىقىپ كەتكەن بىلەن... — لالە خان كېلى بوغۇلغاندەك بولۇپ سۆزلىيەلمەي قالدى.

— ياق لالە، مەنمۇ ئۇنتۇمىدىم، يادىمدا، ھەممىسى يادىمدا. تۈنۈگۈنكىدەكلا يادىمدا...

— مېنىڭ كېيىم جىق، بەك جىق. باشقا سۆزلىشەيلۇق، بولامدۇ؟

— مەيلى، مېنىڭمۇ كېيىم جىق. قاچان، قەيەردە؟

— مەن ئىزدەيمەن.

قوچقار لالەخان ئۆزاپ كەتكۈچە ئۇنىڭغا قاراپ تۇردى. لالە خان بۇرۇلۇشقا بېرىپ ئارقىسىغا قارىغاندىن كېيىن، ئۇ ئاتلار بار ياققا يۈگۈردى ۋە ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇرغان خېچىرچىنى قۇچاقلاپ پىرقىرىتىۋەتتى...

قوچقار قايتىپ سارايغا كېلىپ قىلىچقا ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى. لالەخانىمۇ قايتىپ دادىسىغا ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى. "دادا، ئىشىنەمسەن؟ ئۇ، قوچقار، ئۆلمەپتۇ، بار ئىكەن، شۇ قوچقارنىڭ ئۆزى" دەپ ئۇ دادىسىنى ئىشەندۇردى. لالەخاننىڭ دادىسى قوچقارنىڭ

دادىسى بىلەن يېقىن دوست ئىدى. ئۇ قوچقارنى كىچىكىدىن تارتىپ ياخشى كۆرەتتى. قوچقار چېرىكلىككە تۇتۇلۇپ كېتىپ قايتىپ كەلمەگەندىن كېيىن، "ئۆلۈپ كەتكەن بولسا كېرەك" دەپ ئويلىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قىزىنى قارشىلىقىغا قارىماي بىر پەرغانىلىققا بەرگەنىدى. ئۇ پەرغانىدىن قايتىپ كەلگەندە، لالەگە: "قوچقارنى ئەمدى ئويلىمىساڭمۇ بولىدۇ، ئۇ قايتىپ كەلمەيدۇ." دېگەنىدى. لېكىن، قىزى باشقا ئەرگە تەگمەي قوچقارنى كۈتۈپ يۈرگەنلىكىنى بىلەتتى. "يېشىڭ ئوتتۇز بەشكە كېلىپ قالدى قىزىم، لايىقلارنى قايتۇرۇۋەرمە، تۇل ئولتۇرۇش ياخشى ئەمەس" دەپ نەسىھەت قىلغانىدى ئۇ قىزىغا. لالە بولسا ھامان قوچقارنى كۈتەتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە قوچقار بىركۈنى قايتىپ كېلىدىغاندەكلا قىلاتتى. "باشقا ئەرگە تېگىپ نېمە قىلىمەن، — دەيتتى ئۇ دوستلىرىغا، — ئەرگە تەگدىمغۇ؟ راستىنى ئېيتقاندا پەرغانىلىق ئېرىم مېنى ياخشى كۆرگەن، ئازار قىلمايتتى. لېكىن، شۇ قوچقار يادىمدىن چىقمايتتى... ئېرىم ئۆلۈپ كەتتى. قويۇڭلار، ماڭا نەسىھەت قىلماڭلا، قوچقار كەلسۇن-كەلمىسۇن، ئەرگە تەگمەيلا قوياي." دەيتتى ئۇ كەسكىن ھالدا. ئۇ ئەمدى قوچقارنى تاپقانلىقىنى دادىسىغا ئېيتقاندا، دادىسى "قوچقارنى مەن يامان دېمەيمەن قىزىم. ئۇ بەلكى بالا-چاقىلىق بولغاندۇ، — قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ ئويلىدى بوۋاي، — خاتالاشمىسام ئۇ بۇ يىل ئوتتۇز سەككىزگە كىرىپ قالدى..."، "ئەگەر ئۇنىڭ بالا-چاقىسى يوق بولسىچۇ؟" دەپ سورىدى لالەخان دادىسىنىڭ كۆزىگە تەلمۈرۈپ. "ئۇنداق بولسا ئويلاپ كۆرەرمىز" دېدى بوۋاي.

لالەخان ئىككى باسقۇچتىن ئۆتتى: بىرى، قوچقار بىلەن كۆرۈشۈپ، تونۇشلۇق ئالدى. يەنە بىرى، دادىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالدى.

ئەمدى ئىش قوچقارنىڭ بالا-چاقىسى بار-يوقىدا قالدى. "قوچقار ئۆزى ئۇنارمۇ؟!" بۇ سوئال لالەخاننىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ ئىشنىڭ ئۇ ياقىنى ئويلىماسلىققا تىرىشتى.

بۇگۈن ئاخشام لالەخان ئۆيگە چۈكۈپ ياتاتتى. گادىرماش ئويلار ئۇنى شۇنچە ئورىۋالغانىدىكى، كېچىنى ئۆتكۈزۈش ئاسان بولمىدى. ئۇ قوچقار بىلەن قەيەردە، قانداق ئۇچرىشىشنى ئويلاپ ئۇزاققىچە ئۇخلىيالماي ياتتى.

ئەتىسى سىيىت خوجا پولۇغا جىقراق گۈرۈچ سېلىشنى ئېيتتى. چۈش ۋاقتىدا ئۇ دۇكاندىن قايتىپ كېلىپ: "لالەخان، پولۇدىن بىرلېكەنگە تولدۇرۇپ ئۇسۇپ، سارايدىكى بىزنىڭ ئىككى مېھمانغا ئاپىرىپ بېرىپ كەل، بىلدىڭمۇ؟" دېدى. بۇ گەپ لالەخاننىڭ ئويىغا تازا ماس كەلدى. ئىشنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئوبدان ئېپى بولامدىغان! لالەخان ئاۋۋال بىر لېگەن پولۇنى ئۇسۇپ سىيىت خوجا بىلەن خانىمغا ئەكىرىپ بەردى. يەنە بىر لېگەن پولۇغا گۆشنى جىقراق بېسىپ، ئۈستىگە ئىككى توقاچنى يېپىپ، داستىخان بىلەن ئوبدان ئوراپ دولىسىغا قويدى-دە، دەرۋازىدىن چىقىپ ساراي ياققا مېڭىپ كەتتى ...

لالەخان قوچقارنىڭ سارايىنىڭ قايسى ھۇجرىسىدا ئىكەنلىكىنى، كىم بىلەن بىللە تۇرىدىغانلىقىنى ئالدىقاچان بىلىپ بولغانىدى. ئۇ ساراي دەرۋازىسىدىن كىرىپ توپتوغرا ئاشۇ ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى. ئۇ ئەمدى ھۇجرا ئىشىكىگە كەلگەندە، ئىچكىرىدىن قىلىچ چىقىپ قالدى.

— خوجايىن ئاش ئەۋەتىپتى، — دېدى ئۇ رومىلى بىلەن يۈزىنى يانتۇ توسۇپ.

— ھە، خوجايىن سىيىت خوجا ئاش ئەۋەتكەن دەڭ؟ — دېدى قىلىچ كۈلۈپ ۋە لالەخانغا يول بەردى، — قوچقار، مېھمان كەلدى! — دېدى ئۇ ئىچكىرىگە قاراپ ۋە لالەخانغا بۇرالدى، — قېنى سىڭلىم، ئۆيگە كىرىڭ. قوچقار، مېنىڭ ئازراق ئىشىم بار. بىرئاز كېچىكىپ قايتىمەن.

لالەخان بوسۇغىدىن يەڭگىل ئاتلاپ كىرگەندە، ئىچكىرىدىن چىقىۋاتقان قوچقارنىڭ تېنى جۇغۇلداپ كەتتى.

— ۋاي، لالەخانمۇسىز؟ — دېدى ئۇ ھودۇقۇپ، — قېنى ئۆيگە، ياق، ماياقتا، ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىڭ!

ئويلىمىغان يەردىن كېلىپ قالغان ياخشى "مېھمان"، ئېيىدە كېلىپ قالغان "ساھىبخانا" — ئەجەب ياخشى-ھە؟ ئىش ئوڭىغا كەلسە، ھەممىسى جايىدا بولىۋېرىدىكەن. ھازىر پولۇغا ئۆۋەت يوق، سوۋۇپ قالسىمۇ مەيلى، ئۇ شىرە ئۈستىدە تۇرۇپ تۇرغاي.

ئىككىيلەن گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي، بىرى رومىلىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلسا، يەنە بىرى قىچىشقان گەدىنىنى قاشلاپ قويدى.

— ئۆزلىرىنى قەيەردىن سورايمىز ئاق قوچقار، — دېدى لالەخان ئاخىرى باشلاپ سۆز ئېچىپ ۋە كۈلۈپ قوچقارغا قارىدى.

— قەشقەردىن...

— ھە، ئۇ جاي نەدە، يىراقمۇ؟

— قاتىمۇقات تاغلارنىڭ كەينىدە. بەك يىراق، يېقىندا قايتىماقچى بىز.

— ھە، قايتىش كېرەك ئەلۋەتتە. باللار كۈتۈپ قالدۇ-دە!

— ...

ئىككى كونا ئاداش شۇنداق قىلىپ مۇڭداشتى، بىر-بىرىگە ئەھ-

ۋاللىرى ئايدىڭلاشتى... كېيىن ئىككىلىسى تەڭ شۈك بولۇپ قالدى، بىرھازادىن كېيىن جىمجىتلىقنى يەنە لالەخان بۇزدى:

— مەن سەن بىلەن كېتىمەن! — كەسكىن سۆزلىدى ئۇ، كۆزىدىن چىققان ياشلىرى قۇرۇپ بولغانىدى. ئۇ ھازىرلا ئاشۇ قاتمۇقات تاغلار كەينىدىكى ئۇزاق جايغا كېتىشكە تەييارلانغانىدى.

— بولمايدۇ، لالە، داداڭ يالغۇز.

— مەن كېتىمەن دېدىم كېتىمەن. دادام ئۆز كۆنىنى ئۆزى كۆرەلەيدۇ. ئەگەر سېنىڭ بالا-چاقاڭ بولمىسا، ئىككىمىزنىڭ بىللە تۇرۇشىمىزغا دادام رازى.

— يول ئۇزاق، تاغ-داۋانلار ئېگىز. خاتۇن كىشىگە قىيىن سەپەر...

— ھە!...، — دېدى لالە شارتتىدە بېشىنى بۇراپ قوچقارغا قاراپ، — "تاغ-داۋان" قانداق بولىدۇ، "خاتۇن كىشى" قانداق بولىدۇ، قېنى، مەن كۆرۈپ باقاي، ئاشۇ تاغ-داۋانلار "خاتۇن كىشى"بولغان مېنىڭ بېلىمنى ئېگەلەمدىكىن؟! — ئۇ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن قوپتى ۋە كەشنى كىيىپ خوشمۇ دېمەي تالاغا ماڭدى.

قوچقار "لالەخان، توختا" دېگىنىچە ئىشىك ئالدىدا قاراپ قالدى. ئەمدى دەرۋازىدىن كىرىۋاتقان قىلىچ لالەخاننىڭ خاپا، شاپاشلاپ مېڭىشىغا، قوچقارنىڭ ھاڭۋېقىپ قالغان قىياپىتىگە قاراپ توختاپ قالدى. لېكىن، ھەيران قالمىدى. ئۇ قوچقاردىن ئەھۋالنى ئۇقتى "كېرەك يوق، پالۋان خاتۇن ئىكەن. سېنى مات قىپتۇ، كۆردۈڭمۇ؟" دېدى قىلىچ. كېيىن ئۇلار خېلىلا سوۋۇپ قالغان ئاشنى ئىچىپ يېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن لالەخان كۆرۈنمىدى. قوچقار ئات سۇغارغىلى چىققاندا، ئۇ سۇغىمۇ چىقمىدى. قوچقار جىلە بولىدىغان بولۇپ قالدى. ھەتتا، تاماقنىمۇ تۈزۈك يېمەيتتى. قىلىچنىڭ "قارىغىنا سېنى، ئۆزەڭنى چاغلىماي ئۇنى خاپا قىلىپ قويۇپ، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ خوپ بولدى!" دېگەن سۆزى ئۇنى تېخىمۇ خاپا قىلاتتى. بىراق، قىلىچ كۈلۈپ دولىسىغا ئۇرۇپ: "قورقما دوستۇم، لالە قوچقاردىن قالمايدۇ" دېگەندە، ئۇنىڭ كۆڭلى ئازراق جايىغا چۈشۈپ قالدى. "ھە، قىلىچنىڭ بۇ سۆزىدە بىر گەپ بار. ئالدىنقى كۈنى لالەنىڭ دادىسى بىلەن سۆزلەشكەن ئەمەسمىدى؟" دەپ ئۈمىد قىلدى.

ئەسلىدە قوچقار لالەنى خاپا قىلاي دېمىگەنىدى. ئۇ، لالە كەتسە دادىسىنىڭ يالغۇز قېلىشىدىنلا ئەنسىرىگەنىدى. قوچقارنىڭ سۆزى لالەنىڭ كۆڭلىگە تەگكەن بولسىمۇ، بالىلىق ۋاقتىدىكى دوستانە مۇھەببەتنى ھېچنېمە سۇندۇرالمىغانىدى. بەلكى ئۇ بارغانچە پىشىپ، قارشىلاشقىلى بولمايدىغان بىر كۈچكە ئايلانغانىدى. ئەنە شۇ كۈچ لالىنى ئۇزاقتىن بېرى چاڭگىلىغا ئېلىپ تىزگىنلەپ كەلگەنىدى. ئۇ قوچقارنى ئۇزاق يىللار كۈتكەنلىكى ئۈچۈن ئەپسۇسلانمايتتى. ئۇ ئاخىر قوچقارنى تاپتى. لېكىن، قوچقار ئۇنىڭ ئىرادىسىنى خام چاغلاپ "تاغ-داۋان"، "خاتۇن كىشى" دېسە، بۇ سۆزنى يەنە كېلىپ ئۇنىڭ يۈرىكىدە ساقلىغان كىشى دېسە ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئەلەم قىلمىسۇن؟!

كىچىك كارۋان قايتتى... ئەنە، ئات خېچىرلارغا مىنگەن، خېچىر ھەيدىگەن ئۈچ كىشى نەمەنگان يېزىلىرىدىن چىقىپ، تاغ يوتىلىرىنى بويلاپ كەلمەكتە. ئۇلار بىر بۆكتەردىن ئېشىپ كەڭ بىر سايغا كىردى. قىلىچنىڭ كەيپى خۇش، نېمىنىدۇ ئىزدەۋاتقاندەك ئات

ئۈستىدە ئەتراپقا كۆز سېلىپ ماڭماقتا. خېچىرچى ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ناخشىسىنى بوش ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ كېتىپ بارىدۇ. قوچقار بولسا ئاتنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئويچان كېتىپ بارماقتا. ئۇلار سايىنىڭ ئىچىدە بىر سۇ كېچىكىدىن ئۆتۈپ بولغاندا قىلىچ ۋارقىرىدى:

— قوچقار! قارا، ئاۋۇ كىمۇ؟ — ئۇ ئات چاپتۇرۇپ شۇ ياققا كەتتى. كېيىن قوچقار ئېتىنى ئىلداملىتىپ بارسا، قىلىچنىڭ ئالدىدا بىر ئەركىشى تۇرغانىكەن، قوچقارنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۇ تەتۈر ئۆرۈلۈۋالدى. قوچقار قىلىچقا سوئاللىق قارىدى.

— ھە، قېنى تاپە، كىمكىن؟ — دېدى قىلىچ كۈلۈپ قوچقارغا.

— ۋاي تاڭەي، — دېدى قوچقار ھەيران بولۇپ. ئۇ ئاۋۇ كىشىنىڭ ئالدىغا ئۆتەي دېسە، ئۇ يەنە بۇرىلىپ يۈزىنى كۆرسەتمەيتتى. قىلىچ بولسا توختىماي كۈلەتتى. ئۇ قوچقارغا "كۆزۈڭنى يۇم" دېدى. ئاۋۇ كىشىنى ئۇنىڭغا روبىرو تۇرغۇزغاندىن كېيىن "كۆزۈڭنى ئاچ!" دېدى. "ھە...!" دەپ چۆچۈپ كەتتى قوچقار كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ۋە ئازراق ئارقىسىغا داجىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا پۈتتا ئەرەنچە كىيىنگەن لالە كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ پۈتىغا قىزىل كۆن ئۆتۈك كىيىپتۇ، يەكتىكىنىڭ ئۈستىدىن كۆك بەلباغ بىلەن بېلىنى چىڭ باغلاپتۇ. بېشىغا نېپىز ئاق كىگىز قالپاق كىيىپتۇ. ئۇ شۇنداق بىر چىرايلىق يىگىت بوپتۇكى، كىشىنىڭ زوقى كېلەتتى. پەقەت مەيدىسى يەكتىكىنى ئازراق كۆتۈرۈپ تۇرغىنى بولمىسا.

— ۋاي لالە، بۇ سەنمۇ؟ — دېدى قوچقار ئىككى قولى بىلەن ئۇنىڭ دولىسىدىن تۇتۇپ، — ئاھ! نېمىدېگەن پالۋانسەن؟!

— شۇنداقمۇ؟ خاتۇن كىشىمۇ پالۋان بولامدىكەن؟! — دېدى

لاله قولىدىكى تاياق بىلەن قونچىنى ئۇرۇپ، بىر پۇتىنى ئوينىتىپ، ئەرەنچە ھەرىكەت بىلەن.

ئەمدى يېتىپ كەلگەن خىجىرچىمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ ھەممىسى بىللە كۈلۈشتى. قوچقار ئىنزا ئارىلاش يەرگە قارىدى.

ئۈچ كىشىلىك كىچىك كارۋان ئەمدى تۆت كىشىلىك بولدى. ئۇلار سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ، چاقچاق، كۈلكە بىلەن سوغۇق گۆش، نان-پان يەۋېلىشقاندىن كېيىن سەپىرىنى داۋام قىلدۇردى...

بەشىنچى باب

قوغدىنىش تەييارلىقى

قىلىچ قوچقار بىلەن سۇتۇق بۇغراخانغا ئۆز ئىشلىرىدىن قىسقىچە مەلۇمات بەردى. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇقنىڭ ۋەكىلى غۇلامخان بىلەن كېلىشكەن توختام سۇتۇق بۇغراخاننى بەك خۇش قىلدى. غۇلامخان يەتكۈزگەن، بۇ يىل كۈزدە ساماند-لارنىڭ سىناق ھۇجۇمى قىلىش خەۋىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. بۇغراخاننىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ تىنچلىق بىلەن تالاشنى ھەل قىلىش تەلىپىنى سامانىلار خانى مەنسۇرنىڭ قوپاللىق بىلەن رەت قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ چاغدىلا مەلۇم بولدى. بۇ ئەھۋال بولسا بۇغراخاننىڭ بارلىق پىلانلىرىنى باشقىدىن قاراپ چىقىشنى تەلەپ قىلاتتى.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بۇغراخاننىڭ كەيپىياتى بىراقلا ئۆزگەردى. ئورنىدىن قوپۇپ ئىشخانىسىدا ئايلاندى. بىر ئايلىنىپ بېرىپ چوڭ پەنجىرىنىڭ يىپەك پەردىلىرىنى تارتتى ۋە پەنجىرىنىڭ ئىككىلا قانىتىنى تاشقىرىغا قاتتىق ئىتتىرىپ ئېچىۋېتىپ، باغدىكى ھۇپپىدە ئېچىلغان شاپتۇل چېچەكلىرىگە قاراپ خېلى ئۇزاق تۇردى. ئۇ شاپتۇل چېچەكلىرىنىڭ بىرىدىن بىرىگە قونۇپ قانات-لىرىنى ئوينىتىپ ئۇچۇپ يۈرگەن چېچەك ھەرىلىرىگە قاراپ ئويلايتتى: "بۇ ھەرىلەر شۇنچە ئەركىن، شۇنچە راھەت ئوينايدۇ،

تاماشا قىلىشىدۇ... ئادەملەرچۇ؟! ئادەملەرگىلا ئەمەس، مۇشۇ ھەرىلەرگىمۇ ئامانلىق بولمايدىغان كۈنلەر كېلىپ قالارمۇ؟!... دۆلەتكە، ئەلگە ياغى كۆز تىكمەكتە...» ئۇ پەنجىرە ئالدىدىن ئارقىسىغا بۇرۇلغاندا، قىلىچىنىڭ ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرغانلىقىنى، قىلىچىنىڭ يېنىدا قوچقارنىڭ ئولتۇرغىنىچە ئۇخلاپ قالغىنىنى كۆردى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇلارغا قاراپ يېقىن كەلدى، قىلىچ قوچقارنى تۇرتۇپ ئويغاتماق بولدى.

— تەگمەڭ ئۇخلىسۇن، — دېدى بۇغراخان، — ئۇيقۇسىز قاپتۇ. يول ئۇزاق، جىق قىينالدىڭلار، ئەمەسمۇ؟

قوچقار چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

— ياپىرەي، كېتىپ قاپتىمەن-دە؟ — دېدى ئۇ خىجالەت بولۇپ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ.

— ھېچقىسى يوق قوچقار، مانا قايتىپ كەلدىڭغۇ؟ — دېدى بۇغراخان كۈلۈپ.

— ھە، راست. بىز قوش ئولجا بىلەن قايتتۇق، — دېدى قىلىچ قوچقارغا قاراپ كۈلۈپ، — ئۈچ كىشى بېرىپ تۆت كىشى بولۇپ قايتتۇق. يەنە كېلىپ كونا دوستتىن بىرنى ئالغاچ كەلدۇق...

— بەللى، شۇنداق دەڭلار تېخى، قوچقار، ئىش جايىدىغۇ؟ قۇتلۇق بولسۇن، ئۇ كىم ئىدى؟ — سورىدى بۇغراخان.

— بىللە پادا باققان بىر ئادىشىم، — دېدى قوچقار ئىزا تارتىپ يەرگە قاراپ.

— تازا ياخشى بوپتۇ. پادا باققان چاغدىكى دوستنى ياماق چاققاندا تاشلىۋەتىشكە بولمايدۇ، — دېدى بۇغراخان ۋە قىلىچقا، — بۇلارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، بۇ خۇش خەۋەرنى خانىش

ئايدىڭغا ئېيتىڭ، ــ دېدى

بۇغراخان ئۆيىنى يەنە بىر ئايلىنىپ بايىقى خىيالىغا قايتتى. "نېمە قىلىش كېرەك؟" دېگەن سوئال ئۇنىڭ بېشىنى ئورىۋالدى...

ــ ئىش ئايدىڭلاشتى، ــ دېدى ئۇ قىلىچ بىلەن قوچقارنىڭ ئالدىدا توختاپ كەسكىن ھالدا، ــ ئەلدە جەڭ تەييارلىقىنى جاكالاش كېرەك بولدى. قېنى، ياغى سىناپ باقسۇن، دەككىسىنى بېرەيلۇك. بۇنىڭ ئۈچۈن ھازىردىن باشلاپ تۆگەل جەڭگە تەييارلىق قىلايلۇق. قىلىچ، سىز ئىلىك ھاجىپقا ئېيتىڭ، بۇگۇن كەچقۇرۇن "ئۆيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ باش قوشۇشىنى قىلايلۇق...

كەچقۇرۇنلۇقى "ئۈچلۈك ئۆيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ باش قوشۇشى بولدى.

"ھالقا"نىڭ ئۈچ ئەزاسىدىن باشقا خانىش ئايدىڭ ۋە توغرۇل-بەگلەر قاتناشتى. قىلىچ مەلۇماتچى سۈپىتىدە قاتناشتى. باش قوشۇش بۇغراخاننىڭ ئىشخانىسىدا بولدى.

بۇغراخاندىن باشقىلىرى كېلىپ بولدى.

ــ خان ئازراق كېچىكىپ كەلمەكچى. ئۇ، ئاۋۋال قىلىچ ئۆزىنىڭ سەپىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرسۇن، دېدى، ــ دېدى خانىش ئايدىڭ.

قىلىچ مەلۇمات بەردى. ئىككى ئىش ئۈستىدە: بىرى، ساما-نىلارنىڭ ئېزىشى ئاستىدىكى تۈرك ئۇلۇسلىرىنىڭ ئەھۋالى؛ يەنە بىرى، غۇلامخان بىلەن كېلىشكەن توختام توغرىسىدا سۆزلىدى. بىرىنچى مەسىلە ئۈستىدە سۆزلىگەندە، ئولتۇرۇشتىكىلەر قىزىقىپ ئاڭلىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ دىققىتى كېيىنكى مەسىلىگە كۆپرەك يۈزلەنگەندى. ھەممەيلەن "توختام"نى بىلىشكە بەك قىزىقاتتى.

شۇڭا، قىلىچ بۇ مەسىلىگە كۆچكەندە، كەيپىيات باشقىچە بولدى. ئەمىر ئەبۇ ئەلىنىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە بولغان دوستانە سەممىيەتىنى، سۇتۇق بۇغراخاندىن چوڭ ئۈمىدلەرنى كۈتىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ئولتۇرغانلار خۇشال بولۇپ جانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ توختامنىڭ "بۇغراخان قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى ئىچكى جەھەتتە ماسلىشىدۇ؛ غەزنە ئەمىرى سىبۇق تېكىن بولۇشىدۇ" دېگەن مەزمۇنى ئېيتىلغاندا، ئولتۇرغانلار كۈلۈمسىرەپ، بىر-بىرىگە قاراپ جانلىنىپ كېتىشتى.

— بۇنىڭغا ئىشەنچلىك تۈگەلمۇ؟ — دەپ سورىدى ئارسلان قىلىچتىن.

— گەپ يوق! — دەپ كەسكىن جاۋاب بەردى قىلىچ.

— سىبۇق تېكىننىڭ قوشۇلۇشىغا ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ — دېدى گۇمانلىنىپ توغرۇلبەگ، — ئەمىر سىبۇق تېكىن ئەبۇ ئەلىنىڭ ئىشەنچلىك دوستى ئىكەن، غۇلامخاننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇلار كېلىشىپ قويغان چېغى بار، — دەپ چۈشەندۈردى قىلىچ ۋە يەنە، — سىبۇق تېكىن بىزنىڭ تۈرك ئۇلۇسىدىن ئىكەن، — دەپ قوشۇپ قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قىلىچ سامانىلارنىڭ بۇ ياققا باستۇرۇپ كېلىشى توغرىسىدا، نۇھ ئىبن مەنسۇرنىڭ قاراخانىلار ئېلىنى بېسىۋالماقچى بولغانلىقى، ئۇ بۇنىڭغا تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى، لېكىن، نۇھ مەنسۇرنىڭ قاچان چوڭ يۈرۈش قىلىدىغانلىقىغا ئېنىق بىرنېمە دېگىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى. "بۇ يېقىن يىللاردا ھەرىكەت قىلالماس، ئۇلارغا كۈچىنى ئۇلغايتىشقا ۋاقت كېرەك بولىدۇ" دېگەن سۆزىنى يەتكۈزگەندە، ئولتۇرغانلار غۇلغۇلا قىلىشتى.

— ئۇلارنىڭ بېسىپ كېلىشى چوقۇم، — دېدى خانىش ئايدىڭ، —

ياغىغا ۋاقىت كېرەك بولسا، بىزمۇ ۋاقىتتنى قولدىن بەرمەي تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك!

— توغرا!، شۇنداق! — دەپ قوشۇلدى باشقىلار.

— بىراق، بۇ يىل كۈزدە ئۈلار چېگرىدىن بېسىپ كىرىپ بىر سىناق جېڭى قىلار ئىمىش، — دېدى قىلىچ ئاگاھلاندۇرۇپ.

بۇ سۆز ئولتۇرغانلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ يىل؟! سىناق جېڭى!؟" "دېيىشتى بەزىلەر بىر-بىرىگە قارىشىپ.

— بۇ ئېنىق خەۋەرمىكەن — دەپ سورىدى بىلگە تېكىن.

— بۇ سۆزنى ئەبۇ ئەلى كېسىپ ئېيتىپتۇ، سۇتۇق بۇغراخانغا چوقۇم يەتكۈزۈش كېرەك دەپتۇ، — دېدى قىلىچ ۋە، — غۇلامخانمۇ بۇ خەۋەر ئېنىق دېدى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— شۇنداق، گەپ ئېنىق، — دېدى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا، — ئاۋۋال بىلىمىزنى تۇتۇپ سىناپ باقماقچى. بىلىمىز بوش بولسا، ئېلىپ ئاتماقچى!

— توغرا گەپ، — دېدى ئۆيگە كىرىپ كېلىۋاتقان بۇغراخان، — بىلىمىزنى مەھكەم باغلاش كېرەك. سىناپ باقسۇن، — ئۇ ھۆرمەت قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرغان ئۆيدىكىلەرنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى-دە، ئۆزىمۇ ئولتۇردى، — قىلىچ، سۆزلەپ بولدىڭىزمۇ؟

— سۆزلەپ بولدۇم، ھەممىنى سۆزلەپ بولدۇم.

— قېنى، تالقىلايلۇق، تەييارلىق قىلىش كېرەك، — بۇغراخان بىرئاز ئويلىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بەلنى مەھكەم باغلاش كېرەك، ياغى تۇمشۇقىنى تىققىدەكەن، ئۇرۇپ ياندۇرۇش كېرەك. ئۇرۇپ ياندۇرالايمىزمۇ، يوق؟ بىلىمىزنى سالماقلاپ باقايلۇق. گەپ چېرىك قوشۇنىنىڭ كۈچىدە.

— چېرىك قوشۇنىنىڭ كۆچى يامان ئەمەس — دېدى ئارسلان، — ئۇزاقى يىلى "ئۈيغۇرۇش ھالقىسى" قوغدىنىشنى كۆچەيتىش توغرىسىدا قارار چىقارغاندىن بېرى چوڭ ئىلگىرىلەش بولدى. بىراق كۆچنى رەتلەش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك ئىدى...

— قانداق قىلىپ؟ — سورىدى بۇغراخان

— قوشۇندا چېرىك سانى ئاز ئەمەس، — دېدى توغرۇلبەگ، — ھازىر، بىرى، قورال-ياراغنى ياخشىلاش كېرەك؛ يەنە بىرى، چېرىكلەرنىڭ ئەل ئۈچۈن جاننى ئايىماي جەڭ قىلىش غەيرىتىنى كۆچەيتىش كېرەك. باشقا چېرىك قوشۇنلىرىنىمۇ قادىنلار قوشۇنىغا ئوخشاش يېتىشتۈرۈش كېرەك.

بۇغراخان كۈلۈپ خانىش ئايدىڭغا قاراپ قويدى.

— دېمىسىمۇ، قادىنلار قوشۇنى بەك ياخشى، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — بارسىڭىز كۆرسىز. يۈلتۈز بىلەن قۇندۇز بوش كەلمىدى. ئۇلار ئۆز ئىستىكى بىلەن قوشۇنغا بارغان ئەمەسمۇ؟

— بىز ياغىنىڭ جەڭ قىلىش چارىسىنى تېخى ياخشى بىلمەيمىز، — دېدى باتۇرتاغا كالتە يۆتىلىپ، — سەن جەڭ قىلىۋاتقان ياغىنىڭ قانداق قىلىچ ئۇرۇشىنى بىلمىسەڭ، سېنىڭ قىلىچىڭ زايا كېتىدۇ، قىلىچ يەپ ئۆلىسەن.

— چېرىكلەر كۆچىنى ئۇلغايتىش ۋە جەڭ قىلىش چارىسىنى ئۆگىنىشتىن باشقا، يەنە بىر مۇھىم ئىش بار، — دېدى ئويىچان ئولتۇرغان ئىلىك ھاجىپ، — ياغىغا قارشى ئۆچلۈكنى ئاشۇرۇش، چېرىك ۋە چېرىكباشىلىرى تۆگۈل، پۈتكۈل ئەلگە: "ياغى بېشىڭنى ئالماقچى، يۇرتۇڭنى تالىماقچى، سەگەك بول" دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئاۋال يۇقىرى ئەمەلدارلاردىن باشلاش كېرەك. "جەڭ

قىلىپ ئۆلۈپ بېرىش نېمىگە كېرەك؟"، "ھەممەيلەن مۇسۇلمان، ئۇلۇغ باغدات خەلىپەمىزنىڭ غۇلاملىرى"، "بىرلىشىپ كەتسەك بولمى-دىمۇ؟"... دېگەندەك ئۆسەك سۆزلەر ئاز ئەمەس. بىز جەڭ تەييار-لىقىنى جاكالىغاندىن كېيىن بۇنداق پۈتلىكاشاڭلار چوقۇم كۆپىيىدۇ...

— توغرا گەپ، — دېدى بىلگە تېكىن قوشۇلۇپ، — بۇ خاتا تونۇشنى تۈگەتمەي، جەڭدە ئۇتۇپ چىققىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشنى ئوردۇنىڭ ئۆزىدىن باشلىماق كېرەك.

— بىلىشىمچە خەزىنە بوشاپ قالاي دېدى، — دېدى خانىش ئايدىلڭ، — بۇنىمۇ ئويلىشىش كېرەك، مېنىڭچە، ئاۋۇ يوغان قورساق-لارنىڭ يېغىنى ئاز-تولا شىلىش كېرەكمىكىن؟

باشقىلار كۈلۈشۈپ، باش لىڭشىتىپ قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.

"ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ ئولتۇرۇشى يېرىم كېچىگىچە داۋام قىلدى. چوڭ-كىچىك نۇرغۇن ئىشلار تالقىلاندى ۋە بىرلىككە كېلىندى. يىغىپ ئېيتقاندا: پۈتكۈل ئەلنى ئاياقتا تۇرغۇزۇش، ھەرقانداق كاشىلىلارنى بۆسۈپ، ئەلنى قوغداش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئەتىلا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ، چارە-تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىشقا قارار قوبۇل قىلىندى. كېڭەشمىدە ئارسلانبەگ ئاۋال سۆز قىلماق بولدى.

* * *

ئوردۇنىڭ كېڭەش سارىيىغا ئوردۇ ئەربابلىرى تۈگەل يىغىلغا-نىدى. ئەمەلدارلار سىياقىدىن ھېچ ئىش يوقتەك قىلغان بىلەن، كۆڭۈللىرى دەككە-دۈككىدە ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئوردۇدا تارالغان "مىش-مىش"لەر بىرەر چوڭ ۋەقە بولىدىغانلىقىدىن

دېرەك بېرەتتى. "بۇگۈنكى كېچەش ئادەتتىكى كېچەش بولماس..."
دەپ ئويلىشاتتى ئولچىلار ۋە ئەمەلدارلار. بەزىلەر جىمجىتلىقنى
بۇزۇپ، بىر-بىرى بىلەن پىچىرلىشاتتى، پىچىرلاشقاچ ئارىلاپ
ئىشىككە قارىشىپ قوياتتى.

ئىچكىرىنىڭ ئىشىكى "شارت" قىلىپ ئېچىلىشى بىلەنلا ھەممەيلەن
تەڭلا ئىرغىپ قوپۇشتى. سۇتۇق بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن
كىرىپ كەلدى. كۆپچىلىك ئىككى قولىنى ئالماشتۇرۇپ مەيدىسىگە
قويۇپ باشلىرىنى ئەگدى. ئۇلار بۇغراخانغا قارىسىغان بولسىمۇ،
قاتتىق باسقان قەدەم ئاۋازىدىن ئۇنىڭ جىددىي كەيپىياتىنى بىلىپ
تۇراتتى. خان بىلەن خانىش تۆردىكى ئورۇندۇقلار ئالدىغا كېلىپ
توختىدى:

— ساق بولۇڭلار! — دېدى بۇغراخان سۇرلۇك، چوس ئاۋاز
بىلەن.

— ئۇلۇغ خاقانىمىز ئامان بولغاي! — دېدى كۆپچىلىك باشلىرىنى
يەنىمۇ ئېگىپرەك يوغان، تەڭ ئاۋاز بىلەن. بۇ ئاۋازلاردىن ساراي
گۈلدۈرلەپ كەتتى.

بۇغراخان باشقىلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىمۇ
ئولتۇردى.

ئولتۇرغانلار يەر ئاستىدىن بۇغراخانغا قارىشاتتى. ئۇ قاپاقلىرى
سېلىنغان، ئويچان، سۇرلۇك كۆرۈنەتتى. ھەممە جىمجىتلىق
ئىچىدە ئۇنىڭ سۆزلىشىنى كۈتەتتى.

— ئەلگە ئاپەت كەلمەكتە، يارانلار، — دېدى ئۇ سالماق،
يوغان ئاۋاز بىلەن، — ياغى بېسىپ كەلمەكچى، ئۇلار يۇرتىمىزنى
ۋەيران قىلماقچى، بىز ئېلىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاتلىنىشىمىز

كېرەك. بۈگۈنكى كېڭەشمىزدە مۇشۇ ئىشنى تاللىشىمىز كېرەك. چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى ئارسلانبەگ ئاۋال سۆزلىسۇن.

ئارسلانبەگ كېڭەشكە تەپسىلىي چۈشەنچە بەردى. ئۇ سامانىلار خانى نۇھ II ئىبنى مەنسۇر قوشۇن ئەۋەتىپ ئەلنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرمەكچى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قايسى ئىشلارنى قانداق قىلىش لازىملىقىنى سۆزلىدى. ئۇ مۇنداق تەلەپ ۋە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى:

"پۈتكۈل ئەلنى ئاياقچا تۇرغۇزۇپ دۆلەتنى قوغداشقا ھەرىكەتلەندۈرۈش"

"چېرىك كۈچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش"

"ھەممە ئىشنى قوغدىنىش جېڭىگە قارىتىش"

"خەزىنىنى تولۇقلاش، جەڭگە كاپالەتلىك قىلىش"

"يەتتەسۇ ئىلىكخانى بالدۇرراق جەڭگە راسلىنىش، باشقا ئىلىكخانلار ۋە باشقا خانلىقلار تەييار تۇرۇش".

دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە قوپۇپ تازىم قىلىپ ئاۋال سۆز ئالدى:

— ئەلنى قوغداش ياخشى ئىش، — دېدى ئۇ بېشىنى سىلىكىپ، ساقىلىنى گىلدىڭلىتىپ، — قان تۆكۈلۈشنى ئاللا راۋا كۆرمەيدۇ. يەنە كېلىپ، سۇلتان مەنسۇر خان دىنىي قېرىندىشىمىز، ھەممىمىز مۇسۇلمان،... شۇڭا، ئىشنى يەنىمۇ ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن ئويلاپ كۆرسەك...

— ئاللا ئۇنىڭ قان تۆكۈشىنى راۋا كۆرمەمدىكەن؟ — دېدى ئاقارتىش ئىشلىرى ئولچىسى بىلگە تېكىن، — ياغى بېسىپ كىرىپ بېشىمىزنى ئالسۇنمۇ، بىز "مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز" دەپ بېشىمىزنى

تۇتۇپ بېرەيلۇك؟ بۇ بولمىغۇر گەپ!

— ئەگەر ئۇ بىزنى قېرىنداش دەپ بىلسە، بىز ئۇنىڭغا قېرىنداش، — دېدى باتۇرتاغا پەس، لېكىن كەسكىن ئاۋاز بىلەن، — ئۇ بىزگە ياغىلىق قىلسا، بىزمۇ ئاڭا ياغى. ياغىغا باش ئېگىش — گۇناھ، بەگ بىلگە، بۇنى بىلىشىڭىز كېرەك!

بەگ بىلگە "ھە، ھىم..." دەپ يەنە سۆز قىلماقچى بولغان ئىدى، لېكىن، باشقىلارنىڭ قارشىلىقى بىلەن پېشانىسىنى تېرىتىپ ئولتۇرۇپ قالدى.

— خەزىنىنى قانداقچە تولۇقلاش كېرەك؟ — دېدى تېكىن ئاغىچى سۆز ئېلىپ، — جەڭ بولسا، پۇل ئاز كەتمەيدىغانلىقى ئېنىق.

— پۇل يەتمەيدۇ، دەپ ياغىغا تىز چۆكۈش كېرەكمۇ؟ — دېدى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ، — پۇلنىمۇ تېپىش كېرەك، جەڭنىمۇ قىلىش كېرەك.

— ئەمەلدارلار، ئاۋۋال ئوردۇ ئەمەلدارلىرى خەزىنىگە ئازراق قول سوزىدىغان بولسۇن، بەلكى ياردەم قىلسۇن. باشقىلاردىنمۇ ئېلىش كېرەك.

— كىمدىن ئالىمىز؟ ياساق ئاز ئەمەس، — نارازىلىق بىلدۈردى ياساق ئۇلچىسى بۆرىبەگ.

— يوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئازراق شىلىش كېرەك، — دېدى خانىش ئايدىڭ، — ئۇ بىچارىلەرگە ياردەم قىلىش كېرەك-تە، ئېغىناپ ماڭالماي قاپتۇ. قانداق دېدىم، تېكىن ئاغىچى؟ — خانىش ئۇنىڭغا كىنايىلىك بىلەن كۈلۈپ قارىدى، باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— ھە، خوش، شۇنداق، ھەئە...، — دېدى تېكىن ئاغىچى ھودۇقۇپ.

كۆپچىلىك يەنە كۈلۈشتى.

— چېرىك قوشۇنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چېرىك ئېلىش كېرەك، — دېدى ئىلىك ھاجىپ، — لېكىن نامراتلاردىن ئېلىش، بايلاردىن ئالماسلىقنى توسۇش كېرەك. بايلار نامراتلارغا چېرىك سېلىق سالىدىغان، كۆك-مالايلىرىنى ئۆز ئوغلى ئورنىغا بېرىدىغان ئىشلارنى چوقۇم چەكلەش كېرەك. بويسۇنمىغانلارنى جازالاش كېرەك.

— ھەممىنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك، — دېدى بۇغراخان جىددىي ھالدا، — دىنىي ئىشلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە. بىز ئۇلۇغ دىنىمىزنى ساقلىشىمىز كېرەك. ئەلۋەتتە، شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئەل خاراپ بولسا، بودۇن خارلانسا دىننى ساقلىغىلى بولمايدۇ. بىز بېسىپ كەلمەك بولغان ياغىغا قارشى تۇرىمىز. ھازىر ئالۋان-ياساق جىق، كىشىلەر نارازى بولماقتا. شۇنداق تۇرۇقلۇق، خەزىنە بوشاپ قالدى. ئالىنغان ئېلىمىلار قەيەرگە كەتتى؟ تېگىن ئاغىچى، بۆرىبەگ، سىلەر بۇنىڭغا جاۋاب بېرىشىڭلار كېرەك، — خان ئۇ ئىككىسىگە غەزەپ بىلەن قارىدى، ئۇلار باشلىرىنى تۆۋەن ئەگدى، — ھە، جاۋاب بېرەلمەيسىلەرغۇ؟ ئاۋۋال ئۆزەڭلارنىڭ قولۇڭلار پاكىز ئەمەس، باشقىلار بىلەن شېرىك سىلەر. "قويىنىم ئوغرى، قولچۇم ئوغرى". ئەل پۇلى، دۆلەت بايلىقى غەيرىي يانچۇقلارغا كىرىپ كەتمەكتە، نامراتلار ئېزىلمەكتە، بايلارنىڭ قورسىقى يوغىنىماقتا. خانىش ئايدىڭ راست ئېيتتى. ئۇلارنىڭ يىغىنى شىلىش كېرەك. ئىلىك ھاجىپ، يارلىقنى ئوقۇڭ.

ئىلىك ھاجىپ ئورنىدىن قوپۇپ، قولىدىكى يۆگەكلىك قېلىن ئاق قەغەزنى ئاچتى، ھەممەيلەن "گۇرر" قوپۇشتى ۋە ھۆرمەت بىلەن

تەق تۇرۇشتى. ھاجىپ سۈرلۈك ئاۋاز بىلەن يارلىقنى ئوقۇشقا باشلىدى:

"قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى:

ئېلىكخانلارغا، خانلىقلار، ئۇلۇس ۋە ئۇلۇس ئۆيۈملىرىغا، بارلىق چېرىك ۋە چېرىكباشلىرىغا، جىمى خىزمەتچى ۋە ئەمەلدارلارغا، جىمى بودۇن ۋە ئەلكۈنگە!

بىزنىڭ ئەلگە ياغى كەلمەكچى!

بۈگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك!

پۈتكۈل ئەل دۆلەتنى قوغداشقا ئاتلىنىش كېرەك!

چېرىك كۈچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك. كىم چېرىك بولۇشقا لايىق بولسا شۇ چېرىك بولسۇن.

خەزىنىنى كۆپەيتىش كېرەك. پۇلى بارلار جەڭگە ياردەم قىلىشلىرى كېرەك.

بۇ يارلىققا قارشىلىق قىلغانلارغا جازا بېرىش كېرەك.

ئۇلۇغ قاراخانلار خاندانلىقىنىڭ بۇغرا خانى سۇتۇق ئابدۇكېرىم

بارس يىلى تۆتىنچى ئاي،

قەشقەر."

ھەممەيلەن يارلىققا قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

— كېڭەشىمىز تۈگىدى، — دېدى بۇغراخان ئورنىدىن قوپۇپ، ئاندىن، — ئۇلار كېلىشتىمۇ؟ — دەپ سورىدى بارسبەگدىن.

— كېلىشتى، — جاۋاب بەردى بارسبەگ.

— قېنى يۈرۈڭلار، چىقىپ يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مەسلىھەت-

لىشەيلى، ــ دېدى بۇغراخان ۋە خانىش ئايدىڭ بىلەن باش ئېگىپ تۇرغان ئوردۇ ئەمەلـدارلىرىنىڭ ئارىـسـىدىن مېھمانـخانا تەرەپـكە ماڭدى...

ــ ئۇلۇغ بۇغراخان كىردى! ــ دەپ يوغان ئاۋاز بىلەن جاكالىدى ئىشىك ئاغىسى.

سارايدىكى مېھمانلار "گۇر" قىلىشىپ قوپۇشتى ۋە بۇغراخاننى كۆرۈش بىلەنلا:

"ئۇلۇغ خاقانىمىز ئامان!" دەپ سارايىنى گۈلدۈرلىتىپ بىر ئېغىز-دىن ۋارقىراشتى.

سۇتۇق بۇغراخان مېھمانلار بىلەن ئامانـلاشقاندىن كېيىن ئارقى-سىغا قاراپ ئوردۇ ئەربابلىـرى بىلەن بىلـلە تۇرغان ئىلىك ھاجىپقا:

ــ قېنى، ھاجىپ، يارلىقنى ئوقۇڭ، ــ دېدى.

ئىلىك ھاجىپ يارلىقنى ئوقۇۋاتـقانـدا، بۇغـراخان ئىلـگىرى-كېيىن تۇرغان كىشىلەرگە قاراپ چىقتى. ئالدىنقى قاتاردا تۇرغانلار-نىڭ كايىلىرى شايە بەلباغ ئۈستىگە بەقەسەم چاپان، باشلىرىغا دۇخاۋا تەلـپەك كىيـگەن، كايىـلىـرى كەمـچەت ياقىـلىق پۈچـقاق جۇۋا، ئۆرە كەمچەت تۇماق كىيگەن، ساقاللىرى پارقىراپ، يۈزلىرى ياغلى-شىپ تۇرغان "يوغان قورساقلار" ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە ئاۋۇلارغا قارىغاندا ئاددىيـراق، لېكىن سۆلەتـلىك كىيىنـگەن ئۇزۇن ساقال، كەكە ساقالـلىق بايـلار قول قوشـتۇرۇپ، باش ئېـگىـپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇ ئەلدە تۇغۇل، كۆنچىـقىشـتىن كۈنپېتىشـقىچە داڭ چىقارغان، بەزىـلـىرى خان ئەۋلادلىرىـدىن بولغان تۆرىـلەر، سودىـگەرلەر، ئوتـلـىغان-يۈزلىگەن يېزا-كەنتـلەرنىڭ خوجايىـنى بولغان ئېكىتارلار، زېمىندارلار، يۈزلەپ ئات-تۆگىـسى بار كارۋانچى-

لار... بار ئىدى، سۇتۇق بۇغراخان ئىنتايىن چاپسان ئۆسۈۋاتقان بۇ
بايلارنى ئانچە ياخشى كۆرمىسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ نەزىرىدە بۇ
بايلار بولمىسا بولمايدىغاندەك قىلاتتى، "قىزىق ئىش؟! چوڭ
قولدار بايلار يوقالدى دېسەك، ئەمدى ئۇلاردىنمۇ جىق چوڭ بايلار
چىقتى..." دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئۇ بايلارنىڭ پۇلى نەدىن كەلگەنلى-
كىنى، ئامراتلار ئەمگىكى ھېسابىغا بۇلارنىڭ قورساقلىرى يوغىناۋات-
قانلىقىنى بىلسىمۇ، بۇ ئىش قانداقتۇر توغرا بولۇۋاتقاندەك سېزەتتى.
سۇتۇق قولدارلىقنى يوقاتتىم دەپ پەخىرلىنەتتى، بۇنىڭ ئامراتلارغا
نىسبەتەن ئېيتقاندا "نوقتىنى ئېلىپ يۈگەن سېلىش" ئىكەنلىكىنىمۇ
ئۇ چۈشىنەتتى. لېكىن "بۇلار بولسىمۇ يامان ئىش ئەمەس ئىكەن،
كېرەك بولغاندا خەزىنىگە لازىم بولىدۇ..." دەپ ئويلىدى ئۇ شۇ تاپتا
ئۇلارغا يەنە بىر قاراپ چىقىۋېتىپ. لېكىن بىردىنلا بىلگە تېكىن
بىلەن ئىلىك ھاجىپنىڭ: "بۇ مەرەزلەرنى كىشىلەرنىڭ شىللىسىدىن
ئېلىپ تاشلىمىغۇچە، ئامرات بودۇن ئەركىن بولالمايدۇ" دېگەن
سۆزلىرى يادىغا چۈشتى. "بۇنداق دەيدىغانلار كۆپىيىپ يۈزلىگەن-
مىڭلىغان بىلگە تېكىن، ئىلىكلەر چىقماقتا. تارىخچى بودۇن بۇلارنى
قوللىماقتا..." دەپ ئويلىدى بۇغراخان. ئۇ بۇ سۆزلەرنىڭ توغرى-
لىقىنى ئىقرار قىلاتتى. لېكىن، بارغانچە كۆپىيىۋاتقان بايلارنى
ئۆزىگە يۆلەنچۈكتەك ھېسابلايتتى. دۆلەتنىڭ ئاساسىي يۆلەنچۈكى،
مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئاساسىي ئەمگەك ئىگىلىرى
ئىكەنلىكىنى، قانداق قىلغاندا بۇ ئۇلۇغ كۈچنىڭ رولىنى ياخشى
جارى قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئۇ چۈشەنمەيتتى، ياكى چۈشىنىشنى
خالىمايتتى. سۇتۇق ئۇنىمۇ، بۇنىمۇ رەنجىتمەي دۆلەتنى ئۇلغايتىشنى
ۋە ئەلنى پاراۋان قىلىشنى ئويلايتتى. لېكىن، بارغانسېرى قىستاپ

كېلىشقاتقان بۇ ئىككى چوڭ تاغ ئۆزىنى بېسىپ كېتىدىغاندەك دەھشەتلىك كۆرۈنەتتى. "قانداق قىلغان ياخشى؟" دەپ ئويلايتتى ئۇ ھامان.

بۈگۈنمۇ شۇ سوئال ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلدى. "ھازىرقى گەپ — ئەلنى قوغداش، ھەممىنى مۇشۇنىڭغا بويسۇندۇرۇش، ئۇلارنىڭ پۇلىنى ئېلىپ تۇرايلۇق، كېيىن بىر گەپ بولار" دەپ ئويلىدى ئاخىرى ئۇ.

— يارلىقنى ئاڭلىدىڭلار، — دېدى بۇغراخان ئىلىك ھاجىپ يارلىقنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، — قېنى، ئەلنى قوغداشقا سىلەر قانداق ياردەم قىلالايسىلەر؟

— خانىدانلىقنىڭ يارلىقىنى قوغدايمىز، — دېدى بىرسى ئالدىنقى قاتاردىن، — بىز چوقۇم ئىشىنىمىزكى، ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ باشچىلىقىدا...

— بىزگە قۇرۇق گەپ كېرەك ئەمەس، — دېدى بۇغراخان، — راستىنى ئېيتقاندا، خەزىنىمىز بوشاپ قالدى. جەڭگە پۇل كېتىدۇ. ھازىردىن باشلاپ بىر يىل ئىچىدە قېنى كىم قانچە چېرىكنى باقىدۇ؟ توغرۇل سۇباشى، بايلارغا ھېساب كۆرسىتىپ بېرىڭ.

توغرۇلبەگ قوينىدىن خەت پۈتۈلگەن بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇدى:

— بىر چېرىك ئۈچۈن: كىيىم ئەللىك تەڭگە، قورال-ياراغ ئەللىك تەڭگە، جابدۇقلۇق بىر ئات ئىككى يۈز تەڭگە، تاماق كۈنىگە بىر تەڭگىدىن بىر يىلغا ئۈچ يۈز ئاتمىش تەڭگە. ھەممىسى بولۇپ بىر چېرىككە ئالتە يۈز ئاتمىش تەڭگە كېتىدۇ. ئون چېرىككە ئالتە مىڭ ئالتە يۈز تەڭگە، يۈز چېرىككە ئاتمىش ئالتە مىڭ تەڭگە، مىڭ چېرىككە ئالتە يۈز ئاتمىش مىڭ تەڭگە.

— خوش، قېنى، كىم قانچىلىك چېرىكنى بىر يىل باقىدۇ؟ — دېدى سۇتۇق ھەممىسىگە سىناق بىلەن قاراپ. ئۇنىڭ كۆزى كېلىپ كەمچەت ياقىلىق پۇچىقاق جۇۋا، ئۆرە كەمچەت تۇماق كىيگەن بەردى بايغا تىكىلدى. باشقىلارمۇ شۇنىڭغا قاراشتى. ئۇلار ئەلدە داڭقى بار بۇ باينىڭ ئاتىغان سانىنى ئۆلچەم قىلىشماقچى ئىدى. سۇتۇق بۇغراخانمۇ ئۇنىڭ قانداق باشلاپ بېرىشىگە دىققەت قىلىپ قاراپ تۇراتتى.

بەردى باي قوينىدىن ياغلىقىنى ئېلىپ تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن پېشانە تەرىنى ئېرتتى. ئۇ قانداق ئېغىز ئېچىشنى بىلمەي قىينىلاتتى. "قانچىلىك دېيىش كېرەك؟ جىق دېسەڭ، يۈرىكىڭ قىيمايدۇ، ئاز دېسەڭ، خاننىڭ ئاچچىقى يامانراق تۇرىدۇ. بەش يۈز دەيمۇيا؟ ياق، بەك جىق. ئىككى يۈز دېسەم بولارمۇ؟ بۇمۇ كىچىك سان ئەمەس. ئاۋال "يۈز" دەپ تۇراي. بولمىسا يەنە قوشارمەن..."بەردى باي بۇ ئېغىر تاغنىڭ ئاستىدىن قانداق قۇتۇلۇشنى ئازاب بىلەن ئويلاۋاتقاندا، بۇغراخاننىڭ ئاۋازى ئۇنى چۆچۈتىۋەتتى.

— بەردى باي! ھەممەيلەن سىزنىڭ باشلاپ بېرىشىڭىزنى كۈتمەكتە.

— ھە، ھە... شۇنداق... مەن... — تىلىنى يالاپ تۇكۇرۇكىنى يۇتتى بەردى باي، — مەن يۈز چېرىكنى بېقىشقا... شۇنداق قىلىپ بىر چېرىك ئۈچۈن ئالتە يۈز ئاتىمىش بولسا، جەمئىي ھېسابى ئاتمىش ئالتە مىڭ تەڭگە بەرسەم... — ئۇ يەنە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي دۇدۇقلىنىپ تۇرغاندا بۇغراخان سۆزىنى بۆلۈۋەتتى:

— ياخشى باشلىدىڭىز، باي. باشقىلارنىڭمۇ غەيرىتى تايىنلىق.

كېيىنىنى پىچىپ بەرمىسە ماتاغا قاچا ئورىيالمايدىغان ئوخشايسىلەر.
بىز پىچىپ بېرەيلى، — ئۇ ئارقىسىغا قاراپ دېدى، — ئىلىك هاجىپ، پىچىمىڭىزنى ئېيتىپ بېقىڭا.

ئىلىك هاجىپ قولىدىكى ئوراقلىق قەغەزنى ئېچىپ ئوقۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، بايلار ئۆزلىرىنى يوقاتقان هالدا ئۇنىڭغا تەلمۈرۈشتى. هەرقايسىسى هەر خىل سىياقتا گويا ئۆلۈم هۆكمىدەك بىر دەهشەتنى كۈتۈشەتتى. هاجىپ ئاۋازىنى يوغان چىقىرىپ پۈتۈكلى ئوقۇدى:

— بەردى باي ئىككى مىلڭ چېرىك، بىر چېرىك ئۈچۈن ئالتە يۈز ئاتمىش تەڭگىدىن هېسابلىغاندا جەمئىي پۇلى: بىر يۈز ئوتتۇز ئىككى تۈمەن تەنگە...

ساراي "گۈرر..." قىلىپ قالدى. بەردى باي چىرايى تاتىرىپ ئارقىسىغا داجىغانىدى، يېنىدىكى ئىككى كىشى ئۇنى يۆلىۋالدى.

— "ئالىمچى ئارسلان، بېرىمچى سىچقان" دېگەن مۇشۇدە، باي، — دېدى بۇغراخان كىنايىلىك كۈلۈپ، — سىز ئالغاندا تۈمەننىڭ كىشى زارلىغان ئەمەسمىدى؟ ئوقۇڭ ئىلىك هاجىپ.

هاجىپ ئەلسىز كىشىلەرگە بۇ "دەهشەتلىك هۆكۈم"نى ئوقۇپ بەردى. ئۇنىڭ تىزىمىدىن مۇنداق هېساب كېلىپ چىقتى:

"بىر باي — بەردى باي ئىككى مىلڭ چېرىك ئۈچۈن بىر يۈز ئوتتۇز ئىككى تۈمەن تەڭگە؛ ئون بەش باي بىرى مىڭدىن، بەش مىلڭ چېرىك ئۈچۈن توققۇز يۈز توقسان تۈمەن تەڭگە؛ يىگىرمە ئالتە باي بىرى بەش يۈزدىن ئون ئۈچ مىلڭ چېرىك ئۈچۈن سەككىز يۈز ئەللىك سەككىز تۈمەن تەڭگە؛ ئەللىك باي بىرى يۈزدىن، بەش مىلڭ چېرىك ئۈچۈن ئۈچ يۈز ئوتتۇز تۈمەن تەڭگە؛ جەمئىي توقسان ئىككى باي، ئوتتۇز بەش مىلڭ چېرىك ئۈچۈن ئىككى

مىڭ ئۈچ يۈز ئون تۈمەن تەڭگە...»

سارايدا غۇلغۇلا، غودۇڭشىشلار ئاز بولمىدى. كۆزى قارىيىپ، بېشى ئايلىنىپ ئورنىدا ئولتۇرۇپ قالغانلارمۇ بولدى. ئارىلاپ ئىشلىدىغان ئاۋازلارمۇ ئاڭلىنىپ تۇردى. ئەگەردە ئوردۇ ئىچىدە خاننىڭ ئالدىدا بولمىسا يىغا-زارى كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى...

* * *

بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، سۇتۇق بۇغراخان چېرىك كۈچلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقتى. چېرىك قوشۇنلىرى ئاستانىسىنىڭ شىمالىدا، قورغاننىڭ نېرى يېقىدىكى تاغ باغرىدا سۇتۇق بۇغراخاننى كۈتەتتى. بۇغراخان تۈمەن دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، يېزىلار ئارىسىدىكى يول بىلەن يۇقىرى ئۆرلىدى. بۇغراخان ئالىي چېرىك كىيىمدە ئاق ئارغىماققا مىنگەن هالدا ئەتراپىقا سەپسېلىپ كېتىپ باردۇ. سول يېنىدا چىپار ئارغىماق ئۈستىدە خانىش ئايدىڭ، ئۇنىڭ يېنىدا ئون ياشلىق خان قىز ئالانۇرخان تورۇق ئاتقا مىنىپ، ئانىسىغا بىرنېمىلەرنى دەپ ماڭماقتا. بۇغراخاننىڭ ئوڭ يېقىدا ئون بەش ياشلىق خان ئوغلى تونىغان چاپچىپ تۇرغان جەدە قاشقىغا مىنىپ ماڭماقتا. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىلگە تېكىن، ئارسلان، ئىلىك هاجىپ، قىلىچ، بارسبەگلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوردۇنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكباشلىرى، نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر كەلمەكتە. بۇغراخاندىن ئون غۇلاچچە ئالدىدا ئىككى يانغا قاتار تىزىلغان ئاتلىق قارۇغچىلار، قاتارنىڭ باش ئوتتۇرىسىدا ئەركىن كېتىپ باراتتى.

تاغ باغرىدا تۇغ-ئەلەملىك قوشۇنلار كۆرۈندى. تۇغلار

يەلپۈلدىمەكتە، نەيزە، تۆمۈر قوياقلار پارقىرىماقتا. بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە، خان ئوغۇل بايتاش بىلەن توغرۇلبەگ ئاتلىرىنى يۈرۈتۈپ ئالدىدىن كەلدى. بۇغراخانلار توختىدى. ئالدىدىكى قاراۋۇلچىلار ۋە ئەركىنمۇ توختاپ يول بەردى. خان ئوغۇل بىلەن سۇباشى توغرۇلبەگ ئۈچ-تۆت غۇلاچچە نېرىدا توختاپ، يالاڭ قىلىچىنىڭ پەينىكىنى پېشانىلىرىگە قويۇپ، ئۆزەڭگىدە تىك تۇرۇپ تەڭ ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشىگە قوشۇن تەييار!

بۇغراخان ئۇلارنىڭ باياناتىغا ھۆرمەت بىلدۈردى. خان ئوغۇل بىلەن توغرۇلبەگ ئاتلىرىنى بۇرىدى، قاراۋۇلچىلار يەنە قاتارلاندى، ئەركىن قاتار ئالدىغا چۈشتى. شۇ تەرىقىدە ئۇلار قوشۇن تەرەپكە قاراپ قوزغالدى.

بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭغا ئوخشاش بىر ئويدا كېتىپ باراتتى. باياتىن خان ئوغۇل بايتاش چېرىكچە سالام بەرگەندە، خانىش ئايدىڭنىڭ ۋۇجۇدىدا "شۇررىدە" قىلىپ بىر لەززەتلىك تۇيغۇ پەيدا بولغانىدى. خان بىلەن خانىش ئىختىيارسىز بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى. ھازىر بولسا خانىش ئايدىڭ چېرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن قاۋۇل ئوغلىنىڭ ئارقىسىدىن زوقلىنىپ قاراپ ئويلايتتى. "قاتارغا قوشۇلدى دېگەن مۇشۇ. دادىسىدەك قاۋۇل يىگىت بولدى. ئۇنىڭ تۇرقى ئەجەب دادىسىنىڭ ياشلىق ۋاقتىغا ئوخشايدۇ..." ئۇ ئىچ-ئىچىدىن ئوغلىغا سۆيۈنەتتى. ئۇنىڭ يۈزلىرىگە سۆيگۈسى كېلەتتى. بۇغراخان ئويلايتتى: "مانا قاراڭ، تۇنۇگۇنكى تەنتەك بالىنىڭ بۈگۈن يارىملىق يىگىت بولۇپ قالغىنىنى!" دېگەندەك، خان

ئوغۇل دادىسىنىڭ ياشلىقىغا چاپلاپ قويغاندەك ئوخشايتتى. بۇغرا خان ئوغلىنىڭ سىياقىنى ئويلىغاندا، ئۆزىنىڭ ياشلىقى ئېسىگە چۈشۈپ كەتتى: ئەنە ئۇنىڭ باتۇرتاغىنىڭ ھويلىسىدا قىلىچۋازلىق ئۆگىنىۋاتقان ۋاقتى... ئەنە، ئۇ ئوۋدا بىر توپ كىيىكنى قوغلىغان تايغاننىڭ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ... ئەنە ئۇ ئوردۇ تاغىسى ئوغۇلچاق بىلەن قىلىچلاشماقتا... ئەنە، ئۇ ئوردۇ سەيناسىدا توپلانغان كىشىلەرگە سۆز قىلماقتا... ئۇ ئوغلىنىڭ سۈرىتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. راستىنلا بەك ئوخشايدۇ، يېشىمۇ يىگىرمە. لېكىن، دەۋر ئوخشىمايدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا دادىسى تەخت تالىشىپ يۈرگەن بولسا، ئەمدى ئوغلى سۇباشى بىلەن بىللە خاندانلىقنىڭ قوشۇنىغا باشچىلىق قىلماقتا...سۇتۇق بۇغراخان بايتاشنى كىچىكىدىن تارتىپ ياخشى تەربىيىلىدى. بولۇپمۇ چېرىك ئىشلىرى جەھەتتە، ئۇنىڭغا يالغۇز چېرىكچە جەڭ ماھارەتلا ئەمەس، ئۇرۇش بىلىكى ئۆگەتتى. باشقا بىلىكلەرنى ئۆگىنىشكىمۇ كۆڭۈل بۆلدى. بايتاش كىچىكىدىنلا ھوشيار بالا ئىدى. ئوقۇلدا ئوقۇپ بىلىم ئېلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، كۆز قارىشىدا، چېرىك مەشغۇلاتىدا ئۇنىڭ ئىدراكى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقتى. ئۇنىڭ مومىسى تەركەن بېگىم بىلەن باتۇرتاغا چوڭ ئۈمىد بىلەن ئۇنى كۆزىتىپ كەلدى. "تەركەن بېگىم، كۆڭۈللىرى تىنچ بولغاي، خان ئوغۇل چوقۇم دادىسىنىڭ ئىزىنى باسىدۇ" دەيتتى باتۇرتاغا بايتاشقا مەسلىكى كېلىپ. ئايدىڭ بالىلىرىغا قاتتىق تەلەپچانىدى. بايتاشنىڭ تونىغان بىلەن ئالانۇرغا ئۈلگە بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. تونغانمۇ ئاكىسى بايتاشتىن قېلىشمايدىغاندەك قىلاتتى. ئالانۇر خېنىم قىز بولۇشىغا قارىماي، ھېلىتىنلا ئۆزىدىن چوڭ ئوغۇل بالىلار بىلەن بەسلىشىدۇ. ئوقۇل ئىچىدە

باللارنىڭ ئالدىدا، زېرەك خان قىز بولۇپ يېتىشمەكتە. سۇتۇق بۇغراخان بىرقانچە يىل ئىلگىرى بايتاشنى چېرىكلىككە بەردى. ئۇ توغرۇلبەگكە تاپىلاپ: "بونى قاتتىقراق بىر چېرىكباشىغا بېرىڭ. مەنسەپ بەرمىسۇن، بىر چېرىككە ئوخشاش كۆرسۇن." دېگەنىدى. توغرۇلبەگ خان ئوغلىنى قاتتىق قوللۇق، چېرىك ماھارىتى ئۈستۈن بولغان قۇتلۇق تومەنباشىنىڭ قوشۇنىغا ئەۋەتتى. خان ئوغۇل ئاتا-ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۆزىگە تەلەپچان بولدى. بەك چاپسان ئۆسۈپ، پىشىپ باردى. "يىگىت يارايدۇ! بىر قوشۇنغا باشچىلىق قىلىشقا كۈچى يېتىدۇ." دەيتتى قۇتلۇق تومەنباشى ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ.

بۇ قېتىم ياغمىغا قارشى ئۇرۇش ھازىرلىقى باشلىنىپ، جەڭگە قوماندانلىق قىلىش توغرۇل سۇباشىغا تاپشۇرۇلغاندا، سۇباشى خان ئوغۇل بايتاشنى خاندىن سورىۋالغانىدى. "جەڭنى كۆرسۇن، چېنىقسۇن" دېدى ئۇ خانغا. خان خانىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ رازى بولغانىدى، "ھازىرچە ئۇنىڭغا مەنسەپ بەرمەڭ" دېدى خان توغرۇلبەگكە. بۇگۈن خان ئوغۇلباشى بىلەن بىللە يۇقىرى دەرىجىلىك چېرىك ئەمەلدار سۈپىتىدە خانغا بايانات بەرمەكتە. ئۇنىڭ مەنسىپى يوق، لېكىن، خان ئوغۇل-دە. مۇشۇ مەنسەپمۇ يېتەرلىك. شۇنداق، گايىدا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، مەنسەپ دەرىجىسى يوق يۇقىرى ھوقۇقلۇق مەنسەپدارلارمۇ بولىدۇ. بەرىبىر ئۇ ئەتىكى خان، ھوقۇقنىڭ ھەممىسى شۇنىڭدا بولىدۇ، ئۇ پۈتكۈل خانلىق چېرىك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدۇ...

بۇغراخان قوشۇنغا يېقىنلاشتى. تۇتۇرگىنىڭ ئۈستىدىن باشلاپ

ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ يولىنى بېسىپ ئۆتۈپ، توققۇز ھۇجرىنىڭ ئارقىسىدا جەنۇبىي تاغ باغرى بىلەن سەپ تارتىپ تۇرغان قوشۇنلار ئەمدى ئۇچۇق كۆرۈندى. خاننى كۆرگەلىدىن كېيىن پۈتكۈل سەپ بويىچە كۆتۈرۈلگەن كۈچلۈك ئاۋاز كەڭ دالىنى ياڭرىتىۋەتتى. بۇ ئاۋاز-نىڭ ئىنكاسى تاغلاردا جاراڭلىماقتا ئىدى. ئاۋازغا دىققەت قىلىپ ئاڭلىغاندا "ئامان!..." دېگەن سۆزنى پەملىگىلى بولاتتى. سۇباشى توغرۇلبەگ خان ئوغۇل بايتاش بىلەن بىللە بۇغراخاننى قوشۇن سېپىنىڭ ئوڭ قانات بېشىغا باشلىدى. بۇ يەردە قادىنىلار قوشۇنى ئاتلىق سەپ تارتىپ تىزىلغانىدى. خان، خانىش يولداشلىرى بىلەن قوشۇنغا يېقىنلاشقاندا، ئوخشاش چېرىكچە كىيىنگەن، ئوخشاش ئاق ئاتقا مىنگەن ئىككى ئايال چېرىك باشى ئارغىماقلىرىنى ئوينىتىپ كېلىپ توختىدى ۋە قىلىچلىرىنى پېشانىلىرىگە قويۇپ جاراڭلاپ تۇرغان قوش ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ باياناتبەردى:

— قادىنىلار قوشۇنى ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بۇيرۇقىغا تەييار!

بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، زوق بىلەن ئۇلارنىڭ باياننى قوبۇل قىلدى.

بۇ ئايال چېرىكباشىلىرىنىڭ بىرسى — بەستلىك، تولۇق كەلگەن، قوشۇننىڭ تۇمەنباشى يۇلتۇز؛ يېنىدىكى جۇغى كىچىكرەك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرغان يەنە بىرسى بولسا تۇمەنباشىنىڭ ئورۇنباسارى قۇندۇز ئىدى. قادىنىلار قوشۇنى قۇرۇلغاندا، ئۇلار ئۆزلۈكىدىن بۇغراخانغا تەلەپ يېزىپ قاتناشقانىدى. ئارسلان يۇلتۇزنىڭ چېرىك قوشۇنغا بېرىشىغا قوشۇلدى. ئۇنىڭ چېرىكلەر ئارىسىدا، جەڭدە بىر چەبدەس ئەر كىشىنىڭ ئورنىنى باسالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. لېكىن ئارسلاننىڭ كۆڭلىنىڭ بىر يېرى رازى بولمىغان-

دەك قىلاتتى. "مەن قارشى ئەمەسمەن، ياش چوڭقىيىپ قالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن..." دېگەندە يولتۇز ئۇنىڭ سۆزىنى كېسىپ جىددىيلىك بىلەن: "ھە، سىز شۇنى دېگەندە باشقىلار نېمە دەيدۇ؟ مەن تېخى قىلىچ تۇتالايمەن." دېگەنىدى. ئەركىن بولسا راستىنى ئېيتقاندا، قۇندۇزنىڭ چېرىك قوشۇنىغا بېرىشىغا قوشۇلمايتتى. لېكىن، قۇندۇزنىڭ قەتئىيلىكىنى كۆرۈپ غىڭ قىلالمىدى. ئۇ سىڭلىسى بولغاندىن كېيىن قىلىچ بىرنېمە دەرمىكىن، دەپ ئۇمىد قىلغانىدى. قىلىچ بولسا "ئەل ئۈچۈن جان تىككەن ياخشى ئىش" دېدى. ئەمما ئۇنىڭ يۈرىكىنى تاش بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. ئۇ يالغۇز، مېھرىبان سىڭلىسىدىن ئەندىشە قىلاتتى.

قادىنلار قوشۇنى قۇرۇلغىنىغا ئاران ئۈچ يىل بولغىنىغا قارىماي، بەك چاپسانلىق بىلەن ئۆسۈپ، ئۇلغىيىپ باردى. ئاۋۋال مىڭ كىشىلىك بولۇپ، يولتۇز بىلەن قۇندۇز مىڭباشى، مىڭباشىنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كېيىن كۆپىيىپ، ھازىر بەش مىڭغا يەتتى. چېرىك سانى ئاز بولسىمۇ، كۆپىيىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، شۇنداقلا ئۇ قادىنلار قوشۇنى بولغىنى ئۈچۈن سۇباشى توغرۇلبەگ ئۇنى تۈمەنلىك قوشۇن ھېسابلىدى. باشلىقلىرىغا تۈمەنباشى، ئورۇنباسار تۈمەنباشى نامىنى بەردى. كىشىلەر بۇ قوشۇننى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنى ھۆرمەتلەپ: "قادىن قوشۇن" دەپ ئاتىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بۈگۈن تاغ باغرىغا تىزىلغان قوشۇنلار قۇتلۇق تۈمەنباشىنىڭ قوشۇنى، شىربەگ تۈمەنباشىنىڭ قوشۇنى ۋە چەبەر تۈمەنباشىنىڭ قوشۇنلىرى ئىدى. ھەرقايسىسى يىگىرمە مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. چەبەرنىڭ لەقىمى "بارس" ئىدى. كىشىلەر بۇ قوشۇنلارنى قىسقارتىپ "قۇتلۇق قوشۇن"، "شىر قوشۇن"، "بارس

قوشۇن" دەپ ئاتايتتى. خانلىق بۇ ناملارنى بېكىتتى. قوشۇنلارنىڭ بېشىغا قادىسىن قوشۇن قويۇلغان، خانمۇ بىرىنچى بولۇپ بۇ قوشۇنغا كەلدى.

يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز خانغا بايانات بەرگەندىن كېيىن، ئاتلىقلارنىڭ بېشىنى بۇراپ خاننىڭ ئالدىغا چۈشتى. خان ۋە خانىش يانلىرىدا قاتار تۇرغان بايتاش ۋە توغرۇل بىلەن يۇلتۇزلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى.

ئۇلار قوشۇنغا يېقىنلاشقاندا، يېڭىچە، لېكىن كۈچلۈك خاتۇنلار ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ھوگا ئاۋازلىرىدىن "ئامان..." دېگەن سۆزنى ئاران ئايرىغىلى بولاتتى. خان قوشۇنىنىڭ بېشىغا باردى. قوشۇن بېشىدا باشقىلاردىن پۇزۇرراق كېيىنگەن ئۈچ ئاتلىق چېرىك قىز بىر تۇغنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچلىق ئىككى ئاتلىق قىز تۇراتتى. تۇغ ئۇزۇن ئۈچ بۇرجەك قىزىل دۇردۇندىن تىكىلگەن بولۇپ، چەتلىرىگە سېرىق چۇچىلار تۇتۇلغان، ساپ تەرىپىگە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ توققۇز شاخلىق دۆلەت بەلگىسى زەر سېرىق يىپ بىلەن چېكىلگەن، ئۇنىڭ تۆۋىنىگە ماش رەڭلىك يىپتىن "بۇغرا قوشۇن" دېگەن سۆز يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چېكىلگەن. تۇغنىڭ سېپى ئۇچىدا بىلەكتەك يوغان قىزىل پۆپۈكلەر ساڭگىلاپ تۇراتتى.

تۇغ تۇتقان چېرىكلەر ئارقىسىدا، يىراقتا بىر ئاتلىق قىز چېرىك "قادىسىن قوشۇن" تۇغىنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى. بۇنداق تۇغ ئايرىم قوشۇن تۇغى بولۇپ، ئۇزۇن تۆت بۇرجەك يېشىل رەختتىن، ساپ تەرىپىگە ئوقيا بەلگىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن نامى زەر سېرىق مەشۇت يىپتىن چېكىلگەن، سېرىق گىرۋەكلىك ئىدى، بۇغراخان

ئالدىغا كېلىپ تۇختىغاندا تۇغ بىر گەزچە ئېگىز كۆتۈرۈلدى. ياندىكى قىز چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پېشانىسىگە قويدى. بۇغراخان ئۆزەڭگىدە كۆتۈرۈلۈپ ئوڭ قولىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ شۇ پېتىچە قوشۇنغا بۇرىلىپ قاتتىق ئاۋاز بىلەن "قاداشلار ئامان!" دەپ توۋلىدى. قوشۇن بويىچە "بۇغراخان ئامان" دېگەن ئاۋازلار تەڭ كۆتۈرۈلدى. سۈتۈق بۇغراخان قوشۇننى بويلاپ ماڭدى، باشقىلار ئەگەشتى. دۇمباق-سۇنايى ئاۋازلىرى ياڭرىدى. خان ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چېرىكلەرگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. قوشۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە خان توختىدى. دۇمباق-سۇنايمۇ توختىدى. خان قوشۇنغا ئالدىنى قىلىپ "قاداشلار ئامان!" دېدى. قوشۇننىڭ "ئامان-ئامان!" دېگەن ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى...

بۇغراخان "قۇتلۇق قوشۇن"نىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. قۇتلۇق تۈمەنباشى ئاتلىق كېلىپ، يالاڭ قىلىچىنى پايىنكى بىلەن پېشانىسىگە قويۇپ: "قۇتلۇق قوشۇن ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بۇيرۇقىغا تەييار!" دېدى. خان جاۋاب ھۆرمىتى بىلدۈردى. كېيىن قۇتلۇق تۈمەنباشى خاننى قوشۇننىڭ بېشىغا باشلاپ باردى. بۇ يەردىمۇ ئۈچ ئاتلىق چېرىكلەر بۇغرا قوشۇن تۇغىنى، ئۇنىڭ كەينىدە "قۇتلۇق قوشۇن" تۇغىنى تۇتۇپ تۇراتتى. تۇغ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، خان ھۆرمەت بىلدۈردى. كېيىن قوشۇندىن ھال سورىدى، قوشۇن جاۋاب قايتۇردى. خان قوشۇننى بويلاپ ماڭدى، يىگىرمە مىڭ كىشىلىك بۇ قوشۇننىڭ ئالدىغا ئون قاتار پىيادە چېرىكلەر، ئارقىلىرىغا ئون قاتار ئاتلىق چېرىكلەر تىزىلغانىدى. خان دۇمباق-سۇنايلارنىڭ ئاۋازى ئاستىدا كېلىپ، ئوتتۇرىدا توختاپ قوشۇنغا سالام بەردى...

شۇنداق قىلىپ بۇغراخان "شىر قوشۇن" ۋە "بارس قوشۇن"نى-

ىمۇ ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن كۆزدىن كەچۈردى.

سۈتۈق بۇغراخان قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، خېلى رازىلىق بىلەن قايتتى. ئۇ ئات ئۈستىدە ئويلايتتى: "خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ياغى ئەللىك مىڭ چېرىك بىلەن كېلەر ئىمىش، بىزنىڭ ئاتمىش بەش مىڭ كىشى. ئۇنىڭدىن باشقا توغرۇلبەگنىڭ يەنە ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك تەييار كۆچى بار... چېرىك باشلىرى جەڭدە سىنالغان، پىشقان باتۇر. ياغىنىڭ كۆچىدىن ئۈستۈن كېلىپ ئۇنى چېكىندۈرۈشتە گەپ يوق... بەلكى ياغى بارلىق كۆچى بىلەن باستۇرۇپ كېلەر. يامان يېقىنى ئويلاش كېرەك. بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى ئەلنىڭ پۈتكۈل چېرىك كۈچىنى تەييار تۇرغۇزۇش كېرەك. يېڭىدىن يۈز مىڭ چېرىك ئالماقچى بولغان ئىشنى چاپسان ئورۇنلاش كېرەك..." خان بۇ قاراشلىرىنى يېنىدا كېتىپ بارغان ئارسلان، توغرۇلغا ئېيتتى. ئۇلار تولۇق قوشۇلدى. "توغرا، — دېدى ئارسلان، — بۇنىڭدىن باشقا، چېرىك يېشى قۇرامغا يەتكەنلەرنىڭ قاچان چاقىرىلسا شۇ زاماتلا كېلىشكە تەييار تۇرۇشلىرى ئۈچۈن بىر بۇيرۇق چاكالاش كېرەك". خان ئىلىك ھاجىپقا بۇيرۇق تەييارلاشنى تاپشۇردى.

ئالتىنچى باب

چېگرىدا جەڭ

چېگرىغا يېقىن قىشلاقنىڭ ئىككىلا تەرىپى ئىككى تەرەپ چېرىك قوشۇنلىرى بىلەن تولغانىدى. كۈزگى قۇياش نۇرى ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان بۇ قىشلاقنى قىزدۇرۇپ كۆتۈرۈلمەكتە. بۇ جايدىكى كۆچمەن ئاۋۇللار بىرنەچچە ئاي ئىلگىرىلا "يېغى بولغۇدەك" دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىچكىرىرەك كۆچۈپ كەتكەن. كۈنپېتىشتىن كۈنچىقىشقا قاراپ سوزۇلغان دالىنى ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلۈنگەن ئۆستەڭنىڭ سۈزۈك سۈيى تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ شوخ ئاقماقتا. ئوڭ ۋە سول ياقتىكى تاغ باغرىلىرىدا ئىككى قوش تىكىلگەن. قوشۇنلار سېپى ئىككى قانات بولۇپ ئۇزاق سوزۇلغانىدى.

بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىدا خان ئوغۇل بايتاشىنىڭ ۋە تۇغرۇلبەگنىڭ سۆلەتلىك قارا ئۆيى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقاتتى. بۇ قارا ئۆي ئۈستىدە "بۇغرا قوشۇن" دەپ چوڭ قىزىل خەت چېكىلگەن، قىزىل پۆپۈكلۈك يېشىل چېرىك تۇغى ھاۋادا مەغرۇر يەلپۈنمەكتە. ئوڭ قول تەرەپتە "قۇتلۇق قوشۇن"، سولدا "شىر قوشۇن" سەپ تارتىپ جەڭگە تەييار تۇرۇشۇپتۇ. ھەربىر قوشۇننىڭ سېپى ئوتتۇرىسىدا — ئالدىدا چېرىك تۇغىنى تىك تۇتقان ئاتلىق چېرىك، ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئارغىماققا مىنگەن تۇمەنباشى قارشى تەرەپتىكى

ياغى چۈشكۈنىگە كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇرماقتا. ھەربىر مىڭلىق قوشۇن ئالدىدا مىڭباشىلار ئوخشاشلا تۇرماقتا ئىدى. پىيادە چېرىكلەر ئارقىسىدا ئاتلىق چېرىكلەر سەپ تارتىپ، جەڭگە تەييار تۇرۇشاتتى. "بارس قوشۇن" بىلەن "قادىن قوشۇن" ئارقىسىدىكى تاغنىڭ ئوڭ-سول ئارقىسىغا يوشۇرۇنغانىدى.

ياغى چۈشكۈنى ئۇتتۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھەيۋىتى چوڭ، باش قوشى قوشۇننىڭ ئارقىسىدا ئىدى. قارا ئۆينىڭ يۇقىرىسى ۋە قارا ئۆي ئۈستىگە قادالغان تۇغلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ياغى چېرىكى چېگرىدىن بېسىپ ئۆتكىلى بىر ھەپتە بولدى، چېگرىدىكى بۇغرا چېرىكلىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا قارىماي بېسىپ كىرگەن جايدىكى ئاۋۇللارنىڭ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈردى، قارا ئۆيلەرگە، مال قوتانلىرىغا ئوت قويۇپ بۇلاپ-تالىدى. ئۇلار قىزىلئۆي دالىسىنىڭ ئۇ يېقىدىن ئېشىپ چۈشكەندە، بۇغرا چېرىكلىرىنىڭ ئاساسىي قىسىملىرىنى كۆرگەندىن كېيىنلا توختاپ قالدى. بىر ھەپتىدىن بېرى بىرنەچچە قېتىم ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىپ سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈلدى. بۇ تەرەپ "دەرھال چېكىن!" دېسە، ئۇ تەرەپ "ئەل بول!" دەيتتى. تىغمۇتىغ جەڭ ۋەزىيىتى بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. بۈگۈن كۈن چىقىشى بىلەنلا توغرۇلبەگ بايتاش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئاخىرقى تەلەپ بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئاخىرقى تەلەپ: "چاپسان چېكىنىشىڭ كېرەك! بولمىسا ئۆز ئۇۋالىڭ ئۆزەڭگە" دېيىلگەنىدى. كۈن چاشكا بولدى، ئەلچىدىن خەۋەر يوق. بايتاش ۋە توغرۇللار چېدىر ئالدىدا كۆز ئۈزمەي ئۇياققا قاراپ تۇرۇشماقتا... "ئەنە، ئات!" دېدى بىرسى قارشى ياقنى كۆرسىتىپ. راستتىنلا ئۇ ياقتىن ئەلچى مىنىپ كەتكەن

ئات ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەلمەكتە ئىدى. ئاۋال ئات ئۈستىدە نېمە
بارلىقى ياخشى كۆرۈنمىدى، ئات يېقىنلاشقاندا ھەممەيلەن چۆچۈپ
كېتىشتى، ئېگەرىگە ئەلچى باغلانغان ئات كېلىۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپلا
توغرۇلبەگ غەزەپ بىلەن: "جەڭگە تەييار بولۇڭلار!" دەپ
ۋارقىرىدى. قوشۇندا جىددىي ھەرىكەتلىنىش باشلاندى، شاراقلىغان
ئاۋازلار ئاڭلاندى، قىلىچلار قىنىدىن سۇغۇرۇلدى. ساداقلار قوم-
دۇدىن ئېلىندى. نەيزىلەر راسلاندى. ياغى سېپىمۇ قوزغىلىپ
قالدى. ئەلچىنىڭ تېنى باغلانغان ئات كېلىپ خان ئوغۇل بىلەن
توغرۇلبەگنىڭ ئالدىدا توختىدى. ياغىنىڭ بۇ ۋەھشىيانە
ھەرىكىتىنى كۆرگەن توغرۇلبەگ تىترەپ كەتتى ۋە غەزەپ بىلەن
توۋلىدى: "ياغىغا قارشى ئالغا!!!"

سۇباشىنىڭ جەڭگىۋار بۇيرۇق ئاۋازى دالىدا ياڭرىدى، قوشۇن
قوزغالدى. ئالدىدا پىيادە، ئارقىدىن ئاتلىقلار تۈمەنباشىغا ئەگە-
شىپ كەڭ دالىدا چاڭ كۆتۈرۈپ- ئالغا ماڭدى. يېرىم چاقىرىم
ماڭغاندىن كېيىن، تۈمەنباشىلىرى ئاتلىرىنى توختاتتى. پىيادىلەر
مىڭباشىلىرىنىڭ ئارقىلىرىدىن ئىلگىرىلىدى. ئاتلىقلار تۈمەن-
باشىنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ سەپ تارتىپ تۇردى...

بۇغرا قوشۇنلىرى ئۆستەڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياغىنىڭ پىيادە
قوشۇنلىرى قوزغالدى... بارا-بارا ئىككى سەپ تىغمۇتىغ
يېقىنلاشتى...جەڭ باشلىنىپ كەتتى...

دۇمباقلار ئاۋازى پۈتكۈل دالىنى گۈلدۈرلەتمەكتە ئىدى.
قىلىچلارنىڭ ۋە نەيزىلەرنىڭ بىر-بىرىگە ئۇرۇلغان ئاۋازى، ئات-
لارنىڭ كىشنىگەن ئاۋازلىرى، بويىنىغا قىلىچ، ياكى قورسىقىغا نەيزە
ئۇرۇلغان چېرىكلەرنىڭ ۋاقىراشلىرى جەڭ مەيدانىنىڭ دەھشىتىنى

كۆرسەتمەكتە. خان ئوغۇل بايتاش بىلەن توغرۇلبەگ ئېگىزدىكى بارگاھ ئالدىدا تۇرۇپ دىققەت بىلەن جەڭنى كۆزەتمەكتە. ئۆيىنىڭ ئىككى يېنىدا، ئالدىدا بىرنەچچە يۈز قاۋۇل چېرىكلەر، قارۇغچىلار تەييار تۇراتتى. ئىككى چاپارمەن چېرىك بارگاھ بىلەن قوتلۇق ۋە شىربەگ تۈمەنباشىلىرى ئارىسىدا ئات چاپتۇرۇپ، بۇيرۇق ۋە خەۋەرلەرنى يەتكۈزمەكتە ئىدى...

جەڭ ئۇلغايدى. مەيدان گوياكى بىر دېڭىز دولقۇنىدەك چاڭ توزانلار ئارىسىدا بىردەم ئۇ ياققا، بىردەم بۇ ياققا، بىر دەم ئىككى يانغا داۋالغۇيتتى... كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، ياغىنىڭ ئاتلىقلىرى جەڭگە كىردى. ئۇلار قىقاس-سۈرەن بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ بۇغرا چېرىكلىرىنى چېكىندۈرۈپ ئۆستەڭ بويىغا قىستاپ كەلدى. توغرۇلبەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلىچ-نەيزىلىك ئاتلىقلار بارلىق كۈچلىرى بىلەن "ئۇررا!..." دەپ توۋلاپ كەڭ سەپ بويىچە جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. ئۇلار تاغنى تالقان قىلغۇدەك غەزەپ بىلەن ۋارقىراپ ئۆستەڭدىن ئۆتتى ۋە ياغى بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتى. ياغى ئاتلىقلىرى ئازراق چېكىنىپ، كېيىن قارشى ھۇجۇم بىلەن قىستاپ كەلدى، بۇغرا ئاتلىقلىرى ئارقىلىرىغا بىر يېنىپ، كېيىن ياغىنى ئارقىغا سۈردى. ھوگا-سۈرەن چۈشتىن ئاۋالقىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. قوشۇن باشلىرىدا قىلىچ-نەيزىلەر ئوينىماقتا، ئاتلار كىشنەپ ئالدى ئاياغلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۈستىدىكى ئادەم-پادىمى بىلەن يەرگە يېقىلماقتا...

جەڭ شىددەت بىلەن داۋام قىلماقتا. بۇغرا قوشۇن ياغىنى ئۇرۇپ-قىرىپ، ئاساسىي چۈشكۈنگە يېقىن قىستاپ باردى. كۈن ئېرەك بويى قالغاندا، ياغىنىڭ تەييار ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلىرى

تاغ ئارقىسىدىن ھۇقۇيتقىنىچە ئۇشتۇمتۇت بىسىپ كەلدى. بۇغرا قوشۇنلىرى بىرپەس تىركىشىپ قاتتىق ئېلىشتى... كېيىن بولالماي ئارقىغا سۈرۈلدى... ئۈستەك بويىغا كەلدى... ئۈستەڭدىنمۇ ئۆتتى. ياغى قوشۇنلىرى ئادەم جەسەتلىرىنى دەسسەپ قۇتراپ-ۋارقىراپ ئىلگىرىلىمەكتە... خان ئوغۇل جىددىيلىشىپ توغرۇلغا قارىدى، توغرۇل "ئالدىرىماسلىق كېرەك، قۇتراش-يېڭىلىشنىڭ باشلىنىشى" دېدى... ئەنە، ياغى قوشۇنلىرى تېخىمۇ قىستاپ كەلدى. توغرۇل بايتاشقا جىددىي بىر قاراپ قويۇپ، قولىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئوڭ-سول تاغ ئارقىسىدىن "بارس قوشۇن" ئات چاپتۇرۇپ ئۇرغۇپ چىقتى ۋە "ئۇررا!..." دەپ تۋۋلىغىنىچە قۇيۇندەك ئېتىلىپ ياغى سېپىنىڭ ئوڭ-سول قانىتىنى بۆسۈپ ئارقىغا ئۆتتى. "قادىن قوشۇن" دۆڭ ئارقىسىدىن ئات سېلىپ چىقتى ۋە ياغى سېپىگە يېقىن توختاپ، يۇلتۇزنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوقيا ئېتىشقا باشلىدى. مەرگەن ئاياللارنىڭ ساداقلىرى زايە كەتمىدى، ھەربىر ئوقى ياغى چېرىكلىرىنى دومىلىتىپ تۇردى. "قادىن قوشۇن" بىرپەس ئىلگىرىلەپ يەنە توختىدى. ئەمدى يۇلتۇز شەرەت بىلەن ياغى ئاتلىقلىرىنى ئېتىشنى بۇيرۇدى. ئاتلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يەرگە ئېغناپ چۇشۇشكە باشلىدى. ياغى سېپى چېكىنىپ ئۈستەڭنىڭ ئۇ ياقىغا ئۆتتى... ياغى سېپىنىڭ يەنە بىر قىسمى كېلىپ "بارس قوشۇن"غا ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى. "قادىن قوشۇن" ئاشۇ تەرەپكە بۇرۇلۇپ قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ غەزەپلىك ئاۋاز بىلەن "ئۇررا!" دەپ تۋۋلىغىنىچە ئات سالدى ۋە جەڭگە كىرىپ كەتتى. "بارس قوشۇن"نىڭ بىر قىسمى ئارقىدىن كەلگەن ياغىنى ئۇرۇپ چېكىندۇردى، شۇنىڭ بىلەن ياغى سېپى ئىسكەنجىدە قالدى...

"قادىر قوشۇن" سول ياقتا ياغى سېپى بىلەن ئېلىشىۋاتقاندا، بىر قىسىم قادىر چېرىكلەر ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ ھالقىسىغا كىرىپ قالدى. ئۇلار باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، ئەمما چىقىش كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ خان ئوغۇل بايتاش چىداپ تۇرالمىدى-دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېگىز كۆتۈردى ۋە توغرۇلنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئېتىنى قويۇپ بەردى. توغرۇلنىڭ شەرتى بىلەن قارۇغچى قىسىم بايتاشنىڭ ئارقىسىدىن ئات سالدى. بايتاش بەك چەبدەسلىك بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇ ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ ھالقىسىنى بۆسۈپ، قادىر چېرىكلەرنى قۇتقۇزدى ۋە قوشۇن بىللە جەڭ قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. بايتاشنى كۆرگەن يۈلتۈز تېخىمۇ روھلىنىپ "ئۇررا!" دەپ توۋلىغىنىچە قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ياغى ئاتلىقلىرىنىڭ توپىغا بۆسۈپ كىردى ۋە چەتتىنرەك ئاز بىر قىسىم چېرىك بىلەن بىللە ئۇرۇشۇۋاتقان قۇندۇز تەرەپكە يېقىنلىشىپ ئۇلگ تەرەپتىن ئات سالدى...

قاراڭغۇ چۈشۈشكە باشلىدى. ياغى چېرىكلىرىنىڭ كۆپلىرى قىرىلىپ كەتتى، ئالدىدىن ئارقىدىن، ئوڭدىن سولدىن بىرىلىگەن زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىر قېچىشقا باشلىدى. بايتاش قوشۇننىڭ ئالدىدا قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپماقتا ئىدى... ياغى قوشۇنى تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. بايتاش قوشۇن بىلەن ياغى چېرىكلىرىنىڭ قوش بېشىغا بېسىپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ قارا ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئەتراپتا قورالىنى تاشلاپ يۈكىنىپ ئولتۇرغان ياغى چېرىكلىرىدىن باشقا ھېچكىم قالمىغانىدى. ياغى چېرىكلەرنىڭ باشلىقلىرى ئاللىقاچان تىكىۋېتىپتۇ. بايتاش قۇتلۇق تۆمەنباشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قوغلاشقا ماڭغىلى تۇرغاندا،

توغـرۇلـبەگ ئات چاپـتۇرۇپ كېـلىپ قالـدى. ئۇ خان ئوغۇلـنى توسىدى:

ــ قوغلاشـنىڭ كېـرىـكى يوق. ياغمـباشى چېگرىـدىن ئۆتۈپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشتى، چېرىكلىرىمىز ھاردۇق ئالسۇن، ــ دېدى ئۇ خان ئوغۇل ۋە قۇتلۇق تۇمەنباشىغا.

تۇمەنـباشى، مىـڭباشـلار چېـرىـكـلەرنى توخـتاتـتى. ئۇلار چۈشكۈن ئەتراپىغا بېرىپ دەم ئېلىشقا ۋە چېرىكـلەرنى ئىـدىتلاشـقا ماڭـدى، ھەربىر مىـڭباشى قايـتىشـتا يارىـدار بولغان ئـۆز چېـ-رىكلىرىنى قۇتقۇزۇشـقا، ئەل بولغان ياغى چېـرىكلىرىـنى ھەيـدەپ قايتىشقا ۋە جەڭ مەيدانىدىكى ياراغلارنى يىغىشقا بىر قىـسىم چېرىك ئاجراتتى.

قاراڭـغۇ چۈشـتى، قوشۇن قايتـتى. جەڭ مەيـدانـىدا خۇددى يۇلتۇزدەك ئوتقاشلار پارقىرايتتى، ئاختۇرۇش، قۇتقۇزۇش، ھەيدەش، يىغـىش داۋام قىلماقتا.

ــ قۇندۇز كۆرۈنمەيدۇغۇ؟ ــ دېدى كىيىملىرى يىرتـىق، بېـشى ۋە قولـلىـرى قان، يۈز-كۆزى قارا-ئالا بىر قـىز چېـرىـك ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ يۇلـتۇزغا، ــ باياتىنـدىن بېرى خېلى ئىزدىـدۇق، تاپالمىدۇق.

ــ قولىدا ئوتقاش بار چېرىكـلەر مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار! ــ دېدى يۇلتۇز بۇيرۇق ئاھاڭىدا، ــ قۇندۇزنى تاپماي قويمايمىز.

ئوتقاش تۇتقان چېرىكـلەر يۇلـتۇزنىڭ كەيىنـدىن ئەگەشتى، بىرمۇنـچە ئەر چېـرىكـلەرمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسـدىن ماڭـدى. جەڭ مەيدانىدا قۇندۇزنى ئىزدەش باشلاندى. "قۇندۇز!!!" دەپ توۋلىغان ئاۋازلار قاراڭغۇدا يىراقلارغىچە ياڭرايتتى. چېرىكـلەر ئۆلۈكـلەر

ئارىسىنى ئاختۇردى، يىراقتا يارىدار بولۇپ قالغان بولسا ئاڭلىسۇن دەپ ۋارقىراپ باقتى، شۇنداقتىمۇ تېپىلمىدى.

بىر دۆڭنىڭ كەينىدىن ئۇلار پۇتى ئېغىر يارىدار بولغان بىر قىزنى تېپىشتى... قىز چېرىك يۇلتۇزغا "قۇندۇز ئاچام ياغىنى قوغلاپ كېتىپ بېرىپ يارىدار بولۇپ يىقىلغاندا، بىر ياغى ئۇنى ئات ئۈستىگە ئېلىپ قاچقاندى. بىز قوغلاپ يېتەلمىدۇق" دەپ مەلۇمات بەردى. يۇلتۇز ئورنىدا قاققان مىختەك توختاپ قالدى. چېرىكلەر ئەندىشە بىلەن ئۇنىڭغا تەلمۈرۈپ قاراشتى. يۇلتۇز گەپ-سۆزسىزلا ئاتقا مىنىپ چۈشكۈن تەرەپكە ماڭدى. چېرىكلەر ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى...

خان ئوغۇل بىلەن سۇباشى ئاستانىگە قايتىپ بايانات بەرگەندە، سۇتۇق بۇغراخان ئۇرۇش غالىبىيىتىدىن بەك خۇرسەن بولغانىدى. لېكىن قۇندۇزنىڭ ياغى قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ مەيۇسلەندى. ئايدىڭ كۆزلىرىنى يۇمماي ياش تۆكەتتى.

— ياغى يېڭىلىپ قاچتى، ئۇتۇق چوڭ. قۇندۇزنى ئاخىرى تېپىۋالىمىز، — دېدى بۇغراخان تەسەللى بېرىپ. يۇلتۇز ئايدىڭنى قۇچاقلاپ يىغلاپ تاشلىدى.

ئالتىنچى قسىم

"ئوقۇشلۇغ ئوقارئۇ، بىلىملىگ بىلىر،
بىلىكلى، ئوقۇغلى تىلەگكە تېگىر،"
بىلگە ئول، بىر ئۇرقۇت، بىر ئۇرئەرك ساشكا،
بىلىمدىن ئېتىلگە ئۇلۇغلۇق كېلىر.

بىرىنچى باب

يىلان باش كۆتۈردى

قەشقەرنىڭ يېقىملىق كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. تېرەك بويى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرى ئاستانىنى قۇچاقلاپ ئەركىلەتمەكتە. باغدىكى دەرەخلەر شاخلىرىنى يەڭگىل ئېگىپ كىمگىدۇ "سالام" قىلماقتا. باغقا قارىغان پېشايۋاندا ئىپاركۈل ئويچان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئورۇندۇقتا يېنىچە ئولتۇرۇپ، شىرەگە بېلىنى تىرەپ باغنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلماقتا. ئۇنىڭ كۆزى بىر ۋاقىتتا ئىلىك بىلەن ناخشا ئېيتىپ، شېرىن سۆيگۈلىرىنى ئىزهار قىلىشقان بوستانغا چۈشتى-دە، شۇ ۋاقىتتىكىدەكلا لاپىلداپ تۇرغان سىۋىنچ چوغى ئۇنىڭ يۈرەك قاتلىرىدىن يالقۇنلار چېچىپ قىزدۇرۇۋەتتى. ئۇ ئۆزىدە ئارىلاپ پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان بىر خىل شېرىن تۇيغۇنى يەنە سەزدى-دە، "پىسەڭگىدە" كۈلۈپ قويدى. ئۇنىڭ ئانار رەڭ سۇزۇك لەۋلىرى ئېچىلىپ، ئاپئاق چىشلىرى كۆرۈنگەندە كۆزلىرىمۇ كۈلدى، هۆسنىدە ئاجايىپ بىر خۇش خۇي گۈزەللىك پەيدا بولدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىلىكنى كۆرگۈسى كەلدى.

ئىپاركۈلنىڭ مۇشۇنداق سىياقىنى كۆرگەندە، ئىلىك بەك خۇش بولاتتى، ئۇنىڭ قىزىل ئالمىدەك مەڭزىلىرىگە، كۈلگۈنچەك كۆزلىرىگە سۆيەتتى. ئىپاركۈل يەنە ئېچىلىپراق كۈلۈمسىرىدى،

ئەمما، يەنە دەرھال قوشۇملىرىنى تۈرۈۋالدى.

ئۇ نېمىنى ئويلايدىكىن ـ تاڭ؟ ئاغرىۋاتامدۇ ياكى ئۆزىنىمۇ؟ ئۇ ئەمدى كىچىك قىز ئەمەس، ياش چوكانمۇ ئەمەس، بەلكى ئىككى بالىلىق جۇۋان. بالىلىرىمۇ بىر چىرايلىق چوڭ بولماقتا. ئۇلار قوزىچاقلاردەك سەكرىشىپ ئويناپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ زوقىنى كەلـ تۈرىدۇ. ئۆزلىرى يېتىشەلمىگەن بىلەن، ھامماچا باللارغا ئۆز نەۋرىلىرىدەك كۆيۈنۈپ قارايدۇ. ئاغرىسىدىن غەم قىلىدىغان يېرى يوق. ئۆزى بولسا يۇقىرى بىلىمگە ئىگە بولۇپ قالدى. يېقىندا مەدرىسىنى پۈتتۈردى، ئىلىك ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتتى. ئۇ مەدرىسىدە ئوقۇشقا شەرت تۇغدۇرۇپ بېرىپلا قالماي، ئۆيىدىمۇ ئوقۇيتتى. ۋاقىت تاپسىلا، ئىلىك ئىپارگۈل بىلەن بىلىم توغرىسىدا سۆزلىشەتتى، ئۇنىڭغا سوئاللارنى بېرەتتى، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشنى تەلەپ قىلاتتى، گايىدا ئىلىك مەسىلىنىڭ سەلبى تەرەپدارى بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن جىددىي مۇنازىرە قىلاتتى. ئۇلار شۇنداق تالاش ـ تارتىشلار قىلاتتىكى، ئۆزلىرىنىڭ ئەر ـ خاتۇن ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالاتتى. بەزىدە ئىلىك تەتۈر "دەلىل" لەر بىلەن ئىپارگۈلنى ئالدىرىتىپ قوياتتى. بۇنداق ۋاقىتلاردا، ئىپارگۈل قىزىرىپ دۇدۇقلىناتتى ۋە كۆڭلىدە: "بۇ ئادەم ئاشۇ گەپلەرنى راست دەۋاتامدۇ، نېمە؟" دەپ ئويلايمۇ قالاتتى. ئىلىك قايىللىق بىلەن چىرايىنى ئېچىپ كۈلگەندىلا، ئىپارگۈل ئېرىنىڭ ئاتايىن مۇنازىرە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، كۈلەتتى. لېكىن ئۇ يېڭىلىپ قالغانلىقىغا تەن بېرىپ، ئىلىكنىڭ مەسىلىنى يېشىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ خېلى بىرنېمىلەرنى بىلىۋالاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە، بەزىدە ئىپارگۈل مۇنازىرىدە ئىلىكنى ئالدىرىتىپ

قويدىغان بولۇپ قالدى. ئىلىك "ئەل" بولغانلىقىغا قارىماي ئىقرار بولاتتى. ئۇ ئىچىدە ئىپاركۆلنىڭ ئىدراكىدىن خۇش بولاتتى، لېكىن، ئۇنى ماختىمايتتى. "بىلىگىنىڭ پۈتىقى جىق، بالدىقى تۆكىمەس" دەيتتى ئۇ ئىپاركۆلگە تەلەپچانلىق بىلەن. دېمەك، ئىپاركۆل ئۆزىدىن تېخى قانائەتلەنمىسىمۇ، ھەر ھالدا نارازىمۇ ئەمەس ئىدى.

ئۇنداق بولسا ئىپاركۆل نېمىنى ئويلايدۇ؟ ئېرىنىڭ ئورنىدىن، خىزمىتىدىنمۇيا؟ بۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ غەم قىلمايدۇ. ئىلىك ئوردۇدا ئۇچىنىڭ بىرى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى "دوستۇم" دەپ يېقىن كۆرىدۇ. يېقىندا باتۇرتاغا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇغراخان ئىلىكنى ئوردۇ ھاجىپلىقىدىن كۆتۈرۈپ باش ئولچى قىلدى ۋە "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"دىكى ئورنىنى يۇغۇرۇشقا كۆتۈردى. ھازىر ھەممە ئۇنى ئىلىك ئولچى دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلىكنى كىشىلەر بىلگۈچ، ئۇستاز دەپ ھېساپلايدۇ. دېمىسىمۇ ئىلىك ھازىر قەشقەر تۈگۈل قاراخانىلار دۆلىتىدە داڭقى چىققان ئالىم بولۇپ قالدى. "خانلىق بىلىگ يۇرتى"دا يىراق-يىراق ئەل يۇرتلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭدىن دەرس ئالىدۇ. ئوقۇغۇچىلار بۇنداق بىلگىلىك ئۇستازى بىلەن ماختىنىشىدۇ.

ئىپاركۆلنىڭ غەم قىلىدىغىنى باشقىسى ئەمەس، دۆلەت ئىشى ئىدى. ئۇ بىلىگ يۇرتىدا، ئۆيدە، كىشىلەر ئارىسىدا جىق نېمىلەرنى ئۆگەنىدى. ئۇ ئۆگەنگەنلىرىدىن "بىلىگ قۇت بېرۇر"، "دۆلەت ئارىغ بولسا، بودۇن ئەركىن بولۇر" دېگەن سۆزلەر بەك توغرا ئىكەن دېگەن خۇلاسىنى چىقارغانىدى. بۇ سۆزلەرنى ئۇ ئىلىكتىن ئاڭلىدىمۇ، ياكى ئۆز مېڭىسىدە پەيدا بولدىمۇ، بۇنىسى ئېنىق

ئەمەس. "بىلىگ قۇت بېرۇر" دېگەن سۆز ئۇنىڭ دىلىدىن چىقمايتتى، تىل ئۇچىدىن كەتمەيتتى. ئۇنى ئوقۇلداشلىرىغا، ئاداشلىرىغا دائىم ئېيتىپ يۈرەتتى.

ئۇ، ئۆگەنگەن تارىختىن، ئۆزى ياشاۋاتقان تۇرمۇشتىن بۇ سۆزنىڭ توغرىلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. كېيىن ئۇ ئىلىكنىڭ "دۆلەت ئارىغ بولغاي"، "بودۇنغا ئەرك كېرەك" دېگەن سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلايدىغان بولدى. "ئارىغ" دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئۇ بارغانچە چوڭقۇر چۈشىنىشكە باشلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە، "دۆلەت ئارىغمۇ يوق؟!" "بودۇن ئەركىنمۇ يوق؟!" دېگەن سوئاللار ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئايلىنىپلا يۈرەتتى. ئېلىكتىن سورىغاندا، ئۇ "ئۆزىڭىز ئېپىڭ" دەپ جاۋاب بەردى. ئاخىر ئۇ جاۋاب تاپتى: "دۆلەت ئارىغسىز"، "بودۇن ئەركسىز".

ئۇ سۈتۈق بۇغراخانغا سادىق، لېكىن كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە ئۇنىڭدىن خاتىرجەم ئەمەستەك تۇيغۇنى غۇۋا سېزەتتى. سۈتۈق ئەلنى قوغداشتا چىڭ. ئۆتكەن نۆۋەت چەتتىن كەلگەن ياغىنى ئۇرۇپ قايتۇردى. لېكىن، ئوردۇدا نېمىشقا ھېلىغىچە يامان ئادەملەر ھوقۇقدار بولۇپ يۈرىدۇ؟ سۈتۈق بۇغراخان "پاراۋانلىق" دېيدى. لېكىن، ئەلنىڭ ئەھۋالى تېخى يېتەرلىك ئوڭلانغىنى يوق. ئىپارگۈل ئۆزىنىڭ دېدەك ۋاقتىدىكى كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى، قۇل-دېھقانلارنىڭ تېخىچە ئاۋۋالقىدەك ئازاپلار بىلەن ئۆلۈم قىرغىقىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. ئۇ ئۇلارنىڭ ھالى-دەردىنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. يېقىندا ئۆز يېزىسىغا بارغاندا، تارىغچىلارنىڭ ھالىنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئېچىندى. ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرىنىڭ ئاشۇ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرى يادىغا چۈشكەندە، ئۇنىڭ كېلىدىن تاماق ئۆتمەي

قالاتتى.

"ھە، شۇنداق، ئۇلار ئەركىسىز" دەيتتى ئۇ ئۇھلىنىپ. "قانداق قىلىش كېرەك؟" دېگەن سوئال ئۇنىڭ مېڭىسىدىن كەتمەيتتى. ئۇ بۇ سوئالنى ئىلىك ئۇلچىغا ئېيتقاندا، ئىلىك:"توغرا، قانداق قىلىش كېرەك؟" دەپ سوئالغا سوئال قايتۇراتتى.

بۈگۈنمۇ ئىپارگۈل پېشايۋاندا ئولتۇرۇپ شۇ ئىشلار ئۈستىدە ئويلايتتى... ئەنە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا باغنىڭ ئىچكىرىسىدىن چىققان ئىلىك پەيدا بولدى. ئۇ بىر شىڭگىل مۇناقى ئۈزۈم بىلەن ئازراق يېرىلىپ قالغان، بىر چېتىدىن سۇزۇك دانىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئانارنى ئاۋايلاپ ئېلىپ كېلەتتى. ئىلىك ئادىتى بويىچە، ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى قوپۇپ يۈز-كۆزىنى يۇغاندىن كېيىن بېغىنى ئايلىناتتى. قايتىشىدا چىرايلىق ئېچىلغان گۈل، يا بولمىسا پىشقان مېۋە ئېلىپ قايتاتتى.

ئىلىك يىراقتىنلا گەپ قىلىپ كەلدى:

— ئىپارگۈل، مانا بۇ ئۈزۈمنى كۆردىڭىزمۇ؟ بەك شېرىن. ئەتىگەنلىكى نان بىلەن يېسە... سىز ئۈزۈمنى بۇنداق يېيىشنى ياخشى كۆرىسىزغۇ! — ئۇ سۆزلىگەچ پەلەمپەيگە يېقىن كېلىپ قالدى، — ماۋۇ ئانارنى قاراڭ. مانا ئۇ كۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قىزغۇچ سۇزۇك دانىلىرىنى قاراڭ، سىزنىڭ لەۋلىرىڭىزگە ئوخشايدۇ...

ئىلىك پېشايۋانغا چىققاندا، ئىپارگۈل كۈلۈمسىرەپ ئورنىدىن قوپتى ۋە مېۋىلەرنى ئېلىپ ئىچكىرىدىن چىققان خىزمەتچى قىزنىڭ قولىدىكى لىگەنگە سالدى.

— ئاھ! مەن شۇ ئانارغا ئوخشسام ئەجەب ياخشى بولاتتىغۇ، — دېدى ئۇ ئارقىسى بىلەن تۈۋرۈككە يۆلىنىپ، — ئانارنىڭ سۈيى

يۈرەكـلەرگە داۋا ـ دە! ئىپارچۇ؟ كىشلەرگە پۈراقتىن كۆرە ئەرك كېرەك.

ــ ھە، شۇنداق، ئەرك كېرەك. بۇ سۆزىڭىز توغرا. بەك توغرا سۆز. ئەركسىزلىكنىڭ ئۆزى كىشىگە تاغدىتمۇ ئېغىر، تاشتىنمۇ قاتتىق. ئەركسىز تۇرمۇش ــ دوزاخ. ھە، سىز بۇنى ياخشى بىلىسىز، سىز ئۆز بېشىڭىزدىن كەچۈرگەن... شۇنداق، تارىخچى نامراتلارنىڭ، قول ھۇنەرۋەنلەرنىڭ شىللىسىدىكى كۆلپەتنى يەڭگىللىتىش كېرەك ئىدى، ئۇلار ئازراق جاپا تارتىدىغان بولسا ياخشى بولاتتى...، ــ ئۇ بارغانچە يىراقلارغا تىكىلىپ ھاياجانلىناتتى.

ــ شۇنداق بولۇشى ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟

ــ ...

ئىلىك ئويچان ھالدا پېشايۋاننى ئايلىناتتى. ئۇ بۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلمەيتتى. جاۋاب بېرىش ئۈنىڭغا بىر تۇرۇپ ئاساندەك، بىر تۇرۇپ قىيىندەك تۇيۇلاتتى.

"بۇ دۇنيا توغرىسىدا ئاشۇنداق چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە قىلىشقاندا، بۇ دۇنيانىڭ قۇرۇلۇشىنى تەڭسىزلىك دېگەندە، قۇرۇلىدىغان يېڭى دۇنيا قانداق بولىدۇ؟" دېگەن سوئاللار جاۋاب كۈتۈپ قاتار تۇراتتى. بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش قىيىن ئىدى. ئىپارگۈل، ياكى ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئېخى بۇنداق سوئاللارنى توغرىسىدىن توغرا بېرىپ باقمىدى، لېكىن، بۇ سوئاللار ئىلىكنىڭ مېڭىسىدە دائىم ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ دائىم ئويلايتتى، بەزىدە ئويلاپ كېچىلىرى ئاز ئۇخلايتتى. ئىپارگۈل ئۇنىڭ مېڭىسىدە بەك ئېغىر يۈك بارلىقىنى بىلەتتى. سوراۋېرىپ قىيناشنى خالىمايتتى، ئۇنى جوۋۇتۇپ ئۇخلىتاتتى.

ئىلىك پېشايۋاندا ئايلىنىپ ئويلايتتى. ئىپارگۈل ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق ۋە ئاياش بىلەن قاراپ تۇراتتى.

— ۋاي دادا، ئانا، ئاۋۇ ئۇكامنى قارا، — دەپ ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىققان قىزچاقنىڭ ئاۋازى ئۇلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئىلىك توختاپ قىزنىڭ ئالدىغا ئېگىشتى. ئۇ گەپ قىلاي دەپ تەمشەلگەندە، ئۆيدىن قولىدا تاياق تۇتقان بىر ئوغۇل بالا دەلدۈگۈنۈپ چىقىپ كەلدى. ئۇ ھېچكىمگە پەرۋا قىلماي، ئۇدۇل كېلىپ قىزچاقنى تاياق بىلەن ئۇردى، تەگمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ تايىقىنى ئىپارگۈل تۇتۇۋالغانىدى.

— ئوغلۇم چاقماق، نېمە بولدى؟ — سورىدى ئىلىك قىزچاقنى قوغداپ.

— گۈلنۇي قىلىچىمنى تاشلىۋەتتى، ئۆيۈمەن تازا، — چاقماق ئانىسىنىڭ قولىدىكى تاياقنى تارتاتتى.

— نەگە تاشلىۋەتتى؟ — سورىدى ئانىسى.

— كاتىنىڭ ئارقىسىغا، ئەمدى قىلىچىم يوق، — چاقماق كالپۇكلىرىنى ئۆمەللەپ يىغلاشقا باشلىدى.

— قىزىم، ئۇنىڭ قىلىچىنى نېمىشقا تاشلىۋەتتىڭ؟ — سورىدى ئىلىك.

— ئوينىشىپ تاشلىسام كاتىنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈپ كەتتى.

— يۈر گۈلنۇر. بىز ئۇنى تېپىپ چىقايلۇق، — ئىلىك قىزىنى باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئىپارگۈل ئوغلىنى جۇۋۇتۇپ تۇراتتى، گۈلنۇر قىلىچنى كۆتۈرۈپ چىقتى، ئارقىسىدا ئىلىك:

— مانا چاقماق، قىلىچىڭ تېپىلدى. قىزىم، قىلىچنى ئۇكاڭغا

تۇت، — دېدى.

گۈلـنۇر قىلىـچـنى ئىكـكى قولى بىلەن ئېگىــز تۇتۇپ ئالـدىغا ئېگىلىپ چاقماققا سۇندى. چاقماق كىچىككىنە ياغاچ قىلىچنى ئېلىپ ئاچىسىنىڭ بېشىـغا تەگلـدى، ئاچىسـى دادىسـىنىڭ ئارقىسـغا ئۆتتۈۋالدى.

ئۆيدىن خىزمەتـچى قىـز چوڭ پەتنۇسـتا ناشتىـنىڭ مەزەلىـرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ شىرەگە قويدى.

— بولدى ئەمدى، كېلىڭلار، ناشتا قىلىلى، — دېدى ئىپارگۈل.

ئۇلار شىرەگە يىغىلىپ ناشتىغا ئولتۇرۇشتى. ئانىسـىنىڭ يېنىـدا ئولتۇرغان چاقماق دادىسىنىڭ بېقىنىغا قىسىلىپ ئولتۇرغان ئاچىسىغا قاراپ كۈلىيىپ قوياتـتى. گۈلـنۇر كۆلۈمسـىرەپ كۆزىـنى قىسىپ قوياتتى. ئۇلار بىر-بىرىگە مەھرى كېلىپ ئىشتىها بىلەن غىزالىنىۋا-تاتتى، ئىلىكنىڭ قارۇغچىسى بىلەن، ئېغىز-بېشى قان، كىيىملىرى يىرتىلغان بىرسى ئۆي تەرەپتىن ھودۇقۇپ چىقتى.

— ۋاي ئۇستاز، بولمىدى، ئۇستاز... ئۇلار، ئۇستاز...

ئىلىك چۆچۈپ قوپتى:

— نېمە ئىش بولدى؟ ھودۇقماي سۆزلەڭ!

— ھە، ھېلىقى...ئاۋۇ ئەزەم مەسجىدىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىزنىڭ بىلىنگ يۇرتىنى چېقىۋاتىدۇ...

ئىلىك ئۇنـچە ھەيران قالمىـدى. چۈنـكى ئۇ بۇنـداق، ھەتـتا بۇنىـڭدىنمۇ چوڭـراق ۋەقەنىڭ بولۇش ئېھتىمالىـنى مۆلـچەرلەپ قويغانىدى.

— يۈرۈڭلار. سىز ئوردۇدىن قارۇغچىلارنى باشلاپ كېلىڭ، — دېدى ئۇ قارۇغچىسىغا ۋە ئىپارگۈل تۇتۇپ تۇرغان يەكتىكىنى كىيدى.

— مەنمۇ بارايمۇ؟

— ياق، كېرەك ئەمەس.

— پەخەس بولۇڭ.

ئىلىك سالماق بىلەن مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

* * *

ئىلىكنىڭ ھېلىقى تاياق يېگەن ئوقۇغۇچى بىلەن ئالدىراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئەنسىرىگەن بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار بىلىنگ يۇرت قوۋۇقى ئالدىغا كەلدى. قوۋۇق ئالدىدا توپلانغان كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشماقتا، بىلىنگ يۇرت ھويلىسىدىن چۇقان-سۈرەن ئاڭلانماقتا ئىدى.

— ھاي، ئىلىك ئۇستاز كەلدى، يول بېرىڭلار! — دېدى بىر يىگىت ۋە كىشىلەرنى ئارقىلىرىغا چېكىندۈردى. ياشانغان بىر ئادەم ئىلىكنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام بەردى:

— بۇ بولمىغۇر ئىش جانابىي ئىلىك. بۇلارغا يول قويۇشقا بولمايدۇ! ئىلىك ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەي بېشى بىلەن ئالدىنى ئىشارە قىلدى-دە، كىشىلەر ئېچىپ بەرگەن يولدىن داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر توپ قۇرامىغا يەتكەن يىگىتلەر بىلەكلىرىنى شىمايلاپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە كالتەكلىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار بىلىنگ يۇرت ھويلىسىغا كىرىپ كىشىلەرنىڭ ۋارقىراشلىرىنى، بىر-بىرى بىلەن ئېلىشىشلىرىنى كۆردى، بىلىنگ يۇرت ھويلىسىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ھۇجرىلارنىڭ ئىشىك-پەنجىرىلىرى چېقىلغان. بىرمۇنچە كىشىلەر ھويلا ئوتتۇرىسىدا، ھۇجرىلار ئالدىدىكى پېشايۋاندا ئۇرۇشماقتا ئىدى. كىيىمى يىرتىق، باش كۆزى قان كىشىلەر ئاز ئەمەس، بىر توپ

كالتەكچىلەر دەرسخانىغا كىرىشكە ئۈمتۈلمەكتە ئىدى. بىلىگ يۇرتىنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىدا يەنە بىر توپ كالتەكلىك كىشىلەر ئۇلارنى توسماقتا ئىدى...

— توسما، قويۇۋەت، بولمىسا كالتەك ئاستىدا ئۆلسەن!

— بىلىگ يۇرتىنى چېقىشقا بولمايدۇ. كەينىڭگە قايت، بولمىسا كالتەك يەيسەن.

— ئۇر، بېسىپ كىر!

— ھەرگىز كىرگۈزمەڭلار، ئۇرۇڭلار!

— ...

ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋازلىرى قۇلاق-مېڭىنى يەيتتى.

ئىلىكنىڭ ھويلىغا كىرگىنىنى كۆرگەن بىرسى:

— ئۇستاز كەلدى، ئۇستاز كەلدى، — دەپ توۋلىدى. ۋاقىراشلار پەسەيدى.

— ئەنە، ئىلىك دېگەن كەلدى...، — دېيىشتى بىرقانچىسى ئۈنىڭغا ئالىيىپ.

ئىلىك ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن شاگىرتلىرىغا مېھرىبانلارچە تىكىلدى. ئىككى يېنىنى ئورىۋالغان ۋە ئارقىسىدىن ئەگەشكەن كالتەكلىك، قۇرۇق قول يەڭ شىمايلىغان كىشىلەر بىلەن ئالىمانلار توپىنى يېرىپ مەدرىس پېشايۋانىغا قاراپ ماڭدى. پېشايۋان ئالدىدىكى كالتەكچىلەرمۇ ئاستا-ئاستا بىر-ئىككى قەدەم كەينىگە يېنىپ يول بەردى. لېكىن ئۇلار ئىلىككە يەر ئاستىدىن ھومسىياتتى. ئىلىك سالماق بىلەن مېڭىپ سۇپىغا چىقتى ۋە:

— بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، يارانلار، گەپ بولسا، ئالدىرىماي سۆزلىشەيلى، — دېدى.

ــ بۇلار زومىگەرلەر، بۇلار لۈكچەك، پاچاقلىرىنى چىقىش كېرەك، ــ دەپ ۋارقىرىدى بىرسى.

ــ بۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك! ــ دەپ ۋارقىرىدى يەنە بىرسى.

غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

ــ بۇ كاپىرلارنىڭ بۇتخانىسىنى چاققىنىمىز چاققان.

ــ بۇلار دەھرىلەر، بۇلار ئۇلۇغ دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقتا...

ــ دەھرىلەرنىڭ باشلىقى ئىلىك دېگەن كاپىر مۇشۇ، ــ دېدى قارا، سېمىز، بېشىنى كۆك ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان بىر كالتەكچى قولىدىكى كالتەك بىلەن ئىلىكنى كۆرسىتىپ.

ــ دىنىمىز ئۈچۈن جېنىمىز پىدا!!

ــ ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى!

ــ ئۇرۇڭلا! ــ دەپ جېنىنىڭ بېرىچە ۋارقىراپ پېشايۋان تەرەپكە ماڭدى ھېلىقى قارا سېمىز، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر توپ كالتەكچىلەر چوقان كۆتۈرۈپ ئالدىغا سىلجىدى. قارشى تەرەپمۇ «جەڭ»گە تەييارلاندى، يەنە ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. شۇ ئارىدا قارا سېمىز غالجىرلارچە سۈرپىغا ئېتىلىپ چىقىپ ئىلىككە كالتەك ئۇرماقچى بولغانىدى، بىرسى ئۇنىڭ كالتىكىنى ئۇرۇپ چۈشۈردى. ئاڭغىچە ئۇ ئىلىككە مۇشت ئاتتى. ئىلىكنىڭ ئاغزىدىن قان ئاقتى. ئۇ ئاغزىنى تۇتۇپ، سۇنغان ئۇتتۇر چىشىنى قولىغا ئالدى، ئۇنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن قان چۈشتى. ئىلىكنىڭ قارۇغچىسى يۈگۈرگەن پېتى كېلىپ قارا سېمىزنى بىر مۇشت بىلەن سۈرپىدىن دومىلىتىۋەتتى ۋە ئىلىكنى قوغدىغاچ غەزەپ بىلەن «ئۇرۇ!» دەپ ۋارقىرىدى.

يىگىتلەر كالتەكچىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ھايت-ھۇيت دېگۈچە ئۇن-ئون بەش كىشى يەرگە دومىلىدى... قوۋۇقتىن يۈگۈرۈپ كىرگەن قارۇغچىلار توپى ئۇلارنى ئورىۋالدى. ئىلىكنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى كالتەكچىلەرنى ئوراپ-قىستاپ ئۇراتتى. ھازىر ئەمدى كالتەكچىلەر ئازچىلىق ئىدى. ئۇلار يېڭىلدى.

— توختاڭلار يىگىتلەر، ئۇرۇشنى توختىتىڭلار، — دېدى ئىلىك بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ئۇرۇش توختىدى، لېكىن غەزەپ تۈگىمىدى.

— بىلىگ يۇرتىنى چاققان لۈكچەكلەرنى تۇتۇڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى ئەمدى سۇپىغا چىققان قارۇغباشى.

قارۇغچىلار ئەمدى قوزغالغاندى، ئىلىك ئۇلارنى توختاتتى.

— توختاڭلار، — دېدى ئۇ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — ئۇلارنى تۇتماڭلار...

"بولمايدۇ"، "بۇلارنى جازالاش كېرەك!"، "بۇلارنى كەچۈرمەيمىز!" دېگەن ئاۋازلار ئىلىكنىڭ سۆزىنى بۆلدى. ئىلىك بىرئاز توختاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇلار ئالدانغان كىشىلەر، گۇنا ئالدامچىلاردا، كىم دىنىنى راست قوغدايدۇ، كىم يالغان قوغدايدۇ؟ بۇنى ئايرىپ ئېلىش كېرەك. سىلەر ئەزىم مەدرىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بۇنى ياخشى ئويلاڭلار. سىلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ يامان نىيىتىگە يەتمەكچى بولغان ئىش بۇزدىلارنى ئايرىۋېلىڭلار. كالتەكچىلەرنىڭ چۇقان-سۈرەنلىرى بىرئاز پەسەيدى، — ئالدانغانلىقىڭلارنى بىلسەڭلەرلا بولدى. ئىككى بىلىگ يۇرتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئىناق ئوقۇلداش

بولۇشۇڭلار كېرەك. ئالدام خالتىغا چۈشمەڭلار! — ئىلىك قارۇغچىلارغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىپ دېدى — قويۇپ بېرىڭلار بۇلارنى، قايتىپ كەتسۇن، ياخشى ئويلانسۇن!

ئوقۇغۇچىلار ۋە قارۇغچىلار ئۇلارغا يول بېرىشتى. ئۇلار كالتەكلىرىنى سۆرەپ ماڭغانىدى، قارۇغباشى "كالتەكلەر قالسۇن!" دېدى. ئۇلار كالتەكلەرنى ئاستا يەرگە قويۇشتى. گايىلىرى ئاچچىق بىلەن تاشلىدى ۋە باشلىرىنى ئېگىپ قوۋۇق تەرەپكە مېڭىشتى. توپنىڭ ئارقىسىدا ماڭغان ھېلىقى قارا سېمىز ئادەم ئورنىدا توختاپ، ئاستا ئارقىسىغا بۇرالدى ۋە يەنە بېشىنى كۆتۈرمەي بىرنەچچە قەدەم ئارقىسىغا ماڭدى-دە، ئىلىككە قارىماي تۇرۇپ ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئاندىن يەنە شۇ بويىچە بېشىنى كۆتۈرمەي كالتەكچىلەر توپىنىڭ ئارقىسىدىن كەتتى.

* * *

بىلىگ يۇرتتا غەلۋە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان بەك خاپا بولدى. بولۇپمۇ ئىلىككە قول تەگكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەم ئاچچىقى كەلدى، ھەم ئەنسىرىدى. ئۇ ئارسلاننى ئەۋەتىپ ئىلىك ئۇلچىنىڭ ھالىنى سورىدى. بۇغراخاننىڭ دوستلىرى ئاز ئەمەس ئىدى. ئەڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرسى ئارسلان، يەنە بىرسى ئاشۇ ئىلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئەلەمچى، بىرسى قەلەمچى ئىدى. ئۇلار بۇغراخانغا چوڭ ياردەم قىلىپ كەلگەن، ئەل ئىشىغا كۆپ تۆھپە قوشقانىدى. ئىلىك يىگىرمە يىلغا يېقىن ئوردۇ پۈتۈكچىسى — ھاجىپ بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ بۇغراخاننىڭ ھەر خىل يوللاردىن توغرا ئۆتۈشىدە ئوبدان ياردەمچى بولغانىدى ۋە بۇغراخاننىڭ "بىلىگلىك" دېگەن ئۇرانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا

تۈپلىك رول ئوينىغانىدى. بىلىكە تېكىن ۋە باشقا بىلەرمەنلەرمۇ بار، ئەلۋەتتە. لېكىن ئىلىك بولمىغاندا، بىلگىنىڭ نىشانى قاياققا قاراپ كېتىشى بەلگىلىك ئىدى. بۇنىڭدىن بۇغراخان بەك خۇش ئىدى. شۇڭا ئۇنى ئوردۇنىڭ ئۇششاق-چۈشەك ئىشلىرىدىن ئازات قىلىپ، ئاساسىي زېھنىنى كۆپرەك ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشىغا، ئەل ئاقارتىش ئىشىغا ئىشلەتسۇن دېگەن. ئىلىكنىڭمۇ ئارزۇسى خۇددى شۇ ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئىلىكنىڭ "ئەركىنلىك" دېگەن غايىسىگە تولۇق قوشۇلالمايتتى. ئەسلىدە بۇغراخانمۇ "ئەركىنلىك" دېگەنىدى. شۇڭا ئۇ باشتا قاتتىق تۇرۇپ قۇللۇقنى يوقاتتى. قۇللارنى، تارىغچىلارنى قولدارلاردىن ئەركىن قىلدى. لېكىن، ئىلىك يەنە "ئەركىنلىك" دەپ چىقتى. سۇتۇق ئاۋاللىرى "يەنە قانداق ئەركىنلىك" دەپ ئويلىدى، كېيىنچە ئىلىكنىڭ سۆزلىرى، تەكرار چۈشەندۈرۈشلىرىدىن كېيىن، ئامرات تارىغچىلارنىڭ تەلەپلىرىدىن كېيىن ئۇ "بۇرۇنقى ئەركىنلىك راستتىنلا يېتەرسىز ئىكەن" دېگەن ئويغا كەلدى. ئەمما بولۇپمۇ ئىلىك ئېيتقان "ئەركىنلىك"نى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ قورقۇنچى كېلەتتى. "ھەممە ئەركىن بولۇپ كەتسە، بىرلىك ئىرادە بولمىسا دۆلەتنى قانداق باشقۇرغىلى بولسۇن" دەپ ئەندىشە قىلاتتى. ئىلىك "دۇنيانى باشقىدىن قۇرۇش كېرەك"، دەيدۇ. ھازىرقى دۇنياچۇ!؟ ئۆزىنىڭ تەختى-بەختىچۇ؟ بېشىدىكى دۆلەت قۇشچۇ؟ ئىشىنىڭ تەكتى بۇغراخانغا راستتىنلا قورقۇنچلۇق ئىدى. لېكىن ئۇ ئەلنىڭ تېخىمۇ تولۇقراق ئەركىنلىككە ئېرىشىشىگە قوشۇلاتتى، بۇ نۇقتىغا ئۇ قارشى بولمايتتى، قارشى بولۇشقا بولمايدىغانلىقىنىمۇ ئۇ ياخشى چۈشىنەتتى. يەنە ئۇ ئىلىكنىڭ سۇتۇقنى، دۆلەتنى قوغدايدىغانلىقىنى، ياخشى يولغا ئۈندەيدىغانلىقىنى بارا-

بارا چۈشەندى. شۇنداق قىلىپ بۇغراخان ئىلىكنى قوللايتتى ھەم ئەنسىرەيتتى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇ ئىلىكسىز، ئىلىكنىڭ مەپكۇرىسىگە تەرەپدار بولغان ئادەملەرسىز تەختىدە چىڭ ئولتۇرالمايتتى. ھەتتا خانىش ئايدىڭمۇ ئىلىكنىڭ مەپكۇرىسىگە مايىل ئىدى. بۇنداق روھىي كۈچ ئالدىدا سۇتۇقنىڭ بويسۇنماي ئىلاجى يوق ئىدى. يەنە، ئۇ ئىلىكنى ئۆزىنىڭ سەمىمىي، قەدىردان دوستى ۋە كەم بولسا بولمايدىغان سەپدىشى دەپ ھېسابلايتتى. مۇشۇنداق بىر قەدىردان دوستىنىڭ يامانلاردىن چىشى چۈشكۈدەك دەرىجىدە ئازار يېگەنلىكى، ئۆزىنىڭ بىر ئىپتىخارى بولغان داڭلىق بىلىگ يۇرتىنىڭ ئۇرۇش-چېقىشقا ئۇچرىغانلىقى، شۇ تاپتا سۇتۇقنى ئىنتايىن غەزەپلەندۈردى. سۇتۇق شۇ كۈنى چۈشتىن ئاۋال ۋەقەنى ئاڭلىغاندا قاتتىق كايىپ، بىلىگ يۇرتقا باستۇرۇپ كىرگەن چوماقچىلارنى دەرھال تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرمەكچى بولدى. لېكىن خانىش ئايدىڭ ئۇنى توسىدى. "بۇ ئىش تۇيۇقسىز بولغان ئەمەس، كەينىدە يۆلەنچۈكى بولۇشى مۇمكىن، ئۇلارنى تۇتۇش بىلەن ئىش پۈتمەيمۇ. ئىلىك ئولچى بىلەن مەسلىھەتلىشىش كېرەك" دېدى ئايدىڭ.

چۈشتىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان ئىلىكنى سوراپ كېلىشكە جابدۇنغانىدى، ئاڭغىچە ئىلىك ئۆزى ئوردۇغا يېتىپ كەلدى. ئۇ سارايغا كىرىشى بىلەن سۇتۇق ئالدىراپ بېرىپ ئىشىك ئالدىدا قارشى ئالدى.

— ۋاي دوستۇم، بۇ قانداق بولغىنى؟ — دېدى ئۇ ئىلىكنى قۇچاقلاپ، — قانداقراق؟ — ئۇ ئىلىكنىڭ ئۈستىبېشىغا سەپسالدى، ئىلىكنىڭ كوماك چىشىنى كۆرگەندىن كېيىن غەزەپلەندى، — لۈكچەكلەر! — دېدى ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، كېيىن ئىلىكنى باشلاپ

ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— ئەرزىيەت تارتتىڭىز، — دېدى خانىش ئايدىڭ بىلىنەر-بىلىنمەس بېشىنى ئېگىپ.

خان بىلەن خانىشتىن كېيىن ئىلىك ئولتۇردى. ئارسلان بىلەن قىلىچ كىرىپ كەلدى. ئۇلار خان بىلەن خانىشقا سالام بەردى. ئۇلار ئىلىكنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بىللە كەلگەنىدى.

— ھېچقىسى يوق. بۇ ھەيران قالارلىق ئىشمۇ ئەمەس، — دېدى ئىلىك كۈلۈمسىرەپ، — خانىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگەنلىرىگە ھەشقاللا.

— خانلىق بىلىگ يۇرتىنى چېقىش، ئېلىمىزنىڭ داڭلىق ئۇستازىغا قول تەگكۈزۈش — بۇ، خاندانلىقىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت، مەن ... دوستۇم، مەن ئالىلىقاچان ئۇلارنى تۇتۇپ چارە قىلىشقا بۇيرۇق قىلماقچى ئىدىم، ئايدىڭ...

— شۇنداق، مەن ئالدىرىمايلى دېدىم، — دېدى ئايدىڭ خانىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئاتمىغان ئوقنى ئاتقىلى بولىدۇ. چەنلەپ ئېتىش، جايىغا تەگكۈزۈش ياخشى ئىش بولىدۇ.

— توغرا گەپ، — دېدى ئىلىك خانىشنىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ، — ئۇلارنى تۇتۇشقا بولاتتى. بەلكى، يارانلار ئەدىبنى تازا بېرەتتى. خانىشىمىز ئېيتقاندەك، ئوقنى جايىغا ئېتىش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئادەم بار.

— ھېچ بولمىغاندا، سىزگە مۇشت ئاتقان لۈكچەككە چارە قىلماق كېرەك ئىدى، — دېدى سۇتۇق.

— ئۇنىڭغا ئىلىك ئولچى كەڭچىلىك قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى كۆرۈلدى، — دېدى قىلىچ، — ئۇ ئادەم بۇگۈن چۈشتە كېلىپ مېنى تاپتى، خاتا قىلغانلىقىنى ئېيتىپ يىغلىدى. ماڭا ئەھۋالنى ئېيتىپ

بەردی، ئۇ بىر قاسساپ ئىكەن، دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك، ساددىراق ئادەم بولغانلىقتىن، بۇنىڭدىن يامانلار پايدىلانغان.

— بۇ ئاددىي ئىش ئەمەس، — دېدى ئارسلان، — ياغىنىڭ يېقىن يىللاردىن بېرى ئېلىپ بېرىۋاتقان قارشىلىق، بۇزغۇنچىلىقلىرىنىڭ بىر پارچىسى. زەھەر چاچقۇچى يىلان بىزنىڭ ئوردۇدا، بىزنىڭ يېنىمىزدا.

— شۇنداق، — دېدى خانىش، — يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى يېنىمىزدا سۆرۈلۈپ يۈرگەن بۇ يىلان يەنە زەھىرىنى چاچماقتا. قىلىچ، قېنى، سىز بىلگەن ئەھۋالنى سۆزلەپ بېقىڭا.

— تېكىن ئاغىچى بىر زەھەرلىك يىلان، — دېدى قىلىچ سۆز باشلاپ، — ھەممە يامانلارنىڭ چىۋلىۋۇرى ئۇنىڭ قولىدا، ئۇنىڭ تىزگىنى چەتنىڭ قولىدا...

قىلىچ ئۆزى ئىگەللىگەن ئەھۋاللارنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى...

ئەل ئىچىدە قارىمۇ قارشىلىق باشتىنلا بار ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇ ئازايمىدى، بەلكى كۈچەيدى. سۇتۇق بۇغراخانغا قارشى گۇرۇھلار بىرنى يوقاتسا، يەنە بىرى چىقىپ تۇردى. تۆت-بەش يىلدىن بېرى يەنە بىر يېڭى قارشى گۇرۇھ پەيدا بولغان، بۇلار دىنىنى بايراق قىلىپ، قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا ئىدى.

سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئەنئەنىسىگە، بۇۋىسى بانتېكىننىڭ يولىغا قارشىلىق قىلغان تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈردى، يېتىنچى سۇباشىنىڭ بېشىنى ئالدى. ئاۋۋالقى ئوردۇ ئاغىسى ساۋۇق-بەگ ساقلىنىپ قالدى. كېيىن ساۋۇقبەگ ئۆلتۈرۈلدى، سۇباشىنىڭ

ئوغلى ھاكاۋۇر قويۇپ بېرىلدى. يېڭى پىتىنچىلەر قوشۇلۇپ تۇردى. يېڭى چوڭ-چوڭ يەر ئىگىلىرى، بەردى بايغا ئوخشاش سۇتۇق بۇغراخاننى خەتەرلىك دەپ ھېسابلىغان چوڭ بايلار كېلىپ چىقتى. ئوردۇدا ئىككى "يىلان" ساقلىنىۋەردى: ئۇنىڭ بىرى، مۇلۇكدارلارنىڭ ۋەكىلى، يەنە كېلىپ خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى. ئۇنىڭ "دىۋانە دوستى" يوقالدى. لېكىن، يېڭى "دوستى" شەيخ جالالىددىن بىن سالاھىددىن دېگەن كىشى پەيدا بولدى. يەنە بىرى، ئىلگىرىكى چوڭ راھىب، كېيىنكى كاتتا مۇدەررىس، ئوردۇ دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە. ئۇ ئۆلگىلى ئىككى يىل بولدى. لېكىن، ئۇ تەييارلاپ كەتكەن ئىزباسار ئوغلى ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشتى. بۇنى ياقلىغۇچىلار ئانچە ئاز ئەمەس. بۇلارغا تاغ ئارقىسىدىن غايىب روھ مەدەت بېرىپ تۇردۇ...

بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى بىركۈنى، ئوردۇ كېڭەشمىسىدىن قايتىشتا تېكىن ئاغىچى ئەتراپىغا بىر قارىۋېلىپ، يېنىدا كېتىپ بارغان ئوردۇ دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگىگە: "بۈگۈن كەچقۇرۇن بىزنىڭ ئۆيگە بېرىڭ، بىر يېڭى دوست بىلەن تونۇشىمىز" دېدى. بەگ بىلگە بېشىنى ئېگىپ قويدى، كېيىن ئۇلار ئايرىلدى. بەگ بىلگە يول بويى ئويلاپ ماڭدى: "ئۇنىڭ كېيى ئەجەب سىرلىقتۇ؟! بۇ يېڭى دوست كىمدۇ؟..." ئۇ شۇنداق ئويلىدى، لېكىن ھەيران قالمىدى. "يېڭى دوست"نىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ئۇ بىلەتتى، ئۇ ئۇنى كۈتەتتى. ساۋۇق ئۇنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتكارى ئاۋۋالقى "دىۋانە"، كېيىنكى "خەتىب ئاخۇنۇم" يوقالدى. بەگ بىلگە "خىزمەتكار" بىلەن كېيىنرەك تونۇشقان بولسىمۇ، كۈچلۈك تىرەك تېپىۋالغانلىقىغا بەك خۇش بولغانىدى. ئاۋۋال ئۇنىڭ قانداق يوقىلىپ

كەتكىنىنى بىلەلمەي ئىچى پۇشتى. كېيىن تېكىن ئاغىچى ئەھۋالىنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ بەرگەندە، ئۇ قاتتىق ئەندىكىپ، ئۆچكە ساقىلى گىلدىڭلاپ كەتكەن، ئۆزىگە باغلاقلىق يىپىنىڭ ئۇچى يۈرىكىنى سوغۇرۇۋالىدىغاندەك چۆچۈگەن. تېكىن خەزىنىچى "قورقماڭ، ئۇ چىلىق ئادەم ئىكەن" دېگەندىن كېيىن يۈرىكى بېسىلغانىدى. ساۋۇقبەگ ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇ ئۇنچە قورقۇپ كەتمىگەنىدى. ئۇنىڭمۇ "چىلىق ئادەم"لىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. "خىزمەتكار" يوقالدى — تىرەك يىقىلدى، بۇ يامان بولدى. خەزىنىچىمۇ ھوقۇقدار ئادەم. ئەمما ئۇ كۈچلۈك تىرەك بولالمايدۇ-دە! شۇڭا ئۇ بىرەر "يېڭى دوست"نىڭ پەيدا بولۇشىنى كۈتەتتى.

كەچقۇرۇن بەگ بىلگە خەزىنىچىنىڭكىگە بارغاندا، قوۋۇق ئالدىدا تۇرغان بىرسى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلدى. ئۇ كىرگەندىن كېيىن قوۋۇقنى ئاۋايلاپ ئېتىپ، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ ماڭدى. غۇۋا شام يورۇقى يورۇتۇپ تۇرغان ئايۋاندىن ئۆتكەندە، كۈتكۈچى بەگ بىلگىگە تونۇش بولغان تېكىن خەزىنىچىنىڭ مېھمانخانىسىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، ئۇنى ئىچكىرى كىرگۈزدى. ئۇ كىرىشى بىلەنلا بىر ئادەم ھاپىلا-شاپىلا يېنىغا قويۇلغان يوغان سەللىسىنى كىيدى، خەزىنىچى قوپۇپ بەگ بىلگەنى قارشى ئالدى:

— كەلسىلە، كەلسىلە جانابىي ئەلچى، — دېدى ۋە قوپۇپ ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇرغان چوڭ سەللىلىك، چار ساقال ئادەمنى تونۇشتۇردى، — مانا بۇ كىشى يېقىندا باغداد شەھرىدىن كەلگەن دوستىمىز شەيخ جالالىدىن بىن سالاھىددىن جانابلىرى بولىدۇ.

بەگ بىلگە مېھمان بىلەن ھاياجان ئىچىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. مېھمانمۇ قول بېرىپ سەممىي كۆرۈشتى. لېكىن، ئۇنىڭدىن بىر خىل

هاكاۋۇرلۇق سىزىلىپ تۇراتتى. ئۇ بەگ بىلگىنىڭ باش ئايىغىغا سەپسالدى. ئۇلچىنىڭ خۇشامەت كۈلكىسى ۋە ساقىلىنىڭ گىلدىڭ-لاپ تۇرۇشى ئىمىشقىدۇ ئۇنىڭغا ياقمىدى. "سەن مېنىڭ قولۇمدىكى بىر ئوچۇم سېغىز لاي، نېمە خالىسام شۇنى ياسايمەن" دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە. كېيىن "بۇ لايدىن مەزمۇت نەرسە ياساشقا بولماسمىكىن" دېگەن ئوي ئۇنىڭ مېڭىسىدىن "لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار كۆرپە ئۈستىگە پۇتلىرىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بەگ بىلگە ھىجىيىپ سۆز باشلىدى:

— ئۇلۇغ باغدات خەلىپەمىنىڭ يېنىدىن كەلگەن شەيخ ئەزەم جانابلىرىنى خۇرسەنلىك بىلەن قارشى ئالىمىز.

— قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ داڭلىق ئۆلىماسى ۋەزىر جانابلىرى بىلەن تونۇشقانلىقىم ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنمەن.

— بىز يەنە بىر باشچىغا ئىگە بولدۇق، بەگ بىلگە ئۇستاز، — دېدى ئاغىچى ھىجىيىپ.

— بەك ياخشى. ئەدگۈ، ئەدگۈ. بىز مانا مۇشۇنداق دانا باشچىنى ئۇزاقتىن بۇيان تۆت كۆز بىلەن تەلمۈرۈپ كۈتكەنىدۇق.

— باشچى بولۇشقا ئەرزىمەيمەن، جانابىي ئۇلچى، ئاللا يولىدا دىن ئۈچۈن بولغان ھەققانىي كۈرەشلەردە ھەربىرلىرىگە ئاز-تولا بولسىمۇ ياردەم قىلالىسام، پەۋقۇلئاددە خۇرسەنمەن. ئاللاھۇ تابارەك ۋە تائالا پېقىر بەندىلىرىگە رەھمەت قىلغاي، ئامىن! — شەيخ جالالىددىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، سۇرلۇك قىياپەت بىلەن ساقاللىرىنى سىلىدى. ئاۋۇ ئىككىيلەنمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ دۇئا قىلىشتى.

شەيخ جالالىددىن دۇئا قىلغاچ يەر ئاستىدىن بەگ بىلگىگە زەڭ-سالدى، ئۇنىڭ روھى ھاياجانلانغانلىقىنى كۆرۈپ، "چاڭگىلىمغا

چۇشۇپ بولدۇڭغۇ ئۇلچى؟" دېدى ئىچىدە.

خىزمەتچى چاي ئەكىردى، ئۇلار مەزەگە باقتى. كېيىن تاماق كىردى. ئۇلار تاماق يىگەچ پاراڭلاشتى. پاراڭلار ئۇ ياندىن-بۇ ياندىن ئادەتتىكىچە داۋام قىلدى. بۇ قېتىم غەيرىي گەپ ئېچىلمىدى. ئاخىردا ئۇلار كۆپرەك ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان بولۇپ ئايرىلىشتى. مېھمانلار يەككە-يەككە قايتىشتى.

بىر يىلدىن كېيىن بەگ بىلگىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باشلانغان مەدرىس پۈتتى. ئۇ دېگەنىدەك "كۆزىنىڭ ئۇچۇقىدا ئۆزى ياساتقان مەدرىسىنى كۆردى". خانلىق بىلىگ يۇرتتا ئۇستاز ۋە ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا بىلىگ ئىختىلاپلار كۆپەيگەنىدىن كېيىن، بەگ بىلگە مۇدەررىسلىكتىن قالغانىدى. گايى ئوقۇغۇچىلارمۇ كەلمەي قويىدى. بەگ بىلگە قېرىپ ماغدۇرسىزلىنىپ، ھاسىغا تايىنىپ يۇرۇشتىن باشقا ھەددىدىن ئارتۇق پالاقلاپ يۇرۇشكە ھالى يەتمەي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاخىر ئوردۇ كېڭەشمىسىگىمۇ چاقىرىلمىدى. بۇغراخان ئۇنى "دەم ئالسۇن" دېگەنىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلچىلىقمۇ قولدىن كەتتى، بەگ بىلگىنىڭ بازىرى يوقالدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ مەقستىگە مۇۋاپىق بىر مەخسۇس مەدرىس بىنا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ئۇنى قوللىدى. مەدرىس پۇلىنى "دىنغا سادىق" بايلار ئىئانە قىلدى. بەردى باي بۇ قېتىم تۈيۈقسىز سېخى بولۇپ كېتىپ باشلامچىلىق قىلدى. ئاخىر مەدرىسمۇ پۈتتى. خانلىق بىلىگ يۇرتى بىلەن ئېلىشىدىغان مۇنەر بارلىققا كەلدى.

مەدرىسنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان كۈنى بەگ بىلگە ئىككى تالىپىنىڭ قولتۇقلىشى بىلەن ئۇششاق دەسسەپ

دوڭغاقلاپ مەدرىس ھويلىسىغا كىردى. ئۇ يەردە بايلار، سەللىسى يوغان بولسىمۇ بىلىدىغىنى ئاز موللىلار ۋە كونا-يېڭى تالىپلار بولۇپ ئىككى-ئۈچ يۈز كىشى بار ئىدى. يەنە ھەممىسى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ تۇرغان شەيخ جالالىدىنمۇ بار ئىدى. ئۇ بەردى باي بىلەن ئالدىغا چىقىپ بەگ بىلگىنى قارشى ئالدى.

مۇراسىم كۆڭۈلسىز، يىغا-زارى بىلەن دېگۈدەك ئۆتتى.

— مەن مۇقەددەس دىنىمىزغا قارشى بولغان دەھرىلەر بىلەن كۆرەش قىلىشقا جېنىمنى تىكىپ قويدۇم، — دېدى بەگ بىلگە تىترەپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ تۆكۈلگەن ياشلار ئاپئاق ئۆچكە ساقىلىغا دومىلاپ چۈشەتتى. باشقىلارنىڭ بەزىلىرىمۇ كۆز يېشى قىلدى. بۇ قېرىنىڭ كالپۇكىنى ئۆمەللەپ، يىغلاپ تۇرۇپ كۆچەپ سۆزلىگەن سۆزلىرى ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتماي قويمايتتى. ئۇلارنىڭ روھىنى "ساداقەت" دېگەن ئۇلۇغ نەرسە ئىگەللىۋالغان، ئەگەر مۇشۇ شەيخلەر قۇرئاننى تۇتۇپ ئۇلارنى بۇيرۇيدىغان بولسا، ئۇلار ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا تەييار تۇرغان پىدائىلار ئىدى.

شەيخ جالالىدىن يەر ئاستىدىن ھىيلىگەر كۆزىنى يۈگۈرتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر توپ سادىق مۇرىتلىرىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولدى. بەگ بىلگىدىن بولسا ئۇ ھامان گۇمانلىناتتى. "ئۇ 'راستىنلا ئاللا-نىڭ سادىق بەندىسىمۇ؟ ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچكىرىسىدە قانداقتۇر بىر سېھىرگەرلىكنىڭ ئالامەتلىرى يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. بۇ نەرسە ئۇنىڭ ئاغزىدا ئاللا، دىن، كۆڭلىدە مەنسەپ-ئابروي دەيدىغان مەككار سىرنى سەزدۈرىدۇ"، "بەردى بايچۇ؟ ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ شېرىكلىرىگە پۇل-مال بىرىنچى، ئاللا، دىن ۋە كۆز ياشلىرى بولسا سېھىرگەرنىڭ ياغلىقىدىنلا ئىبارەت..."، "مەيلى، ماڭا

كېرىكى — ئۇلارنىڭ غەزىپى، كالتىكى... ھە، لازىم بولغاندا، مېنىڭ خەنجىرىم ئۇلارنىڭ قولىدا قان تۆككۈچى مۇمكىن..." شەيخ جالالىددىن ئويلاپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ "سادىق مۇرىت"لارنىڭ كۆز ياشلىرىنى غەزەپكە ئايلاندۇرماق بولدى.

— جانابىي ھەق تائالانىڭ سادىق بەندىلىرى! مۇقەددەس دىنىمىزنى كۆز ياشلىرى بىلەنلا ھىمايە قىلىپ قالغىلى بولمايدۇ...، — ئۇ بىرپەس تۇرۇپ بىر تۇرلۇك روھىي سېھىرلىك ئاۋاز بىلەن دېدى، — دەھرىلەرنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇش، ئۇۋۇسىنى تالقان قىلىش كېرەك. ئۇلار يەر يۈزىدىن تازىلانسۇن! — ئولتۇرغانلاردا جانلىنىش پەيدا بولدى. ئۇ ئاۋازىنى بىرئاز چۈشۈرۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق ئۇستاز بەگ بىلگە ئالىيلىرىغا تەشەككۈر ئېيتىشىمىز كېرەك. بۇ زاتنىڭ تەشەببۇسى ۋە رەھبەرلىكىدە بۇ مۇقەددەس مەدرىسىمىز بىنا بولدى...، — بىرمۇنچىلىرى بەگ بىلگىگە رەھمەت ئالامەتلىرىنى بىلدۈرۈشتى، — مەن بۇ مەدرىسىمىزگە "مەدرىس ئەزىم" دەپ نام قويۇشنى تەكلىپ قىلىمەن. چۈنكى، بىزنىڭ مەدرىسىمىز ھەممە مەدرىسەلەرنىڭ ئۇلۇغى بولغۇسى...

كۆپچىلىك "توغرا"، "بولىدۇ" دېيىشتى. ئۇلار شەيخنىڭ يېنىدا چاقچاقلىشىپ سەللە ئورىغان، قىياپىتىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان قارا ساقاللىق بىر كىشىگە "نېمە دەرسىز" دەپ قاراشتى. بۇ بولسا بەگ بىلگىنىڭ ئوغلى ئابدۇل جاپپار بىن بىلگە ئىدى. ئۇ بەگ بىلگىنىڭ ئالاھىدە تەربىيىلىشى بىلەن ئوبدان ئىزباسار بولۇپ يېتىشكەنىدى. ئۇ ئوتتۇز ياشقىچە قەشقەردە خانلىق بىلىك يۇرتىدا ئوقۇدى، ئۇنىڭدىن كېيىن دادىسى بىر ئىلاجى قىلىپ

باغدادقا ئەۋەتىپ ئون يىل ئوقۇتتى. ئۇ ئەرەبچە، پارسچىنى ئوبدان بىلىدىغان، دىن قائىدىلىرىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى خېلى ئىگەللىگەن موللا بولۇپ قايتتى. ئۇ باغدادتىكى ۋاقتىدا شەيخ جالالىددىن بىلەن تونۇشقانىدى. كېيىنرەك دوست بولۇپ قېلىشتى. ئۇ ۋاقىتتا جالالىددىن ھېچبىر "شەيخ"كە ئوخشىمايتتى، بىر ئادەتتىكى ئىمام ئىدى. ئۇ ئابدۇل جاپپارغا ياخشى تەسىر بەردى. ئۇ قايتىشىدا جالالىددىن ئۆيىگە مېھمانغا ئېيتىپ ئۇزىتىپ "قەشقەردە كۆرۈشۈپ قالارمىز" دېگەنىدى. ئابدۇل جاپپار شەيخ جالالىددىننىڭ قولىدىن ئىش كېلىدىغان سىرلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى پايقىغانىدى. شۇڭا ئۇ چوڭ شەيخ ۋە ئىۆلىما قىياپىتىدە قەشقەردە پەيدا بولۇپ قالغاندا، ئابدۇل جاپپار ھەيران قالمىدى. ئۇنىڭ بىلەن "كونا دوست"لارچە ئۇچرىشىپ، ئۇزاق ئۆتمەي "يېگىچە سىرلىق دوست" بولۇشتى. ئابدۇل جاپپار شەيخنى "ئۇلۇغ ئۇستازىم" دېسە، شەيخ ئۇنى "كەلگۈسى سەركەردە" دەپ، ئەمەلدە بىرى بىرىدىن پايدىلانسا، بىرى بىرىنى ئويىنىتاتتى. ئۇلار بۇنداق ئويۇننى ئويناشقىلى تۇرغىلى ئۈچ يىل بولۇپ قالدى. شەيخ جالالىددىن پۈتى گۆرگە ساڭگىلىغان قېرى دادىسىدىن كۆرە، ئوغلى ئابدۇل جاپپارغا چوڭ ئۈمىد باغلىغانىدى. ئابدۇل جاپپار باغدادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، باشقا بىر جۈمە مەسجىدىگە خەتىب بولدى. ئۇ دىن توغرىسىدا ۋەز ئېيتاتتى، كىشىلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ ساددا دىل كىشىلەر ئىچىدە خېلى ئابرويغا ئىگە بولۇپ قالدى. بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ سۆزىنى ئاخىرقى سۆز ھېسابلايتتى، كېيىنرەك ئۇنىڭ ۋەزىلىرى سىياسىي تۈس ئېلىشقا باشلىدى.

— باغداد خەلىپەمنىڭ ھۇزۇرىدىن كەلگەن ئۇلۇغ ئۇستاز شەيخ

جالالىددىن بىن سالاھىددىن مەدرىس ئەزىمگە باش مۇدەررىس بولماقچى، بىز مۇنداق ئۇلۇغ پېشۋايىمىزنىڭ تەربىيىسىگە نائىل بولغىنىمىز ئۈچۈن ئۆزىمىزنى شەرەپلىك ھېسابلايمىز، — دېدى ئابدۇل جاپپار شەيخكە قاراپ قويۇپ ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — پېقىر ئۇستاز شەيخنىڭ شاگىرتى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇستازغا ياردەم قىلماقچىمەن. ھەممىمىز بىر نىيەتتە بىلىم تەھسىل قىلىپ، مۇقەددەس دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاللا يولىدا شېھىت بولۇشقا دائىم تەييار تۇرمىقىمىز كېرەك. بىز مەدرىسىمىزنى بىنا قىلىشقا ياردەم بەرگەن بەردى بايغا ۋە باشقا بايلىرىمىزغىمۇ تەشەككۈر بايان قىلىمىز...

— ئەرزىمەيدۇ، — دېدى بەردى باي پۇشۇلداپ، — بىز بارلىق مۈلكىمىز، ھەتتاكى كېرەك بولسا جېنىمىز بىلەن دىنىمىزنى ساقلاشقا، دەھرىلەر بىلەن ئېلىشىشقا تەييارمىز.

شۇنداق قىلىپ مەدرىس ئەزىم ئىش باشلىدى. بىر يىل ئۆتتى، ئىككى يىل ئۆتتى، ئۈچ يىل ئۆتتى... تالىپلار كۆپەيدى. بۇلارنىڭ كۆپرەكى خانلىق بىلىك يۇرتىغا بېرىشنى خالىمايدىغان، ياكى بىلىك يۇرتتىن ھەيدەلگەنلەر، بايلار، موللىلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئوقۇشنىلا خالايدىغان، باشقا ئىشلار بىلەن چاتىقى يوق ئادەتتىكى تالىپلارمۇ بار ئىدى. شەيخ جالالىددىن بىلەن ئابدۇل جاپپار بىر قىسىم روھانىي سەۋدايىلارنى تەييارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار جۈمە نامازلىرىدىن كېيىن ۋە باشقا ئۇسۇللار بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا ئالاھىدە تەرغىباتلار ئېلىپ باردى. بۇنىڭ تەسىرىمۇ ئاز بولمىدى. شەيخ جالالىددىننىڭ مۇرىتلىرى، دوستلىرى كۆپەيدى. ئۇ ئۆز ئىشىدىن رازى ئىدى. ئابدۇل جاپپار بولسا دادىسىنىڭ ئالدىنقى

يىلى ئۆلەر ئالدىدا:"...كۆزۈم يۇمۇلدى، ئەمما روھىم ئۆلمىگەي!" دېگەن سۆزىنى يادىدىن چىقارمىدى. ئۇ ھەر نامازدا دادىسىنىڭ روھىغا سېغىناتتى، دادىسىنىڭ روھى بولسا ئۇنىڭغا "مەدەت" بېرەتتى.

شۇنداق قىلىپ قەشقەردە سۇتۇق بۇغراخانغا ۋە ئۇنىڭ خاندانلىقىغا قارشى يەنە بىر قارا كۈچ پەيدا بولدى...

ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ يالغۇز ۋەز-نەسىھەت بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ-دە؟ شەيخ ئابدۇل جاپپار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىشنى خانلىق بىلىگ يۇرتىنى بۇزۇشتىن باشلاشقا قارار قىلدى. خانلىق بىلىگ يۇرتى ئۇلار ئۈچۈن دەھشەت ئىدى. ئىلىك بولسا ئۇلارنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ ئىدى...

ئۇلار بۈگۈن ئابدۇل جاپپار بىن بىلگەنىڭ ئۆيىگە توپلىنىشتى. بۇنداق توپلىنىشلار ئادەتتە "زىياپەت" باھانىسى بىلەن بولاتتى. بۈگۈنكى "زىياپەت"كە ئابدۇل جاپپار، شەيخ جالالىددىندىن باشقا، بەردى باي ۋە ھاكاۋۇرمۇ قاتناشتى. ھاكاۋۇر سابىق سۇباشىنىڭ ئوغلى. ئۇ ياش ۋاقتىدا دادىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش مەقسىتىدە ساۋۇقبەگنىڭ ئارقىسىغا كىرگەنلىكى، ساۋۇقبەگنىڭ ئۆيىدىكى "خىزمەتچى"دىن جىق مەدەت ئالغانلىقى، كېيىن، قاغىلىققا كۆكيار مىڭباشىنىڭ توپىلاڭغا قاتنىشىش ئۈچۈن كېتىپ بارغاندا يېڭىساردا قولغا چۈشكەن، كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ يېقىن دوستى، ئوردۇ خەزىنىچىسى تېكىن ئاغىچىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. يەنە شۇ خەزىنىچىنىڭ ياردىمى بىلەن تۈنەكتىنمۇ چىققانىدى. باشلاپقى يىللىرى، ئۇ بېشىنى ئىچىگە تىقىپ دادىسىنىڭ مۈلكىنى باشقۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي ۋەيرانىچىلىققا چۈشۈپ

قالغان بايلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مىڭلىغان تارىخچىلارنىڭ بويىنىغا يەنە دادىسىنىڭ كونا بويۇنتۇرۇقى سېلىندى. ھازىر ئۇ دادىسىنىڭ ئىزىنى ياخشى باسقان داڭلىق ئېكىنا ــ چوڭ زېمىندار بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇغراخانغا بولغان ئۆچمەنلىك ئوتى ئۆچمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بايلىقىغا قول تېگىدىغان بولۇپ قالدى. يوقىرى سېلىق، چېرىك بېقىش پۇلى تۆلەش ئۇنىڭغا بەك ئەلەم قىلاتتى، شۇڭا ئۇنىڭ ئىنتىقام ئېلىش نىيىتى بارغانچە كۈچىيىپ كەلدى، دادىسىنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بەختكە يارىشا شەيخ جالالىددىن دەپ بىر پېشىۋا پەيدا بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ئەمەلگە ئاشسا ئۈمىد يوق ئەمەس...

ــ بەردى باي ۋە باي ئوغلىدەك تۇۋرۇكلىرىمىز تۇرغاندا، بىزگە ھەرقانداق دەھشەت قورقۇنچلۇق ئەمەس، ــ دېدى ئابدۇل جاپپار ئۇ ئىككىسىگە خۇشامەت قىلىپ.

ــ جانابىي شەيخ جالالىددىندەك پېشۋايىمىز تۇرسا دېسلە، ــ دەپ قوشۇپ قويدى بەردى باي.

ــ خۇداۋەندە كېرىم سىزلەردەك سادىق بەندىلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي، ــ دېدى شەيخ ۋە تۆۋەنرەك ئاۋاز بىلەن سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئۇلۇغ دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئاۋال دەھرىلەر ئۇۋۇسىنى پاچاقلاش كېرەك.

ــ شۇنداق، ــ دېدى ئابدۇل جاپپار خۇپپىيانە قۇترىتىش پۇرىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان ئاۋاز بىلەن، ــ خەزىنىچى ئاغىچى ئۆتكەن قېتىمقى مەسلىھەتىمىزگە قوشۇلدى. "ئاۋۋال قول-قانىتىنى قىرقىش كېرەك" دېدى ئۇ.

ــ تالىپلار چىقمۇ؟ ــ سورىدى باي ئوغلى ئەندىشە بىلەن.

— گەپ يوق، تالىپلاردىن باشقا ئۆزلىرى ۋە بەردى باي تەييارلىغان يىگىتلەرمۇ بار. يەنە، بازاردىن پۇلغا ئامراقلاردىنمۇ تەييارلىدۇق.

ئۇلار تەييارلىق پۈتكىنىدىن خۇرسەن بولۇشتى. تالىپلارغا شەيخ يەنە بىر قېتىم ۋەز ئېيتىپ بەرمەك بولدى. "دەھرىلەر ئۇۋىسىنى بۇزغۇلۇق!" دېگەن پىتنىنى يەنە بىرنەچچە كۈن كۈچەيتىپ، كېلەر جۈمە كۈنى، تالىپلار بىلىك يۇرتتا يوق ۋاقىتتا ئىش باشلاشقا قارار قىلىشتى.

شۇنداق قىلىپ خانلىق بىلىگ يۇرتىنى چېقىش يۈز بەرگەندى.

* * *

قىلىچنىڭ تەپسىلىي باياناتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سۈتتۈق بۇغراخان ئويلاپ قالدى.

— شۇنداق، بۇ تۇيۇقسىز بولغان ئىش ئەمەس. بۇ باشلىنىشى، تېخى ئۇلارنىڭ قىلغۇلۇقى جىق، — دېدى ئىلىك، — يىلان ئۇۋىسىدىن بېشىنى چىقاردى. ئەمدى ئۇ تۈگەل چىقسۇن.

— توغرا گەپ، — دەپ قوشۇلدى خانىش ئايدىلىڭ، — ئۇلارنىڭ يولەنچۈكى تاغ ئارقىسىدا، پاناھى ئوردۇدا. ئۆتكەن قېتىمقىدەك يەنە بىر قەپەز ئويۇن ئويناشلىرى تۇرغان گەپ. بۇ ئىشقا شەھەر قارۇغچى ئىشلار باشلىقى كەنجىبەگ ۋە ئورۇنباسارى قوچقارلار مەسئۇل بولسۇن.

— توغرا، ئۇلارنىڭ يولەنچۈكى تاغ ئارقىسىدا، بۇ قېتىم بۇ ئالۋاستىنىڭ يۈز پەردىسىنى ئېچىش كېرەك.

— ياخشى گەپ، — دېدى بۇغراخان ۋە رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ باش لىڭشىتتى.

ئىككىنچى باب

بىلىگ قۇت بېرۇر

ئانلىق بىلىگ يۇرتىنىڭ ئۇلى بارغانچە چىڭىدى. ئۇ ئالىملار ماكانىغا، بىلىم ئۇچىقىغا ئايلاندى. بۇنىڭ ئۇلىنى لىگشىتىشقا ئۇرۇنۇش، بۇ "ئوچاق"تىكى چوغ يالقۇنى بىلەن ئوينىشىش خەتەرلىك ئىدى. مەككار ماشايىخلار، ھەييار بايلار بوۋىلىرىنىڭ روھىنى قىچقىرىپ ھەرقانداق دۇرۇد ئوقۇمسۇن، چوغ يالقۇنى كۈچىيىۋەردى، بارغانسېرى ئۇزاقلارغا تارىلىۋەردى. بۇ بىلىگ يۇرتى ئەمدى يىگانە تىكىلگەن دەرەخ بولماستىن ئۇنىڭ كۆپلىگەن شاخلىرى ئۆسۈپ چىقتى ۋە چېچەكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى. ئىلىم-مەرىپەت قانات يېيىپ ئۇچۇشقا باشلىدى. ئەل سىرتىدىن بىلىم ئىزدىگەنلەر بارغانسېرى كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن نادامەت چەككەن تەتۈرلەرنىڭ كۆزىنى ياشلىدى.

بىلىگ يۇرتىنىڭ دەرسخانىسى كېڭەيتىپ ياسالدى. ئارقىدىكى باغىنىڭ چۆرىسىگە ئايلاندۇرۇپ مۇدەررىس ۋە تالىپلار ئۈچۈن ھوجرىلار بىنا قىلىندى. ھازىر ئەمدى بىلىگ يۇرتىدا ئۈچ-تۆت يۈز ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ. ئەلنىڭ يىراق-يېقىندىن باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا بىلىم ئالغان ئوقۇغۇچىلار بۇ يەرگە كېلىپ يۇقىرى بىلىم ئېلىپ قايتىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ئىلىكخانىلىقلار ئاستا-

نىلىرىدە ۋە باشقا شەھەرلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ياللۇز ئەرلەرلا ئەمەس، كۆپلەپ خاتۇن-قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ ئوقۇپ تۇرىدۇ. ئاستانىدە "خاتۇنلار بىلىگ يۇرتى" دەپ ئاتالغان مەخسۇس بىلىگ يۇرتى بارلىققا كەلدى. خانلىق بىلىگ يۇرتىنىڭ تارمىقى ھېسابلانغان بۇ بىلىگ يۇرتىنى پۈتتۈرۈپ چىققان خاتۇن-قىزلاردىن ئاتاقلىق بىلىم ئىگىلىرى يېتىشىپ چىقماقتا. ئۇلارمۇ ئەرلەر بىلەن بىللە ئەلنىڭ ئايماقلىرىدا بىلىم-مەرىپەت تارقاتماقتا.

شۇنداق قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىلگىرى سېلىنغان ئۇل ئاساسىدا يېڭى، كەڭ، چوڭقۇر، يۈكسەك ئىلىم-مەرىپەت دەۋرى — ئۇلۇغ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تارىختىكى گۈللەنگەن دەۋرى باشلاندى. ئۇ بارغانچە ئۇلغىيىپ، ئەجدادلارنىڭ تىلىكى، ئۇلۇغ ئالىم فارابىنىڭ ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشماقتا ئىدى...

تۆت-بەش يۈز كىشى سىغىدىغان كەڭ-ئازادە دەرسخانىدا، ئۈچ يۈزدەك ئوقۇغۇچى شىرە ئالدىدىكى ئورۇندۇقلاردا دەرس مۇندەرىجىسىنى ئالدىلىرىنى قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى ۋە ئىلىك ئۇستازنى كۈتمەكتە. ئۇلار ئەزەم مەدرىسىنىڭ كالتەكچىلىرىنىڭ خانلىق بىلىگ يۇرتىنى چاقماقچى بولغانلىقى توغرىسىدا، بولۇپمۇ ئۇستازى ئىلىكنى ئۇرغانلىقى توغرىسىدا غۇلغۇلا قىلىشاتتى. بەزىلەر غەزەپلىنىپ: "ئۇلار چاقسا بىز چاقمامدىكەنمىز، بىز ئۇرالمامدىكەنمىز، بىز مۇشۇنداق بوزەك بولۇپ يۈرۈۋېرىمىزمۇ؟!" دېسە، بەزىلەر "بىزمۇ ئۇلارغا ئۆزىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويمىساق بولمايدۇ!" دېيىشتى قايناپ. بىرسى ئىككىلەنگەندەك قوپۇپ: "ئۇلارنىڭ چاققىنى، ئۇرغىنى توغرا ئەمەس. لېكىن، بىزنى 'دەھرى' دېگەنلىكىنى ئويلىشىش كېرەك" دېدى پەسرەك ئاۋاز بىلەن. "بۇ گەپمۇ راست" دېدى بىرى ئوتتۇ-

ردىن، قويۇپ. "سىلەر، بىز دەھرى، شۇڭا ئۇلار توغرا قىلىدى، دېمەكچىمۇ سىلەر؟ — دېدى ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان قارا ساقال-بۇرۇتلۇق بىر يىگىت قايناپ، — ئاندىاق بولسا، ئالدىغا بېرىپ سەجدە قىل، ئۇلار دۇمبالاۋەرسۇن!" چوڭ گەۋدىلىك يەنە بىر ئوقۇغۇچى قوپۇپ: "ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى دەھرى. دىن نامى بىلەن دىنغا بۇزغۇنچىلىق قىلماقتا. ئىسلام دىنىمىزنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى بۇرمىلىماقتا، بىزگە تۆھمەت قىلماقتا. ئۇلارنى قوللايدىغانلار بىزنىڭ ئاردىمىزدىن كەتسۇن!" دېدى ۋارقىراپ-تىترەپ ۋە ئۇ مۇشتۇمىنى ئېگىز كۆتۈردى. "توغرا گەپ، ئۇنداق پىتنىچىلەرگە يول قويمايمىز!"، "ئۇلارنىڭ يالاقچىلىرى بىزنىڭ بىلىك يۇرتىمىزنى بۇلغىماي بۇ يەردىن كەتسۇن!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى.

كۆپچىلىك ئالدىنقى ئۈچىنچى قاتاردىكى بىرسىگە قارىشاتتى. ئۈچىنچى قاتاردىن بىر ئوقۇغۇچى سالماقلىق قوپتى ۋە ئالدىغا ئۆتۈپ، ئوقۇغۇچىلارغا يۈزلىنىپ سۆز باشلىدى:

— قاداشلار، كىم دىنىمىزنى قوغدىغۇچى، كىم دەھرى؟ بۇنىڭغا ئىش يۈزى جاۋاب بەرسۇن. "كالتەكچىلەردە گۇناھ يوق" دېدى ئۇستاز ئىلىك. بۇ راست گەپ. گۇناھ، كالتەك تۇتقانلاردا، — ئۇ بىرپەس ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — ئۇلۇغ ئۇستاز فارابىنىڭ بىر شېئىرى ئېسىڭلاردا باردۇ، بەلكىم:

ئەي قېرىنداش خالى تۇر، ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساڭا،
ھەق-ئادالەتنىڭ قېشىدىن سەن ماكان تۇت دائىما.

بىز ناھەقتىن قېچىپ، ئۇنىڭغا ئېغىشماي قارشى تۇرساق، ھەق-ئادالەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلماسلىق بولغىنى. ھەرقانداق ناھەقلىق، ئادالەتسىزلىك ئاخىر يېڭىلىدۇ. ئۇلار بىزنى يامان دەپ

تىللايدۇ، ئۆزلىرىنىڭ يامانلىقىنى كۆرمەيدۇ، ياكى يوشۇرىدۇ "يىلان كەندو ئەگرىيىن بىلمەس، تۆۋە بويىن ئەگرى تىر"① دېگەن ئەمەسمۇ ماقالدا. ئەگرى بىلەن تۈزنى كىشىلەر ئايرىۋالالايدۇ... بىزنىڭ ساۋاقداشلىرىمىز ئارىسىدا قارشى پىكىردە بولغانلارنىڭ بولۇشى يامان ئىش ئەمەس. بۇنداق پىكىرلەر ئىشنى تالقىلاشقا، ئېنىقلاشقا سەۋەب بولىدۇ. ئۇلار ئاخىر ھەق بىلەن ئادالەتنىڭ نەدىلىكىنى بىلىۋالالايدۇ. بەزىلەر بىلىشنى خالىماي كالتەكچىلەر ياققا ئۆتۈپ كەتىسمۇ مەيلى. ياكى قايتىپ كېلىدۇ، ياكى تۈيۈق يولغا كىرىپ قالىدۇ. بۇنداقلارنىڭ جېنىغا ۋاي...

ئوقۇغۇچىلاردا جانلىنىش پەيدا بولدى. "ئاداش تېكىن راست دەيدۇ" دېيىشتى.

ئاداش تېكىن ئالمىلىقتىن كەلگەن ئوقۇغۇچى ئىدى. ئۇ ياخشى ئۆگەندى، بەك چاپسان ئۆستى. بىر يىل ئۆتمەي ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئاداش بولۇشۇپ كەتتى. شۇڭا ئۇنى ئوقۇلداشلار يېقىن كۆرۈپ "ئاداش تېكىن" دەپ ئاتايتتى. ئۇنى ئوقۇلداشلار باشلىقى قىلىپ كۆتۈرگەندە، ھەممىسى ھەتتا پىكرى ئوخشىمايدىغانلارمۇ چاۋاك چېلىشقانىدى. ئۇ تالاشلاردىكى چىگىش مەسىلىلەرنى يېشىپ بېرەتتى، ياكى ئۇستازلارنىڭ يېشىپ بېرىشىگە سۇناتتى. ئۇستازلار ئۇنىڭ يەشكەنىگە قوشۇلاتتى ۋە ئۇنى ماختىشاتتى. بولۇپمۇ ئۇستاز ئىلىك ئاداش تېكىننى ئالاھىدە ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭغا چوڭ ئۈمىد باغلايتتى. ئۇمۇ ئۈمىدكە لايىق ئۆسمەكتە ئىدى. ئاداش تېكىن يەنە سۆز قىلماقچى ئىدى، ئىشكتىن ئىلىكنىڭ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ

---

① يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس، تۆگىنىڭ بويىنى ئەگرى دەر.

ھۆرمەت ئالامىتى بىلەن ئۇ ياققا قاراپ توختاپ قالدى. ئوقۇغۇچىلار بۇرۇلۇپ، كۈلۈمسىرەپ كېلىۋاتقان ئۇستازىنى كۆرۈپ "گۈررىدە" قوپۇشتى. ئۇلار كۆزلىرىنى ئۇستازدىن ئالماي، ئۇنىڭ مېڭىشىغا ئەگىشىپ باشلىرىنى ئاستا بۇراشتى. كېيىن ئالدىغا قاراپ تەق تۇرۇشتى. ئۇستاز دەرس مۇنبىرىگە چىقىپ "ئامان قاداشلار!" دېگەندىن كېيىن، ھەممىسى بىر ئاۋاز بىلەن "ئامان ئۇستاز!" دېيىشتى. ئۇستاز ئورۇندۇققا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار ئولتۇرۇشتى. ئۇلار بىلىنگ يۇرتىنى چىقىش ۋەقەسىدىن كېيىن بىر ھەپتە ئۆتۈپ بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەن قەدىردان ئۇستازىغا سەممىيەت بىلەن تەلمۈرۈشتى.

— ئاداش تېكىن، سۆزىڭىزنى نېمىشقا توختاتتىڭىز؟ — دېدى ئىلىك ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىسىغا قاراپ.

— ياق، مۇنداقلا، — دېدى ئۇ تارتىنچاقلىق بىلەن، — ئوقۇلداشلار بىلەن ئۆتكەن ھەپتىدىكى ئىش ئۈستىدە غۇلغۇلا قىلىۋاتقانىدۇق.

— ئاداش تېكىن سىزلەرگە قانداق جاۋاب بەردى؟ — سورىدى ئىلىك ئوقۇغۇچىلاردىن.

— ئەدگۈ سۆز قىلدى، — دېدى ئوتتۇرىدىن بىر ئوقۇغۇچى قوپۇپ، — ھەق-ئادالەتتە چىڭ تۇرماق كېرەك.

— توغرا گەپ، ھەق-ئادالەتتە چىڭ تۇرماق كېرەك، — دېدى ئىلىك قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، — لېكىن، بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، شۇنداق چىڭ تۇرۇش كېرەككى، ھەرقانداق بوران-چاپقۇن سېنى يىقىتالمىسۇن، لىڭشىتالمىسۇن. ھەق-ئادالەتكە قارشىلار بىلەن بەك ئېغىر ۋە چوڭ چېلىشىش بولىدۇ. بۇ چېلىشىش يولىدا كىم مەزمۇت

ماڭالسا، شۇ بودۇننىڭ پالۋىنى بولىدۇ. ئۇ ئۆلسىمۇ، ئاتى ئۆلمەيدۇ. يامانىڭ كۆزگۈسىدىن ئۆزەڭنىڭ ياخشى چىرايىنى كۆرەلەيسەن. بۇ دۇنيا، ياخشىنىڭ يامان بىلەن، يېڭىنىڭ كونا بىلەن كۈرىشىدە ئۆزگىرىدۇ، ئالغا باسىدۇ. يامانلار ياخشىلارنى، كونىلار يېڭىلارنى تىللايدۇ، ئۇرىدۇ، چاقىدۇ، ئۆلتۈرىدۇ. ئەمما ياخشىلار، يېڭىلار تۈگەپ كەتمەيدۇ، بەلكى بارغانچە كۆپىيىدۇ ۋە ئۆسىدۇ. ئاخىر ئۇلار ئۈستۈن بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق بولمىغاندا، دۇنيا، ئالەم ئۆزگەرمىسگەن بولاتتى، ئۆسمىگەن بولاتتى، بەلكى بۇ قەدىمىدىن تارتىپ شۇنداق بولغان، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولىدۇ. مانا بۇ — دۇنيانىڭ، ئالەمنىڭ، بارلىقنىڭ، ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى...

"تۆۋەنلەشنىڭ بولۇر ئەۋجى ھامان،
يوقىتىش بولغاي ئۇرۇشتا دائىمان"

تۆۋەنلەش-كۆتۈرۈلۈش، يەنە تۆۋەنلەش-يەنە كۆتۈرۈلۈش، مۇشۇنداق تەكرارلىنىش بولۇپ تۇرىدۇ. ھەربىر تەكراردا بىر ئۆرلەش بولىدۇ. بۇنداق تەكرارلىنىش — كۈرەش دېگەن سۆز. كۈرەشتە يوقىتىش بولماي مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، بۇنداق يوقىتىشلار بەدىلىگە تېخىمۇ يېڭى ۋە يۈكسەك ئۆرلەشلەر پەيدا بولىدۇ. قارشىلىق قانچە چوڭ بولسىمۇ ئالغا بېسىشنى، يوقىتىش قانچە ئېغىر بولسىمۇ ئۆرلەشنى توسالمايدۇ، بەلكى ئۇنى كۈچەيتىدۇ، ئالغا سۈرىدۇ. بۇ قارشىلارنىڭ تىلىكىنىڭ تەتۈرىچە بولىدۇ. ھەقىقەت پارقىرايدۇ، ھەقسىزلىق گۇم بولىدۇ...

ئوقۇغۇچىلار بارلىق ھېسسىياتى بىلەن بېرىلىپ ئۇستازىغا كۆز تىكىپ، ئۇستازىنىڭ بۇ كارامەت سۆزلىرىنى دىلىغا بېكىتىۋېلىشقا تىرىشاتتى ۋە ئالدىراپ ئالدىدىكى دەپتىرىگە پۈتۈشەتتى. ئىلىك

بارغانسېرى جانلىنىپ سۆزلەيتتى.

— بۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرى خەلقچىللىق، ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق توغرىسىدا كۈرەش قىلىپ يۈكسەك تەپەككۇر ۋە تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان قەدىم يۇنان پەيلاسوپلىرى ھېراكلىت، دېموكرىت، پلاتون، ئارىستوتېلدەك ئۇلۇغ ئالىملار قارشىلىق، ھاقارەت ۋە ئۆلۈم خەۋپىگە ئۇچرىغانىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەلىملىرى بارغانچە نۇرلىنىپ كېڭەيمەكتە...، — ئىلىك ئۇستاز بىرپەس دېمىنى ئېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىككى زىت نەرسە بىر-بىرى بىلەن دائىم كۈرەش قىلىدۇ، ئاخىر بىرىنى بىرى يېڭىدۇ، بۇنىڭدىن بىر نەتىجە چىقىدۇ. بۇنداق نەتىجە گايىدا تەتۈر بولىدۇ. ئەمما، ئاخىرقى نەتىجە ئوڭ، ياخشى بولىدۇ. گەپ، ھەق قايسى تەرەپتە؟ شۇ نەرسە ئېنىقكى، ھەق ھامان يېڭىلىق تەرەپدارلىرى تەرەپتە بولىدۇ. يېڭى كونىنى باسىدۇ، مۇشۇلداق بېسىشلار بىلەن يېڭى قەدەمۇقەدەم يەنە يېڭىلىنىپ، ئۇلغىيىپ ئۆسۈۋېرىدۇ... سىلەر بىلەن مېنىڭ ئارامدا زىتلىق بارمۇ، يوق؟

— يوق، — دەپ جاۋاب بەردى بىر ئوقۇغۇچى.

— نېمىشقا؟

— سىز ئۇستاز، بىز ئوقۇغۇچى. بىز ئوقۇشنى خالايمىز، سىز بىزگە ئۆگىتىسىز، تالاش يوق.

— بۇنداق ئەمەس دوستۇم، زىتلىق بار. ئۇ بىلىگلىك بىلەن بىلىگسىزلىكنىڭ زىتلىقى. بىزدە ئارىلىق بار، پەرق بار. مۇشۇ پەرقنىڭ ئۆزى زىتلىق. شۇڭا بىزنىڭ ئارىمىزدا كۈرەش بولىدۇ. ئاخىر بىلگىمىز تەڭلىشىدۇ، ئىككىمىز يېقىنلىشىمىز، پەرق يوقىلىدۇ. ياخشى نەتىجە چىقىدۇ، بۇ ئاددىيراق مىسال. يەنە بىر مىسال: ئەزىم

مەدرىسى بىلەن بىزنىڭ بىلىگ يۇرتىمىز ئارىسىدا زىتلىق بار. بۇ زىتلىقنىڭ تېگى باشقىراق — بىر-بىرىنىڭ تەتۈرى. ئۇلار بىزنى "دەھرى" دەيدۇ. بىزنى مۇشۇ نام بىلەن ئابرويىمىزلاندۇرۇپ موللاق ئاتقۇزماقچى. بىز ئۇلارنى كونىچى، ئەل ئارزۇسىغا قارشىلار دەيمىز. ئۇلار بىزنى يامان دەيدۇ، بىز ئۇلارنى يامان دەيمىز. ئارىمىزدا تالاش-كۈرەش بولىدۇ. ئۇلار بىزنى تىللايدۇ، بىلىگ يۇرتىمىزنى چاقىدۇ، ئۇرىدۇ، ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ ئېغىرراق ئىشلارنى قىلىدۇ. بىز تىللىمايمىز، ئۇرمايمىز، ھەقنى سۆزلەيمىز. ئاخىر ئۇلار يېڭىلىدۇ، بىز يېڭىمىز، زىتلىق توگەيدۇ. ئەمما، باشقىچە زىتلىق، يېڭى چىققان كونىچى "ئەزىم مەدرىسى" بىلەن، يېڭىچە ئۆسكەن "خانلىق بىلىگ يۇرت" ئارىسىدا، باشقا تون كىيگەن "ئابدۇل جاپپار" بىلەن، جىقراق ھەقىقەتكە ئىگە بولغان "ئىلىك" ئارىسىدا تالاش، كۈرەش داۋام قىلىدۇ... ھەقسىزلەر مۇشت ئاتىدۇ، ھامان ئۇتىلىدۇ. ھەقلىقلەر يول سۆزلەيدۇ، ھامان ئۇتىدۇ. بۇنى بودۇن "ھەقىقەت ئېگىلمەيدۇ، ئېگىلسىمۇ، سۇنمايدۇ." دەپ خۇلاسىلىغانغۇ؟...

ئىلىك بۈگۈن دەرسنى ئۈزۈنىراق سۆزلىدى. بۈگۈنكى دەرس پەلسەپە ئىدى. ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، قارىمۇ قارشىلىقنىڭ ھەممە نەرسىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، ئۇنىڭدا كۈرەش بولىدىغانلىقىنى، ئاخىر بىرلىككە كېلىپ ياخشى نەتىجە چىقىرىدىغانلىقىنى، لېكىن، يېڭى زىددىيەت پەيدا بولىدىغانلىقىنى، ھەق-ئادالەت ۋاقىتلىق يېڭىلسىمۇ ئاخىر ئۇتۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۇبدان چۈشەندۈردى. ئۇ بۇ دەرستە يەنە، بالىلارنىڭ غەزەپ بىلەن ئالدىراپلا ئۆچكە ئېلىش، چېقىشقا چېقىش بىلەن جاۋاب

بېرىش كويىغا كىرىپ قالماسلىقىنى مەقسەت قىلغانىدى. ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ ئىپادىلىرىگە قارىغاندا، بۇ مەقسىتى ھەل بولغانغا
ئوخشايدۇ.

— ئاراڭلاردا پىكىر ئوخشىماسلىق بولۇشى ياخشى ئىش، — دېدى
ئۇ، — ئوخشىماسلىق بولسا تالاش بولىدۇ، تالاش بولسا ھەق-ناھەق
ئايرىلىدۇ، كۆزىمىز يەنىمۇ روشەن بولىدۇ. تالىشىڭلار، چوڭقۇر
تالقىلاڭلار. بىراق، تالىشىش بىلەن يىراقلىشىپ كەتمەسلىك كېرەك.
ئوقۇلداشلاردا ياردەملىشىش، بىرلىك بولۇشى كېرەك.... بۈگۈن
مۇشۇ يەرگىچە سۆزلىشەيلى.

ئۇستاز ئورنىدىن قوپتى. ئوقۇغۇچىلارمۇ قوپۇشتى ۋە بۇرۇلۇپ
ئۇستازى تا ئىشىكتىن چىققىچە ھۆرمەت بىلەن جىم تۇرۇشتى.

• • •

"خاتۇنلار بىلىم يۇرتى"نىڭ باغ ھويلىسى؛ كەچ كۈزكى
قۇياش شولىلىرى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ،
قىزىل ياپراقلاردا پارقىرىماقتا. دەرەخ تۈۋىلىرىدە، ئېرىق بويىلىرىدا
توپ-توپ بولۇپ چوخچىيىپ ئولتۇرۇپ كىتاب ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى
قىز-خاتۇنلارنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى تاراپ، ئالمىدەك قىزغۇچ
مەڭىزلىرىنى سۆيمەكتە. ئۇلار ئىلىك ئۇستازنىڭ ئۆتكەن ھەپتە
خانلىق بىلىم يۇرتىدا پەلسەپە دەرسىدە سۆزلىگەن سۆزىنى ئوقۇ-
ماقتا. ئۇ سوزنى ئاداش تېكىن خاتىرىلىۋېلىپ باستۇرغانىدى.
بۇنى سۈتۈق بۇغراخان كۆرۈپمۇ بەك تەسىرلەنگەن ۋە "ئىلىك
راستىنلا ئۇلۇغ ئۇستاز" دېگەنىدى. خانىش ئايدىڭ يۇلتۇزغا: "بەك
ئەدگۇ سۆز، خان خۇش بولدى. سىزنىڭ بىلىم يۇرتىڭىزدىكى
ئوقۇغۇچىلار ئوبدان ئوقۇسۇن" دەپ تاپىلىغان، يۇلتۇز تۈلۈگۈنكى

تارىخ دەرسىدىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ سۆزنى ياخشى ئوقۇشنى تاپشۇرغانىدى.

يۇلتۇز ئىپارگۈل بىلەن باققا كىرىپ كەلگەندە، ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قارشى ئالدى.

— ئامان، ئاداشلار! — دېدى يۇلتۇز كۈلۈمسىرەپ.

— ئامان، ئۇستاز! — دېيىشتى ئوقۇغۇچىلار ياڭراق ئاۋاز بىلەن.

— ھە، ئوقۇۋاتقىنىڭلار نېمە؟ — دېدى يۇلتۇز ياغاچ دەرسخى ئاستىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇ بىر ئوقۇغۇچىنىڭ قولىدىن بېسىلغان دەرسلىكنى ئېلىپ دېدى، — ھە، ئۇستاز ئىلىكنىڭ دەرسى، قانداقكەن؟

بارغانچە كۆپەيگەن ئوقۇغۇچىلار ۋارقىرىشىپ كەتتى: "ۋاي، بەك ياخشى"، "ئەدگۈ، ئەدگۈ" "بىزنىڭ كۆزىمىزنى ئۇستاز ئىلىك يەنە بىر قېتىم ئاچتى"...

— سىلەر بىلەن مېنىڭ ئارامدا زىتلىق بارمىكەن؟

— بار، — دېدى بىر پاكار، چىرايلىق قىز ئالدىغا ئۆتۈپ، — مەن پاكار، سىز ئېگىز.

ھەممىسى ۋارقىراپ كۈلۈشتى. بۇ خۇش چاقچاق قىزنى يۇلتۇز ياخشى كۆرەتتى.

— ئېگىز، پەسلىكمۇ بىر زىتلىق، — دېدى يۇلتۇز پاكار قىزنىڭ دولىسىغا قولىنى قويۇپ، — لېكىن بۇ بىر خىل ئادەتتىكى ئوخشىماسلىق. بىزنىڭ ئارىمىزدا چوڭراق زىتلىق بار، سىلەر بىلىنگىلىك بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپ بارىسىلەر. ئىستىكىڭلار چوڭايماقتا. مېنىڭ بىلگىم يەتمەيۋاتىدۇ. ئىستەك بىلەن ئىستەكنى قاندۇرالماسلىق — بۇ زىتلىق ئەمەسمۇ؟ شۇنداق. ئوقۇلداشلار، دۇنيانىڭ ئۆزى بىر - بىرىگە

قارشى بولغان زىتلىقلار بىلەن تولغان، زىتلىق بولمىسا، دۇنيا بولمىغان بولاتتى. بىزمۇ بولمىغان بولاتتۇق... ھە، بۇ گەپلەر توغرىسىدا ئىلىك ئۇستاز ئۆتكەن دەرستە ياخشى سۆزلىدى. ئۇنىڭ سۆزىنى پىششىق ئوقۇش كېرەك. ئۇ يەنە سىلەرگە بۇ توغرىدا جىق سۆزلەپ بېرىدۇ. بىز ئۆز دەرسىمىزنى ئوقۇيلۇق، يۈرۈڭلار.

ئوقۇغۇچىلار يۈلتۇز بىلەن ئىسپارگۈلگە ئەگىشىپ دەرسخانىغا كىرىشتى.

يۈلتۇز تارىخ دەرسىنى سۆزلەشكە باشلىدى. ئوقۇغۇچىلار سۆيۈملۈك ئۇستازىغا مېھرىبانلىق بىلەن نەزەر سېلىپ، ئۇنىڭ دەرسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا.

يۈلتۇزنى ئوقۇغۇچىلار چىن كۆڭلىدىن سۆيەتتى. ئۇنىڭ ياخشى دەرس بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا ئەمەس، ھەم قەلەم، ھەم ئەلەم تۇتالايدىغان بىر ئەرباپ بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياخشى كۆرەتتى. يۈلتۇز راستىنلا قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يېتىشكەن بىر ئۇيغۇر خاتۇن ئالىمى بولۇپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۆتكەن يىگىرمە بەش يىلدىن ئارتۇق ھاياتى، ئۇنى تاۋلاپ يېتىشتۈرگەن جەڭگىۋار ھايات بولدى. ئۇ بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپ ئىناق دوستلىرى سۇتۇق، ئايدىڭ، ئارسلان بىلەن بىللە ئويناپ، بىللە ئوقۇلدا ئوقۇپ چوڭ بولدى. كېيىن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ سۇتۇقنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ خاندانلىق ئوردىسىنىڭ چېرىك ئولچىسى ئارسلانغا تەگكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىتىكچىلىكىنى قىلىپ يېقىندىن ياردەملەشتى. ئۇ يالغۇز ئارسلانىڭلا ئەمەس، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ، ئايدىڭنىڭمۇ ئىشەنچلىك ياردەمچىسى بولۇپ كەلدى. شۇڭا ئۇنى ئوردىدىكىلەر قەدىرلەيتتى. خان ئانا-

تەركىن بېگىم بولسا ئىككى-ئۈچ كۈن ئۇنى كۆرمەي قالسا قىچقىرد-
ۋالاتتى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ، ئۇنىڭ كۈلۈپ تۇرغان خۇمار
كۆزلىرىگە، سۈزۈك لەۋلىرىگە قاراپ ئولتۇرۇپ چۆچۈك ۋە مەنىلىك
سۆزلىرىنى ئاڭلايتتى. باتۇر تاغا هايات ۋاقتىدا ئايدىڭ بىلەن ئوخشاش
ئۆز قىزىدەك كۆرەتتى. ئۇ، يۇلتۇزنىڭ چاققان ۋە چىرايلىق قامىتىگە
قاراپ زوقلىناتتى، ئۇنىڭ رەهمەتلىك دادىسىنىڭ ئارمانلىرىنىڭ
يالغۇز قىزىنىڭ كۈرەش ئەمەلىيىتىدە ئەمەلگە ئاشقانلىقىدىن خۇش
بولاتتى. ئايدىڭ بولسا كىچىك چېغىدىكىدەكلا بۇ ئالىم دوستىنى
ياخشى كۆرەتتى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئايدىڭنىڭ ئادىشى بولغاند-
لىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، خاندانلىقنىڭ بىردانا ئەربابى بولغانلىقى
ئۈچۈن پەخىرلىنەتتى. يۇلتۇز تىرىشىپ ئىشلەيتتى هەم تىرىشىپ
ئوقۇيتتى. ئۇ، ياش ۋاقتىدىن تارتىپ تارىخ دەرسىگە قىزىقىدىغان،
تارىخچى ئالىم بىلگە تېكىننىڭ دەرسىنى مەكتەپتە قىزىقىپ ئاڭلاش
بىلەن قالماستىن، كەچلىرى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قوشۇمچە دەرس
ئالىدىغان، سوئاللىرىغا جاۋاب ئالىدىغان ۋە تارىخي هېكايە-قىسسە-
لەرنى ئاڭلايدىغان، شۇنداق قىلىپ، ئوقۇپ-ئىزدىنىپ، تارىخ
ئىلمىدىن يۇقىرى سەۋىيىلىك بىر ئالىم بولۇپ قالغانىدى. ئۇ
چېرىك بىلىمىنى ۋە چېرىك مەشقىنىمۇ قىزىقىپ ئۆگىنەتتى. ئالدىنقى
يىللىرى سامانىلارنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە قارشى چېرىك تەييارلىقى
باشلانغاندا، ئۇ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تەستىقى بىلەن "قادىنلار
قوشۇنى" قۇرۇپ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى. ئۇرۇش توغرىسىدىكى
جىددىيلىك بىرمەهەل پەسەيگەندىن كېيىن، بىلگە تېكىننىڭ تەكلىپى
بويىچە "خاتۇنلار بىلگە يۇرتى"نىڭ باشلىقى ۋە تارىخ ئۇستازلىقىغا
تەيىنلەندى. يېقىندىن بېرى بىلگە تېكىن قېرىغانلىقتىن، دەرس

بېرەلمەس بولۇپ قالغاچقا "خانلىق بىلىگ يۇرتى"دا ئۇنىڭ دەرسىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. شۇنداق قىلىپ يۇلتۇز داڭلىق تارىخ ئوقۇتقۇچىسى ۋە ھۆرمەتلىك ئۇستاز بولۇپ قالدى...

بۈگۈن يۇلتۇز ئوقۇغۇچىلارغا تارىختىن خېلى ئۇزاق سۆزلىدى.

— بىزنىڭ ئۇيغۇرلار قەدىمىي ئۇلۇس، — دەپ سۆزىنى يىراقتىن باشلىدى يۇلتۇز، — بۇ ئۇلۇسنىڭ چىقىش قەبىلىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار بۇنىڭدىن بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىللار ئىلگىرى ئۇلۇس بولۇپ ئۆز ئۇيۇمىنى قۇرغان. ئۇلار باشقا قاداش قەبىلىلەر بىلەن بىللە بالقاش كۆلى، ئالتاي تاغلىرى، ئىلى دەريا بويلىرى، يەتتەسۇ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، پامىر، كوئىنلۈن ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن. كېيىن ئۆزگەن، شاش، سەمەرقەنت، بۇخاراغىچە بارغان ۋە سىر دەريادىن ئۆتۈپ ئامۇ دەرياغىچە يېتىپ بارغان...

يۇلتۇز ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى، سەلتەنىتى ۋە باشقىلار توغرىسىدا توختالدى. "ئۆز ئۇلۇسىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلمىگەن كىشى ئۆز ئۇلۇسىغا خىزمەت قىلالمايدۇ" دېدى ئۇ سۆزىنى خۇلاسىلەپ.

يۇلتۇز باشقا قوشنا ئەللەردىن ھونلار، چىنلار، كىدانلار، تۈبۈتلەر ۋە چەت ئەللەردىن ئەرەب، يۇنان، مىسىر، ھىند تارىخىدىنمۇ دەرس بېرەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ دەرسىنى بەك قىزىقىپ ئاڭلايتتى. دېمىسىمۇ، ئۇ دەرسنى ھەم تەسىرلىك ھەم ھاياجان بىلەن، ھەم نەپرەت، ھەم شەپقەتلىك قىزىقىش بىلەن سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ دەرسى ئوقۇغۇچىلاردا ئۈمىد، ئۈمتۈلۈش، كۈچ پەيدا قىلاتتى.

خانلىق بىلىگ يۇرتىدا ۋە خاتۇنلار بىلىگ يۇرتىدا ئىلمى

نۇجۇم، ھېسابتىن باشقا، دۆلەت دىنى ھېسابلانغان ئىسلام دىنى توغرىسىدىكى دەرس ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. بۇ دەرس ۋاقتىدا قەشقەردە يېتىشكەن، چەتتە ئوقۇپ كەلگەن ئالىملار دەرس ئېيتاتتى. قەشقەر بۇ چاغدا دىنىي ئۆلىمالار يېتىشتۈرىدىغان بىر ئاساسىي مەنبە بولۇپ قالغانىدى. دائىملىق دىنىي دەرسنى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئەبۇل پەتتاھ بىلەن بىر چاغلاردا ئەبۇ نەسر بىلەن بىللە سۇتۇقنىڭ ئىمان ئېيتىشىغا قاتناشقان نىشاپۇرلۇق ئۆلىما ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەت بېرەتتى. ئەبۇل پەتتاھ ئاۋۋال دادىسىدىن، كېيىن مەدرىسىدىن ئوبدان دىنىي تەھسىل ئالغانىدى. ئارىلىقتا باغدادقىمۇ بېرىپ كەلدى. كېيىن قەشقەر جۈمە مەسجىدىگە خەتىپ بولدى.

ئۇ ئۆلىمالىقتا ئابدۇل جاپپاردىن بىلگىدە قېلىشمايتتى. ئۇ مۇلايىم، ياۋاش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىكىرلىرىگە قولاق سالىدىغان ئادەم بولغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار ئۇنى يامان كۆرمەيتتى. ئەبۇل پەتتاھ جۈمە مەسجىدىگە خەتىپ بولغاندا مۇنبەردە خۇتبى ئوقۇغاندا، ئانچە قىينالمايتتى. ھەممە جامائەت ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىدۇ. گاھىدا خۇتبە ئوقۇغاندا، جامائەت ئارىسىدا مىشىلداپ يىغلىغانلارمۇ بولىدۇ، يىغلىغۇچىنىڭ يىغىسى خۇتبىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەنلىكىدىن ئەمەس، ئۇنىڭدىكى روھانىي كۈچىنىڭ تەسىرى ئىكەنلىكىنى خەتىپ ياخشى بىلەتتى. ئەبۇل پەتتاھ خەتىپ جۈمە مەسجىدىگە ئەركىن، خۇشال بېرىپ قايتاتتى. ئەمما بىلىك يۇرتىدا دەرس ئۆتۈش ئۇنىڭغا ئاسانغا چۈشمەيتتى. ياشلارغا دىنىي تەلىم بېرىش مۇقەددەس ۋەزىپە، بۇنىڭدىن ئۇ خۇش ئىدى. لېكىن ئۇنى قىينايدىغىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر خىل سوئاللىرى ئىدى. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئالداشنى خالىمايتتى،

ئۇلارنى ئالدىغىلىمۇ بولمايتتى. ئۆزىدىمۇ نۇرغۇن سوئاللار بار ئىدى.

ئوقۇغۇچىلار خەتىبنىڭ دەرسىگە قارشى ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە چۈشىنىكسىز، قايىل قىلالمايدىغان مەسىلىلەرنى سورىغان بىلەن، دىن دەرسىنى يەنىلا كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزلىرى توغرا دەپ ھېسابلىغان قائىدە، ئەدەب، يوسۇنلىرىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. بولۇپمۇ، قۇرئاندا سۆزلەنگەن پەلسەپە تەلىماتلىرىنى دىققەت بىلەن ئوقۇيتتى. توپلىشىپ، ئىلىك ئۇستازىنىڭ پەلسەپە دەرسىگە سېلىشتۇرۇپ تالقىلايتتى.

ئەدەبىيات دەرسىنى يىگىرمە يىلغا يېقىن ئىلىك بەردى. ئۇ ھەم پەيلاسوپ، ھەم سىياسەتچى ئىدى. ئەدەبىياتچىلىقتا بولسا ئادەتتىكىچە ئەمەس، يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ پەلسەپىنى ئەدەبىياتقا بىرلەشتۈرۈشنى، بولۇپمۇ بودۇن ئەدەبىياتى ئىچىدىكى پەلسەپىنى خىللاپ چىقىرىپ، پەلسەپىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئورنى ۋە رولىنى ياخشى كۆرسىتىپ بېرەتتى. يازغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىمۇ، ئۇ پەلسەپىنى مەزمۇن قىلاتتى. ئۇ فارابىنى ئۇستاز قىلغان، راستىنلا فارابىنىڭ ئوبدان شاگىرتى بولۇپ يېتىشتى. ئىلىك ئۆتكەن ھاياتىدا ھەم ئۆگەندى، ھەم ئۆگەتتى. ئۇ دەرس ئارقىلىق ۋە ئۆز ئەمەلىيىتى بىلەن بىرقانچە پەيلاسوپ، تارىخچى، ئەدەبىياتچىلارنى يېتىشتۈردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى يۈلتۇز، ئاداش تېكىن، ئىپارگۈل... لەر ئىدى. ئىپارگۈلنى بولسا ئۇ ئائىلە ئىچىدىمۇ ۋاقتىنى بوش ئۆتكۈزمەي تەربىيىلىدى. ئاخىر ئۇنىڭغا ئەدەبىيات دەرسىنى يۈكلىدى. ئىپارگۈل ئۇنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويمىدى. ئۇ ئاۋاللىرى دەرس بېرىشنى ھۆددە ئالالماي قورقتى،

كېيىن، ئىلىكنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ماقۇل بولدى. مانا، ئوقۇتقۇچى بولغىنىغا ئىككى يىل بولدى. ھازىر ئەمدى ئۇ دادىل ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدا ئەدەبىياتچى ئالىملىقنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن ئىلىك بەك خۇش بولدى.

ئىپارگۈل ئىلىكنىڭ ئۇسۇلى بىلەن بودۇن ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ تىرىشىپ قوشاق، بېيىت، مەسەل، ماقال، چۆچەكلەرنى يىغاتتى، رەتلەپ دەرسلىك ئورنىدا ئوقۇغۇچىلارغا بېرەتتى. "ئەل ئەدەبىياتى بىزگە باھاسىز بىلىك بېرۇر" دەيتتى ئوقۇغۇچىلارغا ۋە تەمسىل-ماقاللارنى يېشىپ بېرەتتى.

ئۇ بۇ قېتىمقى دەرستە بىلىك توغرىسىدىكى تەمسىل، ماقاللاردىن مىسال كەلتۈرۈپ مۇنداق دېدى:

"كېڭەشلىك بىلىك ئۆزرەشۇر،
كېڭەشسىز بىلىك ئۇپرەشۇر."

بۇ ماقالنى چۈشەندۈرۈپ ئىپارگۈل: "كېڭەش — بۇ يەردە ئەل، ئەلدىن بىلىك ئال، يارانلار بىلەن تالىقىلا، بىلىك ئەل ئىچىدە، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر سەن ئۆزەڭنىڭ بىلىكىڭ بىلەنلا بىلدىم دېسەڭ، ئالغا باسالمايسەن، بەلكى ئۇپراپ تۈگەيسەن" دەيتتى.

"ئۇلا بىلسە يول ئازماس،
بىلىك بولسا سۆز يېزماس."

مانا كۆردىڭلارمۇ ئوقۇلداشلار، ئەل بىزگە: "يولدىن ئازمايمەن دېسەڭ، يول داۋامىنى توختىتىپ قويماي ئۇلاشنى بىل، سۆزدىن ئازمايمەن دېسەڭ بىلىك ئال." دەيدۇ. بۇ يەردە يول، تىلەك، مەقسەت مەنىسىدە، بۇ ماقالنىڭ مەنىسى بەك چوڭقۇر. ئۆتكەن

دانالار بېيىتلاردا مۇنداق دېگەن:

ئەردى ئۆزا ئەرەنلەر،
ئەردەم بەگى بىلىگ تاغ.
ئايدى ئۆكۈش ئۆگۈتلەپ،
كۆڭلۈم يولار ئاڭا ساغ.

ئىلگىرى شۇنداق ئەرەنلەر بولغانكى، ئۇلار نەسىھەتتە بىلىگ تېغىنىڭ چوققىسىغا چىققان؛ ئۇلار نەسىھەت، پەزىلەت ئۆگەتتى، شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈم ساق، خاتىرجەم بولاتتى دېمەكچى، بىلىگ چوققىسىغا چىققىن. شۇ چاغدا سەن ئوبدان ئۆگىتەلەيسەن، مېنىڭ كۆڭلۈم تىنجىيدۇ دېگەن گەپ. مانا مۇشۇ بېيىتنىڭ ئۆزى بىزگە چوڭ بىلىگ، ياخشى ئۆگۈت. يەنە ئالايلۇق:

"ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلا،
ئەلدە ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلىگىڭ ئۇلا."

"مەندىن، بىلگەندىن ساۋاق ئال، نەسىھەت تىلە، ياخشى ئادەم بول، ئەلدىن ئۆگىنىپ، ئەلگە يارامىلىق ئۇلۇغ بىلىگ ئىگىسى بول. لېكىن بۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ توختاپ قالماي، ئۇنى ئۇلاپ تولۇقلا، بىلىگ سانسىز، بىلىگ چەكسىز دەپ بىزنى ئۆگىتىدۇ ئەل."

باشقا ئوبدان ماقال-تەمسىللەرمۇ ئاز ئەمەس:

ئاشىچ① ئايۇر تۈبىم ئالتۇن.
قىمچ② ئايۇرمەن قايدامەن.

"سەن مەنلا بار، تۈۋىم تۈگىمەس ئالتۇن دەپ ماختانما، سېنى

---

① ئاشىچ — قازان.
② قىمچ — چۆمۈچ.

باقىدىغان، سېنىڭ قورسىقىڭنى تويغۇزىدىغان باشقىلارمۇ بار. دۇنيادا مەنلا بار، دېمە." دېگەن سۆز.

يەنە:

ئارىك ئېرىنى ياغلىق،
ئەرمەگو باشى قانلىق.

"سەن قورسىقىڭنى تويغۇزۇپ ياخشى ياشايمەن دېسەڭ، تىرىشچان، ئەمگەكچان بول. ئەگەر ھورۇنلۇق قىلىپ ئىشلىمىسەڭ ئاچ قالسەن، بېشىڭ قان بولىدۇ." دېگەن سۆز.

يەنە:

تولۇم ئانوتسا قۇلۇن بولۇر،
تولۇم ئۇنۇتسا بولۇن بولۇر.

يەنى "قورال تەييار تۇرسا، ياغىنى يېگەن، قورالىنى ئۇنتۇساڭ ئەسىر بولىسەن." دېمەكچى. بۇ، ئەلنى قوغداش ئۈچۈن سەگەك بول قىلىچنى قولدىن چۈشۈرمەي تەييار تۇرۇش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ.

"كۆردۈڭلارمۇ ئوقۇلداشلار، ئەل ئەدەبىياتى، قوشۇغ، بېيىت، ماقال، تەمسىللەر بىزگە ئەل تىلىكىنى، ئەل نەسىھىتىنى سۆزلەيدۇ. بىزنىڭ ئەل تىلىكىنى ئۇنتۇماي، بىلىكلىك، ئەل ئۈچۈن پايدىلىق، ئەلنى قوغدايدىغان ياخشى ئادەم بولۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئەمەل قىلىش كېرەك..."

بۇ قېتىممۇ ئىپارگۇل ھەم چۈشىنىشلىك، ھەم يېقىملىق سۆزلىدى. ئوقۇغۇچىلار ھەر قېتىمقىدەك كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى...

ئۈچىنچى باب

ئەلدە ئۆزگىرىش

قەشقەرنىڭ ئاۋات كەنتىدە توپىلاڭ چىقتى، قان تۆكۈلدى. كىچىك ماجرا، قان تۆكۈلۈش بۇرۇنمۇ بولۇپ تۇرىدىغان. لېكىن بۇ دورەمقەسى چوڭ ئىش بولدى. ئىلگىرى يەر ئىگىلىرى تارىغچىلارنى ئۆلتۈرۈپ قان ئاققۇزىدىغان، بۇ قېتىم يەر ئىگىلىرىنىڭمۇ قېنى ئاقتى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى:

قەدىمكى ئۇردۇكەنتنىڭ يېقىنىدىكى ئاۋات كەنتى ئۇردۇ خەزىنە-چىسى تېكىن ئاغىچىنىڭ ئىلكىدە ئىدى. ئاۋات بىرقانچە كەنتلەرنى ئىچىگە ئالغان "باش كەنت" ئىدى. باش كەنتتە چوڭ يەر ئىگىسى، باشقا كەنتلەردە كىچىك يەر ئىگىسى بار ئىدى. خەزىنىچىنىڭ بايلىقى كۆپىيىپ ئۇنىڭ تەسىرى ئاۋاتتىن ئېشىپ ئايماقنىڭ خېلى كەنتلىرىگە يېتىپ باردى. ئاۋۋالقى چوڭ يەر ئىگىسى خەزىنىچى بولغاندىن كېيىن قەدەممۇقەدەم ئۆسۈپ هوقۇقتىمۇ، مەنسەپتىمۇ، بايلىقتىمۇ داڭلىق ئېكىتارلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. مەنسەپتە بولسا ئۇ باشقا ئېكىتالاردىن ئېشىپ چۈشەتتى. خەزىنىچىنىڭ گۇماشتىسى ئاۋات كەنتىنىڭ چوڭ يەر ئىگىسى پالتۇبەگ خەزىنىچىنىڭ ئىگىلىكىدىكى بىر يېرىم تۇمەن پاتمانلىق يەر، بىر مىڭ بىر يۈزدىن ئارتۇق پۈتۈن تارىغچىلارنى باشقۇراتتى. ئىلگىرىكى قۇللاردىن تارىغچىلارغا ئايلانغان بۇ جانلار دەھشەتلىك ئېزىلىشلەرگە چىدىماي قارشىلىق

كۆرسىتىپ تۇراتتى. لېكىن بۇنداق قارشىلىقلار يەنە نامراتلارنىڭ پاجىئەسى بىلەن ئاياغلىشاتتى. بۇ قېتىم چوڭ توپىلاڭ بولدى، بۇنىڭغا بايلارنىڭ بېشى قاتتى.

كەچ كۈز، قوناق يىغىلىۋاتقان چاغ. ئاۋاتنىڭ تۆۋەندىكى كەنتىدە قوناق ئورۇۋاتقان، قوناق بېشى ئۈزۈۋاتقان ۋە خامانغا باش توشۇۋاتقان نامرات تارىغچىلار ماغدۇرسىز ئەمگەك قىلماقتا. ئىشتانچاق، قارا تەنلىك ئادەملەر سۆرەپ كېتىپ بارغان هارۋىلارنىڭ ياغسىز چاقىدىن چىققان چىرقىراق ئاۋاز جانغا تېگىدۇ، خاماندىن ئاڭلانغان مۇڭلۇق "لاي-لاي" ئاۋازى قاغجىرىغان تەنلەرگە سۇ سەپكەندەك ئارام بېرىدۇ.

ئەنە، ئىشتانچاق، چار ساقاللىق بىر تارىغچى قوناق بېشى باسقان هارۋىنى سۆرەپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇ هەر قەدىمىنى مىڭ بالالىقتا يۆتكەپ چىشلىرىنى مەھكەم بېسىپ ماڭماقتا. سۆڭەكلىرىگە يېپىشىپ تۇرغان تېرىلىرىدىن تەپچىپ ئېقىۋاتقان تەرلەرنى سۈرتۈشكە ماجالى يوق. باش-كۆزىدە ئايلىنىپ يۈرگەن كالتەك ئۇنى ئۇنداق قىلىشقا يول قويمايدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭغا قاراپ ئىچ ئاغرىتىپ ئاه ئۇرىدۇ. ساقال-بۇرۇتى ئەمدى خەت تارتقان قاۋۇل بىر يىگىت ئورغىقىنىڭ سېپىنى مەھكەم سىقىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ دادىسىنىڭ چېكىۋاتقان بۇ ئازابىغا چىدىماي كۆزلىرىدىن ياش تۆكىدۇ. ئۇ ئورغاقنى قوناق شاخلىرىغا شۇنداق غەزەپ بىلەن ئۇرىدىكى، شۇ تاپتا ئۇ يوغان قورساقلارنىڭ كاللىسىنى مۇشۇنداق كەسكىسى كېلەتتى.

ئەسلىدە، دادىسى ئاغرىپ قالغىنىغا ئۈچ ئايچە بولغانىدى. ئۇ قۇرسىقى ئاغرىپ كېچىلىرى كۆز يۇمماي تاڭنى ئاتقۇزاتتى. ئاۋاللىرى ئۇماچ ئاران سىڭەتتى، ئەمدى سۇنىمۇ ياندۇرىدىغان بولۇپ

قالدى. يىگىت دادىسىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ رۇخسەت سوراپ دادىسىنىڭ ئىشىنىمۇ قوشلاپ قىلىشنى ئېيتتى. لېكىن ئۇناشمىدى، بەلكى تەكىيە تۇتۇپ ياتقان بوۋاينى كالتەكلەپ قوغلاپ چىقىپ ئىشقا سالدى. بۈگۈن مانا ئۈچ كۈن بولدى، بۇ بىچارە ئاشۇندىاق ئازاپ چەكمەكتە. بۇنىڭغا جانىجىگەر ئوغلى قانداقمۇ چىدىيالىسۇن؟! "قانداق كۈن بۇ. ...دەپ ئويلايتتى يىگىت — شۇ يوغان قورساقلارنىڭ بېشىنى ئېلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويسام...ئاسماندىن چاقماق چۈشۈپ ھەممىسىنى كۈل قىلىۋەتسە...يەر يېرىلىپ بۇ قانخورلارنى يۇتۇۋەتسە...ئاھ، نېمىدېگەن دەھشەتلىك كۈنلەر بۇ؟ جېنىمدىن ئەزىز دادامنىڭ ئۆلۈم گىردابىدا ئىڭراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇشقا قانداقمۇ چىدايسەن!..."

"ۋاي ئادەم ئۆلدى!" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى، يىگىت قارىغۇدەك بولسا، بىر كالتەكچى يەردە دومىلاپ ياتقان دادىسىنى تېپىپ-دەسسەپ دومىلىتىۋېتىپتۇ. ئۇ قانداقچە بارغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. بىرىپلا كالتەكچىنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ قولاق تۈۋىگە غەزەپ بىلەن بىر مۇشت سالدى، كالتەكچى تىك موللاق ئېتىپ، ئاغزى-بۇرنىدىن قان كەتتى. يىگىت "ۋاي دادا، جېنىم دادا" دەپ دادىسىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن دادىسىدىن ئاۋاز چىقمايتتى. باش-كۆزلىرى يېرىق، ئاغزىدىن قان ئېقىپ تۇرغان بىچارە بوۋاي، ئارام ئالغاندەك كۆزلىرى ئوچۇق، تىنچ ياتاتتى. ئۇ، بۇ زۇلۇم دۇنياسى بىلەن، كالتەك ئاستىدا ۋىدالاشقاندى. ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئوچۇق قالغانلىقى ئاشۇ ئازاب ئوتلىرى ئىچىدە قالغان يالغۇز ئوغلىنىڭ ئارمانى بولسا كېرەك...توپلانغان تارىخچىلار كۆز يېشى قىلىشتى...

يىگىت كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ دەس قوپتى، بېرىپ، يەردە ۋاي-ۋايلاپ ياتقان كالتەكچىنى ياقىسىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ، قەھرى بىلەن يەنە بىر مۇشت سالدى. كالتەكچى قايتىدىن يەرگە دومىلىدى، كېيىن ئۆمىلەپ قوپۇپ قاچتى. يىگىت ھارۋىنىڭ تاقاق كالتىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئاقساقلاپ كېتىپ بارغان كالتەكچىنىڭ بېشىغا شۇنداق غەزەپ بىلەن ئۇردىكى، ئۇنىڭ مېڭىسى چۇۋۇلۇپ، ئۇن چىقىرالماي يېتىپ قالدى، يىگىت كۆكسىنى تولدۇرۇپ يوغان بىر نەپەس ئالدى. ئۇ پۇخادىن چىققانىدى. يىگىت يېنىپ كېلىپ "مانا، ئۆچۈڭنى ئالدىم، جېنىم دادا" دېگەنىدەك دادىسىنىڭ جەستى ئالدىدا يۈكۈنۈپ باش ئەگدى. بىر ياشانغان تارىغچى بوۋاينىڭ قاپاقلىرىنى ئۇۋۇلاپ كۆزلىرىنى يۇمغۇزۇپ قويدى...

ئەتراپتا غۇلغۇلا قوزغالدى. پالتۇبەگنىڭ كالتەكچىلىرى تېپىرلاپ قېلىشتى. تارىغچىلارغا ئەلدىشە چۈشتى. بەزىلىرى بېشىنى ئېچىگە تىقىپ ئاستا كېتىپ قالدى. "قانداق قىلىش كېرەك؟" قول ياندۇرغانلار دارغا ئېسىلىدىغان تۇرسا، پالتۇبەگ بىر ئادىمىنىڭ ئۆلگىنىگە قاراپ تۇرماسلىقىنى تارىغچىلار بىلەتتى...دېگەندەكلا، ئۇنىغا يېقىن كالتەكچىلەر بىلەكلىرىنى شىمايلاپ، كالتەكلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى...

يىگىت كالتەكچىلەرگە قارىغىنىچە قانلىق كالتەكنى قاتتىق سىقىملىۋالدى ۋە ئاستا-ئاستا قوپۇپ، يوغان-يوغان دەسسەپ كالتەكچىلەر تەرەپكە ماڭدى. ئۇ ئەمدى ھېچنېمىدىن قورقمايتتى. قورقسىمۇ، قورقمىسىمۇ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. تەنلىرى قارايغان، يوغان گەۋدىلىك بۇ يىگىتنى قانداقتۇر كۆرۈنمەس بىر كۈچ مەدەت بېرىپ ئالدىغا ئىتتىرىپ كېتىپ بارغاندەك قىلاتتى.

"كېلە قانخورلار، ئەمدى قورقمايمەن، دادامنىڭ، دادىلارنىڭ، ئانىلار، بالىلارنىڭ ئۆچىنى ئالىمەن" دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە.

تارىغچىلار بىر-بىرىگە قاراشتى. ئاق ساقاللىرى چاچلىرى بىلەن قوشۇلۇپ گەجگە-مەيدىلىرىنى ياپقان بىر بوۋاي قولىدىكى ئورغىقىنى كۆتۈرۈپ گەپ-سۆزسىزلا يىگىتنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. قالغان تارىغچىلارنىڭ خېلى بىر قىسمىمۇ ئورغاق-كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ ئىختىيارسىز ھالدا بوۋاينىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى...

يىگىت يېقىن بارغاندا، ئۇنىڭ دەھشەتلىك قىياپىتىدىن كالتەكچىلەر ئالاقزادە بولۇپ توختاپ قېلىشتى. كېيىن ئىككى كالتەكچى ئۇنى ئۇرماقچى بولۇپ كەلگەنىدى، يىگىتنىڭ كالتەك زەربىسى بىلەن ئىككىسى ئىككى ياققا يىقىلدى. ئارقىدىكى كالتەكچىلەر شۇ ھامان يىگىتنى ئورىۋالدى، لېكىن دەماللىققا ئۇنىڭغا يېقىن كېلەلمىدى. ئاڭغىچە قالغان تارىغچىلار يېتىپ كېلىشتى، كالتەكچىلەر ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ غىپپىدە تىكىۋەتمەكچى بولۇۋاتقاندا، تارىغچىلار كالتەكچىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ يەنە ئىككىسىنى يىقىتتى، قالغانلىرى باش-كۆزلىرىنى چاڭگاللاپ كالتەكلىرىنى سۆرەپ تىكىۋەتتى...

ئىش يامانغا ئايلاندى. پالتۇبەگ كۈچ ئىشلىتىدۇ. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟

— قورقماڭلار، — دېدى بوۋاي تارىغچىلارنىڭ ئەندىشىلىك قىياپىتىگە بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن، — ئەمدى پىچاق بېرىپ سۆڭەككە يەتتى... ئەنە قاراڭلار، بىز يالغۇز ئەمەس، قېرىنداشلار بىزگە كۆمەكلىشىش ئۈچۈن كەلمەكتە، — ئۇ ئەتراپتىن ئارا-ئورغاقلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان تارىغچىلارنى كۆرسەتتى. بوۋاي ھاياجان بىلەن ئۇلارغا قاراپ تۇردى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — جاندىن

تويدۇق. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

تارىغچىلار توپى ئۇلغىيىۋەردى. بوۋاينىڭ غەزەپلىك، تىترەپ چىققان ئاۋازى ئۇلارنى جانلاندۇرۇۋەتتى. يۇرت مۆتىۋەرى بۇ دانا بوۋايغا تارىغچىلار ئىخلاس قىلاتتى. بۇرۇندىنلا ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايتتى، ئۇنى ھۆرمەتلەپ "بوۋا" دەپ ئاتىشاتتى.

— بوۋا راست دەيدۇ، قانغا قان، جانغا جان ئالايلى! — دەپ ۋارقىرىدى ئەمدى يېتىپ كەلگەن قارا ساقاللىق، يىرتىق كىيىملىك بىر تارىغچى.

— جاندىن تويدۇق. بۇنداق ياشاشتىن ئۆلگەن ياخشى، — دەپ ۋارقىرىدى بېشىنى ياغلىق بىلەن چىڭ باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق، قامەتلىك بىر ئايال قولىدىكى ئورغاقنى پۇلاڭلىتىپ.

ئەتراپتىن "قانغا قان، جانغا جان!" دېگەن ئاۋاز كۆتۈرۈلدى. بوۋاي يول باشلىدى. تۆت-بەش يۈز ئەر-ئايال تارىغچىلار توپى توپا توزۇتۇپ بوۋاينىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلار پالتۇبەگنىڭ ئۆيىگە قاراپ كېتىپ بارماقتا ئىدى. تارىغچىلار توپى شىددەت بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان دەريا تاشقىنىغا ئوخشايتتى. بۇ قۇدرەتلىك تاشقىن بىردەمنىڭ ئىچىدىلا پۈتكۈل كەنتنى تىترىتىۋەتتى... پالتۇبەگنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە، ئالدىلىرىنى توسقان نەيزە-قىلىچلىق يەرلىك چېرىكلەر ئۇلارنى توختىتالمىدى، ئېلىشىش باشلاندى. تارىغچىلار ھويلىغا بېسىپ كىردى... ئۇزاق ئۆتمەي تارىغچىلار چېرىكلەرنى يېڭىپ قوراللارنى قولغا ئالدى. ئەللىك-ئاتمىش چېرىكدىن ئون-ئون بەشى ئۆلدى، يىگىرمىسى باغلىۋېلىندى. ئون نەچچىسى قوراللىرىنى تاشلاپ ياۋىداق ئاتقا مىنىپ قاچتى... تارىغچىلاردىنمۇ بەش كىشى ئۆلدى، توققۇز كىشى يارىدار بولدى...

تارىغچىلار كۆپەيدى، بىر مۇنچىسى ئاتىلىق، قورالىلىق بولدى. غەزەپلىك ئادەم دولقۇنى داۋالغۇپ ئۇلغايماقتا ئىدى... "قانغا قان، جانغا جان!" دەپ ۋارقىرىغىنىچە تارىغچىلار بەگ ھويلىسىنىڭ قوۋۇقىدىن سىغماي، ئېگىز تاملىرىدىن ئاتلاپ ھويلا ئىچىگە ئاقماقتا ئىدى... ئۇلار ئىشىك-پەنجىرىلەردىن ئۆيلەرگە ئېتىلماقتا ئىدى...

— خاتۇن-بالىلارنى ئۆلتۈرمەڭلار! نەرسە-كېرەك بۇلاشقا بولمايدۇ! — دەپ توۋلايتتى بوۋاي پېشايۋانغا چىقىپ.

تارىغچىلار شۇنداق قىلدى. ئۇلار بوۋاينىڭ سۆزىنى پەرماندەك ئىجرا قىلاتتى. تۆت-بەش نەيزىلىك تارىغچى ئىچكىرىسىدىن بىرقانچە ئايال ۋە بالىلارنى ھەيدەپ چىقىپ، ھويلىنىڭ چېتىدىكى بىر ئەسكى ئۆيگە سولاپ قويدى. ئىشىككە دەرھال "قارۇغچى" قويۇلدى. بوۋاينىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئارقا ھويلىدىكى ئاشلىق ئامبىرىغىمۇ "قارۇغچى" قويۇلدى. بوۋاي تەيىنلىگەن بەش-ئالتە كىشى ئالامانغا باشچىلىق قىلاتتى...

كۈن قايرىلىپ كەچ پېشىن بولغاندا، پالتۇبەگ ئىككى يۈزگە يېقىن مۇنتىزىم چېرىك باشلاپ كەلدى. بۇ چېرىكلەر خەزىنىچىسىنىڭ باشقا كەنتلەردىكى قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئۇزۇن قارا بۇرۇتلۇق، قىلىچ ئاسقان، قالقانلىق بىرسى چېرىكلەرنى باشلاپ ئالدىدا سەپ تارتىپ كېلەتتى. پالتۇبەگ سەپنىڭ ئارقىسىدا قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاتلىق كېلەتتى.

كونا چېرىك، تەجرىبىلىك بوۋاي تارىغچىلارنى ئۈچ قىسمىغا بۆلۈپ، باشلىقلىرىنى تەيىنلەپ، بىر قىسمىنى ھويلىغا، ئىككى قىسمىنى ھويلىنىڭ تېشىغا — ئىككى ياقتىكى تام كەينىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ راسلىنىپ تۇردى.

چېرىكلەر نەيزە-قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چاپسان ئىلگىرىلىدى. كېيىن ھېلىقى بۇرۇتلۇقنىڭ ئارقىسىدىن "ئۇررا" دەپ تۇۋلاپ يۈگۈردى. ئۇلار ھويلىنىڭ ئارقا تېمىغا يامىشقاندا، تارىغچىلار ھويلىدىن سەكرەپ چىقىپ ئېلىشىپ كەتتى. قىلىچ، قالقان ئاۋازلىرى، ۋارقىرىغان ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. پالتۇبەگ يىراقتا ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قىلىچىنى شىلتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىرايتتى، ھە دېگەندە تارىغچىلاردىن چىققىم جىقراق بولۇپ كەتتى. كېيىن بوۋاينىڭ شەرتى بىلەن ئىككى ياقتىكى تام ئارقىسىدىكى تارىغچىلار يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇلار ئالاقزادە بولۇپ قالغان چېرىكلەرگە ئىككى ياندىن ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇش قايناپ كەتتى. تارىغچىلار قورالغا ئىگە بولدى. ياش تارىغچىلار ئاجايىپ غەيرەت بىلەن ئۇرۇشاتتى. يايداق ئات مىنىۋالغان قاۋۇل يىگىت يوغان بىر قىلىچ بىلەن بىرنى ئۆلتۈرۈپ بىرنى يىقىتاتتى... ئاخىرى چېرىكلەر چىداشلىق بېرەلمەي چېكىندى... يىگىت چېرىكلەر ئارىسىدىن پالتۇبەگنى ئىزدەيتتى. كېيىن ئۇنىڭ ئېتىنى ئارقىسىغا بۇراپ قاچقىنىنى، ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىنى كۆرۈپ قالدى-دە، "ئەتتەڭ!" دەپ قولىنى چىشلىدى. قولغا چۈشكەن چېرىكلەر بىر ئامبارغا قاماپ قويۇلدى.

قاراڭغۇ چۈشەي دەپ قالدى. كەنت ئىچىدە توپىلاڭ، تارىغچىلار ھېلىغىچە ئەنسىز ئىدى. ھويلىدا ئۆرە-تۆپە يۈرگەن تارىغچىلار ئۆيدىن چىققان بوۋاينى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا توپلاندى. ئۇنىڭغا خىلمۇخىل پىكىر ۋە سوئاللار يېغىپ كەتتى:

— بوۋاي سىز گەپ قىلىڭ، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ قانخور بەگنىڭ بېشىنى ئېلىش كېرەك ئىدى، ئۇنى قوغلىمايمىزمۇ؟

— ئۆي-ۋاقىنى، ئاشلىقنى بۆلۈشۈۋېلىش كېرەك ئىدى...

— ئويلاپ ئىش قىلايلى ئاغىنىلەر، — دېدى پېشايىۋان تۈۋرۈ-كىگە يۆلىنىپ گەپ قىلماي بېشىنى سېلىپ ئولتۇرغان قارا ساقاللىق ياشراق تارىغچى قوپۇپ، — ئۆلتۈرۈش، بۇلىۋېلىش ئاسان، لېكىن چېرىكلەرگە تەڭ كېلىش ئاسان ئەمەس، ئۇلار قاراپ ئولتۇرىدۇ، دەمسىلەر؟...

— بولىدىغان ئىش بولدى. باشقا كەلگەننى كۆرىمىز، — دەپ ۋارقىرىدى يەنە بىرسى توپ ئىچىدىن.

— جانغا-جان، قانغا-قان ئالىمىز، تويدۇق بۇ جاندىن! بۇندىن كۆرە ئۆلتۈرۈپ ئۆلگەن ياخشى، — دېدى كىيىملىرى تىتىلىپ كەتكەن، يۈز-قوللىرى قان بىر يىگىت قولىدىكى قانلىق قىلىچنى پۇلاڭلىتىپ.

— بولىدىغان ئىش بولدى. قىلغۇلۇقنى قىلىپ قويىدۇق، — دېدى بوۋاي ئاخىرىدا سالماق ئاۋاز بىلەن، — بۇ بىزنىڭ مەيلىمىز ئەمەس، ئاشۇ باش كېسەرلەر ئۆزى قىلدۇردى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟! ئۆلتۈرۈۋالغىلى، بۇلىۋالغىلى بولىدۇ، بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. ئۇلار دېگەندەك قاراپ ياتمايدىغۇ! — بوۋاي بىر-پەس ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بىزمۇ قاراپ ياتمايلى. بىرى، شەھەرگە ئادەم چاپتۇرۇپ ئىلىك ئۇستازنى تېپىش كېرەك. ئۇ كىشى بىزنىڭ ھالىمىزنى بىلىدۇ، يول كۆرسىتىدۇ، يەنە بىرى، كىچىكچە كەنت-كەنتكە بېرىپ قاداشلارنى قوزغايلى، كۆچىمىز ئۇلغايسا، بەگلەرمۇ ئاقىۋىتىنى ئويلىشىدۇ. يەنە بىرى، قوغدىنىش ھەققىدىمۇ كاللا قاتۇرايلى. ئۇلار كېچىچە چېرىك ئېلىپ چىقىپ قېلىشى مۇمكىن. خاتۇنلار، باللار، بوۋايلاردىن باشقا ھېچكىم ئۆيىگە كەتمىسۇن، يىگىتلەر تۆتكە بۆلۈنۈپ، مۇشۇ تۇرغان جايىمىزنى ۋە كەنتىمىزنى ساقلايلى!...

— توغرا گەپ!

— قاراپ ئولتۇرساق بېشىڭ كېتىدۇ! بوۋاينىڭ دېگىنىنى قىلمىز!...

ئىلىك ئۇستازغا بايىقى قارا ساقاللىق تارىخچى ئەۋەتىلدى. ئەتراپ كەنتلەرگە ئادەم ماڭغۇرۇپ، رەت-رەتتى بىلەن ھويلىغا تىزىلغان نەيزە-قىلىچلىق، كالتەك-ئورغاقلىق تارىخچىلار تۆتكە بۆلۈنۈپ كەنتنى قوغداشقا ماڭدۇرۇلدى. بوۋاي بىر قىسىم تارىخچىلار بىلەن ھويلىدا قالدى...

ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن باشقا كەنتلەرمۇ قوزغالدى. يېزىلارنى ئالامانىنىڭ چۇقانلىرى قاپلىدى، تارىخچىلار غەزەپكە كەلگەنىدى. بەگ-تۆرىلەرنىڭ قاچقىنى قاچتى، قالدىسى جاجىسىنى يېدى...

* * *

بەگلەرمۇ كېچىچە ئۇخلىمىدى. پالتۇبەگ باشقا بەگلەر بىلەن بىللە غەلبيانچىلارغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ چارىسىنى مەسلىھەتلەشتى. كەنتلەردىكى يەر ئىگىلىرىنىڭ ھويلىسىنى ساقلايدىغان ئائىلە چېرىكلىرىنى توپلىدى. شەھەرگە—تېكىن ئاغىچىغا كىشى چاپتۇرۇپ ياردەم ئۈمىد كۈتتى. خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى چوقۇم چېرىك باشلاپ ئۆزى كېلىدۇ دەپ ئويلاشقانىدى، تېخىچە خەۋەر يوق. كەنت-كەنتلەردىن غەزەپكە كەلگەن ئىسيانچى تارىخچىلار ئۆملىشىپ ئۇلغايماقتا. ئۇ پۇتكۈل ئايماققا يامراپ كەتسە، تۇگىگىنىنىڭ شۇ. قاراپ تۇرۇشقا بولمايدۇ، ئالدىنى ئېلىش كېرەك...

چۇش بولاي دېگەندە، ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ پالتۇبەگ ئۆز كەنتىگە "يۈرۈش" قىلىپ كەلدى. يەنە ئىككى توپ چېرىك باشقا كەنتلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇردى. ئۇلارنىڭ پىلانى

"ئاۋۋال غولنى سۇندۇرۇپ، ئاندىن شاخلىرىنى چاتاش" ئىدى.

نەيزە-قىلىچلىرىنى باشلىرىدىن ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان چېرىكلەر سەپ تارتىپ چوڭ قەدەملەر بىلەن كەنتكە قاراپ كەلمەكتە. پالتۇبەگ خۇددى دۇنيانى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىدىغاندەك ئەلپازىدا سەپنىڭ ئالدىدا قىلىچىنى يالاڭداپ ئاتلىق كېلەتتى. ئالدىدا كەڭ سەپ تارتىپ، مەيدىلىرىنى كېرىپ تۇرغان مىڭدىن ئارتۇق تارىغچىلار قوشۇنىغا يېقىنلاشقانچە، پالتۇبەگنىڭ چىرايى سارغىيىپ، قوللىرى تىترەشكە باشلىدى. ئۇ چېرىكلەرگە "ئالغا!" دەپ ۋارقىراپ قويۇپ، ئاستا سەپنىڭ ئارقىسىدا قالدى. ئۇ چېرىكلەرنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ قالغانلىقىنى سېزىپ چۆچۈدى. راست ئەمەسمۇ؟ ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرىغا قانداقمۇ قىلىچ ئۇرسۇن؟! ئارقىسىغا يېنىپ قىلىچ ئۇرمىسىمۇ ئېغىز...

پالتۇبەگ بىر چېرىك باشىنى قىچقىرىپ، چېرىكلەرنى توختىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. چېرىكلەر سېپى نەيزىلىرىنى ئالدىغا تۈز تەڭلەپ توختىدى. قارشى ھۇجۇمغا تەييارلانغان تارىغچىلارمۇ توختاپ قالدى. تىغمۇتىغ تۇرغان ئىككى سەپ "ھە" دېسە ئېتىلىدىغاندەك تەييار تۇرۇشاتتى...

يىراقتىن ۋارقىرىغان ئاۋاز كىشىلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. ھەممەيلەن شۇ ياققا قاراشتى...

— ھاي، ھاي، ئۇرۇشماڭلار!...— دەپ ۋارقىراپ ئوردۇ قاراۇغچىلىرىنىڭ يۈزباشى شەھەر تەرەپتىن ئات چېپىپ كېلەتتى.

يۈزباشى ئېتىنى چاپتۇرغان بويى ئاۋۋال تارىغچىلار سېپىگە كېلىپ چوڭ ئاۋاز بىلەن ۋارقىرىدى:

— ئۇرۇشماڭلار! ئوردۇ بەگلىرى كېلىۋاتىدۇ!

ئۇ ئاندىن چېرىكلەر سېپىگە بېرىپ ئاشۇنداق ۋارقىرىدى. ئاڭغۇچە شەھەر يولى تەرەپتىن كۆتۈۋۈلگەن چاڭ كۆرۈندى. ھەممەيلەن شۇ ياققا تىكىلەتتى.

بىر توپ ئاتلىقلار يېقىنلاپ كەلدى. قىرىق-ئەللىك ئاتلىق چېرىكلەر ئالدىدا كۆلۈك ئاتلارغا مىنگەن ئېلىك ئۇستاز، خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ۋە ئوردۇ قارۇغباشى قىلىچ كېلەتتى. خەزىنىچىنىڭ چىرايلىرى سارغايغان، كەيپىياتى ئەندىشىلىك ئىدى، قىلىچ جىددىي ھالدا ئىككى سەپكە قاراپ كېلەتتى. ئېلىك ئۇستاز بولسا ئات ئۈستىدە تەمكىن ئولتۇرۇپ تارىغچىلار سېپىگە جىقراق نەزەر سالاتتى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بىلىنەر-بىلىنمەس كۈلۈمسىرەش سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇلار ئىككى سەپنىڭ بېشىغا يېقىن كېلىپ توختىدى.

ئېلىك ئولچى ئادەم ئەۋەتىپ بوۋاينى ۋە پالتۇبەگنى قىچقارتىپ كەلدى. قىلىچ تۇتقان بوۋاي ئىككى نەپەر نەيزىلىك يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتلىق كەلدى. بوۋاي ئېلىك ئۇستازغا ھۆرمەت بىلەن سالام قىلدى، خەزىنىچى ئۇنى كۆرۈپلا تەتۈر قارىۋالدى.

— سەن تېخى بىزگە ھومىيامسەن؟ مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك ئىكەن-دە! — دېدى بوۋاي قىزىپ.

— ئامان، بوۋا! — دېدى ئېلىك مۇلايىم ئاۋاز بىلەن، — باشقىلارنى باققان نامراتلار ھەممىدىن كۈچلۈك، سەۋر قىلىڭ.

پالتۇبەگمۇ ئىككى قىلىچلىق چېرىكنى ئەگەشتۈرۈپ يېتىپ كەلدى. ئۇ خەزىنىچىنىڭ چىرايىنىڭ سارغىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ چۆچۈپ، كالپۇكلىرى مىدىرلاپ، يىغلاپ تاشلىغىلى تاس-تاس قالدى. باشقىلار بولمىغاندا، ئۇ خوجايىنىنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ، يىغلىغانمۇ بولاتتى. ئۇ "خەزىنىچى چوقۇم چېرىك ئەۋەتىپ تارىغ-

چىلارنى باستۇرىدۇ» دەپ كۈتكەنىدى، ئۇنداق بولماي چىقتى. خەزىنىچى يەنە كېلىپ ئىلىك ۋە قىلىچ بىلەن چىقىپتۇ. نېمىشقا ئۇنىڭ سىياقى يامان؟ بىر گەپ بار...ئۇ ئىلىك بىلەن سوغۇققىنا سالاملىشىپ، قايناپ كەتتى:

— ئوردۇ بەگلىرىمىنىڭ چىققىنى ئوبدان بولدى. مانا قارىماملىرىغان، كەنتلەرنى توپىلاڭ قاپلاپ كەتتى. ئۆلتۈرۈش، بۇلاش...

— "ئاش ئاتقانغا تاش ئات" دېگەن مۇشۇ ئەمەسمۇ؟ بۇ ئەبگارلارنىڭ جاجىسىنى بېرىپ قويماي بولمايدۇ...

— تىلىڭنى تارتىپ گەپ قىل بەگ، — دېدى بوۋاي سالماقلىق بىلەن، — كىم كىمگە تاش ئاتتى؟ ئاتام زامانىدىن تارتىپ سەن بەگ-تۆرىلەرنى بېقىپ كېلىۋاتقان كىم؟ قول تارىغچىلار ئەمەسمۇ؟ ئۇلارنى ئېزىپ، سېتىپ، ئۆلتۈرۈپ، قىرىپ، ئېسىپ، ئېشەك ئورنىدا خورلاۋاتقان كىم؟ سەن تەييارتاپ قانخور ئەمەسمۇ؟ يەنە تېخى سەن بىزگە "ئاش ئاتقان"، بىز "ساڭا تاش ئاتقان" بولدۇقمۇ؟ تۈنۈگۈن بىكاردىن بىكار بىر بوۋاينى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىڭ... ئۇنىڭ گۇناھى نېمە ئىدى؟ بىزگە تىرىكچىلىك يولى يوق. پىچاق سۆڭەككە يەتتى. ئەمدى چىداپ تۇرالمايمىز. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبى شۇ...

بوۋاي بارغانچە قىزىپ سۆزلىدى، ئۇنىڭ ھەققانىي سۆزى خەزىنىچى بىلەن بەگكە خەنجەردەك سانجىلىپ قىينايتتى، ئۇلار يەر ئاستىدىن ھومىيىپ بوۋايغا قارايتتى. ئىلىك ئۇستاز بولسا بوۋاينىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ كۈلۈمسىرەيتتى. ئۇ سۆزلەشكە ئۇمتۇلۇۋاتقان پالتۇبەگنىڭ سۆزىنى كەستى:

— ھەق سۆز، ئاش ئاتقۇچى كىم، تاش ئاتقۇچى كىم؟ بۇ ئەلگە

ئايان...ھە، ھازىر تالىشىدىغان چاغ ئەمەس، ھەر ئىككى تەرەپ دەرھال قايتىپ، ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئۆيلىرىگە يەرگە تارقىلىشلار، خاندانلىقنىڭ پەرمانىنى كۈتۈشلار. بۇ خاننىڭ ئۆزىنىڭ ئەمرى. كىم بويسۇنمىسا جازا بېرىلىدۇ، — ئىلىك ئازراق ئويلاپ قوشۇپ قويدى، — پەرماندىن ئىلگىرى تارىخچىلارنى تاك قىلىپ چېكىنىشكىمۇ يول قويۇلمايدۇ!

ئىلىكنىڭ ئاخىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ بۇۋاينىڭ ناكولالىغى كۆتۈرۈل-گەندەك بولدى بولغاي، ئۇنىڭ ھارغىن چىرايىغا ئازراق قان يۈگۈردى.

— بىز خاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنىمىز، — بۇۋاي ۋە خەزىنىچى بىلەن بەگكە قاراپ دېدى، — بىز نامراتلار ئەمدى بوزەك بولمايمىز!

بەگ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ئۈمىتۈلگەندى، خەزىنىچى ئۇنىڭغا غودۇڭشىدى:

— خاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنماق كېرەك، بەگ...

بۇۋاي بىلەن بەگ ئۆز "قوشۇن"لىرى تەرەپكە ماڭدى. بەگ ئويلايتتى: "خاننىڭ ئەمرىنى ئىجرا قىلماسلىق جىنايەت. لېكىن بۈگۈن ئەجەب ئىش ئويلىغان جايدىن چىقمىدىغۇ؟! خەزىنىچى نېمانچە غەمكىن؟ بىزنى ياقلاپ بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلىپ قويمى-دىغۇ؟! ئەجەب ئۇ ئىلگىرىكى سۇرلۇك ئۇلچىغا ئوخشىماي قالدى... بىر گەپ بار. ئەگەر ئۇ ئۇلچىلىقتىن چۈشۈپ كەتسە!... ياق، خۇدا ساقلىسۇن، ئۇنداق بولغاندا ئەمەل-مەنسەپلىرىمىز بىلەن، پۈتكۈل مال-مۈلۈكلىرىمىز بىلەن قوشۇلۇپ ۋەيران بولۇپ كېتىمىز! ئاھ... نېمىدېگەن دەھشەتلىك...خان خەزىنىچىگە خاپا بولغانمىكىن-تاڭ؟..."

بەگنىڭ ئۆيى ئەمەلىيەتكە يېقىنلىشىپ كەلدى. خان خەزىنىچىگە قاتتىق كايىغانىدى. "ئەگەر تارىخچىلارنىڭ يەنە قېنى تۆكۈلىدىغان بولسا، سىز جاۋابكار!" دەپ ئاگاھلاندۇرغانىدى خان ئاخشام.

ئاخشام ئەۋەتىلگەن بوۋاينىڭ چاپارمىنى تۈن يېرىمىدا بېرىپ ئېلىككە ئەھۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ چاپارمەننى باشلاپ دەرھال ئوردۇغا بارغانىدى. ئۇ خانغا ئەھۋالنى ئېيتتى ۋە چاپارمەننى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. چاپارمەن ئاۋال ھودۇقۇپ سۆزنى ئەپلەشتۈرەلمىدى، خان "ئۇلتۇرۇڭ، ئالدىرىماي سۆزلەڭ" دېگەندىن كېيىن، ۋەقەنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ئۇ كېيىن شۇنداق ھاياجانلىنىپ، تارىخچىسىغا سۆزلەپ كەتتىكى، شۇ چاغدا ئۇ خاننىمۇ، ئوردۇنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويغانىدى. ئۇ ئېتىز بېشىدا ئاداشلىرىغا بىرەر ئېچىنىشلىق ھېكايە سۆزلەپ بەرگەندەك، قوشۇملىرىنى تۈرۈپ، قوللىرىنى شىلتىپ، بىردەم قوپۇپ، بىردەم ئولتۇرۇپ سۆزلەيتتى. ئېلىك ئۇنىڭغا زوقلىناتتى. بۇغراخان بۇ تارىخچى ئوغلىنىڭ تېخى پېشانىسىدىكى، قوللىرىدىكى، يىرتىق ئاق ماتا كۆڭلەكلىرىدىكى قان يۇقۇندىلىرىنى سۈرتۈشكىمۇ ئۈلگۈرمىگەن ساددا قىياپىتىگە ئېچىنىش بىلەن نەزەر سېلىپ ئۇنىڭ قەتئىي، ئۆتكۈر سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. ئۇنىڭغا سوئال بېرىشكە ئورۇن قالمىغانىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ سۆزلىرىدە قىلچە گۇمانلىنىدىغان يەر يوق ئىدى. ئۇ ھەقىقەتنى سۆزلەيتتى. خان ئويچان قوپۇپ دالاندىكى قارۇغچىسىنى قىچقاردى. تارىخچى چۆچۈپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ئېلىككە ئەندىشىلىك قارىدى. "ئىش چاتاق، بايقاپ سۆزلىمەي، تۆگىشىپ كەتتىمە گاداي، بۇ خان تۇرسا، بۇ يەر سېنىڭ خامانلىقىڭ بولمىسا...داڭقان پۇتى گەپ قىلىۋېرىپ، تويە، ئەمدى..." دەپ

ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە. كېيىن ئېلىكنىڭ "قورقما" دېگەن شەرتىنى كۆرۈپ يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدىشى پەسەيدى "راست، ئېلىك ئۇستاز بارغۇ، ئۇ يولدا كېلىۋېتىپ، بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى خانغا قورقماي سۆزلەپ بەر، دېگەن ئەمەسمىدى..."

— بۇ كىشىگە چاي-تاماق بېرىپ دەم ئالدۇرۇڭ، — دېدى خان ئىشىك ئالدىغا كىرىپ پەرمان كۈتۈپ تەق تۇرغان قارۇغچىغا، كېيىن چاپارمەنگە قارىدى، — ئىش ئايان بولدى، سىز دەم ئېلىڭ. قاداشلىرىڭىزدىن ئەندىشە قىلماڭ!

تارىغچى خانغا ۋە ئېلىككە بېشى يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئۇ قارۇغچىنىڭ ئالدىغا بارغاندا "كۆردۈڭمۇ!" دېگەندەك ئۇنىڭغا كۆز قىسىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ۋە مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ بىلەن چىقىپ كەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان دەرھال "ئۇچلۇك ھالقا"نىڭ ئەزالىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ھەممەيلەن تەڭ، ئەھۋالنىڭ جىددىي ئىكەن-لىكىنى، ناھەق قان تۆكۈشكە چىدىماي ئىسيان كۆتۈرگەن تارىغ-چىلارنى قوغداش ۋە ياردەم قىلىش لازىملىقىنى بىلدۈرۈشتى.

— ھەممە گەپ خەزىنىچىدە، — دېدى ئارسلان، — ئۇ ئاخشام ۋەقەنى ئاڭلاپلا رەھىم قىلماي باستۇرۇشقا پالتۇبەگكە بۇيرۇق بېرىپتۇ.

خان باشقا ئولچىلارنى يىغدى. ئارسلان ئەھۋالنى ئۇلارغا ئېيتىپ مەسلىھەت سورىغاندىن كېيىن، گايى ئولچىلار: "يول قويۇشقا بولمايدۇ، بۇ گادايلارنىڭ خانلىقىمىزغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى" دېسە، گايىلار: "بۇ خاندانلىقىمىزغا ئەمەس، خانلىقىمىز نامىدىن زۇلۇم سېلىۋاتقان ئەزگۈچىلەرگە قارشى ئىسيان، ھەقلىق ھەرىكەت، قوللاش

كېرەك"! دېيىشتى.

— سىز نېمە دەرسىز جاناب خەزىنىچى؟ — سورىدى سۇتۇق بۇغراخان تېكىن ئاغىچىغا سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ.

— كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خانىم، بەگلەر تارىخچىلارنى ئەزگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. بىراق ئۇ گادايلارمۇ چېكىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىپ قويمىسا بولمايدۇ. بۇ ئىش ئاخىرى خاندانلىقىمىزغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

— ھە، "گادايلار" چېكىدىن ئېشىپ كەتتىمۇ؟ — دېدى ئىلىك خاپا ھالدا، — ياكى سىزنىڭ بەگلىرىڭىزنىڭ كالتەكلىرى كۆپىيىپ كەتتىمۇ؟ نامراتلارنى ھايۋاندەك دۇمبالاپ ئىشلىتىشكە، ئۇنى ئاز دەپ يەنە خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە بولامدىكەن؟

— بۇداقى ئىشنىڭ قانداق تۇغۇلغانلىقىنى بىلدىڭىزمۇ؟ جانابىي ئاغىچى — دېدى خان ئاچچىقى كېلىپ، — ئاچ-زار، كېسەل بىر بوۋاينى كالتەكلەپ ئۆلتۈرۈۋەتسە، يەنە ئۇنىڭ ئوغلى گۇناھكار بولامدۇ؟ خوپ، كىم ھەق، كىم ناھەق؟ بۇنى كېيىن سۈزلىشىمىز تېخى. سىز ئىلىك ئۇستاز بىلەن دەرھال بېرىپ چېرىكلەرنى چېكىندۈرۈڭ، ئەگەر يەنە قان توكۇلىدىغان بولسا، سىز جاۋاب قىلىسىز.

شۇنداق قىلىپ بۈگۈن ئەتىگەنلىكى ئىلىك ئۇستاز خەزىنىچى بىلەن ئاۋاتقا چىققانىدى...

* * *

سۇتۇق بۇغراخان تارىخچىلار توپىلىڭى ۋەقەسىنى تېخى بىر تەرەپ قىلىشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى، يەنە يېڭى ۋەقە چىقتى. ئۇنىڭ ياغىلىرى بۇغراخانغا يەنە "شاھ" بەردى. "قېنى سېنى كۆرۈپ

باقايلى" دېمەكچى ئىدى ئۇلار...

توپىلاڭ ۋەقەسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئۇردۇ مۇزاكىرىسى ئىككى كۈن داۋام قىلدى. پىكىرلەر بىرلىككە كېلەلمەدى. ئاساسىي ئىختىلاپ كىمنى ئەيىبلەش مەسىلىسى ئىدى. خەزىنىچى تەرەپ "توپىلاڭچىلارنىڭ جاجىسىنى بېرىش كېرەك" دەيتتى. ئىلىك تەرەپ "ھەق كىمدە بولسا شۇنى قوللاش، ئەيىب كىمدە بولسا شۇنى جازالاش كېرەك" دەيتتى. ئىلىك تارىغچىلارنى قەتئىي قوللاپ، ئۇلارنىڭ "ئىرىكچىلىك، يەر دېگەن تىلىكىنى قاندۇرۇش كېرەك" دەيتتى. خان ئىككى ئارىلىقتا قالدى. تارىغچىلارنى قوللاش كېرەك، ھەق شۇلاردا. لېكىن بەگلەرنى جازالاشمۇ ئوڭاي ئىش ئەمەس، ئۇلار بايلىقتا ئىگە. يەنە تۆرىلەر، ئەمەلدارلار، چېرىك باشلىقلىرى بار. قانداق قىلىش كېرەك؟! خانىش ئايدىڭنىڭ ئىلىكلەر تەرەپكە يان بېسىپ تۇرغىنىنى قارىمامدىغان...ئۇنىڭ سۆزىنىڭمۇ يولى بار. دېمىسىمۇ تارىغچىلارغا بەك ئۇۋال بولۇپ كېتىپ بارىدۇ...

كېڭەشمىنىڭ ئىككىنچى كۈنى بۇغراخان ئىلىك ئۇستاز باشلىق بىرنەچچەيلەنگە بىر پەرمان پۈتۈكى تەييارلاشنى تاپشۇردى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەزمۇنى: تارىغچىلارنىمۇ، يەر ئىگىلىرىنىمۇ رەنجىتمەسلىك، مادارا قىلىش ئىدى. ئىلىكلەر بۇنداق پەرمانغا قەتئىي قوشۇلمىسىمۇ، خاننىڭ قارارىنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەنلا شەھەردە غوۋغا كۆتۈرۈلدى. غوۋغا ئاۋۋال ئەزىم مەدرىسىدىن باشلىنىپ، بارا-بارا بارلىق مەسجىدلەرگە تارالدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ كەتتى. "ئەزىم مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشۇپتۇ، بۇ ئىشنى تايىنلىق خائىنلىق بىلىك يۈرتىدىكىلەر قىلغان، بۇنىڭ ئارقىسىدا

ئادەم بار..." دېگەن مىش-مىشلەر... كېيىنرەك ئوچۇق-ئاشكارا سۆزلەر ئۇلغىيىپ يۇقىرى بالداقا كۆتۈرۈلدى: "ئۇلۇغ ئالىمىمىزنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا قاراپ تۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ ئاشۇ دەھرىيلەرنىڭ ئىشى، ئارقىدىنكىسىنى تېپىپ چىقىش كېرەك..."

كىشىلەر ۋەقە يۈز بەرگەن ئەزىم مەدرىسىسى ياققا ئېقىشقا باشلىدى. تەلپىكىنى پېشانىسىگە بېسىپراق، تارىخچىچە كىيىنگەن ئىككى يىگىت كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئالدىراپ مەدرىس ياققا كېتىپ باراتتى. ئۇلار مەدرىس هويلىسىغا كىرگەندە، هويلا ئادەملەر بىلەن تولغانىدى. سۇپىدا ئاق يېپىلغان جىنازىدا ئابدۇل جاپپارنىڭ جەسىتى تۇراتتى. ئۇنىڭ چۆرىسىدە بىرقانچە ئەر-ئاياللار ئۆزىنى ئۇرۇپ يىغلاۋاتاتتى، بىرقانچە سەللىلىك ۋە سەللىسىز ئادەملەر شاپاشلاپ يۈرەتتى. ئۇلار مەدرىس ياققا قارىدى، كىشىلەرمۇ شۇ ياققا تىكىلىشتى. مەدرىس بىناسىدىن بېشىغا يوغان سەللە ئورىغان چار ساقال، سالاپەتلىك كىيىنگەن شەيخ جالالىددىن، بەردى باي، بەگ ئوغلى ۋە بىرقانچە يارانلىرى سۇرلۇك قىياپەتتە چىقىپ جىنازا ئالدىدا توختىدى. شەيخ كىشىلەرنىڭ روھىي هالىتىگە بىر قاراپ چىقتى، ئالدىن ماتەم ئاهاڭىدا سۆز باشلىدى:

— ئەي مۇسۇلمانلار، مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىزلەركى، ئاللانىڭ سادىق قۇلى، مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىزنىڭ پېشۋاسى ئۆلىمايى ئىكرام ئابدۇل جاپپارنى قاتىللار ئۆلتۈرۈپ كېتىشتى. بۇ، ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئېغىر ماتەم، — ئۇ قايغۇلۇق قىياپەتتە توختاپ قالدى ۋە مىشىلداپ، قولتۇقىدىن قولياغلىقىنى ئېلىپ كۆزىنى سۈرتتى. كىشىلەر ئارىسىدىمۇ پىخىلداپ يىغلاشلار پەيدا بولدى. گايىلىرى ئاۋازىنى چىقىرىپ يىغلايتتى. ئاۋۇ ئىككى يىگىت بىر-

بىرىنى شەرەتلەپ، توپنى يېرىپ ئالدىغا ئۆتتى. شەيخنىڭ قىياپىتىدە بىر خىل "غەزەپ" ئالامىتى پەيدا بولدى، ئۇ قوللىرىنى شىلتىپ، ساقاللىرىنى سىلكىتىپ سۆزلەپ كەتتى. — مۇسۇلمان بۇرادەرلەر! ئاللاھۇ تابارەك ۋە تائالانىڭ سادىق بەندىسى، مۇھەممەد پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ جان پىدا ئۈممىتى، بىزنىڭ قەدىرلىك ئۇستازىمىز شەيخ ئابدۇل جاپپار ئاللا يولىدا، دىن يولىدا، شېھىت بولدى. ئۇنى مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ دۈشمەنلىرى بولغان دەھرىلەر ئۆلتۈردى. بىز ئۇلاردىن ئىنتىقام ئالمىساق، ئاللا بىزنى كەچۈرمەيدۇ، مۆمىنلەر...

شەيخنىڭ بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان نۇتقى تۇيۇقسىزلا پەسىيىپ كەتتى. ئۇ توپ ئارىسىدا بىرەر قورقۇنچلۇق ئىشنى كۆرگەندەك ئارقىسىغا چېكىنىدى ۋە بەردى باينى ئىلگىرى سۈرۈپ "سىز سۆزلەڭ" دېگەن شەرەتنى قىلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ دالدىسىغا ئالدى. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان كىشىلەر بىر-بىرىگە قاراشتى. شەيخنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن "دەھشەت" ھېلىقى ئىككى يىگىت ئىدى. بۇ يىگىتلەر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. جۈمەدە خۇتبە ئوقۇغاندا، مەدرىستە ۋەز ئېيتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەيتان كۆزلىرى بۇ بىر جۈپ ئۆتكۈر كۆزلەر بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇچراشقانىدى. بىرنەچچە قېتىم يول ئۈستىدىمۇ ئۇلارنى ئۇچرىتىپ چۆچۈپ ئۆتكەنىدى. ئەنە شۇ ئوتلۇق كۆزلەر يەنە پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كىيىملىرى بۈگۈن باشقىچراق بولسىمۇ، كۆزلەر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. تەجرىبىلىك شەيتان كۆزلەرنىڭ ئۆز رەقىبىنىڭ كۆزلىرىنى تونۇماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

— شەيخ جالالىدىن بەغدادى ياخشى سۆز قىلدى، بۇرادەر-

لەر، ــ دەپ سۆز باشلىدى بەردى باي، ــ بىز ئۆلۈغ ئۆلىمايىمىز، ئۇستازىمىز ئابدۇل جاپپارغا ئېچىنىش بىلەن ماتەم بىلدۈرىمىز. ئۇنى ئۆلتۈرگەن قاتىللارنى تېپىپ جازالايمىز. لېكىن، گەپ ئۆلتۈرگۈچىدىلا ئەمەس، ئارقىسىدىكى چوڭ قاتىللاردا. بىزنىڭ دىن يولىدا جان پىدا تالىپلىرىمىز بۇلتۇر دەھرىلەر مەدرىسىگە بېرىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. بىرسىگە مۇشتمۇ تەگكەنىدى. ئۇلار بىزدىن ئۆچىنى ئالدى، بىزمۇ ئىنتىقام ئالىمىز. قانغا قان، جانغا جان!

كىشلەر ئارىسىدا "ئىنتىقام ئالىمىز، قانغا قان ئالىمىز!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. سۇپىغا يېقىن تۇرغان بىر توپ كىشىلەردىن بۇنداق ئاۋاز جىقىراق، چوڭىراق چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئوتتۇرا ياشلىق، بېشىغا سەرپۇچ تەلپەك، ئۇستىگە بەقەسەم يەكتەك كىيگەن بىرسى سەكرەپ سۇپىغا چىقتى. ئۇ تۇمىقىنى قولىغا ئېلىپ ۋارقىراپ سۆزلەپ كەتتى:

ــ ئاغىنىلەر! ئويلاپ باقىلى، بىزنىڭ مۇشۇنداق بىر ئۇستازىمىز دەھرىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلسە، بىز قاراپ تۇرىمىزمۇ؟ ــ كىشىلەر ئىچىدىن "قاراپ تۇرمايمىز!"، "ئىنتىقام ئالىمىز!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى، ــ بىز ئەلۋەتتە قاراپ تۇرالمايمىز. بۈگۈن بوش كەلسەك، ئەتە باشقا ئۇستازلىرىمىزنى ئۆلتۈرىدۇ، ئۆگۈن مەدرىس-مەسچىتلىرىمىزنى چاقىدۇ، ئاندىن خۇدانىڭ سادىق بەندىلىرىنى بىرنى قويماي قىرىدۇ، بىز قاراپ تۇرمايلى. بىزنىڭ ئۇلۇغ خانىمىز بۇغراخان ئادىل پادىشاھ. بىز شېھىتنىڭ جەسىتىنى كۆتۈرۈپ ئوردۇغا بارايلى. ئۇ كىشى بىزنىڭ تەلەپلىرىمىزنى يەردە قويمايدۇ!...

"بولىدۇ، خانغا بارايلى!" دېگەن ۋارقىراشلار كۆتۈرۈلدى. سۇپا ئالدىدا تۇرغان تالىپ سىياقىدا كىيىنگەن ياشلار سەكرەپ چىقىپ

جىنازىنى كۆتۈرۈپ سۇپىدىن چۈشتى. ئالدىدا بىرقانچىسى "پوش-پوش" قىلىپ يول ئاچتى. جىنازىنىڭ ئەتراپىنى كىشىلەر ئوراپ ماڭدى. ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى جىنازا ئالدىدا يىغلاپ مېڭىشتى... ئۇلار شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىنى بىر ئايلىنىپ ئوردۇ ئالدىغا ماڭدى. ئادەملەر بارغانسېرى كۆپەيدى...

ئۇلار كەلگەندە ئوردۇ قوۋۇقلىرىدا، خانلىق بەلگە يۇرتى ئەتراپىدا قورالliq چېرىكلەر سانجاق-سانجاق تۇرۇشاتتى. بۇنى كۆرۈپ ئەگەشكۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى كېتىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن نامايىشنىڭ باشلامچىلىرى ئەيمەندى. لېكىن، ئۇلارمۇ بوش كەلمىدى. ئۇلار جىنازىنى ئوردۇ قوۋۇقى ئالدىغا قويۇپ ۋارقىراشتى: "قاتىلغا ئۆلۈم!"، "ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز يېشىنى سۈرتۈشىنى تىلەيمىز!"، "قاتىللارغا جازا بەرسۇن!" دېگەن ۋارقىراشلار چىقىپ تۇردى. ئۇلار خېلى ۋارقىراشقاندىن كېيىن، ئوردۇ ئاغىسى بارىبەگ ئوردۇدىن چىقتى. ئۇنىڭ چىقىشى بىلەن ۋارقىراشلار تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇ بىرئاز كۈتۈپ تۇرۇپ، مەيدان جىمىغاندىن كېيىن سۆز قىلدى:

— يارانلار! ئادەم ئۆلتۈرۈش توغرا ئەمەس. ھەقىقىي قاتىلنى تېپىپ ئۇنىڭغا چوقۇم جازا بېرىش كېرەك. ئۇلۇغ خانىمىز سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلارغا قايتىپ جاۋاب كۈتۈشۈڭلارنى تاپشۇردى. شەھەر تىنچلىقىنى بۇزماسلىق كېرەك، ئىش چوقۇم ئېنىقلىنىدۇ، قايتىڭلار!

يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر ئاستا-ئاستا ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ مەيداندىن چىقىپ كەتتى. ئۇلارنى كۆرۈپ باشقىلارمۇ ئەگەشتى. ھېلىقى تالىپلار يەنە ۋارقىرايتتى.

تالىپ سىياقىدىكى بىر سەللىلىك تېز قەدەم تاشلاپ ئالدىغا

كەلدى ۋە ئوردۇ ئاغىسىغا قاراپ:
— چوڭ قاتىل ئىلىكىكە جازا بېرىلسۇن! — دەپ ئەسەبىلەرچە ۋارقىرىدى.
— ئۇيلاپ سۆزلەش كېرەك. كىشىگە تۆھمەت قىلىشقا بولمايدۇ! — دېدى بارسبەگ ئۇنىڭغا ئاگاھلاندۇرۇپ.
— مانا بۇ نېمىگە، ئىلىكنىڭ نامى ئويۇلغان بۇ قانلىق خەنجەرگە نېمە دەيسىز؟ — دېدى ئۇ تالىپ غەزەپ بىلەن ۋە لاتىغا ئورالغان قانلىق خەنجەرنى بارسبەگكە سۇنۇپ.
كىشىلەر ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قاراشتى.
— خەنجەرنى ماڭا بەر! — دېدى بارسبەگ ۋە ئېلىپ قاراپ ئىلىكنىڭ خەنجىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئەجەبلەندى، "بىر ئويۇن بار" دەپ ئويلىدى ئۇ، كېيىن كىشىلەرگە ئىش ئېنىقلىنىدىغانلىقىنى ۋە قايتىشلىرىنى ئېيتتى.
ئوردۇ ئاغىسى قايتا-قايتا چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئازىيىپ مەيدان بوشاپ قالدى. ئالدىدىكى بىر توپ كىشىلەر ۋارقىرىغانچە ئوردۇ قوۋۇقىنىڭ پەلەمپىيىگە يېقىنلاپ بارغاندى، ئىككى ياندىكى چېرىكلەر ئۇلارنى قىسىپ كەلدى. ئوردۇ ئاغىسى گەپ-سۆزسىز ئۇلارغا تىكىلىپ تۇراتتى. ئالدىدىكى تالىپلار ۋە ئۇلار بىلەن بىللە بىر توپ كىشىلەرلا قالدى. بىردەمدىن كېيىن ئۇلارمۇ ئالدى-كەينىگە قاراپ بېقىپ جىنازىنى ئاستا كۆتۈرۈپ ئوردۇ ئالدىدىن چېكىندى.

* * *

ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە يۈز بەرگەن ئىككى چوڭ ۋەقە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ باش قېتىنچىسىنى ئاشۇردى. ئۇ بۇنىڭسىزمۇ خېلىدىن

بېرى ئەل ئىشىنى چوڭقۇر ئويلاپ كەلمەكتە ئىدى...

قاراخانىلار خاندانلىقى بارغانسېرى ئۇلغايدى، كېڭەيدى، ئەلدە بىرلىك كۈچەيدى. ئوقۇش-ئاقارتىش ئىشلىرى خېلى ئۆسۈپ قالدى. دۆلەت بىرلىكىمۇ كۈچەيدى، ئىلىكخانلىقلار ۋە باشقا خانلار سۇتۇق بۇغراخاننى قوللايدۇ. ئايماق، كەنتلەر پەرمانغا بويسۇندۇ. سۇتۇق بۇغراخاننى ئالاھىدە خۇش قىلىدىغان يەنە بىر ئىش، قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن ماچىن خاندانلىقى قاراخانىلار خاندانلىقىنى قوللىدى، ئۆزئارا قېرىنداشلىق، ئىتتىپاقلىق، سەمىمىي دوستلۇق ئورنىتىلدى.

بۇ ئەھۋاللارنى ئويلىغاندا، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كۆڭلى خېلى كۆتۈرۈلۈپ قالاتتى. ئەمما ئىشنىڭ يەنە بىر ياقىنى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ قالاتتى: ئەل ئىچى دېگەندەك تىنچ ئەمەس. تارىغچىلار بىلەن يەر ئىگىلىرى ئارىسىدا، خەلق بىلەن ئەمەلدارلار ئارىسىدا زىتلىق كۈچىيىپ قالدى. دىنىي زىددىيەتلەر تۈگىمىدى. پاراۋانلىق تېخى تۆۋەن. ئوقۇش-ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. چەت ياغىنىڭ بېسىپ كېلىش ۋەھىمىسى كۈچەيدى. چەتنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل كېلىش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ياخشىلاش كېرەك. چەتنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشلا ئەمەس، ئۇ ياققا بېرىپ سامانىلار زۇلمى ئاستىدىكى تۈرك ئۇلۇسلىرىنى قۇتقۇزۇش كېرەك. چېرىك كۈچى تېخى بۇنىڭغا جاۋاب بېرەلمەيدۇ...يەنە دۆلەت خەزىنىسى...

بۇغراخان تارىغچىلار قوزغىلىڭىدىن كېيىنلا ئوردىدىكى بەزىلەرنىڭ چەت بىلەن باغلانغان سۇيىقەستىنى ئويلاپ غەزەپلەندى.

ئاخشام كەنجىبەگنىڭ بەرگەن ئاخباراتىدىن مەلۇم بولدىكى

ياغىنىڭ ئويۇنى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىۋېتىپتۇ. ئىش مۇنداق بوپتىكەن:

بۇلتۇر خانلىق بىلىم يۇرتىغا ھۇجۇم قىلىشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، شەيخ جالالىددىن يېڭى قەست تەييارلىغانىكەن. قەست ــ ئىلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش بوپتۇ. ئۇنى يوقاتماي تۇردۇدا ئۈستۈنلۈك ئالغىلى، خەزىنىچىنىڭ يۇقىرى ھوقۇقىنى تىكلىگىلى بولمايدۇ، لېكىن، ئىلىكنى يوقىتىش ئاسان ئەمەس. كىشىلەر ئۇنى ياقلايدۇ.

ئاخىر چارە تېپىلدى: "ئۆز مۇرىتىنىڭ قولى بىلەن تۈنجۇقتۇرۇش، بۇ ئوبدان چارە، ئەپلىك چارە" دېدى شەيخ كۆڭلىدىن خۇش بولۇپ. كېيىن ئۇ بۇ چارىنى ئىنتايىن مەخپىي ئېلىپ بېرىش لازىملىقىنى ئويلاپ، خەزىنىچىدىن باشقا كىشىگە ئېيتماسلىقا قارار قىلدى. خەزىنىچى ئەلۋەتتە قوشۇلدى ۋە شەيخنىڭ ئىش بىلەرمەنلىكىنى ماختىدى. ئەمما، "ئىش قەتئىي پاش بولۇپ قالماسلىقى كېرەك" دەپ ئاگاھلاندۇردى، شەيخ ۋەدە بەردى. ئۇ خەزىنىچىدىن ئۆزىنىڭ ئىختىيارىغا كۆچلۈك، ئاغزى چىڭ ئىككى ئادەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. خەزىنىچى رازى بولدى.

شەيخ قەشقەردە پەيدا بولغان كۆنلىرىدىن باشلاپلا قاساپ پالۋانغا كۆزى چۈشكەنىدى. "ئىنىدەكىكە كەلسىلا ئىشقا يارايدىغان ئادەم" دەپ ئويلايتتى ئۇ. كېيىنكى كۈنلەردە، پالۋاننىڭ بەش نامازدىن، جۈمەدىن قالماي مەسجىدكە كېلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆزىگە تارتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا "روھانىي مېھرىبانلىق" كۆرسەتتى. پالۋانمۇ شەيخنى ياخشى كۆرۈپ قالدى، ئۇنى بەك ھۆرمەت قىلىدىغان بولدى. شەيخنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆيىگە بېرىپ

سالام بېرىپ، "نەسىھەت" ئاڭلاپ تۇرىدىغان، گاھىدا قوي گۆشىنىڭ ئۇبدان جايلىرىدىن "نېسىۋە" ئاپىرىپ بېرىپ "دۇئا" ئېلىپ تۇرىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن پالۋاندىكى ساددا "دىندار"لىق ۋە ئاللا يولىدا پىداكارلىق، شەيخكە بولغان ئىخلاس بارغانچە ئېشىۋەردى. شۇنداق قىلىپ، شەيخ كۆزىنى باغلاپ تەييارلىغان بۇ "بۆركۆت"نى بىرىنچى قىلىپ خانلىق بىلىك يۇرتىنى چېقىش ئىشىغا سېلىپ كۆردى. ئۇ شەيخنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقمىدى. ئىلىككە مۇشت ئاتتىيۇ، لېكىن ئىلىكنىڭ ئىككى ئېغىز سۆزىگە ئېرىپ كېتىپ، ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورىدى، ئۆيىگە بېرىپ توۋا قىلدى. پالۋان ئىلىككە ئابدۇل جاپپارنىڭ بىلىك يۇرتىنى چېقىش قەستىنى سۆزلەپ بېرىۋەتتى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. ئىلىك بولسا چارە قىلىش تۈگۈل، ئۇنى ھۆرمەتلىدى، ئۇلار دوست بولۇپ قالدى. ئۇ ئىلىكنىڭ ئۆيىگە كېلىپ تۇرىدۇ، ئىلىك ئۇنى ئىسسىق قارشى ئالىدۇ، ئەمدى يامانلارغا ئالدانماسلىقنى جېكىلەيدۇ. پالۋان ئىلىكنى راستتىنلا ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئۇ "ئەجەب ئۇلۇغ ئادەمكەن، ئاللا مۇشۇنداق ئادەملەرنى جىقراق ياراتسا بولمامدىكىنا" دەپ ئويلايتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە ئىلىك ئەۋلىياغا ئوخشايتتى. پالۋان ئىلىكنى ھەرقېتىم كۆرۈپ، ئۇنىڭ مېھرىبانلىقىنى ھېس قىلغاندا، بۇ "ئۇلۇغ ئادەم"گە مۇشت ئاتقانلىقىغا نومۇس قىلاتتى ۋە يەر ئاستىدىن مۇشتى تەگكەن ئىلىكنىڭ پېشانىسىگە، سۇلغان چىشىغا قاراپ قوياتتى-دە، "بۇ ئەۋلىيا ئۈچۈن جېنىم پىدا" دەپ ئويلايتتى. بۇ يىل قۇربان ھېيتتا پالۋان بىر سېمىز پاقلاننى ئۆشنىگە ئارتىپ ئىلىكنىڭ ئۆيىگە ھېيتلاپ كەلدى. ئىسپارگۈل بىلەن ھاماچا پاقلاننى قايتۇرۇپ كېتىشنى ئېيتسىمۇ، پالۋان گەپ قىلماي، قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ بېشىنى

ئېگىپ تۇرۇۋالدى. ئىلىك ئۇستاز كېلىپ قېلىپ ئەھۋالىنى ئۇقتى، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپ چاي قويدى. ئۇ پالۋاننىڭ رايىنى قايتۇرماسلىق ئۈچۈن پاقلاننى قوبۇل قىلدى ۋە بىرەر سوۋغا بىلەن ياندۇرۇشنى ئويلاپ ئۆيگە قارىغانىدى، تامدا ئېسىقلىق خەنجەرگە كۆزى چۈشتى. بۇ خەنجەرنى يېگىسارلىق بىر پىچاقچى دوستى سوۋغات قىلغانىدى. ئۇنىڭ سىپىغا "ئىلىك ئۇستازغا" دېگەن سۆز چېكىپ سوقۇلغانىدى. ئىلىك خەنجەرنى ئېلىپ كېلىپ پالۋانغا سۇندى، "قاساپ پىچاقڭا ئامراققۇ، سىزگە خاتىرە بولسۇن" دېدى. پالۋاننىڭ خۇشلۇقى ئىچىگە سىغمىدى، ئۇ قىزىرىپ كەتتى، قوپۇپ يېردم ئېگىلىپ تازىم قىلدى...شۇنىڭدىن كېيىن پالۋاننىڭ ئىلىك ئۇستازغا بولغان ئىخلاسمەنلىكى تېخىمۇ ئاشتى. ئۇ ئىلىكنى سېغىنغان چاغلىرىدا تامدا ئېسىقلىق تۇرغان خەنجەرنى ئېلىپ توپىسىنى سۈرتۈپ، ئايلاندۇرۇپ قاراپ، يەنە ئېسىپ قوياتتى. بىركۈنى خاتۇنى ئۆي تازىلاۋاتقاندا، خەنجەر تامدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى. ئۇ شۇنداق خاپا بولۇپ خاتۇنىغا مۇشت كۆتۈردىكى، ئەگەر ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالمىغاندا، بۇ مۇشت بىلەن خاتۇنىنىڭ ھالى قانداق بولاتتىكىن-تاڭ! "بىلەمسەن گالۋاڭ، بۇ ئۇلۇغ كىشى بەرگەن تەۋەررۇك" دېدى ئۇ ۋە كۆتۈرۈلگەن مۇشتىنى چۈشۈرۈپ، خەنجەرنى جايىغا ئاستى. كېيىن مېھماننى قارشى ئالغىلى ھويلىغا چىقتى.

شەيخ پالۋاننىڭ ئىلىككە سادىق مۇرىت بولۇپ باغلانغانلىقىنى ئاللىقاچان بىلگەنىدى. بىركۈنى پالۋان ئۆيىگە كەلگەندە سىناپ: "پالۋان، ئىلىك ئۇستاز سىزگە مېھرىبانىغا ئوخشايدۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شەرەپ، ئۇ ئۇلۇغ ئادەم" دېگەندە، پالۋان: "ئۇلۇغ بولمايچۇ، دۇنيادا ئاشۇنداق ئوبدان ئادەمدىن يەنە بىرسى بار دېسە،

مەن ئىشەنمەيمەن" دېدى.

— سۆزىڭىز بەك توغرا، — دېدى شەيخ كۆزلىرىنى قىسىپ ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن قاراپ، — لېكىن، ئاشۇنداق دانا كىشىگە مۇشت ئېتىپ قويغىنىڭىز ياخشى بولمىغان-دە...

پالۋان قىزىرىپ ئوڭايسىزلاندى:

— ئۇ ۋاقىتتا ئابدۇل جاپپار مېنى ئالداپ كەتكەن... ئۇستاز مېنى كەچۈردى، — دېدى.

شەيخ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، دەرھال قارماقنى تاشلىدى.

— بىلەمسىز، پالۋان، يەنە شۇ ئادەم ئۇستازنىڭ جېنىنى ئالماقچى.

— ھە، شۇنداقمۇ؟ — دېدى پالۋان ۋە چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — نېمە دېدىڭىز؟ كىم، قانداق قىلىپ؟!

— يەنە شۇ سىزنى مۇشت ئاتقۇزغان ئادەم. بۇدا مۇشت بىلەن ئەمەس، پىچاق بىلەن...

— مەن ئۇستازنى جېنىم بىلەن ساقلايمەن، ماڭا رۇخسەت قىلسىلا شەيخىم، مەن ئۇستازنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئىتنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن!

— بارىكاللا! جانابىي ھەق تائالانىڭ دانا بەندىسىنى قوغداش يولىدا بۇنداق جان پىدا بولغان كىشىنى ئۇ ئۆز دەرگاھىدا ساقلىغاي.

پالۋان ئۆزىنى ئۇنتۇغان دەرىجىدە غەزەپلەندى. ئۇ خۇددى ھازىرلا بېرىپ ئابدۇل جاپپارنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا تەييارلانغانغا ئوخشايتتى.

— ئۇلتۇرۇڭ دوستۇم، — دېدى شەيخ، — مەن سىزنىڭ غەيرىتىڭىزگە قايىلمەن، ئالدىراشقا بولمايدۇ، ۋاقتى-جايىنى تاللاش كېرەك.

ئىش ئەپلىك بولسۇن، ئۇ كىشىنىمۇ قوغداش كېرەك، ئۆزىمىزنىمۇ ساقلاش كېرەك.

— خوپ، شەيخىم، مەن ئۆزلىرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلايمەن، — دېدى پالۋان ئازراق جايىغا چۈشۈپ، — لېكىن، ئۇستازنى ئۆلتۈر-مەكچى بولغان ئادەم ئەۋلىيا بولسىمۇ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالماي قويمايمەن.

— ھەببەللى، بەك ياخشى، — دېدى شەيخ پالۋانغا بېشىنى ئېگىپ، — ۋاقتى يەتكەندە مەن سىزگە خەۋەر قىلىمەن...

ئەسلىدە شەيخ جالالىددىن ئوبدانىراق تەييارلىنىپ، پۇرسەت كۈتمەكچى ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن ئۇشتۇمتۇت تارىغچىلار قوزغىلىڭى چىقىپ قالدى. ئەمدى بۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىش كېرەك بولدى. كادايلار پېشۋاسىغا نەيزە ئۇرۇپ، خانغا بېسىم ئىشلىتىشنىڭ پۇرستى كەلگەنىدى. "بۆركۈت"مۇ تەييار ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئەتىسى كۈنى شەيخ خەزىنىچى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ چارىسىگە كۆندۈردى.

كەچلىكى شەيخ قاسساپ پالۋاننى چاقىرىپ "ۋاقتى كەلدى" دېدى ۋە چارىنى، جايىنى ئېيتىپ بەردى. پالۋان ئىككىلەنمەستىن قوبۇل قىلدى. ئۇ ئۆيىگە قايتىپ پىچاق ئىزدىدى، تامدىكى خەنجەرگە كۆزى چۈشكەندە: "توغرا، ئۇستازغا قەست قىلغۇچى شەيتاننىڭ كاللىسىنى ئۇستازنىڭ خەنجىرى بىلەن ئېلىش كېرەك!" دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇ خەنجەرنى ئېلىپ، ئاشخانىدىكى يوغان بىلەيگە بىلەشكە باشلىدى...

تۈن يېرىمى بولغاندا كېچىدىكى ئاينىڭ يورۇقىدا پالۋان ئاتلاندى ۋە تام بويلاپ يۈرۈپ كەتتى. ھەممە ياق جىم-جىت، يالغۇز پالۋان-

ىنىڭ ئاۋايلاپ باسقان ئاياغ ئاۋازلىرى شىپىلداپ ئاڭلىنىپ تۇراتتى... ئاخىرى ئۇ، ئەزىم مەدرىسىنىڭ تېمى ئارقىسىدا پەيدا بولدى. ئاي يورۇقىدا ئۇنىڭ تامدىن يامىشىپ ئۇ ياققا چۈشۈپ كەتكىنى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پالۋان ئاستا كېلىپ ھۇجرىنىڭ ئارقا پەنجىرىسى تۈۋىدە ئولتۇردى. ئازراق دېمىنى ئالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. پەنجىرىدىن چۈشكەن ئاي يورۇقىدا، ئۇخدىسىغا يېتىپ ئۇخلاۋاتقان ئابدۇل جاپپار ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ خورەك تارتقان ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. پالۋان پەنجىرىنى ئىتتىرىپ باقسا ئېچىلمىدى. ئۇ پەنجىرىنى بىرنى ئۇرۇپلا سۇندۇرۇپ، سەكرەپ ئۆيگە كىردى-دە، ھودۇقۇپ نېمە قىلىشنى بىلەلمەيۋاتقان ئابدۇل جاپپارنى دۈم بېسىپ، ئۇنىڭ سەللىسىنى ئاغزىغا تىقتى، بىلىدىكى چىگە بىلەن ئاۋۋال قوللىرىنى، كېيىن پۇتلىرىنى مەھكەم باغلىدى. ئاندىن ئابدۇل جاپپارنى يېنى ياتقۇزۇپ، تىزى بىلەن بېلىگە دەسسىدى. ئۇنىڭ ساقىلى بىلەن قوشۇپ ئېڭىكىدىن قاماپ، بېشىنى ئارقىسىغا قايرىدى. ئاندىن خەنجەرنى بېلىدىن ئالدى-دە، ئابدۇل جاپپارنىڭ ئالىيىپ تۇرغان كۆزلىرىگە قاراپ "دوزاخقا يول بولسۇن، ئىتنىڭ بالىسى" دېدى، خۇددى قۇربانلىق قوي بوغۇزلىغاندەك خاتىرجەم ھالدا "ئاللاھۇئەكبەر" دەپ خەنجەرنى ئابدۇل جاپپارنىڭ بوغۇزىغا ئۇردى. ئېتىلىپ چىققان قان تامغا چاچرىدى. ئابدۇل جاپپار تېپىرلاپ-خىرقىراپ كېيىن جىمىپ قالدى...پالۋان بىرنېمىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى پەنجىرىگە ئاتقاندا، بېلىدىكى خەنجەر چۈشۈپ قالدى. ئۇ تامدىن ئاتلاپ چۈشكەندە، كۆزىدە چاقماق چاققاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ نېمە ئىش بولغىنىنى بىلمەيتتى...

پالۋان ئېسگە كەلگەندە، بىر ئۆينىڭ ئىچىدە، كارىۋاتتا ياتقانلىقىنى، ئالدىدا ئىككى يىگىت قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى. ئۇ ئورنىدىن قوزغالماقچى بولغانىدى، بېشى زىڭىلداپ ئاغرىپ، بولالمىدى. "قوزغالماڭ، پالۋان، — دېدى بىر يىگىت، — بېشىڭىز قاتتىق يارىدار بولغان". يىگىت ئۇنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى: مەدرىسىنىڭ ئارقىسىدىكى يولدا بۇ ئىككى يىگىت ئۆتۈپ كېتىپ بارسا، ئىككى ئادەم ھۆمۈدەپ-ھاسىراپ تاغاردا ئېغىر بىرنېمىنى كۆتۈرۈپ كېتىپ بېرىپتۇ. يىگىتلەر بىر ئىش بارلىقىنى پەملەپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئاۋۇ ئىككىسىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قوللىرىنى باغلاپتۇ. تاغارنى ئاچسا پالۋان چىقىپتۇ. ئۇ، گەپ قىلالماپتۇ، ھوشسىز ئىكەن، كوچىنىڭ نېرىسىدىن ئىككى قارۇغچى قىچقىرىپ ئاۋۇ ئىككىسىنى ئېلىپ كېتىشكە بۇيرۇپتۇ. پالۋاننى بولسا شەھەر قارۇغچى مەھكىمىسىگە ئېلىپ كېتىپتۇ... پالۋان ئاڭلاپ ھەيران بولدى، "سىلەر مېنى ئۆلتۈرمەكچىمۇ؟ مەن ئۇستازنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈردۈم. ئۇستاز ساق قالدى. مەن ئۆلسەم مەيلى" دېدى-دە، يەنە ھوشىدىن كەتتى. كېيىن ھوشىغا كېلىپ پالۋان ئەھۋالنى تولۇق سۆزلەپ بەردى. ئىش ئايدىڭلاشتى. قارۇغچى مەھكىمىسى سۇيىقەست ئىشىغا چارە قىلىشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى، بامدات نامىزىدىن كېيىنلا نامايىشچىلار كوچىغا چىقىپ كەتتى. قارۇغچى باشلىقلىرىمۇ شۇ ئىش بىلەن بولۇپ كەتتى.

كەنجىبەگ ئەھۋالنى ئۇقتى. ئۇ، شۇ ئاخشىمى شەيخ جالالىدىننى تۇتتى. ئالدىن، بەردى باي بىلەن باي ئوغلىنىمۇ تۇتتى. كەنجىبەگنىڭ ئۆزۈندىن بېرى كۆزىتىشى بويىچە قىلغان گۇمانى توغرا چىقتى. قوي تېرىسىگە ئورالغان بۆرە ئاشكارا بولدى. لېكىن

بۇنىڭ ئوردۇدا تىرىكى بار ئىدى. بۇ تىرەك ـــ خەزىنىچى ئىدى. كەنجىبەگنىڭ بىر ئولچىنى تۇتۇش ھوقۇقى بولمىغانلىقتىن، ئۇنى خاننىڭ قارار قىلىشىغا قالدۇردى...

سۈتۈق بۇغراخان ياغىنىڭ يوشۇرۇن ساقلىنىپ تۇرۇشىغا غەزەپ-لەندى، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى پاش قىلغانلىقىغا يەنە خۇش بولدى. بۇغراخاننىڭ دوستلىرىمۇ "بۇ يامان ئىش، ھەم ياخشى ئىش بولدى" دېيىشتى. مانا مۇشۇنداق قىيىن، چىگىش ئىشلار سۈتۈقنى قىينايتتى. ئۇ ئوڭ-سولدىن چوڭ ئىككى تاغ قىستاپ كېلىۋاتقاندەك، يۇقىرىسىدىن كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان قانداقتۇر بىر دەھشەت بېسىپ كېلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. يېقىنقى ۋەقەلەر بولسا بۇ بېسىمنى كۈچەيتىۋەتتى. "قانداق قىلىش كېرەك؟" بۇ سوئال سۈتۈق بۇغراخاننىڭ كۆز ئالدىدىن زادى كەتمەيتتى. بىرىگە جاۋاب تاپسا يەنە بىرى كېلەتتى. بۇدا بۇ سوئال ئۇنىڭغا ئىلگىرىكىدىن قاتتىقراق قويۇلدى. ئۇ بىرنەچچە كۈندىن بېرى تۈزۈك ئۇخلىيالمىدى.

"چارە تېپىش كېرەك، ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ، ـــ يا يول تېپىپ ھەممە ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلۇش، يا بولمىسا ئاشۇ تاغلار ئارىسىدا مىجىلىپ تۈگەش كېرەك!...ياق، تۈگەپ كېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ سېنىڭ تۈگىشىڭلا ئەمەس، ئەلنىڭ تۈگىشى بولىدۇ...چوقۇم يول تېپىش كېرەك، چارە تېپىش كېرەك...ئەل بار، كۈچ بار..."

سۈتۈق بۇغراخان ئاخشام تۈن يېرىمىدىلا "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ ئەزالىرى ئارسلانبەگ ۋە ئىلىك ئولچىنى قىچقىرىپ مەسلىھەت-لەشتى. ئۆيدە دەم ئېلىۋاتقان ئۇستاز بىلگە تېكىننىمۇ مەسلىھەتكە تەكلىپ قىلدى. خانىش ئايدىڭ، ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ،

توغرۇلبەگ ۋە قىلىچلارمۇ قاتناشتى. شۇ تاپتا، ئاخشام توختاپ قالغان مەجلىس داۋام قىلماقتا.

سۇتۇق بۇغراخان خېلىدىن بېرى ئۆزىنىڭ ئەلىنىڭ ئىچكى-تاشقى ئەھۋالى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىنى، يېقىنقى ۋەقەلەر قىيىنچىلىقلارنى كۆپەيتكەنلىكىنى ۋە قىيىنچىلىقلارنى چوقۇم ھەل قىلىش نىيەت باغلىغانلىقىنى ئېيتىپ، "نىيەتقۇ نىيەت. لېكىن، قانداق چارىلەر بىلەن بۇ قىيىنچىلىقلارنى بۇسۇپ ئۆتۈپ، كۆزلىگەن نىيەتكە يەتكىلى بولىدۇ؟" دېدى ۋە دوستلىرىغا ئۈمىدۋارلىق بىلەن نەزەر سالدى.

بۇ مەسىلەر سۇتۇقنىڭ دوستلىرىمۇ ئويلىشىپ كېلىۋاتقان ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى، مۇرەككەپ، قىيىن مەسىلەر ئىدى. بىلگە تېكىن ئۆيىدە دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدا كۆپرەك ئويلايدىغان، بولتۇر سۇتۇق بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئويلىغانلىرىنى ئېيتقانىدى. ئارسلان بىلەن توغرۇل چېرىك ئىشلىرى يېقىندىن جىقراق ئويلايتتى، خانىش ئايدىلىڭ بىلەن قىلىچ چەتنىڭ ھۇجۇمىغا قانداق تاقابىل كېلىش توغرىسىدا ئويلايتتى. ئىلىك ئۇلچى بولسا ئىشنى تۈپتىن ھەل قىلىشنى ئويلايتتى. بۇ ئىككى كۈندىن بېرى ئۇلارمۇ جىددىي ئويلاشتى ۋە پىكىر ئېلىشتى.

— ئىشنى تەكتىدىن ئويلاش كېرەك، — دېدى ئىلىك جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — ئۇل چىڭ بولمىسا تام تۇرمايدۇ. يىلتىزمۇ سۇ ئىچمىسە دەرەخ قۇرۇپ قالىدۇ. يەر مەسىلىسى — تۈپلۈك مەسىلە. كۆپ يەر ئىگىلىرىنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ يەرسىزلەرگە بېرىش كېرەك ئىدى. يەرسىزلەرمۇ ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەپ قورساق باقسۇن...

— توغرا گەپ، — دېدى بىلگە تېكىن ئاق ساقاللىرىنى سىلاپ، — بۇ توغرىدا خېلىدىن بېرى ئويلاشتۇق. تارىخچىلار زۇلۇمغا چىدىماي كۆتۈرۈلدى. ياغى بولسا سۈيىقەست بىلەن خانىدانلىقنى بېسىم ئىشلەتمەكتە. ئۇلار نېمىشقا ئىلىك ئۇستازنى نىشانلىدى؟ ئىلىك ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان كۆز قاراشلاردا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاشكارىلىدى، دەپلا بىر ئىككىسىنىڭ دەككىسىنى بېرىپ بولدى قىلماسلىق لازىم. ئەمدى تۈپلۈك ئۆزگىرىش پەيدا قىلالايدىغان بىر قارارغا كېلىش ۋاقتى كەلدى. ئىلىك ئۇستاز ئېيتقاندەك ئەلنىڭ ئۇلىنى چىڭىتىش كېرەك. قىسقىسى، ئەل تۈزۈمىدە بىر چوڭ ئۆزگىرىش قىلىش، ئەزەبىلەر سۆزى بىلەن ئېيتقاندا "ئىسلاھات" قىلماق كېرەك...

سۈتۈق بۇغراخان قوشۇملىرىنى تۈرۈپ چوڭقۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى. باشقىلارمۇ ئويغا چۆشۈپ قالدى. بۇ، راستىنلا باش قاتۇرىدىغان چوڭ ئىش ئىدى. "كىچىك ئىش ئەمەس، — دەپ ئويلايتتى سۈتۈق بۇغراخان، — تۈزۈمدە ئۆزگىرىش قىلىش، ئۆزگەرتىش، يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش، پۇللىرىنى تارتىۋېلىش...بۆلۈپ بېرىشقۇ ئاسان گەپ، لېكىن ئۇلار بېرەمدۇ، بەرمەسچۇ؟...زورلۇق بىلەن تارتىۋالساق، ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالامسەن!...

— "تارتىۋېلىش، بۆلۈپ بېرىش" ئوبدان چارە، — دېدى خانىش،— كۈچ ئىشلىتىش كېرەك. چەتنىڭ پايلاقچىسى شەيخ بىلەن ئۇنىڭ ئىككى شېرىكىنى تۇتۇشلا يەتمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئوردۇدىكى كونا تىرىكىنى يوقىتىش كېرەك. ئېلىش-بېرىش، تەقسىمەش ئۈچۈن دۆلەت پەرمانى چىقىرىش، ئەگەر بويسۇنمىسا جازا بېرىش كېرەك، —

خانىش بىر ئاز ئويلىنىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — يەر ئىگىلىرى-
گىمۇ مۇۋاپىق قالدۇرۇش كېرەك. قانچىلىك ئېلىپ، قانچىلىك
قالدۇرۇش كېرەك؟ كىمگە قانچە بېرىش كېرەك؟ بۇ، ئوبدان ئويلاي-
دىغان ئىش.

سۇتۇق بۇغراخان ئويچان ھالدا پىكىرلەرنى ئاڭلايتتى.

— ئۇلار قىلىچ بويىنغا تەگمىگىچە تەن بەرمەيدۇ، — دېدى
ئارسلان، — ئۇلاردىن قورقساق كۆپچىلىكتىن ئايرىلىمىز، كىمدىن
قانچىلىك ئېلىش، كىمگە قانچىلىك بېرىشنى ئويلاشقان ياخشى.
مېنىڭچە ئاۋال چېرىكلەرگە، چېرىك ئۆيلىرىگە، قوشۇندىن قايتقان
چېرىكلەرگە بېرىش، يېرى ئاز چېرىكباشلىرىغا بېرىش كېرەك.
چېرىكلەرنىڭ كۆپچىلىكى گاداي باللىرى، ئۇلار جان تىكىپ ئەلنى
قوغدايدىغانلار، ئۇلارنىڭ كۆڭلى تىنچ بولمىسا، دۆلەتتىن رازى
بولمىسا بولمايدۇ.

— چېرىكلەر ئۆيى، بالا-چاقىلىرىدىن كۆڭلى ئارام تاپسا چېرىك
كۈچىمىز چىڭ بولىدۇ، — دەپ قوشۇپ قويدى توغرۇلبەگ.

قىلىچ باشقىلارنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن
كېيىن دېدى:

— ھازىر ئەلدە زىتلىق چوڭ، بايلار-گادايلار ئىككى تەرەپ،
چېكى ئوچۇق. دۆلەت قايسى تەرەپتە تۇرىدۇ؟ چوقۇم بودۇننىڭ
ئەڭ كۆپ سانىنى تۇتقان، بايلارنى، بىزنى، دۆلەتنى بېقىۋاتقان
تارىغچىلار، ھۈنەرۋەنلەر تەرەپتە تۇرۇش كېرەك. بۇ تۈپلۈك ئىش.
شۇنداق قىلغاندا بودۇن رازى بولىدۇ، بىزنى ياقلايدۇ، ئازچىلىق
نارازى بولۇپ بىزگە قارشى بولسا، بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. يۆلەن-
چىكىمىز چىڭ بولسا، قورققۇلۇق ئەمەس...

دوستلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇغراخاننىڭ چىرايى ئېچىلغاندەك، مېڭىسىدىكى چىگىش يېشىلگەندەك بولدى.

— ئوبدان سۆزلەر بولدى، — دېدى بۇغراخان، — ئالدىمىزدىكى ياغىغا قارشى تۇرالىق. ئىشنى تەكتىدىن ھەل قىلىش، تۈزۈمدە ئۆزگىرىش قىلىش، بارلاردىن ئېلىپ يوقلارغا بۆلۈپ بېرىش — بۇ، بەك ئوبدان پىكىرلەر. شۇنداق قىلايلۇق. ھازىرغىچە "بېسىشمۇ"، "يۆلەشمۇ" بوش بولدى. ئەمدى قاتتىقراق بېسىش، ئوبدانراق يۆلەش كېرەك. ئۇلىنى كۈچەيتىش، بىنانى قوغداشنىڭ تۈپلۈك يولى. توغرا گەپ... — بۇغراخان بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ، سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بىز كۆپچىلىك بودۇن تەرەپتە ھەم چېرىكلەر تەرەپتە تۇرىمىز. لېكىن، بايلارنىمۇ تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇلار ئۇل بولمىسىمۇ، بىر ئاساسىي غول شاخ. ئۇلار بولمىسىمۇ بولمايدۇ. كىمدىن قانچىلىك ئېلىپ، كىملەرگە قانچىلىك بېرىش كېرەك؟ بۇ، ياخشى ئويلايدىغان ئىش. بولمىسا چاتاق مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ. مېنىڭچە: ئۆزىگىمۇ قالدۇرۇش، دۆلەتكە، يۇقىرى ئەمەلدارلارغا، يۇقىرى چېرىكباشلىرىغا، چېرىكلەرگە، ئاندىن نامراتلارغا بۆلۈش كېرەك. كىمگە قانچىلىك ئۈلۈش تېگىدىغانلىقىنى ئېلىك ئۆلچىگى توغرۇلىبەگ، بارسبەگ ۋە قىلىچلار مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىر تەييارلىسۇن...

— خاننىڭ پىكىرلىرى بەك توغرا. شۇنداق قىلايلۇق، بىر پىكىرمۇ تەييارلايلۇق، — دېدى ئېلىك سالماق ئاۋاز بىلەن، — ئۆزىگە قانچىلىك قالدۇرۇش، كىملەرگە قانچىلىك بۆلۈش كېرەك؟ ئۆزىگە كېرىكىدىن ئوشۇق ھەتتا بىرنەچچە ھەسسە ئوشۇق قالدۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. كۆپ قالدۇرسا، ئۇلارنىڭ ھەۋەسىنى سۇندۇرغىلى

بولمايدۇ. بۆلۈپ بېرىشتە دۆلەتكە بىر قىسمىنى قالدۇرغان ياخشى، دۆلەت ئالمىچىلا بولماي، ئۆزىنىڭ قورسىقىنى ئازراق بولسىمۇ ئۆزى باقىدىغان بولسۇن، ئۇنىڭدىن قالغىنىنى ئاۋۋال تارىغچى، ئىشلەمچى نامراتلارغا، ئاندىن چېرىكلەرگە ۋە چېرىكباشلىرىدىن يېرى، پۇلى ئازلارغا بېرىش؛ دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئەمەلدارلارغا بەرمەسلىك كېرەك. چۈنكى ئۇلار يېرى جىق، پۇلى جىق ئادەملەر. ئايرىم يېرى يوق، پۇلى ئاز، پارا يېمەيدىغان ئەمەلدارلارغا بولسا ئاز-تولا بېرىشنىمۇ ئويلاشساق بولار...

— قاراڭلار، دوستىمىز ئىلىك ھەمىشە بىزگە بىگىز سالىدىغىنى سانجىغان، — دېدى بۇغراخان كۈلۈپ، — بۇمۇ ياخشى، كىشى ئۇخلاپ قالمايدۇ. باشقىلار نېمە دەيسىلەر؟

باشقىلار قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۇتۇق بۇغراخان رازى بولدى.

* * *

نۆۋەتتىكى ئوردۇ كېڭەشمىسى ئالدىدىن ئولچى ئەربابلار تەخت سارايدا جەم بولۇپ خاننى كۈتەتتى. كىشىلەر جىمجىت، قورقۇنچ باسقاندەك يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. سۇتۇق بۇغراخان چىققاندا، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ، باشلىرىنى ئەگدى. خان خانىش بىلەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ھېچكىم ئولتۇرۇشقا جۈرئەت قىلالماي، باشلىرىنى ئەگكىنىچە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشاتتى.

— ئولتۇرىلى جانابلار، — دېدى خان ۋە قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ ئولتۇرغانلارغا قاراپ چىقتى. بەزىلەر ئەنسىز، بەزىلەر ئەركىن ئولتۇرۇشتى، خەزىنىچى بولسا قاپاقلىرىدىن قار ياغدۇرۇپ ئەندىشىلىك

ئۆلتۈردى، — بىرنەچچە كۈندىن بېرىكى ئىشلار توغرىسىدا كېڭىشەي-
لۇق، — دېدى خان.

— كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خان، — دېدى تىترەپ قوپۇپ ئالۋاڭ-ياساق ئولچىسى، — تارىغچى كادايلار ئەزۋەيلەپ كەتتى. ئۇلار ئالۋاڭ تۆلەشكە قارشى، بەگلەرگە پوت ئاتماقتا، يەنە تىغ كۆتۈرۈپ، توپىلاڭ چىقىرىپ ئادەم ئۆلتۈردى. ئاندىن قالسا، ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈش ئىشى... بۇنداق ئىشلار بولىۋەرسە دۆلىتىمىزنىڭ ئورنى، داڭقى قانداق بولاركىن...

— مۇشۇنداق بولىۋەرسە، يول قويىۋەرسەك دۆلىتىمىز خاراپ بولىدۇ، — دېدى ئىلىك غەزەپ بىلەن قوپۇپ، — ئۇلارنىڭ ھېچ نېمىسى بولمىسا ئالۋاڭنى قانداق تۆلەيدۇ؟ ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈش ئويۇننىڭ سىرى ئېچىلدى. بۇ ئىشنى ئويۇشتۇرغۇچى تەن ئېلىشى كېرەك!

— تارىغچىلارغا ئالۋاڭ-ياساق ئېغىرراق بولۇپ قالغان، ئۇنى ئازايتىشقا بولىدۇ، جانابىي ئۇستاز، — دېدى خەزىنىچى ئوڭايسىز ئورنىدىن قوپۇپ قاملاشمىغان كىنايە بىلەن، — لېكىن، ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قوللاشقا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ نەشتىرى بۇغراخانغا قارىتىلدى. ئۇلار كىمدىن يەر تەلەپ قىلماقچى؟ ئۇلارنى قوللاشنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى ئوبدان ئويلىشىش كېرەك! — ئۇ ھىيلىگەر كۆزى بىلەن ئىلىككە قارىۋېلىپ داۋام قىلدى — ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈشنى ئويۇشتۇرغۇچىنى باشقا يەردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولماسلىق كېرەك... قانلىق خەنجەر گۇۋاھلىق بەرمەسمىكىن!...

— توغرا گەپ، — دېدى بىلگە تېكىن، — ئىشنىڭ تۈگۈنى يەنە شۇ قانلىق خەنجەردە، خەنجەر ئويۇننىڭ سىرىنى ئاشكارا

قىلىش كېرەك.

— ئۇلۇغ خاندانلىقىمىز ئوردۇسىدا يىگىرمە يىللار زەھىرىنى چېچىپ كەلگەن يىلاننى ئۇۋىسىدىن تۇتۇپ چىقىش كېرەك! — دېدى ئايدىڭ غەزەپ بىلەن، كېيىن، — ئۇنىڭ چەت ياقىلىق يېڭى پىرى قاپقانغا چۈشتى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

ئولتۇرغانلار چۆچۈپ بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى، گۇمانلىق كۆزلەر كېلىپ خەزىنىچىگە تىكىلدى. ئۇ قويىنىدىن ياغلىقىنى ئېلىپ پېشانىسىنى سۈرتتى ۋە چاندۇرمىغان بولۇپ دېدى:

— بەك توغرا. ئويۇننىڭ يىلتىزى ئوردۇدا، ئۇنى كولاپ چىقىرىش كېرەك، قانداق دېدىم، جانابىي ئىلىك ئۇستازا...

— يېتەر، ئەمدى، جانابىي خەزىنىچى، — دېدى خان سالماق ئاۋاز بىلەن، — ئويۇنغلارنى يىغىشتۇرۇش ۋاقتى كەلدى. بۇ يېڭى ئويۇن ئەمەسلىكى ئۆزىڭىزگە ئايان. ساۋۇقبەگ گۇرۇھىنىڭ باشلىقى كىم؟ كۆكيار مىڭباشى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خاننى ئاغدۇرماق بولغان كىم؟ "دىۋانە" دوستۇڭنى يوشۇرالامسەن؟ يېڭى دوستۇڭ، كېيىن باغدادلىق شەيخچۇ؟ مەككارلىق بىلەن ئابدۇل جاپپارنى ئۆلتۈرۈپ، ئىلىك ئۇستازغا ئارتماق بولغان كىم؟...بۇ قىلمىشلىرىڭدىن تانالامسەن؟ — خان بارغانچە قىزىپ سۆزلىدى، — چەت ياغى پايلاقچىسى بىلەن بىرلىشىپ خاندانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇشقا ئورۇنغان قىلمىشىڭدىن تانالامسەن، ئىتنىڭ بالىسى! — خان شىرەگە قاتتىق مۇشتلاپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى، — سەن يەنە بىزنى ئالدىماقچىمۇسەن؟!

خەزىنىچى تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىز چۆكتى:

— ئۇلۇغ خانىم، مەن گۇناھكار، مېنى كەچۈرگەيلا...

— جاللات! — ۋارقىرىدى خان.

ئىككى جاللات كىرىپ، يىلىنىپ-يىغلاپ تۇرغان خەزىنىچىنى سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. سارايىنى قاتتىق سۈر باستى.

بۇغراخان ئۆزىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇدۇل قاراپ بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن سۆز باشلىدى:

— بىز بوشلۇق قىلدۇق. بۇلارنىڭ شەيتانلىقى بىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ قاتتىق قوللۇق بولمىدۇق. ساۋاقنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك. بىز مۇنداق قارارغا كەلدۇق:

1. چەت ياغى پايلاقچىسى، ئاتالمىش "باغدادلىق شەيخ" بىلەن بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ بارغان تېكىن ئاغىچى، بەردى باي، هاكاۋۇرلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛

2. بۇ مۇناپىقلارنىڭ بارلىق مۈلۈكلىرىنى خانلىققا ئېلىپ، بىر قىسىم يەرلىرىنى ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تارىغچىلارغا، نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىش؛

3. بۇ مۇناپىقلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پۈتكۈل ئەلگە جاكالاش؛

4. ئەلدىكى تارىغچىلار، مالچىلار، چېرىكلەرنىڭ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يەر، سۇ، مالنى تەڭشەش؛

5. خاندانلىقىمىز نامىدىن يەر-سۇ، مال تەڭشەش پەرمانى چىقىرىش.

پەرماننى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ ئوقۇپ بەرسۇن.

ئوردۇ ئاغىسى پەرماننى ئوقۇدى. ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ هۆرمەت بىلەن ئاڭلىدى:

"قاراخانلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى:

يەر ۋە مالغا ئىگە بولۇشتىكى ئېغىر تەڭسىزلىك ئەلگە ئېغىرچىلىق كەلتۈرمەكتە. بارلارنىڭ بەك جىق، يوقلاردا يوق. چوڭ يەر ئىگە-لىرى ئۆزىنىڭ يەرلىرىگە باغلىۋالغان يەرسىزلەرنى، ئاز يەرلىكلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خالىغانچە ئۇرماقتا، ئۆلتۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ يېرى بار، چېرىكى بار. نامرات تارىغچىلار، مالچىلار دوزاخ ئازابىغا چىدىماستىن قارشىلىق قىلماقتا. تىلەكلەر قويماقتا. دۆلىتىمىز تارىغچىلارنىڭ "تىرىكلىك، ئەركىنلىك، يەر" دېگەن تىلەكلىرىنى قوللايدۇ. كىشلەر ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنى باقالايدىغان، ياللانغانلار ئۆزىگە لايىق ئىش ھەققى ئالالايدىغان بولسۇن.

دۆلىتىمىز يەر-سۇ، مال-ئۇتلاقلارغا ئىگە بولۇشتىكى تەڭسىز-لىكنى تەڭشەش ئۈچۈن مۇشۇ پەرمانىنى چىقاردى.

ئېلىش:

1) يەر ئىگىلىرىنىڭ يۈز پاتمانلىقتىن① ئوشۇق يەرلىرى دۆلەتكە ئېلىنىدۇ. قالدۇرۇلغان يەرنىڭ لايىقىدىن ئوشۇق يەرگە سۇمۇ ئېلىنىدۇ.

2) چارۋا ئىگىلىرىنىڭ قوي ھېسابىدا بەش مىڭ قويدىن ئارتۇقى ئېلىنىدۇ. قالدۇرۇلغان مالغا كېرىكىدىن ئارتۇق ئوتلاقمۇ ئېلىنىدۇ.

3) چېرىكباشلىرىدىن، تۆرىلەردىن ئېلىنمايدۇ.

بېرىش:

ئېلىنغان يەر-سۇ، مال-ئوتلاقلاردىن ئۇنىدىن ئىككىسى دۆلەتكە قالدۇرۇلۇپ، قالغىنى بۆلۈپ بېرىلىدۇ.

① بىر پاتمان — 132 كىلوگرام، 13 مو، 8.50 چارەكلىككە توغرا كېلىدۇ.

1) يەرسىز ئىجارىچى، يالانما تارىغچىلارغا ئۆي بېشىغا ئون پاتمانلىقتىن، يېرى ئازلارغا بەش پاتمانلىقتىن يەر، تېگىشلىك سۇ بېرىلىدۇ.

2) بىر چېرىك ئۆيگە (ئۆيگە قايتقانلارمۇ بار) ئون پاتمان، ئونباشىغا ئون بەش پاتمان، يۈزباشىغا يىگىرمە پاتمان، تۈمەنباشىغا ئەللىك پاتمان، سۈباشىغا يۈز پاتماندىن يەر ۋە تېگىشلىك سۇ بېرىلىدۇ.

3) مالسىز چارۋىچىلارغا يۈز قوي، ئاز ماللىقلارغا ئەللىك قوي، چارۋىچى چېرىكلەر ئۆيگە ئىككى يۈز قوي، چېرىكباشلىرىغا بەش يۈزدىن مىڭغىچە قوي ھەم تېگىشلىك ئوتلاق بېرىلىدۇ.

باشقا بەلگىلىمىلەر:

1) يەر ئىجارە ھەققى، جازانە ئۆسۈمى ئازايتىلىدۇ. دۆلەت سالىقى — يوقلاردىن ئالماسلىق، ئازلاردىن ئاز ئېلىش، جىقلاردىن جىق ئېلىش يولىغا قويۇلىدۇ. ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالۋاڭ-ياساق ئېلىشىغا يول يوق.

3) ئادەم ئۇرغۇچىغا قاماق جازاسى، ئۆلتۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

يەر ئىگىلىرىنىڭ ئايرىم چېرىك تۇتۇشىغا بولمايدۇ.

مۇشۇ پەرمانغا بويسۇنمىغانلارغا دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنمىغانلار قاتارىدا جازا بېرىلىدۇ.

بۇ پەرماننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتلىك، ئايماقلىق، يېزىلىق "تەكشەش تۈگرىكى" قۇرۇلىدۇ.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان.

توققۇز يىلى، بەشىنچى ئاي."

پەرماننى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە بىردەك "ئۇلۇغ خان-ىمىزنىڭ پەرمانىغا قايىل بىز!" دېدى تازىم قىلىپ.

— يەنە ئوردۇ ئەمەلدارلىرىدا ئالماشتۇرۇش قىلىشنى قارار قىلدۇق، — دېدى خان ۋە قولىغا بىر قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇدى:

— چەت ئەل ئىشلىرىغا يەنە خانىش ئايدىڭ باشچىلىق قىلىدۇ.

— ئىلىك ئۇستاز — بىلىگ ئاقارتىش ئولچىسى.

— بارسبەگ ھاجىپ — ئوردۇ پۈتۈكچىسى.

— قىلىچبەگ ئوردۇ ئاغىسى.

— كەنجىبەگ — قارۇغچى ئىشلار ئولچىسى.

— بۆركۆتبەگ — ئاغىچى.

— ئەركىن — ئوردۇ قارۇغباشى.

— قوچقار — شەھەر قارۇغچىباشى.

چېرىك ئىشلار ئولچىسى يەنە ئارسلانبەگ.

سۇباشى يەنە توغرۇلبەگ.

ئالۋاڭ-ياساق ئولچىلىقى تارىخ-چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئۆزگەر-تىلىپ، ئولچىلىققا شىربەگ قويۇلۇن.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ تازىم بىلەن تۇگەل رازى بولغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.

تۆتىنچى باب

يۇرۇشكە تەييارلىنىش

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغىلى يىگىرمە توققۇز يىل بولدى. بۇ مەزگىل ئىچىدە ئەلدە ئاجايىپ زور ئىشلار بولدى، ئۇتۇق-يېڭىلىش، يەنە ئۇتۇق... بۇغراخان ۋەزىيەت تەرەققىيا-تىدىن رازى ئىدى. ئالدىنقى يىلى يەر، سۇ، مال، ئوتلاق تەكشەش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئەل تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش بولدى. يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرى ۋە چارۋىدارلارنىڭ ماللىرى مەلۇم ساندا ئازىيىپ ھەيۋىسى سۇندۇرۇلدى. يەرسىز، ئاز يەرلىك تارىغچىلار ئاز-تولا يەرلىك بولدى، ھوقۇقلۇق بولدى. چېرىكلەر چېرىكتىن تارتىپ سۆكمەنگىچە جىقراق يەر-سۇ، مال-ئوتلاققا ئىگە بولدى. يەر-سۇ، مال-ئوتلاققا ئىگىدارلىقتىكى ئۆزگىرىش، ئاۋۋال دۆلەتنىڭ، ئاندىن تۆرىلەرنىڭ، چېرىك ئەمەلدارلارنىڭ، كېيىن يەنە ئىكتار-يەر ئىگىلىرىنىڭ، ئاندىن قالسا چېرىكلەرنىڭ، تارىغچىلارنىڭ بولدى. تارىغچىلار ئىگىسىزلىكتىن ئىگىلىككە ئايلاندى. چېرىكلەر يەر، مالدا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. ھەم چېرىكلەرگە يۇقىرى سىياسىي ھوقۇق بېرىلدى. بۇ، فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى چوڭ ئىسلاھات ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، خاندانلىقتا ھەربىي فېئودال دۆلەت تۈزۈمى ئورنىتىلدى. بۇ ئەھۋال ئەلنىڭ ئەمىنلىكى ۋە ئۇيۇشقاقلىقىنى ئاشۇردى، دۆلەتنىڭ كۈچى ئۇلغايدى.

ئەلدە تەبىئىي زىتلىق بار ئىدى. تۈپ زىتلىق — يۇقىرى بىلەن تۆۋەن تەبىقىلەرنىڭ زىتلىقى ۋە ئىككى خىل دىنىدىكىلەرنىڭ زىتلىقى ئىدى. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدا، مەنسەپدار ئارىسىدا زىتلىق ئاز ئەمەس ئىدى. بۇ خىل زىتلىقلار بىر دەرىجە پەسىيىپ قالدى.

مۇشۇنداق ئوبدان ۋەزىيەتتە سۇتۇق بۇغراخان "كۆنۈپىتىشقا يۈرۈش قىلىش ۋاقتى كېلىپ قالدى" دەپ ھېسابلىدى. ئۇ قارا قوچۇ خانلىقى، ماچىن خانى ۋە ئىلىكخانلارغا بىلدۈرگۈ يوللىدى. ئۇ "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ قارارى بىلەن يۈرۈش تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن چېرىك كېڭىشى چاقىردى. بۈگۈن ئەنە شۇ چېرىك كېڭىشىنىڭ مەجلىسى ئېچىلدى. كېڭەش ئەزالىرىدىن باشقا، قۇتلۇق سۇباشى، شىربەگ سۇباشى، بارسبەگ سۇباشى، چەبەربەگ سۇباشى ھەم باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك چېرىك ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار قاتناشتى. شەھەر قارۇغچىباشى قوچقار، ئوردۇ قارۇغباشى ئەركىنلەرمۇ قاتناشتى. كېڭەشكە خان ئوغۇل بايتاشمۇ قاتناشتى.

سۇتۇق بۇغراخان چېرىك كۈچىنى ئۇلغايتىش ۋە رەتكە سېلىشنى ئىككى يىل ئىلگىرى ئورۇنلاشتۇرغان: چېرىكنىڭ سانىنى ئىككى يۈز مىڭغا يەتكۈزۈش، قوشۇننى ئەللىك مىڭدىن تۆتكە بۆلۈش. قۇتلۇقبەگ، شىربەگ، بارسبەگ، چەبەربەگلەرنى سۇباشىلىققا بەلگىلەش ۋە شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتاش؛ ئارسلانغا "ئالىپ ئارسلان" دەپ نام بېرىش، توغرۇلبەگكە ئالىپ① سۇباشى دەپ نام بېرىش قارار قىلىنغانىدى. ئىككى يىلدىن بېرى چوڭ ئىشلار قىلىندى،

① ئالىپ — ئالىي، ئۇلۇغ مەنىسىدە.

قارار ئەمەلگە ئاشتى. "قۇتلۇق قوشۇن" ئاتۇش ئارغۇغا، "بارس قوشۇن" كۇچارغا، "شىر قوشۇن" يەركەنگە ئورۇنلاشتى. يەنە تاللانغان "ئوردۇ قوشۇن" بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى — ئوردۇنى، خاننى ساقلاش ئىدى. ئوردۇ قارۇغباشى بۇ قوشۇننىڭ تۇمەنباشى ھېسابلىناتتى. بۇ قوشۇن ئۇستۇن ئاتۇش ئۇچما راۋاندا ۋە تۇتۇرۇگدە بۆلۈنۈپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەتتەسۇدا بەش تۇمەنلىك قوشۇن، بالاساغۇندا يەتتە تۇمەنلىك تەييار قوشۇن قۇرۇلدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىختىيارىدىكى پۇتكۇل قوشۇن ئۇچ يۇز ئوتتۇز مىڭغا يەتتى. پۇتكۇل ئەلنىڭ قوشۇنى "بۇغرا قوشۇن" دەپ ئاتىلاتتى. چېرىك تۇغىغا "بۇغرا" دەپ يېزىلاتتى.

بۇگۇنكى كېڭەشنىڭ كۇنتەرتىپى: بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ۋە كۇلپىتىشقا يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق قىلىش ئىدى. ئالىپ سۇباشى توغرۇلبەگ قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى، ئادەم سانى، قورال-لىنىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەردى. سۇباشىلار قوشۇمچە قىلدى. ئۇلار قورالارنى ياغى قورالىدىن ياخشى قىلىش كېرەكلىكى، ئاتلارنى خىللاش لازىملىقى ۋە يېمەكلىك، كىيىم، ئاتلارغا يەم يېتىشتۇرۇش توغرىسىدا سۆزلىدى.

كېڭەشكە ۋە بۇغراخانغا قوشۇننىڭ ئەھۋالى چۈشىنىشلىك ئىدى. شۇڭا بۇ توغرىدا جىق توختىلىش بولمىدى. بۇغراخان چۈشكەن پىكىرلەرگە قېتىلغاندىن كېيىن، قوشۇننى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرى-سىدا توختالدى:

— قوشۇننىڭ ئۇرۇشچانلىقىنى كۈچەيتمەك كېرەك. "بۇغرا قوشۇن" ئېتىغا لايىق قوشۇن بولسۇن. ياغى كۈچلۈك، ئۇنى خام چاغلىماسلىق كېرەك. ياغى قوشۇنىغا تەڭ كېلىشلا ئەمەس، ئۇنىڭدىن

ئۈستۈن تۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىمۇ ئۆلغايتىش كېرەك...

بىز ياقى ئەللەر بىلەن ئىناق تۇرۇشنى خالايمىز. سامانىلار بىلەنمۇ ئىناق بولۇش ئۈچۈن جىق تىرىشتۇق، بولمىدى. ئۇ ئەلچىمىزنى رەت قىلدى، ئەلچى ئەۋەتسۇن دېسەك ئەۋەتمىدى. يەنە ئېلىمىزگە باستۇ-رۇپ كەلدى. ئۇ بىزنى يوقاتماقچى. بىز ئېلىمىزنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ باسقۇنچىلىقىغا يۈرۈش قىلىشقا قارار قىلدۇق.

غەربكە "يۈرۈش" مۇنداق ئۇيۇشتۇرۇلدى:

— يۈرۈش ئىككى يول بىلەن — بىر يول قەشقەر-ئوش-ئۆزگەن؛ يەنە بىر يول قەشقەر-بالاساغۇن ئارغۇ-ئۆزگەن. ئۇندىن كېيىنكى يۈرۈش كېيىن بەلگىلەنمەكچى. سۇتۇق بۇغراخان "تۆمۈر قوشۇن" بىلەن بىرىنچى يولدىن بارماقچى. ئالىپ ئارسلان "چەبەر قوشۇن" بىلەن ئىككىنچى يولدىن بارىدۇ.

ھەر يول قوشۇنىدا — گەۋدە قوشۇن، "باشلامچى قوشۇن"، "ئوڭ قانات قوشۇن"، "سول قانات قوشۇن" ۋە "يەتكۈزۈپ بەرگۈچى قوشۇن" دەپ بۆلۈش؛ يەنە بىر "چاپارمەن" يۈزلۈك ۋە "پايلاقچى يۈزلۈك" يېتىشتۇرۇش، قوشۇننىڭ يېرىمى ئاتلىق، يېرىمى ياۋداق بولۇش بەلگىلەندى.

سۇتۇق بۇغراخان يۈرۈش ۋاقتى توغرىسىدا كېيىن قارار قىلىنى-دىغانلىقىنى ئېيتىپ، يۈرۈش تەييارلىقى توغرىسىدا چوقۇم ئاشكارا قىلىپ قويماسلىقنى تاپىلىدى.

* * *

بۈگۈن قۇربان ھېيت، سۇتۇق بۇغراخان ئەتىگەندىلا بالىلارنى باشلاپ ھېيت نامىزىغا ماڭدى. بۇغراخان ياقا-پەشلىرىگە زەر تۇتۇل-

خان تۆمۈر يەڭ بەقەسەم تونىنى كىيىپ، بېشىغا يېشىل شايى سەللە ئورىغانىدى. خان ئوغۇللىرى بايتاش بىلەن تونىغان باشلىرىدا يېشىل سەللە، بىكەچلەرچە كىيىنگەن ھالدا دادىسىنىڭ ئىككى يېنىدا ماڭدى.

بۇغراخان ئوردۇ قوۋۇقىغا چىققاندا، ئارسلان، قىلىچ، ئەركىنلەر بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كۈتۈپ تۇرغانىكەن، ئۇلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئوردۇ ئالدىدىن ئۆتۈپ، ئازنا مەسجىدكە قاراپ مېڭىشتى. ئادەملەر بارغانچە كۆپەيدى. ئون قەدەم ئالدىدا قىلىچ-قالقانلىق تۆت قاراۇغچى چېرىك يول ئېچىپ ماڭدى. ئىككى يان ۋە ئارقىدىمۇ چېرىكلەر قاراۇغداپ كېلەتتى. ئۇلار ھەر يۈز قەدەمدە توختاپ "تەكبىر" ئېيتاتتى-دە، يەنە ئىلگىرىلەيتتى. مەسجىد ئالدى-دىكى مەيدانغا كەلگەندە، ئادەم تولۇپ كەتتى، قىستا-قىستاڭدا كىشىلەر بۇغراخانىنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى. مەسجىد قوۋۇقى ئالدى-دىكى پەلەمپەيدە چېرىكلەر كىشىلەرنى توسۇپ قالدى. بۇغراخان پەلەمپەي ئۈستىگە چىقىپ، توختاپ "تەكبىر" ئېيتتى. پۈتكۈل مەيداندىكى ئادەملەر ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ "تەكبىر" ئېيتتى. مەيداننىڭ ئۈستىدە تۈمەنلىگەن كىشىلەر ئاۋازىدىن كۆتۈرۈلگەن ئالىپ روھانىي ئاۋاز ساداسى كۆتۈرۈلدى. "مۇقەددەس" بايرامدا خان بىلەن بىللە ئاللاغا سېغىنىپ تەكبىر ئېيتىش، كىشىلەردە بىر خىل روھانىي غۇرۇر-لۇق سەزگۈسى پەيدا قىلاتتى. بۇغراخان تەكبىردىن كېيىن كەينىگە بۇرۇلۇپ، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، كۆپچىلىككە سالام بەردى. خەلقمۇ سالام بىلەن خانغا ئېگىلدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، ھەمراھ-لىرى بىلەن مەسجىدنىڭ ئېگىز پەشتاقلىق چوڭ قوۋۇقىدىن ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. مەسجىد ھويلىسىدا ئوردۇ ئەربابلىرى، شەھەر ئەمەل-

دارلىرى، مۇدەررىس-ئۆلىمالار بۇغراخاننى قارشى ئالدى. خەتىب ئاخۇنۇم ئىچكىرى باشلىدى... ئۇلار تاشقىرىقى مەسجىدكە كىرىشى بىلەن، ئولتۇرغان جامائەت "گۇر" قىلىپ ئورنىدىن قوپۇشتى. بۇغراخان ئىچكىرى مەسجىدكە كىرىپ، تۆرە تۇرۇپ، يول ئېچىپ بەرگەن جامائەتكە ھۆرمەت سالىمى بېرىپلا ئۆزۈن قاتارلاشقان سەپتە ئولتۇردى. ئىككى ئوغلى ئىككى يېنىدا، بىللە كەلگەن باشقىلارمۇ خان بىلەن بىر سەپتە ئولتۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەنە بەش سەپ جامائەت بار ئىدى. ئەمما، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىدە مەرتىۋىسى ھەرقانچە يۇقىرى بولغان بىلەن ئۆزىدىن ئاۋال سەپ تۈزگەن جامائەتنى ئاتلاپ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش گۇناھ ھېسابلىنىدىغانلىقتىن خان كەلگەن يېرىدە ئولتۇرۇۋەردى. جامائەتمۇ قورۇنمىدى. ئاندىن پەشتاقتا، تاشقىرىقى مەسجىدنىڭ ئالدىدا ئاخىرقى "سەففەڭ-سەففا" ئېيتىلدى. ناماز باشلاندى...

نامازدىن چىقىپ بۇغراخان سالام بىلەن تازىم قىلغان ئاممىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، يول بويى ئاجىز-غۇرۋالارغا سەدىقە ئورنىدا ھېيتلىق بېرىپ ئوردۇغا قايتتى ۋە سەللە كىيىملىرىنىمۇ سالماستىن ئۇدۇل ئانىسىنىڭ ئالدىغا ماڭدى. تەركىن بېگىم ئادەتتىكىچە ھويلىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بېزەكلىك ئوردۇ مەسجىدىدە خاتۇنلار بىلەن ناماز ئوقۇدى. خاتۇنلار نامىزىغا "شەرائىت بۇۋىم" دەپ ئاتالغان، شەھەردىكى داڭلىق بۇۋىم ئىماملىق قىلغانىدى. ھويلىدىكى ئەر-ئاياللار، چوڭ كىچىك ھەممىسى تەركىن بېگىم بىللە ناماز ئوقۇدى. ئىلگىرى ھەر يىلى تەركىن بېگىم ئازنا مەسجىدنىڭ سول يېنىدىكى ئاياللار مەسجىدىدە ئايال جامائەتلەر بىلەن ھېيت نامىزىنى ئوقۇيتتى. بۇ يىل ماغدۇرسىزلىقتىن بارالمىدى. ئۇ

ئەمدى نامازنى تۈگىتىپ، پېشايۋاندا كۆرپە ئۈستىدە ياستۇققا يۆلەنگەنىدى. ئايدىڭ نەۋرىسى بىكەچ ئەلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. قىزى ئالانۇرخېنىم ۋە بالىنىڭ ئانىسى چېچەننىمۇ بىللە كىردى. خان ئانا تۈزلىنىپ ئولتۇردى.

— ھېيتلىرى قۇتلۇق بولغاي خان ئانا، — دېدى ئايدىڭ قولىدا بالا، تازىم قىلىپ، ئالانۇرخېنىم بىلەن چېچەننىمۇ تازىم قىلدى، — مانا قارىسىلا، ئوبۇل ھەسەن ئىلىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھېيتلىرىنى قۇتلاپ كەلدى.

ئانا تېپىرلاپ تۇرغان بىر يېرىم ياشلىق بۇدۇرۇق چەۋرىسىنى قولىغا ئالدى. ئۇنىڭ ئىككى مەڭزىگە، پېشانىسىگە سۆيدى.

— سىلەرنىڭمۇ ھېيتىڭلار قۇتلۇق بولغاي باللىرىم، — خان ئانا بالىنى ئەركىلىتىپ دېدى، — ساڭىمۇ قۇتلۇق بولغاي بالىچاق، ئىلاھىم يەنە توقسان توققۇز ھېيتنى ئۆتكۈزگىلى نېسىپ قىلسۇن.

— ئىلاھىم شۇنداق بولسۇن، — دېيىشتى ئايدىڭ بىلەن چېچەن.

چېچەن-ئارسلان بىلەن يۇلتۇزنىڭ قىزى، تەركىن بېگىمنىڭ نەۋرىسى خان ئوغۇل باياتشىنىڭ خاتۇنى، سۇتۇق بىلەن ئايدىڭنىڭ كېلىنى ئىدى. بىكەچ ئەلى بولسا تەركىن بېگىمنىڭ چەۋرىسى، سۇتۇق — ئايدىڭ، ئارسلان — يۇلتۇزنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇ خان ئائىلىسىدە ئەڭ ئەتىۋار بوۋاق بولۇپ، خانىدانلىقنىڭ كەلگۈسى ئىزباسارلىرىدىن بولغان بۇ بوۋاقنى ھەممىسى قەدىرلەيتتى. تەركىن بېگىم بولسا جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرەتتى.

كىچىككىنە بىكەچ ئەلى مومىسىنىڭ قولىدا تىنىمسىزلىق قىلىپ، بىردەم مومىسىنىڭ چېچىنى تارتاتتى، بىردەم تومچاق قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ مەڭزىگە ئۇراتتى، بىردەم بارمىقىنى كۆزىگە تىقاتتى.

موما چەۋرىسىنىڭ يۈز-كۆزلىرىگە سۆيۈپ، قوللىرىنىڭ ئالقىنىنى غىدىقلايتتى. ئايدىڭ بىلەن چېچەن سەكسەن ياشتىن ئاشقان چوڭ موممىنىڭ بىر يېرىدىم ياشلىق چەۋرىسى بىلەن ئويناشقىنىغا قاراپ زوقلىناتتى، كۈلۈمسىرەپ بىر-بىرىگە قارىشاتتى. بىرى سەكسەن ئىككى ياش، بىرى بىر يېرىم ياش، بىرىنىڭ پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان، بىرسى ئەمدى جاھانغا كۆز ئاچقان. بىرى كۈندىن-كۈنگە يوقىلىۋاتقان، بىرى كۈندىن-كۈنگە ئۆسۈۋاتقان ئىككى ئادەم، كونا-يېڭى ئىككى شەيئى. قاراڭ بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆڭۈللۈك مۇھەببەتنى! چوڭ موما بىلەن چەۋرىسى بوۋاقنىڭ بىر-بىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىپ خۇش ئاۋاز ئويناۋاتقىنىنى دېمەمسىز! بوۋاقمۇ چوڭ موممىنىڭ ئاق چاچلىرىغا، قورۇق يۈزلىرىگە قىزىقىپ ئەركىلىسۇن، سەممىي ئەركىلەتكىنى ئۈچۈن سۆيۈنۈپ ئۇنىڭغا ئامراقلىقى كەلسۇن، موممىسىنىڭ مۇھەببىتىچۇ؟ بوۋاق ئۆزىنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلىنىڭ بالىسى — چەۋرىسى-دە! بۇ، ئۈچىنچى ئەۋلادنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىققان بوغۇنچىسىغا ئۇ قانداقمۇ ئامراق بولسۇن؟! بۇغۇ شۇنداق. ئادەتتە ئادەم قېرىغانچە بالىلارغا ئامراق بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۆز ئەۋلادىغا بولغان مۇھەببىتىدىن باشقا، ئۆمرى ئاخىرلىشىپ قالغان پېشقەدەم كونا ئادەمنىڭ ھاياتنىڭ باشلاپقى قەدەملىرىنى قويغان يېڭى ئادەمگە بولغان سەممىي ئۈمىدى مۇھىم سەۋەب بولسا كېرەك. ئادەم ياشلىقىدا بالىنى ئۇنچە ياخشى كۆرمەيدۇ، ھەتتا ئۆزىمۇ بالا تېپىشنى خالىمايدۇ. چۈنكى، ئۆزى "بالا"-دە! ئۇنىڭ ئۆمۈر يولى تېخىمۇ ئۇزاق. تېخى ئۇ نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىۋېلىشقا ئۈلگۈرىدۇ. لېكىن كىشى يېشى چوڭايغانچە بالىنى ياخشى كۆرىدۇ. قېرىغاندا بولسا تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ ئۆمرى

ئاخىرلاشتى، ئۇنىڭ ئىزىنى باسىدىغان، ئۆمرىنىڭ باشلاپقى
قەدىمىنى باسقان يېڭى ئىنسان بارلىققا كەلدى. بىرى ئۆلسە بىرى
تۇغۇلىدۇ. ئادەم قېرىيدۇ، ئىنسانلار قېرىمايدۇ. ھازىر دۇنيادا بار
بولغان ئادەملەر يۈز يىلدىن كېيىن ھەممىسى دېگۈدەك تۈگەپ
كېتىدۇ. ئەمما دۇنيادا ئادەملەر يەنە شۇنداق جىق. بەلكى ئاۋۋالقى-
دىنمۇ جىق. قېرىلار بالىلارغا ئورۇن بېرىدۇ. بالىلارمۇ بوۋىلىرىنىڭ-
دادىلىرىنىڭ، موملىرىنىڭ-ئانىلىرىنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپ،
كېيىنكىلەرگە ئورۇن بېرىدۇ. ئالەمدىكى نەرسىلەر
شۇنداق ئالمىشىپ تۇرىدۇ. قايتا پەيدا بولغان يېڭىسى ئاۋۋالقىسىغا
قارىغاندا يۇقىرىراق سۈپەتتە، قابىلىيەتتە ئىگە بولىدۇ. دېمەك،
قېرىلارنىڭ بالىلارنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈشى — ئۆزىنىڭ ئىزباسار-
لىرىغا ئۈمىد باغلاش ۋە ئۇلارنى سەممىي ھۆرمەت قىلىش بولسا
كېرەك. بۇ، ئاڭلىق، ئاڭسىز شۇنداق بولىدۇ. بۇ مۇھەببەتنىڭ
ئىچىدە يەنە ئارمان بار. ئارمانغا ئۈمىد يوشۇرۇنغان. بۇ ئادەملەر
ئېڭىدىكى تۇغما ھېسسىيات بولسا كېرەك.

تەركىن بېگىمنىڭ ئۆز چەۋرىسى بىلەن سەممىي مېھرىبانلىق
بىلەن ئويناۋاتقانلىقىغا زوقلىنىپ قاراپ تۇرغان ئايدىڭ بىلەن
چېچەن بوۋاقنىڭ ئوماقلىقىغا، مومىسىنىڭ چەكسىز مۇھەببىتىگە
ئاجايىپ شېرىن ھېسسىيات بىلەن مەنىلىك تەسىرگە چۆمەتتى.

سۇتۇق بۇغراخان ئىككى ئوغلى بىلەن ئۆيگە كىرگەندە،
ئانىسىنىڭ خۇشال كەيپىياتتا بىكەچ ئەلى بىلەن ئويناۋاتقان-
لىقىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولدى. ئايدىڭ قوپۇپ ھۆرمەت بىلدۈردى.
چېچەن بالىنى ئالدى. سۇتۇق بۇغراخان ئانىسىنىڭ ئالدىغا يۈكۈنۈپ
ئۇنىڭ قولىغا سۆيدى، ئانا ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ، كۆزىگە

باش ئالدى.

— ھېيتىڭىز قۇتلۇق بولغاي، ئانا، — دېدى بۇغراخان يۈكۈنۈپ ئولتۇرغىنىچە.

— سىزنىڭ ھېيتىڭىزمۇ قۇتلۇق بولسۇن، — دېدى ئانا، ئۇنىڭ سۆزلىرى تىترەپ چىقتى. ئۇ قولىياغلىقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ نەۋرىلىرى باياتاش بىلەن تونغانغا قارىدى، ئۇلارمۇ موممىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاتارلىشىپ يۈكۈندى. موممىسى نەۋرىلىرىنىڭ پېشانىلىرىدىن سۆيدى.

باغدىن ئاۋاز چىقتى. ئۇ ياقىقا قاراشقانىدى، باغدا، ئىككى يېقى بۈككىدە ئېچىلغان قىزىل گۈللۈك تاش يولدا ئارسىلان-يۇلتۇز، توغرۇلبەگ-گۈللەيلى، قىلىچ-ئادارگۇل ۋە ئەركىنلەرمۇ پەتلەپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار خۇش ئاۋاز پاراڭلىشىپ كېلەتتى. يۇلتۇزنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئالاھىدە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار پېشايۋانغا چىققاندا، خان ۋە ئانىدىن باشقا ھەممىسى قوپۇپ قارشى ئالدى. مېھمانلار زىلچا ئۈستىدىكى ئۈززۈن تاۋار كۆرپىلەرگە ئولتۇردى، دۇئا قىلىپ تەركىن بېگىمنىڭ ھېيتىنى قۇتلىدى ۋە ئامانلىقنى سورىدى. ئاياللار بىر-بىردىن كېلىپ خان ئانىنىڭ ئالدىغا يۈكۈنۈپ بېشىنى ئەگدى. ئانا ئۇلارنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى.

— رەھمەت بالىلىرىم، ھەممىڭلارنىڭ ھېيتىڭلار قۇتلۇق بولغاي. جامائەت جەم بولدۇق. پەقەت ئىككىيلەن كەم...

— ئەنە، ئۇلارمۇ كەلدى، — دېدى پېشايۋاننىڭ تۈۋرىكىگە يۆلىنىپ تۇرغان ئالانۇر خېنىم قولى بىلەن باغ تەرەپنى كۆرسىتىپ.

راستتىنلا، ئىلىك ئۇستاز بىلەن ئىپارگۇل گۈللۈك ئىچىدىن كېلىۋاتاتتى. ئۇلار پېشايۋانغا چىقتى. ھەممىسى قوپۇپ قارشى

ئالدى. ئىپارگۈل خان ئائىنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. خان ئانا ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى.

— ھېيتلىرى قۇتلۇق بولغاي خان ئانا، — دېدى ئىلىك ئۇستاز ئولتۇرغان جايىدىن قوزغىلىپ، — ئاللا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، ئامىن، — ئىلىك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يۈز-ساقاللىرىنى سىلىدى، باشقىلار ئەگەشتى.

— رەھمەت باللىرىم، بىللە بولسۇن، بۈگۈن ئۇرۇق-جەمەت، دوست-يارانلار دەقەمتە بولدۇق. ئۇلۇغ ئايەم كۈنى، ياخشى بولدى، — ئانا تىترەپ ئولتۇرغان ئەركىننى كۆرۈپ دېدى، — ھە، ھە، راست، يەنە بىرسى كەم — قۇندۇز، بالام ئەركىن، ناگولا بولما، قۇندۇز ئامان، مېنىڭ چۈشلىرىمدىن ئايان، ئۇنى ياغى ئۆلتۈرەلمەيدۇ، ئۇ دانا، پالۋان ئۆلمەيدۇ، يول تاپىدۇ، ئاخىرى كۆرىشىمىز، ئاناڭ ئامانمۇ؟ باربىت قوشۇغىنى سېغىندىم، كېلىپ كەتسۇن.

— شۇنداق، قۇندۇز بىزنى كۈتمەكتە. بىز بېرىپ چوقۇم ئۇنى قۇتقۇلدۇرىمىز — دېدى خان ئانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ.

— چوقۇم قۇتقۇزۇش كېرەك — دېدى ئىلىك، — ئۆزەڭ بېرىپ قۇتقۇلدۇرسەن. ئەركىن، ئۇ ياقتىكى تۇغقانلارنى قۇتقۇزىمىز، قۇندۇزنىمۇ قۇتقۇزىمىز. بىز قۇتقۇزغۇچىلار، بىز زىندان چاقىقۇچىلار ھەم قۇرغۇچىلار، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا شۇنداق بولىمىز. — ئۇ ئايدىڭنىڭ قولىدىكى بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ، سۆزىنى داۋام قىلدى، — مانا بۇ بىكەچ ئەلىمۇ قاتارغا قوشۇلدى. راستمۇ ئوغلۇم؟ مانا قاراڭلار، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ "راست" دەۋاتىدۇ.

— كېيىن دۆت بولۇپ، ئەسلى-نەسلىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولدىغۇ؟ — دېدى سۇتۇق بۇغراخان كۈلۈپ، باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— ئۇنداق بولماس، ئاللا ئىنساپلىق قىلار، — دېدى خان ئانا.

بوۋاق يۇلقىنىپ ھەممەيلەنگە قىزىقسىنىپ قاراپ كۈلدى، خان ئانا ۋە باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— قاراڭلار، بۇ ۋەدە قىلدى، ئەل ئوغلى بولمەن دەۋاتىدۇ، — دېدى ئايدىڭ كۈلكە ئارىلاش.

— شۇنداق، ئەلنىڭ ئوغلى بولۇش كېرەك، ئەلنىڭ قىزى بولۇش كېرەك، — خان ئانا قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ ئويچان سۆزلىدى، — ئېلىگە نەپ بەرمىگەن ئادەمنىڭ ئۆمرىدە نېمە مەنە بولسۇن؟! دۇنياغا كەلدىڭمۇ، ئەل ئۈچۈن ئىش قىلىپ ياخشى ئۆتۈشۈڭ كېرەك. يىغلاپ تۇغۇلۇپ، كۈلۈپ ئۆلۈشۈڭ كېرەك. بالا تۇغۇلغاندا يىغلايدۇ. ئۇ ھايات تۇغۇلغانلىقنىڭ بەلگىسى. يىغلىمىسا، كىندىك ئانا پەلىكىگە ئۇرۇپ يىغلىتىدۇ. ئۇ كېيىنكى ئۆمرىدە يىغلايدۇ. لېكىن ئازراق يىغلاپ، كۆپرەك كۈلگىنى ياخشى. ئەڭ مۇھىمى، ئۆلگەندە يىغلاپ ئۆلمەي كۈلۈپ ئۆلۈش كېرەك. ئەل سەندىن رازى بولمىسا، ئەلەمدە، ئارماندا كەتمەك — يىغلىغىنىڭ شۇ. ئەل رازى — خۇدا رازى. ئۆزەڭ رازى كەتمەك — كۈلگىنىڭ شۇ. شۇڭا مەن دەيمەن: "يىغلاپ تۇغۇلۇپ، كۈلۈپ ئۆلۈش كېرەك..." — خان ئانا ھارغىنلىق كەلدى بولغاي، چوڭقۇر تىنىپ توختاپ قالدى.

ئولتۇرغانلار شۈك، دىققەت بىلەن خان ئانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى. ئىلىك ئۇستاز ھەربىر سۆزگە بېشىنى لىڭشىتىپ، رازىلىق بىلدۈرۈپ ئولتۇراتتى.

— خان ئانا بەك توغرا سۆز قىلدى، — دېدى ئۇ، — بۇ سۆز ھەممىمىزگە قۇتلۇق ئەردەم ①. بولۇپمۇ بۇ يەردە ئولتۇرغان ياشلار

① ئەردەم — نەسىھەت مەنىسىدە.

ئۈچـۈن بەك مۇھىم. ئەل سېـنى ئاسـراپ چـوڭ قىلـسا، ساڭا تۈز بەرسە، سەن ئۇنىـڭغا ۋاپا قىلـماي، جاپا قىلـساڭ، سېـنى تۈزكور قىلمامدۇ؟ شۇنداق، تۈزنى ھالال يېيىش كېرەك. ئۆلگەنـدىن كېيىن قەبـرەڭ غېـرىپ بولۇپ قالـمىـسۇن، — ئۇ تورۇسـقا قاراپ بىرپەس ئويلىدى، كېيىن مۇنۇ شېئىرنى ئېيتتى:

ئېلىڭنىڭ تۈزىنى يېگەيسەن ھالال،
تۈزچىنىڭ ئالدىدا بولمىغىن مالال.
توپاڭدىن مەي ئۈچۈن ياسالسا كوزا،
تۈزى يوق تۇپراقتىن پۈتمىگەي ساپال،
ھەممەيلەن خۇشال جانلىنىپ كەتتى.

— ئۇستاز ئۇستازلىقىنى كۆرسەتمەي قالمايدۇ، — دېدى خان ئانا كۈلۈمسىرەپ، — بەك ياخشى قوشۇغ ئېيتتى. يادىڭلاردىن چىقارماڭلار بالىلىرىم. تۈزچىـنىڭ ئالـدىـدا مالال بولـماي، يـۈزۈڭلار ئاق بولغاي!....

— تۈزچىنى خىجىل قىلمايمىز موما، — دېدى بايتاش مەغرۇرلۇق بىلەن، — ئەلگە نەپ بەرمىگەن جاننىڭ بىزگە كېرىكى يوق.

— سەنـچۇ تونـغان؟ — سورىـدى ئانا ئارقىـسىـدا ئولـتۇرغان تونغاندىن.

— ئاكامدىن قالسام قۇلىـقىمـنى كېـسـۋېـتىـمەن، — دېـدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ مەيدىسىگە ئۇرۇپ.

تونغاننىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىگە ئولتۇرغانـلار كۈلۈشتى.

— بەللى، يارايسەن ئوغلۇم، — دېدى ئانا نەۋرىـسـىنى ئالـدىغا ئولتۇرغۇزۇپ، مەڭزىگە سۆيۈپ ئەركىلىتىپ.

— كۆك قوچقار قۇربان بولۇشقا تەييار تۇرماقتا، — دېدى لالەخان

چاقچاق ئارىلاش ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلىپ. گۈللەي-لىنىڭ ئىزىنى باسقان بۇ لەۋەن ئايالىغا قاراپ ئۇلار كۈلۈشتى ۋە ئورنىدىن قوپۇشتى. ئىككى قىز خان ئانىنى يۆلەپ تۇرغۇزدى ۋە قولتۇقلاپ پېشايۋان سۇپىسىنىڭ لېۋىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزدى. ئۇ يېنىغا ئىلىك ئۇستازنى قىچقاردى. ھەممەيلەن خان ئانىنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرۇشاتتى.

— قۇربانلىقنى سۇتۇق بوغۇزلىسۇن! — دېدى ئانا ئوغلىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ.

سۇتۇق بۇغراخان تۆۋەن چۈشۈپ يوغان، سېمىز، مۈڭگۈزلىرى تۆرۈلۈپ كەلگەن كۆك قوچقارنىڭ يېنىغا كەلدى. قىيامەتتىمۇ ئۇنى مىنىپ سىرات كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ جەننەتكە كىرگۈچىلەرگە "قۇربان" بولۇشتىن بىخەۋەر تۇرغان بۇ جانىۋار چۆرىسىدە ئولىشىپ تۇرغان شەپقەتسىز مۇسۇلمانلارغا تەلمۈرۈپ قارايتتى. ھازىرلا "قۇربان" بولۇپ ئۇ دۇنياغا كېتىشىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن. قىيامەت قايىم بولغاندا، مەھشەرگاھدا "پىلسىرات"نىڭ ئالدىدا مۇشۇ زامان-داشلىرى بىلەن "ئۇچرىشىدىغان"لىقىنى ئۇ تېخىمۇ بىلمەيتتى.

قوچقارنى چۆلۈۋۈزىدىن تۇتۇپ تۇرغان گەۋدىسى يوغان، ئېگىز پوكانچى قوچقارنى پۇتلىرىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ باستى، پۇتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ بېلىدىكى چىگە بىلەن باغلىدى. ئاندىن ئۇ بېلىدىكى غىلاپتىن سېپىغا گۈل ئويۇلغان چوڭ پىچاقنى سۇتۇق بۇغراخانغا سۇندى. بۇغراخان ئوڭ تىزىنى قوچقارنىڭ قورسىقىغا قويۇپ، تۇمشۇقىدىن تۇتۇپ بېشىنى كەينىگە قايرىدى-دە، "بىسمىللا، ئاللاھۇئەكبەر" دەپ قوچقارنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى، قان ئېتىلىپ چىقتى. قوچقار بىرپەس تېپىرلاپ، كېيىن جىم بولۇپ

قالدى. قالغان ئىشقا پوكانچى تۇتۇش قىلدى...

لالەخان خان ئانىنى ۋە باشقىلارنى پېشايۋانىنىڭ ئۇ يېقىدىكى ھېيتلىق شىرەگە تەكلىپ قىلدى.

* * *

ئۈچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن خان ئانا ۋاپات بولدى. ھېيت كۈنىدىكى ئەردەم سۆزلىرى ئەمدى ۋەسىيەت بولۇپ قالدى.

بامداتتىن كېيىنلا ھەرقايسى مەسجىدلەرنىڭ جامائەتلىرى، ۋە باشقا شەھەرلىكلەر ئوردۇ قوۋۇقىدىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. قوۋۇق ئۈستىگە قارا توغ ئۇچى تۆۋەنلەرەك قىلىپ ئېسىلغان. نەيزىسىگە ساڭگىلىتىپ ئۇزۇن ئاق باغلىغان چېرىكلەر قوۋۇقنىڭ ئىككى قاسنىقىدا قېتىپ تۇراتتى. بىرھازادىن كېيىن قوۋۇقتا ئۈستىگە قىزىل-ئالا كەشتە چېكىلگەن چوچىلىق ئاق يوپۇق يېپىلغان، بەل ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇن تار يىپەك گىلەم جايناماز ساڭگىلىتىپ سېلىنغان جىنازا كۆرۈندى. جىنازىنىڭ ئالدى پۇتلىرىنى سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئارسلان، ئارقا پۇتلىرىنى بايتاش بىلەن تونغان كۆتۈرگەنىدى. جىنازا ئاستا پەلەمپەيدىن چۈشۈرۈلۈپ، كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، توغرۇل، قىلىچ، ئەركىن، قوچقارلار جىنازىنى يۆتكىۋالدى ۋە ئازنا مەسجىد تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. جىنازا ئالدىدا تۆتتىن تىزىلغان بەش قاتار چېرىك ئارقىسىدا خان، ئىلىك، ئايدىڭ، ئارسلان، نەۋرە-كېلىنلەر، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى، يارى-دوستلار، ئۇلاردىن كېيىن جامائەت كېلەتتى. جىنازا قولدىن قولغا يۆتكىلىپ تۇردى...

جىنازىنى ئازنا مەسجىدنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ كىرگەندە، ھويلىغا ئادەم لىق تولغانىدى. جىنازا ھويلىنىڭ تۆرىگە، مەسجىد

سۇپىسىغا قويۇلدى. مېيىت نامىزى ئوقۇلدى. نامازنى ئازنا مەسجىدىنىڭ خەتىپى ئەبۇل پەتتاھ چۈشۈردى.

جىنازا مەسجىد ئالدىدىكى مەيداندا ئىككىدىن قاتار قىلىپ تۆت كۈلۈك قوشۇلغان، كىلەم سېلىنغان ھارۋىغا ئاۋايلاپ قويۇلدى. ھارۋا ئالدىدا ئىككى چىرىك ئاتلارنىڭ ئۈزۈن تىزگىنلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئولتۇراتتى. شاش ئاتلار بۇگۈن گويا ھازا تۇتقاندەك ياۋاش تۇرۇشاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدى ئۈستىدە تۆتتىن ئون قاتار تىزىلغان ئاتلىق چېرىكلەر قوزغالدى، ھارۋا ماڭدى. ئارقىدىن سۇتۇق بۇغراخان، خان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، بىر قىسىم ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئاتلىق مېڭىشتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يەنە ئون قاتار ئاتلىق چېرىك ۋە بىرمۇنچە ئاتلىق تالىپلار، ئەمەلدارلار ماڭدى. جىنازا ئاستىن ئاتۇشقا قاراپ يول ئالدى...

كۈن چۈش بولغاندا قومالتاغ باغرىدا جىنازا ھارۋا يولى بىلەن ئۇڭغا بۇرالدى. سۇتۇق بۇغراخان خاس قارۇغچىلىرىنىڭ قوروقلىشى بىلەن جامائەتتىن ئايرىلدى-دە، «ئېت يولى» بىلەن تاغ كېسىپ ئاتۇشقا ئۆتتى...

كەچقۇرۇن كۈن ئولتۇرۇش ئالدىدا جىنازا مەشھەدگە يېتىپ كەلدى. سۇتۇق بۇغراخان بىر قىسىم چېرىكلەر ۋە ئۇرغۇنلىغان كىشىلەر بىلەن قەبرىستانلىقتا بېرىپ جىنازىنى قارشى ئالدى. ئاندىن مېيىتنى يەرلىكىدە قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى... تەركىن بېگىمنىڭ جەستى سۇتۇق خان بولغاندىن كېيىن بالاساغۇندىن يۆتكەپ كېلىنىپ قايتا دەپنە قىلىنغان ئەسلى ئېرى، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى بازىرخاننىڭ سول يېقىغا قويۇلدى. ئوڭ يېقىدا بىر بوش ئورۇن قالدۇرۇلغان، بۇ ئورۇنغا ئاخىرى كىم كېلىدىغانلىقى ھەممىگە

مەلۇم ئىدى. لېكىن، بۇ توغرىدا ھېچكىم ئېغىز ئاچمايتتى. گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلانغاندا، بۇغراخان كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى ۋە "بىر كۈنى، ئاشۇ بوش ئورۇنغا، مېنىڭ ئۈستۈمگىمۇ يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ..." دەپ ئويلىدى... يەرلىككە قويۇش تامام بولغاندىن كېيىن، سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭ، ئارسلان ۋە باشقىلار بىلەن نېرىراقتىكى باتۇرتاغنىڭ قاتۇرۇلغان قەبرىسىگە بېرىپ ماتەم بىلدۈردى. ئەبۇل پەتتاھ خەتىب باتۇرتاغنىڭمۇ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇدى. خانىش ئايدىڭنىڭ كۆز ئالدىدىن مېھرىبان دادىسىنىڭ سۈرىتى كەتمىدى. ئۇ، تاكى قۇرئان ئوقۇلۇپ بولغۇچە مىشىلداپ يىغلىدى...

بەشىنچى باب

زۇلمەتلىك ماكان

سەمەرقەنتتىكى نۇھ II ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئوردۇسى ھەشەمەتلىك، لېكىن، جىمجىتلىققا چۆمگەنىدى. ساراي شائىرلىرى تەرىپىدىن "سامانىلارنىڭ يېڭىلمەس سۇلتانى" دەپ ماختىلىدىغان بۇ سۇلتان يېقىن زامانلاردىن بېرى غەم-ئەندىشىگە چۆشۈپ قالغانىدى. نۇھ II ئىبنى مەنسۇر بۇگۈنمۇ كىشى قوبۇل قىلمىدى. ناشتىدىن كېيىن ئۇ ئوردۇ بېغىدا ئايلىنىپ كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزماقچى بولغانىدى، لېكىن ئارام تاپالمىدى. ئۇ قاپقارا ئۇزۇن ساقاللىق، بېشىغا كۆلا بۆك، ئۈستىگە زەرلىك چاپان كىيگەن، سالماق قەدەم تاشلاپ ماڭىدىغان، ئۆزىگە ئارتۇقچە تەمەننا قويىدىغان كۇرەڭ كىشى ئىدى. ئۇ گۈللۈكلەرنى بىرپەس ئارىلاپ يۈردى، ئاندىن ئانارلىق ئارىلىرىدىن قىپقىزىل ئانارلارغا قاراپ ئۆتتى ۋە باغ ئوتتۇرىسىدىكى راۋاققا چىقتى. ئارقىسىدىن ئىككى نەپەر كېنىزەك بىلەن لەشكىرىي سىپاھلارچە كىيىنگەن مەخسۇس ئالتە نەۋكەر كېلەتتى. ئۇ باغ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا سېلىنغان راۋاققا چىققاندا ئۇ يەردە يەنە ئىككى كېنىزەك قوللىرىنى مەيدىلىرىگە قويۇپ باش ئېگىپ تازىم قىلدى. راۋاق ئوتتۇرىسىدا شىرە، ئۈستىدە ئۈزۈم، شاپتۇل، ئانار، ئەنجۈرلەر قويۇلغانىدى. بىر قىز چەينەكتىن كۆك چاي قۇيۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇ شىرەدىكى نازۇنېمەتلەرگىمۇ،

ئەتراپىدا پەرۋانىدەك يۈرگەن كېپىنەكلەرگىمۇ نەزەر سالماي ئەتراپقا
قارايتتى. كىشىگە ھۆزۈر بېرىدىغان "جەننەت" باغ-راۋاقىنىڭ كۆز-
پىتىش يېقىدا كەڭ، ئۇزۇن تال بارىڭىدا سارغايغان مۇناقى ئۈزۈم-
لەر، سۇيى تېشىغا تەپچىپ تۇرغان قىزغۇچ سايۋى ئۈزۈملەرنىڭ
شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇراتتى. كۆرۈلمەس سازچىلارنىڭ چالغان
لەرزان ئاھاڭلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بېدىشنىڭ ئوڭ تەرىپى
ئانارلىق، سول تەرىپى ئەنجۈرلۈك باغ ئىدى، باغ ئالدىدا، ئۇزۇن
كەتكەن گۈلزارلىقنىڭ ئاياقىدا قەد كۆتۈرۈپ، پۈتكۈل سەمەرقەنتكە
كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوردۇ جايلاشقانىدى. راۋاقتىن باغ، گۈللەر ۋە
ئۇنىڭ كەينىدە چوڭ، ئۇزۇن تۆۋرۈكلۈك پېشايۋاندىن پەردە
تارتىلغان ئېگىز پەنجىرىلەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سۇلتان ئورۇندۇقتا
ئولتۇرغاندىن كېيىن، باراڭنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بىر ئايال چىقىپ
كېلىپ ئۇنىڭغا تازىم قىلدى ۋە ئارقىسىغا قاراپ چاۋاك چالدى.
باراڭ كەينىدە بىر توپ قىزلار ئۇسۇل ئوينىغىنىچە باراڭغا كىرىپ
كەلدى ۋە ئىككى تەرەپكە رەت بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. سۇلتان
ئورۇندۇق يۆلەنچۈكىگە پەرۋاسىز يۆلىنىپ ئوردۇنىڭ يېشىل گۈمبەز-
لىك ئۆگزىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان مۇنار ئۈستىدىكى
ئورغاق ئايغا قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئويلايتتى، ئويلىرى يىراقلارغا
كېتىپ، ھازىرقى ئەھۋالغا كېلىپ تاقىلاتتى. تۇيۇقسىزلا ئۇنىڭ
مېڭىسىدىن "ئاشۇ ئورغاق ئاي قانچىلىك تۇرالاركىن!" دېگەن ئوي
"لاپ" قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئوڭايسىزلانغاندەك ئورنىدىن
قوزغىلىپ قويدى. ئۇ بۇنداق يامان ئاقىۋەتنى ئويلىماسلىققا
تىرىشتى. "ياق، مېنىڭ سەلتەنىتىمنى ھېچكىم تارتىۋالال-
مايدۇ، — دەپ ئۆزىنى جۇۋۇتتى ئۇ — مەن ھەرگىز بوش كەلمەيمەن.

ئۇلۇغ سامانىلار خاندانلىقىنىڭ قۇدرىتىگە قانداق كۈچ تەڭ كېلەلەيدۇ؟ ئاللا بىزگە مەدەتكار..." ئۇ ئۇسۇلچىلارنىڭ چاقنىغان ھەرىكەتلىرىگە كۆز تاشلىدى...

ئېيتماقچى، سامانىلار خېلى ئۇزاق يىللاردىن بېرى قۇدرەتلىك خاندانلىق بولۇپ كەلمەكتە. ئۇ دۆلەت پۈتكۈل خوراساندا ھۆكۈمرانلىقنى تىكلەش بىلەنلا قالماستىن، ئىككى دەريا ئارىلىقىغا ئۆتتى. ئاندىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى. بۇ جەرياندا نۇھ II ئىبىن مەنسۇر ھەممىدىن شۆھرەتلىك نام چىقاردى. ئۇ، سەمەرقەنتنى مەركەز قىلىپ، بۇخارا، شاش، قوقەنت، پەرغانە، نەمەنگان، ئۆزگەنگىچە ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قويۇپ، ئاۋۋالقى يەرلىك ئەمىر-ھاكىملارنى يوقاتتى. لەشكىرىي كۈچىنى مۇھىم شەھەرلەرگە تارتىپ، قاراخانىلار دۆلىتى چېگرىسىغىچە — يەتتەسۇ ۋە قەشقەر بوسۇغىسىغىچە تاقىدى. ئۇ بۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنمەي، خاقانىيە ۋە يەتتەسۇنى تامامەن ئېلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئورنىنى باساق بولدى. ئاۋۋاللىرىدا ئۇنىڭ ئىشى خېلى ئوڭلۇق ماڭغانىدى. ئۇ ئۆز مەقسىتىنىڭ "ئەمەلگە ئېشىشىغا" قاتتىق ئىشەندى...

لېكىن، سۇلتان نۇھ II مەنسۇر چۆچۈرىنى قازانغا سالماي تۇرۇپ خام يېتى سانىدى. بۇ جايلارغا بېسىپ كىرگەندە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقى، پۇقرالارغا سالغان كۆتۈرگۈسىز ئالۋاڭ-ياساقلىرى، لەشكەرلىرى ۋە بەگ-سىپاھلىرىنىڭ ئەلنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشى، دىنىي خۇراپاتنىڭ كۆپىيىشى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋە ئۆلىمالارنى چەتكە تېپىش... قاتارلىق مۇستەبىت قىلمىشلىرى ۋە سىياسەتلىرى بۇ ئەلنى ئۆزىگە قارشى تەييارلاپ قويدى. قىرغىنچىلىققا، بۇلاڭ-تالاڭغا چىدىمىغان خەلق قارشىلىق

كۆرسىتىشكە باشلىدى، يەرلىك دىنىي ئۆلىمالارنىڭ نارازىلىقى كۆچەيدى. ئۆز ئەمەلدارلىرى، ھەتتا خان-ئەمىرلەر ئارىسىدىمۇ ئىختىلاپلار چىقىشقا باشلىدى... نۇھ مۇشۇلارنى ئويلىغاندا كۆز ئالدىدا، ئەلنىڭ قىشلاقلىرىدا، تاغلىرىدا، ھەممە جايدا قاراڭغۇدا لاۋۇلداپ تۇرغان كۆپلىگەن گۇلخانلار پەيدا بولاتتى. ئۇ بۇ گۇلخان-لارنىڭ ئۇچقۇنداپ، كېڭىيىپ كېتىشىدىن، دەھشەتلىك يالقۇنلار كۆتۈرۈلۈشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. يەنە ئۇ ئالدىنقى يىلى قاراخانىلار دۆلەت چېگرىسىغا ئۆتۈپ ئۇرۇنۇپ باققانىدى، دەككىسىنى يەپ قايتتى. ئۇلارنى خام چاغلىغىلى بولمايدىكەن، چوڭراق لەشكىرىي كۈچ ئىشلىتىش كېرەك ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى ئۇ. بەختكە قارشى ئۇ دۆلەت بارغانچە كۈچىيىپ كەتتى. ئۇلار سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىغا زور ئەندىشىلىك كۈچ بولۇپ قالدى. يېقىندىن بېرى ئاڭلانغان خەۋەرلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خاقانى سۇتۇق بۇغرا-خان بۇ ياققا يۈرۈش قىلىپ ئۆچ ئالارمىش... سۇلتان بۇ خەۋەرگە ئاۋۋاللىرى ئانچە ئىشەنمىگەنىدى. لېكىن، كېيىنكى ئەھۋاللار بۇ ئىشنىڭ بولۇشىنى، شۇنداق بولۇشىغا ئۇزاق ۋاقىت قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى...

سۇلتان نۇھ II مەنسۇر بارغانچە چىگىش ۋە قورقۇنچلۇق خىيال-لارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقماقچى بولدى بولغاي، ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ راۋاقنى بىر ئايلاندى. لېكىن ئىسكەنجە يوقىلىش تۇگۇل، ئۇ بارغانچە قىسىپ كەلمەكتە ئىدى: ئەلنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇتۇق ھۇجۇم قىلسا... ئاھ! نېمە-دېگەن دەھشەتلىك...!

ئۇ قول شەرىتى بىلەن ئۇسۇلچىلارنى قوغلىۋەتتى، سازمۇ توخ-

تىدى، ئۇ ئايلىنىپ كېلىپ يەنە ئوردۇ ئۈستىدىكى ئورغاق ئايغا قارىغانىدى، ئاي ئاستا يىقىلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى... جاھان مالىمان بولۇپ كەتتى. ئەلنىڭ ھەممە يەرلىرىدە ئوت يالقۇنلىرى كۆتۈرۈلدى، "بۇغرا" قوشۇنلىرى سەلدەك يامراپ كەلمەكتە... "ئاھ! دەھشەت، بەك قورقۇنچلۇق!" دېدى ئۇ ئاۋازىنى چىقىرىپ. ئەمما ئاۋازىنىڭ قانداق چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى.

— پەرمانلىرىغا تەييارمەن، ئۇلۇغ سولتانىم! — دېدى نەۋكەر لەشكىرىي يۈرۈشتە مېڭىپ كېلىپ، ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ ئالدىدا تەق تۇردى.

سولتان ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويماي، راۋاقتىن چۈشتى ۋە قاپاقلىرىنى سىلىپ، ئۆزۈم بارىڭى تېگىدىن مېڭىپ ئۆي تەرەپكە قاراپ كەتتى. نەۋكەر كېنىزەكلەر ئارقىسىدىن ماڭدى. ئارقىدىراق ماڭغان ئىككى كېنىزەك سۇلتاننىڭ خاپىغان سىياقىغا سەپسالدى-دە، يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قاراپ، تىللىرىنى چىقىرىپ قويدى...

ئۇ پېشايۋانغا چىقىشىغا، ئىچكىرىدىن، ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، لەشكىرىي ۋەزىر ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمائىلنى باشلاپ چىقتى. سۇلتان ئۇلارنىڭ سالاملىرىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن، تام تۈۋىدىكى زىلچا ئۈستىگە سېلىنغان قېلىن ئەتلەس كۆرپىگە ئولتۇردى.

— تاغلىقلار قۇتراپ كەتتى، ئۇلۇغ شاھىم، — دېدى لەشكىرىي ۋەزىر ئەبۇ ئىبراھىم ئولتۇرۇپ، — "ئەل ئوغلى"نىڭ توپىلاڭچىلىرى تاغدىن چۈشۈپ ھەرىكەت قىلماقتا. ئۇلار قالايمىقان گەپ قىلىپ نادان تارىنچىلارنى قۇتراتماقتا.

— نېمە دەيدىكەن؟ — دېدى سۇلتان قاپاقلىرىنى تۈرۈپ.

— ئەدەبسىز گەپلەر، جانابىي ئالىيلىرىغا...

— ئېيتىۋېرىڭ، — دېدى سۇلتان ۋەزىرگە يەر ئاستىدىن قاراپ.

— "مەنسۇرنىڭ قانخورلۇقىغا قارشى ئاتلىنىڭلار"، "سامانىلارنى ھەيدەپ چىقىرىمىز"، "مەنسۇرنى دارغا ئاسىمىز..."

سۇلتان ھەيران قالمىدى. چۈنكى، بۇنداق تىللاشلارنى ئۇ بىرىنچى قېتىم ئاڭلىشى ئەمەس ئىدى.

— ئەل ئوغلى دېگەن زادى قانداق نېمە ئۇ؟ ئەسلى-نەسلى نەدىن ئىكەن؟

— قوقەنتلىك بىر گادايىنىڭ بالىسى. زېمىندارنىڭ تونىكىدىن قېچىپ چىققان. كېيىن ئۆزىدەك بىرمۇنچە يالاڭتۆشلەرنى توپلاپ تاغقا چىقىۋالغان.

— "ئەل ئوغلى" دېگىنى نېمىسى؟

— تارىغچىلار بەرگەن نام ئىمىش.

— بىر قاچقۇن ئوغرىغا كۆچۈكلار يەتمەمدۇ؟

— ئۇ يالغۇز ئەمەس سۇلتانىم، — ۋەزىر ئېگىلىشىپ پەسرەك ئاۋاز بىلەن دېدى، — ئىچىمىزدە يۆلەنچۈكى بار.

— كىم ئىكەن ئۇ؟ — سۇلتان بىلىنەرلىك ئۆزگىدى.

— ۋەزىر ئابدۇل كېرىم. يەنە مۇدەررىس مۇفتى شاھاۋۇدۇن.

— دەلىل؟

— ئۇلارنىڭ ئەل ئوغلىغا ئەۋەتكەن ئالاقچىسى تۇتۇلدى. چوڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانلىرى بار ئىكەن.

— بۇ ئىككى ئەبلەخنىڭ خائىنلىق قىلمىشلىرىدىن مېنىڭمۇ گۇمانىم بار ئىدى، شاھىم، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، — ئەسلىدە يەرلىكلەرنى چوڭ مەنسەپكە قويۇش خەتەرلىك ئىدى.

— ھېچ خەتىرى يوق، — دېدى سۇلتان خاتىرجەم ھالدا، —

يالغۇز ئۆزىمىزنىڭكىلەر ھەممە مەنسەپنى تۇتسا بولارمىدى؟ ھېچ گەپ يوق. يولۋاسنىڭ ئۇۋىسىدىن چىققىنى تۈزۈك. بۇلار چاڭگىلىمىزدا. ئاۋال تاغ يولۋىسىنى يوقىتىش كېرەك، ئۇ خەتەرلىك. سىز جانابىي ۋەزىر بىر بۆلۈك كۈچلۈك لەشكەر ئەۋەتىپ تاغلىقلارنى باستۇرۇڭ. ئەل ئوغلى دېگەن ئوغرىنى چوقۇم تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قۇترىغانلارغا ئىبرەت قىلىش كېرەك. ھازىر دۈشمەننىڭ چوگراقى كۈنچىقىشتىن كەلمەكتە. ئۇرۇش باشلانغۇچە بۇ ئىشنى تۈگىتىش كېرەك. لەشكىرىي كۈچنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانى قانداق بولدى؟

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ پەرمانلىرىغا ئاساسەن، قاراخانىيلارغا تاقابىل تۇرىدىغان لەشكەرلەر ئورۇنلاشتى. بىرىنچى سەپ — ئوش، چىمكەنت (ياكى ئارغۇ). ئۆزگەن، جەمئىي ئەللىك مىڭ لەشكەر؛ ئۆزگەن نۇقتا قىلىنىپ ئوتتۇز مىڭ كىشى تەييارلاندى. ئىككىنچى سەپتە پەرغانە، قوقەنت، شاش، جەمئىي يەتمىش مىڭ. يەنە پايتەختتە جەمئىي ئەللىك مىڭ كىشى. بۇنىڭدىن باشقا بۇخارادا ئوتتۇز مىڭ، غەزنىدە يىگىرمە مىڭ كىشى بار. ئۇلار تەييار كۈچ. جەمئىي ئىككى يۈز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك لەشكەر. مانا مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

— سىز دېگەن تەييار كۈچ، بۇخارا، غەزنىدىكى ئەللىك مىڭ لەشكەر ئىشەنچلىكمۇ؟ بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق ۋە غەزنە ئەمىرى سىبۇق تېكىنلەر ئارقىدىن خەنجەر ئۇرماسمىكىن؟!

— سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ بۇ مۆلچەرىنى ياخشى ئويلىشىش كېرەك، جانابىي ۋەزىر — دېدى ئوردۇ ئاغىسى، — يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئۇ ئىككىسىنىڭ ئالاقىسى يېقىنلىشىپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا

ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىن قاراخانىلارغا قارشى ھېچنېمە دېمەيدۇ. بۇنىڭدا بىر گەپ بار.

— ئەبۇ ئەلى ئىشەنچىسىز، سىبۇق بولسا زاتى تۈرك نەسلىدىن، — دېدى سۇلتان، — دەلىلسىز گۇمان بىلەن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق كېرەك. لېكىن، دىققەت قىلىش لازىم. سىزنىڭ لەشكىرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرۇشىڭىزدا بىر ئاجىزلىق بار، ۋەزىر. بىرىنچى سەپ ئاجىز. ئۇ ياقتا يۇرۇشكە كۈچى يەتمەيدۇ. ئەگەر دۈشمەن ئۆتۈپ كەلگەندە، ئىككىنچى سەپتە يوقاتماقچى سىز. بۇ بولمايدۇ، دۈشمەننى ئۆز يېرىدە يوقىتىش، بولمىغاندا چېگرىدا قاتتىق توسۇش كېرەك. بىرىنچى، ئىككىنچى سەپ كۈچىڭىزنىڭ سانىنى ئالماشتۇرۇڭ، پايتەخت كۈچىدىن يىگىرمە مىڭ ئادەم ئېلىپ پەرغانىنى كۈچەيتىڭ. ئارقا ياقتىن ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇن كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرۈڭ، ماۋەرائۇننەھردىكى ئەمىر ناسىر قوشۇنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندەك تۇرىسىز، شۇنداق بولغاندا بارلىق كۈچىمىز ئىككى يۈز يەتمىش مىڭغا يېتىدۇ. قاراخانىلار بىر يۈز ئەللىك مىڭ، كۆپ بولسا ئىككى يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن بىزگە تاقابىل تۇرۇشى ئېھتىمال. بىزنىڭ كۈچىمىز دۈشمەن كۈچىدىن سوقۇشۇش ماھارىتىدە ئۈستۈن بولۇپلا قالماي، ساندا ئۇلارنىڭكىدىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك.

— خوپ ئۇلۇغ سۇلتانىم، ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمەن.

— تاغلىق توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش سىزنىڭ لەشكىرىي تەييارلىقىڭىزنىڭ بىر مۇھىم قىسمى بولۇشى كېرەك. ئۈچ ئاي ئىچىدە ئەل ئوغلىنى تۇتۇڭ، بولامدۇ؟

— ئەمرلىرىنى قەتئىي ئىجرا قىلىمەن، ئۇلۇغ شاھىم!

مۇشۇ سۆھبەتتىن كېيىن مەنسۇر خاتىرجەم بولغاندەك قىلدى. كەچلىكى، كەيپ-ساپا قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۇردى. ئاخشىمى باشلانغان ئەيش-ئىشرەت تۈن يېرىمىغىچە داۋام قىلدى، ئاخىرى مەس مەنسۇرنى يۆلەپ ياتاققا ئېلىپ ماڭغاندىن كېيىن، كېنىزەكلەر، سازچىلار تارالدى.

* * *

سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ مەغرىب تەرىپىدىكى ھاۋالىق دۆڭ باغرىغا خەزىنىچى ۋەزىر ئېركەشبەگنىڭ ھويلىسىغا جايلاشقا-نىدى. ئېركەشبەگ ئەسلى نەمەنگانلىق، قوچقارنىڭ تاغىسى، چارۋىدار، كېيىن نەمەنگاندا داڭلىق سودىگەرلەردىن بولۇپ قالدى. سەمەرقەنتكە كۆچۈپ كېلىپ، ئاستا-ئاستا ئوردۇ ئەربابلىرىغا يېقىنلاش-تى. تونۇشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن، راستىنى ئېيتقاندا تەڭگە-تىللا-نىڭ ياردىمى بىلەن ئوردۇنىڭ ئادەتتىكى ئەمەلدارى بولدى. كېيىن يەنە يامىشىپ خەزىنىچى ۋەزىر بولدى. نۇھ II مەنسۇر ئۇنى يامان كۆرمەيتتى. ئۇ پۇلغا ئامراق ئادەم. ئەمما ئۇ ئېلىنىڭ مەنپەە-ئىتىنىمۇ ئويلايتتى، ئەنە شۇ ئېركەشبەگنىڭ ھويلىسى. سىرلىق چوڭ ھالقىلىرى بار، سۆلەتلىك داۋۋزىدىن كىرگىنىڭىزدە، ئالدى-ڭىزدا كەڭ باغلىق ھويلىنى كۆرىسىز. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەرەب-لەرنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرىگە لايىق يوسۇندا ساراي ئورۇنلاشقان. ئۇنىڭ ئەتراپى مېۋىلىك، گۈللۈك باغ. بىنانىڭ يان تەرىپىدە، ئالمىزارلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گىلەم سېلىقلىق چوڭ چاسا كارىۋات ئۈستىدە قۇندۇز كۆرپىدە ياستۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى.

كەچ كۈز. قايرىلغان قۇياش شولىسى قۇندۇزنىڭ ئاق كىرگەن

چاچلىرىنى سىلىماقتا. ئۇ سارغايغان ياپراقلارنىڭ لەيلەپ تۆكۈلۈشىگە خىيالچان سەپسېلىپ ياتىدۇ. يەنە ياز كېتىپ كۈز كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ بەشىنچى كۈزنى ئۆتكۈزمەكتە. يەنە قانچە كۈز كېلىپ كېتەركىن-تاڭ؟ ھامان بىر كۈنى بۇغرا قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، ئەركىن ئۇنى ئازاد قىلماي قويمايدۇ. بەلكى "نامەلۇم" ئادەم كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلار. سەمەرقەنتتىمۇ ھىمايىچىلىرى چىقىپ قالدىمىغۇ؟ ئېركەشبەگ قۇندۇزغا خەتەرلىك كۈنلەردە، ئۆلۈم خەۋپى ئالدىدا باش پاناھ بولدى. بىرنەچچە يىلدىن بېرى قىزىدەك بېقىۋاتىدۇ. بۇ نېمىدېگەن ياخشى ئادەم...قۇندۇز مۇشۇ-لارنى ئويلاپ، كېيىن خىيالى ئۇزاق سەرگۈزەشتىلىرى ئۈستىگە ئۇچۇپ كەتتى:

قۇندۇز چېگرىدىكى جەڭدە، سامانىلار بىلەن باتۇرلارچە سوقۇشۇپ ئۆزى ئورۇنباسار تۇمەنباشى بولغان "قادىر قوشۇن"نىڭ قەھرىمانلىق نەمۇنىسىنى كۆرسەتتى. ئۇ ياغىنى قوغلاپ زەربە بېرىپ، تۇيۇقسىز سول دولىسىغا ئۇرۇلغان قىلىچ زەربىسى بىلەن ئېتىدىن يىقىلدى. كېيىنكىسىنى ئۇ بىلمەيتتى. تۈن يېرىمىدا ئېسىگە كېلىپ، بىر تاغ ئارىسىدىكى ئوتلاقتا ياتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ قوپۇشقا ئۇمتۇلدى، لېكىن قوپالمىدى، ئۇ سول قولىنى كۆتۈرەلمەيت-تى، بېشى، پۈتكۈل تېنى زىڭىلداپ ئاغرىيتتى. بىرسىنىڭ "ئۆلۈپ قالمىسۇن، ساق ئاپىرىش كېرەك" دېگەن سۆزىنى ئاڭلاپ قالدى. ئاندىن بىر چېرىك ئاق لاتا بىلەن ئاۋايلاپ ئۇنىڭ دولىسى-دىكى يارىنى باغلىدى، قاتتىق ئاغرىسىمۇ، ئۇ چىشلىرىنى چىڭ بېسىپ، غىڭ قىلمىدى. "غەيرەتلىك بار ئىكەن، يارايسەن، ھاياتلا قالساڭ، بىر گەپ بولار" دېدى چېرىك قۇندۇزغا. كېيىن ئۇ كېتىپ

بىر چۆچەكتە سۇ ۋە نان ئەكەلدى، ئۇنى قۇندۇزنىڭ ئالدىغا قويۇپ كېتىپ قالدى. قۇندۇز چىرىكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، "بۇ يامان ئادەم ئەمەس ئوخشايدۇ" دەپ ئويلىدى. ئۇ سۇدىن قېنىپ ئىچتى، ناننى يېگىسى كەلمىدى. ئۇ، يۇلتۇزلارغا قاراپ ئوڭدا ياتتى. يۇلتۇزلار كۆزلىرىدىن نۇر چاقنىتىپ قۇندۇزغا مەدەت بېرەتتى." ئاھ! يۇلتۇزلار شۇنچە ئەركىن، شۇنچە شوخ، ئەنە ئۇلار ماڭا كۆز قىسىۋاتىدۇ... بىزنىڭ يۇلتۇز نېمە بولغاندۇ؟ ئامان بولسا بولدىغۇ. ئانام، ئاكام قىلىچ، ئېرىم ئەركىنلەرچۇ؟ ئۇلار مېنى ئويلاپ زار-زار يىغلىغاندۇ؟ بىچارە ئانام، يۈرەكلىرى قان بولۇپ كەتتى ھەقىچان! ئۇ ئاز دەرد تارتقانمىدى..." قۇندۇز ئۆزىدە قاتتىق ھارغىنلىق ۋە ماغدۇرسىزلىق سەزدى ۋە ئۇيقۇغا كەتتى.

ئەتىسى چۈشتىن كېيىن سامانلار قوشۇنى بىر تاغدىن ئېشىپ ئۇ ياققا ئېگىشتى. چېرىكلەر بەك قالايمىقان، ئاتلىق، پىيادە. بەزىلەرنىڭ باش-كۆزلىرى تېڭىلغان، كايىسلىرى تاياق تايىنىپ، ئاقساپ كېتىپ باراتتى. چېرىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، سول قولىنى ياغلىق بىلەن بويىنىغا ئېسىپ ئالغان قۇندۇز ئاتلىق كېتىپ باراتتى. قۇندۇز ياغى چېرىكلىرىنىڭ بۇنچىۋالا خارابلىقىغا قاراپ كۈلگۈسى كەلدى ۋە مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ھېلىقى چېرىك ئات ئۈستىدە مۈگدەپ قۇندۇزغا يانداش كېتىپ باراتتى. قۇندۇز ئۇنىڭغا سەپسالاتتى. چېرىك كۆزىنى ئېچىپ ئەتراپقا، كېيىن قۇندۇزغا قاراپ قويۇپ يەنە مۈگدەشكە باشلىدى. "سىزنىڭ ئېتىڭىز نېمە؟" دەپ سورىدى قۇندۇز ئۇنىڭدىن مۇلايىملىق بىلەن. چېرىك قۇندۇزنىڭ بىرىنچى قېتىم سۆز قىلغىنىغا ھەيران بولۇپ قارىدى ۋە كۆڭۈلسىز دېدى:

— نېمە بولاتتى، ئېتتىم ئامانقۇل.
— پېشانىڭىزدىكى تاتۇق...
— مۈشۈلار تۈرۈپ يارا قىلغان.
— نېمىشقا؟
— چېرىكلىكتىن قاچتىڭ دەپ.
— مۈشۈلار، دېگىنىڭىز كىملەر؟
— مۈشۈ ياقىلىقلارچۇ.
— سىز نەلىك؟
— مەن قوقەنتلىك، مېنى چېرىككە تۇتۇپ كەتكەندە، ئاتا-ئانام يىغلاپ — قاخشاپ قالغانىدى. بىچارىلەرنىڭ ھالى نېمە بولدىكىن؟ — چېرىك يەڭ ئۇچى بىلەن كۆزىنى سۈرتتى.
— ئاتا-ئانىڭىز بارلىق ئادەملەرمىدى؟
— نەدىكىنى، تارىغچى-كەتمەنچى. ئۈچ يۈز ئاتمىش كۈن مېھنەت قىلىپمۇ قورسقى تويمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىشە، ئالۋاڭ-ياسىقى جاننى ئالىدۇ.
— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ، ئۆزى ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ، قورساق تويغۇزىدىغان چاغلارمۇ كېلىپ قالار.
— ھەي بىلمەيمەن، تاڭ.
— سىزنىڭچە بۇلار مېنى نېمە قىلار؟
— ئۆلتۈرەلمەيدۇ. ساق ئېلىپ بېرىپ سەمەرقەنتتىكى پادىشاھقا بەرمەكچى. ئۇنىڭدىن باشقىسىنى مەن بىلمەيمەن.

ئىككىلىسى شۈك بولۇپ قالدى. ئامانقۇل ئۈيقۈسى ئېچىلىپ، قانداقتۇر بىر مۇڭلۇق ئاھاڭغا پەس ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ماڭدى. ناخشىنىڭ سۆزلىرى ئوچۇق ئەمەس ئىدى. قۇلدۇر دىققەت قىلىپ

"ئۆركۆلدى پەلەك، چۆگىلىدى پەلەك... مېنى شۇنچە قىينايسەن... مەن ساڭا نېمە قىلغان..." دېگەن سۆزلەرنى ئاران بىلەلىدى.

بىرنەچچە كۈن ماڭغانـدىن كېيىن چېرىكـلەر توختـاپ قالـدى. ئامانقۇل يەنە بىر چېـرىك قوشۇلۇپ قۇنـدۇزنى ئىلـگىرىلەپ ئېلىپ ماڭدى. يېڭى قوشۇلغان چېرىكنىڭ قاپىـقى يامان ئىـدى. ئامانـقۇل ئۇنىـڭدىن پـەخەس بولاتـتى، قۇنـدۇز بىلەن سـۆزلەشـمەيتـتى. بىركۈنى ئاۋۇ چېرىك يوق ۋاقىتتا، ئۇ قۇندۇزغا ئاۋۇ خۇمپەر بىزلەر-دىن ئەمەس، دىققەت قىلىڭ، مەن سىزنى ساقلايمەن" دەپ قويدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى چېـرىـك ئۇزاق يولـلار بېـسىـپ، شەھەر-چۆللەرنى كېزىپ قۇندۇزنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەلدى.

قۇندۇزنى كىچىك تۆگـلۈكـى بار بىر قاراڭـغۇ ئۆيـگە ئەكىلىپ سولاپ قويدى. بۇ جايىنىڭ قالداق يەر ئىكەنلىكىنى ئايال بىلمەيتتى. ئۇنىڭغا بىر ياش ئايال سۇ، تاماق بېرىپ تۇردى. ئۇ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ سۆزسىز كىرىپ-چىقاتتى. قۇنـدۇزنىڭ يارىـسى يامان بولۇپ كەتـكەنىـدى، كىچىـك سەللىـلىك بىر بوۋاي دورا سېـلىپ، تېڭىپ يۈردى. شۇ شەكىلدە قۇندۇز بىرنەچچە ئايـنى ئۆتـكۈزدى. بىركۈنى بىر چېرىك ئۇنى باشلاپ، چوڭ بىر ھويلىدىن ئۆتۈپ، كاتتا بىر بىناغا باشلاپ كىـردى. ئۇ يەردە چېـرىكـچە كىـيىنـگەن بىر ئادەم ئۇنىڭ بىلەن سـۆزلەشتى. ئۇ ئاۋۋال "ئادەمـگەرچىـلىـك" بىلەن سـىلىق مۇئامىلە قىلدى.

— سەن جەڭ مەيدانىدا قولغا چۈشكەن ياغىنىڭ چېرىكىسەن، — دېدى ئۇ قۇندۇزغا، — سېنى دارغا ئېسىشىمىز مۇمكىن. بىراق ئايال — خاتۇن كىشى بولغىـنىڭ ئۈچۈن ئۇنـداق قىلـمىدۇق. بۇكۈن مېنىڭ سوئاللىرىمغا جاۋاب بەرگىن، سەن ئۆزەڭ كىم بولىسەن؟

— سەن دېگەندەك بىر چېرىكمەن.
— قايسى قىسىمدا، مەنسىپىڭ نېمە؟
— بۇغرا چوڭ قوشۇنىنىڭ "قادىنلار قوشۇنى"دا بىر چېرىك.
— مەنسىپىڭ؟
— بىزنىڭ قوشۇندا "مەنسەپ" دېگەن نەرسە يوق.
— ئېتىڭ نېمە؟
— بۇغرا قىزى.
— "بوغرا قوشۇنى"نىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىشنى خالامسەن؟
— خالىمايمەن.
— نېمىشقا؟
— ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ چېرىك سىرى.
— سەن جاھىللىق قىلماقچى ئوخشايسەن. سەن مېنىڭ سوئال-لىرىمغا تولۇق جاۋاب بېرىشىڭ كېرەك. شۇنى بىلىپ قويغىنكى، بىزنىڭ سۆزلەتتىدىغان چارىلىرىمىز بار.
— قولۇڭدىن كەلگەننى قىل.
— سەن ياخشى ئويلان. ئاقاشىڭ ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيسەن، — دېدى چېرىك ئەمەلدار ھەيۋە قىلىپ.
قۇندۇزنى مۇشۇ يوسۇندا ئەپچىقىپ بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلدى. كېيىنكى سوراقلاردا دوق قىلدى، كاچاتلىدى، ئۆلتۈرىمىز دەپ قورقۇتتى. لېكىن قۇندۇزدىن ھېچبىر پايدىلىق جاۋاب ئالالمىدى. قۇندۇزنىڭ قارشى جاۋابى ۋە قەيسەرلىك بىلەن چىڭ تۇرۇشى ئۇلارغا دەككە بولدى. قۇندۇز يېتىۋەردى...
بىر كۈنى بىر چېرىك قۇندۇزنى باشلاپ سوراققا بارىدىغان ھېلىقى ھويلىدىن ئۆتۈپ كىچىكرەك بىر بىناغا ئېلىپ كىردى. ئۇ

يەردە ياشانغان بىر ئايال ئۇنى كۈتۈۋالدى. ئايال قۇندۇزنى يامان ئەمەس بىر ئۆيگە ئەكىرىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى، خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىر بوپا كۆتۈرۈپ كىردى ۋە قۇندۇزغا دېدى:

— سىڭلىم، ماۋۇ ئىچكىرىكى ئۆيدە ئەۋرەز، سۇ بار. بىر يۇيۇنۇۋېلىپ ماۋۇ كىيىملەرنى يەڭگۈشلىۋالغىن. ئاندىن تاماق يەيسەن.

— رەھمەت، ماڭا سىلەرنىڭ كىيىمڭلارنىڭ كېرىكى يوق. يۇيۇنسام بولدى. ئەگەر سىزگە ئېغىر كەلمىسە، ماڭا بىر قېتىم يىپ، بىرتال يىڭنە بەرسىڭىز.

— ئېغىر كەلگىنى نېمىسى؟ — ئۇ چىقىپ كېتىپ ھايال بولماي يىپ-يىڭنە ئەكىردى، — سەن ماۋۇ كىيىملەرنى يەڭگۈشلىۋال كىيىملىرىڭنى مەن ياماپ بېرەي.

— رەھمەت سىزگە، — دېدى قۇندۇز. ئۇ ئايالنىڭ مۇلايىم مۇئامىلىسىنى كۆرۈپ بىرئاز بوشاشتى.

ئايال چىقىپ كەتتى. قۇندۇز ئويلايتتى: "قىزىق، ئەجەب مېنى بۇ يەرگە يۆتكىدى، يەنە ياخشى كىيىملەر، تاماق... بىر گەپ بار. ئالدامچىلىق قىلماقچى بولار..."

قۇندۇز راستىنلا كىر بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ قازناقتا كىرىپ يۇيۇندى، كېيىن ئىچكى كىيىملىرى بىلەن ئولتۇرۇپ پەشمەت-شالۋۇرىنى يامىدى. قولى ساقايغانىكەن، باغلاقلىق لاتىنى يېشىپ ئېلىۋەتتى. چاچلىرىنى تاراپ، ياماق كىيىملىرىنى كىيىپ، ئۆزىنى تۈزەشتۈرگەنىدى، ئۇز سىياقى ئەسلىگە كېلىپ قالدى. ياماق كىيىملەرمۇ ئۇنىڭ بەستىگە يارىشىپ تۇراتتى.

ئايال كىردى. يۈگەكلىك بويىچە تۇرغان كىيىمگە، قۇندۇزنىڭ باش - ئايىغىغا قاراپ ھەيران قالدى.

— سىڭلىم، ماۋۇ كىيىملەرنى نېمىشقا كىيمىدىڭ؟ قارىغىنا، بۇ كىيىملەرنى كىيگەندە پەرىلەردەك گۈزەل بولۇپ كېتەتتىڭ، — ئۇ بوپىنى ئېچىپ ئەتلەس ئىشتان - كۆڭلەك، تاۋار پەشمەت ۋە قىسقا سېرىق كۆن ئۆتۈكنى كۆرسەتتى.

— مېنىڭ مۇشۇ كىيىملىرىم ھەممىدىن ئەلا. ياغىنىڭ ئەتلەسلىرىدىن ئۆزەمنىڭ يىرتىق كىيىملىرىم مىڭ ئارتۇق.

— راستىنلا، ئۆز كىيىملىرىڭ بەك يارىشىپتۇ. قارا، چىرايىڭ گۈلدەك ئېچىلىپ كەتكىنىنى. بىر كۆزگۈئەينەك بولسىغۇ، — ئايال بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ دېدى، — بىلدىڭمۇ سىڭلىم، پادىشاھى ئالەم سېنى قوبۇل قىلماقچى.

قۇندۇزنى بۇ سۆز ئەندىكتۈردى. لېكىن ئايالغا بەزدۇرمەسلىككە تىرىشتى.

— ئۇ "پادىشاھى ئالەم" مېنى قوبۇل قىلىپ نېمە قىلماقچى ئىكەن؟

— ئۇنى بىر ئاللا ئۆزى بىلىدۇ.

— مەن ئۇنى كۆرۈشنى خالىمايمەن.

ئايال چۆچۈپ تاشقىرىغا قارىدى:

— ۋايەي، ئاستىراق سۆزلىگىن. "خان ئاغزى مايمۇن" دېگەننى ئاڭلىماپسىدىڭ؟ — دېدى ئۇ ۋە قۇندۇزغا ئېگىلىپ داۋام قىلدى، — كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام، ساڭا قايىلمەن. "قەشقەرنىڭ يىگىتلىرى تۈگۈل، قىزلىرىمۇ باتۇر بولار ئىمىش" دېگەن گەپ راست ئىكەن. لېكىن چۇسلۇق قىلمىغىنىڭ ياخشى.

— مەن قورقمايمەن، سىزنىڭمۇ مۇشۇلارنىڭ ئايغىدا ئۆمىلەپ يۈرگىنىڭىزدىن ئۆلگىنىڭىز ياخشى ئەمەسمۇ؟!

— بۇنداق دېسەڭ ماڭا بەك ئۇۋال بولىدۇ، سىڭلىم، — دېدى ئايال ۋە خېلىغىچە سۆز قىلالماي تۇرۇپ قالدى-دە، ياشلىرىنى سۈرتتى، — بىر باغرى قان بىچارىمەن، مېنىڭ دەردىم سېنىڭكىدىن قېلىشماس، بەلكىم. ياشلىقىمدا ئېرىمدىن ئايرىپ زورلاپ مۇشۇ گۆرگە تاشلاشقانىدى. تا مۇشۇ كۈنلەرگىچە دوزاخ ئازابىنى تارتىۋاتىمەن. يۈرەكلىرىم كاۋاپ بولۇپ تۈگىدى.

ئايال مەيدىسىنى تۇتۇپ كەينىگە داجىدى، قۇندۇز يۆلەپ قارىسا ئۇنىڭ چىرايلىرى سارغىيىپ كېتىپتۇ. قۇندۇز ئايالنى ياتقۇزدى. ئۇ بىرپەس كۆزىنى يۇمۇپ ياتقاندىن كېيىن چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، كۆزىنى ئاچتى. قۇندۇز ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىندى ۋە كۆڭلىنى ئاغرىتىپ قويغىنىغا پۇشايمان قىلدى.

— مېنى كەچۈرۈڭ ئاچا، بىلمەپتىمەن، قانداقراق؟

— كېرەك يوق، ئۆتۈپ كەتتى... سەندىن يامانلىمايمەن، غەيرىتىڭگە بارىكاللا سىڭلىم، — ئايال كۆزىنى يۇمۇپ ئارام ئالدى، قۇندۇز مەيدىسىنى ۋە چېكىلىرىنى ئۇۋۇلىدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن ئىككى چېرىك كېلىپ قۇندۇزنى قاتمۇقات ھويلىلاردىن ئېلىپ ئۆتۈپ، بىر سالاپەتلىك سارايغا، ئۇندىن كېيىن بىر ياسىداق ئۆيگە ئەكىردى. تۆردە مەنسۇرشاھ، بىر ياقتا ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، بىر ياقتا خەزىنىچى ئېركەشبەگ ئولتۇراتتى.

— قېنى ئولتۇرۇڭ. پادىشاھى ئالەم سىزنى سۆھبەتكە قىچقاردى، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى چەتتىكى گىلەم ئۈستىنى كۆرسىتىپ.

قۇندۇز ئۇلارغا ئۇنىڭ دەسمەي قاراپ چىقتى. تۆردە ئولتۇرغاننىڭ نۇھ II ئىبن مەنسۇر ئىكەنلىكىنى، قالغان ئىككىسىنىڭ ئۇنىڭ باش شېرىكلىرى ئىكەنلىكىنى پەملىدى.

— مەن تىنىك ئۇرۇشنى ياخشى كۆرىمەن. گەپ-سۆزلىرىڭ بولسا ئېيتىۋېرىش.

مەنسۇر چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ قوزغىلىپ قويىدى، كېيىن ئۆزىنى تۇتتى.

— شۇنى بىلىپ قوي، سەن بىزنىڭ قولىمىزدىكى ئەسىرەسەن، — دېدى ئۇ كىنايە بىلەن.

— سەنلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ئەسىرە بولۇپ قالغىنىم ئۈچۈن ئارمانىم يوق.

— سەن خاتۇنلارنىڭ يەڭگىلتەكلىكىنى قىلما، مېنىڭ سوئال-لىرىمغا ياخشى جاۋاب بەرسەڭ، ياخشى كۈن كۆرىسەن، بەلكى يۇرتىڭغىمۇ قايتىشىڭ مۇمكىن. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چېرىكلىرى قانچە؟

— يۈتكۈل ئەل بۇغراخاننىڭ چېرىكلىرى.

— سەن قايسى قوشۇندىن؟

— قادىنلار قوشۇنىدىن.

— ئېتىڭ نېمە؟

— بۇغرا قىزى.

— سېنىڭ خانىڭ قاچان بىز تەرەپكە باستۇرۇپ كەلمەكچى؟

— ئۇلۇغ قاراخانلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى سۇتۇق بۇغراخان ياغىغا ياغى، ئاداشقا ئاداش. سەن ياغىلىق قىلىۋېرىدىكەنسەن، ئۇ خالىغان ۋاقىتتا كېلىپ سېنىڭ جاجاڭنى بېرىدۇ.

— تىلىڭنى تارت!
— خالىغىنىڭنى قىل!
— دارغا ئېسىلسەن!
— بۇغرا قىزى ئەل ئۈچۈن قۇربان بولۇشتىن قورقمايدۇ.
— زىندانغا تاشلانسۇن!
ئىككى چېرىك كېلىپ قۇندۇزنىڭ يېنىدا تەق تۇردى.
— خاتۇن كىشىنىڭ ئەقلى كەم بولىدۇ ئۇلۇغ شاھىم، ئەقلىغە كېلىپ قالار بەلكىم، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى چېرىكلەرنى توختىتىپ،
— ئۇلۇغ پادىشاھى ئالەم! ئەگەر ئىلتىپات قىلسىلا، بۇ قەشقەرنى مېنىڭ ئىختىيارىمغا بەرسىلە، مېنىڭ بوسۇغامنىڭ ئاستىدا چىرىپ ئۆلسۇن! — دېدى خەزىنىچى ئېرىكەشىبەگ قوپۇپ مەنسۇرغا تازىم قىلىپ.
مەنسۇر رازىلىق بىلدۈرۈپ بېشىنى ئەگدى. چېرىكلەر ئوردۇ ئاغىسىنىڭ شەرىتى بىلەن چىقىپ كەتتى. ھېلىقى ئەمەلدار قۇندۇزنى باشلاپ ئەپچىقىپ كەتتى...
شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن ئايلار، يىللار، ئۆتۈپ كەتتى...
قۇندۇز يېنى ياتقىنىچە تۆكۈلۈۋاتقان سېرىق ياپراقلارغا قاراپ ئويلايتتى. ياپراقلار ئۇنىڭ ئۆيىنى يۆتكىۋەتتى. "ياپراقلار ئامالسىز تۆكۈلمەكتە. ئۇ بەرگىدىن ئاجراپ كەتكەندىن كېيىن تۆكۈلمەي قالداق قىلسۇن؟ يەرگە چۈشكەندە ئەمدى ئۇ دەرەخ شېخىدا تۇرغان چېغىدىكىدەك شوخ ئوينىيالمايدۇ. ئۇ ئاستا-ئاستا سېسىپ تۇپراق تېگىدە قالىدۇ، يوق بولۇپ كېتىدۇ. قاراڭ قىزىق ئىش. بۇلتۇر قىش ئۇ يوق ئىدى. باھاردا پەيدا بولدى. يازدا ھۆسنىگە تولۇپ يايرىدى، ئەمدى تۆكۈلۈپ يوق بولماقتا... شۇنداق. ھەممە نەرسە

شۇنداق ئىكەن، ئادەمنىڭ ئۆمرىمۇ شۇنداق ئەمەسمۇ! سەنچۇ؟ — دېگەندەك بولدى ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ كەينىدە بىرى، — سەنمۇ شۇ تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايسەن قۇندۇز!... توغرا، تۇغۇلدۇم، ئەلەم تارتتىم، لېكىن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇلدۇم، ئانامنى تېپىۋالدىم. ئەسلىدە تونۇماي يۈرگەن قىلىچ ئاكامنىمۇ تونۇۋالدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەركىن... ئاھ نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك كۈنلەر ئىدى ئۇ چاغ... ئەمدىچۇ؟ مەن غېرىپ قالدىممۇ، بەرگىمدىن ئۈزۈلۈپ ئاشۇ ياپراقلاردەك تۆكۈلمەمدىمۇ؟ تۇپراق تېگىگە چۆكۈپ ئۇنىڭ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىمەمدىمۇ؟ مەنمۇ ئۆمۈرنىڭ شەپقەتسىز تەقدىرىدىن قۇتۇلالمايمەن، ئەلۋەتتە. ياق، مەن تېخى سارغايمىدىم، بەرگىم مەھكەم. مەن ياشايمەن، بۇغراخاننى، ئانام، ئاكامنى، ئەركىننى كۆرىمەن....ئاھ، قاچان كېلەركىن، شۇ ئارمانلىق كۈنلەر...»

— سىڭلىم بۇغرا قىز، — دېگەن يېقىملىق ئاۋاز ئۇنىڭ خىيالىنى بۇزدى. ھېلىقى تۇتقۇنلۇقتىكى ۋاقىتتا تونۇشقان «ئاچا» بىر لېگەندە ئۈزۈم، شاپتۇل كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. — ئەجەپ ئۇزاق يېتىپ كەتتىڭىزغۇ؟ مانا قاراڭ، بۇ ئۈزۈم، شاپتۇللارنى، نېمىدېگەن چىرايلىق، خۇددى سىزنىڭ مەڭزىڭىزگە ئوخشايدۇ. ھازىرلا باغدىن ئۈزۈپ كەلدىم، — ئاچا لېگەننى كارىۋاتقا قويدى. قۇندۇز ئۆرە بولۇپ ئولتۇردى.

— رەھمەت ئاچا. راستلا. ياخشى ئىكەن، — ئۇ ئۈزۈمدىن بىر شىڭگىلنى ئېلىپ ئۇنىڭدىن بىر دانىنى ئۈزۈپ ئاغزىغا سالدى.

— ئەجەب سولغۇن كۆرۈنىسىزغۇ، بۇغرا قىز؟ — بۇ ھويلىغا كەلگەندىن كېيىن قۇندۇزنى شۇنداق دەپ ئاتىشاتتى، — ئارتۇق ئويلاشنىڭ كېرىكى يوق.

قۇنـدۇز ئېركەشبەگـنىڭ هويلىـسىغا كېـلىپ ئۇزاق ئۆتـمەي بۇ خـاتۇن پەيدا بولۇپ قالـدى. ئۇلار بىر-بىرى بىلەن راست ئاچا-سىڭىلدەك ئىناق بولۇپ كەتتى. بۇ ئايالنىڭ قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى قۇندۇز بىلمەيتتى. بەلكى ئېركەشـبەگ بۇنىمۇ "ئازاد قىلىپ" ئەكەلگەنمىكىن؟

ــ بۇغرا قىز، ــ دېدى ئاچا قۇندۇزنىڭ غەمـكىن سىياقىغا سەپ-سېلىپ، ــ دۇنيانىڭ ئىشى ئۆتۈپ كېتىـدۇ. ئارمانىـڭىزغا يېتىـسىز. ئېركەشبەگدەك بىر چوڭ ئەرباب سىزگە ئاتىدارلىق قىلىۋاتسا.

ئېركەشبەگ قۇندۇزغا راستىنلا ئاتىسىدەك غەمـخورلۇق قىلدى. زىندانغا چۈشۈپ كېـتىش خەۋپىـدىن قۇتۇلـدۇرۇپ، ئۆيىـگە ئېلىپ كەلگەنـدىن كېـيىن ئۆز قىزى رەيـهان بىلەن تەڭ كۆرۈپ باقـتى. باشلاپقى ۋاقىتلاردا قۇندۇز چۈشىنەلمـىدى. "بۇ ئادەم ماڭا نېمانچە ئىگىدارچىـلىق قىلىـدۇ. بۇنىڭـدا يەنە بىر ئويۇن بولمـىسۇن" دەپ ئويـلىدى. ئۇ ئېركەشبەگكە ئادەتتىكىچە تەكەللۇپ بىلەن رەھمىتىنى ئىـزهـار قىلىـپ يـۈردى. بۇنى ئېـركەشـبەگ سەزدى بولغاي، بىر كۈنى ئۇ قۇندۇز بىلەن مۇڭداشتى.

ــ قىزىم، مەندىن هەرگىز گۇمانلانما. مېنى ئاتاڭ ئورنىدا كۆر، بىلدىڭمۇ؟

ــ رەھمەت سىلىگە. ماڭا راستىنلا چوڭ ئاتىدارچىلىق قىلىۋاتىلا.

ــ سەن، سىـلەرنىڭ ئىچىڭـلاردىكى قوچـقار دېگەن ئادەمـنى بىلەمسەن؟

ــ بىلمەن، ــ هەيران قالدى قۇندۇز.

ــ ئۇ سىلەرگە نەمەنگاندا بىر تاغام بار، دەپ ئېيتمىغانمىدى؟

ــ ئېيتقان. ئېيتى ئېركەشبەگ دېگەن.

— قوچقارنىڭ ئاشۇ تاغىسى ئېركەشبەگ دېگەن مەن بولىمەن.

قۇندۇزدا دەرھال خۇشاللىق بىر ھېسسىيات پەيدا بولدى. گەپقۇ جايىدىن چىقىۋاتىدۇ. بىراق "ئېركەشبەگ" بولۇۋالغان باشقا بىرەر بەگ بولۇپ يۈرمىسۇن يەنە! لېكىن، بۇ ئادەمنىڭ مۇئامىلىسى ئۇنداققا ئوخشىمايدۇ.

— قىزىم قۇندۇز! — دېدى ئېركەشبەگ قۇچىقىنى ئېچىپ، — قوچقاردىن خەۋەر ئالدىم قورقما!

قۇندۇز ئېركەشبەگنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى تاشلىدى. ئەمدى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىدىغان يېرى قالمىغانىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار سىردىشىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار راستتىنلا ئاتا-بالىدەك ئىناق بولۇشۇپ كەتتى. ئېركەشبەگ بارا-بارا قۇندۇزنىڭ ئىدراكىنى ۋە قەھرىمانلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بىر ئەربابى قاتارىدا ھۆرمەتلىدى. ئۇنىڭدىن جىق ياخشى نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالدى.

بىر شوخ ئاھاڭدىكى ناخشا قۇندۇزنىڭ خىيالىنى بۇزدى. ئۆي تەرەپتىن قولىدا دۇتار، ئىككى تال ئۆزۈن چېچى ئارقىسىغا تاشلىنىدىغان، ئەتلەس كۆڭلەك، چىمەن دوپپا كىيگەن رەيھان شوخ ناخشا ئېيتىپ كېلەتتى:

"قايان كەتتىڭ بىلمەيمەن —
ئامان يار،
ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن —
ئامان يار،
ئايدىڭدىكى ئويۇلنى —
ئامان يار،

ئۇنتۇدۇڭمۇ بىلمەيمەن —
ئامان يار،
باغرىڭ شۇنچە قاتتىقمۇ —
ئامان يار،
ئايدىن خىجىل بولمامسەن —
ئامان يار...»

— ھا، ھا... ئاچا-سىڭىل بىر بولۇپتۇ، قۇلاقلىرى دىڭ بولۇپتۇ. ھا، ھا، ھا...

— قاراڭلار سىلەرنى، ئۈزەڭلارچە مېنى تاشلاپ قويۇپ مۇڭداشقىلى تۇرۇپسىلەر-دە؟ مەن سىلەرگە ئېيتىپ قوياي، سىلەر مەندىن قېچىپ قۇتۇلالمايسىلەر. بوتىلاق بوغىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىش نەدە بار ئىكەن؟ قالداق دېدىم بوغرا قىز؟ — رەيھان سۆزلىگەچ كېلىپ كارىۋاتقا ئولتۇردى ۋە قۇندۇزنىڭ غەمكىن چىرايىغا قاراپ دېدى، — ۋاي-ۋۇي، قاپاقلىرىدىن قار يېغىپتىغۇ كىشلەرنىڭ؟ قېنى يىغلاپ بېقىڭچۇ، مەن كۆرۈپ باقاي! — ئۇ قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ ئۇلارغا تىكىلىپ ئالدىغا ئېڭىشتى. ئاچا بىلەن بوغرا قىز ئۇنىڭغا زوقلىنىپ كۈلۈشتى، ئۇنىڭ يارىشىملىق قىلىقلىرىغا زوقلاندى.

رەيھان كېلىنشكەن، گۈزەل چوكان ئىدى. بەستى قۇندۇزغا تەڭ كېلەتتى، كىيىملىرىمۇ ئوخشاش ئىدى. پەرقى: قۇندۇزنىڭ كۆزلىرى تۇم قارا، ئويچان ئىدى. رەيھاننىڭ قوي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. قۇندۇزنىڭ چىرايى قارامتۇل، قاشلىرى قوشۇما، قاپقارا ئىدى، رەيھاننىڭ كۆزى ئوي كۆز، چىرايى ئاپئاق، قاشلىرى سەكرەپ تۇراتتى.

— ئۆزلىرىنى قانداقمۇ تاشلاپ كېتەلەيمىز گۈزەل چوكان؟ رەيھانگۈل بولمىسا، گۈلزارلىقنىڭ ھۆسنى بولمايدۇ-دە! — دېدى ئاچا.

— راستىنلا، بوتىلاق سىز رەيھان. شوخ ئويناقلىرىڭىز كىشىنى شەيدا قىلىدۇ، — دېدى قۇندۇز شوخ كۈلۈپ.

— ۋايجان، بولدىلا، يامان كۆتۈرۈۋەتتىڭلار مېنى. ماقۇل، رەيھانگۈلمۇ بولاي، بوتىلاقمۇ بولاي. ئويناپ-كۈلەيلى، ماقۇلمۇ ئاداش؟

رەيھان دۇتارنى قۇندۇزنىڭ قولىغا بەردى. "ھېلىقى، كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىدىغان ناخشىلىرىڭىزدىن بولسۇن. لېكىن، يىغلىمايسىز. ئېيتىپ قوياي" دېدى ئۇ چاقچاق قىلىپ.

قۇندۇز دۇتارنى سازلىدى. ئاچا رەيھانغا چاقچاق قىلدى:

— ئويناپ-كۈلەيلى، دەيسىزۇ، يەنە يۈرەكنى ئېزىدىغان ناخشىدىن بولسۇن، دەيسىز. بۇ قانداق بولغىنى رەيھانگۈل؟!

— شۇنداق، ئاچا. خۇشاللىق بىلەن خاپىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىكەن. يۈرەك، ئۇ، بىر پارچە گۆش بولسىمۇ، ئۇنىڭدا خاپىلىقنى تېپىپ، خۇشاللىقنى قارشى ئالىدىغان سەزگۈ بولىدىكەن. ئىككى باشنى بىر قازانغا سىغدۇرۇش تەس ئىكەن. شۇنداق ئەمەس-مۇ، بۇغرا قىز؟ "دەرد-ئەلەملەر كېلىدۇ ئوغۇل بالانىڭ باشىغا، چىدىغىلى بولمايدۇ كۆزدىن ئاققان ياشىغا" دەيدىكەنغۇ؟ بېشىڭنى يەيدىغان ئوغۇللارنىڭ كېپىنى قارالە، قىز بالىنىڭ باشىغا دەرد كەلسە مەيلى ئىكەن-دە؟ ئەسلى باغرى قاتتىق شۇ ئەرلەر ئەمەسمۇ؟ قولۇمدىن كەلسە دۇنيادىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى بوغۇپ تاشلىسام، دەيمەن.

— ھەممىنى دېمەڭ، پادىشاھلار بارغۇ؟ — چاقچاق قىلدى ئاچا.
— ئاۋال شۇ مۇتتەھەملەرنى بوغاتتىم.
— سۆيگەن غۇلامىڭىزنى ئايرىپ قويارسىز، ئېرىڭىز ئەمەسمۇ؟!
— ھى... ئىككىنچىسىگە شۇنى بوغىمەن دەڭا. ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش. ئالدىڭىزدا "ۋاي، ئايلىناي، چۆگىلەي، كۆزلىرىڭدىن..." دەيدۇ، لېكىن ئارقىڭىزدا... بولدىلا، ئۇنداق گەپنى قىلمايلى. قېنى ئاداش، بىر غەزەل ئېيتىڭا.

قۇندۇز دۇتارنى سازلىغاچ رەيھاننىڭ سۆزلىرىگە كۈلۈمسىرەپ قويۇپ باشقىچە ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئۇ دۇتارنى بىر پەدىگە چالغاندىن كېيىن، يىراقلارغا كۆز تىكىپ غەزىلىنى باشلىدى:

يار سەندىن ئايرىلىپ قالدىم نېچۈن، ھەيرانىمەن،
ئايرىلىپ سەندىن جۇدالىق يولىدا ۋەيرانىمەن.

تەلمۈرۈپ گۈل - غۇنچىلارغا، كۈتىمەن تاڭ ئاتقۇچە،
تاڭ سەھەردە سايرىغان بۇلبۇل كەبى بىدارىمەن

شامنىڭ نۇرىدا كۆردۈم نۇر جامالىڭ ئەكسىنى،
كۆيسەم ئارمان يوق، پىراقىڭ ئوتىدا پەرۋانىمەن.

سېغىنىپ ئېيتسام غەزەل، ساراڭ دېگەي بەلكى مېنى،
ئاشقى ھىجرىدە سەرسان، مەشۇقى دىۋانىمەن.

ئايرىلىشنىڭ دەردىنى ئايرىلمىغان بىلمەس، بىراق،
ياقا يۇرتتا بىناۋا، كۆڭلى سۇنۇق بىگانىمەن.

قىلما غەم يادوست، ئۆزەلمەس رىشتىمىزنى شۇم رەقىب،
ئاقىۋەت دىدار كۆرۈشمەك يولىدا مەردانىمەن.

قۇندۇز غەزەلنىڭ ئاخىرىنى پىغانلىق ئاۋاز بىلەن چۈشۈردى. ئاچا بىلەن رەيھان قۇندۇزنىڭ ھەم مۇڭلۇق ھەم مەردانە غەزىلىنى چوڭقۇر تەسىرات ئىچىدە ئاڭلىدى. قۇندۇزنىڭ مەڭزىدىن دومىلاپ چۈشكەن ياش تامچىلىرى ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېرىتتى. ئۇلارمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، گەپ قىلىشماي جىم ئولتۇرۇپ قېلىشتى.

رەيھان جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ دوستۇم. يار بىلەن، يارانلار بىلەن كۆرىشىسىز، — كۈلۈمسىرەپ چاقچاق قىلدى ئۇ، — ئەركىنلىكىمىزنى كۆرگەندە ئەركىلەرسىز تېخى؟

ئۇلار كۈلۈشتى.

— سىزنىڭ شوخ خۇلقىڭىز كىشىنىڭ كۆڭلىگە راستىنلا ئوبدان ئارام بېرىدۇ، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ.

— ئۇنىڭدىنمۇ شوخلىرى بار تېخى. مەن سىزگە بىر غەزەل ئېيتىپ بېرەيمۇ؟ ئەكىلىڭا دۇتارنى، — ئۇ دۇتارنى ئېلىپ سازلىدى، — بۇ كونا غەزەل، كىشىگە ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلىتىدۇ، — ئۇ دۇتارنى ساز قىلىپ غەزەلنى باشلىدى، ئۇنىڭ چىرايى كۈلۈمسىرەپ، كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى:

بېزىنىپسەن بەك گۈزەل، ھۆرلەر كەبى جانانە قىز،
گۈل-گۈلستانلار ئارا گۈل تاجىسى رەيھانە قىز.

بىر كۆرۈپ قانسام جامالىڭ ھۆسنىگە ئەي نازىنىن،
جىلۋە قىپ نازىڭ بىلەن قىلما مېنى ۋەيرانە قىز.

بىر بېقىپ قويساڭچۇ يارىڭنىڭ پەرىشان ھالىغا،
رەھىم قىل، ئاغرىتما جاننى، ئەي پەرى دىلدارە قىز.

بەر ئىجازەت كۆزلىرىڭگە باقىلى بىر لەھزىگە،
قىل ئاتا دەردىگە دەرمان كۆزلىرى خۇمارە قىز.

ئىشق ئوتى سەۋداسىدىن ئەندىشىدە، كۆڭلۈم ھامان،
كىرپىكىڭنى يا قىلىپ ئاتما مېنى مەردانە قىز.

بەر قولۇڭنى چىققۇن ئارمان، بولدى بەس، قىلما ئۇۋال،
باغرىمىز قانسۇن، كېتەيلى باغ ئارا سەيلانە قىز.

دەپتىكەن ئۆتكەن زاماندا بىر يىگىت.

— ئۇندىن كېيىنچۇ؟ — دېدى قۇندۇز.

— ئۇنىڭدىن كېيىن، — دەپ غەزەل بىلەن جاۋاب بەردى رېھان:

ئاشىق-مەشۇق جۈپ بولۇپ مېڭىپتۇ خۇشال سەيلىگە،
مەشۇقى تەسلىم بولۇپتۇ ئاشىقنىڭ مەيلىگە.

قۇندۇز قوشۇلدى:

ئاشىقى بولماسمۇ مەپتۇن مەشۇقى خۇش پەيلىگە،
چېنىنى بەرمەسمۇ بۇلبۇل نازىنىن گۈل لەيلىگە.

ئۇچەيلەن تەڭ راھەتلىنىپ كۈلۈشتى...

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئېركەشبەگ بىر خىل ئۆزگىچە كەيپىيات بىلەن ئۆيىگە قايتتى. ئۇ، پېشايۋاندا بىرنەرسە يېزىپ ئولتۇرغان قۇندۇزنى قىچقىرىپ، ئىشخانىسىغا ئەكىرىپ ئىشىكنى ئەتتى. قۇندۇزغا بېشىنى ئېگىپ سۆز باشلىدى:

— ئۆلتۈر قىزىم، ئۆلتۈر. پادىشاھنىڭ پاچىقىغا پىت چۈشتى. بۇغراخانلار يېقىندا كېلەر ئىمىش، دېگەن خەۋەر كۆچىيىپ ئۇنى چۆچۈتۈۋەتتى. كۆز ھەرىسى قەھرىلىك بولىدۇ. سەن ئۇنىڭ كۆزىدىن يىراقراق تۇرساڭمىكىن.

— ياخشى خەۋەر ئىكەن، تاغا. مەن دېمىدىمۇ، ئۇلارنىڭ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى. بىراق، مەن قەيەردە بولسام ئۇ بەربىر قىلغۇلۇقنى قىلىدىغۇ؟

— مەن ھېراتتىكى بىر دوستۇمغا قول قىلىپ بېرىۋەتتىم، دەيمەن. يولنى باشقا ياققا سالىمىز.

— يول ئۈستىدىچۇ؟

— ئەرەنچە ياسىنسەن، ئۆزەڭمۇ شۇنداق كىيىنىشكە ئامراققۇ؟ سېنىڭ قامىتىڭدىن بىلىنمەيدۇ.

— كىم بىلەن؟

— مەن ئىشەنچلىك ھەمراھ قوشىمەن. ھېلىقى، سېنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەلگەن چېرىك يادىڭدا باردۇ؟ ئەنە شۇ يىگىت بىللە بارىدۇ، ئۇ سېنى قوغدايدۇ.

— بىلىمەن، يادىمدا، ئېتى ئامانقول، ئۇ، ئوبدان ئادەم.

— راست ئوبدان ئادەم. قوقەنتلىك، جاپاكەش. ئۇ مېنىڭ قىشلاقتىكى ھويلامدا تۇرىدۇ. ئۇ سېنى ئەكەلگەنلىكىنى، ساڭا قاتتىق ئىچىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن.

— مەيلى، تاغا. سىزنىڭ مەسلىھەتىڭىزچە بولسۇن. ئەمما، بىزنىڭكىلەر كەلگەندە، مەن بۇ يەرگە دەرھال قايتىشىم كېرەك.

— ئۇنىڭدىن غەم يېمە.

ئۇلار مەسلىھەتنى بېكىتتى. ئۈچ كۈندىن كېيىن كېچىسى يولغا

چىقىشقا تەييارلىق قىلماقچى بولدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن كېچىسى رەيھان بىلەن ئاچا ئارقا دەرۋازا ئىچىدە سەپەرگە ھازىرلانغان ئىككى ئەر كىشىنى ئۇزاتماقتا. رەيھان ئېسەدەپ يىغلايتتى، قاۋۇل، چىرايلىق يىگىتنى قانىماي قۇچاقلاپ سۆيەتتى. ئاچا رەيھاننى ئاجرىتىۋېلىپ "خۇدايىمغا ئامانەت بالىلىرىم" دېدى ۋە يېشىنى سۈرتتى. ئۇلار يىغلاپ تۇرۇپ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتكەندە رەيھان ھۆركىرەپ يىغلاپ قالدى. ئاچا دەرۋازىنى ياپتى.

* * *

نۇھ II مەنسۇرنىڭ ئوردۇدىكى ئېگىز چاسا سارىيى. ئېگىز-كەڭ پەنجىرىلەردىن قۇياش شولىسى سارايىنى يورۇتقان. تۆر تەرەپتە، سۇپىدا زىلچا ئۈستىدىكى قىلىن كۆرپىلەر ئۈستىدە شاھ مەنسۇر يانتۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتىدۇ. ئۇ خىيالچان، نېمىنىدۇ ئويلايتتى... بىر ئايال ئاياغ تەرىپىدىن كېلىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۇزدى:

— ئۇلۇغ شاھىم، ئۇسۇلچىلار... — مەنسۇر ئۇنىڭغا قارىماي بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. ئايال ئىككى قېتىم چاۋاك ئۇرۇشى بىلەن ساز ياڭرىدى. .بىر-بىرىدىن گۈزەل ياسانغان قىزلار قاتار كىرىپ شاھنىڭ ئالدىغا تىزىلدى ۋە ھەممىسى تەڭ شاھقا تازىم قىلدى. كېيىن قاتار بولۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى.

ئىككىگە بۆلۈنۈپ سارايىنىڭ ئىككى تېمى تۈۋىدە سازچىلار ئولتۇرۇپ ئىشتىياق بىلەن ساز قىلاتتى. ساتار، تەمبۇر، دۇتار، غىجەكلەر تەڭكەش قىلاتتى. داپچىنىڭ قولىدىكى يوغان داپ بىردەم كۆتۈرۈلۈپ، بىردەم چۈشۈپ داراڭلايتتى. ئۇسۇلچى قىزلار كەڭ-چاسا

ئېران زىلچىسى ئۈستىدە لەرزان ئۈسۈل ئويناماقتا. قىزلارنىڭ قىزىل پوپۇچلۇق ئاياغلىرى ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن دەسسىمەكتە. شاھنىڭ چىرايلىرى ئېچىلدى. ئۇ ئۆرە ئولتۇرۇپ ئۇسۇلنى، ياق، ئۇسۇلچىلارنى تاماشا قىلماقتا. بولۇپمۇ ئۇ بىر گۈزەل قىزغا ئالاھىدە ھەۋەسلىنىپ قارايتتى. ئۇ ساقىلىنى سىلاپ، كۆزىنى قىسىپ يالدا تۇرغان ئايالىغا قارىغانىدى، ئايال كۆلۈپ بېشىنى ئېگىپ قويدى. ئۇلارنىڭ ئىشارەت ئارقىلىق سۆزلىشىدىغان يوشۇرۇن تىلىنى ئۆزلىرى ئوبدان چۈشىنىشەتتى...

مۇشۇ ۋاقىتتا سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ ئىشخانىسىغا قوللىرى كەينىگە قىلىنىپ كەۋدىلىرى بىلەن قوشۇپ باغلانغان، كىيىملىرى يىرتىلغان، ساقال-بۇرۇتلىرى ئۆسكەن، كەڭ كەۋدىلىك، ھەيۋەتلىك بىر ئادەمنى ئېلىپ كىرىشتى. ئۇنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كېلىپ توختاتتى. سەردار ئۇنىڭ تۇرقىغا قاراپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ سىنچىلاپ قارىدى. كىرگەن ئادەم سەردارغا پىسەنت قىلماي سىگايان قاراپ خاتىرجەم تۇراتتى. سەردار ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئېگىلمەي تىك تۇرغان ئادەمنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. ئۇ غەزەپلەندى.

— ئېتىڭ نېمە "پالۋان"؟ — دېدى ئۇ كىنايە بىلەن.

— ئېتىم ئەل ئوغلى!

— قايسى ئەلنىڭ ئوغلىسەن؟

— سېنى، ھەممىنى بېقىۋاتقان جاپاكەش ئەلنىڭ.

— سەن تاغقا چىقىپ، كىشىلەرنى ئالداپ نېمە قىلماقچى ئىدىڭ؟

— سېنىڭ تەختى-بەختىڭنى ۋەيران قىلماقچى.

— تىلىڭنى تارت، ئەبلەخ! سەن ھازىر قەيەردە تۇرغىنىڭنى

ىلەمسەن؟

— قانخور ئىبراھىم ئالدىدا تۇرىمەن.

— ئەپچىقىپ كالتەكلەڭلار! — ۋارقىرىدى سەردار ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ غەزىپىنى باسالماي چوڭكىلىكلى تۇردى.

چېرىكلەر ئەل ئوغلىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى شەھەر تېشىدىكى دار مەيدانىغا شەھەردىكى كىشلەرنى يىغدى. ئوردىدىن ئارتۇق چېرىك باغلانغان ئەل ئوغلىنى يالاپ ئېلىپ چىقتى. كىشلەر ئارىسدا غۇلغۇلا قىلغان گۇدۇڭلىشىشلار ئاڭلاندى. ئەل ئوغلىنى دار سۇپىسىغا ئەپچىقىپ توختاتتى. سېمىز، ئۇزۇن بۇرۇتلۇق بىر جاكاچى ئېگىز كۆتەك ئۈستىگە چىقىپ شاھنىڭ پەرمانىنى جاكالىماقتا. ئۇ كاللىرى قورۇپ كەتكىنىگە قارىماي ۋارقىراپ قىينىلىپ سۆزلەيتتى. "...ئەگەر كىمدۇكىم شاھقا قارشى تۇرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ھالى مانا مۇشۇ ئوغرى ئەل ئوغلىنىڭ ھالىغا ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭ تاغدىكى شېرىكلىرى كېلىپ ئەل بولسا كەچۈرۈم قىلىنىدۇ..." جاكاچىنىڭ ئاۋازى چىقماي قالدىمۇ، ياكى پەرمان تۈگىدىمۇ، ئۇ كاللىرىنى قىرىپ توختاپ قالدى.

ئەل ئوغلىنى دار ئاستىدىكى كۆتەككە چىقاردى، بويىنىغا سىرتماقنى سالدى. "مېنىڭ قېنىم بىكار كەتمەيدۇ، بۇرادەرلەر، ناگولا بولماڭلار. ئەزىز يارانلار، قوزغىلىپ زالىم قانخور مەنسۇرنى ئاغدۇرۇڭلار. ئۇنى مانا مۇشۇ دارغا ئېسىشنى ئۇنتۇماڭلار...!" ئەل ئوغلىنىڭ غەزەپ بىلەن چىققان يوغان ئاۋازى يىراقلارغا كەتتى. كىشلەر ئارىسدا ھاياجانلىنىش كۆچەيدى، ئايالار كۆز ياشلىرىنى ئېرتتى.

قاتار تىزىلىپ تۇرغان چېرىكلەر سېپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان بىر چېرىك ئەمەلدار يالاڭ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، پەسكە قاتتىق

ئەگدى. ئىككى چېرىك سىرتماقنىڭ ئۇچىنى تۇتۇپ تارتىشقا تەييار-
لاندى. بىرسى بېرىپ ئەل ئوغلىنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۆتەكنى
ئەمدى تەپمەكچى بولۇپ تۇرغانىدى، باش-يۈزى قارا ماتا بىلەن
باغلانغان بىر توپ ئاتلىقلار مەيدانغا باستۇرۇپ كىردى. مەيداندا
ئالتوپىلاڭ چىقىپ چېرىكلەر ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. ئىككى كىشى
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرگىنىچە سۇپىغا چىقتى-دە، قىلىچى بىلەن
دار ئاغامچىسىنى كېسىپ تاشلىدى، ئەل ئوغلىنىڭ قوللىرىدىكى
باغلاقنىمۇ كەستى. ئاندىن ئۇنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ ئەپقاچتى. بۇ
ئىش شۇنداق چاپسان بولدىكى، چېرىك ئەمەلدارلار، چېرىكلەر
نېمە قىلىشلىرىنى بىلەلمەي ھاڭۋاقىنىچە تۇرۇپ قالدى. "قوغلاڭ-
لار!" دەپ ۋارقىرىدى چېرىك ئەمەلدار بىرھازادىن كېيىن.
چېرىكلەر ئەسلىرىنى يىغىپ ئاتلىقلار كەينىدىن پىيادە يۈگۈرۈشتى...

مەنسۇرنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى شەھەردىن چىققاندا ئەل ئوغلى
شېرىكلىرى بىلەن ئۇزاق تاغ باغرىدا چاڭ چىقىرىپ، تاغقا ئۆرلەپ
كېتىپ باراتتى...

يەتتىنچى قىسىم

ئاداشقا ئاداش بول ياغىغا ياغى،
ئاسرىغىل ئېلىڭنى ئەتىۋا باغى.
پاچاقلا ياغىنىڭ تەختى - بەختىنى،
ئەل ئامان، يۇرت ئامان، دەرياسى، تاغى.

بىرىنچى باب

ئۇلۇغ يۈرۈش

ئۈنىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، ئەجدىھا يىلى، ئەتىياز، پۈتكۈل قەشقەر باھار پەيزىگە چۆمگەن. بۈگۈن ئەتىگەندىلا شەھەردىن ئۈستۈن ئاتۇش تەرەپكە قاراپ ئاتلىق، پىيادە كىشىلەر خۇددى دەريادەك ئۈزۈن سوزۇلۇپ ئېقىشقا باشلىدى. ئارىلاپ توپ-توپ چېرىكلەر ئادەملەردىن ھالقىپ ئىلگىرىلىمەكتە.

سۇتۇق بۇغراخان خانىش ئايدىنىڭ بىلەن خان ئوغۇللىرى بايتاش، تولغان، خان قىز ئالانۇر خېنىم بىلەن، ئالىپ ئارسلان ۋە باشقا ئەربابلار بىلەن شەھەردىن چىقىپ تۆمەن دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، قورغاننىڭ باغلىق ھويلىلار ئارىسىدىكى يولدا ئاتلىرىنى بۇردى. ئالدىدا ئۈچتىن تىزىلغان توققۇز ئاتلىق چېرىك، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر ئاتلىق چېرىك قاراخانىلار دۆلەت تۇغىنى چىڭ تۇتۇپ ماڭاتتى. ئۇلار ئۆرۈك، ئالما چېچەكلىرى بىلەن پۈركەلگەن يېزىلاردىن ئۆتۈپ، ئېگىز-پەس تاغلارغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە...

ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئايغىدىكى تاغ باغرى، ئەتراپ ئادەملەر بىلەن تولغان. تاغ يوتىسىدا، مەھەللە چەتلىرىدە، يول بويلىرىدا توپلانغان كىشىلەرنىڭ، شىمالغا ۋە كۈنپېتىشقا سوزۇلغان يول چەتلىرىگە تىزىلغان چېرىكلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭى، سۇناي-ناغرىلارنىڭ ئېگىز-پەس ئاۋازلىرى بىلەن بۇ جاي گويا بىر چوڭ

تويـمەرىكىگە تەييارلانغانغا ئوخشايتتى. چوڭ يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە چوڭ چاسا گىلەمنىڭ ئىككى چېتىدە باش ئولچى ئىلىك، ئوردۇ ئاغىسى قىلىچ، ئورۇۋ باش پۈتۈكچىسى — ھاجىپ بارسبەگ، ئەل قارۇغچى ئىشلىرى ئولچىسى كەنجىبەگ، خەزىنىچى ئاغىچى بۆركۈتبەگلەر، يەنە بىرقانچە ئوردۇ ئەربابلىرى، ئۆلىمالار، بايلار ۋە يۇرت چوڭلىرى ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارقا ۋە يانلىرىدا چېرىك ئەمەلدارلار، تالىپلار ئۆرە-تۆپە يۈرۈشەتتى.

كىشىلەر كۆز ئۈزمەي شەھەر تەرەپكە قارىشاتتى... شەھەر ياقتا يول چېتىدىكى ئېگىز دۆڭدىن ناغرا-سۇناي ئاۋازى ياڭرىدى. بۇ "خان كەلدى" دېگەنلىكنى ئۇقتۇراتتى. ئادەملەر ئۇ ياققا تەلمۈرۈشتى...

ئۇچىمىراۋان داۋىنىدىن ئېشىپ بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى...

سۈتۈق بۇغراخان خانىش ئايدىنىڭ بىلەن ئوڭ سولدا خان ئوغۇللىرى ۋە خان قىزنى ئېلىپ كۆلۈك ئاتلاردا كېلەتتى. ئارقىدا ئالىپ ئارسلان، يۇلتۇز، ئالىپ سۇباشى توغرۇلبەگ، ئۇلاردىن كېيىن ئوردۇ قارۇغباشى ئەركىن، شەھەر قارۇغچىباشى — بۇغرا خاننىڭ خاس قارۇغچىسى قوچىقار...لار، ئارقىلىرىدا ئىككى يۈز نەپەر خاس قارۇغچىلار كېلەتتى. خان ۋە ھەمراھلىرى يېقىنلاشقاندا داقا-دۇمباق تېخىمۇ ياڭرىدى. "ئامان-ئامان!"، "خان ئامان!" دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلىنىپ تۇردى. بۇ ئاۋازلار شىمال ھەم كۈن-پېتىش ياقتىكى يول بويلاپ تىزىلىپ تۇرغان، ئايىغى كۆرۈنمەيدىغان چېرىكلەرنىڭ ئاغزىدىن ئاغزىغا ئۆتۈپ، ئۇزاق-ئۇزاقلاردا ئاڭلە-ناتتى. ئەتراپ كەنت-تاغلاردا داغدۇغا سادالىرى ياڭرايتتى.

بۇغراخان تۇغ ـ ئەلەملەردىن يىگىرمە غۇلاچچە نېرىسىدا ئاتتىن چۈشتى، ھەممە ياق جىم بولدى. ئۇ كېلىپ ئۇزاتقۇچى ئەربابلار بىلەن ئامانلاشتى. ئايدىلڭ، خان ئوغۇللىرى، خان قىز ۋە باشقىلار ئىككى يانغا تىزىلدى. سۇتۇق بىلەن ئالىپ ئارسلان بىرىپ تۆر ياقتا بىر چېرىكنىڭ قولىدا ئېگىز لەپىلدەپ تۇرغان دۆلەت تۇغىنىڭ ئالدىدا توختىدى. چىرايلىق چېرىك كىيىملىرى كىيگەن بۇ ئىككى نەپەر ئۇلۇغ يۇرۇش سەركەردىلىرى باشلىرىنى تىك تۇتۇپ چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تۇغقا قاراپ تۇرۇشتى ۋە ئوڭ قوللىرىنى ئاۋۋال ئېگىز كۆتۈرۈپ، كېيىن چېكىلىرىگە قويۇپ دۆلەت تۇغىغا چېرىكچە سالام بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردى. تۇغ تۆۋەن ئېگىلدى. خان چېرىكچە يۇرۇش بىلەن قەدەم تاشلاپ بىرىپ تۇغ ئالدىدا ئوڭ تىزىنى پۈكۈپ تۇغنى سىقىملاپ سۆيدى ۋە قويۇپ ئارقىسىغا چېكىندى. ئالىپ ئارسلانمۇ شۇنداق قىلىپ، چېكىنىپ خان بىلەن تەڭ تۇردى.

گىلەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇلارغا قاراپ ئىككى ئاق ساقال بوۋاي ئۇستىگە بىر دىن شىرمان نان، چۆچەك تۇز قويۇلغان پەتنۇسنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئاۋال خان ناندىن بىر بۇردا سۇنىدۇرۇپ چۆچەكـ تىكى تۇزغا پاتۇرۇپ ئاغزىغا سالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىپ ئارسـ لانمۇ شۇنداق قىلدى. يوغان سەللە ئورىغان، ئۇزۇن پەرىجە كىيگەن بىر ئاقساقال كىشى «ئامىن!» دەپ قول كۆتۈردى. باشقىلارمۇ «ئامىن!» دەپ قول كۆتۈرۈشتى. پۈتكۈل دالادا بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ «ئامىن!» دېگەن ئاۋاز گۈلدۈرلىدى. «ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخانغا ھەم ئالىپ ئارسلانغا ئاللا يار بولغاي، ياغى ئۈستىدىن غالىب بولۇپ قايتقايلا، ئاق يول بولسۇن، ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ

ئاقساقال يۈز ـ ساقاللىرىنى سىلىدى، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئولچى ـ ئەربابلار، ئۆلىمالار، يۇرت كاتتىلىرى بۇغراخانغا تازىم قىلىپ ئاق يول تىلىدى. خان ئىلىك ئۇستاز بىلەن قول ئېلىشقاندا: "خوش دوستۇم، بىز قان تۆكۈلۈشىنىڭ قەدىمىنى باشلىدۇق، ئىلاجىڭ قانچە؟ بۇ ئەل ئامانلىقى، جىقراق قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن." دېدى. "شۇنداق، كىشى كايىدا ئۆز خاھىشىغا قارشى ئىشنىمۇ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئامان بولۇڭ" دېدى ئىلىكخاننىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ، داغدۇغا ئاۋازلىرى ئىچىدە بۇلارنىڭ سۆزلىرىنى كىشىلەر ئاڭلىمىدى. ئىككىلىسى جىددىيلەشكەن كۆڭۈل ئىپادىلىرىنى سەزدۇرمەسلىككە تىرىشتى.

سۇتۇق بۇغراخان سول ياقتا، ئارسلان ئوڭ ياقتا قارۇغچىلىرى تۇتۇپ تۇرغان ئاتلىرىغا مىندى. ئاۋال كۆپچىلىك بۇغراخاننى ئۇزاتتى، كىشىلەر يول ئاچتى. بۇغراخان ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ تاغ بويلاپ يۇقىرىغا سوزۇلغان يولغا قاراپ ماڭدى، چۇقان ـ سۈرەنلەر ئەۋج ئالدى. "ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي"، "ئامان ـ ئامان" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بۇغراخان ئەركىن باشلىغان قارۇغچىلار قوشۇنى بىلەن خەلق قاتارىدىن ئۆتۈپ، ئاتۇشتىن نېرى تاغ ئىچكىرىسىگە سوزۇلغان قوشۇن قاتارىدىن يۇرۇپ ئۇزاپ كەتتى. ئۇزاتقۇچىلار تاكى بۇغراخاننىڭ قارىسى كۆرۈنمىگۈچە قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرۇشتى. خاننىڭ ئارقىسىدىن قوشۇن ماڭدى...

ئاندىن ئالىپ ئارسلان ماڭدى. ئۇنىمۇ خەلق تەنتەنە بىلەن ئۇزاتتى. ئۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى يولدىن ئۆتۈپ، ئۇزۇن تىزىلغان قوشۇنلار ئارىسىدىن مېڭىپ، چۆلنى كېسىپ، تاغلارغا قاراپ شىمال

تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى. ئارقىسىدىن قوشۇن ماڭدى...

بۇ سەپەر — سۇتۇق بۇغراخان ئۆزى باش بولغان ئۇلۇغ چېرىك يۈرۈشى ئىدى. يۈرۈشنىڭ نىشانىسى سامانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى مەركىزى بولغان سەمەرقەنت ئىدى.

ئىككى يول قوشۇنى ئۆزگەندە ئۇچراشقاندىن كېيىن، بۇغراخان پەرغانە، قوقەنت ئارقىلىق سەمەرقەنتكە؛ ئارسلان نەمەنگان-شاش ئارقىلىق سەمەرقەنتكە بارماقچى. بىرىنچى يولنىڭ قوشۇنى قىزىل ئۆيىنى مەركەز قىلىپ چېگرىنىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغان. ئىككىنچى يولنىڭ قوشۇنى بالاساغۇندىن سامانىلار چېگرىسىغىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغانىدى...

سۇتۇق بۇغراخان بىرنەچچە كۈن يۈرۈپ قىزىلئۆيگە باردى. قۇتلۇق سۇباشى ئون چاقىرىم يەرگىچە چىقىپ قارشى ئالدى. قىزىلئۆي بازارنىڭ ئىچى-تېشى چېرىك بىلەن تولغانىدى. بۇ "گەۋدە قوشۇن" بولۇپ خانىنى كۈتەتتى. "باشلامچى قوشۇن"دا ئون مىڭ چېرىك بولۇپ چېگرىغا تاقاپ تېرەكداۋاننىڭ ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن "ئوڭ قانات قوشۇن" قىلىپ ئون مىڭ چېرىك جايلاشتۇرۇلغانىدى، قىزىلئۆيدە "گەۋدە قوشۇن" دىكى يىگىرمە مىڭ چېرىك خانىنى كۈتەتتى. ئارقىدىكى "سول قانات قوشۇن"دا ئون مىڭ چېرىك، "يەتكۈزگۈچى قوشۇن"دا بەش مىڭ چېرىك كېلەتتى. قوشۇننىڭ ئالدى-كەينى يىغىلىپ رەتلەنگۈچە بۇغراخان قىزىلئۆيدە بىر ھەپتە تۇرۇپ، قۇتلۇق سۇباشىنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىدى. تۇمەنباشى، مىڭباشىلارنىڭ كېڭەشمىسىنى ئۆتكۈزدى.

چېرىكباشىلىرى يۈرۈش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىشتى، ئەھۋال

ياخشىكەن، ئات-ئۇلاق، كىيىم-كېچەك، تاماقلىنىشى ياخشىكەن.
بىرنەچچە يىلدىن بېرىكى تەييارلىق ئوبدان ئۈنۈم بەرمەكتە.
چېرىك ۋە چېرىكباشلىرى نەگە بارىدىغانلىقىنى، كىم بىلەن
ئېلىشىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇلار ئەلنى قوغداشنىڭ
ھەم كۈنپېتىشتىكى قېرىنداشلىرىنى ياغى قىلىچى ئاستىدىن
قۇتقۇزۇۋېلىشنىڭ شەرەپلىك كۈرەش ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى.
ئۇلار "خانىدانلىقىمىز ئۈچۈن"، "بۇغراخان ئۈچۈن!" دېگەن
ئۇران ئاستىدا، تولۇپ تاشقان غەيرەت بىلەن چۆل كېزىپ، داۋانلار
ئېشىپ، جاپاغا چىداپ يۈرۈش قىلماقتا... بۇغراخان بۇنداق ياخشى
ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ بەك خۇش بولدى. "بۇنداق قوشۇن ئۇتۇق
قازانماي قالمايدۇ. چېرىكلەر بىزنىڭ قەدىرلىك كىشىلىرىمىز.
ئۇلارنى جېنىمىزنى كۆرگەندەك كۆرەيلى!" دېدى بۇغراخان.

قۇتلۇق سۇباشى ياغىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى! بارغان
كىشىمىز يېقىندا كارۋان بىلەن قايتىپ كېلىپتۇ. تېرەكداۋاندىن
ئېشىپ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن "تاغ ئارىسى" دەپ
ئاتالغان جايدا ياغىنىڭ بەش مىڭ چېرىكى بار ئىكەن. ئۇنىڭدىن
كېيىن ئوش شەھىرى. "تاغ ئارىسى" بىلەن ئوش ئارىسىدا ئالاي
تېغى بار. مانا بۇ تاغ بەك ئېگىز... ئالاي تېغىدىن ئوش شەھىرىگىچە
بولغان كەڭ تۈزلەڭلىكتە ياغى قوشۇنىنىڭ بىزنى توسۇشى مۆلچەرلە-
نىدۇ. ئاندىن ئوشتا چوڭراق جەڭ بولىدۇ. ئوشتا ياغىنىڭ يىگىرمە
مىڭ چېرىكى بار دەيدۇ. ئۆزگەندە ئوتتۇز مىڭ چېرىكى بار ئىكەن...

— بالاساغۇنغا قاراتقان كۈچى قانچىلىك ئىكەن؟ — سورىدى
بۇغراخان.

— ئوتتۇز مىڭچە بولۇشى مۆلچەرلىنىدۇ.

— جەڭ ھەرىكىتىمىز مۇنداق بولماقچى، — دېدى قۇتلۇق سۇباشى ئاخىرىدا، — تاغ ئارىسىنى ئالغاندىن كېيىن توختىماي ئالايىنى ئېشىپ ياغىنى تاغنىڭ ئۇ ياقىدا توسۇش، ئۇشتا جەڭنى ئارقىغا سوزۇپ، ئۆزگەندىن ياغىنىڭ چېرىك يۆتكىشىنى قولغا كەلتۈرۈش؛ شۇنداق قىلىپ، ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۆزگەننى ئېلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش؛ ئارسلان ئۆزگەننى ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوشنى ئېلىش، ياغى كۈچىنى يوقىتىپ، ئەنجانغا بېرىش؛ ياغىنىڭ بىزنى توسۇشىدىكى تۈپ ئورنى ئۆزگەن ئوخشايدۇ. ئۆزگەننى ئېلىپ، ياغىنىڭ بەش تۈمەندىن ئارتۇق چېرىكىنى يوقىتىش — بىزنىڭ بىرىنچى چوڭ ئۇتۇقىمىز بولىدۇ. ئۆزگەندىن ئىلگىرىلەشنى شۇ يەردە قارار قىلغان تۈزۈك.

— ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش، — دېدى بۇغراخان بىرئاز ئويلىغاندىن كېيىن، — بەك ياخشى. ئەتە ئاتلىنايلۇق.

* * *

ئەتىسى كۈن چىقىش بىلەنلا قىزىلئۆيىدىن تىرەكداۋانىغىچە سوزۇلۇپ ياتقان ھەيۋەتلىك "بۇغرا قوشۇن" ھەرىكەتكە كەلدى. چۆل-ئېدىر، تاغ-باغرى، تاغ ئارىلىقى، ساي-بەللەردىكى يالغۇز ئاياغ ئۇزۇن يوللاردا ئاتلىق-پىيادە چېرىكلەر قارشىسىدىكى ئاسمان پەلەك تاغلارنىڭ قارلىق چوققىلىرىغا قاراپ شىمال ياققا يۈرۈش قىلماقتا...

سۈتۈق بۇغراخان قىزىلئۆيىدىن ئاتلىنىپ يولغا چىقتى. ئۇلار بازارنىڭ شىمالىغا سوزۇلغان كوچىسىدىن چىقىپ كەڭ ئېدىرغا چۈشۈپ تاسمىدەك سوزۇلغان ئۈچ چىغىر يول بىلەن ئىلگىرىلىدى. بۇغراخان ئاتلىق قاراۇغچى قوشۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەلى ئايغۇچى ۋە

ئەركىنلەر بىلەن كېتىپ باراتتى. ئۇ يىراققا كۆز سېلىپ، بېشى تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ بارغان قوشۇننى كۆرۈپ ئىچىدىن مەسىلىكى كەلدى. ئەمدى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرى چېرىكلەرنىڭ نەيزە تىغىدا، قالقان يۈزىدە پارقىرىماقتا... ئۇزاقتىكى ئاقباش تاغ گويا ئۇنى قارشى ئېلىپ باش ئېگەتتى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاياغ ئاۋازلىرى، پۇرقۇشلىرىدىن باشقا ئادەم ئاۋازى ئاڭلانمايتتى. گايى چېرىكلەر خۇش چىراي ئەتراپقا، تەبىئەت مەنزىرىسىگە سەپ-سالاتتى. گايىلىرى قاپاقلىرى چۈشكەن هالدا خىيال سۈرۈپ ماڭاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدىن ئايرىلغىنىغا بەزىلىرىگە ئۈچ-تۆت يىل، بەزىلىرىگە بىر-ئىككى يىل بولدى. ئۇلار ئاتا-ئانىلىرىنى، ئۆزى ئويناپ ئۆسكەن يېزىلىرىنى يادلاپ سېغىناتتى. بەزىلىرىنىڭ ئۆيىدە ياش خاتۇنى، ئەمدى چۈچۈك تىلى چىققان بالىسى بار ئىدى. بەلكىم خاتۇنى كۆزىگە لىق ياش ئېلىپ، بودۇرۇق قوللىرىنى سوزۇپ يىغلاپ تۇرغان بالىسىنى كۆتۈرۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ هەر كۈنى كۈتىدىغاندۇ. ئۇلارنى قانداقمۇ سېغىنمىسۇن؟! ئەل ئىچىدە چېرىك بولۇش كۆڭۈللۈك ئىش. لېكىن، ئەمدى چەت ئەلگە، يەنە كېلىپ ئۇرۇشقا كېتىپ بارىدۇ-دە! تىرىك قايتىپ يۇرتىنى، ئاتا-ئانىلىرىنى، خاتۇن بالىلىرىنى كۆرەلەرمۇ؟!

ئەركىن ئويلىماقتا. لېكىن، ئۇنىڭ ئويى ئىزچىل، چوڭقۇر بولالمايتتى. ئۇ ئالدى-كەينىگە، يانلىرىغا قاراپ، خانغا سەپ-سالاتتى. خاننىڭ خاتىرجەم، كەيپى ياخشى كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ يەنە ئويغا كېتەتتى. هايۋاندەك ياشىغان بىر قول بالىسىنىڭ بۈگۈنكىدەك مىڭباشى ئەمەلدارغا ئايلىنىپ قېلىشى، يەنە كېلىپ، ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئىشەنچلىك قارۇغچىسى بولۇپ قالغانلىقى ئەقىلغە

سىڭمىغۇدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ! ئۇ مۇشۇنى ئويلىغاندا، بۇغراخانغا قاراپ ئىچ-ئىچىدىن تۈگىمەس مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ قۇندۇز ئۆتۈپ كەتتى: ئۇ چىرايلىرى زەپىرەڭدەك سارغايغان، زىندانىدا يېتىپتۇ... ئەنە، ئۇ قاندىقتۇر چۆللەردە، تاغلاردا پاراكەندە ھالدا قېچىپ يۈرۈپتۇ. ئەنە، ئۇ تاغلىق قوزغىلاڭچىلار بىلەن قولىدىكى قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سامانىلارنىڭ چېرىكلىرىنى چېپىۋاتىدۇ... ئەنە ئۇنىڭ توپا دۆۋىلەنگەن قەبرىسى. قايسىدۇ بىر موماي قەبرىگە گۈل سانجىپ، تىز چۆكۈپ دۇئا قىلىۋاتىدۇ... يەنە زىندان، قۇندۇز قوللىرىدىن ئېسىلغان، قارا تەنلىك، ئىشتانچاق كىشىلەر ئۇنى دۇمبالاۋېتىپتۇ... ئەركىن قولىدا قىلىچ ۋاقىرىغانچە بېرىپ، زىنداننىڭ ئىشىكىنى بىر تېپىپ سۇندۇرۇپ ئېچىپ كىردى. كالتەكچىلەرنىڭ بېشىنى ئېلىپ، قۇندۇزنى بوشىتىپ يەرگە چۈشۈردى ۋە باغرىغا بېسىپ ھوشىغا كەلتۈردى. قۇندۇز ئۇنى قۇچاقلاپ يىغلىدى...ئەركىننىڭ سىياقىدا جىددىيلىك ۋە ھاياجانلىق پەيدا بولدى...

بۇغراخاننىڭ: "مانا، تاغقا يېقىنلاشتۇق" دېگەن ئاۋازى ئەركىننىڭ ئوي-خىيالىنى بۇزدى. ئۇ تاغ يوتىسىدىن ئۆتۈپ، تاغ ئاغزىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقلىرىنى كۆردى، "شۇنداق، تاغقا كىرىشكە باشلىدۇق" دەپ جاۋاب بەردى ئۇ خانغا. ئاتلار كۆچەپ يۇقىرى ئۆرلەيتتى...

ئۇلار تاغ ئارىلىقىدا، سايدا ئۇزاق مېڭىپ، كۈن قايرىلغاندا، بىر داۋاندىن ئېشىپ، تۆۋەنلىدى. يىراقتا، پەس تاغ كەينىدە ئانچە كەڭ بولمىغان بىر ئوتلاق كۆرۈندى، ئوڭ ياقتىن چۈشكەن بىر ئۆستەڭ سۇ سايغا كىرىپ كېتەتتى. ئۆستەڭنىڭ سول ياقىدا،

تاغ ئېتىكىدە يىگىرمىدەك قارا ئۆيلەر تىكىلگەن. ئۆيلەر ئەتراپىدا يىلقا، كالا، قويلار ئوتلايتتى. ئۇلار داۋاندىن چۈشۈپ، ئۆستەڭنى بويلاپ خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن ئوتلاقخا چىقتى. يول بويىدا باشقا ئاۋۇللاردىن كەلگەن كىشىلەر بىلەن قوشۇلۇپ بىرەر مىڭ كىشى بۇغراخاننى قارشى ئالدى. ئۇلار يول چېتىدە قاتار تۇرغان چېرىكلەرنىڭ كەينىدە تۇرۇشاتتى. بۇغراخان كېلىشى بىلەن "ئامان-ئامان، بۇغراخان ئامان!" دەپ تۇۋلاشتى. بۇغراخان توختاپ قوچقارغا بىرنېمە دېگەندى، ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ چېرىكلەرنى چېكىندۈرۈپ قارشى ئالغۇچىلارغا يول ئاچتى. ئۇلار يولغا چۈشتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى. كىشىلەر توپى ئالدىدا كېلىۋاتقان ئاقساقال بوۋاي توختىشى بىلەن ھەممىسى توختىدى. بوۋاينىڭ قولىدا ياغاچ ئاياقتا ئاغزى ئېچىلغان بىر قېرىن سېرىق ياغ، بىر ياغاچ قوشۇق ياغقا پاتۇرۇلغان ھالدا تۇراتتى. بوۋاي ئاياقنى بۇغراخانغا سۇنۇپ بېشىنى ئەگدى. بۇغراخان سېرىق ياغدىن بىر قوشۇق ئېلىپ ئاغزىغا سالدى ۋە ئاۋال بوۋايغا، ئاندىن كۆپچىلىككە ھۆرمەت بىلدۈردى. بوۋاي قولىدىكى ئاياقنى بىرسىگە بېرىپ "ئۇلۇغ خاقانىمىز بۇغراخان ئۇزاق يىللار ئامان بولغاي" دېدى. كۆپچىلىك "ئامان-ئامان!" دەپ تۇۋلاشتى.

— سالام ئۇلۇغ بۇغراخان، — دېدى بوۋاي بۇغراخانغا قول بېرىپ كۆرۈشۈپ، — يوللىرى ئاق، ئىشلىرى ئۇتۇقلۇق بولغاي.

— ھەشقاللا، سىزگە، يارانلارغا ھەشقاللا، — دېدي بۇغراخان بوۋاينىڭ قوللىرىنى سىقىپ، — ئۆزىڭىز ئامانمۇ كۆلۈك باتىر؟ دوستلار بىلەن كۆرۈشكىنىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن.

بۇغراخان كۆلۈك باتىر بىلەن راستىتىنلا كونا دوستلاردەك

سەممىي كۆرۈشتى.
بۇغراخاننىڭ ئەلباشى كۆلۈك باتۇرغا ھۆرمەت قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر ھەيران قالدى. "بىزنىڭ كۆلۈك باتۇرنى ئۆلكۈن ئادەم كۆردىڭمۇ؟" دېدى بىرسى، يەنە بىرسى: "شۇنداق بولمايچۇ، ئۇمۇ بىزنىڭ خانىمىزدە" دېدى. دېگەندەك كۆلۈك باتۇر مۇشۇ تاغلىق ئەلنىڭ "خانى" ئىدى. ئۇ ئۆز ئېلىنى ياقىلىقتىن چىڭ تۇرۇپ قوغدايتتى. ئات بەيگىسىدە ھەممىدىن ئالدىدا ئىدى. كىشىلەر ئارىسىدا ياخشى-يامانىنى ئايرىپ ئەقىل كۆرستەتتى، باشلامچىلىق قىلاتتى. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ داغلىق چىپار كۆلۈكى ئۈستىگە چىقىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيتتى. شۇڭا كونا ئاقساقىلى ئۆلگەندىن كېيىن يۇرت ئۇنى ئوتتۇرا ياش بولسىمۇ، ئاقساقال قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ چېۋەر ۋە داغلىق كۆلۈكىگە قاراپ كۆپچىلىك ئۇنىڭغا "كۆلۈك" دەپ لەقەم قويىدى. كېيىن لەقەمنى ئىسمىغا قوشۇپ "كۆلۈك باتۇر" دەپ ئاتاشتى.
كۆلۈك باتۇر ئۇزاقى يىللى قەشقەرگە بېرىپ، بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇ ئەلنىڭ دەردىنى، تىلىكىنى سۆزلەپ "خانلىق كۆزىمىزنى باغلاپ قويمىسۇن، خاقانىم" دېگەنىدى. ئۇ يەنە ياغىنىڭ باستۇرۇپ كېلىپ، يۇرتىنى تالاپ تۇرغانلىقىنى سۆزلەپ: "ئۆيىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ قوينى ساقلىغىلى بولمايدۇ. بۆرىنى قوغلاپ ئۇرۇش كېرەك" دېگەنىدى. كۆلۈك باتۇرنىڭ بۇ ئىككى جۈملە سۆزى بۇغراخانغا بەك تەسىر قىلغان. شۇڭلاشقا بۇغراخان ئەل غېمىنى يەيدىغان بۇ ئاقساقالنى ئۇنتۇمىغانىدى.
— مەن ئۇلۇغ بۇغراخاننى يۇرتىمىزدا كۆرۈپ، خۇشاللىقىمدىن يىغلاي دېدىم، — دېدى كۆلۈك باتۇر ھاياجان بىلەن.

— كۆردىڭىزمۇ، "بۆرىنى قوغلاپ ئۇرغىلى" ئاتلاندۇق، — ئىككىلىسى كۈلدى.

— مانا بۇ ئۇلۇغ ئاتلىنىش خاقانىم. تاغ كەينىدە بۆرە ماراپ ياتسا، تىنچ ئۇخلىغىلى بولمايدۇ.

— سۆزىڭىز توغرا. بۆرىنى يوقاتقاندىن كېيىن يەنە ئۇخلىماي چېلىشىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، دوستۇم. قويلارنى ئوبدان بېقىپ سەمرىتىش كېرەك-تە؟

— شۇنداق، شۇنداق ئۇلۇغ خاقانىم. دانالىقلىرىغا قايىلمەن.

كۆلۈك باتىر بۇغراخاننى يولىنىڭ سول ياقىدىكى ئوتلاققا باشلىدى. ئۇلار كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، تاغ يوتىسىغا يۆلەپ تىكلەنگەن قاتار قارا ئۆيلەرنى كۆردى. ئوتتۇرىسىدا، كەڭ، — ئېگىز بىر ئاق ئۆي ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. قارا ئۆيلەرنىڭ يۇقىرىراقىدا تاغ باغرىدا بۇغراخاننىڭ سۆلەتلىك چۇشكۇنى، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا قاتار قارا ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چۇشكۇنىنىڭ پېشانىسىگە قادالغان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تۇغى يەلپۈلدەپ تۇراتتى. قارۇغچىلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئاللىقاچان كېلىپ قونالغۇنى تەييارلاپ بولغانىدى. ئەركىن ئۆز چېرىكلىرىنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بەلگىلىك جايغا ئورۇنلاشتۇرغىلى باشلىدى.

بۇغراخان ئاق قارا ئۆيگە يېقىن كەلگەندە، ئىككى ياققا قاتار تىزىلىپ تۇرغان قىز-يىگىتلەر قارشى ئېلىش ئىرىنى باشلىۋەتتى. مومايلار، كېلىنچەكلەر چاچقۇ چاچتى. باشلىرىغا چوڭ تۇلكە تۇماق كىيگەن تۆت نەپەر ئوتتۇرا ياشلىق كىشى ئۆيدىن بىر شىرداقنى ئەپچىقىپ خان ئالدىغا پايانداز سالدى. ئۇزۇن

ئاق-قىزىل گۈللۈك پايانداز خاننىڭ ئالدىغا يېيىلدى، خان پاياندازدىن مېڭىپ، ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، ئارقىسىغا بۇرالدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ قارشى ئېلىش تەنتەنىسىگە رەھمەت بىلدۈردى. كېيىن ئىسىرچى قىزلارغا زوق بىلەن نەزەر سالدى. قىزلار يېرىم ئۇسۇللۇق شوخ ھەرىكەت بىلەن ئىرلايتتى. ئۇلارنىڭ بوينىغا ئاسقان تەڭگە-مارجانلىرى مەيدىسىدە جاراڭلايتتى، گۈللۈك تەخسىنىڭ ئۈستىگە قادالغان ئۈزۈن پارقىرىما ئۆكەلەر يەلپۈلدەپ قىزلارنىڭ قېنى تېشىغا تەپچىپ تۇرغان دۈگىلەك قىزىل مەڭزىسىگە سايىلىرىنى چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ھۆسنىلىرىگە ھۆسن قوشاتتى. قىزلار خاننىڭ سەنئەتكارلىق ھەۋىسىنى قوزغىۋەتتى.

قىزلار ئويناپ كېلىپ، بۇغراخاننىڭ ئالدىدا قاتار تىزىلىپ، ئوڭ تىزىنى يەرگە قويۇپ، تىزىغا ئىككى قولىنىڭ ئالقىنىنى ئۈستى-ئۈستىگە قويۇپ ئۆكەلىك باشلىرىنى ئەگدى. مۇشۇ ھۆرمەت سالامىنىڭ ئۆزىلا بىر گۈزەل سەنئەت ئىدى. بۇغراخان مەيدىسىگە قوللىرىنى قويۇپ، قىزلارغا ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە قوللىرى بىلەن ئۇلارنى قوپۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئاقساقال خاننى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى. خان تۆردە، شىرداق ئۈستىگە سېلىنغان ئاق ئېيىق تېرىسىدە ئولتۇرۇپ ئۆيگە قاراپ چىقتى. ئۆي بەك ياخشى بېزەلگەنىدى. بۇ ئادەتتىكى ئۆي ئەمەس، تاغلىقلارنىڭ نەپىس قول سەنئەتلىرىنىڭ كۆرگەزمىسىگە ئوخشايتتى... داستىخان سېلىپ چاي قويۇلدى...

كەچقۇرۇن، چۈشكۈن ئىچىنى سېرىق قەغەزلىك چوڭ پانۇس يورۇتقانىدى. بۇغراخان ئەلى ئايغۇچىنى، ئەركىن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. ئىككى نەپەر چۈشكۈن غۇلامى كىرىپ ئاق

داستىخاننى يايدى. ئىشىكتىن ئاقساقال كۆرۈندى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوللىرىدا يوغان ياغاچ تاۋاق كۆتۈرگەن قىزلار قاتار كىرىپ كەلدى. تاۋاقلار داستىخانغا قويۇلدى. سارغىيىپ پىشقان، ياغلىرى تەپچىپ تۇرغان تاي گۆشلىرى، تاۋاق ئوتتۇرىسىغا بېشى قويۇلغان، يانپاش-قورۇقلىرى سېلىنغان پاقلان گۆشلىرى كىشىنىڭ ئىشتىھايىنى قوزغايتتى. ئۇزاق ئاتلىق سەپەردىن كەلگەن مېھمانلار گۆشكە تۇتۇش قىلدى...

ئەتىسى ئەتىگەن بۇغراخان چۈشكۈنىنىڭ ئالدىدىكى تاش ئۈستىدە چاپىنىنى يېپىنچاقلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇدۇلىدىكى تاغنىڭ ئارقىسىدىن چېچىلىپ يۇقىرى چاچراۋاتقان قىزغۇچ قۇياش شولىسىغا قاراپ ئويلايتتى. كۈنلەر ئۆتمەكتە. مانا ئۇ بىر ئۇخلاپ ئويغاندى. تەبىئەت كىشىگە ھۇزۇر بېرىپ كەلمەكتە. قۇياش ئۇنى ئەركىلىتىپ نۇرىنى چاچماقتا. ئەنە، تاغ كەينىدىن، شولىلار ئاستىدىن ئەگمە قۇياش كۈلۈپ چىقتى. ئۇ ئاستا-ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كائىناتقا مەرت قۇچىقىنى ئاچاتتى. ئەنە ئۇنىڭ يېرىمى چىقتى... پۈتۈن چىقتى. دۈپ-دۈگىلەك قىزغۇچ قۇياش تاغ-دالانى، يايلاق-ئوتلاقلارنى نۇرىغا چۆمدۈردى. ئاسمان پەلەك ئاق چوققىلار قۇياش نۇرى بىلەن گىرەلىشىپ كۈلۈشەتتى. بۇغراخان بارلىق كائىناتنىڭ قۇياش نۇرى بىلەن قۇچاقلىشىپ قىلىۋاتقان كارامەت تەنتەنىسىنى تاماشا قىلغاچ ئويلايتتى:

"... شۇنداق، قۇياش قۇدرەتلىك. ئۇ بولمىسا دۇنيامۇ يوق. ھاياتمۇ بولمايتتى. ئۇ پۈتكۈل ھاياتلىققا، ناباتاتلارغا ھايات بەخش ئېتىدۇ... لېكىن، ئەجەب ئۇ دۇنيادىكى تەڭسىزلىكنى تەڭشىيەلمەيدىكەن؟! بۇ ئاللانىڭ قولىدىنلا كېلىدىغان ئىش بولسا

كېرەك... شۇنداقمىدۇ؟ ئەگەر ئۇ تەگشىيەلەيدىغان بولسا، دۇنيانى ئېمىشقا تەكشىسىز يارىتىدۇ؟ يەنە قۇياش قۇدرەتلىك. ئۇ ھاياتقا، دۇنياغا مەڭگۈ ياشاش شارائىتىنى بېرىدۇ. ئادەملەر شۇ دۇنيادا، ھاياتلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. قۇياشنىڭ نۇرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن دۇنيا بايلىقلىرىدىن ھەممە ئادەم تەڭ بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. ئەقىللىق، ئىدراكلىق، يۈرەكلىك ئادەملەر تەڭسىزلىكنى تەڭلىككە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. سۇتۇق! سەنمۇ ئادەمغۇ؟ يەنە كېلىپ، ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس، ئىدىقۇت، خاقان، بۇغرا، سۇلتان... ۋاي-ۋۇي، ئېمىدېگەن جىق مەنسەپلەر بۇ! شۇنچىلىك جىق مەنسەپ ۋە ھوقۇقلىرىڭ تۇرۇپ تەڭسىزلىكنى تەگشىيەلمەسەن؟ كۆلۈك باتۇر ئېيتقاندەك "خانلىق كۆزىمىزنى باغلاپ" قويمىدىمۇ؟! ئىلىك ئېيتقاندەك ئەركىنلىك، يەنە ئەركىنلىك... فارابى ئېيتقاندەك تەڭلىك بىلەن باشقۇرىدىغان شەھەرمۇ بولار. پۈتكۈل ئەلچۇ؟..."
ئويلىغانچە بۇغراخان ئۆزى قويغان سوئاللارغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ ئۆزىنى قانائەتلەندۈرەلمىدى. ئۇنىڭ بېشىنى ئورىۋالغان بۇنداق چىگىش، چېكى يوق خىياللار ئۇزۇندىن بېرى بۇغراخاننى ئاۋارە قىلاتتى. بۈگۈنمۇ ئۇ بۇ چىگىش تۈگۈننى يېشەلمىدى. ئاخىر ئۇ "كېيىنكىسىنى بارا-بارا كۆرەرمىز. ھازىرقىسىنى ئويلاش كېرەك" دەپ تۈگۈننى چىگىش بويىچە تاشلاپ قويدى. ئاندىن ئويى چېرىك يۈرۈشكە ۋە ئاقىۋىتىگە بۇرالدى. "يۈرۈشىمىز راستىنلا ئۇلۇغ يۈرۈش بولدى،— دەپ ئويلايتتى ئۇ،— رۇم ئىمپېراتۇرلىرى كۈنچىقىشقا يۈرۈش قىپتىكەن، ئاندىن ھونلار، تۈركلەر، ئوغۇزلار... كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىپتىكەن. ئەرەبلەرنىڭ يۈرۈشلىرىمۇ كىچىك يۈرۈش بولماپتىكەن، قىلىچىدىن قان تامغۇزۇپ تۆتلا تەرەپكە

يۇرۇش قىپتۇ. ئۇلار ھەم ئۇرۇش قىپتۇ، ھەم دىن تارتىپتۇ. باشقا يۇرۇشلەرنىڭ ئەلەملىرىگىمۇ دىنىي ئۇرانلار پۈتۈلگەنىمىش... يۇرۇش بولىدىكەن، ئۇرۇش بولىدۇ. ئۇرۇش — ئۆلتۈرۈش-ئۆلۈش، ئىشقىلىپ قان تۆكۈش دېگەن گەپ. قان تۆكۈش ياخشى ئىشمىكەن؟!... بىراق، جىق ئۆلۈمىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئازراق قۇربان بېرىش، جىق قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئازراق قان تۆكۈش كېرەك ئىكەن. قان تۆكمىسكۈچە ئامانلىق يوق، "جاپا چەكمىگۈچە ھالاۋەت يوق..."

— ھەممە تەييار بولدى، — يېنىغا كەلگەن قوچقارنىڭ سۆزى بۇغراخاننىڭ ئويىنى بۇزدى.

— ھە، خوپ ئاتلىنايلىق، — دېدى ئۇ ۋە قوپۇپ چۈشكۈن تەرەپكە ماڭدى. چۈشكۈن ئالدىدىكى بىرنەچچە كىشىلەر ئالدىدا كۆلۈك باتىر ئېگەرلىك ئېگىز بىر چىرايلىق چىپار ئاتنى تۇتۇپ تۇراتتى.

— خاقانىمىز ئامان، — دېدى ئاقساقال ئاتنى كۆرسىتىپ، — بۇ چىپار ئايغىر سىزگە يوللۇقىمىز. ئۆزەمنىڭ قەدىناس ئېتىم ئىدى، سىزگە بۇيرۇغانىكەن.

— ھەشقاللا باتىر، مېنىڭ ئېتىم يامان ئەمەس، — دېدى بۇغراخان.

— سىزنىڭ ئارغىمىقىڭىز تۈزلەڭلىكتە ئاتتىن قېلىشماس، بىراق تاغ-داۋاندا بۇ ئايغىرغا يەتمەيدۇ. نامراتلارنىڭ كۆڭلىمىز، — دېدى باتىر.

خان سۆز قايتۇرالمىدى. باتىر خاننى قولتۇقلاپ چىپار ئايغىرغا مىندۈردى. خان باتىرغا، كۆپچىلىككە رەھمەت ئېيتىپ، خوشلىشىپ يولغا چۈشتى...

بۈگۈن بۇغراخان قوشۇن بىلەن سۇ كېچىپ، داۋان ئېشىپ بىر كۈن ماڭدى. چۈشتىن كېيىن ئاتلار قىينىلىشقا باشلىدى. قېلىن قار كېچىپ ئۆرلەش ئاتلارغا يېنىك چۈشمەيتتى. كىشىلەرنىڭ ئاتتىن چۈشۈپ مېڭىشىغا تېخىمۇ قىيىن ئىدى. ھۆمۈدەپ قاردىن پۇتنى يۆتكىگىلى بولمايتتى. چىپار ئايغىر بولسا قاردىمۇ، داۋاندىمۇ، ئاياغلىرىنى سالماق بېسىپ بۇغراخاننى ئېلىپ ماڭاتتى. خان ئارسلان تېكىن سوۋغا قىلغان، ئۆلۈپ كەتكەن چىپار ئارغىماقنى ئەسلىدى ۋە بۇ ئايغىرغا مەسلىكى كەلدى.

كۆلۈپتىشقا يېقىن گەۋدە قوشۇن بىر داۋاندىن ئېشىپ، بېغىردا قونىدى. ئاتلاردىمۇ، ئادەملەردىمۇ ھارغىنلىق، دەم سىقىلىش بىلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ قارشىسىدىكى تاغقا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغانىدى، تۇمشۇق ئارقىسىغا چۈشۈپ كەتتى. ئاسمانغا بېشى تاقاشقان تېرەكداۋاننىڭ ئاق چوققىسى ئارقىسىدىكى قۇياش نۇرى بىلەن ئوينىشىپ كۈلەتتى. ئۇ گويا بۇغراخانغا قاراپ دىمىقىدا كۈلۈپ: "قېنى بۇغرا، باتۇر بولساڭ ئاۋۋال مەن بىلەن ئېلىشىپ باققىنا؟ ئاندىن ياغى بېشىدا قىلىچ ئوينىتالايسەن!" دېگەندەك بولاتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە چېرىكلەر قارا ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئاران ئاچتى. قارىسا قارا ئۆيلەرنىڭ ئېتەكلىرىنى بىر گەزدىن ئارتۇق قېلىن قار بېسىپ كېتىپتۇ. بۇغراخان قوپۇپ كىيىملىرىنى كىيىپ بولغانىدى. ئەتراپنى تىترەتكەن قارسىلدىغان دەھشەتلىك بىر ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ قارا ئۆيدىن چىقىپ قارىسا، قارشىسىدىكى تېرەكداۋاننىڭ تۆۋەن سوزۇلغان "قولى"دىن تاغنى گۈلدۈرلىتىپ ئاۋاز چىقماقتا. ئېتىلىپ چىققان قار تۇتەكلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈل-

مەكتە. قارسىلداپ-دۇپۇلدىگەن تاشلار ئاۋازى بارغانچە كۈچەي-
مەكتە. ئادەملەر قارا ئۆيلەردىن ھودۇقۇپ چىقىپ تاغ ھەيۋىتىگە
قارىماقتا. ئاتلار چۆچۈمەكتە. "قار كۆچتى" دېدى قوچقار بۇغ-
راخانغا. ئۇلار "كۆچ" دەھشىتىگە خېلى قاراپ تۇردى. ئاۋاز،
تۇتەكلەر ئازراق بېسىلغاندىن كېيىن ئەلى ئايغۇچى: "قار يولىمىزنى
توسۇۋالدى. يول باشلىغۇچىلار يول ئاچقۇچە، بىزگە كۈتۈشكە
توغرا كېلىدۇ" دېدى. قارا ئۆيلەر ئالدىدىن تۈتۈنلەر كۆتۈرۈلدى.
ئەگەر چېرىكلەر تۆۋەندىن ئوتۇن ئالمىغانلىرىدا، چاي ئىچىشكىمۇ
بولمايتتى. بىراق، قانچە ئوت قالىغان بىلەنمۇ قاينىغان سۇدا قول
كۆيمەي، يېلىمان پېتى تۇراتتى. ئاخىر ئۇلار يېلىمان سۇ بىلەن
ناشتا قىلىشتى. ناشتىدىن كېيىن قوشۇن ئاتلاندى.

ئۇلار ساينىڭ ئىچىگە چۈشۈپ قارىغۇدەك بولسا كۆچكەن قار
پۈتكۈل ساينى توسۇۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئېگىز قارلىق داۋان
كۆرۈندى. سول ياقتىكى تاغنىڭ كۆكسى قىپيالىڭاچ، يوغان-
يوغان تاشلار ئارىلىرىدا سۆزگەنلەر ۋە قۇرۇق ئوتلار كۆرۈنۈپ
تۇراتتى. بىر توپ يەرلىك چارۋىچى كىشىلەر پىيما كيگەن پۇتلىرى
بىلەن دەسسەپ، قوتازلارنى يېتىلەپ دەسسىتىپ كۆچكەن قاردىن
يول ئاچماقتا. بىر ھازادىن كېيىن قارنىڭ بېلىدە چوڭقۇر، ئۇزۇن
خەندەك پەيدا بولدى. مالچىلار قوتازلارنى يېتىلىۋالدى-دە،
كەينىگە مېڭىۋېرىپ "خەندەك"نىڭ تېگىنى چىڭىتىپ، ئاندىن
چېرىكلەرنىڭ مېڭىشلىرىغا رۇخسەت قىلدى. يولنىڭ ئاستى خېلى
چىڭىپتۇ. خەتەر بولماي ئالدىنقى قىسىم ئۆتۈپ كەتتى. يول
بارغانچە چىڭىدى.

بۇغراخان "كۆچ"دىن ئۆتۈپ بىرپەس يۈرگەندىن كېيىن،

باشقىلارنىڭ ئاتتىن چۈشكىنىگە قاراپ ئاتتىن چۈشتى. قوچقار: "بۇ يەردىن پىيادە مېڭىپ داۋانغا كۆتۈرۈلىمىز" دەپ قولى بىلەن داۋاننى كۆرسەتتى. تېرەكداۋاننىڭ باغرىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تارتىلغان ئۇزۇن ئاق يولدا كېتىپ بارغان كىشىلەر، ئۇزۇن ئاغامچا قىمىرلىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇندىن-ئۇندىن بىر-بىرىنىڭ بەللىرىدىن ئارغامچا بىلەن چېتىۋالغان چېرىكلەر ئاتلىرىنى يېتىلەپ، ئاستا قەدەم ئېلىپ تاغنى بېغىرلاپ قاتار يۇقىرى ئۆرلىمەكتە...

— بىزگىمۇ شۇنداق مېڭىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ، — دېدى قوچقار، — ئاتقا مىنىپ يۈرۈش خەتەرلىك، ئاتلار ماڭالمايدۇ، يەنە ئات تېيىلىپ كېتىشى مۇمكىن.

— كۆپچىلىك قانداق قىلسا، بىزمۇ شۇنداق قىلىمىز، — دېدى بۇغراخان، — قېنى ئارغامچا، بەللىرىمىزنى چاتايلۇق.

ئەركىن قارۇغچىلاردىن تاللانغان كەڭ گەۋدىلىك سەككىز يىگىتنى باشلاپ كېلىپ خاننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چاتتى. قوچقار خاننىڭ ئارقىسىغا چېتىلدى. بۇ ئوننىڭ ئالدىغا بىر ئون، ئارقىسىغا يەنە بىر ئون چېتىلدى. ئاتلىرىنى باشقىلار يېتىلىدى. ئۇلار داۋاننىڭ پەللىسىگە قاراپ قەدەم قويدى...

ئەنە، ئۇلار تاغنىڭ يوتىسىنى بويلاپ يۇقىرى سوزۇلغان قارلىق بالغۇز ئاياغ چىغىر يولدا ئۆرلىمەكتە. يول يۇقىرىلىغانسېرى تىكلەنمەكتە. قەدەم ئېلىش قىيىنلاشماقتا، دەم سىقىلماقتا. ھەر ئون-يىگىرمە غۇلاچ ماڭغاندىن كېيىن توختاپ ھاردۇق ئېلىپ، يەنە مېڭىشماقتا. سول ياق تىك تاغ. ئوڭ ياق تىك سىرت. قارىسا باش قايىدۇ. ئالدىدا پارقىراپ تۇرغان تايغاق مۇز داۋاندىن چېرىكلەر ئاشماقتا. ئۇلارنىڭ قىينىلىپ ئۆتۈشىگە قاراپ بۇغراخاننىڭ

تېنى جۇغۇلداندى. ئۆزلىرى ئۆتۈشكە باشلىدى. سىرت تايغاق مۇز ئۈستىدە، مۇزلىغان ئاياغ بىلەن تايغاق مۇزغا ئاياغنى بېسىپ يىقىلماي يۈرۈپ ئۆتۈپ كېتىشنى ئاسان دەمسىز. ئەگەر سىز ئۇ يەردىن ئۆتۈپ باققىنىڭىزدا، ئۇنىڭ تەسلىكىنى ئوبدان بىلگەن بولاتتىڭىز. بۇغراخان بەك تەسلىكتە، ئىشقىلىپ ئامان ئۆتتى. ئۇنىڭغا ھېچكىم ياردەم قىلمىدى. باشقىلارنىڭ ياردەم قىلىشقا نەدە ھالى بولسۇن، تۇيۇقسىزلا بەلدىكى ئارغامچىلار ئارقىسىغا تارتىلدى. ئەركىنىنىڭ "يېتىڭلار!" دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ھەممىسى دەرھال پوك چۈشتى. بۇغراخان توپىنىڭ ئىككى ئۇنى ئۆتۈپ بولۇپ، ئۈچىنچى ئۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە بىرسى مۇزدىن تېيىلىپ تۆۋەنگە دومىلاپ كەتكەنىكەن. ئۇ بىرسىپ بېلىدىكى ئارغامچىدا ساڭگىلاپ قالدى. ئالدىدىكىلەر ئاستا قوپۇپ ئۆمىلەپ-كۆچەپ ئالدىغا ماڭدى. مۇز ئۈستىدىكى تۆت-بەش كىشى چىشلىرىنى قاتتىق چىشلەپ بېسىپ، تىترەپ تۇرغان پۇتلىرىنى ئاۋايلاپ يۆتكەپ ئىلگىرىلىدى. ئېسىلىپ قالغان ئادەم سۆرەپ چىقىرىلدى.

"ئۇھ!" دېيىشتى ئۇلار ئارقىلىرىغا قاراپ ۋە تۇرغان ئورۇنلىرىدا بىرپەس دەم ئېلىپ يەنە ئىلگىرىلىدى.

ئەمدى تاغ باغرى تۈگىدى. قورام تاشلىق تىك تاغ تۆۋىنىدىكى يالغۇز ئاياغ يولدىن ئۆرلەشكە توغرا كەلدى. سولدا تىك تاغ، ئوڭدا تۈپسىز تىك ھاڭ، ھاڭغا قارىسا باش قېيىپ، كۆڭۈل ئېلىشىدۇ، ھاڭنىڭ قاپقاراڭغۇ تۆۋىنىدە گايىدا يىلاندەك تولغىنىپ ئېقىۋاتقان سۇ پارقىراپ كۆرۈنۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا كۆڭۈل قويۇپ قاراشقا كىمنىڭمۇ چولىسى بولسۇن؟ ھەركىم ئۆز ھالى بىلەن. يول شۇنچىلىك تاركى، ئۆزەڭنى توغرىلاپ، پۇتلىرىڭنى تۈز بېسىشلىق

كېرەك. ئەگەر سول تەرەپىڭنىڭ بىرەر جايى تاغقا سوقۇلۇپ
ئىغا ئىلىدىڭمۇ، ھاڭغا چۈشۈپ كەتتىڭ دېگەن شۇ. يول قىيىن، ئۇنىڭ
ئۈستىگە دەم ئېلىش تېخىمۇ قىيىنلىشىپ كەتتى. گايىلارنىڭ
چىرايلىرى سارغىيىپ ماڭالماي قالدى. بۇنداقلارنى ھالى تۈزۈك-
رەكلەر يۈدۈپ مېڭىشقا توغرا كەلدى. ئەنە، بۇغراخانىمۇ باشقى-
لارنىڭ توسقىنىغا قارىماي بىر چېرىكنى يۈدۈۋاپتۇ. ئۇ ئاياغلىرىنى
قىينىلىپ ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، مەزمۇت ئىلگىرىلىمەكتە. بۇنى كۆرۈپ
ھالسىزلانغانلارنى يۈدۈپ ماڭغۇچىلار كۆپەيدى. بەزىلەرنىڭ
چىرايلىرى قارىداپ كەتكەنلىكىگە قاراپلا قانچىلىك قىينىلىۋاتقان-
لىقىنى بىلگىلى بولاتتى. لېكىن، شۇنداقلاردىمۇ بەزىلىرى يىقىلىپ
قالغانلارنى يۈدۈپ ماڭماقتا. ئەنە بىرسى كېلىپ بۇغراخاننىڭ
ئۈشىنىسىدىكى ئادەمنى ئېلىپ يۈدۈپ ماڭدى. ئاشۇنداق جاپالىقتا
ئۆزى ئاران كېتىپ بارغىنىغا قارىماي، ھالسىزلارنى يۈدۈپ ماڭغان
ئادەمنى "راست ئوغۇل بالا" دېسە بولىدۇ.

ئۇلار بىر "سەكرەتمە داۋان"غا كېلىپ قالدى. داۋان ئېگىز
ئەمەس، بىر غۇلاچچە كېلەتتى. لېكىن ئۇ تىك قورام تاشلىق،
تاشلارنى ئويۇپ تارغىنا پەلەمپەيلەر ياسالغان. ئادەملەر يۇقىرىدىن
تارتىپ، تۆۋەندىن يۆلەپ، تىترەپ دەسسەپ ئاران بالالىقتا
چىقاتتى. ئات-خېچىرغا تېخىمۇ قىيىن چۈشەتتى. بۇغراخانلارنىڭ
ئالدىدا چېرىكلەر ئاتلارنى سەكرەتمە داۋاندىن چىقىرىۋاتاتتى.
ئاتلىرىنى يۇقىرىدىن چۇلۇۋۇرىدىن تارتىپ، تۆۋەندىن قامچا بىلەن
ئۇرۇۋاتاتتى، ئات بىر "پەلەمپەي"گە ئالدى ئاياغلىرىنى قويۇپ،
بەك تەسلىكتە ئارقا ئاياغلىرىنى ئالاتتى. ئەنە، ئۇ تۆت ئايىغى
بىلەن ئۇتتۇرا بەلدىكى كىچىككىنە تاش پەلەمپەيگە دەسسەپ

تىترەپ تۇرماقتا. مۇشۇ تۇرقىدا ئۇ خۇددى "پەشتاق"قا چىققان ئويۇنچى تېكىگە ئوخشايتتى. ئات بەك تەسلىكتە ئالدى ئاياغلىرىنى يۇقىرىقى پەلەمپەيگە قويدى. بىر ئارقا ئايغىنى ئالغاندا تېيىلىپ كەتتى-دە، ئوڭ ياقىقا غۇلىدى... ئەنە ئۇ بارغانچە تېز سۈرئەت بىلەن دومىلاپ تۆۋەنلەپ ئاخىرى كۆرۈنمەي كەتتى. بىرھازادىن كېيىن، تاغلاردىن "پولدۇڭ" قىلغان چوڭ ئاۋازنىڭ ساداسى كۆتۈرۈلدى.

بۇغراخاننىڭ ئۈچ ئونلۇق چېرىكلىرى سەكرەتمە داۋاندىن ئامان ئۆتۈپ كەتتى. بىرەر چاقىرىمدىن كېيىن داۋان تۇزلۇككە قاراپ كۆتۈرۈلدى. ئۆڭكۈر ئوڭ ياقتا، يىراقتىراق قالدى. سول ياقتىكى تاغمۇ خېلى چېكىنگەن. كىشىلەر خەتەردىن ئۆتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ خېلى خاتىرجەم ماڭدى. لېكىن، ئويلىمىغان خەتەر يەنە بار ئىكەن. بۇغراخاننىڭ ئالدىدىكى چېرىكلەردىن بىرى سول ياققا — قار ئۈستىگە يىقىلغاندەك قىلدى-دە، يوقىلىپ كەتتى. بىر چېرىكنىڭ بېلىگە بىر ئۇچى باغلانغان ئاغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى قارنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ، ئادەم يوق، "ۋاي تارت دېسە-تارت" دەپ ئاخىرى چېرىكنى قار تېگىدىن تارتىپ چىقاردى. ئۇ تىنالماي ئاران قاپتۇ. كېيىن قارىسا، ئۇ جاي قار بىلەن قاپلانغان بىر چوڭقۇر ئورەك ئىكەن...

ئۇلار بىر پارچە تۇزلۇكتىن ئۆرلەپ داۋاننىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقتى. پەللىنىڭ ئۈچىدا كىگىزچىلىك بىر پارچە تۇز يەر بار ئىكەن. بۇ يەردىن پەسكە قارىغاندا، پۈتكۈل دۇنيا ئاياغ تېگىدە تۇرغاندەك. يۇقىرى قارىغاندا باش ئاسمانغا تاقاشقاندەك قىلىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، قايرىلغان قۇياش يۇزلىگەن تاغ چوققىلىرىنى پارقىراتاتتى. يوغان-

يوغان پاختىغا ئوخشاش بۇلۇتلار ۋە يېرىم قارا بۇلۇتلار تاغ چوققىلىرىنى چۆگىلەپ تاغ قولتۇقلىرىدا ئەگىپ يۈرەتتى.

— ياللا، كارامەت يەر ئىكەنغۇ بۇ؟ — دېدى قوچقار، — دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېسە بولغۇدەك.

— ئاسماننىڭ پەشتىقى دېسەكمۇ بولىدۇ، — دېدى ئەركىن چېكى يوق پەس تاغلارغا قاراپ، — بىزنىڭ قەشقەرلەر نەدە قالدىكىن - تاڭ!

— ھەي، قاراڭلار، — دېدى بۇغراخان يىراقتىكى بۇ يەردىنمۇ ئېگىز قارلىق تاغنى كۆرسىتىپ، — ئۇ قانداق تاغدۇ؟ تېخىمۇ ھەيۋەت كۆرۈنىدىغۇ!

— ئۇنى "ئالاي تېغى" دەيدۇ، — جاۋاب بەردى قوچقار، — ئۇ تاغدىنمۇ ئاشىمىز.

— تېخى كۆرىدىغىنىڭ ئالدىدىكىدا دېگىنە؟ — كۈلۈپ دېدى ئەركىن.

— ئېگىزلىكى ئېگىز، بىراق بۇنداق قىيىن ئەمەس. تاغ باغرىدىن ئەگىپ چىقىمىز.

— قوچقار، سىز مۇشۇ داۋانلاردىن نەچچە قېتىم ئاشتىڭىز؟ — سورىدى بۇغراخان.

— ئۈچ قېتىم. بىرىنچى بولۇپ سامانىلار چېرىكلىرى بىلەن چېگرىدىن ئۆتكەندە، تۇتۇلۇپ قالغاندا بىر قېتىم، سەمەرقەنت - بۇخاراغا بېرىپ قايتىشتا ئىككى قېتىم.

— قىلىچ بىلەن نەمەنگانغا غۇلامخان بىلەن توختام تۈزۈشكىلى بارغاندىچۇ؟

— ئۇ قېتىم يەتتەسۇ - ئارغۇ بىلەن بېرىپ قايتتۇق.

— مۇشۇ داۋانلاردىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىڭىز نۇھ پەيغەم-

بەردىڭمۇ يامان ئىكەنسىز، جۇمۇ؟ — دېدى ئەركىن ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ.

— نۇھ پەيغەمبەر توپان بالاسى كەلگەندە كېمىدە ئولتۇرغانىكەن، مۇشۇ داۋانلاردىن ئېشىپ باقسۇن قېنى!

— توغرا — دېدى بۇغراخان چاقچاق قىلىپ، — نۇھ پەيغەمبەر ئەگەر سىزنىڭ بۇ ئىككى چوڭ داۋاندىن ئۈچ قېتىم ئۆتكىنىڭىزنى بىلگەندە، سىزگە قايىل بولغان بولاتتى.

ئۇلار كۈلۈشتى.

— ئەمدى ماڭايلۇق، — دېدى قوچقار سول ياقتا ئەگىپ كېلىۋاتقان ناھايىتى چوڭ بىر پارچە قارا بۇلۇتنى كۆرسىتىپ، — بوران چىقىشى مۇمكىن.

ئۇلار ئاتلىنىپ تەۋرەندى. ئەمدى يول قىيىن ئەمەس ئىدى، كەڭرەك يوتىلارنى ئايلىنىپ بىر تەكچىدە توختىدى. بۇغراخان تەۋەنگە قاراپ ئۇچقاندەك چۈشۈپ كېتىپ بارغان ئادەم ۋە ئاتلارنى كۆرۈپ:

— كۆردىڭلارمۇ، ئۇلار ئەجەب چاپسان ئۇچىدىغۇ؟ — دېدى.

— شۇنداق، بىزمۇ ئۇچىمىز، — جاۋاب بەردى قوچقار، — بۇندىن كېيىنكى يولىمىز تۈز، لېكىن بەك تىك ۋە خەتەرلىك بولىدۇ. ئارىلىقتا تەكچىلەر بولىدۇ. بىر تەكچىدىن بىر تەكچىگە سىيرىلىپ چۈشىمىز، قارنىڭ تەگتى تىكىز ئوتلاق، تاش يوق.

بۇغراخانلار بەللىرىنى چىڭ باغلاپ تەكچىدىن چۈشۈشكە تەييارلىق قىلدى. ئالدىدىكى ئۈچ ئونلۇق چېرىك ئۈچ-ئۈچتىن قوللىرىنى گىرەلەشتۈرۈپ ئولتۇرۇپ قار ئۈستىدە تىككىسىگە سىيرىلىپ ئۇچقاندەك چۈشۈپ كەتتى. ئۇندىن كېيىن بۇغراخان بىر يېنىدا قوچقار، بىر

يېنىدا قارىغۇچى سادىق غۇلام قوللىرىنى كېرەلىگەنچە تەكچىنىڭ قىرغىقىدا ئولتۇردى-دە، تۆۋەنگە سىيرىلدى. ئۇلار تۆۋەنلىگەنچە چاپانلىشىپ، يەردىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇچقاندەك سىيرىلدى. ئاۋۋال ئەنسىرەش ھېس قىلىشتى، كېيىن كۆنۈپ قالدى، ئاندىن كېيىن ھۇزۇرلاندى. بىر ھازادىن كېيىن تۆۋەن تەكچىگە چۈشۈپ ئاستىلاپ توختىدى. بۇغراخان ئېسىنى ئېلىپ ئارقىغا قارىغانىدى، بىر توپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئات-خېچىرلارمۇ زوڭ ئولتۇرۇپ خۇددى ئادەم-دەك سىيرىلىپ چۈشۈۋېتىپتۇ. بۇ كۆڭۈللۈك مەنزىرىگە قاراپ كۈلدى بۇغراخان.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىرقانچە تەكچىدىن تەكچىگە سىيرىلىپ چۈشۈپ، ناماز شام بولغاندا، تاشلىق سۇ ئېقىۋاتقان بىر سايغا چۈشتى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ سايىنى بويلاپ تۆۋەنلىدى. ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى تاشلىق ساي ئىچىدە قايتا-قايتا سۇدىن كېچىپ مېڭىش ئاتلارغا ئاسان چۈشمىدى. لېكىن، بۇ يۇرۇش تېرەكداۋانغا چىقىشتىن يۈز ھەسسە ئاسان بولدى. يۈرەكلەرنىڭ سىقىلىشى ئازىيىپ، ئەركىن دەم ئېلىش باشلاندى... خۇپتەندىن ئۆتكەندە، ئۇلار ئەمدى تاغ باغرىدىن چىققانىدى، داۋاندىن چۈشۈپلا ئىلگىرىلەپ كەتكەن ئەلى ئايغۇچى ئالدىدىن كېلىپ بۇغراخانغا مەلۇمات بەردى:

— ئالدىمىزدىكى تۈزلەڭلىك "تاغ ئارىسى" دەپ ئاتىلىدىغان جاي. تۈنۈگۈن باشلامچى قوشۇن كېلىپ، ياغىنىڭ بەش مىڭدەك چېرىكىنى يوقىتىپتۇ.

بۇغراخان ئاي يورۇقىدا كۆرۈلۈپ تۇرغان تاش ۋە ياغاچ ئۆيلەر ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ئەتراپقا قارىدى، ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان بۇ تۈزلەڭلىك چېرىكلەر بىلەن تولغان. ھەممە

ياقتا قىقاس ـ سۈرەن. قارا ئۆيلەر ئالدىدىن ئوت يورۇقىدا تۇتۇنـلەر كۆتۈرۈلمەكتە. ئۇ بىرىپ مەخسۇس تەييارلانغان بىر ئۆيگە چۈشتى.

بۇغراخان ئۆيگە كىرىپلا، ياغاچ كارىۋاتقا ئۆزىـنى تاشلـىدى ۋە قۇتلۇق سۇباشىدىن سورىدى:

ــ بۇ قانداق يەر ئىكەن؟

ــ بۇ ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى ئىكەن. چىرىكلىرىنىڭ بىر بۆلۈكى ئۆلـتۈرۈلـدى. كـۆپىرەكى ئەل بولـدى. مىڭبېشى، يەنە بىرنەچچە چېرىكباشى قولغا چۈشتى.

ــ ئەسىرلەر ئىچىدە تۈرك ئۇلۇسلاردىن بارمىكەن؟

ــ بار ئىكەن. ئەسىرلەرنىڭ ئەڭ كۆپـچىلىكى شۇلار. ئۇلار ئۆزۈشۈشنى ئانچە خالىمايدىكەن.

ــ ياخشى، ئازراق ئارام ئالايلۇق. تاماقـتىن كېيىن بىر باش قوشۇۋالارمىز.

قۇتـلۇق سـۇباشى "ئـەلەل" دەپ چىقىپ كەتتى. بۇغـراخان پۇت ـ قوللىرىنى ئۈزۈن سوزۇپ كۆزلىرىنى يۇمدى...

تاماقـتىن كېيىن قۇتـلۇق سـۇباشى، ئەلى ئايـغۇچى، كەۋدە قوشۇن تـۇمەنـباشى پاقـلانـبەگ، باشـلامچى قوشۇن تۇمەنـباشى مەھـمۇت قاداش، ئوڭ قانات قوشۇن تـۇمەنـباشى تۇلـپار، سول قانات قوشۇن تۇمەنـباشى توخـتى، يەتـكۈزۈش قوشۇن تۇمەنـباشى يولـداشـبەگـلەر كەلـدى. باش قوشۇش بولـدى. ئەركىن بىلەن سۇباشى قوچقارمۇ قاتناشتى.

ــ قېنى، سىلەردىن ئىشتەيلىك، ــ دېدى بۇغراخان قۇتـلۇق سۇباشىغا قاراپ.

ــ ياغى مىڭـباشىنىڭ ئېيتىشىچە، ئوشـتا ئوتـتۇز مىڭ چېرىكى

بار ئىكەن. ئۆزگەندە ئەللىك مىڭ، ئالدىنقى جەڭ مەيدانىغا قاراتقان يەتمىش مىڭ كىشىلىك قوشۇن بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىزنى ئاۋۋال ئوشتا، بولمىغاندا، ئۆزگەندە توسۇپ يوقىتىدىكەن. ئۇنىدىن نېرى قەيەردە، قانچىلىك چېرىكى بار، ئۇلارنىڭ مەقسىتى قانداق؟ ئۇنى ئېيتمايدۇ. بەلكى بىلمىسە كېرەك.

— يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىكەن؟

— ئەنجانلىق بىر يۈزباشى ئېيتىدۇ: ئۇرۇشقا تەييارلىق باشلانغاندىن بېرى ئېزىش-تالاش تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىپتۇ. بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى خەلق بىلىدىكەن. تۆت كۆزى بىلەن كۈتىدىكەن.

— ياغى قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىچۇ؟

— چېرىكلىرىدە ھەم چېرىكباشلىرىدا قورقۇش بار ئىكەن. كىشىلەر ئارىسىدا تارالغان ھەر خىل چۆچەكلەر ئۇلارنى بەك قورقۇتۇۋېتىپتۇ: "سۇتۇق بۇغراخان ھەيۋەت يوغان ئادەم ئىكەن. ئۇ بۇغرىغا ئوخشاش غارقىراپ بېسىپ كەلگەندە، دۇنيانى تىترىتىدىكەن. تاغ-دەرەخلەر باش ئېگىدىكەن. ئۇنىڭغا ھەرقانداق نەيزە-قىلىچ ئۆتمەيدىكەن. ئۇنىڭ ئوت چىقىپ تۇرىدىغان بىر گۇرزىسى بار ئىكەن، بىر ئۇرغاندا، بىر شەھەرنى پاچاقلاپ تاشلايدىكەن..." دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى، بۇغراخان باشقىلاردىنمۇ جىقراق تېلىقىپ كۈلدى.

— ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىنىڭ مۈڭگۈزىمۇ بىر ياقتا قاپتۇ دەڭە، — دېدى ئۇ كۈلۈپ، — ئاڭلىغانمۇسىلەر؟ يۇنانلىق ئىسكەندەر كۈنچىقىشقا يۈرۈش قىلغاندا، "ئىسكەندەر پادىشاھنىڭ ئىككى مۈڭگۈزى بار ئىمىش. ئۇ بۇقىدەك ھۆركىرەپ ماڭغاندا، مۈڭگۈزى بىلەن

ئالدىغا كەلگەننى بىتچىت قىلىۋېتەر ئىمىش، ئۇنىڭغا ساداق، قىلىچ ئۆتمەس ئىمىش..." دېگەن سۆزلەر تارقالغانىكەن. "زۇلقەرنەيىن" دېگەن ئەرەبچە سۆز "ئىككى مۈڭگۈزلۈك" دېگەن بولۇپ، ئاشۇ گەپتىن چىقىپتىكەن.

— يۈرۈشىمىزدە قانداق يېڭى ئويىڭىز بار، ئەلى ئايغۇچى؟

— ئۆزلىرىنىڭ قىزىلئۆيدىكى ئىپتىقانلىرىدەك ئۇرۇش قىلساق، — دېدى ئەلى خانغا جاۋاب بېرىپ، — ئۇلار بىزنى ئالاي تېغىنىڭ نېرىسىدا، ئوش شەھىرىنىڭ بېرىسىدە توسىدۇ. بىز، شەھەر تېشىدا ھەپتە-ئون كۈن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى شەھەردىن تارتىپ چىقىپ ئۇرۇپ يوقاتساق. بۇنىڭ بىلەن ئۆزگەندىن بىر بۆلۈك كۈچىنى تارتىپ كېلىمىز. ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي يولدا يوقىتىمىز. ئاندىن ئوشنى ئالىمىز، ئالىپ ئارسلاننىڭ ئۆزگەننى ئېلىشىغا ياردەم قىلىمىز.

— يېمەكلىك، يەملىك قانچىلىك بار، يولداش تۆمەنباشى؟ — سورىدى بۇغراخان يەتكۈزۈش قوشۇنباشىدىن.

— ئازلاپ قالدى، ھەيدىگەن قوي-كالىلار ئەتە يېتىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئوش شەھىرىگە كېچىكىپ كىرىدىغان بولساق يەتمەيدۇ.

— ئەھۋال ياخشى. بىز ئۈچۈن پايدىلىق. بىراق، قىيىن تەرەپلىرىنىمۇ يادىمىزدا تۇتايلۇق، — دېدى بۇغراخان، — قۇتلۇق سۇباشىنىڭ ۋە ئەلى ئايغۇچىنىڭ ئۇرۇش رېجىسىگە قوشۇلدۇق. ئوش شەھىرىنىڭ بېرىسىدە ئىككى ئۇرۇش قاتىرى قۇرايلۇق. ئالدىنقى قاتاردا مەھمۇت قاداشنىڭ باشلامچى قوشۇنى. تۇلپاربەگنىڭ ئوڭ قانات قوشۇنى جايلاشسۇن. ئىككىنچى قاتاردا پاقلانبەگنىڭ قوشۇنى ۋە سول قانات توختى تۆمەنباشىنىڭ قوشۇنى سەپ تارتسۇن.

باشقا قوشۇنلار ئارقىدا تەييار تۇرسۇن. ئۇشنى ئېلىپ ياغىنىڭ بىر پۈتىنى سۇندۇرۇش، ئۆزگەننى ئېلىپ ياغىنى پالەچ قىلىپ قويۇش — بۇ بىزنىڭ ياغى بىلەن بىرىنچى ئېلىشىشتىكى نىشانىمىز. ئۆزگەن مۇھىم ھالقا. بۇ ھالقىنى ئۈزسەك، ياغىنىڭ چەمبىرىكى ئۈزۈلىدۇ. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن غەزنە ئەمىرى سىبۇق تېكىن بەشىنچى ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەن ئېلىنىشى بىلەنلا قوزغالماقچى. دېمەك، ئالدىدىن چەمبىرەكنى ئۈزۈش، ئارقىدىن خەنجەر ئۇرۇش بىلەن رەجىمىز ئىشقا ئاشىدۇ. بەشىنچى ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەننى ئالىپ ئارسلان چوقۇم ئالىدۇ. شۇ كۈنى ئىككى ئەمىر قوزغىلىدۇ. بىز ئۇشنى ئېلىپ ئۆزگەنگە يېتىپ بارىمىز. كېيىنكى يۈرۈشىمىزنى شۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرىمىز، — بۇغراخان بىرئاز ئويلاپ ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بىز تۆت ئىشنى چىڭ تۇتايلۇق: بىرى، ياغى كۈچىنى پارچىلاپ يوقىتىش؛ بىرى خەلقنى خاپا قىلماسلىق، مال-پۇلغا تەگمەسلىك؛ يەنە بىرى، بىز ياقىقا ئۆتكەن يەرلىك چېرىكلەرنى قارشى ئېلىش، ئۇلاردىن جاي-جايىدا "قاداش قوشۇن" قۇرۇش. ئاندىن قالسا، يۇقىرى-تۆۋەن يەرلىك باشلىقلارنى ئۆز خەلقى سۆيگەن ئادەملەردىن قويۇش. ئېلىنغان جايلارنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇش. بۇ تۆت ئىش بەك مۇھىم. بۇنى چېرىكلەر، چېرىكباشلىرىغا ئوبدان چۈشەندۇرۇش كېرەك. كىمكى بۇ تۆت ئىشقا قايچى ئىش قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جازا بېرىش كېرەك... سۇباشى، سىز ئەتە يولغا چىقالامسىز؟

— چىقالايمەن.

— بىز ئۆگۈنلۈككە يولغا چىقايلۇق...

پاش قوشۇش تۈگەپ باشقىلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن بۇغراخان

قاتتىق ھارغىنلىق ھېس قىلدى-دە، ئۇخلاشقا ياتتى.

ئۆگۈنى ئەتىسىگەن بۇغراخان ئاتلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي ئالاي داۋان ئاستىغا يېتىپ باردى. تاغنى بويلاپ يىلان باغرى كۆتۈرۈلگەن كۆز يەتمەس تىك ئېگىز چىغىر يولدا چېرىكلەرنىڭ كايىلىرى ئات مىنىپ، كايىلىرى ئات يېتىلەپ چىقىپ كېتىپ باراتتى. بۇغراخان ئازراق قاراپ تۇردى-دە، ئۆزىنىڭ ئاق ئارغىمىقىنى چېپار ئايغىرغا ئالماشتۇرۇپ داۋانغا كۆتۈرۈلدى...

داۋاننىڭ ئۈستىگە چىققاندا كۈن چۈش بولغانىدى. بۇ جايدىن قارىغاندا باشقا تاغلارلا ئەمەس، تېرەكداۋانمۇ تۆۋەندە كۆرۈنەتتى.

دەم سىقىلىشمۇ ئېغىرراق بولدى. بىرەر ئاش پىشىم دەم ئېلىپ، تاماقلانغاندىن كېيىن يەنە ئاتلاندى. داۋاندىن چۈشۈش قىيىن ئەمەسكەن. ئۇلار ئاتتىن چۈشمەي تۆۋەنلىدى. پەس-پەس تاغلاردىن ئەگىپ ئۆتۈپ بىر تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلدى. بەش-ئون چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن ئۇلار تۆۋەنگە قاراپ سوزۇلغان ئۇچسىز، سىمدەك سوزۇلغان تۈپتۈز يول بىلەن تۆۋەنلەپ كەتتى.

بۇغراخان كەچقۇرۇنلۇقى كەڭ تۈزلەڭلىكتىكى بىر ئۆستەڭ بويىغا تىكىلگەن چۈشكۈنگە كېلىپ چۈشتى. پۈتكۈل دالىنى چېرىكلەر قاپلىغان. ئالدىدا — يىراقتا قۇتلۇق سۇباشىنىڭ باشلامچى قوشۇنى ئاران كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوڭ-سولدا، ئارقىدا ھەر خىل ھەرىكەتتىكى چېرىكلەر، بىر جۈپتىن كاللىپاي قىلىپ چېتىلغان ئاتلار، ئالدىدا تۈتۈنلەر كۆتۈرۈلۈۋاتقان ھېسابسىز قارا ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. ئۇپۇققا ئولتۇرغان قىزغۇچ قۇياش قاراخانىلىقلارنى كۈتۈپ قارشى ئالماقتا. ئۇ، گويا "ئەتە كۆرۈشكىچە خوش"

دەپ كۆز قىسىپ، كۈلۈمسىرەپ، قىزىل نۇرىنى چېچىپ ئۇپۇققا چۆكمەكتە...

بۇغراخان ئۇخلاش ئالدىدا ئادىتى بويىچە مەلۇمات ئاڭلىدى. قۇتلۇق سۇباشى بىلەن ئەلى ئايغۇچى ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى: ياغى ئۇش شەھىرىنىڭ ئەللىك چاقىرىمچە بېرىسىدە تەييارلىنىپتۇ. شەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچ قاتار تۇرۇپتۇ. بىر قاتاردا بىر تۈمەندىن، ھەممىسى ئۈچ تۈمەن چېرىكى بار ئىكەن. شەھەردە ئىككى تۈمەن چېرىكى بار دەيدۇ، بۇ ئېنىق ئەمەس. ئۇلار ھودۇقۇپ قاپتۇ ئىمىش، ئالدىراپ چېرىك تۇتۇۋېتىپتۇ، ئىچكىرىدىن كۈچ كەلتۈرۈشى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى باب

ھالقىنى ئۈزۈش

ئالپ ئارسلان قەشقەردىن چىقىپ يەتتەسۇ خانلىقىغا قاراپ يۈرۈپ تورۇقئاتتىن ئۆتۈپ، بىر ھەپتە دىگەندە ئاتبېشى شەھىرىگە يېتىپ باردى. بۇ يەردە يەتتەسۇ خانى ئارسلان ئىلىكخان ئەۋەتكەن ئوردۇ باش بىتىكچىسى بوز بالا قارشى ئالدى. ئالپ ئارسلان ئاتبېشىدا بىر كۈن دەم ئالدى. ئۇنىڭ ئاشقان داۋانلىرى ئاز بولمىسىمۇ، بۇغراخان ئاشقان داۋانلاردەك جاپالىق ئەمەس ئىدى. ئادەم سانىمۇ ئاز، بىر مىڭلىك قارۇغچى قوشۇن بىلەنلا چىقىقانىدى. ئۇنىڭ غەربكە يۈرۈشىدىكى تۈپ قوشۇنى چەبەر سۇباشىنىڭ قوشۇنى بولۇپ، ئۇلار بالاساغۇندا ئالپ ئارسلاننى كۈتەتتى.

ئالپ ئارسلان نارىن شەھىرىدىن ئۆتۈپ بىرنەچچە كۈن مېڭىپ بالاساغۇنغا بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئىسسىق كۆلگە يېتىپ باردى. كۆل بويىدىكى كەڭ ئوتلاقلىقتا بىرمۇنچە قاراتۆيىلەر كۆرۈلدى. چەبەر سۇباشى ئالپ ئارسلاننى مۇشۇ يەردە كۈتۈپ تۇراتتى. ئالپ ئارسلان ئاق قاراتۆي ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشكەندە، چەبەر سۇباشى قۇچاقلاپ كۆرۈشتى.

ئالپ ئارسلان كۆل بويىغا بېرىپ، پۇت-قوللىرىنى يۇدى، كېيىن نېرىراقتا قاراپ تۇرغان ئاياچ سۇباشىنىڭ يېنىغا بېرىپ تاش

ئۈستىدە كۆلگە قاراپ، ئۇلار يانلىرىنى كۆلىيىتىشقا قىلىپ ئولتۇرۇشتى.

— بەك گۈزەل جاي ئىكەن، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئەتراپقا نەزەر سېلىپ، — كۆل، تاغ، ئورمان، سۇ، ئوتلاق... نېمىدېگەن گۈزەل!

— شۇنداق، چىگىللەر بۇ جاينى "يەتتەسۇ ئېلىنىڭ تاجىسى" دەپ ئاتىشىدۇ، — دېدى چەبەر كۈلۈمسىرەپ.

دېمىسىمۇ بۇ جاي بەك گۈزەل ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا — ئۇزاق كۆل چېتىنىڭ نېرىسىدا سوزۇلۇپ ياتقان كەڭرى ئوتلاق، ئۇڭ تەرەپتە كۆلنى يېرىم ئاي شەكلىدە ئورىغان ياپيېشىل قىلىن قارىغايلىق تاغ، سول ياقتا — كۈنپېتىش تەرەپتە پەس-پەس تاغلار... ئالىپ ئارسلان كۆزىنى بىر ئايلاندۇرۇپ چىققاندىن كېيىن سۇغا قارىدى. كۆلنىڭ ئىچىدە، سول قول تەرەپتە سۈپسۈزۈك سۇ ئاستىدا قىزىل-ئالا بۇلۇتلار تېگىدە يېشىل ئاسمان پارچىلىرى كۆرۈندى. ئاندىن، ئۇ بېشىنى سولغا بۇراپ قارىغاندى، تاغلار ئۈستىدە، ئاسماندا ئاشۇ گۈزەل مەنزىرىنى كۆردى. گويا، قۇياش بۇلۇتلار بىلەن مۆكۈشمەك ئوينايتتى. ئۇ ئۆزى نۇر چېچىپ قىزارتقان بۇلۇتلار ئارقىسىغا مۆكەتتى، كېيىن يۈزىنى تۈگەل كۆرسىتىپ كۈلەتتى، يەنە بۇلۇت كەينىگە مۆكەتتى.

— قارالا، ھەم شوخ ۋە ئەركىلەتكۈچ كۆرۈنۈش. يېشىل ئاسمان تېگىدە قۇياش، بۇلۇتلار ئويناشماقتا، بىر-بىرىنى ئەركىلەتكەندەك قىلىدۇ، — دېدى ئالىپ ئارسلان تاغلار تۆپىسىدىكى ئاسماننى كۆرسىتىپ.

— ھە، بەك گۈزەل، بىرەر شېئىر يازسا، ياكى سۈرەت سىزسا

دېمەن. بىراق، مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. بەلكى سىز...

— مەن قوشۇغچىمۇ ئەمەس، سۈرەتچىمۇ ئەمەس، بولمىسا تازا يازغىم، سىزغىم بار. ئىلىك ئۇستاز بولسا ئاللىقاچان يازاتتى... ھە، تەييارلىقىڭىز پۈتكەندۇ؟

— پۈتتى. قوشۇننى چېگرىغىچە ئورۇنلاشتۇردۇق. ئالدى ئىرازدا، ئارقىسى تالاي، ئارغۇدا.

— ياغى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلىدىڭىزمۇ؟

— بىلدۇق. چېگرىدا ئۈچ-تۆت مىڭ چېرىكى بار ئىكەن، بۆلەرنى، ئۇرۇپ ئۆتۈشىمىزدە گەپ يوق. ئۆزگەنگە بارغۇچە بىزنى ئىككى جايدا توسماقچى ئىكەن. بىرى، چېگرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن مايىلى ساي دېگەن بىر تاغلىق يول بار. بۇ جايدا ئون مىڭدەك چېرىكى بار دەيدۇ. جاغداي ئۇلار ئۈچۈن پايدىلىق. بۇ يەردىن ئۆتۈش ئاسان بولمايدىغان ئوخشايدۇ. يەنە بىرى، ئۆزگەن بىلەن نەمەنگاننىڭ ئارىلىقىدا بىر تۆزلەڭلىك بار ئىكەن، بۇ يەردە يىگىرمە مىڭدەك چېرىكى بار ئىمىش. پەمىمىزچە، بىزنى مەشەدە توسۇپ، نەمەنگان-ئۆزگەن ئىككى تەرەپتىن قىسماقتا ئېلىپ "يوقاتماقچى" ئوخشايدۇ.

— شۇنداق دەڭ. دېمەك، ياغىنىڭ بىزگە قاراتقان قوشۇنى ئوتتۇز مىڭدىن ئوشۇق كىشى ئوخشايدۇ. يەنە نەمەنگاندىن چېرىك كەلتۈرۈپ، ئۆزگەندىن چېرىك كەلتۈرمىسە كېرەك. بۇنداق قىلىشتا، بەلكى سۇتۇق بۇغراخاننى توسۇش ئۈچۈن ئۆزگەندىن ئوشقا چېرىك يۆتكەشنى پەم قىلىشقا بولىدۇ. سۇتۇق بۇغراخانمۇ ياغىنى شۇنداق قىلىشقا قىستايدۇ. نەمەنگاندىن چېرىك يۆتكەشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ياغىنىڭ ئىككىنچى توسقىغا يېتىشتىن ئاۋال نەمەنگانغا بىر بۆلۈك

قوشۇن ئەۋەتەيلۇق. ئۇشنى ئېلىش، نەمەنگاننى توسۇش، ئۆزگەنگە ئىككى ياقتىن ھۇجۇم قىلىش — مۇشۇنداق بولغاندا، ياغىنىڭ توساق-لىرىنى بۆسۈپ، ئۆزگەننى ئالىمىز، بۇ "ھالقىنى بۇزۇش" رىجىمىز ئىشقا ئاشىدۇ.

— بەك ياخشى رىجە. مۇشۇنىداق بولغانىدا، مۇشۇ ئۈچ جايىدا ياغىنىڭ يەتمىش مىڭدەك چېرىكىنى يوقىتىمىز. مەرغىلان، پەرغانە ياقتىن كۈچ ئېلىپ كېلەلمەيدۇ. ياغىنىڭ ئىچى، ئارقىسى تىنچ ئەمەس.

— مۆلچەرىڭىز توغرا. بۇغراخاننىڭ تىلىكى بويىچە بەشىنچى ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى چوقۇم ئۆزگەننى ئېلىشىمىز كېرەك. بۇ ھالقا ئۈزۈلگەنىدىن كېيىن، ياغىنىڭ پۇتى تىترەيدۇ، ئارقىڭىز قانداق؟

— گەپ يوق. ئىلى بالى تەييار. ئېرتىش، ئېمىل، سايرامغىچە قاراقوچۇ خانلىقىنىڭ كۈچى مەزمۇت. ئۇ ياقلاردا ياغما ئۇلۇسى بوش كەلمەيدۇ. ئىلى بالى خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئالمالىدىن كېرەك بولسا، ئىككى ياكى ئۈچ تۇمەنلىك قوشۇننى بالاساغۇنغا يۆتكەپ كېلەلەيمىز.

— ھە، توغرا. ئۇيغۇر، قارلۇق، چىگىل، ياغما ئۇلۇسلىرى چىڭ ئۇيۇشتۇق. ئارقىمىزدا قاراقوچۇ، ماچىن بار. قېنى بىزگە كىم تەڭ كېلەركىن؟ بىراق ئۆزىمىزنى پىششىق چاغلاپ، ياغىنى خام چاغلاپ قويساق بولمايدۇ...

ئوڭ ياقتا قاتتىق مەرىگەن قوي-قوزىلارنىڭ ئاۋازى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ قويدى.

— مال پادىدىن ياندى، — دېدى چەبەر سۇباشى قويلارنى

كۆرسىتىپ، — بىرىنى كۆرەيلىكمۇ؟

— مەيلى، — دېدى ئالىپ ئارسلان. ئۇلار كۆلنى بويلاپ شۇ ياققا ماڭدى.

ئۇلار يېقىنلاشقانچە قۇشلارنىڭ ئاۋازى كۈچەيدى. بىرنەچچە يۈز ساغلىق بىرنەچچە چوڭ-كىچىك قارائۆيلەر تىكىلگەن ياققا قاراپ مەرىگەنچە ئالدىراپ كەلمەكتە ئىدى. ئاۋۇلنىڭ كەينىدىن بىرنەچچە يۈز قوزا ئاۋازىنىڭ بېرىچە ۋارقىراپ-مەرەپ ساغلىقلار ياققا يۈگۈرۈشمەكتە. ساغلىق قوزىلار ئارىلىشىپ كەتتى. ئەنە، بىرمۇنچە قوزىلار ئالدى ئاياغلىرىنى پۈكۈپ ئانىلىرىنىڭ يېلىنىگە ئۇسۇپ ئالدىراش ئەممەكتە. يەنە بىرمۇنچە قوزىلار مەرەپ يۈرۈپ، ئۇ ساغلىققا-بۇ ساغلىققا ئۇسۇمەكتە. ساغلىقلار ئەمگۈزمەي، گەندىن كېيىن، ئانىسىنى ئىزدەپ مەرەپ پىرقىرىماقتا. شۇنداق مالىماتاڭچىلىقتىن كېيىن قوي-قوزىلار ئاۋازى جىمىدى. ئانا-بالا تېپىشىپ ئەمگۈزمەكتە، ئەممەكتە ئىدى. كەچكى شەپەق نۇرىغا چۆمگەن ئوتلاق قويىنىدا ئاڭلانغان قوي-قوزىلارنىڭ بوم-زىل ئاۋازلىرى كىشىگە بىر خىل شېرىن ھېسسىيات بېغىشلايتتى.

— قاراڭ، نېمىدېگەن يېقىملىق ئاۋاز؟ ئانا-بالىلىق مۇھەببىتىدىن ئۇرغۇپ چىققان بۇ يېقىملىق تەبىئىي ئاۋازنى ھەرقانداق سازەندىنىڭ چىقىرالىشى تەس. ئاخىر ئانا-بالا تېپىشىپ جىم بولۇپ قېلىشتى. ئانا باغرىدىن ئېتىپ چىققان سۈتنى باشقىلاردىن قىزغىنىپ بالىسىغا ئەمگۈزدى. بالا ئانىسىغا ئۇسۇپ ئەركىلەپ چاڭقىشىنى قاندۇردى. بۇ ھاياتتىكى ئەڭ لەززەتلىك مېھرىبانلىق ۋە شېرىن مۇھەببەت بولسا كېرەك. شۇنداق، ئانا-بالا مۇھەببىتىدىن شېرىن مۇھەببەت بولماس دۇنيادا...

چەبەر سۇباشىنىڭ قارۇغچىسى كېلىپ تاماقىنا تەكلىپ قىلدى، ئۇلار ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ، ئاق قارا ئۆي تەرەپكە مېڭىشتى...

ئالىپ ئارسلان چەبەر سۇباشى بىلەن بىللە ئەتىسى كەچقۇرۇن بالاساغۇنغا يېتىپ كەلدى. شەھەر تېشىدا ئوردۇ ئاغىسى تادانبەگ بىرنەچچە مىڭ چېرىك ۋە بىر قىسىم ئەمەلدارلار بىلەن مېھمانىنى قارشى ئالدى.

ئالىپ ئارسلان ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئارسلان ئىلىكخان ئۇنى ئوردۇ ئىچىدىكى ئۆيىدە قوبۇل قىلدى. ئارسلان ئىلىكخان ئالىپ ئارسلان بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كونا دوستلار يېنىشلاپ بىر-بىرىدىن ھال سوراشتى. قوبۇلغا يەتتەسۇ ئىلىكانلىقىنىڭ چېرىك ئىشلار ئولچىسى ئامانقۇل، ئوردۇ ئاغىسى تادانبەگ، چەبەر سۇباشى. بوز بالا بىتىكچىلەر ۋە باشقا بىرنەچچە ئوردۇ ئەمەلدارلىرى قاتناشتى.

— ھارمىغايلا، يول ئۇزاق، — دېدى ئارسلان ئىلىك ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن.

— ھەشقاللا، ئىككى كۈندىن بېرى ھاردۇق ئالدۇق. ئۆزلىرى ئەدكۈ تۇرۇپلا، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئىلىكخانغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ.

— يامان ئەمەس، ئىشقىلىپ تىرىشىپ كېتىپ بارىمىز. ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ بۇ قېتىمقى چوڭ يۇرۇشكە ئازراق بولسىمۇ تىرەك بولالىساق بولغىنى.

— ئۆزىمىزنىڭ يار-يۆلەك بولۇشلىرى ئۇلۇغ يۇرۇشىمىز ئۈچۈن مەدەت. "ھە، دېسە، تۆگىگە مەدەت" ئەمەسمۇ؟

— ھە، سۇتۇق بۇغراخاندىن خەۋەر بارمۇ، قەيەرگە يېتىپ

باردىكىن؟

— بۇگۈنكى كۈنلەردە ئوشقا يېقىن كېلىپ قالغاندۇ. بەشىنچى ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۇ كىشىمۇ ئۆزگەنگە تەڭ يېتىپ كەلمەكچى.

— ئۆز ۋاقتىدا ئۆزگەننى ئېلىش كېرەك. بۇغراخان توغرا سۆزلۈك كىشى. ئۇ چوقۇم دېگىنىنى قىلىدۇ.

— ھە، چەبەربەگ، گەپ سىزدە، سىزنىڭ بىلىڭىز مەھكەم بولسا بولغىنى،— دېدى ئىلىكخان كۈلۈمسىرەپ چەبەر سۇباشىغا قاراپ.

— بوش كەلمەيمىز، بېلىمىز مەھكەم باغلانغان،— چەبەربەگ بېلىدىكى كۈمۈش گۈللەر ئورنىتىلغان كەڭ كەمەرنى كۆرسەتتى. خان ۋە باشقىلار كۈلۈشتى،— بەش تۈمەن چېرىك ياغى بوسۇغىسىغىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.— بەك ياخشى. سامانىلار دۆلىتى غۇلاش ھارپىسىغا كېلىپ قالدى. بىراق يەنە گەپ بىزدە.

— شۇنداق،— دېدى ئالىپ ئارسلان خانىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ،— سامانىلار دۆلىتى ئۆزلۈكىدىن غۇلىمايدۇ، ئۇنى غۇلىتىش كېرەك.

— شۇنداق، غۇلىتىش كېرەك. سامانىلار قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەسىدىكى قېرىنداش ئۇلۇسلارنىڭ ياغىسى. بىزنىڭ يەتتەسۇلۇقلارنىڭ بولسا تېخىمۇ ئۆچ ياغىسى. ئۇلار بىزنى تۇنجۇقتۇرماقچى، يەپ يوقاتماقچى بولدى. سامانىلارنىڭ چېرىكباشلىرى ناسىر ئىبىن ئەھمەت، ئىسمائىل سامانى، فايىقلار بىزنىڭ ئېلىمىزگە بىرنەچچە قېتىم باستۇرۇپ كەلگەن، بىراق، تىلەكلىرىگە يېتەلمىدى. ئۇلارنى ئۇرۇپ قايتۇرۇپ تۇردۇق. يەنە چوڭراق كۈچ بىلەن كېلىشكە جابدۇنماقتا. بۇ ياغىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىماساق، بىزنىڭ

ئېلىمىزگە ئامانلىق يوق. ئەمدى تازا ۋاقتى كەلدى. ئۇلۇغ بۇغراخان بىزگە باشچىلىق قىلىپ ئۇلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. بىز ياغىنى مىجىپ تاشلىماي قويمايمىز...

ئارسلان ئىلىكخاننىڭ ھاياجانلىق سۆزى ئولتۇرغانلارغا تەسىر قىلدى. ئۇلار ئىلىكخاننىڭ بۇ قاراشلىرىنى بىردەك قوللايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

ئارسلان ئىلىكخان كەچكى تاماقنى مېھمان ۋە دوستلىرى بىلەن بىللە يېدى. سۈت ھارىقى بىلەن ئالىپ ئارسلانغا ئاق يول ۋە ئۇتۇق تىلىدى.

ئالىپ ئارسلان بالاساغۇندىن چىقىپ، ئارغۇ تۈزلەڭلىكىنى بېسىپ ئۆتۈپ تالاس دەرياسى بويىدىكى تالاس شەھىرىگە كەلدى. بۇ جايدا ئۇ چەبەر سۇباشى، بوز يىگىت ئايغۇچى بىلەن بىللە يىغىن ئاچتى. يىغىنغا چەبەر قوشۇن تۈمەنباشىلىرى — مىرگەن، مەتقۇل، بوتىلاقلار قاتناشتى. بوز يىگىت ئايغۇچى چېرىكلەرنىڭ، ياغىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى.

— ياغى بىزنى "مايلى ساي" دېگەن يەردە توسماقچى، — دېدى بوز يىگىت ئايغۇچى بىر خەرىتىنى كۆرسىتىپ، — "مايلى ساي" مانا بۇ تاغنىڭ ئۇ ياقىدىكى بىر كىچىك شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭغا بېرىش ئۈچۈن ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى مانا بۇ مايلى "ساي"دىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، مۇشۇ ساينىڭ بېرىقى ئاغزىدا، مۇشۇ جايدا بىزنى توسماقچى.

— قانچىلىك كۈچى بار ئىكەن؟ — سورىدى ئالىپ ئارسلان.

— مۆلچەرلىشىمىزچە ئىككى تۈمەن.

— "مايلى ساي"نى تاشلاپ، تاغنى باشقا جايدىن ئاشقىلى

بولماسمۇ؟

— يېقىن ئارىدا ئاشۇ يوق. ئەگەر بىز تاغدىن ئاشقالىدىمۇ، بىزنىڭ ئارقىمىزدىن بېرىپ ئۇرىدۇ.

— سىزنىڭچە "مايلى ساي"دىن قانداق ئۆتۈشكە بولار؟

— چوڭ كۈچ بىلەن ئالدىدىن ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆتكىلى بولىدۇ. بىراق، چىقىم جىقراق بولىدۇ.

— مېنىڭچە كۈچىمىزنى ئۈچكە بۆلۈپ، ئالدىدىن ھەم ئىككى ياندىن ئۇرساق قانداق ئىكەن؟ — دېدى مىرگەن تۈمەنباشى.

— ئىككى يان تاغ ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئايغۇچى سوئال بىلەن.

— ئادەم تاغقا چىقالايدۇ، — دېدى مىرگەن تۈمەنباشى.

— بولىدىغان گەپ، — دېدى مەتقۇل تۈمەنباشى، — ئاۋۋال تاغقا چىقىپ ئالدىدىن ئۇرغاندا، يۇقىرىدىن ئىككى تەرەپلەپ ئۇرىمىز.

— ھە، ئۈچ تەرەپلەپ دېگىن، — قوشۇپ قويدى بوتىلاق تۈمەنباشى، — بىر بۆلۈك يىگىتلىرىمىزنى تاغ ئارىلاپ ياغىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتكۈزۈپ، ئارقىدىنمۇ ئۇرىمىز.

— ئۇنداق بولسا تۆت تەرەپلەپ دېگىنە، — دېدى چەبەر سۇباشى كۈلۈپ، — نېمىدېگەن چوڭ يۈرەكلىك. ياغىنىڭ كۆكرىكىگە، ئارقىسىغا ۋە بېشىغا ئۇرۇپ يوقىتىش — بۇ ياخشى رىجە. ئۇنداق قىلمىغاندا ياغىنىڭ توسقىنى بۆسۈپ تاغدىن ئۆتەلمەيسەن.

— قاراڭ، ئايغۇچى، — دېدى ئالىپ ئارسىلان ئۇنىڭغا قاراپ، — تۈمەنباشىلىرى بىزدىن جىقراق ئويلايدىكەن، مۇشۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ئۆزگەننى چوقۇم ئالىمىز. ئەگەر ئۇنداق قىلالمىساق، بۇغراخاننىڭ رىجىسى بۇزۇلىدۇ. بىز "مايلى ساي"دىن كېيىن يەنە توساقلارغا ئۇچرايمىز. "مايلى ساي"دىن ئۆتۈش ھەل قىلغۇچ جەڭ

بولغۇسى. مەن تۈمەنباشىلىرىنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلمەن. ئاۋۋال ئىككى يان تاغ ئۈستىگە چېرىك چىقىرىش، ئۇلارنىڭ بىر بۆلۈكىنى سايغا چۈشۈرۈپ ئارقىغا ئۆتكۈزۈش. ئاۋال ئالدىدىن ئۇرۇش، ئاندىن ئارقىدىن، ئۈستىدىن ئۇرۇش. ئالدىدىن ئۇرۇشقا ئالدىرىساق بولمايدۇ.

چەبەر سۇباشى ۋە تۈمەنباشىلىرى قوشۇلدى. ئايغۇچى زورمۇزور قوشۇلدى.

بۇغرا قوشۇن بىرنەچچە كۈن يول مېڭىپ، بۈگۈن چۈش بىلەن مايلى تېغىنىڭ ئالدىدىكى تۈزلەڭلىككە يېتىپ باردى. ئالىپ ئارسلان بىلەن چەبەر سۇباشىنىڭ چۈشكۈنى بېرىرەك تىكىلدى. "مايلى ساي" ئاغزىدا ياغىنىڭ چېرىكلىرى ئورۇنلاشقانىدى. مەتقۇل تۈمەنباشى ئالدىغا بېرىپ ياغىغا روبىرو سەپ تارتتى. بوز يىگىت ئايغۇچى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بۈگۈن يېرىم كۈن ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى بايقاش، سەپسېلىش بىلەن ئۆتتى. ئاخشىمى ئوڭ ياندىن مىرگەن تۈمەنباشى، سول ياندىن بوتىلاق تۈمەنباشى يولغا چىقتى. بۇلار ياغىغا بىلدۈرمەي چەتتىن ئايلىنىپ تاغقا چىقىپ، ئىككى ياقتىن ئىككى مىڭباشىنى ياغىي ئارقىسىغا چۈشۈرمەكچى بولدى. بۇ ئىش ئەتە چۈشكىچە تۈگىمەكچى. كۈن قايرىلغاندا، مەتقۇل تۈمەنباشى ياغىنى ئۇرۇپ ئالدىغا تارتماقچى، كېيىن ئۇرۇپ ياندۇرۇپ سايغا كىرگۈزمەكچى، شۇ ۋاقىتتا تۆت تەرەپتىن بىراقلا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

چېرىكلەرگە تىك تاغقا چىقىش ئاسان بولمىدى. ئەتىسى كۈن تېرەك بويى ئۆرلىگەندە چىقىپ بولدى. ئىككى تاغ چوققىسىدىن ئۇلار بىر-بىرى بىلەن خەۋەرلىشىش بەلگىلىرىنى بېرىشتى.

بىرپەس دەم ئالغاندىن كېيىن ئۇلار تۆۋەنلىدى. تاغنىڭ قاپتىلىغا چۈشكەندە، ئىككى مىڭباشى ياغى ئارقىسىغا تۆۋەنلىدى. باشقىلار ئۆز ئورۇنلىرىدا يوشۇرۇنۇپ كۈتتى. ياغىنىڭ ئارقىسىدىن بەلگە بېرىلگەندە، بۇلار تۆۋەنلەپ ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

بۈگۈن ئەتىگەندىلا ياغى تەرەپتە ئالدىراشلىق كۆرۈلدى.

— ئۇلار ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى، — دېدى ئايغۇچى مەتقۇل تۈمەنباشىغا، — چېرىكلەرگە تەييار تۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىلىڭ.

بۇيرۇق بېرىلدى. ئۇدۇل سەپتىكى ۋە ئوڭ-سول قاناتتىكى چېرىكلەر سەپنى چىڭىتىپ ئالدىدا پىيادە، ئارقىدا ئاتلىقلار تەق تۇرۇشتى.

چۈش بولمايلا ياغى باستۇرۇپ كەلدى، ئايغۇچى مەتقۇل تۈمەنباشىغا ياندۇرما ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. مەتقۇل "چۈش بولمىسىدى" دەپ ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلمىدى. ئايغۇچىنىڭ ئاچچىقى كەلدى. "ياغىنى تۈزلەڭدە يوقىتىمىز، بۇيرۇق قىلىڭ!" دەپ ۋارقىرىدى ئۇ مەتقۇلغا. "چەبەربەگ سايدا قاپقانغا سولاش، دېگەن ئەمەسمىدى، بىزنىڭكىلەر تېخى يېتىپ بارمىسىدى." دېدى مەتقۇل ئۇنىماي. ئايغۇچى ئات چاپتۇرۇپ بارغانچە، سەپ ئالدىدىكى ئەلەمچىنىڭ قولىدىن "چەبەر قوشۇن" ئەلەمىنى تارتىۋېلىپ ئىككى ياققا يەلپۈلدەتتى. بۇ "ھۇجۇم بۇيرۇقى" ئالامىتى ئىدى. مىڭباشىلار يىگىتلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئاۋال پىيادە نەيزىلىكلەر ياغى بىلەن توقۇنۇشتى...

چەبەربەگنىڭ چاپارمىنى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئايغۇچىغا "چېكىنىپ ياغىنى توسۇپ تۇرۇش" دېگەن بۇيرۇقنى يەتكۈزدى. مەتقۇل چېكىنىشكە بۇيرۇق بەرگىلى تۇرغاندا، ئايغۇچى ئۇنى

توسۇپ ھۇجۇمنى كۈچەيتىشكە بۇيرۇدى. ھۇجۇم كۈچەيتىلدى. بىراق، ئوڭ-سول قانات قوشۇن ئاۋالقى رىجە بويىچە ئورۇنلاشتۇ-رۇلغىنى ئۈچۈن، ئۈلگۈرەلمىدى، ئۇدۇل سەپ چىقىمغا ئۇچراپ كەتتى...

ئالىپ ئارسلاننىڭ چاپارمىنى كېلىپ ئايغۇچىغا: "تۇرۇپ تۇرۇپ چېكىنىپ، ياغىنى توسۇپ تۇرۇش" دېگەن بۇيرۇقنى يەتكۈزدى. ئايغۇچى تېخى بىرنېمە دېمىگەندى، مەتقۇل تۈمەنباشى ئەلەم بىلەن "تۇرۇپ تۇرۇپ چېكىنىش" بەلگىسىنى بەردى. مىڭباشىلار ئاۋايلاپ چېكىنىشكە باشلىدى. ياغى قۇتراپ باستۇرۇپ كەلدى. بىراق ئۇلار ئەمدى ئورنىدا چىڭ تۇرغان چەبەر قوشۇننىڭ زەربىسى بىلەن نۇرغۇن چىقىم بېرىپ توختاپ قالدى. بۇ ياقدىنمۇ چىقىم ئاز بولمىدى، سەپ ئالدىدا ئاتلىق باشلامچىلىق قىلىۋاتقان مەتقۇل تۈمەنباشىنىڭ كۆكرىكىگە ياغى ساداقى كېلىپ تەگدى-دە، ئۇ ئاتتىن يىقىلدى.

ئالىپ ئارسلان بىلەن چەبەر سۇباشى چوشكۇنلىرى ئالدىدا تۇرۇپ ياغى ئەھۋالىنى كۆزىتىۋاتاتتى. ئۇلار مەتقۇلنىڭ يىقىلغىنىنى كۆرۈپ غەزەپلەندى. ئۇلار كۈنگە قاراپ قويۇشاتتى. بىركەمدە ئالىپ ئارسلان كۈنگە قارىسا، كۈن ئېگىلىپتىكەن، ئۇ چەبەر سۇباشىغا قاراپ باش لىڭشىتتى. چەبەربەگ سەپكە قاراپ ئات سالدى. بېرىپ "چەبەر قوشۇن" ئەلەمنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاۋال ئىككى ياققا يەلپۈلدىتىپ، ئاندىن ئۇدۇل ئەگدى. "پۈتكۈل سەپ بويىچە ھۇجۇم" دېگەن بۇ بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇدۇل سەپ قايتۇرما ھۇجۇم باشلىۋەتتى. پىيادە، يەنە پىيادە-ئاتلىق چېرىكلەر بەسلىشىپ ئىلگىرىلىدى. ياغى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، بولالمىغاندىن

كېيىن ئۆرۈشۈپ تۇرۇپ چېكىنىدى. شۇنداق قىلىپ تاغقا يېقىن
بارغاندا، ساي ئىچىدىن بىرنەچچە مىڭ ياغى ئاتلىقلىرى قىلىچ-
لىرىنى ئويناتقىنىچە ھۇقۇيتىپ چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى. ئاتلىق-
لارنىڭ ئارىلاش جېڭى قىزىپ كەتتى. ئاندىن بۇيرۇق بويىچە "چەبەر
قوشۇن"نىڭ ئوڭ-سول قانات ئاتلىقلىرى "ئۇررا" دېگەن چۇقان
بىلەن جەڭگە ئېتىلدى. ياغى چېقىم تارتىپ ساراسىمدە قالدى.
ھۇجۇمغا چىدىيالماي، جەڭ مەيدانىدا سانسىز ئۆلۈكلىرىنى تاشلاپ
قاچتى. بۇغرا قوشۇنى قوغلاپ ئۇرماقتا. ياغى چېرىكلىرى ئەمدى
ساينىڭ ئىچىگە كىرگەنىدى، ئويلىمىغان يەردىن ساي ئىچكىرى-
سىدىن بۇغرا قوشۇنلىرى چىقىپ قالدى، ئارقىغا چېكىنىشكە
بولمايتتى. تاغقا يامىشىشتىن باشقا چارە يوق. ئۇلار ئۆلگەن-تىرىل-
گىنىگە قارىماي ئىككى ياقتىن تاغقا ياماشتى. خۇددا ئۇردى! تاغدىن
تاشلار دومىلاپ چۈشۈپ چېرىكلەرنى يىقىتىشقا باشلىدى. ئاندىن
"ئۇررا" دەپ ۋارقىرىشىپ ئىككى يان تاغدىن ھۇجۇم باشلاندى.
ئەمدى تۆۋەن چۈشمەي ئىلاجى يوق. بىراق، ئالدى-كەينىدە
بۇغرا قوشۇن قىستاپ كەلگەن. ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق كەلدى.
ئەنە ئۇلار قاپقانغا چۈشتى...

قوشۇن كېچىلەپ مېڭىپ ئەتىسى ئەتىگەندە "مايىلى ساي"
شەھىرىگە بارغاندا، شەھەر تېشىدا ئىككى رەت تىزىلغان بىرنەچچە
مىڭ كىشى ئۇلارنى قارشى ئالدى، ئۇلار نان، تۇخۇم، چاي بىلەن
قوشۇننى كۈتەتتى. قارا ساقال، قەددى-قامەتى كېلىشكەن بىرسى
قاتاردىن ئالدىغا چىقىپ "ئۇلۇغ بۇغراخان چېرىكلىرىگە سالام!"
دەپ توۋلىدى. باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ توۋلاشتى. قارشى ئالغۇ-
چىلار ئارىسىدىن مىڭلىق قوشۇنلار ئۆتتى. تۈمەن قوشۇن ئۆتتى.

ئاخىردا قارۇغچىلار قوشۇنى بىلەن ئالىپ ئارسلان، چەبەر سۇباشى كەلدى، ئۇلار قارشى ئالغۇچىلار قاتارىنىڭ بېشىدا توختاپ ئاتتىن چۈشتى. قارا ساقال كىشى يۈگۈرۈپ كېلىپ چەبەر سۇباشى بىلەن سەممىي كۆرۈشتى.

— ئامانمۇسىز، مەمەتالى؟ — دېدى چەبەر ئۇنىڭ قوللىرىنى سىقىپ ۋە ئالىپ ئارسلانغا تونۇشتۇردى، — ھېلىقى مەن ئېيتقان مەمەتالى لەشكەرباشى مۇشۇ كىشى شۇ، — ئاندىن ئۇ مەمەتالىغا قاراپ، — بۇ كىشى بىزنىڭ باشلامچىمىز، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ يېقىن دوستى ئالىپ ئارسلان دېگەن كىشى بولىدۇ، — دەپ تونۇشتۇردى.

مەمەتالى ئالىپ ئارسلان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامچىلىرى دومىلىدى... مېھمانلار ئاتلىنىپ، قارشى ئالغۇچىلار قاتىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ شەھەرگە ماڭدى. كۆپچىلىك "بۇغراخان لەشكەرلىرى ئامان بولغاي!" دەپ ئۇران توۋلاپ تۇردى...

بۈگۈن بىر كۈن چېرىكلەر دەم ئالدى. چېرىكباشىلىرى رەتكە سېلىش، ئېدىتلاش ئىشلىرىنى قىلدى.

كەچقۇرۇن چەبەر سۇباشى ۋە تۈمەنباشىلىرى ئارسلاننىڭ يېنىغا كېلىشتى. قوشۇن بىتىكچىسى قولداش مىرزا قاتناشتى. بوز يىگىت ئايغۇچىمۇ بار ئىدى.

— "مايلى ساي جېڭى" ئۇتۇق قازاندى. بىراق ئورۇنسىز چىقىم تارتىپ كەتتۇق، — دېدى چەبەر سۇباشى خاپىغان بولغان ھالدا، — باتۇر تۈمەنباشىمىز مەتقۇل شېھىت بولدى. بۇنىڭغا بوز يىگىت ئايغۇچى ئورۇنسىز سەۋەب بولدى. ئۇ ئاۋۋالقى قارارنى بۇزدى. بۇيرۇققا بويسۇنماي ئالدىراپ ھۇجۇم باشلاپ قويدى. بۇ

كەچۈرۈپ بولـمايدىـغان خـاتالىق...، — چەبەر جىـددىـيەت بىلەن سۆزلەپ، تىتـرەپ، ئاخىـرى سۆزىـنى داۋام قىلدۇرالـماي يىـغىنى سۈرتتى. باشقىلارمۇ مۆكۈلنىپ كۆزلىرىنى سۈرتتى.

— ئايغۇچى بەك ئۆز بېـشىمـچىـلىق قىلـدى، — دېـدى مىرگەن تۈمەنـباشى، — مەتـقۇل تۈمەنـباشى ئايغۇچىنىڭ بۇيرۇقىـغا قوشۇلـمىغانـدى، ئايـغۇچى ئـۆزى ئەلەمـنى ئېلـىپ ھۇجۇم بۇيـرۇقـنى قىلـدى...، — مىـرگەن تۈمەنـباشىـنىڭ ئاۋازى تىتـرەپ توخـتاپ قالدى.

— جەڭـدە ئادەم ئۆلـمەيـدۇ دېيىشـكە بولمايـدۇ. بىـراق، ئاز چىقىملىق جەڭ ئۇتۇقـلۇق جەڭ بولـىدۇ، — دېـدى بوتىلاق تۈمەنـباشى، — جىق چىرىكلىرىـمىز، بىر تۈمەنـباشىـمىز ئۆلۈپ كەتتى. ئەگەر يۇقۇرى باشـچىلارنىڭ قارارى بويىچە ئىش قىلساق، بۇ يوقىـتىشتىن ساقلىنىپ قالاتتۇق. بۇ چـوڭ ساۋاق. جەڭ قارارىنى بۇزۇپ ئېغىر خاتا قىلغان بوز يىگىت ئايغۇچىغا جازا بېرىش كېرەك.

— سىز نېمە دەيسىز، ئايغۇچى؟ — سورىدى ئالىپ ئارسلان.

— مەن خاتا قىلدىم. جازاغا تېگىشلىك. مەن...، — ئۇ بېشىـنى تۆۋەن سالدى.

— سىز قارار قىلىڭ سۇباشى، — ئالىپ ئارسلان چەبەرگە قارىدى.

— بوز يىگىت ساۋاقنى ئويلاشـسۇن. قوشۇن ئايغۇچىلىقـقا قوشۇن بىتىكچىسى قولداش مىرزا بەلگىلەنـسۇن. باش بىتىكـچىلىكـكە باشقا كىشىنى ئويلىششقا بولىدۇ.

— خوپ. چەبەر سۇباشىـنىڭ سۆزىگە قوشۇلدۇق، — دېدى ئالىپ ئارسلان، — بوز يىگـىت! خاتانى تونۇغان ياخـشى. بىراق ساۋاقـنى تونۇش ئاسان ئەمەس. ساۋاق بىزنى ئۆگىتىـدۇ، جەڭ بىزنى ئۆگەـ

تتدۇ، دوستلار بىزنى ئۆگىتىدۇ. ئوبدان ئويلاڭ: ئىللىدىمىزدا تېخى ئېغىر كۆرەشلەر تۇرۇپتۇ. خوش، سۇباشى، چېرىكلەر ئەھۋالى قانداق؟

— بىزدىن ئىككى مىڭدەك كىشى چىقىم بولدى. يارىدار ئاز ئەمەس. ياغىنىڭ بەش مىڭدىن ئارتۇقراق كىشىسى ئۆلگەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. يارىدارلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ. قولغا چۈشكەن ياغى چېرىكلىرى يۇقىرى-تۆۋەنلىرى ئايرىلىپ قاماقتا ئېلىنىدى. بىر تۈمەنباشى ئۆلگەن. قالغان بىر تۈمەنباشى سوراق قىلىنماقتا. ئۇ تېخى ھېچ نەرسە دېمىدى. ياغى چېرىكلىرى ئىچىدىكى يەرلىك ئۇلۇسلاردىن بولغان چېرىكلەر ئايرىلىپ، ئۇلارغا "ھازىرچە كۈتۈپ تۇرۇش، كېيىن ئۆيىگە قايتىدىغانلار قايتىدۇ، بىزگە چېرىك بولىدىغانلار چېرىك بولىدۇ" دەپ ئۇقتۇرۇلدى.

— ئۇلارنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەن؟

— قالغانلىرى ئالتە مىڭدىن ئارتۇقراق. مېنىڭچە چېرىك بولۇشنى خالايدىغانلار بىلەن بىر "قاداش قوشۇن" قۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەمەتالىنى مىڭباشى قىلساق.

چەبەر سۇباشى مەمەتالىنى تونۇشتۇردى. ئۇ كونا چېرىك بولۇپ، كونا چېرىكباشى بولغان دادىسىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ كېلەتتى. چېرىك ماھارىتىگە قاراپ ئاستا-ئاستا كۆتۈرۈلۈپ مىڭباشى بولغان. سامانىلار بۇنىڭدىن ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلانغان. ئۇنىڭ ئۆز ئۇلۇسى ئۈچۈن كۆرەش قىلىش، دادىسىنىڭ يولىغا ۋارىسلىق قىلىش نىيىتى ئۈستى. بولۇپمۇ، سامانىلارنىڭ زۇلمى كۈچەيگەنسېرى قارشىلىقى كۈچىيىۋەردى. ئۇ يۈزباشى ۋاقتىدا بىر ئىلاجى قىلىپ، يەتتەسۇغا بېرىپ چەبەربەگ بىلەن كۆرۈشۈپ،

ئۆزىنىڭ نىيىتىنى ئېيتقانىدى. چەبەر ئۇنىڭغا "ياخشى نىيەت، بىز قوللايمىز. ئالدىراپ ھەرىكەت قىلماڭ. ھوقۇق ئىگەللەڭ، دوستلارنى كۆپەيتىڭ" دېگەنىدى، ئىككى يىل ئىلگىرى ئۇنىڭ سامانىلارغا قارشى روھى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ تۇتۇپ كېتىلگەنىدى. چەبەر ئۆزىنىڭ پايلاقچىلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانىدى.

— ياخشى پىكىر، بەك ياخشى، — دېدى ئارسلان ئىلىك، چەبەر سۇباشىنىڭ ئىزاھاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — ئۇ ئادەم كەلگەنمۇ دەيمەن؟

— كەلگەن، كۈتۈپ ئولتۇرماقتا.

— كىرسۇن، سۆزلىشەيلۇك.

چەبەر سۇباشىنىڭ يىگىتى چىقىپ مەمەتالىنى باشلاپ كىردى.

— ئولتۇرۇڭ، — دېدى ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭ بىلەن سەمىمىي كۆرۈشكەندىن كېيىن، — چەبەر سۇباشى بىلەن كونا دوست ئىكەنسىز. بىزمۇ دوست بولايلۇق. ھەممىمىز ئەل دوستى بولايلۇق.

— شۇنداق، ئارسلانبەگ، مەن سىز دوستلىرىمنى تۆت كۆز بىلەن تاقەتسىزلىنىپ كۈتتۈم. ئەل دوستى بولماق بەك چوڭ ئىش.

— ئەل دوستى بولۇش ئۈچۈن ئەلگە جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەش كېرەك دوستۇم، — دېدى چەبەربەگ.

— ئەل ئۈچۈن جېنىم بىلەن تەييارمەن دوستۇم. قېنى مېنىڭ قولۇمغا قىلىچ بېرىڭ.

— بىز سامانىلار قوشۇنى ئىچىدىكى ئەل بولغان يەرلىك چېرىكلەردىن بىر مىڭلىق قوشۇن تۈزۈپ، ئۇنىڭغا "قاداش قوشۇن" دەپ نام بەرسەك دەيمىز، — دېدى ئالىپ ئارسلان، — بۇ قوشۇنغا سىز

مىڭباشى بولسىڭىز قانداق؟

— جېنىم بىلەن. ئەل ئىچىدىن يەنە چېرىك ئېلىشقا بولامدۇ؟

— بولىدۇ. بىراق ئۆز مەيلىچە كەلگەنلەردىن ئېلىشقا بولىدۇ.

خوپ، كېلىشتۇق. بىر-ئىككى كۈن چېرىكلەرنى رەتلەپ چىقىڭ. سىز بوتىلاق تۈمەنباشى بىلەن يولداش بولىسىز، — ئالىپ ئارسلان بوتىلاق تۈمەنباشىنى كۆرسەتتى. بوتىلاق مەمەتالىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى، مەمەتالى ئۇنىڭغا سەممىي قارىدى.

— بىز ئەتە ئۆزگەنگە قاراپ ئاتلىنايلۇق، — دېدى ئارسلان، — بوتىلاق تۈمەنباشى، سىز ئىككى كۈن تەييارلىنىپ، مەمەتالى مىڭباشىنى ئېلىپ نەمەنگانغا يۈرۈڭ. سىلەرنىڭ ئىشىڭلار نەمەنگان بىلەن ئۆزگەن يولىنى توسۇش. نەمەنگانغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېيىن بۇيرۇق بولىدۇ. چەبەربەگ، سۆزىڭىز بارمۇ؟

— يوق، قوشۇلىمەن.

— خوپ، ئەمدى دەم ئالايلۇق.

ئالىپ ئارسلان تاماقتىن كېيىن، ئۇزاق ئويلاپ ياتتى، كېيىن ئۇيقۇغا كەتتى.

* * *

سۇتۇق بۇغراخان قۇتلۇق سۇباشى بىلەن ئۇش يېنىدىكى جەڭنى ئارقىغا سوزۇپ ياتتى. "ياغىنى ئارتىپ چىقىرىپ ئۇرۇش" رىجىسى بويىچە ھەر كۈنى بىرەر قېتىم كىچىك جەڭ قىلىپ تۇردى. بىر ھەپتە دېگەندە ياغى ئۆزگەندىن ئۇشقا چېرىك يۆتكەپ كېلىۋاتقۇدەك دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدى. تۇلپار تۈمەنباشىنى "توسۇپ يوقىتىش" قا ئەۋەتتى. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياغىنىڭ ئەندىشىسى كۈچەيدى. ياغىنىڭ ئارقىسى كېسىلدى، ئىچى ئەنسىز... تۇلپار

تۈمەنباشى ئۇشقا ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتا ئۆزگەندىن كەلگەن ياغى چېرىكلىرىنى "تۇسۇپ يوقىتىش" جېڭىنى باشلىۋەتتى. قۇتلۇق سۇباشىمۇ ئۇشقا ھۇجۇم باشلىدى. خۇددى مۇشۇ كۈنلەردە ئالىپ ئارسلان، چەبەر سۇباشىمۇ شەرقتىن يېتىپ كېلىپ، مايلى سايىنى ئېلىپ، ئۆزگەنگە قاراپ يۈرگەنىدى. قۇتلۇق سۇباشى ياغىنىڭ ئاجىز كۈچىنى ئۇرۇپ، توختاۋسىز ئۇشقا يېتىپ كىردى. تۈلپار تۈمەنباشى "تۇسۇپ يوقىتىش" بىلەن ياغىنى بىتچىت قىلىۋەتتى. "مايلى ساي جېڭى"نىڭ ئۇتۇقى، ئۇشنىڭ ئېلىنىشى، يولدا تۇسۇپ يوقىتىش — ئۈچ سەپتە تەڭ ئۈچ ئۇتۇق قازىنىش ياغىغا قاتتىق زەربە بېرىپ چۆچۈتىۋەتتى. ئەمدى ئۆزگەننى ئېلىش ئۇنچە تەس ئەمەس ئىدى.

سۇتۇق بۇغراخان ئۇشتا قوشۇنىنىڭ ئارام ئېلىشىنى بۇيرۇدى، قۇتلۇق سۇباشى ۋە ئەلى ئايغۇچىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇشنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قوزغىلاڭچى تاغلىقلارنى ئاساس قىلىپ، ياغى قوشۇنى ئىچىدىكى يەرلىك چېرىكلەرنى قوشۇپ "قاداش قوشۇن" قۇردى. قوشۇن باشلىقلىقىغا تاغلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى دوسمەت دېگەن كىشىنى بەلگىلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئالدىراشلىق بىلەن رەتلەش، تولدۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى.

بۇغراخان شەھەرگە كىرمىدى. ئۇنىڭ چۈشكۈنى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش يېقىدىكى بىر يان بېغىر ئوتلاقتا تىكىلگەنىدى. بۇگۈن ئۇ خېلى ھاردۇق ئېلىپ قالدى بولغاي، ئەتىگەنرەك ئويغىنىپ، ئۆزىنى يېنىك سەزدى. ئۇ چۈشكۈن تاشقىرىسىدىكى پىچىرلاپ سۆزلىگەن ئاۋازلارنى ۋە ئاۋايلاپ باسقان شىپ-شىپ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ بىرپەس ياتتى. قوچقار پۈتىنىڭ ئۈچىدا

دەسسەپ كىرىپ بىرنىمە ئېلىپ چىقماقچى بولغاندا:

— هە، قوچقار، خېلى ۋاق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ؟ — دېدى بۇغراخان.

— ئېلەل، بىز ئويغىتىۋەتتۇقمۇ دەيمەن. يەنە ئازراق ئۇخلاپ ئالسلا.

— ئويقۇم قېنىپتۇ، قوپاي.

بۇغراخان ئورنىدىن قوزغالدى. هايال ئۆتمەي خادىم سادىق غۇلام كىرىپ كەلدى. بۇ كىيپى تاتلىق چاقچاق بالىنى كىشىلەر "سادىق غۇلام" دەپ ئاتىشاتتى. دېمىسمۇ ئۇ راستىنلا بۇغراخانغا سادىق ئىدى. بۇغراخان ئۇخلىغاندىن كېيىن ئۇخلايتتى، هەممىدىن بالدۇر قوپۇپ ئىشك ئالدىدىن كەتمەيتتى. هېرىپ يىقىلغۇدەك بولسىمۇ، قورسىقى ئېچىپ ئىچى تارتىشىپ كەتسىمۇ غىڭ قىلمايتتى. بۇغراخان "يېتىپ ئۇخلا... تاماق يەۋال" دېسىمۇ ئۇ: "ئويقۇم كەلمىدى، قورسىقىم ئاچمىدى" دەپلا جاۋاب بېرەتتى. بىرنەچچە قېتىم بۇغراخان ئۇنىڭغا بۇيرۇق قىلىپ تاماق يېگۈزگەن ۋە ئۇخلاتقانىدى.

— نېمانچە ئەتىگەن قوپۇپ كەتتىڭ؟ — دېدى بۇغراخان سادىقنىڭ كەيپىياتىغا سەپسېلىپ.

— ئانچە ئەتىگەنمۇ ئەمەس. قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتىمەن، — ئۇ بۇغراخاننىڭ ئۆتۈكلىرىنى ئەكىلىپ ئالدىغا قويدى.

— نېمە چۈش كۆردۈڭ؟

— چۈش،... ئانچە ياخشى چۈش ئەمەس.

— قېنى، ئېيتقىنا، ئاڭلاپ باقاي.

— ئانامنى كۆرگىلى بېرىپتىمەن. تېرەكدا ۋاندىن ئۆتەلمەي

يامشىپ يۇرسەم، ئاسماندىن قاناتلىق ئاقساقال ئادەم كېلىپ بېشىمنى سىلاپ قويغانىدى، تۇرۇپلا ماڭا ئىككى قانات چىقىپ قالدى. دوغداق قۇشتەك سەكرەپ-سەكرەپ قانىتىمنى قېقىپلا ئاسماننىڭ قەئرىگە كۆتۈرۈلۈپ تېرەكداۋاننىڭ ئۈستىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتىپ بارىمىشمەن، — سادىق بارغانچە زوق بىلەن قوللىرىنى ھەرىكەتكە سېلىپ سۆزلەيتتى. بۇغراخان كىيىملىرىنى كىيگەچ بۇ ياش غۇلامغا مەسلىكى كېلىپ ئاڭلايتتى، — ئۇچۇپ-ئۇچۇپ بىر ۋاقىتتا بىزنىڭ يۇرتقا بېرىپتىمەن. ئەكىپ پەسلىسەم ئانام ئىشىك ئالدىدا چاق ئىگىرىپ ئولتۇرۇپتۇ ئىمىش. كۆزلىرى ياش ئىكەن. ئاستا ئالدىغا بېرىپ قونغانىدىم، چۆچۈپ كەتتى. كېيىن مېنى تونۇپ قۇچاقلاپ يىغلىدى، مەنمۇ يىغلىدىم. تۇرۇپلا ئانام يوقاپ كېتەر ئىمىش. بىرپەستىن كېيىن...

— ھە، نېمە بولدى؟

— ياق، ئايىغى تايىنى يوق ئىشلار.

— ئاناڭ سېنىڭ تويۇڭنى قىلماقچى بولغىيدى، شۇنداقمۇ؟

— ئاپلاھۇئەكبەر، تېپىۋاللا-دە؟ ئېيىتاي، ئەمدى، — سادىق ئىزا ئارىلاش سۆزلەشكە باشلىدى، — بىر ۋاقىتتا ئانام پەرىسلەردەك كىيىنگەن، بېشىدىن ئايىغىچە ئۈنچە-مارجانلار بىلەن بېزەلگەن بىر قىزنى يېتىلەپ كېلىۋاتار ئىمىش. قارىسام بۇ قىزنى تونۇغاندەك قىلىمەن... — ئۇ ئىزا تارتىپ توختاپ قالدى.

— ھېلىقى مەھەللەڭدىكى ئادىشىڭدۇ، تايىنلىق.

— ھە، شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. بىراق، بەك ئۇز بولۇپ كېتىپتۇ. ئانام ئۇنى ئېلىپ كېلىپ ئىككىمىزنىڭ قوللىرىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. مەنمۇ ھېلىقى ئاسماندىن چۈشكەن ئادەمدەك قىزنىڭ بېشىنى سىلە-

غانىدىم، ئۇنىڭغىمۇ چىرايلىق ئىككى قانات چىقتى. ئىككىمىز تەڭ كۆتۈرۈلۈپ ئۇچتۇق. ئاسماندا تېخىمۇ ئېگىزدىن بىر توپ قاناتلىق قىزلار ئۇچۇپ چۈشۈپ بىزنى قارشى ئالدى. ئۇلار بىلەن بىللە ئۇچتۇق. بىرھازادىن كېيىن قارا بۇلۇت كەلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۈچ بېشى بار، ئون قولى بار بىر قارا قاناتلىق يالماۋۇز ئۇچۇپ چىقتى، ئۇ بىزگە ئوت چاچقىلى تۇردى، قىزلار قاچتى. تازا سەپسېلىپ چىرايىغا قارىسام، ئۇ بىزنىڭ يۇرتىمىزدىكى باينىڭ ئوغلى ئىمىش. ئۇ ماڭا ئوت چېچىپ تۇرۇپ، قىزنىڭ قولىدىن تۇتۇۋېلىپ قاچتى. نېمە قىلىشىمنى بىلەلمەي تۇرسام، ھېلىقى قاناتلىق ئاقساقال ئۇچۇپ كېلىپ ماڭا پارقىراپ نۇر چاقناپ تۇرغان بىر قىلىچ بېرىپتۇ ئىمىش. قىلىچنى ئالغانچە ئۇچۇپ بېرىپ يالماۋۇزنىڭ بېشىغا بىرنى ئۇرغانىدىم، ئۇنىڭ بېشى تېنىدىن ئايرىلىپ بىر ياققا، تېنى بىر ياققا چۈشۈپ كېتىپتۇ ئىمىش. ئاندىن مەن قىز دوستۇمنى ئېلىپ بىللە ئۇچۇپ بىر باغقا چۈشكەندۇق... قوچقار ئاكام ئويغىتىۋەتتى.

— ھەي، ماۋۇ قوچقارنى قارا، — دېدى بۇغراخان تېلىقىپ كۈلۈپ، — بىكار قىپتۇ-دە. ئەمدى تويۇڭلار بولماقچىكەن.

— نېمە دەپ بىلجىرلاۋاتىسەن سادىق؟ — دېدى قوچقار تاشقىرىدىن كىرىپ.

— بىلجىراش ئەمەس. ئەجەپ ياخشى بىر چۈش كۆرۈپتۇ، بىلدىڭمۇ؟ ئۇچۇپ، تېرەكدىن ئۆتۈپ بېرىپ ئانىسىنى كۆرۈپتۇ. ئاندىن قىز ئادىشى بىلەن بىللە ئۇچۇپتۇ. سادىق، چۈشۈڭ چوقۇم ئوڭغا كېلىدۇ، بىز قايتىپ بارغاندا، سىلەرنىڭ تويۇڭلارنى قىلىمىز.

سادىق قىزىرىپ يەرگە قارىدى.

— توخۇ داڭگال، ئـۆچكە جاڭـگال چۇشەيـدۇ، دەپ سەن ئاشۇ قىز ئادىشىڭنى چۇشەپسەن-دە؟

— سەنمۇ ئا كۇنى لەلاخان ئاچامنى چۇشەپ قاپتىكەنسەنغۇ؟

قوچـقار گەپ قىلالـماي قالـدى. كېيـىن بۇغـراخانـغا قوشۇلۇپ كۇلدى.

بۇغراخان چېرىكچە چـوڭ چاپىنـىنى يېپىنـچاقلاپ چۇشكۇنـدىن چىقـىپ، قولـىنى پېـشانىسىگە قويۇپ، كۆزلىرىـنى چاقـقان قۇياش نۇرىنى توسۇپ ئەتراپقا قارىدى. يىراقتا بىرىدىن بىرى ئېگىز تىزما تاغلارنىڭ چوققىلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىرايتتى. تاغ باغرىدا قاتار تىكىلگەن قارا ئۆيلەر چۆرىسىدە چېرىكلەرنىڭ ھەرخىل ھەرىكەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سول ياقتا قارا ئۆيلەر ئالدىدا ئوچاقتىن چىققان تۈتۈنلەر تىكلىنىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. بۇغراخان شۇ ياققا قاراپ ماڭدى.

بۇغراخـان بارغاندا قارا ئۆيدىن ئەركىن چىقىپ سالام بەردى.

— ئاۋۇ چېرىكلەر نېـمە قىلىشىۋاتىدۇ؟ — سورىـدى بۇغـراخـان چەتتىرەك تۇپلىنىپ، قوللىرىنى شىلتىشىپ بىرنېـمـىلەرنى دېيىـشىـۋاتقان چېرىكلەرنى كۆرسىتىپ.

— ئانچىكىلا، پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرغان ئوخشايدۇ.

بۇغراخان شۇلار تەرەپكە ماڭدى. ئەركىن، قوچقار ئەگەشتى. يېقىنـراق كەلـگەنـدە، بىرىـنىڭ قول شىـلتىـپ سـۆزلەۋاتقىـنى ئاڭلاندى.

— شۇنـچە تاغ-داۋانـلارنى ئېـشىـپ بىر ياغىـنىڭ كالـلىسـىنى ئالالمىساڭ نېمەڭ بىلەن بۇغراخان چېرىكى بولدۇڭ!

— قارۇغچىلىق دېگەنمۇ چوڭ ئىش ئاداش!

— راستلا، ھەي، مەن سىلەرگە ئېيتاي، بىزنىڭ بۇغراخان يامانكەن جۇمۇ! كۆردۈڭلارمۇ، بۇغرىغا ئوخشاش ۋارقىرىغىنىچە ياغىنى يەنچىپ ئىلگىرى كېتىپ بارىدۇ، قالتىس ئىش بۇ، مەن سىلەرگە ئېيتاي، — دېدى يەنە بىرسى.

— ھەي، مەن بۇغراخان بولسام "ئۇررا" دەپ ۋارقىراپ تۆت كۈندە ھېلىقى سامساخانمۇ نېمە، شۇ يەرگە بېرىپ توختايتتىم.

— ھەي، سەمەرقەنت دېسەڭچۇ. سەن نېمىنى بىلسەن بەڭباش؟ خۇدايىم بىلىپ ئېشەككە مۈڭگۈز بەرمىگەن-دە؟

— مۇشۇ شەھەرنىڭ ئېشىدا ياغى بىلەن ئۇيىنشىپ بىر ھەپتە ياتقىنىمىزنى مەن زادى چۈشىنەلمىدىم، — دېدى يەنە بىرسى.

بۇغراخاننى كۆرۈپ ئۆلار قوپۇشتى.

— ئولتۇرۇڭلار ئولتۇرۇڭلار، — دېدى بۇغراخان ۋە ئۆزىمۇ بېرىپ بىر تاشقا ئولتۇردى.

بۇغراخان چېرىكلەر بىلەن سەمىمىي پاراڭلاشتى. ئۆلارنىڭ ئوبدان پىكىرلىرىنى ئاڭلىدى. يىراقتىن، يېقىندىن، سامانلارنى يوقىتىپ يۇرتقا قاچان قايتىش... ياقىلىرىدىن سۆز بولدى. چېرىكلەر بەك ھاياجان بىلەن بۇغراخاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىدى.

— ياغىنى يوقىتىپ ئامان-ئېسەن يۇرتىمىزغا قايتىمىز. ئاتا-ئانىڭلارنى كۆرىسىلەر. قىز ئاداشلىرىڭلار كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇ، تايىنلىق؟ — بۇغراخان يېنىدا ئولتۇرغان يىگىرمە ياشلاردىكى بىر يىگىتنىڭ دولىسىنى ئۇرۇپ قويدى، — شۇنداق ئەمەسمۇ يىگىت؟ — چېرىكلەر كۈلۈشتى، — بىراق ئالدىمىزدا جىق جەڭلەر بار. سىلەر-گىمۇ ياغىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئارمانىڭلارغا يېتىدىغان ۋاقىت كېلىدۇ. ئەركىن سىلەرنى باشلاپ جەڭگە كىرگەندە، كۈچۈڭلارنى

شۇ ۋاقىتتا كۆرىمىز.

— بوش كەلمەيمىز، بىرىمىز ئۇنىغا تېتىمىساق ھېساب ئەمەس، — دېدى يوغان مۇرىلىك بىر چېرىك ئورنىدىن قوپۇپ.

— بەك ياخشى. ئارام ئېلىڭلار، — دېدى بۇغراخان ۋە قوپۇپ چۈشكۈنى ياققا ماڭدى.

بۇغراخان ئۆزگەنگە قاراپ ئاتلاندى. قۇتلۇق سۇباشى ئالدىن يۈرۈپ كەتكەنىدى. ئۇ، ئۆزگەننىڭ جەنۇبىدىن بېرىپ چەبەر سۇباشىغا ماسلىشىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئاخشىمى باشلانغان شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن، تاڭ ئېتىشقا يېقىن ياغىنىڭ بىر قىسىم باشچىلىرى نۇرغۇن ئۆلۈك ۋە يارىدارلىرىنى قالدۇرۇپ شەھەرنىڭ غەربىي شىمال ياقىغا قاچتى. ئۇلار قۇتلۇق قوشۇن تەرىپىدىن توسۇلۇپ قولغا چۈشتى. ئەتىگەن، چەبەر قوشۇن بىلەن قۇتلۇق قوشۇن ئۆزگەن شەھىرىگە بېسىپ كىردى، ئەمدى كۆتۈرۈلۈپ چىققان قۇياشنىڭ ئۆتكۈر نۇرى نەيزە-قىلىچلار بىسلىرىدا پارقىرايتتى. شەھەر ئەتراپىدا دوملاپ ياتقان سانسىز ئۆلۈكلەرنىڭ ئەتراپىدىكى ئىسسىق قانلارمۇ پارقىرايتتى.

بۇغراخان شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۆزگەنگە يېتىپ كەلدى. چۈشتىن ئىلگىرى شەھەرگە كىرگەن ئالىپ ئارسلان، ئىككى سۇباشى شەھەر تېشىغا چىقىپ خاننى قارشى ئالدى. شەھەر بوسۇغىسىدا ئون مىڭدىن ئارتۇقراق شەھەر خەلقى بۇغراخاننى قارشى ئالدى. شەھەر مۆتىۋەرلىرى، ئۆلىمالار كىشىلەر ئالدىدا تىزلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن سەمىمىي كۆرۈشتى. بىر ئاقساقال پەتنۇستا نان-تۇز تۇتتى. بۇغراخان بىر بۇردا ناننى تۇزغا تۆگۈرۈپ يېدى ۋە قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدىن ماڭدى.

"ئۇلۇغ بۇغراخانغا سالام!"، "سۇتۇق بۇغراخان ئامان بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلۈپ تۇردى. بۇغراخان كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئاتقا مىندى-دە، ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خەلققە ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ يولداشلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتتى.

ئۈچىنچى باب

غۇلاش ھارپىسىدا

سامانىلارنىڭ تەختتىن غۇلاش ۋاقتى يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئايان بولۇپ قالدى. سامانىلار خانى نۇھ II مەنسۇر ئۆز تەختى-بەختىدىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇ كۈندۈزى تىنىماي، كېچىسى ئۇخلىماي ئويلايدىغان بولۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئىككى چوڭ ئىش ئۇنى يامان چۆچۈتۈۋەتتى. بىرى، ئۆزگەنىنىڭ بۇغرا قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېلىنىشى؛ يەنە بىرى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن سىبۇق تېكىننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش. بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئىككى تەرەپتىن كېلىشى مەنسۇرنى ئالدىرىتىپ قويغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ "ئۆزگەندە ياغى چوقۇم توسۇلىدۇ" دەپ ئىشەنگەنىدى. بىراق ئويلىمىغان يەردىن ئۆزگەن چاپسانلا قولدىن كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي نەمەنگانمۇ تۈگەپ كەتتى. قالغىنى شاش، مەرغىلان، قوقەنت. ھەي، ئىش چاتاق. بۇ كېلىشتە بۇغرالارنىڭ سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلىشى... ئاھ! ياق كېلەلمەيدۇ. ئۇلارنى توسۇش، ئۇرۇش، يوقىتىش كېرەك. شاش بىلەن قوقەنت ئۆتكۈزمەيدۇ. كەلگەندىمۇ بۇغرالار سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا يەنچىلىپ تۈگەيدۇ. ئارقىدىن كۈچ كېلىدۇ... لېكىن، ئۇ كۈچ سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلەلەرمۇ؟! بۇخارا بىلەن غەزنە ئۇلارنى توسىماسمۇ؟! مانا قاراڭ، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك، بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ "خائىن"

لىقى بەك ئەلەم قىلدى. چەتتىن كەلگەن قىلىچقا بەۋا كېلىش قىيىن بولۇۋاتقاندا، ئىچىدىن خەنجەر ئۇرغىنىنى دېمەمدىغان! ئۇلار زادى ئەل بولمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا جاجىسىنى بەرگەندە بۇ ئىش چىقمايتتى. يامان بولدى، بەك يامان بولدى. تارىخچىلارنىڭ قارشىلىقى، تاغلىقلارنىڭ قوزغىلىڭى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاۋۇ يوغان سەللە قازى-كالانلارنى دېمەمدىغان! ئىشەنگەن ئىشانلار كارغا كەلمەيدىغان ئوخشايدۇ. ئەبلەخلەر! باققىنىڭ بىكار كېتىدىغان ئوخشايدۇ... ئاھ! دەھشەت، بەك ئېغىر ئاپەت!... قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇ دەھشەتلىك ئاپەتتىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟!..."

نۇھ II مەنسۇر ئاخشام ئوردۇ كېڭىشى كەچ يىغىلغىنى ئۈچۈن كەچ ياتقانىدى. ئوردۇ كېڭىشىدە ئۇزاق تالاش-تارتىشلار بولۇپ بىر قارارغا كېلىش قىيىن بولدى. ئۆزىمۇ خۇلاسە قىلىشقا ئامال قىلالمىدى.

نۇھ II مەنسۇرنىڭ بۇگۈنمۇ ئۇيقۇسى قېچىپ ئەتىگەن قوپۇپ كەتكەنىدى. هازىر ئۇ ياتاقخانىسىنىڭ ئالدىدىكى سارايدا مېڭىسى ئاشۇنداق خىياللار بىلەن چۇلغىنىپ ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ خىياللىرىنىڭ ئاخىرىغا چىقالمايتتى. ئۇ ئۆزىنى جاڭگاللىقتا ئوۋچىلار چەمبىرىكىدە قالغان بارستەك هېس قىلاتتى. "نېمەڭ يولۋاس بولسۇن، سېنىڭ" دېگەن تۈيغۇ دەرھاللا ئۇنىڭ ھېسسىياتىنى رەت قىلاتتى. "بىر پۇتى چېقىلغان بۆرىگە ئوخشايسەن". ياق، بۆرىگە ئوخشىتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، زادى مۇمكىن ئەمەس، مەن يەنە بارس. "ئەمما بىر پۇتۇڭ چېقىلغىنى راستقۇ. بىر پۇتۇڭ، قوللىرىڭ، ئالدىن بېشىڭ... ياق. ياق. بۇ تامامەن ئەخمىقانە

خىياللار. مەنسۇر ھايات، ئۇ تىمەن، ئۇ بۇغرالار بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ، تېخى! ئۇلارنى تارمار قىلىدۇ... ھەي، بۇ مۇمكىن بولارمۇ؟!... ئاخىر سەن جاڭگالدا، بۇغرالار چەمبىرىكىدە قالغىنىڭنى ئىنكار قىلامسەن؟!... ئاھ، خۇدا، ئۆز دەرگاھىڭدا ساقلىغايسەن..."

مەنسۇر بېرىپ بىر چەتتىكى كۆرپە-ياستۇققا سوزۇلدى، ئۆزىدە قاتتىق ھارغىنلىق سەزدى. تۈزۈككىنە ئۇخلىمىغىنىغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قالغاچقا، بېشى زىڭىلداپ ئاغرىيتتى. كۆزىنى يۇمدى، يەنە ھېلىقى قورقۇنچلۇق خىياللار... بىرھازادىن كېيىن كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇيقۇسىدىمۇ دەھشەتلىك بىر چۈش كۆردى:

...مەنسۇر ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بىلەن ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى جەننەتتەك بىر چوڭ تاماشا بېغىغا بارغانىمىش. ئۆزى شاھانە كىيىنىپتىكەن، بېشىدىكى تاجىسىنىڭ ئۈنچە-مارجانلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرار ئىمىش. باغقا لىق تولغان كىشىلەر ئۇنى ئالقىشلاپ تەنتەنە قىلار ئىمىش. ھۆرلەر ئۇسۇل ئويناپ، غۇلمانلار تازىم قىلار ئىمىش. بىر ۋاقىتتا قارىسا، ئالدىدا پەلەككە تارتىلغان ئۈچى يوق بىر مەرمەر پەلەمپەي كۆرۈنۈپتۇ. ھۆرلەر ئالدىدا ئۇسۇل ئويناپ مېڭىپتۇ. خان ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. مېڭىپ-مېڭىپ بۇلۇتلاردىن ھالقىپ چىقسا، بىر كارامەت كاتتا ياسىداق ئىمارەت كۆرۈنۈپتۇ. بۇ جاينى ئۇ "ئەرشىئەلا"دەر ئىمىش. دەرۋازا ئالدىدىكى سەينادا ئۇنى نۇرغۇن ھۆر-غۇلمانلار قارشى ئاپتۇ. ئۇ "ئەرشىئەلا"نىڭ سەيناسىغا چىقاي دەپ تۇرغاندا، ئاجايىپ كۈچلۈك بىر ئاۋاز چىقىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئاسماننىڭ بىر ياقىدىن كارامەت چوڭ بىر بۆركۈت ئۇچۇپ كەپتۇ-دە، مەنسۇرنى بوغۇزىدىن ئېلىپ يەرگە قاراپ ئۇچۇپتۇ. بىرھازادىن كېيىن ئۇنى يەرگە ئىرغىتىۋېتىپتۇ. مەنسۇر بىركەمدە

ئىسسىگە كىلىپ قارىسا، بىر ئورمانلىقتا ياتقۇدەك. ئوقيا تۇتقان بىرمۇنچە كىشىلەر مۇقۇيىتىپ ئۇنى ئوراپ كىلىۋاتار ئىمىش. ئۇ بىر بوش ياققا قىچىپتۇ. قارىسا كىشىلەر ئايلىنىپ ئۇنى قوغلاپ-قىستاپ كەپتۇ. ئۇ قىچىپ بىرىپ بىر تىك يارغا دۇچ كەپتۇ. يارنىڭ ئاستى كۆز يەتمەس كاتتا هاڭ ئىكەن. ئۇنىڭدا هەيۋەتلىك يالقۇن بولۇپ، ئوت ئۇچقۇنلىرى هەممە ياققا چاچرايدىكەن. "هە، ئەسپىلى-ساپىلىن دىگەن مۇشۇ ئوخشايدۇ" دەپتۇ، دەهشەت بىسىپ مەنسۇر. كىيىن كىشىلەر قىستاپ كىلىپ ۋارقىراپ تەڭ ئىتىلغانىكەن، مەنسۇر ئارقىسىچە چىكىنىمەن، دەپ ئوتلۇق هاڭغا چۈشۈپ كىتىپتۇ. چۈشۈپ كىتىپ بىرىپ قاتتىق ۋارقىراپتۇ...

ئوردۇ هەرەم باشلىقى ماهىبانۇ ئەمدى سارايىنىڭ ئىشىكىگە كەلگەنىدى، سارايىنىڭ ئىچىدىن "ۋاا..." دەپ تۇۋلىغان دەهشەتلىك ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ يۈگۈرۈپ كىرسە، مەنسۇر كۆزلىرى يۇمۇق ياتقىنىچە ياقىسىنى تارتىپ كۆرپە ئۈستىدە دومىلاۋىتىپتۇ، پىشانىسىدىن تەر ئىقىۋىتىپتۇ.

— سۇلتان ئالىيلىرى. سۇلتان، — دىدى ماهىبانۇ يىنىغا كىلىپ، — ئويغانسىلا، قارا بىسىۋاتىدۇ، ئويغانسىلا.

مەنسۇر جىم بولۇپ قالدى ۋە دەرهال كۆزلىرىنى ئىچىپ سەكرەپ قوپۇپ پەرىشان هالدا:

— مەن قەيەردە؟ ماڭا نىمە بولدى؟ — دەپ قوللىرىنى سوزدى.

— هىچ گەپ يوق، سۇلتان ئالىيلىرى، قارا بىسىپتۇ. ئارام ئالسىلا دىدى ماهىبانۇ خانىنىڭ يىنىدا قوللىرىنى قوشتۇرۇپ تۇرۇپ.

مەنسۇر قوللىرى بىلەن بىشىنى چاڭگاللاپ كۆزىنى يۇمۇپ سۆزسىز ئولتۇراتتى. خىلى جىملىقتىن كىيىن ماهىبانۇ سۆز ئاچتى:

— يېقىندىن بىرى بەك ھېرىپ كەتتىلە، دەم ئالسىلا، قىزلارنىڭ ئوبدان يېڭى ئۇسۇللىرى تەييار بولغانىدى. يەنە بىرنەچچە نەپەر ئەشۇلەچى گۈزەل كەلتۈرۈلدى. بۈگۈن ئاخشام...

— يوقال كۆزۈمدىن، گۈزەللىرىڭ بىلەن يوقال!!! — ئۇ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ شۇنداق سەت، قاتتىق ئاۋاز بىلەن توۋلىدىكى، ماھبانۇ قورقۇپ كۆزلىرىنى ئالايتىپ كەينىگە چېكىندى ۋە دەلدۈگۈنۈپ ئۆزىنى ئاران تۇتۇۋالدى. تاشقىرىدىن ئىككى نەپەر نەۋكەر يۈگۈرۈپ كىرگەنىدى، ماھبانۇ ئۇلارنى قولى بىلەن ئىشارەت قىلىپ چىقىرىۋەتتى، ئۇ يەنە باشلىرىنى چاڭگاللاپ ياتۇۋىلاك ئولتۇرغان سۇلتانغا قارىغىنىچە ئارقىسىچە مىڭىپ ئىشىكتىن چىقتى، ئاۋايلاپ ئىشىكنى ياپتى. ئۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئالدىدا تۇرغان ئالىي لەشكەر باشلىقى سەردار ئەبۇ ئىبراھىم، باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم ئامانى ئالى ۋە ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللانى كۆرۈپ، ئۇلارغا تازىم قىلدى. باش ۋەزىر "نېمە گەپ؟" دېگەندەك ئىچكىرىنى ئىما قىلدى. "ئۇخلاپ قارا باسقان ئوخشايدۇ" دېدى ماھبانۇ پىچىرلاپ ۋە يەنە تازىم قىلىپ يۈرۈپ كەتتى.

باش ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى كىرگەندە، مەنسۇر قەيەرگىدۇ تىكىلىپ قاراپ قايغۇلۇق ئولتۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم سۇلتان ئالىيلىرى! — دېدى كىرگەنلەر تەڭ ۋە ئوڭ قوللىرىنى مەيدىلىرىگە قويۇپ تازىم قىلدى.

— ھە، مەرھەمەت، — دېدى سۇلتان ئاستا قوپۇپ، ئۇ كىرگەنلەرنى خۇش ياقماسلىق بىلەن سارايى تۆرىدىكى كىچىك يىپەك گىلەم يېيىلغان چوڭ ئورۇندۇقلارغا تەكلىپ قىلدى.

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ تەنلىرى ساق بولغاي! — دېدى باش

ۋەزىر، ئاۋۇ ئىككىسى ئۇنىڭ سۆزىنى تەكرارلىدى.

مەنسۇر قاپىقى سىلىقلىق جىم ئولتۇراتتى.

ئۇنىڭ ئەربابىلىرى سۆزنى قەيەردىن باشلىشىنى بىلمەيتتى.

ئاخىر يەنە سۇلتان جىملىقنى بۇزۇپ غودۇڭشىدى:

— يەنە قانداق شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار؟

— خەۋەرلەر ئانچە كۆڭۈللۈك بولمىسىمۇ، بىز ئۈمىدسىزلەنمەيمىز، — دېدى باش ۋەزىر، — ئاۋۋىلى خۇدا، ئاندىن قالسا، جانابىي ئالىيلىرىدەك دانىشمەن ئۇلۇغ سۇلتانىمىز تۇرغان يەردە...

— بولدى، بۇنداق چىرايلىق گەپلەردىن تويدۇم مەن. ماڭا تەدبىر كېرەك، چارە كېرەك، ئاپەتتىن قۇتۇلۇش چارىسى كېرەك.

— بىر-ئىككى شەھىرىمىزنى ئېلىشى بىلەن ياغى غەربىمىزگە يېتەلمەيدۇ. بىزنىڭ قۇدرەتلىك چېرىك كۈچىمىز بار، ئەل بار، جانابىي ئالىيلىرى...

— لەشكىرىي كۈچ، ئەل...! — باش ۋەزىرنىڭ سۆزىنى كەستى مەنسۇر، — "ئالدىنقى پولات سەپ" دەپ ئاتالغان لەشكىرىي كۈچ نېمىگە ياردى؟ ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق نېمىلەر قىلماقتا؟ تاغلىق ئوغرىلارنىڭ قۇترىشىنى، يامان ئادەملەرنىڭ ئەل ئىچىدە تارتتۇۋاتقان ئىغۋالىرىنى ئاڭلىمايۋاتامسىز، جانابىي باش ۋەزىر؟ بىزگە ھازىر ئۆزىمىزگە تەسەللىي بېرىش ئەمەس، ياغىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك چارىسى كېرەك، بىلدىڭىزمۇ؟

— چارە بار.

— خوش؟

— لەشكەر كۈچىنى ئاشۇرۇش، بۇغرا قوشۇنلىرىغا ئىچىدىن خەلىجەر ئۇرۇش، ئىچىمىزدىكى خائىنلارغا شەپقەتسىز بولۇش.

ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىننىڭ ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى تۇنجۇقتۇرۇش.

— ھە، ھە،... شۇنداق دەڭ، — ئورنىدىن قوزغالدى مەنسۇر، — خوش، قېنى، ئوچۇقراق ئېيتىڭلارچۇ؟

— لەشكەر كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ چارىسى ئىككى، — دېدى ئەبۇ ئىبىراھىم سەردار، — بىرى خۇراساندىن لەشكەر سوراش. يەنە بىرى، يېڭىدىن لەشكەر ئېلىپ سەپنى تولدۇرۇش. ئەللىك مىڭ يېڭى لەشكەر ئالساق، دەيمەن.

— خوش، يەنە؟

— بۇخارا، غەزنە لەشكەرلىرى ئىچىدە قوزغىلاڭ چىقىرىپ، ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىنگە زەربە بېرىش، — دېدى مىرزا ئۇبەيدۇللا.

ماھىبانۇ تاشقىرىقى ئۆيگە پۈت ئۇچىدا دەسسەپ كىردى ۋە بىر ئىش قىلغان بولۇپ، پەنجىرىدىن ئىچكىرىگە قۇلاق سالدى.

— سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئارسلاننى ئىچىگە ئادەم كىرگۈزۈپ ئۆلتۈرۈش، — دېدى پەس ئاۋاز بىلەن ئېگىشىپ، باش ۋەزىر، — بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ قوشۇنى تەپرىقىچىلىككە ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن باشقا، دىنىي ئىشلار ۋەزىرى مۇفتى شاھاۋۇدىن، خەزىنىچى ۋەزىر ئېركەشبەگ، ئەبۇ ئەلىنىڭ قېيىن ئاغىسى سايىم باشلىق خائىنلار يوشۇرۇن ھەرىكەتلىرىنى كۈچەيتمەكتە. ئۇلار شاش، بۇخارا، پەرغانە...دىكى ئۆلىمالارنى قۇتراتماقتا. بۇلارنى دەرھال تۇتماق كېرەك. ئوردۇ ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ باشقا شېرىكلىرى بولۇشى ئېھتىمال. ئۇلارنىمۇ تېپىپ ئوردۇنى تازىلاش كېرەك.

مەنسۇر كۆزلىرىنى يۇمۇپ، بېشىنى ئالدىغا يەڭگىل لىڭشىتىپ،

ئالدىدىكى شىرەنى بارماقلىرى بىلەن چېكىپ ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى. سۆز تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇ كۆزىنى ئېچىپ بىر پەس جىم ئولتۇردى-دە، قوپۇپ ئۆيدە ئايلىنىشقا باشلىدى. باشقىلار دىققەت بىلەن مەنسۇرغا "نېمە دەركىن" دېگەندەك تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. بۇلارنىڭمۇ يۈرىكى "پوك-پوك" ئىدى. سۇلتان تەختتىن غۇلىسا ئۇلار ئامان قالامتىمۇ؟ سۇلتانغا قىلىچ ئۇرۇلسا، سادىق ۋەزىرلەرگە، سەردارغا نەيزە ئۇرۇلمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ ئاخشامقى كېڭەشتە بىرقانچىسىنىڭ قارشى سۆزلىرى بەك خەۋپلىك بولدى. ئۇلار بۇ ئورتاق خەۋپتىن قۇتۇلۇشنىڭ كۆپلىگەن چارىلىرىنى تەكلىپ قىلدى، لېكىن نەتىجە بەرمىدى. يەنىلا "ياغى" باستۇرۇپ كەلمەكتە، ئەل ئىچى تىنچسىز، تەخت لىڭشىپ قالدى. باش ۋەزىر بىلەرمەنلىك قىلىپ بىرنەچچە قېتىم "دانا تەدبىرلەر"نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېڭىلىپ، تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشكەندە، مەنسۇر كايىپ "ياغىغا تاقابىل تۇرۇش، باغ سەيلىسى ئەمەس" دەپ كىنايە قىلغانىدى. "يېڭىلمەس سەردار" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئەبۇ ئىبراھىم بۇغرا قوشۇنىنىڭ پەشۋاسىغا بەرداشلىق بېرەلمەيۋاتىدۇ. "سەردارنى سىنايدىغان مەيدان كەلدى" دېگەنىدى مەنسۇر ئۇنىڭغا. لېكىن ئۇنىڭ "ئىشەنچلىك لەشكىرىي رىجىلىرى، قاتمۇقات سەپلىرى ۋەيران بولماقتا، ئەمدى سەردارلىق پاچىقىغا پىت چۈشتى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى مەنسۇرنىڭ خاپىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالدىراپ قالغان باش ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى جىق باش قاتۇرۇپ يۇقىرىدىكى "ھەل قىلغۇچ" رىجىنى تەييارلىغانىدى. ئۇلار سامانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى، ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشى تەس ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان سەزگەن

بولسىمۇ، ئۆزلىرىمۇ ئىشەنمىگەن بۇ رىجىنى ئىلاجىسىز مەنسۇرنىڭ ئالدىغا قويدى. لېكىن، مەنسۇر قوشۇلامدۇ، يوق؟ ئەگەر ئۇ بۇ پىكىرنى رەت قىلسا، نېمە قىلغۇلۇق؟ ئۇلار مۇشۇنداق ئەندىشە بىلەن تاقەتسىزلىنىپ مەنسۇرغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى.

مەنسۇر ئۆيدە ئويلىغاچ خېلى چۆگىلىگەندىن كېيىن، كېلىپ ئورنىغا ئولتۇردى ۋە دېدى:

— كۆرمەكچى بولغان تەدبىرىڭلار يامان ئەمەس، ئەمما ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولامدۇ، يوق؟ ئۆيدىكى رىجە بازارغا توغرا كەلمەي قېلىشى مۇمكىن. ئىش ھازىر بىز ئويلىغاندەك ئۇنچە ئاسان ئەمەس. ئەللىك مىڭ لەشكەرنى تېز ۋاقىت ئىچىدە ئېلىپ تەييارلاشقا بولامدۇ؟ ئارقىدىن كەلتۈرىدىغان كۈچ سىبۇق تېكىنىنىڭ توسۇشىغا ئۇچرىماسمۇ؟ بۇغرا قوشۇنلىرىغا ئىچىدىن خەنجەر ئۇرۇشنى شۇنچە-لىك ئاسان ئىش دەمسىلەر؟ "خائىنلارنى باستۇرۇش" — بۇنىڭ بىلەن بىز ئۆزىمىزگە قارشى تۇرىدىغانلارنى كۆپەيتىۋالمامدۇق؟ ئاخشام كېچەشتىكى ئەھۋالنى كۆردۈڭلىغۇ، ئۇلار يالغۇز ئەمەس. ئىشنىڭ مانا بۇ ياقلىرىنى چوڭقۇر ئويلىشىش كېرەك.

— شۇنداق، ئاسان ئەمەس، ئەزىز سۇلتان، — دېدى باش ۋەزىر، — تەس بولسىمۇ، زورۇر تەدبىرلەرنى قوللانماي بولمايدۇ.

— لەشكەر سېپىنى تولدۇرماي بولمايدۇ. كۈچىمىز بارغانچە ئاجىزلىشىپ كەتمەكتە، — دېدى ئەبۇ ئىبراھىم.

— يەرلىك خەلقتىن لەشكەر ئالسىڭىز كۈچىڭىز ئاشارمۇ؟ ئۇلار-نىڭ بىزگە نارازىلىقى كۆپەيمەكتە. "قېرىنداش لەشكەر" دېگەن نەرسە ئەشۇ يەرلىك خەلقتىن تۈزۈلۈۋاتقىنىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىزغۇ، جانابىي سەردار؟ "باغلىغان ئىت ئوۋغا يارىمايدۇ". بەلكى سىز

لەشكەرنى سېپىگىزدە ئارقىغا بۇرىلىپ "قىلىچ ئۇرغۇچى"لارنى كۆپەيتتۇالىسىز.
— سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئارسلاننى جايلاش ئۇچۇن يەرلىك لەردىن ئىشەنچلىك كىشىلەرنى كۆزلەپ قويدۇق، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى، — جانابلىرى رازى بولغاندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرماقچىمىز.
ماھىبانۇ پەنجىرە تېشىدا دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ ئاڭلىماقتا ئىدى. ئۇ كېيىنكى قەستنى ئاڭلىغاندا ئەنسىرەپ ئالدى-كەينىگە قاراپ قويدى.
مەنسۇر بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن دېدى:
— ئەھۋال ئېغىر بۇرادەرلەر! ھالىمىز بارغانچە ئاشكارا بولماقتا. قاراخانىلار قوشۇنىنى بىز خام چاغلاپتىمىز. بىر ئايغا يەتمەي ئوش، ئۆزگەن، نەمەنگان قولدىن كېتىپ قالغىنى ئويلىمىغان يەردىن چىقتى. دەرۋازىمىز بوزۇپ تاشلاندى. ئالدىنقى سەپتىكى يەتتىمىڭ لەشكەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، بۇ ئىش پۈتكۈل لەشكەرلەرگە روھىي تەسىر قىلدى. بىز بىر ياقتىن، كۈچىمىزنى يۇقىرى مۆلچەرلەپتىمىز، يەنە بىر ياقتىن ئىچكى ئەھۋالىمىزنىڭ ناچارلىقىنى مۆلچەرلىيەلمەپتىمىز. كۆردۈڭلارمۇ، ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا ئەل تەۋرىنىپ كەتتى. يوشۇرۇن كۈچلەر باش كۆتۈرمەكتە...، — مەنسۇر بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — قانداق قىلىش كېرەك؟ بىرى، باش ئېگىپ مۇنقەرز بولۇش. بىرى، جان تىكىپ قوغدىنىش... باش ئېگىش جىنايەت. مۇمكىن بولىدىغان كۈچلەرنى ئاياقىغا تۇرغۇزۇپ دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش كېرەك. ئاۋالقى "دۈشمەننى چېگرا دەرۋازىسى ئالدىدا يوقىتىش" دېگەن رىجىمىز بۇزۇلدى. ئەمدىكى رىجىمىز: "قوغدىنىپ كۈچ توپلاش، قارشى

ھۇجۇم قىلىپ قوغلاپ چىقىرىش" ھەم "قاتتىق" ھەم "يۇمشاق" بولۇش. ئاۋايلىماساق ئۆزىمىزنىڭ بارمىقىنى چىشلىۋالىمىز... مۇفتى شاھاۋۇدىن، ئېركەشبەگلەرگە ھازىرچە چېقىلماي، ئارغامچىنى ئۇزۇن تاشلاپ پايلاش كېرەك. ۋاقتى كېلىدۇ. يەرلىكلەردىن ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىشقا بولىدۇ ھەم مەجبۇر قىلىش، ھەم چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇلارنى بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، نازارەت قىلىش، گۇمانلىقلار بولسا سەپ ئالدىغا ئەۋەتمەسلىك لازىم. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ لەشكەر كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرىمىز. بۇ خۇسۇستىكى تەلىپىمىز ئېيتىلغان. بۈگۈن كېچىلەپ يەنە ئالدىرىتىپ ئادەم ئەۋەتىش كېرەك. سۇتۇق بىلەن ئارسلانغا چارە قىلىشقا بولىدۇ. پۇختا ئويۇشتۇرۇش لازىم. ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇققا ئاۋۋال ۋەكىل ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ كۆرەيلى. ئۇلارنىڭ بەزى شەرتلىرىگە، مەسىلەن: ئىككى ئەمىرنىڭ مۇستەقىل خان بولۇشىغا قوشۇلساق بولىدۇ... باشقا ئىشلارنىمۇ ئويلاشگىلار. خەۋەرلەرنى تېزلىتىش كېرەك. لەشكەرلەر ئىچىدە، كىشىلەر ئارىسىدا پايلاش ئىشىنى كۈچەيتىش لازىم.

ۋەزىر، سەردار، ئوردۇ ئاغىسى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، سۇلتانغا تازىم قىلىپ سارايدىن چىقىشتى.

ماھىبانۇ مەنسۇر چۈشلۈك ئاشامغا ئولتۇرغاندىن كېيىن "غىپ" قىلىپ ئوردۇنىڭ ئارقا دەرۋازىسىدىن چىقتى-دە، ئېركەش ۋەزىرنىڭ ھويلىسىغا چاپتى.

— ئولتۇر ماھىبانۇ، — دېدى ئېركەش ۋەزىر ھودۇقۇپ، ھۆمۈدەپ كىرگەن ماھىبانۇغا، — نېمە بالا بولدى، ئەجەب ئەنسىز كۆرۈنىسەنغۇ؟!

— شۇنداق، ۋەزىر جانابلىرى، ئەنسىرىمەي بولمايدۇ، ئۇلار سۇيىقەست تەييارلىماقتا.

— خوش، قانداق قىلىپ؟

— مەۋلانا ھەزرىتىم بىلەن سىزنى قامىماقچى، سۇتۇق بۇغرا، يەنە ئارسلان دەمدۇ، ئىشقىلىپ بىسىپ كېلىۋاتقانلارنىڭ باشچىلىرىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرمەكچى...

— ھە، شۇنداقمۇ؟ سەن نەدىن بىلدىڭ؟

— ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىدىم. بۈگۈن ئەتىگەن. باش ۋەزىر، ئوردۇ ئاغىسى، سەردارلار سۇلتان بىلەن بىللە مەخپىي سۆزلەشتى.

— ئۇلار قانداق قىلىشماقچىكەن؟

— سىلەرنى "خائىنلار" دېدى. باشقىلار دەرھال قاماش كېرەك دېگەنىدى، سۇلتان "ئارغامچىنى ئۇزۇنراق قويۇپ، پايلاش كېرەك" دېدى. بېشىڭلارنى بىر ياققا ئالمىساڭلار بولمايدۇ.

— يەنە نېمىلەرنى دېيىشتى؟

— يەنە... ھە، ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇقتا ۋەكىل ئەۋەتىش، ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىش، يەنە بىر جايدىن لەشكەر كەلتۈرۈش... ئىشقىلىپ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش جىق گەپلەر...

— ئېركەشبەگ خەزىنىچى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، بېشىنى ئالدىغا لىڭشىتىپ بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— بەك ياخشى خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭ ماھبانۇ. يەنە قۇلاق سال. ئەمدى بىزنىڭ ئۆيگە كەلمە. ئاڭلىغىنىڭنى... — ئېركەش بىرئاز ئويلاپ قالدى، — ھە، ھەرەم قارۇغچىسى زامانقۇلغا ئېيتىپ بەرسەڭ بولىدۇ.

— خوش، — دېدى ماھبانۇ ۋە تازىم قىلىپ ئارقىسىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

ئېركەشبەگ ئۇزاق ئويلاپ ئولتۇردى:

"ئۇلار ئالدىراپ قالدى. ھالاكەتتىن قۇتۇلۇشقا يول ئىزدىمەكتە. بۇنداق چارىلەرنى قىلىشلىرى مۇمكىن... لەشكەر ئېلىش... بۇ ياخشى ئىش. بىزگە كۈچ توپلاپ بېرىدۇ-دە. قەست، قاماش، ۋەكىل ئەۋەتىش... ئاغامچىنى ئۇزۇن تاشلاپ پايلاش، دېگىنى ياخشى. پۇرسەتتىن پايدىلىنىش كېرەك. بۇ گەپلەر راستمىدۇ؟ ماھبانۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟... ياق. بۇ ئايال يالغان سۆزلىمەيدۇ..."

ئېركەشبەگ ماھبانۇغا ئىشىنەتتى، ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ياخشى بىلەتتى.

ماھبانۇ ياش ۋاقتىدىنلا ھېراتنىڭ داڭلىق ئۇسۇلچى قىزلىرىدىن بولۇپ، ئون سەككىز يېشىدا سەمەرقەنت ئوردۇسىغا ئەكىلىپ تاشلانغانىدى. ئۇنىڭ يالغۇز ئانىسى، سۆيۈملۈك ئېرى زامانقۇل زار قاقشاپ قېلىشقانىدى. بۇ ھەم شېرىن، ھەم ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى ماھبانۇ دائىم ئەسلەيتتى.

ماھبانۇ دادىسىدىن كىچىك قالغان. ئۇنىڭ دادىسى قويغان ئەسلى ئېتى "ماھگۈل" ئىدى. ئانىسى چاق ئېگىرىپ، بىر بالىلىقتا ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئۇسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ياخشىلا ئۇسۇل ئوينايدىغان بولۇپ قالدى. زامانقۇل ماھگۈل بىلەن تەڭداش بولۇپ بىللە ئويناپ، بىللە ئەمگەك قىلىپ چوڭ بولدى. زامانقۇل داپ چېلىشنى ئۆگەندى. ئۇ داپ چالاتتى، ماھگۈل ئۇسۇل ئوينايتتى. ماھگۈل

ئانىسى بىلەن چاق ئىگىزەتتى. زامانقۇل دادىسى بىلەن ماتا توقۇيتتى. ئۇلار كەچقۇرۇنلۇقى ئىشىنى يىغىشقا ئالدىرايتتى. ئىككىسى ماھىگۇلنىڭ كىچىككىنە بېغىدىكى ئۈزۈم بارىڭىدا مەشق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار چوڭ بولۇپ قۇرامىغا يېتىپ قالدى. بىر-بىرىنى باشقىچە سېغىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئاۋالقى بالىلىق قىلىقلىرى ئۆزگىرىپ، ناز تارتىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇسۇل مەشق قىلغاندا، ئويۇننى زادى توختاتقۇسى كەلمەيتتى. ماھىگۇل سەنەمگە يەڭگىل دەسسەپ، جىلۋە قىلىپ، كۈلگۈنچەك كۆزلىرى بىلەن قارىغاندا زامانقۇلنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى. زامانقۇل بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ، ئادىشىغا تەلمۈرۈپ، داپنى تاراڭلىتىپ قوللىرىدا ئويناۋاتقاندا، ماھىگۇل ئازراق چۆگىلەپ ئۇنىڭ مەردانە سىياقىغا تويماي قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى. ماھىگۇلنىڭ بېغىغا ئويناشقا كەلگەن ئۇسۇلچى، ناخشىچى قىز-يىگىتلەر بۇ ئىككىسىنىڭ كۆزلى-رىدىكى سىرنى ئاللىقاچان بىلىپ بولغانىدى. ئۇلار چاقچاق قىلىپ ئىككىسىنى ئىزا تارتقۇزاتتى.

ماھىگۇل ھۆسنىگە تولۇپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بولۇپ قالدى. ھېرات شەھىرىنىڭ چوڭ سودىگەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى ئۆينىڭ كەينىدە چۆگىلەيدىغان بولۇپ قالدى. ماھىگۇلنىڭ ئانىسى زامانقۇلنىڭ دادىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بۇلارنىڭ توينى چاپسانراق قىلىۋېتىشكە كېلىشتى. ئىككى تەرەپ تۇغقانلىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەتلىشىپ، شۇ يىلى كۈزدە توي قىلماقچى بولدى.

توي كۈنى نىكاھتىن كېيىن قىز-يىگىتلەر ماھىگۇلنىڭ بېغىغا يىغىلىشتى، توي تاماشىسى باشلىنىپ كەتتى. ئۇسۇل-ناخشا، ناخشا-ئۇسۇل قايناپ كەتتى. ئوتتۇرا، چوڭ ياشلىقلارمۇ كىرىپ

تاماشا كۆرۈشتى. شاپ بۇرۇت، ئوغرى كۆز، ئېگىز بىر ئادەم ئاستا كىرىپ كىشىلەرنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئوغرى مۈشۈكتەك ماراپ ئويۇن كۆردى. ئۇ ماھىگۈلنىڭ ئۆز ھۆسنىگە تىكىلىپ بىرئاز قاراپ تۇرۇپ غىپپىدە يوقاپ كەتتى. قىز-يىگىتلەر ئويناپ كېلىپ قاتار تىزىلىپ ماھىگۈل بىلەن زامانقۇلنى ئۇسۇلغا تارتتى. ئىككىسى ئىزا تارتىپ ئۇنىمىدى. كېيىن زورىغا قوپۇپ ئۇسۇلغا چۈشتى. ئاۋۋال ئۇلار ئېچىلالماي ياۋاش ئوينىدى، كېيىن قىز-يىگىتلەرنىڭ ھوگا-سۈرەنلىرىگە، سازنىڭ شوخ ئاھاڭىغا ئەگىشىپ ئەركىن ئويناشقا باشلىدى. ئۇلار بەك ئېسىل ئويناشتى. ماھىگۈلنىڭ ئۇزۇن چاچلىرى ئەتلەس كۆڭلەكلىك بەستىدە بېلىنىڭ تۆۋىنىدە بىردەم ئۇ ياققا، بىردەم بۇ ياققا ئىغاڭلايتتى. قاپقارا قوشۇما قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى قوي كۆزلىرىنى ئىككى يانغا تاشلاپ كۈلۈمسىرەيتتى، لېۋىنى ياۋاشقىنا چىشلەپ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئوينايتتى. چۆرىسىدە شەيدا بولۇپ پىرقىراپ يۈرگەن زامانقۇلغا جىلۋە بىلەن كۆز تاشلايتتى-دە، شوخ قەدەم تاشلاپ كېتىپ قالاتتى. بۇرنىنىڭ ئۇچىدا تەر پارقىرابتتى. ئۇنىڭ ئالمۇدەك يۈزى تېخىمۇ قىزىرىپ، گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. زامانقۇل كۆك يوللۇق قەلەمى يەكتەك ئۈستىدىن گۈللۈك شايى بەلباغ باغلىغان، بېشىدا يېڭى بادام دوپپا، ئۇنىڭ قارا كۆن ئۆتۈك كىيگەن پۇتلىرى گويا يەرگە تەگمىگەندەك يېنىك ئوينايتتى، قويۇق قارا قاشلىرى ۋە ئۇزۇن كىرپىكلىرى يېپىپ تۇرغان قارا كۆزىنى ئۇزمەي ماھىگۈلگە تەلمۈرەتتى ۋە قۇچىقىنى كەڭ ئېچىپ ماھىگۈلنىڭ چۆرىسىدە ئايلىناتتى. قىز-يىگىتلەرنىڭ ئۇلارغا مەستلىكى كېلىپ ۋارقىرىشاتتى، ئۇسۇلغا تەڭگەكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىشاتتى. كېيىن، ماھىگۈل بىلەن زامانقۇلنىڭ تارتىشى

بىلەن ئۇلارمۇ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى...

ئويۇن راسا قىزىغاندا ھېلىقى شاپ بۇرۇت ئۇن نەچچە لۆكچەكنى باشلاپ كىرىپ، بارغانچە ماھىگۈلنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ تارتتى. ئويۇن توختاپ، ئويۇنچىلار ھودۇقۇپ قالدى.

— قولۇڭنى تارت، — دېدى زامانقۇل ماھىگۈلنى يېنىغا تارتىپ، — نېمە قىلماقچىسەن؟

— بۇ گۈزەل ئوردۇغا بارىدۇ، — شاپ بۇرۇت ماھىگۈلنى يەنە قولىدىن تۇتۇپ تارتتى.

زامانقۇل كېلىشتۈرۈپ بىر مۇشت ئۇرغانىدى، شاپ بۇرۇت تىكە موللاق ئېتىپ چۈشتى. ئۇ قوپۇپ بۇرنىنىڭ قېنىنى سۈرتۈپ ۋارقىرىدى:

— ئۇرۇڭلار بۇنى!

شاپ بۇرۇتنىڭ ئادەملىرى زامانقۇلغا ياماشتى. زامانقۇل ئىككىسىنى ئۇرۇپ يىقىتتى. يىگىتلەر بۇلاڭچىلارغا ئېتىلدى، ماھىگۈل بىر چەتتە تويلىنىپ قورقۇپ تۇرغان قىزلارنىڭ يېنىغا بېرىۋالدى. قاتتىق ئېلىشىش بولۇپ، بۇلاڭچىلاردىن ئۈچى يىقىلدى. يىگىتلەر يارىلىنىپ ھالسىزلاندى. بۇلاڭچىلار زامانقۇلنى تۇتۇپ باراڭ تۈۋرۈكىگە باغلاپ قويدى-دە، ماھىگۈلنى قىزلار ئىچىدىن بۇلاپ، بىر ئاق كىگىزگە ئوراپ كۆتۈرۈپ ماڭدى، كىگىز ئىچىدە ماھىگۈلنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. زامانقۇل "ماھىگۈل!!!" دەپ جېنىنىڭ بېرىچە ۋارقىرىدى. قىزلار يىغلاشتى، يىگىتلەر غەزەپلەندى...

ماھىگۈلنى بىر ئېشەكتىن كىرگۈزۈۋېتىپ، تاشقىرىدىن ئېشىككە قۇلۇپ سالدى. ئۇ كىرسە ئون-ئون بەش قىز قورقۇپ شۈمشىيىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ بېرىپ بىر چەتكە ئۆزىنى تاشلاپ تازا ھۆركىرەپ

يىغلىدى. شۇنچىلىك جىق يىغلىدىكى، يىغلاپ ئاۋازى چىقماي قالدى. ئۇ ئېسەدەپ ئولتۇراتتى، ئۇنىڭدىن يېشى چوڭراق بىر قىز كېلىپ جوۋۇتتى:

— بولدى دوستۇم، يىغلىما. بىز يىغلاپ-يىغلاپ هاردۇق، يېشىمىز تۈگەپ بولدى. تېخى كۆرىدىغىنىمىز بارغا ئوخشايدۇ. ئۆزىمىزنى ساقلايلۇق.

ماھىگۈل يەنە ئېسەدەپ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ئانامنىڭ هالى نېمە بولغاندۇ؟ ئىست، ئانام خاراب بولدى، تويۇم ۋەيران بولدى. ۋاي زامانىغۇل، بىچارەم، مېنى قۇتقۇزىمەن دەپ ئەجەبمۇ تاياق يەپ كەتتىڭغۇ! بۇ دەردلەرگە قانداقمۇ چىدايمەن! — ئۇ پۈتۈك ئاۋازدا خىرقىراپ يىغلىدى. ئولتۇرغان قىزلار كۆز يېشى قىلدى. يەنە ئىككى قىز كېلىپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— بىزنىڭ دەردلىرىمىزمۇ سېنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ، — دېدى هېلىقى يېشى چوڭراق قىز، — سەۋر قىلغىن، خۇدايىم بۇ جۇۋاينىمەكلەرنىڭ جاجىسىنى بېرەر، بىر كۈن.

بىر ھەپتىدىن كېيىن قىزلارنى ئۈستى پالاس بىلەن يېپىلغان ئېگىز چاقلىق ئىككى هارۋىغا بېسىپ قەيەرگىدۇ ئېلىپ ماڭدى. بىرنەچچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بىر چوڭ شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ، كاتتا بىر بىنانىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، بىر چوڭ ئۆيگە كىرگۈزۈپ، ئىشىكنى يېپىپ قويدى. بىرهازادىن كېيىن چاچلىرىغا ئاق كىرگەن بىر ئايال كىرىپ كەلدى.

— يىغلاپ كۆزلىرىڭلار قۇرۇپ كەتكەندۇ قىزلىرىم؟ — دېدى چارباش ئايال يېقىملىق ئاۋاز بىلەن، — مەنمۇ قىز ۋاقتىمدا سىلەردەك بىرقانچە كۈن يىغلىغان. نېمە چارە بار؟ سىلەر قەيەرگە كېلىپ

قالدىڭلار، بىلەمسىلەر؟

قىزلاردىن ئۈن چىقمىدى. ھەممىسى ئايالغا ھەيران بولۇپ قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار گەپ قىلىشتىن قورقاتتى. بىراق بۇ ئايالنىڭ سۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىر خىل مېھرىبانلىق سېزىلىپ ھاياتىدىن ئۈمىدلەنگەندەك قىلاتتى.

— سىلەر سەمەرقەنت شەھىرىگە كەلدىڭلار. بۇ جاينى "ئوردۇ" دەيدۇ. كاتتا پادىشاھنىڭ ئوردۇسى، — دېدى چارباش ئايال ۋە ئىشىككە قارىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — بۇنىڭ ئىچىدە ھەممە بالايى بەتتەر بار. بۇ يەر شاھلارغا جەننەت، غېرىپلارغا دوزاخ، — ئۇ قورقۇپ سەسكىنىدىگەن قىزلارغا قارىدى، — قورقماڭلار، سىلەرنى ئۆلتۈرمەيدۇ، ئۇسۇل ئوينىتىدۇ، ناخشا ئېيتقۇزىدۇ، يەنە... ئۇنىڭدىن باشقا بېشىڭلارغا قانداق كۈلپەتلەر كېلىشىنى خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ... ھە، قورقماڭلار، يۈرۈڭلار، مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار.

چارباش ئايال قىزلارنى باشلاپ مېڭىپ گۈمبەزدەك بىر جايغا كىرگۈزۈپ:

— بۇ يەرنى "ھاممام" دەيدۇ. يۇيۇنۇپ، تارىنىپ چىقىڭلار، مەن كېيىن كېلىمەن، — دېدى ۋە چىقىپ كەتتى.

قىزلار نەگە بېرىشلىرىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ دالاندا تۇرۇشاتتى. "ما ياققا مېڭىشسىلا، خانىلىرىم" دېگەن ئاۋاز ئۇلارنى چۆچۈتىۋەتتى. دالاننىڭ نېرىسىدىن بەستى يوغان، سېمىز بىر ئايال كېلىۋاتاتتى.

— قېنى مېنىڭ ئارقامدىن يۈرۈڭلار، — دېدى سېمىز ئايال ۋە قىزلارنى باشلاپ بىر چاسا ئۆيگە ئېلىپ كىردى، — مانا مەشەدە كىيىملىرىڭلارنى يېشىپ، ماۋۇ ئۆيگە كىرىپ يۇيۇنىسىلەر. ئۇ يەردە سۇ، سوپۇن ھەممىسى بار. قېنى كىيىملىرىڭلارنى يېشىڭلار.

قىزلار نېمە دېيىشىنى، نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي بىر-بىرىگە سوئاللىق قارىشاتتى، قورقۇپ تەنلىرى جۇغۇلدايتتى. ئۇلار چەك-چىيىپ، دۈگدىيىشىپ تۇرۇشاتتى.

— كىيىملىرىڭنى يەش دەيمەن! — دەپ ۋارقىرىدى سېمىز ئايال.

قىزلار چۆچۈپ تىترەپ سېمىز ئايالغا قاراشتى. ئۇ بىلەكلىرى شۇمسەكلەنگەن قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ قاپاقلىرىنى تۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى قورقۇنچلۇق ئىدى. گېپىگە كىرمىسە ئۇرۇپ قويىدىغاندەك قىلاتتى. قىزلار كىيىملىرىنى يېشىشكە باشلىدى. ماھىگۇل تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ئىچىدە كىيگەن تويلۇق كىيىملىرىنى ئېغىر قايغۇ ۋە قورقۇنچ ئىچىدە بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ يەشمەكتە. قىزلار ئىشتانچاق بولۇپ "ئەمدى بولار" دەپ مەيدىلىرىنى قوللىرى بىلەن توسۇپ سېمىز ئايالغا قاراپ تۇرۇشتى، "ئىشتان، ئىشتان!" دەپ ۋارقىرىدى سېمىز ئايال. قىزلار ئىلاجسىز ئىشتانلىرىنىمۇ سالدى. بىر توپ يالىڭاچ قىز دۈگدىيىشىپ ھامامغا كىرىپ كەتتى. "ئاھ بىچارە قىزلار، خۇددى نارىدىن ئايرىلغان بوتىلاقلارغا ئوخشايدۇ..." دېدى سېمىز ئايال يالىڭاچ قىزلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ تۇرۇپ ئۆز-ئۆزىگە.

قىزلار يۇيۇنۇپ چىقىپ كىيىملىرىنى كىيىشكە ئالدىرىغانىدى، بىراق كىيىملىرى يوق. ئاڭغۇچە سېمىز ئايال بىر بوپا كۆتۈرۈپ كىردى. بوپىنى ئېچىپ قىزلارغا كىيىم ئۈلەشتۈردى. بىرقىزغا بىردىن ئەتلەس ئىشتان-كۆڭلەك، بىر ئاق ئىچ كۆڭلەك، بىر جۈپتىن قىزىل كۆن ئۆتۈك ئۈلەشتۈردى. قىزلار ئىككىلىنىپ كىيىملەرنى كىيمەي تۇرۇشتى. "مېنىڭ كىيىملىرىم" دېدى ماھىگۇل ئۇھ تارتىپ. "ئەمدى سېنىڭ كىيىملىرىڭ مۇشۇ" دېدى ئايال. "ئۇ كىيىملىرىم...

ئۇنى ئۇ ئېلىپ بەرگەنىدى. تويلۇق..." دېدى ماھىگۇل پەس ئاۋاز بىلەن ئىزا تارتىپ. "ھە، توي ئۈستىدىن كەپتىكەنسەن-دە؟ ئەمدى ئۇ ئىشلارنى ئۇنتۇپ كەت. ماۋۇ كىيىملەرنى كىيىۋەر" دېدى سىمىز ئايال ناگولا ھالەتتە كىيىم كىيىۋاتقان ماھىگۇلغا قاراپ تۇرۇپ، كېيىن بېشىنى بۇراپ كۆز يېشىنى سۈرتتى. ئۇنىڭ كۆز يېشى قىلغىنىنى ھېچكىم كۆرمىدى.

قىزلار ئەمدى كىيىملىرىنى كىيىپ بولغانىدى، چارباش ئايال كىرىپ كەلدى.

— مېنىڭ ئارقامدىن يۈرۈڭلار، — دېدى ئۇ ۋە قىزلارنى باشلاپ تاشقىرىغا ماڭدى.

قىزلار ئوردۇ ھەرەمىدىكى بىرنەچچە يۈز قىز-چوكانلار ئارىسىغا تاشلاندى.

ماھىگۇل خېلى ۋاقىتلارغىچە قايغۇ-ھەسرەت بىلەن ئېغىر كۈنلەرنى ئۆتكۈزدى. بۇنىداق ھەسرەتلىك قىزلار ئاز ئەمەس ئىدى. خوش ئاۋاز، شوخ قىزلارمۇ بار ئىدى. لېكىن، ئۇلار خالى جاي تاپقاندا، ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ياش تۆكۈپ كۆڭلىنى بوشىتاتتى. ماھىگۇل گۈلجاھان دېگەن ئاشۇنداق بىر دەردمەن قىز بىلەن تونۇشۇپ ئاداش بولۇۋالدى. ئىككىسى مۇڭدىشاتتى، بىللە ناخشا ئېيتاتتى، گايىدا شېرىن كۈنلىرىنى سۆزلەپ كۆڭۈللىرىنى خوش قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ ئىككىسى ئوردۇ ئارقا بېغىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر كىچىك بوستانلىقتا ماھىگۇلنىڭ "دەردمەن" دېگەن ناخشىسىنى بىللە ئېيتىپ ئولتۇراتتى. زىل-بوم پىغانلىق ئاۋازلار باغدىكى قىزلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، قىزلار بۇ ياققا توپلاندى. ئۇلار پۈتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ كېلىپ ئىككە-

سىگە تۈيدۈرماي بوستان ئەتراپىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇشتى. ناخشىغا مۇڭلىنىپ، كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈشتى. "دەردمەن"نىڭ پىغانلىق ئاھاڭى قىزلارنىڭ ئورتاق ھەسرەتلىرىنى قوزغايتتى. ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈشتىكى شېرىن ئارزۇلىرىنى ۋە ھازىرقى شۇم تەقدىرلىرىنى ئارمان بىلەن ئويلىشاتتى. دەردمەنلەرنىڭ "دەردمەن" ناخشىسى جىمجىتلىق ئىچىدە باھارنىڭ كەچكى سۈزۈك ھاۋاسىنى يېرىپ لەرزان كۆتۈرۈلەتتى:

ئاھ! جۇدالىق ئايرىدى، ئايدەك يۈزۈڭگە قانمىدىم،
سۆيگۈدىن نۇر چاقنىغان ئۆتكۈر كۆزۈڭگە قانمىدىم.

قوشۇغۇڭ دەردمەن يۈرەكلەرگە بولار ئىدى شىپا،
خەستە كۆڭلۈمگە مەدەت شېرىن سۆزۈڭگە قانمىدىم.

ھەر زامان قويسام بېشىمنى قۇچىقىڭغا ئەركىلەپ،
جانىمە بەرگەن ئارام، شەربەت لېۋىڭگە قانمىدىم.

سەن مېنىڭ يانىمدا بولغاچ، يات ئىدى قورقۇش ماڭا،
شۇم رەقىبكە زۇلپىقار، چوغ يۈرىكىڭگە قانمىدىم.

دوست-يارانلار سېنىڭ سۆھبەتلىرىڭدىن شاد ئىدى،
دىلغا ئارام، بىباھا مايدەك تىلىڭگە قانمىدىم.

دوستقا دوست، دۈشمەنگە دۈشمەن ئاق كۆڭۈل مەردان ئىدىڭ،
ئەي زامانقۇل چىن ۋاپادار، ساپ دىلىڭگە قانمىدىم.

ناخشا ئاياغلاشقاندا، ماھىگۈل بىلەن گۈلجاھان مەكتەپ دەرسلىرىدە دوملاۋاتقان ياشلىرىنى تېخى ئېرتىپ ئۈلگۈرمىگەنىدى، قەيەر-دىدۇ قىزلارنىڭ پىخىلداپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. كېيىن بىر قىزنىڭ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنى ئاڭلاندى. ئاندىن قىزلار تەڭ يىغ-لاشتى. ئۇلار كەينىگە قاراپ، مىۋە دەرەخلىرى ئارىسىدا ئولتۇرۇپ يىغلىشىۋاتقان قىزلار يېنىغا بېرىپ، بىر-بىرىنى قۇچاقلاپ ئۇزاق يىغلاشتى...

ئۇسۇلچىلار ئارىسىدا ماھىگۈل، ناخشىچىلار ئارىسىدا گۈلجاھان ھەممىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. بۇ ئىككىسىنى قىزلار ياخشى كۆرۈپ قالدى. پىرقىراپ ئۇلارنىڭ يانلىرىدىن كەتمەيتتى. بۇ مەسۇمە جانلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرلىرى قانداق بولغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەت بولمىسا كېرەك.

ئايلار، يىللار ئۆتتى. ماھىگۈلنىڭ يارا قەلبى ساقايماق تۇگۇل، يارىسى چوڭىيىۋەردى. ئوردۇغا كېلىپ بەش يىل ئۆتكەندە، بىركۈنى ئۇ باغدىن غەمكىن يېنىپ چىقىۋاتقاندا، ئاشخانا ھويلىسىدا ئوتۇن يېرىۋاتقان بىر ئەر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ، يۈرىكى "قاتتىدە" قىلىپ ئارقىغا تارتقاندەك قىلدى ۋە دۈپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن "لاپ" قىلىپ زامانقۇلنىڭ سايىسى ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئورنىدا مىختەك قېتىپ قالدى. "ئاھ! بۇ كىمدۇ؟ ئەجەب ئوخشاپ كەتتى... ياق، ئۇ ئەمەس، زامانقۇل بۇ يەردە نېمىش قىلسۇن..."

ئۇ بېشىنى سىگايان ئېگىپ يەر ئاستىدىن ئوتۇن يېرىۋاتقان كىشىگە يەنە بىر قاراپ قويۇپ مېڭىپ كەتتى. بىراق، نېمىشقىدۇ پۇتلىرى كەينىگە تارتاتتى. ئۇ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ ئارقىسىغا بىر قاراپ ئالدى-دە، ئاستا بوسۇغىدىن ئاتلاپ كىرىپ كەتتى...

شۇنىڭدىن كېيىن ماھىگۈل ئاشخانىنىڭ ھويلىسىدىن تېز-تېز ئۆتۈپ تۇرىدىغان بولدى. بەزىدە ئۇتۇن يارىدىغان يىگىتنى كۆرەلمەي ناگولا قايتىپ كېلەتتى، بەزىدە ئۇچرىشاتتى. يەنە شۇ يىگىت زامانقۇلمىكىن دېسە، ساقال-بۇرۇتلىرى بار ئىدى، چىرايى چوڭراق كۆرۈنىدۇ. قاپىقىنى سىلىپ پالتىنى ئۇرغاندا، ئۇتۇن چاراسلاپ يېرىلىپ تۇرىدۇ. ئەمەسمىكىن دېسە، ئۇ توختاپ، بەللىرىنى تىكلەپ، بەلبېغى بىلەن پېشانە تەرلىرىنى ئېرتقاندا، قاش كۆزلىرى بەك ئوخشايدۇ، ئۇ "مانامەن" دەپ تۇرىدۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟ بىر گەپ ئېچىپ بېقىش كېرەكمۇيا؟ ھەي بولمايدۇ. باشقىلار كۆرۈپ قالسا، بالاغا قالسەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەگەر ئۇ بولمىسا، بىر يات ياۋا ئادەمگە گەپ قىلىش ئۇيات ئەمەسمۇ! ماھىگۈل ھەر قېتىم ئاشخانا ھويلىسىدىن ئۆتكەندە، ئاشۇنداق ئويلار بىلەن يىگىتكە قايتا-قايتا قاراپ ئۆتەتتى، كۆزىنى ئۈزەلمەي كىرىپ كېتەتتى. يىگىت بولسا، ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويمايتتى، قاپىقىنى تۈرۈپ كۆپۈلدىتىپ ئۇتۇن يېرىۋېرەتتى...

بىركۈنى ماھىگۈل ئارقا باغدا، چىنار تۈۋىدە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغاندا، ھېلىقى ھاممامدىكى سېمىز ئايال كىرىپ كەلدى.

— ئەجەب خىيال بىلەن ئولتۇرىسەنغۇ ماھىگۈل؟ — دېدى ئۇ سوپا چېتىگە، ماھىگۈلنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، — سەن يېقىندىن بۇيان تېخىمۇ غەمكىن بولۇپ قالدىڭ. غەم ئۈستىگە غەم قوشۇلدىمۇ، نېمە؟ كۆرۈنۈشى قوپال، كۆڭلى يۇمشاق بۇ خوتۇن گايىدا ۋارقىراپ قوياتتى، گايىدا يۇمشاپ قىزلارغا مۇلايىم مۇئامىلە قىلاتتى، ئۇلارنى ھاممامدا خاپا قىلماي يۇيۇندۇرۇپ چىقىراتتى. ئۇ ماھىگۈلگە بۆلەكچە مېھرىبانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. بىر-ئىككى قېتىم ماھىگۈلنىڭ

مەڭزىدىكى ياشلىرىنى ئېرتىپ، بېشىنى سىلىغانىدى. ماھىگۈلمۇ ئۇنى ئۇردۇ ئىچىدە بىردىنبىر شەپقەتلىك ھېسابلاپ ياخشى كۆرەتتى. بۈگۈن خىيال قىلىپ ئولتۇرغاندا، ئۇنىڭغا "سېمىز ئاپامغا ئېيتىپ باقايمۇيا؟" دېگەن ئوي كەلگەنىدى. ئۇ خۇدا يەتكۈزگەندەك مانا مەن دەپ كىرىپ كەلسە بولامدىغان، ماھىگۈل ئۇنى كۆرۈپ تولۇپ تېشىپ تۇرغان ئۆپكىسىنى باسالمىدى، بۇقۇلداپ يىغلاپ ئۆزىنى ئۇنىڭ قۇچىقىغا تاشلىدى.

— نېمە دەردىڭ بار قىزىم؟ ئېيتقىنا، بەلكى مەن ياردەم قىلالارمەن، — دېدى سېمىز ئايال ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ جۇۋۇتۇپ.

ماھىگۈل ئاستا يىغىسىنى توختىتىپ، ئېسەدەپ روملىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ئاشخانا ھويلىسىدا ئوتۇن ياردىغان بىر يىگىت بار. ئاشۇ يىگىت...

— ھە، شۇنى ياخشى كۆرۈپ قاپسەن ـ دە؟

— ياق، ئۇ ئادەم زامانقۇلغا بەك ئوخشايدۇ. بىلگىم كېلىدۇ، كۆڭلۈم تارتىپلا بولمايدۇ.

— ھە، شۇنداق دېگىن، ئېرىم زامانقۇلمىدۇ، دەمسەن؟ ئۇنىمۇ دەپ بولمايدۇ، قىزىم. سەن غەم قىلما. مەن بىلىپ باقاي.

ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، كەچقۇرۇن ھەرەم قىزلىرى ھاممامغا بارغانىدى. سېمىز ئايال ماھىگۈلنى ئەملاپ دالاندا ئېلىپ قالدى. قىزلار كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى باشلاپ ھاممامنىڭ ئارقىسىغا ئېلىپ بېرىپ، بىر كىچىك ئىشىكتىن كىرگۈزۈپ، ئىشىكنىڭ زەنجىرىنى تاشتىن ئىلىپ قويدى. ماھىگۈل يېرىم قاراڭغۇ ئۆيدە بىر كىشىنىڭ تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغىنىنى كۆردى. ئۇ ئىشەنمەي كۆزلە-

رىنى ئۇۋۇلاپ ياخشى قارىغانىدى، ئالدىدا ئوتۇن يارغۇچى ئادەم كېلىپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئاتقۇسى كەلدى. لېكىن، پېتىنالمىدى.

— تونىمىدىڭمۇ ماھىگۈل؟ — دەپ كۈلۈپ قوللىرىنى سوزدى ئوتۇنچى.

— ئاھ جېنىم، زامانقۇل، — دېدى ماھىگۈل ۋە ئۆزىنى زامانقۇلغا ئاتتى. ئۇ زامانقۇلنىڭ كۆكسىگە بېشىنى قويۇپ بۇقۇلداپ يىغلايتتى. زامانقۇل ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ، بېشىنى سىلايتتى...

ئۇلار تام تۈۋىدىكى پالاس سېلىنغان سۇپىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ مۇڭداشتى. ماھىگۈل گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي ئۇ يەر-بۇ يەردىن سۆزلەيتتى. زامانقۇل بېشىدىن ئۆتكەنلىرىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار ئايرىلىپ، بىر يىلغا يەتمەي ئۇنى نەۋكەرلىككە تۇتۇپ كېتىپتۇ. سەمەرقەنتكە يېقىن بىر جايدا ئۈچ يىل نەۋكەر بوپتۇ. كېيىن ئالدىنقى يىلى بىرنەچچە ياش نەۋكەرلەرنى تاللاپ مۇشۇ ئوردۇغا ئىشقا سېتىپتۇ. ئۇنى ئاشخانىغا بۆلگەنىكەن، كۈچى بار دەپ، ئوتۇن يارغىلى سېلىپتۇ...

ئۇلار سۆزلەشتى، بىر-بىرىنىڭ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىشتى، سۆيۈشتى، قۇچاقلاشتى، قۇچاقلاشقان پېتى سۇپىغا سوزۇلۇپ بىر-بىرىگە چىرماشتى... نىكاھتىن كېيىن مۇرادىغا يەتمەي كالتەك-ئەلەم بىلەن ئايرىلغان ياش يۈرەكلەر قوشۇلۇپ كەتتى...

تاشقىرىدىن ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلىنىپ، ئىشىكنىڭ زەنجىرى شاراقلىدى ۋە "قىزلار يۇيۇنۇپ بولاي دېدى، ماھىگۈل، چىق ئەمدى" دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئامال تېپىپ كۆرۈشۈپ تۇرۇشقا ۋەدىلىشىپ، قېنىشمىغان ياش يۈرەكلەر ئىلاجسىز ئايرىلىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ماھىگۈل زامانقۇل بىلەن كۆرۈشەلمىدى. ئاشخانا ھويلىسىدا ئۇ كۆرۈنمىدى. ماھىگۈل ئىزدىدى، زارلىدى. "دەردمەن" ناخشىسى ئۇلغايدى. ئۇنىڭ سىرداش دوستى گۈلجاھاننىڭ جۇۋۇتۇشلىرىمۇ ئۇنىڭ يۈرەك يارىلىرىغا داۋا بولالمىدى...

ئۈچ-تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھەرەمخانىدا — ھەرەم قارۇغچىلىرى ئارىسىدا كۆزلىرى زامانقۇلنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئادەم پەيدا بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى يوق، ئاۋازى ئىنچىكىرەك چىقاتتى. ئۇ ھەيران بولۇپ گۈلجاھانغا ئېيتتى، گۈلجاھان "شۇ بولمىسۇن يەنە، ئۆزگىرىپ قالغاندۇ، بەلكىم" دېدى. ماھىگۈل ھەرەمخانىغا كىرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ھەرەم قارۇغچىلىرىغا ھەيران بولۇپ، گۈلجاھاندىن سورىغاندا، ئۇ "ئەر كىشىنى پىچىۋەتسە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، كۆردىڭمۇ، بۇ يەردىكى ھەرەم قارۇغچىلىرىنىڭ ھەممىسى "ئەر كىشىگە ئوخشىماي ئۆزگىرىپ قالغان" دەپ چۈشەندۈرگەنىدى. "پىچىدۇ، دېگىنىڭ نېمىسى؟" دەپ ھەيران بولۇپ سورىغاندا، گۈلجاھان: "ئەركەك ئاتلارنىڭ ئىچىدە ئايغىرى، ئاختىسى بولىدىغۇ، بۇلار ئاشۇنداق ئاختا قىلىنغان ئادەملەر، بولمىسا ئەرلەرنى بۇ يەرگە كىرگۈزەتتىمۇ؟" دېگەنىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن كېيىن ماھىگۈل ھەرەم قارۇغچىلىرىغا سەپسالاتتى. ئوردۇ ئىچىدىكى "ھەرەمخانا" دەپ ئاتالغان بۇ ھويلىدا پەنجىرىلىرى ئارقا باغقا قارىتىپ سېلىنغان بىر بىنا بار ئىدى. قىز كېنىزەكلەر، ئۇسۇل-ناخشىچى قىز-چوكانلار مەشەدە تۇراتتى. بۇ بىنادا ياتاق ئۆيلىرىدىن باشقا ياسىنىش ئۆيلىرى، مەشق قىلىش ئۆيلىرى بار ئىدى. چارباش ئايال مۇشۇ بىنانىڭ بىر چوگىراق ئۆيىدە تۇرۇپ ئۇلارغا باشچىلىق قىلاتتى. ئۇن نەچچە ئەر كىشى ئاشخانىدا ئىش-

لەيتتى. بىنانىڭ تازىلىقىنى قىلاتتى، تاماق، سۇ توشۇيتتى. ئۇلار تاۋاق، چېلەك ياكى ئاپتۇۋا-چىلاپچى كۆتۈرۈپ يەرگە قاراپ باشلىرىنى سېلىپ ماڭاتتى. ئايالغا قاراشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاۋازى ئاياللارنىڭكىگە يېقىن چىقىدىغان كوسا ئادەملەر ئىدى. ئۇلارنىڭ مەنىلىك كۆزلىرىدىن ئەلەم ۋە غەزەپ سېزىلىپ تۇراتتى. مانا بۇلار كۆلىجاھان ئېيتقان پىچىپ تاشلانغان "ئاختا ھەرەم قارۇغچىلىرى" ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا زامانقۇلنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى ماھىگۇلگە بەك دەھشەتلىك تۇيۇلدى. ئۇ باشلىرى قېيىپ، ئۆزىنى كارىۋىتىغا تاشلاپ، كۆز يۇممای تورۇسقا قاراپ ئويغاق ياتتى...

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ماھىگۇل يەنە ئاشۇ سېمىز ئايالنىڭ ئۆيىدە زامانقۇل بىلەن ئۇچراشتى. بۇ ئۇچرىشىش ھەم كۆڭۈللۈك ھەم ئېچىنىشلىق بولدى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ يىغلاشتى. بولۇپمۇ زامانقۇل ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز ئارمان بىلەن ئىچ-ئىچىدىن قايناپ يىغلايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر خوتۇنى ھەم دوستىنى قۇچاقلاپ يۈز-كۆزلىرىگە تويماي سۆيەتتى. سۆيگەچ يىغلايتتى، يىغلاپ سۆيەتتى. بىراق، ئىلاجى قانچە؟ ئەمدى ئۇنىڭ قولىدىن سۆيۈشتىن باشقا ئىش كەلمەيتتى. ماھىگۇل ئۇنىڭغا قاتتىق ئېچىندى. يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىنى جۇۋۇتتى. "ھېچقىسى يوق جېنىم، ماڭا قارا، يىغلىما، بىز ئامان بولساقلا بولدى..." دەيتتى ئۇ زامانقۇلنىڭ يېشىنى ئېرتىپ، ئەركىلىتىپ. ئۇلار يىغا-زارى بىلەن خوشلاشتى. ماھىگۇل ئاۋال ئۆيدىن چىقتى...

شۇنىڭدىن كېيىنمۇ ماھىگۇل زامانقۇل بىلەن ھەرەم ھويلىسىدا، تاماقخانىدا ئۇچرىشىپ تۇردى. بىراق بۇ ئۇچرىشىشلار، ئارمانلىق

كۆزلەرنىڭ غەمكىن ئۇچرىششلىرى بولۇپ تۈگەيتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ھەربىر ئۇچراشقاندا، سۇنۇق كۆڭۈللىرى كۆتۈرۈلۈپ قالغاندەك قىلاتتى. خالى يەردە ئۇلار يىغلاپ-يىغلاپ كۆكسىنى بوشىتاتتى.

يىغلاش كىشىگە بەك ئېچىنىشلىق ئىش. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئادەمنىڭ دەردكە تولغان كۆڭلىنى خېلى بوشىتىپ قويىدۇ، دۇنيادا ھەر خىل ئادەملەر بولىدۇ، گايى ئادەملەر ھېچنىمىدىن ھېچنېمە يوق ھاپىلا-شاپىلا پوتلا-مىشقىنى ئېقىتىپ يىغلايدۇ. گايى ھارامزادىلەر ياش چىقمىغان كۆزلىرىنى ئېرتىپ يالغان يىغلايدۇ. گايى ئادەملەرنىڭ باغرى قاتتىق كېلىدۇ، ئۇلار ھەتتا ئېغىر پاجىئەلىك ئىشلارنى كۆرسىمۇ بۇتقا ئوخشاش زۇۋان سۈرمەي قېتىپ تۇرىدۇ. گايى باغرى يۇمشاق، ۋىجدانلىق ئادەملەر بولىدۇ، بىراق ئۇلار يىغلىمايدۇ. كۆزىدىن ياش چىقىرىشنى چىدامسىزلىق، ئەخمەقلىق دەپ بىلىدۇ. ئۇلار دۇنيادا ياخشى-يامان ھەر خىل ئىشلارنىڭ بولۇپ تۇرۇشىغا ئەجەبلەنمەيدۇ، مۇقەررەر ھال دەپ قارايدۇ. ياخشىغا ئانچە كۈلۈپ كەتمەيدۇ. چۈنكى، ياخشىنىڭ يامان تەرىپىمۇ بولىدۇ. يامىنىغا يىغلاپمۇ كەتمەيدۇ، چۈنكى، يامان ئىش سەۋەبسىز بولمايدۇ. يىغلىغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. يىغلىغاندىن كۆرە، ئاۋال يىغلاشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنداق كىشىلەر ئۆزلىرى ئېچىنىشلىق، كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرگە ئۇچرىغاندا، كۆز يېشى قىلمايدۇ، قەلبىدىن غەزەپلىنىدۇ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدەپ، ساۋاقىنى خۇلاسىلەيدۇ. باشقا كىشىلەر بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگەندە، ئۇ كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، چىن قەلبىدىن ئېچىنىپ ھېسداشلىق بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئادەمنى ياخشى پەزىلەتلىك ئادەم دېيىش كېرەك. لېكىن، ئادەمدىن زادى يىغلىمايدىغان بولۇش كېرەك دەپ تەلەپ قىلىشقا

بولمايدۇ. ئادەم ئۆمرىدە شۇنداق ئېغىر، ئېچىنىشلىق، دەردلىك، ئەلەملىك، يۈرىكىنى چىغان تېزكەنلىرى بىلەن تاتىلىغاندەك ئازاپ-لايدىغان ئىشلارغا دۇچ كېلىپ قالىدۇكى، ئۇنداق ۋاقىتتا ھەرقانچە چوڭ ئادەممۇ يىغلىماي تۇرالمايدۇ. يىغلىمايمەن دېسىمۇ، ئۇ يۈرەك باغرىدىن ئۇرغۇپ چىققان ياشنى توسيالمايدۇ، توسۇشقىمۇ ئىلاجى يوق. شۇ ۋاقىتتا ئۇنى يىغلاتقىغۇ دەپ ئەيىبلىسەڭ بولامدۇ؟ ياق، ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىش كېرەك، يىغلاپ-يىغلاپ ئازراق بولسىمۇ يۈرىكىدىكى پىغانلارنى بوشىتىۋالسۇن!

ماھىگۈلنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ئىدى. يېشى كىرپىكلىرى ئارىسىدىن ئەگىپ كەتمەيتتى. زامانقۇل بولسا يىغلىمايتتى. ئانىسى ئۆلگەندە بىرىنچى قېتىم كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياشلار تاراملىغانىدى. كېيىنكى ئېغىر سەرگۈزەشتلىرى ئۇنى تاۋلىدى. ئۇ دۇنيادىكى تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىككە ياشلىق كۆزى بىلەن ئەمەس، غەزەپلىك ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ھومىيىپ قارايتتى. ئېغىر ئەلەملەردىن كېيىن، ماھىگۈلنى سېغىز ئايالنىڭ ئۆيىدە بىرىنچى قېتىم ئۇچراتقاندىمۇ ئۇ ئوچۇق چىراي بىلەن كۈلۈپ قارشى ئالغانىدى. لېكىن، بۇ قېتىم ئۇچراشقاندا، ئۇ ئۇنداق قىلالمىدى. ئانىسىنى سېغىنىپ تەلمۈرگەن بالىدەك ماھىگۈلنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلىدى. ئۇ سۆيگەن يارىدىن، يەنە كېلىپ توي ئۈستىدە ئايرىلدى، قەدىردان ئانىسىدىن ئايرىلدى. نەۋكەرلىككە تۇتۇلۇپ، تاياق-قامچا ئاستىدا بىرقانچە يىلنى ئۆتكۈزدى. ئوردۇ ئاشخانىسىدا ھايۋاندەك ئىشلىدى. بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا يىغلىمىدى. ماھىگۈل بىلەن بىرىنچى قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇ دەردلەر ئۇنتۇلۇپ كەتكەنىدى. بۇ قېتىم ئۇ ئېتىلىپ چىققان ياشلىرىنى توسالمىدى. چۈنكى، ئەمدى ئۇ بارلىق

كىشىلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىش ئۈستىگە، ئەرلىك خۇسۇسىيىتىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۆزىگىلا ئەمەس، قەدىردانى ماھىگۈلگە قاتتىق ئېچىناتتى. ئۇ ئەمدى يىغلاشقا ھەقلىق ئىدى. ئەمدى ئۇنى يىغلاتقۇ دەپ ھەرگىز ئەيىبلىمەسلىك كېرەك، ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىش كېرەك، ئۇ يىغلاپ ئىچ-قارنىنى بوشىتىۋالسۇن.

ماھىگۈل بىلەن زامانقۇل ئېچىنىش بىلەن بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن قارىشىپ، ئوردۇ ھەرەمخانىسىدا ئۇزاق يىللارنى ئۆتكۈزۈپ باشلىرىغا ئاق كىردى. ماھىگۈل "ۋاقىتلىق ئۆتتى" دەپ قاتاردىن چىقىرىلدى. ھەرەم باشلىقى چارباش ئايال قېرىپ ئوردۇ ھەرەمخانىسىدىن ئايرىلىشتا ماھىگۈلنى ئۆزىگە "ئىزباسار"لىققا كۆرسەتتى. ئوردۇ ئەمەلدارى ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسمىدىكى "گۈل" "بانۇ"غا ئالماشتۇرۇلدى. ئەمدى ھەرەم باشلىقى ماھبانۇ ھەرەمخانىدىكى بىرنەچچە يۈز كېنىزەكلەرگە، ئۇسۇلچى-ناخشىچى قىز-خاتۇنلارغا باشچىلىق قىلىدۇ.

سەمىمىي، مېھرىبانلىقىدىن ھەرەمخانىدىكىلەر ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئىدراكى ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنى، ھەتتا پادىشاھنىمۇ قايىل قىلغانىدى. ئۇ ئۆزى ئەسلى ئۇسۇلچى بولغىنى ئۈچۈن، ئوردۇ ناخشا-ئۇسۇلچىلار ئۆمىكىنى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ مەنسۇرغا خېلى يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

ئېركەش ۋەزىر ماھبانۇ بىلەن كېيىنرەك تونۇشتى. ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئاڭلاپ ئېركەش ئۇنىڭغا غەمخورلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ماھبانۇ ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئىچىدە بىرلا ئوبدان ئادەم، دەپ ئېركەش ۋەزىرنى ياخشى كۆرەتتى. ئىشخانىسىغا بېرىپ كۆرۈشۈپ تۇراتتى. بەزى كۈنلىرى ئېركەشبەگ ئۇنى ئۆيىگە چاقىرتىپ

ئېلىپ بېرىپ ئۇزاق-ئۇزاق مۇڭدىشاتتى. ئەمدى ئۇلار سىرداش بولۇپ قالدى. پادىشاھنىڭ ئادالەتسىزلىكلىرى توغرىسىدىمۇ سۆزلىشىدىغان بولدى...

دېمەك، ماھبانۇنىڭ پادشاھ مەنسۇر، باش ۋەزىر، سەردار ۋە ئوردۇ ئاغىسى بىلەن سۆزلەشكەن مەخپىي سىرلىرىنى ئېركەشبەگكە ئالدىراپ بېرىپ ئېيتىشى ئۇشتۇمتۇت ئەمەس ئىدى.

زامانقۇلمۇ ئېركەشبەگنىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئىشخانىسىغا بېرىپ، ئۆيىنى تازىلاپ، چاي قويۇپ تۇراتتى. ئۇمۇ ئاڭلىغان-بىلگەنلىرىنى ئېركەشبەگكە ئېيتىپ تۇرىدىغان بولدى.

ماھبانۇنىڭ بۇ قېتىم يەتكۈزگەن خەۋىرى بەك مۇھىم ئىدى. ئېركەشبەگ ماھبانۇنىڭ ئۆزى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى باشقىلار سېزىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۆزى كەلمەي، ئاڭلىغان خەۋەرلىرىنى زامانقۇل ئارقىلىق يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىشى مۇشۇ جەھەتتىن ئىدى.

* * *

ئېركەشبەگ ماھبانۇدىن مۇھىم خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاخشىمى ئۆزىنىڭ سىرداشلىرى بىلەن باش قوشتى. باش قوشۇشقا: سەمەرقەنت مەدرىسىسىنىڭ باش مۇدەررىسى داڭلىق ئۆلىما مەۋلانە بىن شەمسىدىن، بۇخارالىق مەشھۇر سودىگەر ئەبۇ ئەلىنىڭ قېيىن ئاغىسى ئابدۇل خالىق شايىچى ۋە "راۋاپچى قەلەندەر" قاتناشتى.

ئابدۇل خالىق شايىچى "راۋاپچى قەلەندەر"نى كۆرۈپ ھەيران قالدى. بۇ قەلەندەرنى ئۇ شەھەر كوچىلىرىدا جىق كۆرەتتى. "قەلەندەر" شايىچىغا: "ئامانمۇسىز باي ئاكا؟" دەپ يەر ئاستىدىن كۈلۈمسىرەپ قارىغاندا، ئۇ ئىلگىرى كۆرگەن سىرلىق كۆز بىلەن

ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر قېتىم سەدىقە سوراپ كەلگەندە، شايىچىغا "ئەسلى-نەسلىڭنى ئۇنۇتۇما، ئاللا ساڭا يار بولغاي!" دەپ دۇئا قىلغاندا، قەلەندەرنىڭ كۆزى ئاشۇنداق سىرلىق قارايتتى. ئۇ قاراش بىكار ئەمەسكەن-دە!

راۋاپچى قەلەندەر راستىنلا پارچە ئادەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەل ئوغلىنىڭ يېقىن سەپدىشى، تاغلىقلار قوزغىلىڭىنىڭ باشچىلىرىدىن بىرى ئىدى. بىراق، ئۇ تاغدا ئەمەس، باغدا، سامانىلار پادىشاھىنىڭ يۇرتى سەمەرقەنتتە يۇرۇپ قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلاتتى. شەھەردە بولسا ئۇنىڭ دوستلىرى جىق ئىدى، سازچى-قوشاقچىلار، تۆۋەن، ئوتتۇرا قاتلامدىكى مۆتىۋەر كىشىلەر، ياش ھەۋەسكار تالىپلار ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ قاپقارا ساقال-بۇرۇتلۇق قىياپىتى، ئۆتكۈر ناخشىسى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى، كونا، قىزىل چەكمەن يەكتەك ئۈستىدىن كۆك بەلباغ باغلاپ، بېشىغا سالۋا تەلپەك ياكى كونا بۆك، پۇتىغا تېرە چورۇق كىيگەن، ئۆشنىسىگە ئالا خۇرجۇن ئارتىۋالغان بۇ "قەلەندەر" قولىدىن تاشلىمايدىغان خارەزىم راۋاپىنى چېلىپ ئىشتىياق بىلەن ناخشا ئېيتقاندا، كىشىلەر زوقلىنىپ ئاڭلايتتى. ئۇ ئېركەشبەگ بىلەن كونا دوست ئىدى. "سەدىقە تىلەپ" ئۆيىگە بېرىپ مۇڭدىشاتتى. مۇقەددەس مەۋلانە شەمشىدىن بىلەن ئېركەشبەگنىڭ ئۆيىدە تونۇشقاندا، مەۋلانە ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قايىل قالغانىدى. ئۇ شەھەردە ۋە جايلاردا بولۇۋاتقان مۇھىم، مەخپىي خەۋەرلەرنى دوستلىرى ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بۇلتۇر ئەل ئوغلىنى دارنىڭ ئاستىدىن قۇتقۇلدۇرۇش ئىشىمۇ مۇشۇ "قەلەندەر" باشچىلىق قىلغان. بىراق، ئۇنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ھازىر ئەل ئوغلى ئۇنىڭغا ئىككى ۋەزىپە تاپشۇرغا-

ئىدى: بىرى، ئوردۇدىكى مۇھىم خەۋەرلەرنى بىلىپ تۇرۇش. يەنە بىرى، بۇغراخانلارنىڭ يۈرۈشىنى ئۇقۇپ خەۋەر قىلىپ تۇرۇش. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ مەنسۇرنىڭ قاماقخانىسىدىكى دوستلىرىنى ۋە ئەل ئوغلىنىڭ سىڭلىسى بىلەن ئۇنىڭ ئېرىنى قۇتقۇزۇش ۋەزىپىسى بار ئىدى. كېيىنكى بۇ ۋەزىپىنى ئەل ئوغلى تاپشۇرمىغان. بۇ ئۆزىنىڭ ئايرىم ۋەزىپىسى ئىدى. "قەلەندەر"نىڭ كۆيئوغلى ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، بۇلتۇر سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرى ئەل ئوغلىنى ئىزدەپ چىققاندا، خاتۇنى بىلەن ئىككىسىنى تۇتۇپ كەتكەن. "قەلەندەر" پەيتى كەلگەندە، بۇلارنى قۇتقۇزۇشنى ئويلاپ يۈرەتتى.

مەۋلانا شەمشىدىن ئەل-يۇرت ئىشىغا قايغۇرىدىغان، مەنسۇرنىڭ ئىستىبداتىغا قارشى تۇرىدىغان ئەلسۆيەر، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ ئالىم، مۇدەررىس. ئۇ يالغۇز ئىسلام دىنىدىنلا ئەمەس، ئەدەبىياتتىن، ئالجەبىردىن، تارىختىن دەرس بېرەتتى. ئۇنىڭ يەنە ئىلمى مەنتىقە، ئىلمى نۇجۇمدىن خېلى چوڭقۇر مەلۇماتى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ ئەل ئارىسىدا ھۆرمەتلىك ئادەم ئىدى. مەنسۇر بىر ياقتىن ئۇنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىناتتى، يەنە بىر ياقتىن ئۇنىڭ ئابرويىدىن قورقاتتى. شۇڭا ئۇ مۇتەئەسسىپ ئىشانلار سەدر ئەزەم ئابدۇل ۋاھىد ھەزرەت بىلەن شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشانلارنىڭ مەۋلانە شەمشىدىنگە بولغان ئۆچمەنلىكىدىن پايدىلىناتتى. بۇلارنىڭ ئۆچلىسى سۈننىلەر مەزھىپىدە ئىدى. لېكىن، مەۋلانە شەمشىدىن سۈننىلەر ئىچىدىكى جاھىللاردىن پەرق قىلاتتى. سەدر ئەزەم بىلەن شەيخ شاھاۋۇدۇن بولسا مۇتەئەسسىپ ئىشانلار ئىدى. مەنسۇر ئىككى ئىشاننىڭ ئارىسىدىكى ئىختىلاپلاردىنمۇ پايدىلىناتتى.

ئابدۇل خالىق شايىجى — ئەسلى بۇخارالىق. ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ

قېيىن ئاغىسى. سەمەرقەنتتە ئەتلەس، شايىچىلىق دۇكىنى بار سودى-
گەر. ئەبۇ ئەلىنىڭ تەسىرىدە ئۇنىڭدا ئەلسۆيەر چۈشەنچە بىر قەدەر
ئۆسۈپ قالغان. كېيىن ئەبۇ ئەلىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئىركەشبەگ
بىلەن تونۇشۇپ "سىرداشلار" قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى. مەنسۇر ئاۋۋال-
لىرى ئۇنىڭغا ئىشىنەتتى، كېيىن گۇمانلىنىدىغان بولۇپ قالدى. يېقىندا
ئەمىر ئەبۇ ئەلى ئىسيان كۆتۈرگەلدىن كېيىن، ئۇنى يوشۇرۇن
نازارەت ئاستىغا ئالغانىدى. مەنسۇر "خائىنلار" دېگەندە سەمەر-
قەنتتە ئىركەشبەگ، مۇدەررىس مەۋلانە ۋە شايىچى ئابدۇل خالىقلارنى
كۆزدە تۇتاتتى. "راۋاپچى قەلەندەر"نى ئۇ بىلمەيتتى.

سىرداشلار بۇ قېتىمقى باش قوشۇشتا خېلى ئۇزاق، جىددىي
سۆزلەشتى. ئاخىرىدا مەۋلانە شەمشىدىن مۇنداق دېدى:

— "ئۆشۈك ھەرىسى ئاچچىق چاقىدۇ". مەنسۇرنىڭ تەختى
لىڭشىپ قالدى. ئۇ تەختنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆزى خالىغان
ھەرقانداق يامان ئىشتىن يانمايدۇ. "بىزگە ئارغامچىنى ئۇزۇن قويغان"
ئىكەن، بىز پۇرسەتتىن ياخشى پايدىلىنىشىمىز لازىم. ئەلنى داۋاملىق
ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش، مەنسۇرنى ئىسكەنجىگە ئېلىش كېرەك. سۇتۇق
بۇغراخاننىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئۈنۈملۈك ياردەم قىلايلۇق. بۇغرا-
خانغا ۋە ئارسلانبەگكە ئادەم چاپقۇزۇپ مەنسۇرنىڭ قەستىدىن
خەۋەردار قىلىش لازىم. ئەمىر ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىنگە
خەۋەر قىلايلۇق، ئالدانمىسۇن. ئەل ئوغلى زەربە بېرىشنى كۈچەيتى-
سۇن. ئالدىدىن چوڭ قوشۇن كەلسە، ئوڭ-سولدىن، ئارقىدىن
قىلىچ ئۇرۇلسا، مەنسۇر قانچە قىلغان بىلەنمۇ، تەختنى ساقلاپ
قالالمايدۇ.

— رەقىبنىڭ ئارغامچىسى ئۇزۇن بولسىمۇ، يەنە چەكلىك، —

دېدى ئېركەش ۋەزىر، — ئۆششۈك ھەربىسىنىڭ زەھىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ۋاقتى كەلگەندە يوشۇرۇنىدىغان بىر ئۇۋا تەييارلاپ قويساق، دەيمەن. مەنسۇر مەغلۇپ بولۇش ئالدىدا ھەر بالادىن يانمايدۇ. قاماقتىكى بۇرادەرلەرنى قۇتقۇلدۇرۇۋېلىش كېرەك. بۇ ئىش سىزنىڭ ۋەزىپىڭىز، ئەلۋەتتە، — ئۇ "قەلەندەر"گە قاراپ قويدى. قەلەندەر بېشىنى ئەگدى، — جانابىي مەۋلانىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە دەرھال ئىشقا كىرىشەيلى. جىقراق باش قوشۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

سىرداشلار بۇداقى باش قوشۇشنى توگىتىپ، جىدەللەپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

* * *

نۇھ II مەنسۇر جىددىي كېچەش ئاچتى. ئوردۇنىڭ كېچەش ساردىيىدا ۋەزىر-ۋۇزرالار، ئوردۇ ئەربابلىرى مەنسۇرنى كۈتۈپ ئەندىشىلىك ئولتۇرۇشاتتى. يېقىندىن بۇيان مەنسۇر خاپىغان بولۇپ قالغان. ئۇ باشقىلارغا ئاسانلا ئازار بېرەتتى، خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلايتتى، ھەتتا غەزىپى كەلگەندە جاللاتقىمۇ تاپشۇراتتى. قىلىچدىن قان پۇراپ تۇرغان غەزەپلىك "پادىشاھى ئالەم"دىن ئۇلار قانداقمۇ قورقمىسۇن؟!

ئەنە ئىشىك ئېچىلىپ ئىچكىرىدىن شاھانە تاج، سەرپايلار كىيگەن مەنسۇر قاتتىق دەسسەپ، سۇرلۇك كىرىپ كەلدى. سارايدىكىلەر "كۆر" قىلىپ قوپۇپ، ئۇنىڭغا تازىم قىلىشتى. مەنسۇر تەخت ئالدىغا بېرىپ ئۆرۈلگەندىن كېيىن:

— ئىلاھا ئامىن! — دېدى سەدر ئەزەم، باشقىلار قول كۆتەردى، — ئاللاھۇ تابارەك ۋە تائالا ئۇلۇغ شاھىنشاھىمىز سۇلتان مەنسۇرخان ئالىيلىرىغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، مۇھەممەد

مۇستافا سەللاھۇ ئەلايھىسسالام مەدەتكار بولغاي، ئاللاھۇئەكبەر! — ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەممەيلەن يۈز-ساقاللىرىنى سىلىدى.

مەنسۇر باشقىلارنى ئولتۇرۇشقا شەرەت قىلىپ تەختكە ئولتۇردى. ۋەزىر-ۋۇزرالار ئوڭ-سول ياقتا قاتار تىزىلغان ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇشتى. ئوڭ قولدا: باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى، سەدر ئەزەم ئابدۇل ۋاھىد ھەزرەت، ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللا، شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشان ۋەباشقىلار. سول ياقتا: سەردار ئەبۇ ئىبراھىم بىن ئىسمائىل، مۇدەررىس مەۋلانە، خەزىنىچى ئېركەشبەگ، قازى كالان سالاھىددىن بىن غىياسىددىن ۋە باشقىلار، ئىككى ياقتا ئالتىدىن ئون ئىككى كىشى ئولتۇرۇشتى.

مەنسۇر قاپىقىنى سېلىپ، كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ، ئولتۇرغانلارغا سىناق نەزىرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى. ۋەزىرلار ھودۇقۇپ، ئۇنىڭدىن كۆزىنى چەتكە ئېلىشاتتى. يالغۇز مۇدەررىس مەۋلانە ئۇنىڭغا تىكىلگەنچە قاراپ تۇردى. ئىككى جۈپ كۆز بىر-بىرىگە مەنىلىك قادىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، مەنسۇرنىڭ كۆزى يۆتكىلىپ كەتتى.

— ئەل بېشىغا ئاپەت كەلدى، ئەربابلار، — دېدى مەنسۇر يوغان ئاۋاز بىلەن غودۇڭشىپ، — ئاپەتتىن قورقماسلىق كېرەك، ئەمما، ئۇنىڭ خەتەرلىك ئاقىۋىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. قاراخانىلارنىڭ كاتتىبېشى سۇتۇق بۇغرا دۆلىتىمىز چېگرىسى ئىچىگە كىردى. بىز ئۇنىڭ ئالغا بېسىشىغا ھەرگىز يول قويمايمىز. خەۋپلىك دۈشمەننى كەلگەن ئورنىدا مجىپ تاشلايلۇقكى، ئۇ قەددىنى كۆتۈرەلمەيدىغان بولسۇن. ئەمما، بىز بىغەم ياتساق، دۈشمەن ئۆزلۈكىدىن قايتىپ كەتمەيدۇ. تەدبىر-چارە كېرەك، ئۇنى ئورۇپ قايتۇرۇش كېرەك. لەشكىرىي تەدبىر توغرىسىدا سەردار ئەبۇ ئىبراھىم سۆز قىلسۇن.

— بىرىنچى سەپتە بىز مەغلۇپ بولدۇق. بۇنى يوشۇرمايمىز، — دېدى ئەبۇ ئىبراھىم ئورنىدىن قوپۇپ، — ئەمما، بىزنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى سېپىمىز مۇستەھكەم. شاش، پەرغانە، قوقەنتتە تۇرۇشلۇق باتۇر لەشكەرلىرىمىز دۈشمەننى تارمار قىلىشقا تەييار تۇرماقتا. دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرىسەن، ئۆزەڭمۇ ئاجىزلىشىسەن، لەشكىرىي كۈچنى تولدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەن دەرھال ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىپ، بىر ئاي ئىچىدە سەپكە تىزىشنى تەكلىپ قىلىمەن، — ئۇ ھەشەمەتلىك سەردار كىيىمىنى تۈزەشتۈرۈپ قويۇپ غادىيىپ ئولتۇردى.

ئەربابلار بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى. بەزىلىرى غودۇڭشىدى.

— ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىش، يەنە كېلىپ بىر ئايدا، ئاسان بولماس سەردار؟ — دېدى سەدر ئەزەم كۆلاسىنىڭ ئۈچى ئۈزۈن چىقىپ تۇرغان چوڭ سەللىلىك بېشىنى چايقاپ، — ئۇنىڭدىن كېيىن لەشكەر كۆپەيسە بېقىش كېرەك. ئەلگە يۈك كۆپىيىپ كەتمەسمىكىن.

— يۈك ئېغىر بولغانچە، پۇت تىرەش كۈچىيىدۇ، — دېدى مەۋلانە مۇدەررىس خاتىرجەم ھالدا.

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەنىسىنى مەنسۇر ۋە مەۋلانىگە قارشىلار ئەبۇ ئىبراھىمنى قوللاش، دەپ چۈشەندى ۋە ھەيران قالدى. باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى ئۇنىڭ سۆزىگە دىققەت قىلدى.

— سۆزلىرى ئۇچۇقراق بولسىدى، جانابىي مەۋلانە، — دېدى ئۇ كىنايىلىك ئاۋاز بىلەن.

— مېنىڭ سۆزۈمنىڭ مەنىسى ئەلنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، لەشكىرىي كۈچنى ئۈلغايتىشقا قارشى تۇرۇۋاتقان كىشىگە ئۇچۇق بولسا كېرەك، باش ۋەزىر جانابلىرى، — مەۋلانە يەر ئاستىدىن سەدر

ئەزەمگە قاراپ قويدى.

— دېمەك، مەن دۈشمەنگە قارشى تەدبىرگە قوشۇلمايدىكەنمەن-دە، مۇدەررىس مەۋلانە؟ — دېدى ئىشان سەدر ئەزەم ئۆزۈن ئاق ساقىلىنى تىترىتىپ، — بۇ ماڭا ھاقارەت!

— باغداد خەلىپەمىنىڭ مۇخلىسى، دىنىي پېشۋايىمىز جانابىي سەدر ئەزەمگە ھاقارەت قىلىشقا يول قويمايمىز، — دېدى شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشان ئۆزۈن ئۆچكە ساقاللىرىنى تىترىتىپ.

— سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دانا تەدبىرىگە قارشى بولۇشقا يول قويۇشقا بولىدىكەن-دە، جانابىي شەيخ؟ — دېدى ئېركەش ۋەزىر زەردە بىلەن.

شەيخ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ئېرىكىپ قويىتى-دە، ئاغزىنى ئۆمەللەپ بولۇپ يەنە سۆز قىلالماي ئولتۇرۇپ قالدى. ئېمىشقا سەدر ئەزەمنى قوللاپ، مەۋلانىگە قارشى بولغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

"قىزىق ئىش، — ئويلىدى مەنسۇر، — بۇ ئىككى تەرەپ بۈگۈن ئويلىمىغان يەردىن تەتۈر چىقتى. بۇنىڭ ئاستىدا گەپ بار..." باش ۋەزىرمۇ ئويلايتتى: "بىزنىڭ ئەخمەق ئىشانلىرىمىز تادانلىق قىلىمەن دەپ، تادانلارنىڭ قارمىقىغا ئىلىنىپ قالدى. ئىلاجىڭ يوق، قوللىغۇچىلارنى قوللاش، قارشى بولغانلارغا قارشى تۇرۇش كېرەك، ئەلۋەتتە..."

باش ۋەزىر مەنسۇر بىلەن يەر ئاستىدىن قارىشىۋالدى.

— مەۋلانە ھەزرىتىمنىڭ دۆلەتنى ھىمايە قىلىش ئىرادىلىرىنى تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ، — دېدى ئۇ ھەزرىتىمگە قاراپ يالغان كۈلۈپ، — سەدر ئەزەمنىڭ ئەسلى مەقسەتلىرىنى تونۇشىمىز كېرەك.

ئەلگە ئېغىرچىلىق بولۇپ قالمىسۇن، دېمەكچى بولسا كېرەك، ئېھتىمالىم.

— شۇنداق بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، — ھاكاۋۇرلۇق بىلەن سۆزلىدى شەيخ شاھاۋۇدۇن، — سەدر ئەزەم جانابلىرى بىلەن ئىككىمىزنىڭ سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشقا دائىم تەييار ئىكەنلىكىمىزنى كىم بىلمەيدۇ؟ بىز ئىبادەت-تىلاۋەت بىلەن غازات قىلىشقا خەلقنى تەييارلايمىز.

— ئىشانلىق بىلەن غازات قىلغىلى بولمايدۇ جانابىي شەيخ، — دېدى مەۋلانە ھەزرەت نارازى قىياپەتتە، — سىلەر تەرغىپ قىلغان مۇنداق بىدئەت قىلىقلار رەسۇلۇللانىڭ ئىرادىلىرىگە خىلاپ.

سەدر ئەزەم ئۇلتۇرالماي قالدى. بولۇپمۇ، ئىشانلىقنى "بىدئەت قىلىق" دېيىش ئۇنىڭغا ئېغىر كەلدى بولغاي، ئۇ تىترەپ تۇرغان لەۋلىرىنى ئۆمەللەپ دېدى:

— مەۋلانە ھەزرەت، بىز ھەممىمىز ئەھلى مۇسۇلمانلاردىنمىز، ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش، ئاللاغا يېتىش ئۈچۈن تەرىقەت يولىدا جان تىكىپ ئىبادەت قىلىشنى "بىدئەت" دېيىشنىڭ ئۆزى رەسۇلۇللانىڭ نەبىرىلىرى بولغان ئابدۇقادىر شەيخ جىلانى غەۋسىل ئەزەمنىڭ يولىغا خىلاپلىق.

— پەيغەمبىرىمىز قايسى ھەدىستە ئىشانلىقنى سۈننەت دەپ كۆرسەتكەن، ئابدۇل ۋاھىد ئىشان؟ ئاللاغا يېتىش ئۈچۈن، ئاللا بۇيرۇغان پەرزلەرنى، رەسۇلۇللا كۆرسەتكەن سۈننەتلەرنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلمىقىمىز شەرت. ئۇلدىن باشقىسى بىدئەت-خۇراپات، ئەپسانە بولىدۇ، سەدر ئەزەم.

— مەۋلانە ھەزرىتىمىنىڭ بايانلىرى بەك توغرا. بىز شەرىئەت

ئىشلىرىمىزدا ئەنە شۇنداق پەرز ۋە سۈننەت بويىچە ئىش قىلماق-تىمىز، — دېدى قازى كالان مەۋلانىنىڭ سۆزىگە قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ.

— شەرىئەت پېشۋاسىنىڭ دەۋا ئىشلىرىدە پارىخورلۇق قىلىشى "بىدئەت" ئەمەسمىكىن، جانابىي قازى كالان؟ — دېدى شەيخ شاھاۋۇدۇن تىترەپ.

— بىز دىنىي مۇنازىرىلەرنى قويۇپ تۇرايلۇق. بۈگۈنكى ۋەزىيە-مىز دۈشمەنگە قانداق تاقابىل تۇرۇش، — مەنسۇر تالاشنى بۇرىدى، — بىز ئەللىك مىڭ لەشكەر ئېلىشقا كېلىشتۇق. بۇ ئىشنى سەردار ئەبۇ ئىبراھىمغا تاپشۇرايلى. ھەممەيلەن يېقىندىن ياردەم قىلساق، بىر ئاي ئىچىدە بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ. قەتئىي ئورۇنداش كېرەك. بۇ توغرىدا ۋە دۈشمەنگە قارشى تۇرۇپ ئەلنى ھىمايە قىلىش توغرىسىدا يەنە سەپەرۋەرلىك پەرمانى چىقىرىلسۇن. ھەممە ئىشنى ئورۇنشقا قارىتىش لازىم. كىمكى خىلاپلىق قىلسا، خانلىقىمىز-نىڭ پەرمانىغا قارشى تۇرغان جىنايەتكار قاتارىدا جازا بېرىلسۇن!

باشقا بىر قاتار مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنغاندىن كېيىن مەنسۇر كېڭەش تۈگىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئورنىدىن قوپتى. باشقىلارمۇ قوپۇپ مەنسۇر ئوتتۇرىدىن ئۆتۈپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتكۈچە قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ تۇرۇشتى.

باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى مەنسۇرنىڭ كەينىدىن كىردى. مەنسۇر ئارقىسىغا قارىغانىدى، باش ۋەزىر گۇمانىنى ئېيتتى:

— مەۋلانە بىر ئويۇن ئوينىدى. ئوينىغاندىمۇ، ئۇستىلىق بىلەن ئوينىدى. بىزگە ئۇنى قوللاشقا توغرا كەلدى. قاراڭ، ئاۋۇ ئەخمەق ئىشانلار ئۆز ئاغزىغا ئۆزى ئۇردى، — ئۇ ئاۋازىنى پەسەيتىپ

سۆزلىدى، — مەن يەنە قارشىلارنى تۇتقۇنغا ئېلىشنى تەكلىپ قىلىمەن. ئۆزلىرى ئويلاپ كۆرسىلە، بۇلارنىڭ چوڭراق خائىنلىق ئىشلىرى بولۇش مۇمكىن.

— كېرەك يوق، چاڭگىلىمىزدىن چىقارمىساق بولغىنى. لازىم بولغان ۋاقىتتا، بىرەر جىنايىتى پاش بولغاندا، دەرھال تۇتۇشقا ئۈلگۈرىمىز.

تۆتىنچى باب

گۈزەل پەرغانە

قۇتلۇق سۇباشى پەرغانىغا بىر كۈنلۈك يول قالغان جايدا دەم ئېلىپ تۇرغاندا، باشلامچى قوشۇن چاپارمىنى كېلىپ ئۇنىڭغا قارشى تەرەپنىڭ قاراۋۇللىرى كۆرۈنگەنلىكىنى، ئۇ ياقتىن كەلگەن بىر تارىغچىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇن چاقىرىمچە يىراقلىقتا ياغى قوشۇنى بارلىقىنى خەۋەر قىلدى. قۇتلۇقبەگ قوشۇنغا ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. ئەمدى ئەتىگەنلىك تاماققا ئولتۇرغان چېرىكلەر ھاپىلا-شاپىلا يەپ-ئىچىپ يولغا چىقتى.

ئىككى ئاش پىشىم يول مېڭىپ، قۇتلۇق سۇباشى باشلامچى قوشۇن تۇرغان جايغا يېتىپ كەلدى. باشلامچى قوشۇن مىڭباشى مەھمۇت قاداش ئۇنىڭغا ئالدىدا ياغىنىڭ بىر تۈمەن چېرىكى بارلىقىنى، ئۇلار خەۋەر تېپىپ جەڭگە تەييارلانغانلىقىنى ئېيتتى.

سۇباشى ياقلان تۈمەنباشىنى بىرىنچى سەپكە، توختى تۈمەن-باشىنى ئىككىنچى سەپكە تەيىن قىلىپ بۇيرۇق بەردى. قالغان قوشۇن ئارقىدا تەييار تۇرماقچى بولدى. كۈن چۈش بولغاندا ئىككى تۈمەنباشى يولغا چىقتى.

ياقلان تۈمەنباشى قوشۇنى بىر تۆپىلىكتىن ئۆتۈپ تۆۋەن تەرەپكە ئىلگىرىلىگەنىدى. كۆز يېتىم جايدىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن ياغىنىڭ پىيادە چېرىكلىرى سەپ تارتىپ چىقىپ كەلدى.

ئۇلار ئوتتۇرا، ئوڭ، سول سەپ بولۇپ قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھەيۋەت بىلەن يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئارقىلىرىدا يىراقراقتا ئاتلىق چېرىكلەر ئۇزۇن سەپ تارتىپ قاتار تۇرۇپتۇ. پاقلان قوشۇن زىچ سەپ بولۇپ دىققەت بىلەن ياغىنى كۆزىتىپ تۇرماقتا. ئارقىلىرىدا مەھمۇت قوشۇن، ئۇلارنىڭ كەينىدە — بىر دۆڭدە قۇتلۇق سۇباشى بىر توپ چېرىكباشى ۋە قارۇغچىلار بىلەن تۇرماقتا ئىدى...

ياغى سېپى يېقىنلاپ كەلدى. بۇ ياقتىكى چېرىكلەر قوللىرىدا ھېچ نەرسە يوق، پەرۋاسىز تۇراتتى. ياغى چېرىكلىرى ئالدىدىكى باشلىقلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا يالاڭ قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھوگا سېلىپ يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇلار قارشى كۈچنى چەيلەپ ئۆتۈپ كەتكۈدەك ھەيۋەتلىك كۈچ بىلەن كېلىپ ئۆزىنى ئۇردى، بىراق قارشىلىرىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان "نەيزە تېمى"غا سوقۇلۇپ ئۇرغۇنلىرى دومىلىدى. ھودۇققان ياغى ئالتوپىلاڭ بولۇپ تۇرغاندا، ئارقا سەپ كۈچى ئوخشاش ھەرىكەت بىلەن ئۇرۇلدى. پاقلان قوشۇن تۇيۇقسىز ئارقىسىغا يىگىرمە قەدەم چېكىنگەنىدى، ياغى مەھمۇت قوشۇنىنىڭ ئوخشاش "نەيزە تېمى"غا سوقۇلۇپ توختىدى. ئۇلار بۇ ئىككى قېتىملىق سوقۇشتا بەك كۆپ چىقىم تارتىپ چېكىندى. بىرپەس تىن كېيىن ياغى ئاتلىقلىرى قىلىچلىرىنى يالاڭداپ ھوگا-سۈرەن بىلەن ئات سالدى، قۇتلۇق قوشۇنىنىڭ ئاتلىق يىگىتلىرى پىيادىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ياغىنى توسۇ-ۋېلىشتى، ئاتلىق جەڭ باشلىنىپ كەتتى... چاڭ-توزانلار ئارىسىدا غۇۋا كۆرۈنگەن ئادەملەر ئاتلىق، پىيادە ئېلىشاتتى. قىقاس-سۈرەن قىلىچ-نەيزە ئاۋازلىرى بارغانسېرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى...

ئارقىسىدىن ياردەمگە كۈچ كېلىپ دۈشمەن قايتىدىن قىستاپ كەلدى. قۇتلۇق سۇباشى تەييار قوشۇنغا بۇيرۇق قىلدى. ئۇلار جەڭگە كىرىپ ئاز ئۆتمەي، ياغى ئارقىغا داجىدى. قۇتلۇق سۇباشى سەپ بويىچە ئومۇمىي ھۇجۇمغا بۇيرۇق بەردى... "ئۇررا!" ئاۋازلىرى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكەن چېرىكلەرنىڭ كۈچىگە بەرۋا كېلەلمىگەن ياغى قېچىشقا باشلىدى. قۇتلۇق قوشۇن قوغلاپ ئۇرۇپ، دەرەخلىكتىن ئۆتۈپ بىر ئېدىرغا چىققاندا، ياغى چېرىكلىرى پىتىراپ كەتتى، قاچقىنى قاچتى، قالغىنى ئەسىرگە چۈشتى. كۆن ئولتۇرۇشقا تېرەك بويى قالغاندا، جەڭ تۈگىدى.

كېيىن مەلۇم بولدىكى، ياغى پەرغانىدىن يەنە بىر تۈمەن چېرىك ئەۋەتىپتىكەن. ئىككى تۈمەنگە قارشى ئىككى تۈمەننىڭ ئۇرۇشى بوپتۇ. قۇتلۇق قوشۇننىڭ يەنە ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق چېرىكنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىششىغا ھاجەت بولمىدى...

ئەتىسى چۈشتىن كېيىن قۇتلۇق قوشۇن پەرغانىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالدىدا ھېچنىمىدىن دېرەك يوق. يېزا-كەنتلەر بوش. ئادەملەر ئۇرۇشتىن قورقۇپ قاچقان ئوخشايدۇ. شەھەرگە ئون بەش چاقىرىمچە يول قالغاندا، بىر يېزا چېتىدە قۇتلۇق سۇباشى قوشۇننى توختىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. "ئەھۋال ئېنىقسىز، بايقاپ مېڭىش كېرەك." دېدى ئۇ.

قوشۇن توختاپ، دەم ئالغاچ تەييار تۇردى. بىرھازادىن كېيىن باشلامچى قوشۇن چاپارمىنى كېلىپ، شەھەردىن بىر قىسىم ئادەملەر كەلگەنلىكىنى، "چوڭ باشلىق بىلەن كۆرۈشىمىز" دەپ تەلەپ قىلغانلىقلىرىنى ئېيتتى. قۇتلۇقبەگ ئۇلارنى باشلاپ كىرىشكە بۇيرۇدى.

بىرپەستىن كېيىن، ئوتتۇزدەك ئادەمنى باشلاپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سەللە-تەلپەكلىك، پەشمەت-يەكتەكلىك ھەر خىل ئادەملەر بار ئىدى. ئۇلاردا قورقۇش ۋە ھودۇقۇش كەيپىياتى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار بىر ھويلىنىڭ ئالدىدىكى چىنار تېگىدىكى سۇپىغا ئەمدى كېلىپ تۇراتتى، قۇتلۇق سۇباشى ھويلىدىن چىقىپ كەلدى. ئۇ ئۇنچە ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ، يېنىدا باشلىق، قارۇغچىلار بىللە كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، كەلگەنلەر ئەيمەندى، گايىلىرى بولسا خۇشاللىقىدىن ئۆزىنى باسالمايتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، قېرىنداشلار، — دېدى قۇتلۇقبەگ ئوڭ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۆلۈمسىرەپ، — قېنى، سۇپىغا ئولتۇرىلى.

— بۇ كىشى بىزنىڭ قوشۇنباشىمىز قۇتلۇق سۇباشى بولىدۇ، — تونۇشتۇردى ئۇلارنى باشلاپ كەلگەن باشلامچى قوشۇنباشى مەھمۇت قاداش.

كەلگەنلەر سالام بېرىشتى. گايىلىرى قىزغىن، گايىلىرى سوغۇقراق ئىدى.

— كەچۈرگەيلا جانابىي باشلىق، بىز كېچىكىپ كەلدۇق، — دېدى بىر ئاقساقال، كېلىشكەن ئادەم ئالدىغىراق چىقىپ، — بىز پەرغانە خەلقىگە ۋەكىل بولۇپ ئۇلۇغ بۇغراخان لەشكەرلىرىنى قارشى ئالغىلى كەلدۇق. ياغى ئاخشاملا قوقەنت تەرەپكە قاچتى. مانا بۇ كىشى، — ئۇ يېنىدىكى سالاپەتلىكرەك بىرىنى كۆرسەتتى، — بەھرەم-بەگ. ئىلگىرىكى پەرغانىلىق ئەمرىمىزنىڭ ئوغلى بولىدۇ. مانا بۇ كىشى، — ئۇ بويى ئېگىز، كەۋدىلىك، قاپىقى سېلىقلىق بىرسىنى كۆرسەتتى، — دوسمەتبەگ، ئىلگىرىكى لەشكەر باشلىقى... ماۋۇ كىشى شەھىرىمىزنىڭ مۆتىۋەر ئۆلىماسى، — ئۇ بىر چار ساقال، سەللىلىك

ئادەمنى كۆرسەتتى.

— بەك ياخشى. ئەسسالامۇئەلەيكۇم، — قۇتلۇقبەگ ئۇلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، — دوستلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمىز ئۈچۈن خۇش بىز. ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرمامىلا تاغا؟

— پېقىر بىر كەمبەغەل قېرى، "سەمەد" دەپ ئاتىسىلا بولىدۇ.

— بۇ تاغام ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ كونا لەشكەر باشلىقى بولۇپ كەلگەن ئادەم، كىشىلەر قەدىرلەيدىغان بوۋاي، — دېدى قارا ساقال بىر ئادەم.

— ياخشى، بەك ياخشى. ھەممىلىرىگە سالام، دوستلار، قېنى ئولتۇرىلى، — قۇتلۇقبەگ ئۇلارنى سۇپىغا تەكلىپ قىلدى، ئولتۇرۇشتى.

— ئۇزاق، قىيىن يوللارنى بېسىپ، جاپالىق جەڭلەر بىلەن كەلگەن بۇغراخان لەشكەرلىرىنى بىزنىڭ خەلقىمىز قىزغىن قارشى ئالىدۇ، — دېدى بەھرەمبەگ، — سامانى لەشكەرلىرى يېڭىلىپ قاچتى. خەلقىمىز خۇش. بىراق...

— بىراق، بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ كېلىش مەقسەتلىرىنى بىز ئۇچۇق بىلمەيمىز، — دېدى دوسمەتبەگ ۋە بىرئاز توختىۋېلىپ داۋام قىلدى، — بىز چەت ياغىنىڭ خەلقىمىزنى ئېزىشىگە قارشى تۇرىمىز. مەيلى ئۇ غەربتىن كەلسۇن، ياكى شەرقتىن كەلسۇن.

— شۇنداق، جانابىي لەشكەرباشى، ئۆزگەن، نەمەنگان تەرەپلەردە بۇغرا لەشكەرلىرى كىشىلەرگە ئازاپ سالماقتا، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلايمىز، — دېدى سەللىلىك مۆتىۋەر ۋە ئېھتىيات قىلىپ يەر ئاستىدىن قۇتلۇقبەگكە قاراپ قويدى.

— بىزنىڭ توغرىمىزدىكى ئاشۇنداق گەپلەرنى كىملەر تارات-

قاندۇ؟ — سورىدى قۇتلۇقبەگ.

— كىم بولاتتى؟ سامانىلار-دە! — دېدى سەمەد ئاقساقال، — ئۇلارنىڭ تاراتقان سۆزلىرى جىق: بۇغرالار يەرلىك لەشكەرلەرنى قىرماقتا، شەھەرگە ئوت قويماقتا، خەلقنى تالاپ، خاتۇنلارغا باسقۇنچىلىق قىلماقتا ۋەھاكازا. بىراق بۇ سۆزلەرگە بىزنىڭ ئىشەنگىمىز كەلمەيدۇ.

— يوق نەرسىگە ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئويدۇرما، يالا. كىشى ئەۋەتىپ ئۇ ياقلاردىكى ئەھۋالنى كۆرۈپ تەكشۈرۈپ بېقىشقا بولىدۇ. بۇنىدىن كېيىن پەرغانىلىق بىزنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىمىزنى كۆرۈۋالىدۇ، — قۇتلۇقبەگ ئوچۇق چىراي، سالماقلىق سۆزلىدى.

— ئۇنداق ئىشلارنى يوقمۇ دەيلى، — دېدى دوسمەتبەگ قورۇنۇپراق، — بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ بۇ ياققا كېلىشتىن مەقسەتلىرىنى بىلگىمىز كېلىدۇ. بىزگە ئەلنىڭ ئەركىنلىكى كېرەك. بىراق خەلقىمىز قوشنىن چىقىپ سۆرەمگە چۈشۈشنى خالىمايدۇ...

— ئەھۋالنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، مەسىلىنى بۇنداق قويۇشقا بولمايدۇ، دوسمەتبەگ، — دېدى بەھرەم خان ۋە قۇتلۇقبەگكە قاراپ داۋام قىلدى، — بۇ كىشى سامانىلارنىڭ ئازابىنى كۆپ تارتقان. خەلق ئازادلىقى يولىدا جىق تىرىشقان ئادەم، — ئۇ قۇتلۇق سۇباشىغا "كەچۈرسىلە" دېگەندەك ئىپادە بىلەن سۆزلىدى.

كېيىن مەلۇم بولدىكى، دوسمەتبەگ ئەسلىدە يەرلىك خانلىقنىڭ لەشكەرباشى ئىكەن. سامانىلار كەلگەندىن كېيىن ئۇنى ئىشلىتىپتۇ. لېكىن ئۇ سامانىلار بىلەن كېلىشەلمەي، تاغقا قېچىپ كەتكەنىكەن. يېقىندا سامانىلارنىڭ ئۆز ئەھۋالى بىلەن بولۇپ

قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەھەر تاشقىرىسىدىكى يېزىدا بىر دوستىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇن كېلىپ مۆكۈپ ياتقانىكەن. ئۇ ئاخشام، سامانىلار قاچقاندىن كېيىن بەھرەمخاننى تېپىپتۇ. بۈگۈن باشقا ئاغىنىلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەپتۇ. ئۇ بۇغرا قوشۇنىنىڭ كېلىشىگە خۇش بولسىمۇ، بۇغرالار سامانىلارنى قوغلىۋېتىپ، بۇ ئەلنى بېسىۋالارمىكىن، خەلقنى ئوخشاشلا ئېزەمدىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىدىكەن. بۇ توغرىدا بەھرەمخان بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدا پىكىر ئوخشىمايدىكەن.

بەھرەمخان سابىق پەرغانە خانىنىڭ ئوغلى ئىكەن. سامانىلار كەلگەندە، كىچىك بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تېگىشمەپتۇ. ئۇ چوڭ بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئەل ئازادلىقىنى ئويلايدىغان، باش قاتۇرىدىغان بوپتۇ. ئۇ يار-بۇرادەرلىرى ئارىسىدا بەزى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ماڭىدىكەن، ئەمما ئاشكارا ئىش قىلالماپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، خەلق ئازاد بولىدىغان بولدى، دەپ خۇش بوپتۇ، بىراق بۇغرا قوشۇنىنىڭ كېلىش مەقسەتلىرىنى ئوچۇق بىلمىگىنى ئۈچۈن دوسمەتبەگنىڭ قارشىلىقىغا قاتتىق بىرلىپمە دېيەلمەيدىكەن، لېكىن، قاراخانىلار بۇ ئەلگە چوقۇم ياخشىلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ ئىشىنىدىكەن.

بۈگۈن بۇ يەرگە كەلگۈچە يولدا بۇ ئىككىسى خېلى تالىشىپتۇ. دوسمەتبەگ "بىرى كەتسە بىرى كېلىدۇ، ھەممىسى تالا مۈشۈكى، ئىشەنگىلى بولمايدۇ." دەيدىكەن. بەھرەمخان "قارىسىغا گەپ قىلماسلىق كېرەك. ئۇلار ھەم قېرىنداش، ھەم دىنداشلىرىمىز، ياخشى بولىدۇ" دەيدىكەن. ئاۋۇ مولىلام "بۇغرالار كېيىنرەك

مۇسۇلمان بولغان خەلق. هەي، دىنىمىز قانداق بولاركىن؟!" دەپتۇ. سەمەد بوۋاي "سانىماي سەككىز دېمەيلى، ئاڭلىشىمىزچە بۇغراخانلار خەلققە ياخشىلىق قىلىۋاتار ئىمىش. سامانىلار ئۇلارغا قارشى بولدى. شۇڭا ئۇلار قارشى تۇردى. سامانىلارنىڭ ياغىسى بولغانلار بىزنىڭ دوستىمىز بولىدۇ. شەك كەلتۈرمەسلىك كېرەك" دەپتۇ. ئۇلار قارشى ئالغىلى كەپتۇ. لېكىن، ئاشۇنداق هەر خىل قاراشلار بىلەن: ئىشىنىش-ئىشەنمەسلىك، ئەندىشىلەر بىلەن كەپتۇ. قارشى ئالغىلى كەلگىنىگە قارىغاندا، هەر هالدا ياخشى نىيەت بىلەن كەلگەن ئوخشايدۇ.

— سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلەردىكىنى ئېيتقانلىرىڭلار ياخشى، — دېدى قۇتلۇق سۇباشى، — بۇ ياقلاردا خەلقنىڭ هالى قانداق، ياغى نېمىلەرنى قىلدى، كىشىلەر بىزدىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلىدۇ؟ مۇشۇ خىل ئەهۋاللارنى بىلىش بىز ئۈچۈن مۇهىم. بۈگۈن هەربىرلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، كىشىلەر بىزنى قارشى ئالغىنىدىن باشقا، بەزى گۇمانلىق ۋە ئەندىشىلىك قاراشلارمۇ بار ئىكەن. بۇ، بىزنى چۈشەنمەسلىك ۋە سامانىلارنىڭ ئىغۋالىرىدىن بولسا كېرەك. مەن قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ بىر قوشۇنباشى بولۇش ئورنۇم بىلەن ئوچۇق ئېيتايكى، بىز بۇ ياققا يەر كېرەك بولۇپ قېلىپ، ياكى باشقىلارنى ئېزىش ئۈچۈن كەلمىدۇق. سىلەرنى ئەزگەن، بىزگىمۇ باسقۇنچىلىق قىلغان ئورتاق ياغىمىز سامانىلارنى يوقاتقىلى، بۇ جايلاردىكى قېرىنداشلارنى قۇتقۇزغىلى كەلدۇق. مۇشۇ ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز قايتىپ كېتىمىز. بىزنىڭ خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخان بىزگە "ياغىنى يوقىتىش، قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇش كېرەك. ئۇلار لەشكىرىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرسۇن،

خەلقنىڭ ھېچ نەرسىسگە تەگمەسلىك كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن.
بىز شۇنداق قىلماقتىمىز. يولدا ــ ئۇش، ئۆزگەندە شۇنداق قىلدۇق.
ئۇ جايلارغا ئۆزلىرىدىن خان، لەشكەرباشى تەيىنلەندى. يەرلىك
چېرىكلەردىن "قاداش قوشۇن" قۇرۇلدى. دىن توغرىسىدا ئەلدىشە
بولۇشى پۈتۈنلەي ئورۇنسىز. ئۇلۇغ ئىسلام دىنى سىلەر بىلەن
بىزنىڭ ئورتاق دىنىمىز. ئىسلام دىنى بىزنىڭ دۆلەت دىنىمىز.
بىز بۇ ياقتىكى قېرىنداشلارنى قوشتىمۇ، سۆرەمدىنمۇ قۇتقۇزغىلى
كەلدۇق. ئىشىمىز تۈگىگەندىن كېيىن قايتىپ كېتىمىز. سىلەر
ئۆزەڭلارنى ئۆزەڭلار باشقۇرسىلەر. ئەگەردە سىلەرنىڭ باشلىرىڭلارغا
چەتنىڭ كالتىكى كېلىپ تېگىدىغان بولسا، سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار بولسا
بىز يەنە كېلىمىز. بىزنىڭ ئۇلۇسىمىز بىر، تىلىمىز بىر، دىنىمىز بىر،
بىز بىرلىكتە ياغىغا قارشى كۈرەشىشىمىز كېرەك...

قۇتلۇقبەگنىڭ سەمىمىي، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتقان سۆزى
ئۇلارغا تەسىر قىلدى سەمەد بوۋاي "قانداق، دېمىدىمىمۇ" دېگەندەك
قىلىپ ساقاللىرىنى سىلاپ كۈلۈمسىرەپ يەر ئاستىدىن ئاۋۇ
ئىككىسىگە قاراپ قويدى.

ــ ئاكىمىزنىڭ بۇرادەرلەرچە سەمىمىي سۆزلىرى بىزنىڭ كۆڭ-
لىمىزنى يورۇتتى، ــ دېدى بەھرەمخان ئەركىن قىياپەتتە، ــ بىزنىڭ
بۇغراخانلاردىن كۈتكىنىمىزنىڭ ئۆزى جانابلىرى ئېيتقاندەك
ئىدى. بىز بەك رازى، جان-دىلىمىز بىلەن بۇغراخانلارنى قارشى
ئالىمىز. بىزنىڭ ئورۇنسىز گۇمانلىرىمىز ئۈچۈن كەچۈرگەيلا قوشۇن-
باشى قۇتلۇقبەگ جانابلىرى.

ــ بىزنىڭ ئارىلىرىمىزدا كەچۈرۈش-كەچۈرمەسلىك دېگەن
گەپ يوق. تىلىكىمىز، يولىمىز بىر.

— خەلقىمىزنىڭ ھالى يەنە نېمە بولار، دېگەن ئەندىشە مېنى ئورۇنسىز ئويغا سالغان، — دېدى دوسمەتبەگ ئۆزىدە يەڭگىللىك ھېس قىلىپ، — مەن لەشكىرىي ئادەم، كۆڭلۈمدە بارىنى ئېيتتىم، كۆڭلۈم ئايدىڭلاشتى. بەھرەمخاننىڭ سۆزىگە قوشۇلىمەن. بىز بىرلىكتە كۈرەش قىلىشقا تەييارمىز.

— مانا، گەپنىڭ ئوڭى مۇنداق بولىدۇ-دە، دوسمەتبەگ، — دېدى بوۋاي، — بۇغراخانلار ئۆزى ئۇچۇن ئەمەس، بىز ئۇچۇن جان تىكىپ بۇ ياقلارغا كەلگەن تۇرسا بىز ئەلۋەتتە ئىككى قوللاپ قارشى ئېلىشىمىز كېرەك-تە؟

— بىز قايتىپ شەھەر خەلقىنى خاتىرجەم قىلساق، ئۆزلىرىنى پەرغانە بوسۇغىسىدا خەلق بىلەن بىللە قارشى ئالىمىز، — دېدى بەھرەمخان خۇشال بولۇپ.

— خوپ، شۇنداق بولسۇن. بىز ئەتە كەچكە يېقىن يېتىپ بارىمىز، — دېدى قۇتلۇقبەگ.

پەرغانىلىقلار خۇشال-خۇرام قايتىشتى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەنلا، ئادەمسىز جىمجىت كەنت تىلغا كەلدى. ئاۋال يېقىن مەسجىدتە مەزىننىڭ ئەزان ئېيتقان ئاۋازى ئاڭلاندى، كىشىلەر خاتىرجەم نامازغا مېڭىشتى. كاتەكلەردىن چىقىرىلغان توخۇلار قاقىلداشقا، خورازلار قىچقىرىشقا باشلىدى.

قۇتلۇقبەگ ئورنىدىن قوپۇپلا بۇ ئەھۋالغا ھەيران قالدى.

— ئەجەب ئىش. ئىككى كۈندىن بېرى كەنتتە ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈنمىگەنىدى، تۇيۇقسىز جانلىنىپ كەتتىغۇ؟! — سورىدى ئۇ تالادىن كىرىپ كەلگەن قارۇغباشىدىن.

— سامانىلارنىڭ ئىغۋالىرى بىلەن كەنتتىكى ئادەملەر قاچقىنى

قېچىپ، مۆككىنى مۆككەن ئىكەن. تۈنۈگۈن بەھرەمخانلار بىرنەچچە كىشىنى قالدۇرۇپ كېتىپتىكەن. ئۇلار خەلققە چۈشەندۈرۈپتۇ...

— ھە، مۇنداق دەڭ. تۈنۈگۈنكى ئۇچرىشىشىمىزنىڭ نەتىجىسى بوپتۇ دەڭ؟

بىرەر ئاش پىشىمدىن كېيىن كەنتتىن ئارقا-ئارقىدىن ئەر-خاتۇن، ياش-قېرى كىشىلەر قوشۇن تۇرغان جايغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا نان، چاي، تۇخۇم، گۆلە-قاق، ياڭاق، مېغىز... ھەممىسى بار ئىدى. ئۇلار چېرىكلەر بىلەن خۇشال ئامانلىشىپلا، ئۇنىمىغىنىغا قويماي نەرسىلىرىنى بېرەتتى، قىزغىن پاراڭلىشاتتى ۋە ھەر خىل سوئاللارنى سوراتتى. سامانلارنى تىللاپ تۇرۇپ شىكايەت قىلاتتى.

قۇتلۇقبەگ تۇرغان ھويلىغا بىر بوۋاي باشلىق ئوندەك كىشى كېلىپ ھال سورىدى. ئۇلار بىر چۆگۈن سۈتلۈك چاي، بىر داستىخان نان ۋە بىر قوي ئېلىپ كېلىشكەنىكەن، بىللە ئولتۇرۇپ پاراڭلاشقاچ چاي ئىچتى. كەلگەنلەر خۇشال، رازى قايتىشتى.

ئەتىسى نامازدىگەر دېگەندە قۇتلۇق سۇباشى پەرغانىغا يېتىپ كەلدى، باشلامچى قوشۇندىن كېيىن قۇتلۇقبەگ شەھەرگە يېقىن كەلگەندە، بەھرەمخان، دوسمەتبەگ باشلىق شەھەر خەلقى قىزغىن قارشى ئالدى. خەلق توپىدىن "خۇش كەلدىڭىز"، "بۇغرا لەشكەر ئامان!" دېگەن ئاۋازلار ۋە ناغرا-سۇنايىنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان يېتىپ كەلدى. پۈتكۈل شەھەر خەلقى دېگۈدەك شەھەردىن بەش چاقىرىمچە جايغا چىقىپ

ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، بۇغراخان ئاتلىق بەھرەمخان ۋە دوسمەتبەگنىڭ ھەمراھلىقىدا (ئۇلار ئالدىغا بارغان) يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. خەلقنىڭ قارشى ئېلىش ئاۋازلىرى ياڭرىدى. بىرمۇنچە يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئاقساقاللار كېلىپ كۆرۈشتى. بۇلار ئارىسىدا سەمەد بوۋايمۇ، ھېلىقى موللاممۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆرۈشۈشىنى كۈتۈپ تۇرغان قۇتلۇقبەگ بۇغراخان بىلەن ئامانلاشتى. بۇغراخان قارشى ئالغۇچى ئاممىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەندە كىشىلەر كەينى-كەينىدىن "خۇش كەلدىڭىز بۇغراخان"، "بۇغراخان ئامان!" دەپ توۋلىشىپ تۇردى. ناغرا-كانايلار ئاۋازلىرى يىراق-يىراقلارغىچە ياڭرايتتى. بۇغراخان ئاممىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپ، ئاتلىنىپ شەھەرگە مېڭىپ كەتتى...

سۇتۇق بۇغراخان پەرغانىغا كېلىپ ئۈچىنچى كۈنى پەرغانە شەھىرىدىكى ئىناۋەتلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھەت مەجلىسىنى ئاچتى. مەجلىسكە يۇرت كاتتىلىرىدىن، ئاخۇن ئۆلىمالاردىن باشقا، ئاددىي پۇقرالار بولۇپ ئۈچ يۈز ئەتراپىدا كىشى قاتناشتى.

مەجلىستە بۇغراخان پەرغانە خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئالغانلىقلىرى ئۈچۈن رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن، بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ مەقسىتىنى ئېنىق، تەپسىلىيرەك سۆزلىدى. ئۇ پەرغانە خەلقىنىڭ باشقا جايلاردىكى خەلقلەر بىلەن بىللە قاراخانىلار قوشۇنىغا ياردەملىشىپ، بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ، سامانىلارنىڭ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشقا چاقىردى. ئاخىردا بۇغراخان بەھرەمخاننى پەرغانە ئەمىرلىكىگە، دوسمەتبەگنى لەشكەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەش پىكرىنى ئوتتۇرىغا

قويدى. مەجلىس قاتناشچىلىرى قىزغىن چاۋاكلار بىلەن قوشۇلـدى. ئاندىن بوز يىگىت سۇتۇق بۇغراخان نامىدىن يېزىلـغان تەيىنـلەش پەرمانىنى ئوقۇپ ئۆتتى.

مەجلىس ئاخىـرىدا بەھرەمەن ۋە دوسمەتـبەگلەر سۆز قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخاننى ۋە بۇغرا قوشۇنىـنى قىزغىن قارشى ئالـدىغانـلىقلىرىنى، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رەھبەرلىكىدە سامانىلارنىڭ ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلىقىنى يىقىتىپ، خەلق ئازادلىـقى ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى...

* * *

بۈگۈن بەك ياخـشى كۈن بولـدى. كۈزنىڭ يېقىمـلىق ئاپـتىپى پەرغانە ۋادىسىنى يىللىق باغرىغا بېسىپ، پەرغانىلىقلارنىڭ پېـشانە- لىرىگە سۆيمەكتە، پەرغانە قىزلىرىنىڭ شوخ ناخشا سادالىرى سۈزۈك ئاسماندا جاراڭلىماقتا، پەرغانە بۈگۈن باشقىچە خۇش. ئۇ ئۆزىـنىڭ ئەركىنلىكىنى تەنتەنە قىلماقتا، ئۇلۇغ بۇغراخاننى سەممىيەت بىلەن قارشى ئالماقتا ئىدى...

شەھەر تېشىدىكى خۇددى تويـغا بېزەلـگەن قىـزدەك گۈزەل بىر مېۋىـلىك باغ. قىپقىـزىل ئانارلار، ھـال-سېـرىق ئەتـشاپتۇلـلار، ياپراق ئارىلىرىـدىن ماراپ كۆلۈپ تۇرغان شىـرىن ئەنجۈرلەر، تەك بارانگـلىرىـدا "مانامەن" دەپ ماراپ تۇرغان چىرايـلىق ئۈزۈمـلەر، باراڭلار ئالدىدا، ئېتىـز قىـرلىرىدا ئېچىـلغان ھەر خىـل گۈللەر... باغنىڭ كۆزلۈك تەنتەنىـسىنى تەبرىكلەپ دەرەخ شاخلىرىـدا قۇشـلار سايراشماقتا...

تەك ئاسـتىـدا، شوتىـلاردا ئۈزۈم ئۈزۈۋاتـقان قىـزلار، باراڭ كەينىدە ئەنجۈر، ئانار ئۈزۈۋاتـقان قىـزلار بىلەن تەڭـكەش بولۇپ

ناخشا ئېيتماقتا:

قۇياش چىقتى، نۇر چاچتى،
كۆلدى گۈزەل پەرغانە.
قىز-يىگىتلەر جور بولۇپ،
قوشاق قوشتى مەردانە.

پەرغانىنىڭ قىزلىرى،
ئالما-ئانار يۈزلىرى.
دوستىغا دوست مېھرىبان،
ياغىغا ئۆچ كۆزلىرى.

ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئاناردىن
خىللاپ زەللە تىزىمەن.
قەشقەرلىق يىگىتلەرگە
ئىككى قوللاپ سۇنىمەن.

ھەي قارلىغاچ، قارلىغاچ،
ئۇلۇغ دولامغا قونساڭچۇ.
ئۇلۇغ بوغرا ئاتامغا
مەندىن سالام ئېيتساڭچۇ.

دولىسىدىكى ئۈزۈم شىڭگىللىرى سىلىنىۋاتقان سېۋەتىنى ئاۋايلاپ
تۇتۇپ تۇرغان يىگىتلەر ئۈزۈمچى-ناخشىچى قىزلارنىڭ پەيزىگە زوق-
لىنىپ كۈلۈمسىرەپ قارىشاتتى. بارلىق ئاستىدىكى شوتىدا ئۇلۇغ-سول،

يۇقىرى-تۆۋەن تولغىنىپ تۇرغان قىزلارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرى بېلىدە ئويناپ، ئەتلەس كۆڭلەكلەرنى يەلپۈپ تۇراتتى. ناخشىدىن كېيىن قىزلارنىڭ چاقچاقلىرى، كۈلكە ئاۋازلىرى باغدا جاراڭلىدى. قارىمۇتۇق كەلگەن، خۇمار كۆز بىر قىزنىڭ شوتىسى تۆۋىدە سېۋەت تۇتۇپ تۇرغان بىر قاۋۇل يىگىت، قىزنىڭ كۈلگۈنچەك-ئويناق سىياقىغا ھۇزۇرلىنىپ قارايتتى. قارىغاندا ئۇنىڭ يۈرىكى دولقۇنلىناتتى. قىز ھەر قېتىم سېۋەتكە ئېگىلگەندە، كۈلۈپ تۇرغان خۇمار كۆزلىرىنى يىگىتكە تاشلايتتى. يىگىت ھودۇقۇپ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي، كۈلۈمسىرەش بىلەنلا جاۋاب قايتۇراتتى.

بىراق، ناخشىدا قىز قەشقەر يىگىتلىرىنى ئاغزىغا ئالغاندا، ئۇ يۈزىگە سوغۇق سۇ سەپكەندەك بىلىنمەس ئەندىكىپ قىزغا سەپسالدى. قىز يىگىتتىكى بۇ كۆڭۈلچىلىك بىخىنى سەزدى بولغاي، ئۇنىڭغا قاراپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— مەستان يىگىت، سىزگە نېمە بولدى؟ — دېدى ئۇ كۈلكە ئارىلاش ۋە قولىدىكى بىر تال ئۈزۈمنى شىگىلىدىن ئېلىپ دېدى، — مانا قاراڭ، پەرغانىنىڭ مۇناقىسىنى، تىلىڭىزنى يېرىۋەتمىسە ھېساب ئەمەس، ئېچىڭا ئاغزىڭىزنى، — ئۇ قولىدىكى ئۈزۈمنى يىگىتنىڭ ئاغزىغا تاشلىدى، — قانداق، تاتلىقمىكەن؟

— تاتلىقكەن، بەك تاتلىقكەن، تىلىم سەككىز پارچە بولۇپ كەتتى، — دېدى يىگىت كۈلۈپ، — يەنە بىرنى، — ئۇ بېشىنى يۇقىرىغا سوزۇپ ئاغزىنى ئاچتى.

— ناخشا ئېيتىپ بەرسىڭىز، بېرىمەن.

— قايسى ناخشىنى؟

— قايسىنى بولاتتى. ھېلىقى...جانان... دېگەن ناخشىنى-دە.

— ئۇنى بۇ يەردە ئېيتقىلى بولامدىغان؟ قارىغا، ئاۋۇ قىزلارنى...

— ها، ها، ها!...

قىزلارنىڭ باراڭلىقىنى بىر ئالغان كۈلكە ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ئۇلار ئېگىلىپ تېلىقىپ كۈلۈشەتتى. ئارقىدىكى شوتىدا تۇرغان قىزلاردىن بىرسى بېيىت بىلەن چاقچاق قىلدى:

مەردانەخان خۇماركۆز،

يارىڭنى قىلما خىجىل.

كۈلكە: ها، ها، ها!...

سول ياقتىكى قىزلاردىن بىرى ئېيتتى:

شۇنچە بىخىل بولامسەن،

يار ساڭا بولسا ئىجىل.

يەنە كۈلكە: ها، ها، ها...

مەردانە يۈزلىرى قىزىرىپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى. يىگىت ئۇيالغىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي تۇراتتى، بىر ئەر كىشىنىڭ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ھەي قاۋۇل، چاپسان بول!

قاۋۇل ئۆشنىسىدىكى ئۈزۈم تولىغان سېۋەت بىلەن باراڭدىن چىقتى. ئۇ بېرىپ سېۋەتنى پېشايۋاننىڭ سۇپىسىغا قويدى. ئۇ يەردە قاۋۇلنىڭ بوۋىسى سەمەد ئاقساقال يېنىدىكى سېۋەتلەردىن ئۈزۈم تاللاپ بىر سېۋەتكە قاچىلاۋاتاتتى.

— نېمە شۇنچىلىك كېچىكتىڭ؟ قېنى سېۋەتڭنى يېقىنراق ئەكىلە.

— ھە، ھە... مانا بۇ ئۈزۈملەر ياخشى خىللاپ ئۈزۈلگەن. كىم

ئۆزگەن ئۆزۈم بۇ؟ — بوۋاي چوڭ شىگىل مۇناقى ئۆزۈملەرنى سېۋەتتىن ئالغاچ سۆزلەيتتى.

— مەردانە.

— ھە، مەردانە، شۇڭا كىچىكىپ قالدىم دېگىنە؟ بوپتۇ، ئاۋۇ سېۋەتلەرنى بېرى تارتقىنا.

قاۋۇل ئەنجۈر سېلىنغان سېۋەتنى بوۋىسىنىڭ ئالدىغا سۈردى. بوۋاي ئۆزۈم قاچىلانغان سېۋەتنىڭ ئۈستىنى ئۆزۈم ياپراقلىرى بىلەن ئاۋايلاپ ياپقاندىن كېيىن، يەنە بىر بوش سېۋەتكە ئەنجۈر قاچىلىغىلى تۇردى. ئۇ قاۋۇلنىڭ ياردىمى بىلەن شەرۋەتلىرى تېمىپ تۇرغان سېرىق ئەنجۈرلەرنى كىچىكرەك ياپىلاق سېۋەتكە، ھەر قەۋىتىگە ئەنجۈر ياپرىقى قويۇپ تىزىپ چىقتى. ئۈستىنى يەنە ئەنجۈر ياپرىقى بىلەن يېپىپ، سېۋەت ئۈستىنى پىچان بىلەن باغلاپ قويدى.

بىر يىگىت چوڭ بىر سېۋەت ئانار ئەكەلدى.

— ھەببەللى، مانا بۇ ياخشى ئانار ئىكەن. تاتلىق ئانار. ئىككىڭلار ماۋۇ سېۋەتكە ياخشىسىدىن خىللاپ قاچىلاڭلار، — بوۋاي يېنىدىكى چەينەكتىن چىنىگە كۆك چاي قۇيۇپ ئىچىشكە باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ بىر سېۋەت ئۆزۈم، بىر سېۋەت ئانار، بىر سېۋەت ئەنجۈر تەييارلىندى.

سەمەد بوۋاي پەرغانە شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر چوڭ باغلىق ھويلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېشەكتىن چۈشتى. ئۇ ئېشەكنى قاۋۇلغا بېرىپ، قوۋۇق ئالدىدىكى قارۇغچىلاردىن ئىچكىرى كىرىپ بۇغراخان بىلەن ئۇچرىشىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى، قارۇغچى چېرىكلەر كىرگۈزمىدى، "بالىلار، سىلەر مېنى كىرگۈزۈڭلار. ئۇلۇغ بۇغراخاننى

ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشۈم كېرەك" دەپ چۈشەندۈرەتتى بوۋاي قارۇغچى چېرىكلەرگە.

باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پېشايۋانلىق سارايدىن چىققان ئەركىن قوۋۇق ئالدىدا قارۇغچى چېرىكلەر بىلەن تاكالىشىۋاتقان بوۋاينى كۆرۈپ ئۇ يەرگە كەلدى. "نېمە گەپ؟" دەپ سورىدى ئۇ قارۇغچىدىن. قارۇغچى جاۋاب بەرگۈچە بوۋاي سۆزلەپ كەتتى:

— مانا قاراڭ ئوغلۇم. مەن بۇغراخاننى كۆرىمەن دېسەم، بۇلار كىرگۈزمەيۋاتىدۇ. مەن چوقۇم كۆرۈشۈم كېرەك. سىزنى مەن تونۇيمەن. بۇ باللارغا بۇيرۇق بېرىشىڭىزنى سورايمەن.

ئەركىن پاكىز قېرىغان بۇ ئاقساقالغا سەپسالدى. بوۋايدا سەممىيەت سېزىلىپ تۇراتتى. ئارقىسىدا بىر كېلىشكەن يىگىت بىر قولىدا دولىسىدىكى سېۋەتنى تۇتۇپ، بىر قولىدا ئىككى سوكەن ئارتىلغان ئېشەكنى تۇتۇپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ يىگىت سىزنىڭ كىمىڭىز بولىدۇ؟ — سورىدى ئەركىن يىگىتكە قىزىقىپ.

— بۇ مېنىڭ نەۋرەم، ئېتى قاۋۇل، بىلەمسىز ئوغلۇم، مەن مانا مۇشۇ نەۋرەمنى بۇغراخانغا تۇتقىلى كەلدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلار ئۆز بېغىمدىن چىققان مېۋىلەر. پەرغانىنىڭ مېۋىلىرى سىلەرنىڭ قەشقەرنىڭ مېۋىلىرىدىن قېلىشماس دەيمەن. مېنى كىرگۈزۈڭ ئوغلۇم، مەن كىرىپ بۇغراخان بىلەن كۆرۈشەي.

ئەركىن بوۋاينى ئوغلى بىلەن باشلاپ كىردى. بوۋاي قوۋۇقتىن كىرىپلا ئېشەك ئۈستىدىكى سوكەندىن سېۋەتلەرنى ئېلىشقا باشلىدى، قاۋۇل ياردەملەشتى. بىر چېرىك ئېشەكنى چەتكە ئېلىپ كەتتى. بوۋاي كىچىك سېۋەتنى، قاۋۇل، يەنە بىر چېرىك ئىككى چوڭ

سېۋەتنى كۆتۈرۈپ ئەركىننىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. بوۋاي قىزىل ياغلىقتا مەھكەم ئورالغان ئۈزۈن بىرنېمىنى قولتۇقىغا چىڭ قىسۋالغانىدى.

ئەركىن بوۋاينى نەۋرىسى بىلەن سارايىنىڭ ئالدىدىكى بىر تەرىپنى ئۈزۈملۈك باراڭ يېپىپ تۇرغان سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. بوۋاي كىلەمدە ئولتۇرۇپ قولتۇقىدىكى ئوراقلىق نەرسىنى ئاۋايلاپ يېنىغا قويدى ۋە دۇئا قىلدى. ئاندىن باراڭ تېگىدە ساڭگىلاپ تۇرغان ئۈزۈم شىڭگىللىرىگە قارىۋالدى-دە، "ھە، مېنىڭ ئۈزۈملىرىمگە يەتمەيدىكەن" دېدى ئىچىدە ئۆزىچە ماختىنىپ.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مەخسۇس بىتىكچىسى بوز يىگىت (ئۇ، ھازىر مۇشۇ خىزمەتتە ئىدى) سارايىدىن چىقىپ بوۋايغا ھەيران بولۇپ قارىدى، كېلىپ سالاملاشتى.

— بۇ ئاتا بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكىلى كەپتۇ، ماۋۇ نەۋرىسىنى خانغا تۇتىدىكەن، — دېدى ئەركىن بوز يىگىتكە، — كۆردىڭىزمۇ؟ ئەجەب قاۋۇل يىگىت، ئېتىمۇ "قاۋۇل" ئىكەن، — ئۇ بوۋاينىڭ يېنىدىكى قىزىل لاتىغا ئورالغان نەرسىنى ئىملاپ قويدى.

بوز يىگىت سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇرغان قاۋۇلنىڭ يېنىغا كەلگەن ئىدى، يىگىت ھۆرمەت قىلىپ ئورنىدىن قوپتى. بوز يىگىت قاۋۇلنىڭ ياشلىق كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان، كېلىشكەن يوغان بەستىگە، ئەمدى خەت تارتىپ چىققان بۇرۇتىغا دىققەت بىلەن نەزەر سالدى.

— چېرىك بولامسەن؟

— بولىمەن.

— نېمىشقا؟

— يۇرتۇمنى، ئېلىمنى قوغدايمەن.

— بەللى، يارايدۇ، كۆردىڭىزمۇ مەزمۇتلۇقىنى، — دېدى ئەركىن قاۋۇلغا زوقى كېلىپ.

— خېلى كۈچلۈك بار ئوخشايدۇ، — دېدى بوز يىگىت، كېيىن سىناپ كۆرمەك بولدىمۇ، ياكى زوقلانغانلىقتىنمۇ، يىگىتنىڭ دولىسىغا بىر مۇشت ئۇرغانىدى، يىگىت تۇيۇقسىز تەگكەن مۇشتنىڭ كۈچى بىلەن دەلدۈگۈنۈپ، ئارقىغا داجىپ سۇپىغا ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ ئىزا تارتىپ بوۋىسىغا قارىغانىدى، بوۋاي بىر كۆزىنى قىسىپ قويدى. قاۋۇل تۇكۇلۇپ كېلىپ بوز يىگىتنى دەس كۆتۈرۈۋالدى-دە، پىرقىرىتىپ يەرگە ئاتتى. ئەمدى سارايىنىڭ پېشايۋىنىغا چىققان سۇتۇق بۇغراخان قاۋۇلنىڭ بۇ شىردەك كۈچىگە قايىل بولدى ۋە يەردە دومىلاپ ياتقان بوز يىگىتكە قاراپ كۈلدى.

— يارايسەن، كۈچلۈك بار ئىكەن، — دېدى بوز يىگىت قوپۇپ چاپانلىرىنى قېقىپ، — ماۋۇ بىزنىڭ يىگىتىمىز بىلەن بىر چېلىشىپ باقامسەن؟ — ئۇ نېرىراقتا تۇرغان بەستلىك بىر قارۇغچى چېرىكنى كۆرسەتتى.

— مەيلى، — دېدى قاۋۇل ۋە بەلباغ، يەكتەكنى يېشىپ سۇپىغا، بوۋىسىنىڭ يېنىغا تاشلاپ بىلەكلىرىنى تۇردى. چېرىكمۇ تەييارلىنىپ، ئىككىسى چېلىشقا چۈشتى. بىر-بىرىنى سىناپ ئازراق چۆگىلىگەندىن كېيىن، چېرىك هۇجۇم قىلىپ قاۋۇلنىڭ بېلىدىن تۇتتى-دە، ئۇڭ پۇتى بىلەن يۆگەپ چىماق سېلىپ قاۋۇلنى يىقتتى.

— هېساب ئەمەس، — دېدى قاۋۇل قوپۇپ، — مەرت چېلىشچى چىماق سالمايدۇ. بىز پەرغانىچە چېلىشىمىز.

— هە، بولىدۇ، كۆتۈرۈپ تاشلاش. قەشقەرچە چېلىشىمۇ شۇنداقمۇ؟ قېنى باشقىدىن، — دېدى ئەركىن. ئۇلار كېلىپ بەل

تۇتۇشۇپ، بىرپەس تۇتۇشۇپ، بىرپەس چۆگىلەشكەندىن كېيىن چېرىك ئۇنىڭ يامپاشقا ئالماق بولغاندى، قاۋۇل پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چېرىكنىڭ بېلىنى قورۇپلا "يائېلى" دەپ كۆتۈرۈۋالدى ۋە پىرقىرىتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ پۇتى بىلەن ئېلىپ ئاتتى. چېرىك ئوڭدىسىچە يەرگە چۈشۈپ ئىككى دومىلىدى. ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ چاۋاك چېلىشتى. نەۋرىسىگە مەغرۇرلانغان بوۋاي كۈلۈمسىرەپ ساقىلىنى سىلىدى. بوز يىگىت بوۋاينىڭ يېنىدىكى ئوراقلىق نەرسىگە قارىدى-دە، يەنە بىر چېرىكنىڭ قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ يىقىلغان چېرىككە تاشلاپ بەردى. بوۋايمۇ ئىككىلەنمەي ئوراقلىق قىلىچنى سۇغۇرۇۋېلىپ قاۋۇلغا تاشلاپ بەردى. ئۇلار خېلى ئۇزاق قىلىچلىشىپ، ئاخىر ماھىر قىلىچۋاز قاۋۇل قاتتىق بىر قىلىچ ئۇرغاندى، ئۇنىڭ قىلىچى چېرىكنىڭ قىلىچىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. چېرىك باش ئەگدى.

— يارايدۇ، پالۋان يىگىت! — دېدى بۇغراخان پېشايۋان پەلەمپىيىدىن چۈشۈپ كېلىۋېتىپ، — قىلىچمۇ ئېسىل ئىكەن، قانداق بوز يىگىت، كۈچى بارمىكەن؟

— ۋايجان، سىزدەك كۈچى بار ئىكەن، مەندەكدىن ئۇنى قاتلاپ سالىدىغان پەيلى بار، ھەزرىتى ئېلىدىن قېلىشمايدىغان ئوخشايدۇ. نېمىدېگەن چەبدەس قېلىچۋاز دېسە، — دېدى بوز يىگىت.

— يوقسۇ، ئوغلۇم، ئاللانىڭ ئاددىي بەندىلىرىنى جانابىي ھەزرىتى ئېلىغا سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ ئازراق كۈچى بولغان بولسا، بۇمۇ ئاللانىڭ ئىلتىپاتى. قىلىچۋازلىق ئاتا كەسپى، — دېدى سەمەد بوۋاي يېنىدىكى يەكتەك، بەلباغلارنى نەۋرىسىگە

تاشلاپ بېرىپ.

بۇغراخان قىزىقىپ بوۋايغا قاراپ تۇراتتى، ئەركىن:

ــ بۇ بوۋاي ئـۆزلـىرى بىلەن كـۆرۈشـكـىلى كەلـگەنـىكەن. ماۋۇ بالا نەۋرىسى ئىكەن، ــ دېدى.

بوۋاي ئالدىراپ سۇپىدىن چۈشۈپ تازىم قىلدى:

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولغاي!

ــ رەھمەت، ئولتۇرسىلا، ــ سۇتۇق بۇغراخان بوۋايـنى سۇپىغا تەكلىپ قىلدى، ــ ھە، بىز كۆرۈشكەن، تونۇش بىز. سەنمۇ ئولتۇر يىگىت، كەل، تارتىنما.

قاۋۇل قىلىچنى بوۋىسىغا بەردى. بوۋاي يېگى بىلەن قىلىچنىڭ پارقىراق بېپىنى سۇرتۇپ، يەنە لاتىغا ئوراپ قويدى.

ــ ئۆزلىرىـنىڭ قوشۇن تارتىپ كېلىپ بىز پەرغانىلىقلارنى زالىم ياغىنىڭ زۇلمىدىن خالاس قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن پۈتكۈل ئەل خۇشال، ــ بوۋاي قوپۇپ تازىم قىلىپ يەنە ئولـتۇردى، ــ شاش، قوقەنت، سەمەرقەنت، يەنە بۇخارا، غەزنە، ھېـرات... قىـسقىسى، پۈتكۈل خەلق ئۆزلىرىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتمەكتە.

ــ پەرغانە خەلـقىـنىڭ ھۆرمىتىـگە ھەشـقالىلا. بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەيمىز، بۇ بىزنىڭ بۇرچىمىز.

سۇپىغا داستىخان، مەزە قويۇلۇپ چاي قۇيۇلدى. قاۋۇل تارتىنىپ پىيالىنىمۇ قولىغا ئالالىماي ئولتۇراتتى. بەلبېغىنىڭ ئۇچى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى ئېرتەتتى ۋە خىجالەت بولۇپ، يەر ئاستىدىن بوز يىگىتكە قاراپ قوياتتى. بوز يىگىت ئۇنىڭغا كۈلۈپ كۆز قىسىپ قويغاندىن كېيىن بىرئاز كۆڭلى تىنچىدى. لېكىن ئۇ يەنە قورۇنۇپ

ئولتۇراتتى.

— ئۇلۇغ خاقان بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەنلىكىم ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنىمەن، — بوۋاي ئولتۇرغىنىچە ئازراق ئالدىغا ئېگىلىپ قويدى، — ئېغىز تېگەرمىكىن دەپ ئۆز يېغىمىزنىڭ مېۋىسىدىن ئازراق ئالغاچ كەلدىم، — بوۋاي سۇپىدىكى سېۋەتلەرنى كۆرسەتتى. قوچقارنىڭ شەربىتى بىلەن قارۇغچى بالىلار سېۋەتلەرنى ئۆيگە ئەكىرىپ كېتىشتى، — ئەمدى ئۆزلىرىگە بىر زور ئىلتىماسىم بار.

— ئېيتسىلا.

— مانا بۇ بالا مېنىڭ نەۋرەم، ئېتى قاۋۇل. بۇنى ئۆزلىرىگە تۇتماقچىمەن، قوبۇل قىلماقلىرىنى سورايمەن.

— ھە، شۇنداقمۇ، بەك ياخشى، — بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرغان قاۋۇلغا قاراپ قويدى، — ياخشى كەپ. ئەل ئازادلىقى ئۈچۈن مانا مۇشۇنداق قاۋۇل يىگىتلەر كېرەك. ھە، يىگىت قانداق، ئۆزەڭ رازىمۇ؟

— چېرىك بولىمەن، ئاتا-بوۋامنىڭ يولىدا ماڭىمەن.

قاۋۇلنىڭ كەسكىن جاۋابى بۇغراخاننى قايىل قىلدى، مەسلىكى كېلىپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— توغرا دەيدۇ، ئاتا بالىسى-دە! -دېدى بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ، — بوۋام ھەم ئاتام چېرىك بولۇپ مىڭباشى بولغانىكەن. مەن يىگىرمە بەش يېشىمدا چېرىك بولۇپ يۈزباشى، كېيىن مىڭباشى بولدۇم. مانا بۇ قاۋۇلنىڭ ئاتىسى ئوغلۇم چېرىكلىكتە ئالەمدىن ئۆتتى. ئەمدى نۆۋەت قاۋۇلغا كەلدى. بۇنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، نۆۋىتى ياخشى ۋاقىتقا توغرا كەلدى. ئۆزلىرىنىڭ زامانىدا قىلىچ كۆتۈرسە ئارمان يوق.

— بۇنىڭ قىلىچۋازلىقىغا ھەيران قالمىسىمۇ بولىدىكەن. بوۋىلىرىنىڭ كەسپى ئىكەن، — دېدى ئەركىن.

— شۇنداق، بالىدىن بالىغا ئۆگىتىپ كېلىمىز. مەن بۇ بالىنى ئون يېشىدىن قىلىچۋازلىققا ئۆگىتىپ كەلگەنمەن.

— مۇنداق گەپ دەڭا، بوۋا، — دېدى بوز يىگىت چاقچاق ئارىلاش، — ئۇقۇشماي چاقچاق قىپتىمىز-دە؟ ھېلىمۇ خۇدا ساقلاپتۇ.

بوۋاي ئوراقلىق قىلىچنى چىقىرىپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ساغراغىلاپلىق قىلىچنى بۇغراخانغا سۇندى:

— نەۋرەم بىلەن، بىزنىڭ ئائىلىمىزنىڭ ئەڭگۈشتىرى، ئاتا مىراسى بۇ قىلىچنى ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلىمەن، — ئۇ قىلىچ تۇتقان قوللىرىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا سۇنۇپ بېشىنى ئەگدى. قاۋۇلمۇ بوۋىسى بىلەن قاتار تۇرۇپ، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى.

— ھەشقاللا، رەھمەت، ئولتۇرسىلى، — دېدى بۇغراخان ئورنىدىن قوزغىلىپ ۋە قىلىچنى قولىغا ئالدى. بوۋاي بىلەن قاۋۇل ئولتۇردى. بۇغراخان قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، يالتىراپ تۇرغان قىلىچقا سەپسېلىپ ئايلاندۇردى. قىلىچنىڭ سېپىغا ئويۇلغان "رۇستەم" دېگەن خەتنى ئۈن چىقىرىپ ئوقۇدى.

— شۇنداق، رۇستەم، بوۋامنىڭ ئېتى. بۇ قىلىچنى ئۇ چېرىك باشى بولغاندا تۇتقانىكەن. پەرغانىدا داڭلىق بىر تۆمۈرچى بوۋاي بۇ قىلىچنى ئاشۇ كىشىگە ئاتاپ سوقۇپ، ئېتىنى ئويۇپ سۇلغانىكەن...

— ھە، ھە، بۇ بەك قىممەتلىك قىلىچ ئىكەن، — دېدى بۇغراخان تەسىرلىنىپ، — راستىنلا سىلەرنىڭ ئائىلەڭلەرنىڭ ئاتا مىراس ئەڭگۈشتىرى ئىكەن. ئۆزلىرىگە كۆپ رەھمەت.

— رەھمەت ئۈزلىرىگە ئۇلۇغ خاقانىم، بىزنىڭ ئەڭگۈشتىرىمىز ئەمدى جايىنى تاپتى.

— ئەمدى ئەڭگۈشتەر بىزنىڭ بولدى. قاۋۇلمۇ بىزنىڭ بولدى، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق، مەن ئەمدى ئۆلسەممۇ ئارمانسىز ئۆلىمەن، جانابىي بۇغراخان.

— ياخشى، ئەمدى مەن بىزنىڭ بۇ ئەڭگۈشتەر "رۇستەم"نى شۇ رۇستەمنىڭ ئەۋرىسى بىزنىڭ قاۋۇلجانغا تەقدىم قىلىمەن، قانداق دەيلا؟ — بۇغراخان قىلىچنى قاۋۇلغا سۇندى. قاۋۇل بوۋىسىغا قاراپ قويۇپ قويتى، — بۇ ئەڭگۈشتەرنى چىڭ تۇت ئوغلۇم، بوۋاڭنىڭ بوۋىسى رۇستەم چىرىكباشى باشلاپ بەرگەن ئائىلە قەھرىمانلىق يولىدا مەزمۇت ماڭ. بۇ ئەڭگۈشتەر ئەۋلادىڭدىن ئەۋلادىڭغا مىراس بولۇپ "ئەل ئەڭگۈشتىرى" بولۇپ قالغاي!

بۇغراخاننىڭ سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن سەمەد بوۋاي ئورنىدىن قوپۇپ بۇغراخانغا تازىم قىلدى:

— بارىكاللا ئۇلۇغ بۇغراخان. مېنىڭ نەۋرەم بۇ تاپشۇرۇقلىرىنى چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

قاۋۇل تىترەپ تۇرغان قوللىرىدىكى قىلىچنى چىڭ تۇتقىنىچە خاننىڭ ئالدىغا تىز چۆكتى:

— ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ سۆزلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، — ئۇنىڭ سۆزلىرى خۇددى قەسەمياد قىلغاندەك قەتئىي، ئۆتكۈر چىقتى. ئۇنىڭدىكى دولقۇنلانغان روھىي كۈچ ئۇنى شۇنداق سۆزلەتتى. ئۇ شۇ تاپتا ئۆزىنى، بارلىق ھاياتىنى ئەلگە، بۇغراخانغا بېغىشلىغاندى.

— قوپ ئورنىڭدىن قاۋۇل، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان، — ياخشى گەپ، ئەل ئۈمىدىنى ئۇنتۇما، ئاتا-بوۋىلىرىڭنىڭ ئۈمىدىنى ئۇنتۇما.

قاراۋغچى باللار بوۋاي ئېلىپ كەلگەن ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئانارلارنى داستىخانغا قويدى.

سۇتۇق بۇغراخان بىر-بىرى بىلەن بەسلەشكەندەك تاتلىق، كۆلۈپ تۇرغان مېۋىلەرگە قاراپ دېدى:

— پەرغانىلىنىڭ مېۋىلىرى بەك ياخشى ئىكەن، ئۆزلىرى ئۇستا باغۋەن ئوخشايلا؟

— قېرىغاندا، ئىشقىلىپ مېۋە دەرەخلىرى بىلەن ئېلىشىمەن. كۆزلۈك ئەنجۈر ياخشى بولىدۇ، قېنى، ئېلىتىپات قىلسىلا، — بوۋاي بىر ئەنجۈرنى خان ئالدىغا قويدى. بۇغراخان ئەنجۈرنى شۆپىكىدىن ئايرىپ ھۇزۇرلىنىپ يىگەچ سورىدى:

— قاۋۇل ئۆيلەندىمۇ؟

— يوقسۇ، تېخى بالا ئەمەسمۇ؟

— بىرەر لايىقى بارمۇ؟

— لايىقى... ھا، ئۆيىمىزدە ئۆزەم بېقىپ چوڭ قىلغان بىر يېتىم قىزىمىز بار، ئۇلار ئۆزلىرى خېلى ئامراق. ھازىر چېرىك بولسۇدىچۇ، ئۇ ياقنى كېيىن كۆرەرمىز.

— ئۇ قىزنىڭ ئېتى نېمە، قاۋۇل؟ — بۇغراخان بەلبېغىنىڭ ئۇچىنى ئۇۋۇلاپ يەرگە قاراپ ئولتۇرغان قاۋۇلدىن سورىدى.

— ئېتى، ھە، ئۇنىڭ ئېتى مەردانە. بوۋام دەۋېرىدۇ...، — قاۋۇلنىڭ يۈزى قىزىرىپ كەتتى.

— ھە، مەردانە، ئوبدان ئېتى بار ئىكەن. ئۇ قىز قانچە ياشتا؟

— بۇ يىل ئون توققۇزغا كىردى، — جاۋاب بەردى بوۋاي، — بىر دوستۇمنىڭ يالغۇز قىزى ئىدى. ئاتا-ئانىسىدىن يەتتە يېشىدا يېتىم قېلىپ، مەن بېقىۋالغانىدىم. زېرەك قىز بولىدى، قاۋۇلنى ئوقۇتسۇ دېسىلە، ئۇ.

— بوۋا، باللارنىڭ توينى قىلىۋەتسەك قانداق؟ قاۋۇل ئاندىن چىرىكلىككە كەتسە.

— بۇ ئىشنى... ھە، بىز تېخى ئويلاشماپتىمىز، تەييارلىقىمىزمۇ يوق ئىدى.

— ئويلاشمىغان بولساق، ئەمدى ئويلىشايلۇق، بوۋا، — دېدى ئەركىن، — خانىمىز ياخشى گەپ قىلدى. تەييارلىقنى بىللە قىلمايمىزمۇ؟

— بۇ تەرىپىنى ماڭا قويۇپ بەرسىلە. شۇنداق قىلايلۇق بوۋا. قاۋۇل بۆكىنى ئاسمانغا ئاتسۇ دېسىلە، — بوز يىگىت قاۋۇلغا چاقچاق قىلدى، — قانداق دېدىم يىگىت، كۆڭلۈڭدىكىنى ئېيتتىمۇ؟

ئولتۇرغانلار كۈلۈشتى، قاۋۇل قىزارغانچە بېشىنى ئىچىگە تىقاتتى.

— بوپتۇ، خانىمىزنىڭ سۆزى بويىچە بولسۇن، — دېدى بوۋاي رازىلىق بىلدۈرۈپ.

بوۋاي قاۋۇل بىلەن خۇشال-خۇرام ئۆيىگە قايتتى.

ئۇ سۈكەن ئارتىلغان ئېشەككە مىنىپ، چىگە «ئۈزەڭگە»دىكى پۇتلىرىنى ئوينىتىپ، يول ياقىسىدىكى سەگى تېرەكلەرگە، ئېرىقتىكى سۈزۈك سۇغا قاراپ كېتىپ باراتتى. سەمەد بوۋاي بىر خۇش ئاۋاز ئادەم ئىدى. ئەمما ئۆمرىدە بۈگۈنكىدەك شېرىن خۇشلۇق سەزمىگەنىدى. كىملەردۇ ئۇنى مەرەكىلىگەندەك قىلاتتى. تېرەكلەر ياپراقلىرىنىڭ «چاۋاك چېلىشلىرى»مۇ، سۇنىڭ شىلدىرلىشىمۇ باشقا

كۆنلەردىكىدىن يېقىملىق تۇيۇلماقتا."... بۇغراخان، ئەجەب ئېسىل كىشى ئىكەن، قاراڭ، مانا مۇشۇنداق ئۇلۇغ كىشىلەر خاقان بولسا، ئەل بەختلىك بولماي قالمايدۇ، تېخى قاۋۇلىنىڭ تويىنى قىلىپ قويماقچى بولغىنىنى دېمەمدىغان! چوڭ غەمخورلۇق، ئاتىدارچىلىق بۇ. ئەمدى باللاردىن خاتىرجەم بولىدىغان بولدۇم. بۇ تېخىمۇ ياخشى بولدى..." بوۋاي ئويلىغاچ يېنىدا قىزىل لاتىغا ئورالغان "ئەڭگۈشـ تەر"نى چىڭ قولتۇقلاپ كېلىۋاتقان نەۋرىسىگە قارىغانىدى، قاۋۇل كۆلۈمسىرەپ كېتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق، ئۇ كۆلۈمسىرەيتتى، لەۋلىرىنى چىشلەپ چاندۇرماسلىققا تىرىشىسىمۇ، چىرايىدىن ئۇرغۇپ تېشىغا تېپىپ تۇرغان كۆلكە كۆچىنى بېسىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. مەردانىگە بولغان، بارغانچە ئۇنى رەھىمسىز چاڭگىلىدا قىستاۋاتقان مۇھەببەت كۆچى ئۇنى ئالىلىقاچان ئەسىر قىلىپ بولغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە چېرىكلىككە كېتىشكە رازى بولغانىدى. ئەمما، چېرىكتىن قاچان قايتىشىنى، مەردانىدىن ئايرىلىش قىيىنچىلىقىنى ئويلىغاندا كۆڭلى خىرە بولاتتى.

قاراڭ، بۇ بۇغراخان نېمىدېگەن دانىشمەن ئادەم-ھە؟ چېرىكـ لىككە كېتىش ئالدىدا ئۇنى يۈرەك پارچىسى مەردانە بىلەن قوشۇپ قويىدىغان بولغىنىنى، يەنە ئائىلە ئەڭگۈشتىرى بولغان قىلىچىنى ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ تەقدىم قىلدى. نېمىدېگەن ئۇلۇغ ئادەم ئۇ؟ بۇنـ داق كىشىنىڭ قول ئاستىدا چېرىك بولۇپ ئۆلۈپ كەتسەڭ ئارمانىڭ نېمە! ئاھ... مەردانە قانچىلىك خوش بولۇپ كېتەر...

شۇنداق شېرىن ئويلاردا كېلىۋاتقان بوۋاي بىلەن قاۋۇل ئۆيىگە كېلىپ قالغانلىقىنىمۇ بىلمەي قالدى. مەردانە يۈگۈرۈپ چىقتى: —

— بوۋا، بۇغراخان دېگەن قانداق كىشىكەن، ئۇ نېمە دېدى؟

قاۋۇلنىڭ چىرىك بولۇشىغا قوشۇلدىمۇ؟ قىلىچنى ئېلىپ خۇش بولغاندۇ...؟ — مەردانە ئارقا-ئارقىدىن سوئاللار بەرگەچ بوۋىسىنى قولتۇقلاپ هويلىغا ئېلىپ كىردى. ئۇ ئويناقلاپ بوۋايىنىڭ كۈلۈپ تۇرغان كۆزلىرىگە تەلمۈرەتتى.

— شەيتان قىز، ماۋۇ ئاكاڭدىنمۇ سورا، — دېدى ئاقساقال ۋە ئارقىسىدا هويلىغا كىرىۋاتقان قاۋۇلنى كۆرسەتتى. ئۆزى ئۆي تەرەپكە ماڭدى.

مەردانە ئالدىراپ قاۋۇلنىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇنىڭ قولتۇقىدىكى يۆگەكلىك قىلىچنى كۆرۈپ سورىدى:

— ۋاي بۇ قىلىچنى ئالماپتىغۇ، نېمشقا قايتۇرۇپ كەلدىڭىز؟ — ئۇ جاۋاب بەرمەي، باشقىچە كۈلۈپ تۇرغان قاۋۇلغا قاراپ هەيران قالدى — نېمە بولدى، ياتۇىلام كۈلىسىزغۇ، چىرىككىكە ئالدىمۇ؟ ۋايجان، نېمىگە كۈلۈۋېرىدىغاندۇ؟ ماڭا ئەجەب بۈگۈن كۆرگەندەك قارايسىزغۇ؟ — مەردانە گەپ قىلماي كۈلۈپ تۇرغان قاۋۇلغا قاراپ سوراۋەردى، — ئېيتسىڭا، بىر ئىش بارغۇ، ياخشى ئىشمۇ، يامان ئىشمۇ؟ بولمىسا خاپا بولۇپ قالىمەن...

مەردانە نارازى بولۇپ دودىلانغىلى قوپىقانىدى، قاۋۇل ئۇنىڭ قولىدىن تۇتقانچە يۈگۈرۈپ-يۈگۈرۈتۈپ باغقا چاپتى.

— ۋايجان، ئاستىراق چېپىلڭ، پۇتۇم سۇنۇپ كېتىدۇ. ۋاي ئاستىراق... — دېگەچ مەردانە دىڭگۇسلاپ كېتىپ باراتتى.

بوۋاي ئۆيدىن چىقىپ مەردانىنىڭ باغدا قاقاقلاپ كۈلۈۋاتقان ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ قالدى ۋە پېشايۋاندا ئولتۇرۇپ يەنە باغقا قۇلاق سالدى. مەردانىنىڭ كۈلكە ئارىلاش سۆزى ئاڭلاندى. ئۇ بارالڭ ئاستىدا ئىچ-ئىچىگە پاتماي پىرقىرايتتى.

— ئەجەب بوپتۇ، خوپ بوپتۇ، قاۋۇل-مەردان جۈپ بوپتۇ... لام-ترىلاللام، تىرى لام-لام، خوپ بوپتۇ، جۈپ بوپتۇ. ترىلام-لام، — ئۇ، زوقلىنىپ قاراپ تۇرغان قاۋۇلنى قۇچاقلاپ مەڭزىگە سۆيدى ۋە ئۇنى ئىككى قولىدىن تۇتۇپ پىرقىراتتى، — ئەجەب بوپتۇ، خوپ بوپتۇ، ئوينالى ئاكام چۆكىلەي. مەردانىگە توي بوپتۇ، ئوينالى ئۇكام چۆكىلەي. قاۋۇل جانىغا ئۆي بوپتۇ، ئوينالى ئاكام چۆكىلەي .... ها، ها، ها... ئەمدى بولار، تويىنىڭ ئالدىدا يۇتلىرى سۇنۇپ قالمىسۇن، يەنە. ئاۋۋىلى توي، ئاندىن چىرىك-دە. بۇغرا ئاكامنىڭ قارارى، بويسۇنمىسىڭىز بېشىڭىز كېتىدۇ، يىگىت، پەخەس بولۇڭ.

يەنە كۈلكە ئاۋازلىرى. بۇ قېتىم كۆتۈرۈلگەن بوم-زىل ئاۋاز باغدا جاراڭلاپ كەتتى...

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قاۋۇل بىلەن مەردانىنىڭ تويى بولدى. بۇ تويىنىڭ قانداق شادىيانە، داغدۇغىلىق بولغىنىنى پەرەز قىلىۋېلىش مۇمكىندى. قىسقىسى: پەرغانە سازەندىلىرى بار-يوق ھۈنىرىنى كۆرسەتتى، شوخ پەرغانە قىز-يىگىتلىرى خۇماردىن چىققۇدەك يايراپ ئوينىدى. بۇغراخاننىڭ ئەركىن بىلەن بوز يىگىتنى ئەۋەتىپ مەرەكىلىشى، قاۋۇل بىلەن مەردانىگە بىر جۈپ كۈمۈش تۇمار سوۋغا قىلىشى توينى تېخىمۇ قىزىتىۋەتتى. سەمەد بوۋاينىڭ بېغى بىر كۈن — ئەتىگەندىن تۈن يېرىمىغىچە قايىندى. تويىنىڭ داڭقى، بۇغراخاننىڭ بىر جۈپ ياشقا قىلغان غەمخورلۇقى پۈتۈن پەرغانىگە تارالدى...

* * *

سۈتۈق بۇغراخان باغدىكى گۈلزارلىق يولدا مېڭىپ يۈرۈپ

ئويلايتتى:

پەرغانىگە كەلگىلى ئون كۈن بولدى. ئۇ قۇتلۇق سۇباشىدىن ئۈچ كۈن كېيىن كەلگەنىدى. بۇغراخان كېلىپ، مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، قۇتلۇق سۇباشى قوقەنتكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. قوقەنتتە ئۇرۇش باشلاندى، بولغاي، لېكىن، تېخى خەۋەر يوق. خانىش ئايدىڭنىڭ خېتىگە قارىغاندا، دۆلەت ئىشلىرى ياخشى كېتىپ بېرىپتۇ. ئالىپ ئارسلاننى ئۆزگەندىن نەمەنگانغا يولغا سېلىپ، ئاندىن ئۆزى يولغا چىققان، قوچقارنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەرگەنىدى. بۇ يىل قىشقا قالماستىن سەمەرقەنتنى ئېلىش كېرەك، ۋاقىت قىستاپ كېلىۋاتىدۇ، قانداق بولاركىن. قوقەنت بىلەن شاش — ياغمىنىڭ ئىككى قولى. ئەمدى، توكۇر مەنسۇرنىڭ قوللىرى پاتىراق كېسىپ تاشلانسا بولاتتى. مەنسۇر سەمەرقەنتنى كۈچ توپلىماقتا، ئۇ ئۆلگۈچە تىركىشىشى مۇمكىن، گەپ يوق. بۇغرا قوشۇنى يەرلىك قاداش قوشۇنلار بىلەن ئۇلغايماقتا. يەنە، ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىنلەر بار... خەلق بۇغرا قوشۇنىنى ئوبدان قوللاۋاتىدۇ. چېرىكلەرنىڭ تەرتىپى يامان ئەمەس. لېكىن، خەلقنى نارازى قىلىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش كېرەك... ئىشلار ياخشى. لېكىن، شۇنداق ئوڭۇشلۇق كېتىۋېرەرمۇ؟ هوشيار بولۇش كېرەك. ئۇرۇشنى ئۇتۇقلۇق تۈگەتىش ئۈچۈن، كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلار، بەلكى، ئويلىمىغان ئىشلار يۈز بېرىشى مۇمكىن...

بۇغراخان ئوڭغا بۇرۇلۇپ، خۇشال كېلىۋاتقان بىتىكچىسىگە قارىدى:

— هە، بوز يىگىت، سىياقىڭىزغا قارىغاندا، ياخشى خەۋەر ئالغان ئوخشايسىز، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق. ئىككى ياقتىن تەڭ چاپارمەن كەلدى. مانا، قۇتلۇق سۇباشىدىن ھەم ئالىپ ئارسلاندىن خەت كەلدى.

— ھە، راستىنلا ياخشى خەۋەركەن. قېنى كېلىڭ، — ئۇ بېرىپ كۆلزارلىق چېتىدىكى ئۇزۇن ئورۇندۇققا ئولتۇردى، — قېنى، خەتلەرنى ئوقۇڭ.

سادىق غۇلام بىر پەتنۇستا ئۈچ چىنە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەركىنمۇ يېتىپ كەلدى. بوز يىگىت خان جىقراق قىزىققان قۇتلۇق سۇباشىنىڭ خېتىنى ئاۋۋال ئوقۇپ بەردى. ئۇنىڭ يېزىشىچە، ئۇلار قوقەنتكە يېتىپ كەلمەيلا ياغىنىڭ چوڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپتۇ. ياغىنى بوش چاغلىغانلىق ۋە ئاز كۈچ بىلەن ئېلىشقانلىق ئۈچۈن، ھە دېگەندە جىقراق چىقىم تارتىپ كېتىپتۇ. شۇڭا كەينىگە يېنىپ تەييارلىنىشقا توغرا كەپتۇ. كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق جەڭ باشلىنىپ، ياغى چېكىنىپتۇ. قارشىلىق كۈچى يەنە چوڭراق ئىكەن. ئۈچىنچى جەڭدە قوقەنتنى ئالماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خاننىڭ قوقەنت ئېلىنغاندىن كېيىن كېلىشىنى سوراپتۇ.

بۇغراخان دىققەت بىلەن خەتكە قۇلاق سالدى. بەزى جايلىرىنى قايتا ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى.

— ئارسلاننىڭ خېتىنى ئوقۇڭ، — دېدى خان قاپاقلىرىنى تۈرۈپ يىراققا قاراپ تۇرغان قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي.

بوز يىگىت ئالىپ ئارسلاننىڭ خېتىنى ئوقۇدى. ئالىپ ئارسلان نەمەنگانغا چەبەر سۇباشىدىن ئىككى كۈن كېيىن يېتىپ بېرىپتۇ. بوتىلاق تۈمەنباشى قاداش قوشۇنلار باشلىقى مەمەتالى بىلەن مايلى سايدىن يولغا چىققاندىن كېيىن، نەمەنگاندىن ئۆزگەنگە قاراپ يولغا چىققان ياغى چېرىكلىرىنى توسۇپ جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى نەمەنگان ياققا

قىستاپ بارغانىكەن. ئالدىن چەبەر سۈباشى بىرىپ بىرلىكتە بىر كۈن جەڭ قىلىپ، بىرلا جەڭدە نەمەنگاننى ئاپتۇ. ئۇندىن كېيىن ئارسلان بىرىپتۇ. قوچقار بەگنى نەمەنگانغا ئەمىر، مەمەتالىنى لەشكەر سۈباشى قىلىپ جاكالاپتۇ. شەھەر تىنچ، ئەل ئامان ئىكەن. چەبەر سۈباشى قوشۇنىنى باشلاپ شاشقا قاراپ كەتكىلى ئون كۈن بوپتۇ. ئالىپ ئارسلان ئەتە يولغا چىقماقچى ئىكەن. "ئىشلار جايىدا، ئامان بولۇڭ" دەپتۇ ئالىپ ئارسلان خېتىنىڭ ئاخىرىسىدا.

بوز يىگىت خەتلەرنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇغراخان كۆلخان ئالدىدىكى كىچىك سەينادا ئىككى قېتىم ئايلاندى، بوز يىگىتنىڭ ئالدىدا توختاپ دېدى:

— ئارسلاننىڭ ئىشى ياخشى ئىكەن. ئەمدى گەپ شاشتا. شاشنى ئېلىشمۇ قىيىن بولماس. قۇتلۇقبەگنىڭ ئىشى قىيىنراق ئوخشايدۇ. قوقەنت سەمەرقەنتنىڭ بوسۇغىسى. ياغى ئۇ يەرگە جىق كۈچ توپلىغان. بىز چاپسانراق ئاتلىنايلۇق. بۇ يەردىكى ئىشلار تۈگىدىمۇ؟

— تۈگەپ قالدى. قالغان ئىشلارنى بەھرەم ئەمىر بىلەن دوسمەت لەشكەرباشى باشقۇرار. بۇلارنىڭ پەرغانىدا نامى بار ئىكەن.

— ئۇلارنى ئەمىر، لەشكەرباشى قىلىپ تەيىنلىگىنىمىز توغرا بوپتۇ دەڭ.

— توغرا بوپتۇ، — دېدى ئەركىن، — ئۇلار كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ ئىشلىمەكتە. ئەل ئىشىغا ئوبدان كۆڭۈل قويىدىكەن. پەرغانە خەلقى ئۆزلىرىنى كۆرۈشنى خالايدۇ. بىر ۋاقىت بەلگىلەپ بەرسىلەكەن، — دېدى بوز يىگىت ئاخىرىدا.

— يەنە يەرلىك قوشۇنلار بار. دوسمەتبەگ بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى خېلى جىق چېرىك ئالدى، — قوشۇپ قويدى ئەركىن.

— ئەتە جۈمە ئەمەسمۇ، جۈمە نامىزىغا بېرىپ خەلق بىلەن ئۇچرىشايلۇق. بۇنى ئالدىن ئۇقتۇرماسلىق كېرەك. يەرلىك چېرىكلەر بىلەن كېتىش ئالدىدا كۆرۈشەيلى. بىز ئۈچ كۈندىن كېيىن يولغا چىقساق بولامدۇ؟

— بولىدۇ، — بوز يىگىت، ئەركىن تەك جاۋاب بەردى.

قوۋۇق ئالدىدا كىشلەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەركىن دەرھال ئۇ ياققا كەتتى. ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي قايتىپ كېلىپ" تۇلۇكۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان بولاگچى چېرىكنى ئېلىپ بىرمۇنچە كىشى-لەر كەپتۇ، ئۇنى كەچۈرسە دەيدۇ. ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى سورايدۇ.

— ئۇلارنى ھويلىغا كىركۈزۈڭ، — دېدى بۇغراخان. ئەركىن قوۋۇق تەرەپكە ماڭدى.

بىرپەستىن كېيىن بۇغراخان ھويلىغا كەلگەندى، ئىككى-ئۈچ يۈز كىشى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بولاگچى چېرىك باش ئېگىپ تۇرۇپتۇ. كىشلەر تازىم قىلىپ بۇغراخانغا سالام قىل-غاندىن كېيىن، بىر ئاقساقال كىشى ئالدىغا چىقىپ سۆز قىلدى:

— ئۇلۇغ بۇغراخان. بۇ بالىنى كەچۈرگەيلا. بىز بۇنى دارنىڭ ئاستىدىن ئېلىپ كەلدۇق.

— بۇ بولاگچى. بىزنىڭ پەرمانىمىزغا قارشى ئىش قىلغان. ئۇنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— شۇنداق ئۇلۇغ خاقان، ئۆزلىرى پەرماننى ئەل مەنپەئەتى ئۈچۈن چىقارغان. ئەنە شۇ ئەل ئۆزلىرىدىن سورايدۇ. بۇ بالا گۇناھىنى ئىقرار قىلىپ تۇۋا قىلدى. ياش ئىكەن، ئاتا-ئانىسى بار ئىكەن، ئۆزلىرىگە تېخى بولداق چېرىكلەر كېرەك.

ئاقساقالنىڭ سۆزى بۇغراخاننى ئويلىتىپ قويدى. بۇ چېرىكنى بۇرناكۈن قارۇغىچى چېرىكلەر باغلاپ ئېلىپ كەلگەنىكەن. ئۇ بىر ھويلىغا كىرىپ بىر پاقلاننى بۇلاپتىكەن، پاقلان ئىگىسى ئايال زارلاپ توسۇۋالسا ئۇنى تېپىپ يىقىتىپ پاقلاننى ئېلىپ ماڭغاندا، ئەتراپتىكى كىشىلەر توسسا زورلۇق قىپتۇ. شۇ چاغدا قارۇغىچى چېرىكلەر كېلىپ قېلىپ پاقلاننى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنى باغلاپ خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەنىدى. "كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ" دېگەن پەرمان بويىچە، بۇغراخان ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغانىدى. بۈگۈن ھۆكۈمنى ئىجرا قىلماقچى بولغاندا، بۇ ئادەملەر ئۇنىڭ تۇۋا قىلىپ يىغلىغىنىنى كۆرۈپ، باشلىقلاردىن سوراپ، بوشىتىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كەپتۇ. ھۆكۈمنى بۇغراخاننىڭ ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىقىنى ئۇلار بىلەتتى. "ئۇ تۇۋا قىپتۇ. ئاتا-ئانىسى بار ئىكەن. بۇنداق ياش چېرىكلەر كېرەك" دېگەن سۆزنى ئىچىدە تەكرارلىدى بۇغراخان.

يەنە بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم ئالدىغا چىقىپ "پەرمانىغا، ئەگەر ياخشى ئادەم بولۇپ تۇۋا قىلىشنى خالىسا كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، دەپ قوشۇپ قويۇشنى جانابىي ئالىيلىرىدىن سورايمىز" دېدى.

بۇلاڭچى چېرىك خاننىڭ ئالدىغا يىقىلدى:

— تۇۋا قىلدىم ئۇلۇغ ئاتا، مىڭ تۇۋا. ئادەم بولىمەن. ئۇن كىشىلىك جەڭ قىلاي. قېرى ئاتا-ئانامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن...، — دەپ ئۇ يۈكۈنگىنىچە قوللىرىنى سوزۇپ خانغا يېلىنىدى. ئۇنىڭ تاراملاپ ئېقىۋاتقان كۆز ياشلىرىغا قاراپ خاننىڭ كۆڭلى ئېرىدى.

— مەيلى، سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار ئۈچۈن كەچۈرۈم قىلىشقا

بولدۇ، — دېدى بۇغراخان، — لېكىن، بىزنىڭ پەرمانىمىز يەنىلا ئۆز كۈچىدە قىلىۋېرىدۇ.

جەڭچى خۇشلۇقىدىن ئاققان ئىسسىق ياشلىرى بىلەن خانغا ھەشقاللا ئېيتتى. كېيىن ئۇ قوپۇپ بېرىپ ئاقساقالنى قۇچاقلاپ يىغلىدى...

بۈگۈن ئازنا كۈنى. جۈمە مەسجىدىنىڭ ئىچكىرى-تاشقىرىسى جامائەت بىلەن لىق تولغان. ئۇلار ئىلگىرى-ئاخىر نامازنىڭ سۈننىتىنى ئوقۇپ بولغانىدى. بۇغراخان ئەمىر بەھرەمخان، دوسمەت چېرىكباشى، بوز يىگىت، ئەركىنلەر بىلەن كىرىپ كەلگەندە، خۇتبە ئوقۇش ئۈچۈن ئەمدى قوزغالغان خەتىب خاننى كۆرۈپ قالدى، جامائەت ئىچىدە غۇلغۇلا، پىچىر-پىچىر بولۇپ كەتتى. تونۇغانلار تونۇمىغانلارغا تونۇشتۇرۇپ، بىردەمدىلا ئىچكىرى-تاشقىرى مەسجىدنىڭ ھەممىسىگە تارىلىپ بولدى. كىشىلەر ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ، بويۇنلىرىنى سوزۇپ قارىشاتتى. خەتىب ئاخۇنۇم خۇتبە پەشتىقىغا چىقىپ، بىر ياققا يۆلەكلىك تاياقنى قولىغا ئېلىپ توغرىسىغا تۇتتى ۋە ئوقۇشقا باشلىدى: "ئەلھەمدۇلىللا، ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ۋەلئاقىبەتۇ لىلمۇتتەقىن..." خەتىب يۆتىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ راست يۆتىلى كەلدىمۇ، ياكى ھودۇقۇپ قالدىمۇ، بىلىپ بولمايتتى. لېكىن قولىدىكى تاياق تىترەپ تۇراتتى. ئۇ بىرنەچچە جايدا ئېزىپ تاشلاپ، ئاخىرى خۇتبىنى تۈگەتتى. ئۇ مېھرابقا كېلىشىگىلا جامائەت "گۈر" قىلىپ قوپتى ۋە خەتىبكە ئەگىشىپ ناماز ئوقۇدى. جۈمە نامىزىنىڭ ئىككى رەكئەت پەرزى تۈگىگەندىن كېيىن، بىر قارىم ساز ئاۋاز بىلەن تىلاۋەت قىلدى. خېتىب قول كۆتۈردى: "ئىلاھا ئامىن، ئاللاھۇ تابارەك ۋە تائالا ئۇلۇغ خاقانىمىز

سۇلتان① سۇتۇق بۇغراخانغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، ئاللاھۇئەك-بەر!..." ئۇ ئۇزۇن ساقاللىرىنى سىلىدى، جامائەت ئەگەشتى.

بۇغراخان ئىچكىرىكى مەسجىدتىن چىققاندا، كىشىلەر مەسجىد هويلىسىغا تولۇپ ئۇنىڭ چىقىشىنى كۈتەتتى. خەتىب ئاخۇنۇم ۋە بۇغراخان يېقىندا قوبۇل قىلىپ تونۇشقان بىرقانچە يوغان سەللىلىك ئۆلىما-ئىكراملار، سەللىسىز باي سۇپەت كىشىلەر بۇغراخان بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى. مەسجىد هويلىسىغا كەينى-كەينىدىن ئادەم توپلىنىشقا باشلىدى. خەتىب ئاخۇنۇم كۆپچىلىككە قاراپ سۆز قىلدى:

— ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى، ئىسلام دىنىمىزنىڭ ئاتاقلىق پېشۋاسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئالىيلىرى مەسجىدىمىزگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەھلى جامائەت بىلەن بىرلىكتە ناماز ئوقۇغانلىقى بىزنى زىيادە خۇرسەن قىلدى. ئۇلۇغ بۇغراخان خەلقىمىزنى زالىملار زۇلمىدىن قۇتقۇزۇپ، ئەركىن هايات بەخش قىلماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز چەكسىز مىننەتدار. جانابىي ئاللا سۇلتان ئالىيلىرىغا نۇسرەت ۋە ئاق يول بېغىشلىغاي، ئامىن! — دېدى، كۆپچىلىك "ئامىن!" دەپ دۇئا قىلدى.

بەھرەم ئەمىرنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇغراخانمۇ قىسقا سۆز قىلدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، جامائەت، — ئۇ ئوڭ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلدى. "ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام" دېگەن كۆپ كىشىلىك تەسىرلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلدى، — بىز پەرغانىغا كەلگەندىن بېرى ئۆز ئۆيىمىزدىكىدەك خۇشاللىق هېس قىلماقتىمىز. بىز قەشقەرلىق، پەر-

① خەتىب ئۇ ياقتىكى ئادەت بويىچە "سۇلتان" سۆزىنى قوشۇپ ئاتىدى.

غانەلىق، بالاساغۇنلۇق، سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ ھەممىمىز ماكانىمىز بىر، ئۇلۇسىمىز بىر، دىنىمىز بىر، تىلىمىز بىر قان قېرىنداشلارمىز. بىز ئەل ئەركىنلىكى ئۈچۈن، بىرلىك ئۈچۈن، مۇقەددەس دىنىمىز ئۈچۈن جەڭگە ئاتلاندۇق. بىزنىڭ جەڭلەردىكى ئۇتۇقلىرىمىز، بىزنى سەممىي قارشى ئالغان، بىز بىلەن بىللە ياغىغا قارشى چېلىشىۋاتقان خەلققە، سىزلەرگە مەنسۇپ. بىز سامانىلار ھۆكۈمرانلىرىنى بۇ ئەلدىن قوغلاپ چىقارغۇچە جەڭ قىلىمىز. قېرىنداش ئۇلۇسلىرىمىزنى چوقۇم ئازاد قىلىمىز. باتۇر، خوش ئاۋاز پەرغانىلىقلارنىڭ ئەمىر بەھرەمخانىنىڭ ۋە چېرىكباشى دوسمەتبەگنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆرەش بىلەن ئالغا باسىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز. سىلەرگە ئاللا يار بولغاي!....

بۇغراخاننىڭ ئوچۇق، سەممىي، قەتئىي سۆزى كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلدى بولغاي، كۆپچىلىك ھاياجان بىلەن ئاڭلىدى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ سۆزى تەسىرلىك بولدى. ئۇنىڭ سېرىق شايە سەللىلىك، ماش رەڭ تونلۇق كېلىشكەن قىياپىتى، ئىشەنچ ۋە مېھرىبانلىق بىلەن كۈلۈپ قاراپ تۇرغان سىياقى ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتاتتى. ئۇ ئۇلۇغ ئىسلام دۆلىتىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى، يەنە كېلىپ، ئۇ ئۆز يۇرتىدا بىرىنچى بولۇپ مۇسۇلمان بولغان ۋە ئىسلام دىنىنى تاراتقان ئادەم. ئۇ راستتىنلا شەرەپلىك، ئۇلۇغ كىشى. بۇنداق كىشىنىڭ ئۇبدان سۆزلىرىنى بىۋاسىتە ئاڭلىغۇچىلار قانداقمۇ ھاياجانلانمىسۇن؟!. "ئۇلۇغ بۇغراخان ئامان بولغاي!" دەپ توۋلىدى كۆزلىرىدىن ياش ئېقىپ تۇرغان كىچىك سەللىلىك، چار ساقال ئادەم. "ئامان-ئامان!" دەپ توۋلىدى كۆپچىلىك. كۆز يېشى قىلمىغان ئادەم ئاز قالدى، بەزىلەر بۇقۇلداپ يىغلايتتى.

بۇغراخان ئەمىر بەھرەمخان ۋە دوستەتبەگلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا مەسجىد سۇپىسىدىن چۈشكەندە، كىشىلەر توپى ئۇنى ئورىۋالدى. ئۇلار تىقما-تىقماق، بۇغراخاننىڭ قولىنى ئېلىپ يۈزلىرىگە، كۆزلىرىگە سۈرتەتتى. قولى يەتمىگەنلەر چاپىنىنى سىلاپ كۆزىگە سۈرتەتتى. ئادەملەرنىڭ خۇشاللىق ياشلىرى يۈز، ساقاللىرىدا ئاقاتتى. ئادەملەر تىقىلىپ كۆپىيىپ كەتتى، بۇغراخان سىقىلىپ قالدى. دوستەتبەگ "خالايىق، يول بېرەيلۇك" دەپ ۋارقىرىغاندىن كېيىن جامائەت بىرئاز يول بوشاتتى. ئەركىن مەسجىد قوۋۇقى ئالدىدا تۇرغان قارۇغچى چېرىكلەرنى باشلاپ كىرىپ يول ئاچتى، شۇنىڭدىمۇ ئاسان بولمىدى. بۇغراخان ئاران بالالىقتا تەرلەپ-پىشىپ قوۋۇقتىن چىقتى...

سۇتۇق بۇغراخان قوقەنتكە قاراپ ئاتلاندى. ئۇ، ئەمىر، لەشكەر باشىنىڭ ھەمراھلىقىدا، بوز يىگىت، ئەركىنلەر بىلەن بىللە، قارۇغچى چېرىكلەر قاتارى ئوتتۇرىسىدا ئاتلىق كېتىپ بارىدۇ. پەرغانىنىڭ كۆزگە ئەتىگەنلىك قۇياشى ئۆتكۈر نۇرىنى چېچىپ ئۇنى ئۇزاتماقتا. ئۇلار شەھەر تېشىدا ئىككى ياقتا قاتار تىزىلىپ تۇرغان قاداش قوشۇنلار ئارىسىدىن ئۆتتى. چېرىكلەر "سۇلتان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دەپ تۇۋلىشىپ تۇردى. بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئات ئۈستىدە ئىككى ياققا قاراپ قول كۆتۈرۈپ ماڭدى. يەنە ئازراق ماڭغاندىن كېيىن، يولنىڭ ئىككى چېتىدە رەتسىز تۇرغان چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ئادەملەرنى كۆردى. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى بالىلىرىنى، ئەرلىرىنى ئەمدى ئۇزىتىپ ئايرىلغان بولسا كېرەك، ئېسەدەپ رومال، بەلباغلىرى بىلەن يۈز-كۆزلىرىنى ئېرتەتتى. قارۇغچى قوشۇن كېلىش بىلەن بىرمۇنچىلىرى

ئۇلارغا يۈگۈرۈشتى. ئۇلار چىرىكلەرگە كىچىك بوپا، نان، يەنە بىرنېمىلەرنى ئۇزىتىپ، قوللىرىنى چىلىق قىسىپ، كۆز يېشى قىلىپ ئۇزىتاتتى. كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، بۇغراخاننىڭ كۆزى سەمەد ئاقساقالغا چۈشتى. ئۇ ئات ئۈستىدىكى قاۋۇلنىڭ يانچۇقىغا بىرنېمىلەرنى تىقىپ سۆزلەۋاتاتتى. كېيىن ئاقساقالنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر چوكان قاۋۇلغا قىزىل ياغلىققا ئورالغان بىر كىچىك بوپا بەردى-دە، تەتۈر قاراپ، بېشىدىكى ياغلىقنىڭ ئۇچى بىلەن يېشىنى سۈرتتى. قاۋۇل ناگولالىقتا بىردەم قاراپ تۇردى-دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. لېكىن، خېلى ئۇزاققىچە بارغۇچە بوۋىسى بىلەن چوكىنىدىن كۆزىنى ئۈزمىدى. ئاخىرىچە بۇغراخان يېقىن كېلىپ قالدى "سالام ئۇلۇغ خانىم، — دېدى بوۋاي بۇغراخانغا تازىم قىلىپ، — ئىلاھىم ئاق يول بولسۇن!"

"ئېيتقانلىرى كەلسۇن، — دېدى بۇغراخان ئېتىنى توختىتىپ، — بۇ سىڭىل مەردانە بولسا كېرەك، — چوكان يۈزىنى سۈرتۈپ باش ياغلىقىنى تۈزىتىپ، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى، — كۆزىدىن ياش ئاققۇزغان مەردانە بولالمايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ، سىڭلىم؟

مەردانە ئىزا ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ يەرگە قارىدى.

— باللار كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەنىدى. ئايرىلىش ئاسان كەلمەيۋاتقان ئوخشايدۇ، — دېدى بوۋاي مەردانىنىڭ بېشىنى سىلاپ.

— كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەن، ئەمدى بىر تەن، بىر جان بولدى، ئەبەدىي بىللە ياشايدۇ. قاۋۇل ئۇتۇق قازىنىپ قايتىپ كەلگەندە، سىز مەردانىلىق بىلەن قارشى ئالىدىغان بولۇڭ، بولامدۇ؟

مەردانە يەرگە قارىغىنچە بېشىنى لىڭشىتتى.

— كامال تاپسلا، ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولسۇن ئۇلۇغ خانىم، — دېدى ئاقساقال يۈز-ساقاللىرىنى سىلاپ.

— خەير-خوش، — دېدى بۇغراخان ۋە يەنە بايىقىدەكلا، لېكىن خۇشال تازىم قىلغان مەردانىگە قاراپ قويۇپ ئېتىنى قويۇپ بەردى. خاننى كۈتۈپ توختىغان قارۇغچىلارمۇ قوزغالدى.

كىشلەر ئارىسىدىن چىققاندىن كېيىن بۇغراخان بەھرەم ئەمىر ۋە دوسمەت چېرىكباشى بىلەن خوشلىشىپ يۈرۈپ كەتتى.

بەشىنچى باب

سەمەرقەنتكە تەھدىت

سۇتۇق بۇغراخان قوقەلت يېنىدا، چۇشكۇنى ئالدىدا قۇتلۇق سۇباشى بىلەن جەڭ مەيدانىنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇگۇن ئەتىگەنلا ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ جەڭ باشلىنىپ كەتكەنىدى. ئۆتكەن ئىككى قېتىملىق جەڭدە ياغىي قاتتىق تىركەشتى. ئۇلار بىرىنچى قېتىم "ئاۋۋال چېكىنىش، ئاندىن تۇيۇقسىز قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈش" چارىسىنى قوللىنىپ، قۇتلۇق قوشۇننى خېلى جىق چىقىمغا ئۇچراتتى. ئىككىنچى قېتىم چارىسىنى ئۆزگەرتىپ "ساداق ياغدۇرۇش، ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش" چارىسىنى قوللاندى. ئاخىردا ئاتلىق قوشۇنى بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. بۇ قېتىم قۇتلۇق‑بەگ تەييار قوشۇن بىلەن ياغىنى ئۇرۇپ قايتۇردى. لېكىن، ياغىي "تام سەپ" تۈزۈپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بىر كېچە-كۈندۈزلۈك بۇ جەڭدە قۇتلۇق قوشۇن ئازراق چىقىم بەردى. چېرىكلەرنى دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن قۇتلۇقبەگ جەڭنى توختاتتى. تۈنۈگۈن بۇغراخان يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەسلىھەت‑لىشىپ بۈگۈن ئۈچىنچى جەڭ باشلاندى. بۇغراخاننىڭ "ئامبۇر بولۇپ قىسىش، ئوراپ يوقىتىش چارىسى بويىچە قوشۇن بىر كۈن تەييارلانغانىدى. ئالدى سەپتە ياغىنى تارتىپ تۇرۇپ، ئوڭ-سولدىن ئوراش ئېلىپ بېرىلماقتا ئىدى، چۈش بولغاندا "ئامبۇرنى

سىقىش" باشلاندى. ئىككى يانغا يەڭگىللىك بېرىش ئۈچۈن ئۇدۇل سەپ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. بۇغراخان بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى قانلىق ئېلىشىشنى ھاياجان بىلەن كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرغاندىن كېيىن، قۇتلۇق سۇباشىغا قاراپ "ئەمدى ياغىنى ئوراشقا بۇيرۇق بېرىڭ" دېدى. ئىككى ئاتلىق چاپارمەن ئىككى ياققا چاپتى...

ئالدىدىن بېرىلگەن زەربە، ياندىن قىسىپ كېلىش ياغىنى ئالدىرىتىپ قويدى. بولۇپمۇ چەمبىرەكتە قېلىش قورقۇنچى ياغىدا قاتتىق ئەندىشە پەيدا قىلدى. نامازدىگەر بولغاندا، ياغىنىڭ يۇقىرى باشلىقلىرى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە چېكىندى. بۇنى كۆرگەن باشقا چېرىكلەردە ھودۇقۇش پەيدا بولدى. كەچكى قاراڭغۇلۇق ئۇلارغا دەھشەتلىك ئەجەل ئېلىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كۈچەپ جەڭ قىلىۋاتقان چېرىكباشىلىرى بېلىنى قويۇپ بەردى. ئۇلارمۇ سەپتىن چېكىنىپ، شەھەر تېشىغا مېڭىشقا باشلىدى.

قۇتلۇقبەگ ئارقىدىكى ئاتلىق قوشۇنغا بۇيرۇق بەردى. بەش مىڭدىن ئارتۇق چېرىك يالاڭ قىلىچلىرىنى باشلىرى ئۈستىدە ئوينىتىپ "ئۇررا!..." دېگەنچە جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆرگەن قوشۇن روھلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. يەر-زېمىننى تىترەتكەن ھەيۋەتلىك ھۇجۇمغا ياغى بەۋا كېلەلمەي قېچىشقا باشلىدى. ياغى چېرىكلىرى پاتىپاراق بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئۇلار ئۆلگەن-تىرىلگىنىگە باقماي، دومىلاپ ياتقان ئۆلۈكلەرنى، زارلاپ ياتقان يارىدارلارنى ئاتلاپ-دەسسەپ، شەھەرگە، شەھەردىن تاشقىرىغا قاچاتتى....

ئىككى ياندىن بارغان قوشۇن شەھەرنىڭ كۈنپېتىشىغا يېتىپ بارغاندا، ياغى چېرىكلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شەھەردىن چىقىپ بولغا-

ندى، بىر قىسمى چەمبىرەكتە قالدى. كۆنپېتىشتىكى قوشۇن ئۇدۇل سەپنى چەيلەپ ئۆتۈپ شەھەرگە كىردى...

كەچ كىردى. ئۇرۇش توختىدى. جەڭنىڭ تامام بولغىنىغا بەلگە بېرىپ، دۇمباق ۋە كانايلار چېلىندى. قۇتلۇقبەگ قوشۇن كەينىدىن شەھەرگە ماڭدى. بۇغراخان هامان دۆڭلىك باغرىدىكى چوشكۈنى ئالدىدا تىك تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇرۇشتىن كېيىنكى هارغىن قوقەنت سۆزسىز سوزۇلۇپ ياتاتتى. كەچكى قۇياش نۇرى بىلەن قىزارغان چاڭ، جەڭ مەيدانلىرى تۆپىسىدە، شەھەر ئۈستىدە ياۋاش ئەگىپ، ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى...

ئەتىسى شەھەردە كۈتۈلمىگەن بىر ئىش بولدى، قوقەنتنىڭ شىمالىي چېتىگە ئورۇنلاشقان قوشۇنغا بىر توپ ئاتلىقلار تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ئون نەچچە چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى ياردار قىلىپ كېتىپتۇ. قوشۇن باشلىرى قەيەردىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي قاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يەرلىك ئادەملەرگە ئوخشىمايدىكەن. بۇغراخان چوشكۈنىدە ناشتا قىلىپ ئولتۇرغاندا، قۇتلۇقبەگ كېلىپ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئۇ هەيران قالغان بۇغراخانغا دېدى:

— بۇلار بىز ساقلاپ كېلىۋاتقان ئانىنىڭ ئوغلى، ھېلىقى ئەل ئوغلىنىڭ ئادەملىرى بولسا كېرەك، قوشۇن قوقەنتكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، كېچىسى مۇشۇنداق بىر ئىش بولغانىدى. كېيىن بىلسەك، تاغدىكى ئەل ئوغلى دېگەننىڭ قوراللىق كىشىلىرى ئىكەن.

— ئەل ئوغلى...— ئويلىدى بۇغراخان،— ئۇ كىمگە قارشى ئىكەن؟

— سامانىلارغا. بىراق چوشەنمەيدىغان ئوخشايدۇ، بىز ئانىنى

ساقلاپ ئېلىپ يۈرگىنىمىزدىن باشقىچە گۇمان قىلىدىغان ئوخشايدۇ.

قۇتلۇقبەگ پەرغانىغا كەلگەنىنىڭ ئەتىسى كۈنى ياغىنىڭ قاماقخانىسىدىن بىر ئاقباش موماي تېپىلغاندى. ئۇنى دەرھال بوشىتىپ، ياخشى جايلاشتۇردى. ئېتىنى سورىسا موماي "ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسى مەن. قولۇڭدىن كەلگەننى قىلىش" دەپ جاۋاب بەردى. "بىز ئەلگىمۇ، ئەل ئوغلىغىمۇ قارشى ئەمەس، ئەلنىڭ ياغىسى سامانىلارغا قارشى" دېگەندە موماي "ئۇلار كەلگەندىمۇ شۇنداق دېگەن. سىلەرنىڭ نەدىن كەلگەن، قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىڭلارنى بىلمەيمەن" دېدى. مومايغا ئوبدان چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلدى، لېكىن چۈشەندۈرۈش ئاسان بولمىدى. "ئەگەر مېنى راستتىنلا ئۆلتۈرمەسەڭلا، ئوغلۇمغا قايتۇرۇپ بېرىڭلار" دېدى موماي بىرئاز ياۋشىپ. مومايغا ھازىر ۋاقىت ئەمەسلىكىنى، ياغى تازىلىنىپ بولغاندا، ئەل ئوغلى كەلگەندە ئۆز قولىغا تاپشۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئاڭغىچە خاتىرجەم بولۇشىنى ئېيتقانىدى. موماي يېرىم-ياتا ئىشىنىپ ماقۇل بولدى. تىنچلىنىپ تاماق يەپ، ياخشى ئۇخلايدىغان بولدى. قۇتلۇقبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئارقىدىكى قوشۇن ئالاھىدە ئادەم قويۇپ موماينى قوقەنتكە بىللە ئېلىپ ماڭغان. ئۇ، شەھەر تېشىدا قوشۇن بىلەن بىللە ئىدى.

— ئەل ئوغلىغا چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇ، بىزنىڭ دوست ئىكەنلىكىمىزنى چۈشەنسۇن. ئانىسىنى ئۆز قولىغا ساق تاپشۇرىدىغانلىقىمىز ئېيتىلسۇن. ئادەم ئەۋەتىسەڭ، ئۆزىنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلسۇن، — دېدى بۇغراخان ئاخىرىدا، — ئەيىبلىمەسلىك كېرەك، — دەپ قوشۇپ قويدى.

قۇتلۇقبەگ دەرھال تاغقا يەرلىك ئىككى كىشىنى چىقارغا-

نىدى، ئەل ئوغلى چوڭراقنى دەرەخكە باغلاپ، كىچىكنى قايتۇرۇپتۇ. "سەن ئېيت، ئاشۇ بۇغراخانلارنىڭ بىر باشلىقى كەلسۇن!" دەپتۇ. ئاندىن قۇتلۇقبەگ پاقلان تۇمەنباشىنىڭ مەسلىھەتچىسىنى ئىككى چېرىك بىلەن چىقاردى.

ئەل ئوغلى ئەتراپى قوراللىق ئادەملەر بىلەن تولغان بىر تاغ ئۈستىدە ئۇلارنى "قارشى ئالدى". ئۇ بۇلارنىمۇ باغلاشقا بۇيرۇق قىلماقچى بولۇپ، يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. كېيىن مەسلىھەتچىنىڭ سەممىي مۇئامىلىسىنى كۆرۈپ يۇمشىدى بولغاي، بىر ياپىلاق تاش ئۈستىگە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— سىزگە خاقانىمىز سۇتۇق بۇغراخان سالام دېدى — دېدى مەسلىھەتچى، — بۇغراخان سىزنى شەھەرگە كەلسە دەيدۇ.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نامىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەل ئوغلى بىلىنەر-بىلىنمەس ئەندىكىپ قالدى. بۇنى پەملىگەن بىر سالپا تۇماقلىق، قارا بۇرۇتلۇق ئادەم گەپكە قىستۇرۇلدى:

— سۇتۇق بۇغراخان چاقىرىپتۇ ئىمىش تېخى. ئۇ ئەگەر ئەل ئوغلىغا دوست بولسا، نېمىشقا ئەلنى قىرىدۇ؟ نېمىشقا ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسىنى تۇتۇۋالىدۇ؟

مەسلىھەتچى گەپ قىلماي يېنىدىن ئەل ئوغلىنىڭ ئانىسى ئەۋەتكەن خەتنى ئوغلىغا بەردى. ئۇ ھاياجان ئىچىدە خەتنى ئوقۇدى. خەتتە: "بالام سىيىتجان (ئەسلى ئېتى شۇنداق ئىدى) مەن سالامەت. بۇلار ياخشى ئاسرىدى. يامان ئادەملەر ئەمەس ئوخشايدۇ. ئۇنچە قاتتىق بولمىغىن. مەندىن خاتىرجەم بول. كېلىپ يۈزمۇيۈز سۆزلەشكىنىڭ ياخشى بولارمىكىن" دەپ يېزىلغان. ئەل ئوغلى ئانىسىنىڭ خېتىنى ئوقۇپ چوڭقۇر ئويغا چۈشۈپ قالدى. قولىدىكى

خەتنى قارا بۇرۇتنىڭ ئالغانلىقىنىمۇ سەزمىدى.

— دەۋېرىدۇ، خەتنى كىم يازالمايدۇ، — دېدى قارا بۇرۇت ھەييارلىق بىلەن، — بۇلارنىمۇ باغلاپ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك. موماينى بەرمىگۈچە بوشاتمايمىز، ئۇلار ئالدايدۇ. چىڭ تۇرۇش كېرەك...

ئەل ئوغلى ئۇنىڭغا گۈلىيىپ بىر قارىدى-دە، كېلىشتۈرۈپ بىر تەتۈر كاچات سالدى. قارا بۇرۇت ئولتۇرغان يېرىدىن دومىلاپ كەتتى.

— ئەپ كېتىڭلا بۇ ھارامزادىنى! — غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى ئەل ئوغلى. ئىككى قىلىچلىق يىگىت تېخىچە ئۈمىلەپ تۇرالمايۋاتقان قارا بۇرۇتنى ئېلىپ ماڭدى.

قارا بۇرۇت تاغدا ئەل ئوغلىنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالغىلى ئۈچ ئاي بوپتىكەن، ئۇ دەپ، بۇ دەپ، ئەل ئوغلىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ تاغلىقلار ئىچىگە سىڭىۋاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى ئەلپەرۋەر قىلىپ كۆرسىتىپ دائىم ۋايسايدىكەن، كىشىلەر ئالدىنىپ ئۇنى ھۆرمەت قىلىدىغان، سۆزىنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئەل ئوغلىغا "قەشقەر ياقتىن بۇغرا دېگەن نېمىلەر كېلىۋاتار ئىمىش. قىلىچىدىن قان تېمىپ تۇرىدۇ، دەيدۇ. پەخەس بولۇش كېرەك. تۈلكىدىن قېچىپ بۆرىگە يەم بولۇپ قالمايلى..." دېگەنىدەك ئىغۋالارنى قىلىدىكەن. كېيىن: "...ئوشتىن، ئۆزگەندىن بىرمۇنچە كىشىلەر ئاران جانلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەپتۇ. بۇغرا دېگەنلەر تىزىغىچە قان كېچىپ يۈرەر ئىمىش..." دېگەن سۆزلەرنى تارقىتىپ كىشىلەرگە بۇغرالار توغرىسىدا يامان تەسىر بېرىپتۇ. ئەل ئوغلى ئىشىنىپ-ئىشەنمەي يۈرگەن ۋاقىتلاردا، قارا بۇرۇت يوق بولۇپ كېتىپ خەۋەر تېپىپ

كەپتۇ: "بۇغرالار پەرغانىنى كۆيدۈرۈپ كۇل قىلىپ تاشلاپتۇ. ساما-نىلارنىڭ قولىدىكى ئانىڭىزنى قولغا ئېلىپ قىيناۋاتار ئىمىش..." دەپتۇ ئۇ ئەل ئوغلىنى قۇترىتىپ. ئانىسى توغرىسىدىكى گەپ ئەل ئوغلىغا ئېغىر كەپتۇ، شۇڭا ئۇ، قارا بۇرۇتنىڭ پىكرى بىلەن قوقەنت يولىدا كېچىسى بۇغرا قوشۇنىغا تېگىپ، بىرنەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ قايتقانىكەن. ئالدىنقى كۈنى سەھەردىكى تۇيۇقسىز ھۇجۇممۇ يەنە شۇ قارا بۇرۇتنىڭ پىكرى بىلەن بولغانىكەن. ئەمدى ئۇ يەنە قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتىدۇ.

ئەل ئوغلى بىرنەچچە كۈندىن بېرى قارا بۇرۇتقا گۇمانلىق قاراپ يۈرەتتى. ئالدىنقى كۈنكى قان تۆكۈش ۋەقەسىگە پۇشمان قىلغاندا، ئۇنىڭدىن گۇمانى ئاشقانىدى. ئەمدى بۇغرالارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى كۆرۈپ-ئاڭلاپ تۇرغاندا، بولۇپمۇ ئانىسىنىڭ خېتىنى كۆرۈپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ يەنە قۇترىتىشى ئەل ئوغلىنى غەزەپلەندۈرگەنىدى. شۇڭا ئۇ قارا بۇرۇتقا كاچات سالدى.

ئەل ئوغلى قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، بىرپەس ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئورنىدىن دەس قوپتى.

— يۈرۈڭ، كەتتۇق، — دېدى ئۇ مەسلىھەتچىگە ۋە ئات ئەكىلىشنى بۇيرۇدى...

ئەنە، ئەل ئوغلى مەسلىھەتچى بىلەن، ئارقىلىرىدا بەش-ئالتە كىشى، ئاتلىق تاغ يولىدىن تۆۋەنلەپ قوقەنت شەھرىگە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە.

مەسلىھەتچى ئەل ئوغلىنى قوقەنت شەھرىنىڭ ئىچىدە چېرىكلەر تۇرغان يەردە بىر كىچىك باغلىق ھويلىغا باشلاپ كىردى، ئۇ بېرىپ ئىشىكنى ئېچىپ ئەل ئوغلىنى كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۆيدە

ئولتۇرغان ئانا ئوغلىنى كۆرۈپ ئىشەنمەي كۆزلىرىنى ئۇۋۇلىدى-دە، ئورنىدىن قوپتى. ئوغلى ئىتتىك بېرىپ "ئايى!" دېدى ۋە ئانىسىنى قۇچاقلىۋالدى. ئانا ئوغلىنى قۇچاقلاپ ياش تۆكتى. "ئامان بولساق بولدى ئوغلۇم، كۆرۈشتۇق." دېدى ئانا ئوغلىنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈپ. ئانا-بالا ئۇزاق پاراڭلاشتى. ئۇلارنىڭ تۇغقىنى، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال چاي، مەزە ئەكىرىپ قويدى ۋە ئەل ئوغلى بىلەن ئامانلىشىپ چىقىپ كەتتى...

سۈتۈق بۇغراخان ئەل ئوغلىنى ئانىسى بىلەن بىللە قوبۇل قىلدى. قۇتلۇق سۇباشى بىللە بولدى.

— ھە، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، كېلىڭلار، يۇقۇرى ئۆتۈڭلار، — دېدى ئۇ مېھمانلارنى قارشى ئېلىپ، — قاراڭلار، ئانا-بالا تېپىشىۋاپسىلە، نېمىدېگەن ياخشى ئىش.

— ئامان بولۇڭ بۇغراخان، مېنى سامانلاردىن قۇتقۇزۇۋېلىپ ئوبدان ئاسرىدىڭىز. ئەل سىزدىن رازى. بۇ بالام تەنتەكلىك قىلىپ سىلەرنى خاپا قىلىپ قويدىغۇ دەيمەن؟ — ئانا بۇغراخانغا ھۆرمەت بىلدۈردى.

— مېنى كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ بۇغراخان. كۆزۈم ئېچىلدى. ياغىنى يوقىتىپ، خەلقىمىزنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن پەرمانلىرىغا تەييارمەن، — دېدى ئەل ئوغلى قوپۇپ، چېرىكچە تەييار تۇردى.

— ئولتۇرۇڭ. بەك ياخشى. ئوغلىڭىز تەنتەك ئەمەس ئانا، باتۇر يىگىت، راست ئەل ئوغلى. چۈشەنمەسلىكلەر ئۆتۈپ كەتتى. دوستلار تېپىشقاندىن كېيىن باشقا ئىشلار ھەل بولۇپ كېتىدۇ، — بۇغراخاننىڭ سەممىي غەمخورلۇقى ئۇلارنى تەسىرلەندۈردى.

— غەيرىتىڭىزگە بارىكاللا، ئەل ئوغلى، — دېدى قۇتلۇق-

بەگ، — ئەمدى بىللە كۆرەش قىلىمىز. ياغىنىڭ پۇت-قولى كېسىلگەن بىلەن يۈرىكى مىجىلغىنى يوق. ئۇنىڭ تەختى-بەختىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىشىمىز كېرەك.

— مىڭ ياشىغا كىرىڭلار بالىلىرىم، بىللە كۆرەش قىلىڭلار. ئوغلۇم سېيىتجان ئەلىنىڭ ئوغلى ھەم سىزنىڭ ئوغلىڭىز بولسۇن. سىزگە تاپشۇردۇم، ئۇلۇغ بۇغراخان!

بۇغراخان ئانىغا "رەھمەت" دېدى، قۇتلۇقبەگ بىلەن ئەل ئوغلى خۇشال ھالدا بىر-بىرىگە قارىشىۋالدى.

ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ئانا ھازىرچە يەنە قوقەنتتە تۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى. ئەل ئوغلى قايتىپ بېرىپ، قوراللىق كۈچىنى ئۇيۇشتۇرۇپ شىمالدىن سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلماق بولدى. ۋاقتىنى قۇتلۇقبەگ كېيىن خەۋەر قىلىدىغان بولدى.

ئانا قايتا-قايتا رەھمەت ئېيتىپ بۇغراخان بىلەن خوشلاشتى. ئۇ مەسلىھەتچى بىلەن ئوغلى ئىككى ياندىن يۆلەپ ئىشىكتىن چىققاندىن كېيىن، ئۇزىتىپ قاراپ تۇرغان بۇغراخانغا قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئېگىلىپ تازىم قىلدى...

* * *

ئالىپ ئارسلان چەبەر سۇباشى بىلەن شاش ياقىتىكى چېرچىق تېغىغا كەلگىلى بىر ھەپتە بولۇپ قالدى، ئۇلار نەمەنگاندىن يولغا چىققاندىن بېرى ياغىنىڭ چوڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىمىدى. يېڭى ئاۋات دېگەن جايدا بىرنەچچە مىڭ ياغى چېرىكى بار ئىكەن. ئۇلار بۇغرا قوشۇنىنىڭ شامال ئەپكىنىدىن① ئۈركۈپلا قېچىپ كەتتى.

① ئەپكىن — شامال، بوران ئالدىدىكى ھاۋا دولقۇنى.

شاشتىكى ياغى باشلىقلىرى شاشنى قوغداش بىلەنلا بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئىچى تىنچسىز ئىدى. بۈرناكۈن چىر-چىق دەرياسى بويىدىكى جەڭدە ياغى قاتتىق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئەندىشە كۈچەيدى. ئىچىدىكى مەزەمخان قۇرباشى باشچىلىقىدىكى يەرلىك قوشۇننىڭ قارشى ھەرىكىتى ئۇلغايدى.

تۈنۈگۈن مەزەم قۇرباشىنىڭ مەخپىي كەلگەن ۋەكىلى ئالىپ ئارسلانغا مەزەمخاننىڭ تەكلىپىنى يەتكۈزدى. "بىزنىڭ تەييارلىقىمىز پۈتمىدى. يەنە بەش كۈندىن كېيىن ھەرىكەت قىلساق" دەپتۇ مەزەمخان. ئالىپ ئارسلان ۋە چەبەر سۇباشى رازى بولدى. "بىز تاشقىرىدىن، سىلەر ئىچىدىن ياغىغا بېسىم سالايلۇق. ئەگەر ياغى ئەل بولسا تېخى ياخشى" دېدى ئارسلان. "شەھەر ئۇرۇشسىز ئېلىنسا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولىدۇ" دەپ قوشۇپ قويدى چەبەر سۇباشى.

بۈگۈن ئەتىگەن ئالىپ ئارسلان شاشتىكى چېرىكباشى ئايۇپ بىن بىلالغا خەت يېزىپ، يەرلىك كىشىلەردىن ئۈچ ۋەكىلنى شاشقا ماڭغۇزدى. تەلەپنامىدە: "ئەل بولۇڭلار، ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەيمىز، سىلەرگە بەش كۈنلۈك ۋاقىت بېرىمىز" دېيىلگەنىدى، بىن بىلال رەت قىلىپ ۋەكىللەرنى قايتۇرۇپ تۇرۇشىغا مەزەمخاننىڭ ۋەكىلى كەلدى. ئۇلار سامانىلار قوشۇنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، بۇغرا قوشۇنى تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ مەزەمخان قۇرباشى ياغىنىڭ دەرھال ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان.

مەزەمخاننىڭ بىر تۈمەنلىك قوشۇنى شاشنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى "قوغۇنچى" دېگەن جايدا تۇراتتى. بۇغرا قوشۇن

ئۆزگەننى ئالغاندىن كېيىن، سامانىلار مەزھەپخانىغا گۇمانلىق قاراپ ئۇنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى چەكلەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنى كۆرگەن مەزھەپخانىنىڭ قارشىلىقى كۈچەيدى. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلىدىن مەخپىي كىشى كېلىپ، مەزھەپخانىنىڭ مۇۋاپىق مەزگىلدە قوزغىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. مەزھەپخان قارشى ھەرىكەت قىلىشقا تەييارلىق قىلدى. لېكىن، ياغىنىڭ سىقىمى چىڭ بولغىنى ئۈچۈن جۇرئەت قىلالمايتتى، خەلق مەزھەپخانىنى قوللايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇغرا قوشۇن يېقىنلاپ كەلمەكتە، قوشۇنىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش زۆرۈر، شۇڭا بىن بىلال مەزھەپخانغا چارە قىلالمايتتى.

بىن بىلال خېلى ئۇزاقتىن بېرى قارىسۇقارشى ئويلار ئىچىدە قىينىلاتتى. قاراخانىلار خانى بۇغراخان ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، خەلقىنىڭ سامانىلارغا قارشىلىقى كۈچەيدى. بۇغراخان دۆلەت چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن، بۇ دۆلەت چاك-چېكىدىن سۆكۈلۈپ كېتىپ بارىدۇ. "ئۇلۇغ سامانىلار دۆلىتى"نىڭ "ئۇلۇغ"لۇقى نەگە كەتتى؟ خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى يوقىتىپ قويۇشتىن ئېغىر ئىش يوق. بۇنىڭغا كىم جاۋابكار؟ مەنسۇرخان بولماي كىم بولاتتى؟! زۇلۇم، تالاش، بۇلاش... باغداد خەلىپەمنىڭ سادىق مۇرتى، ئاللا يولىدا، دىن يولىدا ئىشلەش، خۇدانىڭ بەندىلىرىگە ياخشىلىق قىلىش-يامانلىق قىلماسلىق...دېگەن گەپلەر نەدە قالدى؟!...ئادالەتچىلىق ئەمەسمۇ؟! ھە، راست ئادالەتچىلىق! ئەمدى قانداق قىلىسەن، مەنسۇر؟ "ئۆزەڭ تاپقان بالاغا، نەگە بارسەن دەۋاغا"...نېمە قىلىش كېرەك؟ مەزھەپخان بىلەن بىرلىشىپ بۇغرا تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش... ياق، بولمايدۇ، ھەرگىز بولمايدۇ. تېخى دۆلەتتىن ئۈمىد بار. ئارقىمىزدا خۇراسان بار. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇغراخان سامانىنىڭ

بۇنداق بىر "زالىم" چېرىكباشنى ئامان قويماسلىقى تۇرغان گەپ... ئەمما، يېڭىلىپ، خەلق ئالدىدا سوراق قىلىنساڭ، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق شەرمەندىچىلىك بولامدۇ؟ يەنە تېخى دار تېگىگىمۇ بېرىپ قېلىشىڭ مۇمكىن...ئاھ، نېمىدېگەن دەھشەتلىك!...بۇلارنى ئاز دەپ بالانىڭ چوڭى كەلدى. بىر ياقتا ئارسلان، بىر ياقتا مەزەم، بۇ ئىككى تاغنىڭ قىستاپ كېلىۋاتقىنىنى دېمەمدىغان؟ "تەسلىم بولساڭلا ئۆلتۈرمەيمىز، بەش كۈن ۋاقىت..."

بىن بىلال مۇشۇنداق ئويلاردا قىينىلىپ يۈرگەندە، مەنسۇر خالدىن قەتئىي بۇيرۇق كەلدى. بۇيرۇقتا "بۇغراغا قارشى ئۇرۇش — ھايات-مامات كۈرىشى. باغداد خەلىپەم بىزگە يار، خوراسان تەڭداشسىز كۈچ بىلەن ياردەم بەرمەكچى. ئەللىك مىڭ چېرىك يولغا چىقتى. چىڭ تۇرۇپ ئۇرۇشۇش كېرەك. شاشنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. ياردەمگە چېرىك بارىدۇ. كىمكى ياغىغا قارشى تۇرۇش تا بوشاڭلىق قىلسا، ئۇ دۆلەت قانۇنىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ..." دەپتۇ. بۇيرۇقنى ئېلىپ بىن بىلال غەيرەتكە كەلدى. خاننىڭ بۇيرۇقى دۆلەت پەرمانى، خەلىپەم يار، خوراسان مەدەت... سەن ئۇلۇغ سامانىلار دۆلىتىنىڭ بىر شەرەپلىك چېرىكباشى-دە! تەسلىم بولۇش-جىنايەت. ئەمما، لېكىن...

ئەتە بەش كۈن، دېگەندە بىن بىلال ئۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇقتا "مەزەمنى توسۇپ تۇرۇپ، ئارسلاننى يوقىتىش" دېيىلگەنىدى. ئۇ "تۆمۈر لەشكەر" دەپ ئاتالغان ئەللىك مىڭ "يېڭىلمەس" قوشۇننى ئىشقا سالدى. بىر تۈمەن چېرىكنى مەزەمنى توسۇشقا قالدۇرۇپ، قىرىق مىڭ چېرىكنى ئارسلاننى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. لېكىن، ئىش بىن بىلالنىڭ ئويلىغىنىچە بولماي چىقتى.

چىرچىق دەرياسى بويىدىكى ئىككىنچى قىتىملىق جەڭدە ئۇنىڭ قوشۇنى قاتتىق زەربە يەپ، يېڭىلىپ قاچتى. ئۇلار توپتوغرا سەمەرقەنتنى كۆزلەپ، مىرزا چۆلگە قاراپ قۇيرۇقنى تىكىۋەتتى. چىرچىق دەرياسى بويىدا جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا مەزەمخان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بىر بىلالنىڭ بىر تۈمەنلىك چېرىكىنى تارمار قىلىپ، شەھەرگە يېقىنلاپ كەلدى...

بىر بىلالنىڭ بېشى قاتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ تەسلىم بولۇشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. ئەمدى بۇغرا سېنى كەچۈرمەيدۇ، مەزەم بولسا تېرەڭنى سويىدۇ. جاننى ئېلىش كېرەك.

بىر بىلال شۇ كۈنى تۈندە ئۆزىنىڭ بىر مىڭلىك قارۇغچى چېرىكى بىلەن جېنىنى ئالدى... ئۇ شاشنىڭ شىمال تەرىپىگە مېڭىپ، قوغۇنچىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مىرزا چۆلگە قاراپ يول ئالدى...

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاۋال مەزەمخان قۇربېشى، ئاندىن ئالىپ ئارسلان ئىككى تەرەپتىن شاشقا كىردى. مەزەمخاننىڭ ئورتاقلىرىنىڭ چۇشەندۇرۇشى بىلەن خەلق ئاممىسى مەزەمخان ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرى بىلەن بىللە ئالىپ ئارسلاننى، چەبەر سۇۋباشىنى، بۇغرا قوشۇنىنى قارشى ئالدى.

شاش ئازاد بولدى. شەھەر خەلقى ئۆز ئەركىنلىكىنى شاد-خۇرام تەنتەنە قىلدى. بۇغرا قوشۇنىنى مەدھىيىلىدى. مەزەمخانغا بارىكاللا ئېيتتى...

•   •   •

نۇھ مەنسۇر II نىڭ ھالى خاراپلاشتى. ئۇ پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ، غالجىر ئىتتەك كۆرگەنلا كىشىنى چىشلەيدىغان

بولۇپ كەتتى. "مېنى قىلىچىدىن قان تامىدۇ دېگەنلەر ئەمدى قىلىچىنى كۆرۈپ قويسۇن!" دەپ ۋارقىرايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بالا-چاقىلىرىنى، ئارقىغا ماڭغۇزۇۋەتكەن. "ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان" بىردىنبىر ئايال كىشى ماھىبانۇ بولۇپ قالدى. ئۇ كۆڭلى تىنچ چاغلاردا ماھىبانۇنىڭ "ياشلىق" ۋاقىتلىرىنى ئەسلەپ، يەر ئاستىدىن قاراپ كۈلۈپ قوياتتى. ماھىبانۇمۇ "ھۆرمەت" يۈزىسىدىن زورمۇ-زور كۈلۈپ قوياتتى. لېكىن، ئۇنىڭ پادىشاھقا بولغان ئۆچلۈك ئوغىسى قايناپ، ئۇنىڭ چاپسانراق زاۋال تېپىشىنى تىلەيتتى. كېيىنكى كۈنلەردە پادىشاھ ماھىبانۇغا قاراپ كۈلمەيدىغان بولۇپ كەتتى. ماھىبانۇنىڭ پادىشاھقىمۇ "مېھرىبانلىقى" ئېشىپ كەتتى. ئۇ "قەدىردان ئۇلۇغ پادىشاھىم" دېگەندە، پادىشاھنىڭ كۆڭلى ئېرىمەي قالمايتتى. لېكىن، بۇ سابىق كېنىزەكنىڭ ئىشىدىن پادىشاھنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. ئۇ ئېرىكەش ۋەزىرنىڭ پادىشاھ بىقىشىدىكى كۆرۈنمەس سايىسى ئىدى.

ئاخشام مەنسۇر باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى، سەردار ئەبۇ ئىبراھىم بىن ئىسمائىل ۋە ئوردۇ ئاغىسى مىرزا ئۇبەيدۇللالار بىلەن ئۇزاق مەخپىي سۆھبەتلەشتى. بۇ سۆھبەتنىڭ مەخپىيىتىنى ماھىبانۇ بۈگۈن سەھەردىلا ئېرىكەشىبەگكە يەتكۈزۈپ بولغانىدى. پادىشاھ بولسا خاتىرجەم ھالدا بۈگۈن كەچكە ئورۇنلاشتۇرغان پىلاننىڭ ئىجراسىنى كۈتەتتى. تۈن يېرىمىدا مىرزا ئۇبەيدۇللا ھودۇقۇپ تۇرۇپ، پىلاننىڭ بۇزۇلغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، پادىشاھ يېرىلغۇدەك خاپا بولدى. "زادى بىزنىڭ مەخپىيىتىمىزدىن ئۇلار قانداق خەۋەر تاپتى، كىم ئېيتتى؟ ئېيت، كىم؟ سىلەر ئۈچىڭلاردىن باشقا كىشى يوق ئىدىغۇ؟" دەپ ۋارقىرىدى پادىشاھ.

— بىزنىڭ سۆھبىتىمىزگە قاتناشمىغان گۈمانلىق بىر كىشى بار، ئۇلۇغ شاھىم.

— ئۇ كىم؟

— ماھىبانۇ. ئۇ ئىشىك-پەنجىرە تۈۋىدىن كەتمەيدۇ. تۈنۈگۈن ئۇ كىرىپ چاي قۇيۇپ تۇردى-دە!

— ھە، نېمە دەيسەن؟ ماھىبانۇ؟ ياق، ئۇ ئۇنداق قىلمايدۇ، ئۇ ماڭا سادىق.

— لەۋزى تاتلىق، قەلبى ئاچچىق بولۇشى مۇمكىن، شاھىم. ئوردۇغا مەجبۇرى ئېلىپ كېلىنىپ خورلانغان، سۆيگەن ئېرى ئاختا قىلىپ تاشلانغان بىر ئايالنىڭ ئۆزلىرىگە "سادىق" بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. مەن دائىم ئۇنىڭ كۆزىدە بىر يوشۇرۇن سىرنى كۆرىمەن.

— ھە، شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئاۋۋالقى بىرمۇنچە "دوستلار" مەندىن قاچقان يەردە ماھىبانۇ ئۇنداق قىلمايدۇ، دېگىلىمۇ بولمايدۇ. خوپ، ئۇنى بايقاش، دەلىل بىلەن تۇتۇش كېرەك. ئەتە ئوردۇ مەجلىسنى ئېچىشقا تەييارلىق قىلىڭ. خۇراساندىن كېلىدىغان چېرىكلەرنى چاپسانلىتىڭ. قوشۇننىڭ ئىچىدىكى خائىنلارنى پايلاش كېرەك. ئېركەشنىڭ ئىزىنى تېپىش لازىم. يەنە ھېلىقى راۋاپچى، بىر قەلەندەرگە شۇنچە ئالدانغان بارمۇ؟

— ئۇلارنى ئەمدى تېپىش قىيىن، جانابىي ئالىيلىرى، ئۇلار...

— تېپىش كېرەك، ئۇ خائىنلارنى چاپسان تېپىپ دارغا ئېسىش كېرەك! — سەت ۋارقىرىدى پادشاھ، — سىز بۇنىڭغا بېشىڭىز بىلەن جاۋاب قىلىسىز!...

ئوردۇ ئاغىسى گەپ-سۆزسىز ئۆيدىن چىقتى. ئۇنىڭ بېشىغا بالا

كەلدى. قانداق قىلسۇن، ئۇلارنى تاپقىلى بولارمۇ؟

ئۇلارنى بىر ئوردۇ ئاغىسى ئەمەس، پادىشاھنىڭ ئۆزى ئاتلانسىمۇ تاپالمايتتى.

تۈنۈگۈن سەھەردە ئېركەشبەگ ماھبانۇنىڭ مەخپىي خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن، بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ ئاغىنىلىرى بىلەن مەسجىدتە قالدى. ئۇلار غىپپىدە قىلىپ مۇدەررىس مەۋلانە شەمەشىددىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. ئېركەشبەگ خەۋەرنى ئېيتىپ بەردى. مەنسۇرنىڭ ئەمرى بويىچە ئېركەش ۋەزىر، مەۋلانا شەمەشىددىن ۋە ئابدۇل خالىق شايىچى تۇتقۇن قىلىنىشى؛ قاماقتىكى ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى باشلىق "باش گۇناھكارلار" شەھەر تېشىغا ئەپچىقىپ ئۆلتۈرۈلۈپ كۆمۈلۈشى كېرەك ئىدى. سىرداشلار بۈگۈن قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەنلا يەر تېگىگە چۆكۈشكە، راۋاپچى قەلەندەر بولسا قاماقتىكىلەرنى قۇتقۇزۇشقا كېلىشتى. كېلىشىم بويىچە ئاخشىمى سىرداشلار غايىب بولدى. ئۇلار ئۇۋۇچىنى ماراپ ئۇۋۇسىنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغان سۇغۇردەكلا يوقاپ كەتتى. ئۇۋا بەك يوشۇرۇن ئىدى، تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. راۋاپچى قەلەندەر بولسا دوستلىرى بىلەن كۈندۈزى تەييارلىق قىلىپ، خۇپتەندىن كېيىن كىشىلەر ئەمدى ئۇخلىغاندا ئىشقا كىرىشتى.

تۈن قاراڭغۇسىدا بىرسى قاماقخانىنىڭ قوۋۇقىنى ئۇردى. قوۋۇقباقار قوۋۇقنى ئېچىپ قارىسا ئوردۇ قارۇغچى ئەمەلدارى كىيىمىدىكى بىر كىشى ئون-ئون بەش قارۇغچىلىرى بىلەن تۇرۇپتۇ. ئۇلار پەرۋاسىزلا ئىچكىرى كىرىپ، توپتوغرا قاماقخانا باشلىقىنىڭ ياتىقىغا بېرىپ، ئويغىتىپ چىقتى. "بىز گۇناھكارلارنى ئالغىلى كەلدۇق، — دېدى 'باشلىق' كىيىملىرىنى كىيگەچ ئۆيىدىن چىققان

قاماقخانا باشلىقىغا، — ئوردۇنىڭ قارارىنى ساڭا يەتكۈزگەن ئەمەسمۇ؟"، "شۇنداق، خەۋىرىم بار. تەييارلاپ قويدۇم" دېدى، قاماقخانا باشلىقى ۋە "باشلىق"نى چېرىكلىرى بىلەن قاماقخانىغا باشلاپ باردى. ئۇ گۈندىپايغا "ئىشىكنى ئاچ" دېگەن شەرەت بىلەن بىر ئۆينى كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە گۈندىپايىنىڭ جىن چىرىقىنىڭ يورۇقىدا، ئۆرە-تۆپە تۇرغان ئون نەچچە "ئاسىي گۇناھكار"لار كۆرۈندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسى، ئۇنىڭ خاتۇنى ۋە ئون ئۈچ ياشلاردىكى بىر ئوغۇل، بىر قىزىمۇ بار ئىدى.

— ئورنۇڭدىن قوپۇش! — دەپ ۋارقىرىدى قەلەندەر، — قاتار تىزىلىش!

"گۇناھكار"لار قاتار تىزىلىشتى. قەلەندەر قاتارنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەل ئوغلىنىڭ ئىنىسىنى "مېڭىش" دەپ پەللىكىگە بىرنى تەپكەندى، ئۇنىڭدىن ئىشكەللىك قوش مۇشتىن بىرنى يەپ، بېرىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئۇ كۆزىنى قىسقاندى، كۆرۈلمىدى، يەنە بىر تەپكە يېدى. "ئېلىپ مېڭىڭلار، ئۆلگۈسى كەپتۇ بۇنىڭ" دېدى قەلەندەر قارۇغچىلارغا. "قارۇغچىلار" "گۇناھكارلار"نى ھەيدەپ "ئۆلتۈرۈش" ئۈچۈن شەھەر تېشىدىكى ئادەم يوق بىر يارلىقنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. ئۇلار ئالدىراش "گۇناھكار"لارنىڭ قوللىرىنى بوشاتتى. ھەيران قالغان كۈيئوغلى چۆچۈپ قاراپ، قەلەندەرنى تونۇۋالدى-دە، ئۇنى قۇچاقلىدى. سىڭلىسى بىر ئاز ھاڭۋېقىپ تۇرغاندىن كېيىن "ئاكا!" دەپ ئۆزىنى ئاتتى. باللار ئېسىلىپ يىغلاشتى...

باشقا "گۇناھكارلار" ھېچنىمە بىلمەيتتى. پەقەت بۇ كىشىلەرنىڭ

ئۆزلىرىنى قۇتقۇزغانلىقىنىلا چۈشىنەتتى.

— ۋاي ئادەم كەلدى، — دېدى بىرسى قاراڭغۇدا يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنى كۆرسىتىپ. بۇلار «گۇناھكارلار»نى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قاماقخانىغا بارغان ھەقىقىي ئوردۇ قاراۋۇغچىلىرى ئىدى.

— تۇسۇڭلار، ئۇلارنى! — دېدى «قەلەندەر» دوستلىرىغا — «گۇناھكار»لارغا قاراپ، — ئاۋۇ يارلىقتا ئات بار. چاپسان قېچىڭلار، — دېدى يارلىقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ. «گۇناھكار»لار يارلىقتىكى ئىككى كىشى تۇتۇپ تۇرغان ئاتلاردىن ئۇلىنى ئېلىپ مىندى-دە، يار ئىچى بىلەن يۇقىرى تەرەپكە قاراپ چاپتى.

«قەلەندەر» ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئوردۇ قاراۋۇغچىلىرى بىلەن تۇتۇشتى، قاتتىق ئېلىشىش بولدى. قاراڭغۇدا قىلىچلارنىڭ ئاۋازىلا ئاڭلىناتتى، ئۇرۇلغان قىلىچلاردىن چاقنىغان ئوتلار كۆرۈنەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان ئېلىشىشتىن كېيىن دوستلار قاراۋۇغچىلارنىڭ بىر-قانچىسىنى ئۆلتۈردى، بىرقانچىسىنى يارىدار قىلدى. ئىككى يارىدار دوستىنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ، ئۇلارمۇ «گۇناھكار»لار كەتكەن ياققا قاراپ چېپىشتى.

* * *

بۈگۈنكى ئوردۇ كېچىشى ئەتىسىگەنلا ئېچىلدى. بۇنداق ئالدىراش چاقىرىلىشتىن ئەنسىرىگەن ۋەزىر-ۋۇزرالار بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن سىڭايان قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. مەنسۇر ئالدىراش چىقتى. ئۇ بۆرە تېرىسىنى كىيىپلا چىقىپتۇ. تەختكە ئولتۇرا-ئولتۇرماستىنلا ۋارقىرىدى:

— بۇغرالار بېسىپ كەلمەكتە. قوقەلت بىلەن شاش قولدىن كەتتى. ئېركەش بىلەن مەۋلانە خائىنلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى.

قاماقتىكى گۇناھكارلارنى ئوغرىلار ئېلىپ قاچتى... ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتمىدى. چېرىكباشىلىرى كارغا كەلمەيۋاتىدۇ. سىلەرچۇ، جانابىي ۋەزىر، ئەربابلار؟! — ئۇ قاتتىق ۋارقىراپ توختاپ قالدى، بېشىنى تۇتۇپ تىترەپ يەنە ۋارقىرىدى، — قېنى ئېيتىڭلار، جانابلار، ۋەزىر ئېركەش، مۇدەررىس مەۋلانە، يەنە ھېلىقى ئەبۇ ئەلىنىڭ تاغىسى شايىچىغا ئوخشاش ئىچىمىزدە خەنجەر يوشۇرۇپ يۈرگەن خائىنلار يەنە يوقمۇ؟...

— ئۇلارنى ئاللىقاچان تۇتىقۇنغا ئېلىش كېرەك ئىدى، جانابىي ئالىيلىرى، — باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم سامانى ئېھتىيات بىلەن سۆزلىدى، — ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرى گۇمانلىق ئىدى...

— گۇناھنى ماڭا ئارتماقچىمۇسىز، جانابىي باش ۋەزىر؟ — مەلىسۇر ئۇنىڭ سۆزىنى كەستى، — سىز زادى باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىڭىزنى قانچىلىك ئىجرا قىلىۋاتىسىز؟ ياغىنى چېگرىدا يوقىتىش پىلانلىرىڭىز نەگە كەتتى؟...ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇققا كۆچىڭىز يەتمىدىغۇ! ياغى بوسۇغىمىزغا يېقىنلاشتى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۆتكەننى قويۇپ ھازىرقىنى سۆزلەڭ...

بىر ئوردۇ خىزمەتچىسى كىرىپ ئوردۇ ئاغىسىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى. ئۇ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

— ياغىنى بوسۇغىمىزغا كەلتۈرمەي يوقىتىشىمىز كېرەك، — دېدى سەردار ئەبۇ ئىبراھىم ئۆزىدىكى ئىشەنچسىزلىكنى يېپىش ئۈچۈن ياسىما ئاۋاز بىلەن، — بارلىق كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىش، سەپتىن قايتقان چېرىكلەرنى رەتلەش...

— يەنە شۇ رەتلەش، تەييارلىق، سىز رەتلەپ بولغۇچە ئۇلار كېلىپ بولىدۇ سەردار. ھازىر ياغىنى كەلتۈرمەي يوقىتىش ئەمەس،

سەمەرقەنتنى قانداق ساقلاشنى ئويلىشىڭىز كېرەك.

— يەتمىش مىڭ چېرىكىمىز بار. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ چېرىك كەلسە بىر يۈز يىگىرمە مىڭ كىشى. قوقەنت، شاشتىن قايتقان چېرىكلەردىن ئاز دېگەندە ئوتتۇز مىڭ چېرىكنى ئۇيۇشتۇرۇشقا بولىدۇ. جەمئىي بىر يۈز ئەللىك مىڭ. بۇغرالار يۈز مىڭ كىشىدىن ئۆلگەنلەر، يارىدارلار ۋە شەھەرلەرگە تاشلاپ كەلگەنلەردىن باشقا يەتمىش-سەكسەن مىڭ چېرىك بىلەن كېلىشى مۇمكىن. ئۇلارنى يوقىتىمىز، پايتەختىمىزنى، جانابىي ئالىيلىرىنى چوقۇم قوغدايمىز.

— ھېسابىڭىز پۇچەك، جانابىي سەردار. ئارقىدىن ئەللىك مىڭ كىشى كېلەلىشى ئىككى تايىن. بۇغرالاردىن باشقا يەرلىك قوزغىلاڭچىلارنى ھېسابقا ئالمىدىڭىز. ئۇنىڭدىن كېيىن، چېرىكلىرىڭىزنىڭ چېرىكباشلىرىڭىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالدا ياغىغا تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئوبدان مۆلچەرلىشىڭىز كېرەك. سىز چوڭ ئىشەنگەن بىن بىلال قورباشى ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى قانچىلىك ئىشقا ياردى؟

— بىن بىلال قەتئىي بولمىدى، ئۇ ئىككىلەندى، مەزەمخانىغا ۋاقتىدا چارە قىلمىدى...

خاننىڭ چېرىك ئىشلىرى كاتىپى ئالدىراش كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— ئارقىدىن كېلىۋاتقان لەشكەرلەر سىبۇق تېكىنىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپتۇ.

— ھە! — دېدى خان چۆچۈپ قوزغىلىپ.

— قانچىلىك چېرىكى بار ئىكەن؟

— يىگىرمە مىڭ.

— كەلگەنلەرچۇ؟

— ئوتتۇز مىڭ.

— سەردار، ياردەمگە بىر تۈمەن چېرىك ئەۋەتىڭ، — خان سەردارغا بۇيرۇق قىلدى. سەردار رازىلىق بىلدۈرۈپ، كاتىپقا باش لىڭشىتتى. كاتىپ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

ئوردۇ ئاغىسى ھودۇقۇپ كىردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىككى قارۇغچى ماھىبانۇنى قولتۇقىدىن تۇتۇپ سۆرەپ ئەكىرىپ تاشلىدى. ئولتۇرغانلار چۆچۈپ كەتتى.

— بۇ ئەبلەخ خائىنلارنىڭ پايلاقچىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئىشىك ئارقىسىدا تىڭ-تىڭلاپ تۇرغاندا تۇتۇلدى. ئۆزى ئىقرار قىلدى، — دېدى ئوردۇ ئاغىسى تېرىكىپ...

— ھە، شۇنداقمۇ؟ — غەزەپلەندى خان، — سەن ۇلارغا نېمە خەۋەرلەرنى يەتكۈزدۈڭ؟

— ئاڭلىغان-بىلگەنلىرىمنىڭ ھەممىسىنى، — ماھىبانۇ ئۆرە تۇرغىنىچە بېشىنى تىك تۇتۇپ سۆزلىدى.

— ئېركەشلەرنى سەن قاچۇردىڭمۇ؟

— ئۆزلىرى قاچۇردىلا، پادىشاھى ئالەم، — دېدى ماھىبانۇ كىنايە بىلەن.

— ھە، بۇ نېمە دېگىنىڭ؟

— ئۇلارنى تۇتقۇن قىلىشقا، قاماشقا قارار قىلغان كىم؟

— ئۇلار قانداق بىلدۇ؟

— مەن يەتكۈزدۈم-دە!

— ئوردۇدا مېنىڭ زور شەپقىتىمگە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق سېنى شۇنداق قىلىشقا نېمە مەجبۇر قىلدى؟

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئاشۇ "شەپقەتلىرى" مەجبۇر قىلدى. مېنى

ئېرىمدىن ئايرىپ بۇلاپ كەلگەن شەپقەتلىرى مەجبۇر قىلدى، ئېرىمنى ناكار قىلىپ قويغان شەپقەتلىرى مەجبۇر قىلدى، ئەلگە سالغان زۇلۇملىرى مەجبۇر قىلدى، پادىشاھى ئالەم! مەن ساڭا ئۆچمەن. پۈتۈن قېنىم بىلەن ئۆچمەن. سەندىن ئۆچۈمنى ئالدىم، قىلغىنىڭنى قىل!...

— ئاغزىڭنى ياپ ئەبلەخ!

— ئۆزەڭ مۇناپىق، جاللات سەن.

— ھەي قايسىڭ بار؟!

ئىككى نەيزىلىك چېرىك كىرىپ تەق تۇردى.

— بۇنىڭ تىلىنى كېسىپ، ئۆزىنى زىندانغا تاشلاڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى خان.

— يېقىندا ئۆلسەن، بۇغراخاننىڭ قىلىچى بىلەن بېشىڭ كېسىلىدۇ، قانخور! — ماھبانۇ چېرىكلەرنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي، بېشىنى كەينىگە بۇراپ ۋارقىرىغانچە چىقىپ كەتتى...

چېرىك كاتىپ كىرىپ مەلۇمات بەردى:

— قوقەنت چېرىكباشىنىڭ ئورۇنباسارى كەپتۇ.

— كىرسۇن!

قوقەنت چېرىكلىرىنىڭ ئورۇنباسارى پاراكەندە كىرىپ كەلدى:

— ئۇلۇغ شاھىم، قۇللىرىنى ئەپۇ قىلغايلا. بۇيرۇقلىرىنى ئادا قىلالمىدىم، — دېدى ئۇ خاننىڭ ئالدىدا تىز چۆكۈپ.

— لەشكەرباشى قېنى؟

— شېھىت بولدى. قوقەنت يېنىدىكى جەڭدە ۋاپات بولدى.

— سەردار! بۇ كىشىگە قوقەنت لەشكەرباشى نامى بېرىلسۇن! سىز لەشكەرباشى، — دېدى مەلسۇر، شۇ تاپتا يارلىق ئالغان

ئەسلىدىكى ئورۇنباسار چېرىكباشىغا ــ قوقەنت چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، سەمەرقەنتنى قوغداشقا تەييارلىق قىلىڭ.
چېرىكباشى ئورنىدىن قوپۇپ:
ــ ئەمىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمەن، ئۇلۇغ شاھىم، ــ دېدى بېشىنى ئېگىپ ۋە بۇرۇلۇپ، قاتتىق دەسسەپ چىقىپ كەتتى.
چېرىك كاتىپ يەنە كىرىپ مەلۇمات بەردى:
ــ شاش چېرىكلىرى باشى ئايۇپ بىن بىلال كەلدى!
ــ كىرسۇن!
بىن بىلال ھارغىن قىياپەتتە سالماقلىق مېڭىپ كىرىپ مەنسۇر- نىڭ ئالدىدا توختىدى ۋە يېنىدىكى قىلىچىنى غىلىپى بىلەن بويىنىدىن ئېلىپ خاننىڭ ئالدىغا قويدى:
ــ ئۇلۇغ شاھ! ماڭا جازا بەرسىلە، ــ ئۇ تەكەللۇپ بىلەن ئازراق بېشىنى ئېگىپ قويدى.
ــ نېمە ئۈچۈن؟
ــ خەلقتىن ئايرىلغان دۆلەتنىڭ چېرىكباشلىقى بولغىنىم ئۈچۈن.
ــ بۇ نېمە دېگىنىڭ، كىم خەلقتىن ئايرىلىپتۇ؟
ــ ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئۇلۇغ پادىشاھى ئالەم. ئاللا بەندىلەرگە شەپقەت قىلىڭلار، پەيغەمبىرىم ئۈممەتلىرىگە غەمخورلۇق قىلىڭلار دېدى. سىز بولسىڭىز شەپقەتمۇ ئەمەس، غەمخورلۇقمۇ ئەمەس، جەبىر-زۇلۇم قىلدىڭىز. بىز ئەمەلدارلارنىڭ پىكرىنى رەت قىلدىڭىز، ئەل بىلەن بولۇش ياكى ئەلدىن ئايرىلىش بىر دۆلەتنىڭ، بىر دۆلەت باشلىقىنىڭ تارازىسى. بارغانچە غالىبىيەت

بىلەن ئالغا بېسىۋاتقان بۇغراخان بىلەن داۋاملىق مەغلۇپ بولۇۋاتقان سىز بۇنىڭ روشەن دەلىلى، جانابىي سۇلتان...

— ئاغزىڭنى يۇم ئەخمەق! نېمە دەپ جۆيلۈۋاتىسەن؟

— مەن بىر ئەخمەققە ئالدانغان ئەخمەقمەن!

— تىلىڭنى تارت! قەيەردە سۆزلەۋاتقىنىڭنى ئۇنتۇما!!

— ئۇنتۇمايمەن، جانابىي ئالىيلىرى، ھەرگىز ئۇنتۇيالمايمەن. قان پۇراپ تۇرغان بۇ ماكاننى مېنىڭ روھىممۇ ئۇنتۇيالمايدۇ. سەنمۇ ئۇنتۇيالمايسەن، شاھ، بۇ مېنىڭ بوينۇڭغا ئېسىلغان تەۋقى لەنەت تۇمارى...

— جاللات!!!

ئالدىدا ئىككى، كەينىدە بىر ئىشتانچاق، مەيدىلىرىنى تۈك باسقان، قىزىل كۆز، يوغان گەۋدىلىك ئۈچ جاللات كىرىپ كەلدى. ئالدىدىكى ئىككىسى بىن بىلالنىڭ ئىككى يېنىغا كېلىپ توختىدى. چوڭراق بىرسى يوغان قىلىچنى پاينىكى بىلەن دولىسىغا قويۇپ تىك تۇردى.

— ئەپچىقىڭلار، بۇ مەلئۇننى!

ئىككىجاللات بىن بىلالنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىدى.

— مەلئۇن! ھا، ھا، ھا...پېشانەڭنى سىلاپ باق جاناب، مەلئۇن دېگەن تامغا ئويۇقلۇق تۇرۇپتۇ ئەنە...ھا، ھا، ھا...

— مۇشۇ يەردىلا بېشىنى ئال، دەرھال چاپسان!... — ۋارقىرىدى مەنسۇر ئورنىدىن قوپۇپ غەزەپ بىلەن.

بىن بىلال بېشىنى ئارقىسىغا ئەمدى بۇرىغانىدى، ئارقىدىكى جاللات قىلىچنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ كۈچ بىلەن ئۇنىڭ بويىنىغا ئۇردى. تېنىسى كاللىسىدىن ئايرىلىپ يوغان كۆپتەك "كۇپ"

قىلىپ يىقىلدى، سىلكىنىپ، پۈت ئېتىپ جىمىپ قالدى. كالىلىسى ئىرغىپ مەنسۇرنىڭ ئالدىغا چۈشتى. ئۇ قان ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ، دومىلاپ تەختكە يېقىن باردى-دە، مەنسۇرغا كۆزلىرىنى ئالايتقاچ تىنىك توختاپ قالدى...

مەنسۇر ئالاقزادە بولۇپ كەينىگە داجىدى ۋە پۈتىنىڭ ئۇچى بىلەن ئارقىسىغا دەسسەپ تەخت سۇپىسىدىن چۈشتى-دە، شاپاشلاپ ئىچكىرى ماڭدى...

— ئەپچىقىڭلار بۇنى، — دېدى باش ۋەزىر ئابدۇل كېرىم. جاللاتلار باشنى ئېلىپ، تېنىنى سۆرەپ چىقىپ كەتتى، — ھېچ قورققۇلۇق ئەمەس جانابلار. دۆلەتكە، پادىشاھقا قارشى بولغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرى مۇشۇنداق بولىدۇ. ھازىردىن باشلاپ ھەممىنى سەمەرقەنتنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك. سەردار ئەلى ئىبراھىم مۇداپىئە چارىسى بويىچە ئىشقا كىرىشسۇن. كېڭەش تۈگىدى. يۈرۈڭ سەردار، ئوردۇ ئاغىسى، سىزمۇ...

ئۇلار ئىچكىرى كىرىپ كەتتى...

سەككىزىنچى قىسىم

تىنمۇ-تىنىغ چېلىشتا يېڭىلمەس بۇغرا،
قەلبىچەن ئۆزەر ئول ياغىنغا توغرا.
تۇمەن مىڭ چېرىكلەر «ئۇران» توۋلىسا،
جەڭگاھتا ياڭرىغاي سۈرنايۇ ناغرا.

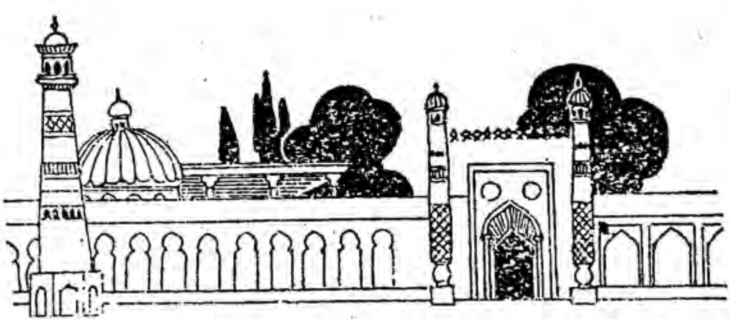

بىرىنچى باب

سەمەرقەنتنى ئېلىش

بىر يىل كېيىن، يىلان يىلى ئەتىياز پەسلى.

سەمەرقەنتنىڭ ئۇن چاقىرىمچە شەرقىدە، پېشانىسىدە دۆلەت تۇغى يەلپۈلدەپ تۇرغان چۇشكۈن ئالدىدا سۇتۇق بۇغراخان مېڭىپ يۇرەتتى. كۈن تېرەك بويى كۆتۈرۈلدى، ئۇ تېخى ناشتا قىلمىدى. ئۇ ماڭغاچ پات-پات ئۇڭ تەرەپتىكى يولغا قاراپ، كىمنىدۇ كۇتەتتى. ئۇ بۇگۈن سەھەر كۇن چىقماستىن ئىلگىرىلا قوپۇپ كەتكەن، روھلۇق، تېتىك، لېكىن، كەيپىياتى جىددىي ئىدى.

سول ياق بېغىردىن قۇتلۇق سۇباشى كېلىپ سالام بەردى.

— كېلىڭ سۇباشى، قاراڭ، ئۇ تېخى كۆرۈنمەيدۇ. ئەتىگەن بارىمەن، دەپتىكەنغۇ؟

— كېلەر ۋاقتى بولۇپ قالدى. ئارىلىق خېلى يىراق. ئايلىنىپ يۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ.

— ھە، شۇنداق، ئايلىنىپ مېڭىش كېرەك. سۇباشى، يەنە بىر كېچە تىنچ ئۆتتى. ياغى ئەجەب ھەرىكەت قىلمايدىغۇ؟

— ئۇلار بىرەر نەرسىنى كۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك، پەممىچە ياغى قوغدىنىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ.

— مەنسۇرنىڭ قوغدىنىشتىن باشقا ئىلاجى قالمىدى، دەڭ. ھە، ھە، ئۇنىڭ ھالى خاراب. قاپقانغا چۇشكەن تۇلكىگە ئوخشايدۇ.

لېكىن ئۇ جان ئاچچىقىدا ئېتىلىپ چىقىشى مۇمكىن. ئەركىن، بېرىپ يولغا قاراپ بېقىڭا، — دېدى بۇغراخان چۈشكۈندىن چىقىۋاتقان ئەركىنگە.

— شۇنداق. يىرتقۇچ ئاسانلىقچە بوي بەرمەيدۇ، ئىشقىلىپ جەڭ ئاخىرلىشىپ قالدى. سەمەرقەنت ئېلىنسا، مەنسۇرنىڭ تەقدىرى ھەل بولىدۇ.

— سەمەرقەنتنى ئېلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ، قوتلۇق-بەگ. ئۈۋىسىدىكى تۈلكىنى ئۇرۇش تەس. ئىلاجى بار ئازراق چىقىم بولسىمۇ ئۇنى ئەپلەپ تارتىپ چىقىش كېرەك ئىدى.

— ئەنە كېلىشتى! — دېدى ئەركىن ئوڭ نەرەپتىكى دۆڭنىڭ ئۈستىدە، ئوڭ قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ تۇرۇپ.

— ھە، كەلدى، — ئۇلار يېتىپ كەلدى. يۈرۈك سۇباشى... — بۇغراخان ئالدىراپ ماڭغانىدى، ئاتلىقلار كۆرۈندى. بىر توپ ئاتلىقلار ئالدىدا ئالىپ ئارسلان، ئۇلارنى باشلاپ كەلگەن بوز يىگىت، چەبەر سۇباشى كېلەتتى. ئارسلان ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ بۇغراخاننىڭ ئالدىغا ئىلدام باردى. بۇغراخان قوللىرىنى كەڭ ئېچىپ، ئارسلاننى قۇچاقلىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئىككى مۈرىسىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ سىياقىغا تىكىلدى:

— ئاھ، دوستۇم ئارسلان، ئامان كەلدىڭىز. قاراڭ، ئايرىلغىنىمىزغا ئۇزاق بولمىسىمۇ بەك سېغىندىم سىزنى.

— مەنمۇ بەك سېغىندىم، خەتەرلىك سەپەرلەردىن كېيىن...

— ھە، چەبەر سۇباشى، — دېدى بۇغراخان ئۇنىڭ بىلەنمۇ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، — قىينالدىڭىز، ھارمىغايسىز.

— ئۇلۇغ خاندانلىقىمىزنىڭ شەرىپى ئۈچۈن، ئۆزلىرى ياخشى

تۇرۇپلا. ئۇلار ماڭغاچ سۆزلەشتى.
— ئەل ئۇچۇن ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئامانلىقى كېرەك، — دېدى ئارسلان.
— ھەممىگە ئامانلىق كېرەك. بىراق، "بۇغراخان" دېگىنىڭىزنى قاراڭ. بىز ئوردىدا تەخت ئۈستىدە ئەمەسقۇ. بىر ۋاقىتلاردا مېنى "سۇتۇق تېكىن" دەپ ئاتايتتىڭىزغۇ؟
— ھازىر سىز ئۇ چاغدىكى بالا، خان ئوغلى ئەمەس-تە!
— يەنە "خان ئوغۇل" بەگباش سۇتۇق دەڭ. خوپ، قۇتلۇقبەگ ئوخشاشلا ئەرزىيەت چەكتى، — قۇتلۇقبەگنى كۆرسەتتى.
ئارسلان، چەبەربەگ، قۇتلۇقبەگ ھەم ئەركىن بىلەن كۆرۈشتى.
— مانا قاراڭلار، سەمەرقەنت، مىڭلاپ چاقىرىم يول بېسىپ كەلگەن مېھمانلارنى توسۇپ بۇ ئارزۇلۇق شەھەرگە كىرگۈزمەيۋاتىدۇ، — دېدى كۈلۈمسىرەپ بۇغراخان ۋە شەھەر سېپىلى تېشىدا ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان قاتار-قاتار سەپ بولۇپ تۇرغان ياغى چېرىكلىرىنى كۆرسەتتى، — بىزنىڭ يېگىتلىرىمىز كۈتۈپ تۇرماقتا. كىرگۈزمەسە، ئىلاجى يوق، ئۇرۇپ كىرىشكە توغرا كېلىدۇ.
ئارسلان بىلەن چەبەربەگ شەھەر ۋە شەھەر سىرتىغا سەپ سالدى. يىراقتا سەمەرقەنت، ئۇنىڭ سېپىلى ئۈستىدە ئاق-قارا تۇغ-ئەلەملەر ھەم كۆرۈنە-كۆرۈنمەي نەيزىلىك چېرىكلەر تۇراتتى. سېپىل تاشقىرىسىدا قات-قات ياغى چېرىكلىرى، پىيادە-ئاتلىق، يەنە پىيادە ئۇزۇن سەپ بولۇپ تىزىلغان. بۇ يەردە تۇرغان ياغى چېرىكلىرىنىڭ ئەلەملىرىنى، ئاتلىرىنى، نەيزە، قىلىچ ۋە كىيىملىرىنى كۆرگىلىمۇ بولمايتتى.

— مۆلچەرچە ئۇنتۇز مىڭ كىشى، بۇلار ياغىنىڭ قوۋۇق قوغدار قوشۇنى بولسا كېرەك، — چۈشەندۈردى چەبەر سۇباشى، — سىپىلدە، سىز ياقتا، شەھەرنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىمۇ چېرىكلىرى ئاز ئەمەس ئوخشايدۇ.

ئارسلان ياغى قوشۇنىنىڭ ئىككى چاقىرىمچە بېرىسىدە پىيادە-ئاتلىق ئۇلارغا قارشى تىغىمۇتىغ سانجاق تۇرغان ئۆز قوشۇنىغا قاراپ زوقلاندى. قوشۇن باشلىرىدا يەلپۈلدىگەن بۇغرا قوشۇن ئەلەملىرىنى كۆرگەندە، ئۆزىدە بىر خىل مەغرۇرلۇق سەزدى. چۈشكۈنىنىڭ ئوڭ-سول تەرىپىدە ئىككى قانات قوشۇن، ئارقىدا — يىراقراقتا تەييارلىق قوشۇن تۇراتتى.

— كۆردىڭىزمۇ، جەڭ ئالدىدىكى سۇرلۇك كۆرۈنۈش ھەم كۆڭۈللۈك، ھەم كۆڭۈلسىز كۆرۈنۈش، — دېدى بۇغراخان، — ياغىنى يوقىتىش كۆڭۈللۈك، قان تۆكۈلۈشى كۆڭۈلسىز. ئامال قانچە؟ جىقراق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئازراق قان تۆكمەي بولمايدۇ.

— شۇنداق. بىز بەرگەن قانلاردىن گۈل ئۈنۈپ چىققاي، — دېدى ئارسلان بۇغراخاننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ.

— يۈرۈڭلار، ئىچكىرى كىرەيلۈك، — بۇغراخان ئۇلارنى باشلاپ كىرىپ داستىخانغا تەكلىپ قىلدى، — ئولتۇرۇڭلار، بىللە ناشتا قىلايلۇق.

— تېخىچە ناشتا قىلماپلى-دە؟ — ھەيران بولدى ئارسلان.

— دوستلار بىلەن بىللە يېگەن تاماق لەززەتلىك بولىدۇ...

ناشتىدىن كېيىن ئۇلار سەمەرقەندنى ئېلىش ئۇرۇشى توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. مەسلىھەتكە ئىككى سۇباشىنىڭ ئايغۇچىلىرى، تۈمەن-

باشلىرى قاتناشتى.

ئالىپ ئارسلان ئۆزىنىڭ سەپىرىدىن، شاشنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەردى. ئۇ شاشقا مەزەمخانىنىڭ ئەمىر ھەم لەشكەرباشى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكىنى، مەزەمخانىنىڭ ۋە شاش ئۆلىما، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ بۇغراخانغا سالام ئېيتقانلىقىنى سۆزلەپ، "ئۇلار ئۆزلىرىگە مانا بۇ خەتنى ئەۋەتتى" دەپ، بىر چوڭ لېپاپىغا سېلىنغان خەتنى تاپشۇردى. لېپاپا ئۈستىگە "ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا شاشلىقلارنىڭ قەلب سالىمى" دەپ ئەرەب يېزىقىدا خەت يېزىلغانىدى. بۇغراخان خەتنى ئېچىپ كۆزدىن كۆچۈردى ۋە كۈلۈمسىرەپ، خەتنى بوز يىگىتكە بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىپ ئارسلان سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۇرۇشى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى. باشقىلارمۇ ئىلگىرىكى جەڭلەرنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىغا ئاساسەن ئۆز پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇزاق مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن بۇغراخان مۇنداق دېدى:

— باش باھاردا قەشقەردىن چىققانىدۇق. كەچ كۈزدە سەمەرقەنتنىڭ بوسۇغىسى تۈۋىگە كەلدۇق، يۈرۈشىمىزنى ئويلىساق، بىرىنچى يولدا ئۈچ مىڭ چاقىرىمچە، ئىككىنچى يولدا تۆت مىڭ چاقىرىمچە يول بېسىپتىمىز. بىرىنچى يولدا ئوش، ئۆزگەن، پەرغانە، قوقەنت. ئىككىنچى يولدا مايلى ساي، ئۆزگەن، نەمەنگان. شاشتا سەككىز قېتىم جەڭ قىپتىمىز، كۆردۈڭلارمۇ، ئىككى يولنى قوشقاندا ئالتە مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق سەپەر، سەككىز قېتىملىق چوڭ-كىچىك جەڭ بوپتۇ. ئۇزاق سەپەر، چوڭ ئېلىشىش، ئۇلۇغ يۈرۈشنى باشتىن كەچۈرۈش جەريانىدا ئىككى تۇمەندەك كىشىمىز شېھىت بولدى، لېكىن، چېرىكلىرىمىزنىڭ سانى ئازايمىدى، ئۇ يەرلىك

قوشۇنـلار بىلەن كۆپـىيىـپ تۇردى. يىگىتـلىرىـمىز، باشچىلىرىـمىز باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلـدى. خەلق بىزنى قارشى ئالـدى. ياردەم بەردى. بۇ ئۇلۇغ يۇرۇش، بۇ ھەقىـقەتەن ئۇلۇغ يـۈرۈش. ئۇتتۇق چوڭ، بىراق، تېخى بۇ ئاخىرقـى ئۇتۇق ئەمەس. ياغمىنىڭ ئۆۋـسىنى يىمىرىش ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، بۇ ئىشنىـمۇ ئۇتتۇقلۇق تۈگىتە-شـىمىزگە ئىشەنـسەك بولىدۇ...، — بۇغرا خـان بىرئاز توختىۋېلىـپ سۆزىنى داۋام قىلـدى، — "ئۆزەڭـنى ئەر بىلـسەڭ، ئۆزگـىنى شىر بىـل" دەپتىـكەن خەلق ماقالـىـسىدا. بىز ھەرگىـز بېلـىمىزنى بوشاشتۇرمايلۇق...

بۇغرا خان يولداشلىرىنىڭ پىكرىگە ئاساسـلىنىپ ئۆزىنىڭ سەمەر-قەنتنى ئېلىش "رىجىسى"نى ئوتتۇرىغا قويدى:

سەمەرقەنتنى ئېلىش؛ شەھەرنى، شەھەر خەلقىنى ئامان ساقلاش؛ ياغمىنى شەھەر تېشىغا تارتىپ چىقىپ ئۇرۇش، بولـسا قاماپ بويـۇن-دۇرۇش. مۇشۇ باش رىجە بويىچە، بىر ياقتىن ئۇرۇشۇپ، بىر ياقتىن قامالـغا ئېلىـش جېڭـىنى باشـلاش قارار قىلىنـدى. پۈتكۈل جەڭگە بۇغراخاننىڭ ئالىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئالىپ ئارسلان باشچىلىق قىلىـدىغان بولـدى. شەرقىي سەپكە قۇتـلۇق سۇباشى، شـىمالىي سەپكە چەبەر سۇباشى باشچىلىق قىلىش، غەربىي سەپنى ئەبۇ ئەلىگە، جەنۇبىي سەپنى سىبـۇق تېكىنـگە قالدۇرۇش. ئىكـكى ياقـتىن قۇتلـۇقبەگ بىلەن چەبەر ئۇلارغا ياردەملـىشـىش كېرەك، دەپ بەلگىلەندى.

— ئەبۇ ئەلى ئەتە كېلىدۇ. سىبۇق تېكىن بىرنەچچە كۈن كېچە-كىشى مۇمكىن. ئۇ يولدا جەڭ قىلماقتا، — دېدى بۇغراخان سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — بۈگۈن چۈشتىن كېيىن ياغـىغا ئەل بولۇپ بويـۇنۇشقا

تەلەپ قويۇپە، ئۇنىڭغا كۆنمەسە جەڭنى باشلايلى. ئارسلان مۇشۇ يەردە تۇرۇپ جەڭگە باشچىلىق قىلسۇن. باشقا سۇباشىلار دەرھال ئۆز ئورنۇڭلارغا بېرىڭلار.

باشقىلار كەتكەندىن كېيىن، بۇغراخان ئارسلان بىلەن مەنسۇرغا ئەۋەتىلىدىغان ئەل قىلىش تەلىپىنى تەييارلىدى ۋە جەڭ باشلىشىنىڭ تەپسىلىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى مۇزاكىرە قىلدى

كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا جەڭگە تەييارلىق قىلىش كانىيى چېلىندى. ياغى تەرەپمۇ ھەرىكەتلىنىپ قالدى. بۇغراخان ئارسلان بىلەن چۈشكۈن ئالدىغا چىقىپ، ئارقىش قوشۇنىنىڭ باشلىقىنى قىچقاردى. ئارسلان ئاتلىق تەييار تۇرغان باشلىققا بىر لېپاپىلىق خەتنى بېرىپ، "مەنسۇرنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇرۇڭ، جاۋابىنى ئېلىپ قايتىڭ" دېدى. باشلىق ئېتىنى بۇراپ يۈرۈپ كەتتى.

ھاۋا ئوچۇق كەچ كۈزنىڭ يىللىق كۈنلىرى. قاتار سەپ بولۇپ تىزىلغان قاتمۇقات بۇغرا قوشۇنى قىلىچ-نەيزىلىرىنى قولىغا ئېلىپ، ئوقيالىرىنى بەتلەپ، جەڭگە تەييار تۇراتتى، ئۇلار ئېتىنى يورۇتۇپ كېتىپ بارغان يالغۇز ئاتلىق ئارقۇ باشلىقىغا تىكىلىشەتتى. ھەممە ياق جىمجىت، دەھشەتلىك قانلىق غوۋغانىڭ ئالدىدىكى جىمجىتلىق كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئازاپلايتتى.

ئەنە، ئارقۇ باشلىقى بۇغرا قوشۇنىنىڭ سەپلىرىدىن ئۆتتى. ئۇ قولىدىكى لېپاپىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سۆزسىز ئىلگىرىلىدى. ياغى سېپىمۇ جىمجىت، چېرىكلىرى ئەندىشە بىلەن ئارقۇ باشلىقىغا قارىشاتتى. مەنسۇر سېپىل ئۈستىدىكى راۋاقتا چوڭ ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ دىققەت بىلەن ئەھۋالنى كۆزەتمەكتە ئىدى. ئۇ، سەپنىڭ ئالدىدىكى چېرىكلەرنىڭ ئارقۇ باشلىقىنى توسمىغانلىقىنى كۆرۈپ،

ئۈڭكۈزۈۋېتىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئارقۇ باشلىق سېپىل قوۋۇقىغا قاراپ كەلدى...

ئەنە ئۇ، سېپىل ئۈستىدە، مەنسۇرنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى. ئۇ قولىدىكى لىپاپىنى مەنسۇرغا سوزدى، مەنسۇر ئېلىپ كاتىپىغا بېرىپ ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى. خەتتە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

"مەنسۇر شاھقا!

بىز ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ۋە ئەلنىڭ خاھىشى بويىچە جەڭگە ئاتلانغان. بىز ئەسلىدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمايمىز. بىزنى بۇ ياققا كېلىشكە سىز ھەيدەكچى بولدىڭىز. سىز پۈتكۈل چېرىكلىرىڭىز بىلەن بىزگە ئەل بولۇشىڭىزنى تەلەپ قىلىمىز. بۇنداق بولمىسا ئۆز ئۇۋالىڭىز ئۆزىڭىزگە.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان."

مەنسۇر خەتنى ئاڭلاپ چاچراپ قوپۇپ كەتتى ۋە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ راۋاقتا ئىككى ئايلىنىپ توختىدى. كېيىن كاتىپىغا بىر نېمىلەرنى دېدى. كاتىپ ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى قەغەزگە يېزىپ ئارقۇ باشلىقىغا تاپشۇردى. ئارقۇ باشلىق خەتنى ئېلىپ سېپىلدىن چۈشتى...ئەنە، ئارقۇ باشلىق ئىككى تەرەپ قوشۇنى ئارىلىقىدىكى بوش مەيداندا ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قاراپ جىم تۇرغان كىشىلەرنىڭ ھەربىرىسىدە بىر خىيال. ئۇ ئېلىپ بارغان خەتتە نېمىلەر پۈتۈلگەندۇ؟ مەنسۇر قانداق جاۋاب بەردىكىن؟ ئەمدى نېمە بولار؟ ياكى ئەل بولۇش، يا ئۇرۇش. يا ئۆلۈم-يا كۆرۈم. ئىككىسىنىڭ بىرى بولىدۇ. مەنسۇر، بۇ ھىيلىگەر ھەم جاھىل تۈلكە، ئەل بولۇشى قىيىن، ئۇنداق بولسا ئۇرۇش بولىدىغۇ! ھە، ئۇرۇش بولۇش ئېھتىمالى چوڭ... بۇ تىپتىنچ مەيدان بىردەمدىن

كېيىن قانغا بويالمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ بۇ باشلارنىڭ قايسى يەرگە دومىلاپ، قايسىسى ساق قالاركىن ـ تاڭ! ئاھ، نېمىسدېگەن دەھشەتلىك!...

ئارقۇ باشلىق قايتىپ كېلىپ مەنسۇرنىڭ جاۋاب خېتىنى چۈشكۈن ئالدىدا ئارسلان بىلەن ئاتلىق كۈتۈپ تۇرغان بۇغراخانغا تاپشۇردى. مەنسۇرنىڭ جاۋاب خېتىدە مۇنداق يېزىلىپتۇ:

"سۇتۇق بۇغرا:

سامانىلار ئەل بولۇش دېگەننى بىلمەيدۇ، سەن ئەل بولۇشۇڭ كېرەك. ئۇنداق بولمىسا سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا قانغا مىلىنىسەن، مەرد بولساڭ مەيدانغا چىق، مېنىڭ قىلىچىمنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆر!

سامانىلار پادىشاھى نۇھ II مەنسۇر."

سۇتۇق بۇغراخان خەتنى ئوقۇپ بولۇپ ئارسلانغا بەردى ـ دە، ئۆزى چوڭقۇر ئويلاپ قالدى. ئارسلان ۋە باشقا دوستلىرى ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى.

ــ مەنسۇرنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش نامەردلىك بولىدۇ، ــ دېدى ئۇ جىددىي، يىراققا تىكىلىپ.

ــ بېرىشقا بولمايدۇ. بۇ تەۋەككۇلچىلىكنى قىلماسلىق كېرەك، ــ دېدى ئارسلان كەسكىن.

ــ بولمىسا قانداق قىلىمىز؟

ــ ھۇجۇم بىلەن جاۋاب بېرىمىز.

ــ دېدىمغۇ، نامەردلىك بولىدۇ. ئۇ بىزگە "شاھ" بەردى، "مات" قىلماقچى، بىزمۇ "شاھ" بىلەن جاۋاب بېرەيلۇك. مەنسۇرمۇ بۇغرا قىلىچىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن.

ئارسلان بۇغراخاننىڭ قەتئىي ۋە ئىشەنچلىك سۆزلىرىگە ھەم خاتىرجەملىكىگە قاراپ مەغرۇرلاندى. لېكىن، ئەنسىرەش ئۇنىڭ يۈرىكىنى سىقىپ تۇراتتى.

— نامەردلىك بولارمۇ؟

— شۇنداق، ھەم قورقۇنچاقلىق بولىدۇ. بىزگە نامەردلىك، قورقۇنچاقلىق راۋا ئەمەس. ئۇرۇش قانسىز بولمايدۇ... بىز بىر ئوتتۇق بىلەنلا ھېسابسىز قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالارمىز، بەلكى.

— مەنسۇر نامەردلىك قىلىشى تۇرغان گەپ، — دېدى قۇتلۇق سۇباشى، — باشقىمىز بارايلۇق، مەن باراي.

— مەن باراي، — دېدى ئارسلان قەتئىي.

— مەن بارىمەن، — دېدى چەبەر سۇباشى مەيدىسىگە ئۇرۇپ.

— بولمايدۇ، ئاداشلار، مەنسۇر مېنى قىچقاردى... شۇڭا مەن بېرىشىم كېرەك. مەن كەتتىم، دوستۇم ئارسلان، ئەگەردە... ھە، سىز تەييار تۇرۇڭ.

ئارسلان قىلىچىنى ئاۋال يانىغا سوزدى. كېيىن بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى، ئارسلاننىڭ بۇ چېرىكچە سالىمى شۇنداق چاققان ۋە سۈرلۈك بولدىكى، بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان دوستلىرىنىڭ تەنلىرى جۇغۇلداپ كەتتى. سادىق غۇلام بىلەن قاۋۇل كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى. بۇ، ئارسلاننىڭ ئادەتتىكى چېرىك سالىمى ئەمەس، ئۆزىنىڭ ئالىي قوماندانىغا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بۇغراسىغا، قەھرىمان، ئىناق دوستىغا قەسەمياد قىلىشى ئىدى.

— قاۋۇل، قىلىچىڭنى ماڭا بەر، — دېدى سۇتۇق ۋە ئۆزىنىڭ قىلىچىنى ئۇنىڭ قىلىچى بىلەن ئالماشتۇردى. قىلىچىنىڭ بىسىنى پېشانىسىگە قويۇپ، — ئامان ئاداشلار — دېدى-دە، قىلىچىنى يانتۇ

تۇتۇپ ئېتىنى بۇراپ ماڭدى. ئارقىسىدىن ئەركىن، قاۋۇل باشلىق ئۇن نەپەر تايانچ قارۇغچىلىرى قاتار بولۇپ ماڭدى...

پۈتكۈل قوشۇن ئۇلۇغ خاقانغا ھاياجان بىلەن قارىشاتتى. خان يول ئېچىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرغان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ مەيدانغا كىردى. ئۇ ياغى تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە... پۈتكۈل مەيدان ھاياجاندا، جىمجىت، سۈرلۈك ئىدى. ئۇ ياقتىكى ياغى سېپىدىن مەنسۇر، ئارقىسىدا ئۇن نەچچە ياساۋۇللىرى بىلەن چىقىپ كەلدى.

ئەنە ئىككى خان مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ يۈزمۇيۈز توختىدى. مەنسۇر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى يانتۇ تۇتقان، ئۇنىڭ ئارغىمىقى تېپىرلاپ تۇراتتى. بۇغراخاننىڭ تەجرىبىلىك ئاق ئارغىمىقى بولسا ئىگىسىگە "مەن بار، غەم يېمە" دېگەندەك قىلىپ خاتىرجەم تۇراتتى. ئىككى خان تەڭلا قىلىچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، پېشانىلىرىگە قويدى-دە، ئاندىن "شارت" قىلىپ بىر-بىرىگە توغرىلاندى، قىلىچۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئۇلاردىن ئون-ئون بەش غۇلاچ ئارقىسىدا قارۇغچىلىرى، ياساۋۇللىرى يالاڭ قىلىچلىرىنى پايىنكى بىلەن دولىسىغا قويۇپ ئاتلىق تۇرۇشاتتى.

ئاق-قارا ئىككى ئارغىماق دەسلەپ ياۋاشراق بولۇپ ئۇڭ-سولغا بۇرالدى. كېيىن پىرقىراشقا، ئالدى پۇتلىرىنى كۆتۈرۈپ چۆگىلەشكە باشلىدى. قىلىچۋازلىق قىزىپ كەتتى. بۇغراخان ئات ئۈستىدە ئۇ ياق-بۇ ياققا تاشلىنىپ، چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئوينىتاتتى... ئىككى ياقتىكى چېرىكلەر بەك ھاياجان بىلەن بۇلارنى كۆزىتەتتى. ئۆز خانى ئۈستۈن بولغاندا خۇش بولۇش، قارشى تەرەپ ئۈستۈن بولسا ئەنسىرەش كەيپىياتى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر

چۈشۈپ تۇراتتى.

قىلىچۋازلىق ئەۋجىگە چىقتى. قىلىچلارنىڭ چاڭىلداپ ئۇرۇلغان ئاۋازلىرى ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخاننىڭ تۆۋەندىن يۇقىرىغا ئۇرغان قىلىچى بىلەن مەنسۇرنىڭ قىلىچى ئۇچۇپ كەتتى. بۇغراخان ئالدىرىماي قىلىچى بىلەن يەردىكى قىلىچىنىڭ تۇتقۇچىدىن ئىلىپ ئېلىپ، قورقۇپ، ھودۇقۇپ تۇرغان مەنسۇرغا تاشلاپ بەردى. قىلىچۋازلىق يەنە باشلاندى.

بىركەمدە مەنسۇر ئېتىنى ئوينىتىپ كېلىپ بۇغراخانغا قىلىچ ئۇرغانىدى، قىلىچىنىڭ ئۇچى بۇغراخاننىڭ بىلىكىنى تىلىۋەتتى. بۇغراخان قان ئېقىپ تۇرغان بىلىكىگە قاراپ قويۇپ، ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ بېقىنىغا تېپىپ قويۇۋەتتى. ئاق ئارغىماق ئالدى ئاياغلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قاتتىق كىشنىدى ۋە ئالدىغا ئىرغىدى. بۇغراخان ئاتنىڭ ئىرغىشى بىلەن تەڭ قىلىچىنى ئايلاندۇرۇپ ئۇرغانىدى، تەۋرىرۈك پەرغانە قىلىچى مەنسۇرنىڭ قىلىچىنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. باش ئايلاندۇرۇپ ئوڭغا پەس ئۇرۇلغان قىلىچ بېرىپ قارا ئارغىماقنىڭ بېقىنىنى يېرىۋەتتى. مەنسۇر ئالدى ئاياغلىرى كۆتۈرۈلگەن ئېتى بىلەن موللاق ئېتىپ يەرگە دومىلىدى.

ئارقىسىدىكى ياساۋۇللار كېلىپ مەنسۇرنى دالىدىغا ئالدى ۋە بۇغراخانغا ئېتىلدى. بۇغراخاننىڭ قارۇغچىلىرىمۇ دەرھال كېلىپ خاننى قوغداپ، ياساۋۇللارنى چېكىندۈردى. ئۇلار قىلىچلىشىپ كەتتى. مەنسۇرنىڭ بىرىنچى سېپىدىكى چېرىكلىرى بىر باشلىقنىڭ باشلامچىلىقىدا باستۇرۇپ كەلدى...

ئارسلاننىڭ شەرىتى بىلەن بۇ تەرەپتىمۇ جەڭ دۇمباقلىرى ۋە

كانايلىرى چېلىنىدى. سەپ كەينىدە "ئۇررا" دېگەن ھەيۋەتلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلۈشى بىلەن بىرىنچى سەپ قوشۇن ئىلگىرىلىدى، ئومۇمىي جەڭ باشلىنىپ كەتتى...

بۇغراخان ئالدى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ تىك تۇرغان ئاق ئارغىماقنىڭ بوينىغا ئالقىنى بىلەن ئۇرۇپ قويۇپ جېنىنىڭ بېرىچە "ئۇررا!!!" دەپ ۋارقىراپ، ھۇجۇمغا ئۆتكەن قوشۇنغا زوق بىلەن قاراپ تۇراتتى، ئارسلان كېلىپ ئۇنى ئارقىغا باشلاپ كەتتى...

ئارسلان جەڭگە باشچىلىق قىلماقتا. سۇتۇق بۇغراخان چۇشكۇنى ئالدىدا ئات ئۇستىدە جەڭنى كۆزەتمەكتە...

ئارىلاشما جەڭ داۋام قىلماقتا ئىدى. مەيداندىن توپا-چاڭ كۆتۈرۈلمەكتە. ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، نەيزە-قىلىچ، قالقانلارنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى ئاڭلانماقتا. ئىككى ياقتىن چېلىنغان داقا-دۇمباق، كاناي-سۇناي ئاۋازلىرى بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلمەكتە. باشلار، تەنلەر دومىلىماقتا، قانلار ئاقماقتا. جەڭ مەيدانىغا كەينى-كەينىدىن كۈچ قوشۇلۇپ تۇرماقتا. ئىككى تەرەپنىڭ ئىككىنچى سەپلىرى جەڭگە كىردى. ئۈچىنچى سەپ قوزغالماي تۇردى. لېكىن ئارقىدىن ئاتلىقلار قوشۇلۇپ تۇردى. جەڭ مەيدانى گويا بارغانچە ئۇلغىيىۋاتقان ئادەملەر دېڭىزىغا ئوخشاش داۋالغۇيتتى. قان ھىدى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بۇ قەھرىلىك "دېڭىز" دەھشەت بىلەن ھۆركىرەپ "قىرغاق"لارغا ئۇرۇلاتتى...

كەچكى قۇياش قىزىل شولىسىنى چېچىپ ئۇپۇققا مۆكمەكتە. ئۇنىڭ كىمنى مۇبارەكلەپ، كىمگە نەپرەت ياغدۇرغانلىقىنى، كىمگە تەنتەنە، كىمگە تەزىيە بىلدۈرۈپ كېتىپ بارغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئىشقىلىپ ئۇ جاھانغا، سەمەرقەنتكە، قانلىق جەڭ مەيدانىغا

قاراڭغۇ سايىسىنى تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى بولسا كۆزىنى قىسىپ ئۇيۇق ئارىسىغا يوشۇرۇنماقتا ئىدى. بۇلۇتتەك ئۇچۇپ يۈرگەن چاڭ ئارىسىدىن قارىغاندا قۇياش ناگولا كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئەتە شەرقتىن كۆتۈرۈلگەندە بۇ دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆرۈشنى خالىماي-دىغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى...

بۇغراخان جەڭ مەيدانىدىن كۆز ئالماي كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، باغلانغان بىلىكىنى تۇتۇپ قوياتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن ناگولالىق چىقىپ تۇراتتى. راست، بارغانچە يۈرىكى چىڭراق سىقىلىشقا باشلىدى. دەھشەت، ئۆلۈم، قان...كىم بولسا بولسۇن ئادەملەر ئۆلمەكتە. ئادەم قانلىرى تۆكۈلمەكتە. بالىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، بولۇپمۇ جەڭ قىلالايدى-غان بولۇپ ئۆسۈشى ئاسان گەپ ئەمەس-تە! ...بۇغراخان ئاققان پېشانە تەرلىرىنى ئېرتىپ، ئارسلانغا دېدى:

— قان تۆكۈلۈشىنى ئاياغلاشتۇرۇش كېرەك. كۈچ ئاۋۇتۇپ قاراڭغۇ چۈشۈشتىن ئىلگىرى ياغىنى ئۇۋۇسىغا تىقۇۋېتىش كېرەك، بۇيرۇق قىلىڭ.

ئارسلان ئوڭ قولىنى كەسكىن يۇقىرى كۆتۈردى. ھايال ئۆتمەي ئارقىسىدا ئىككى قاناتتا تەييار تۇرغان قوشۇن قىلىچلىرىنى يالاڭلاپ "ئۇررا..." دەپ جەڭ مەيدانىغا ئات سالدى. بىرىنچى سەپ ئالدىغا ئېتىلدى. قاتتىق سىلكىنىپ دەھشەت بىلەن ئالدىغا سىل-جىغان بۇ قۇدرەتلىك كۈچ ياغى كۈچىنى كەينىگە چېكىندۈردى. ياغى قوشۇنى سېپىل تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. باياتىن جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان مەنسۇر سېپىل راۋىقىدىن چۈشۈپ كەتتى...

قاراڭغۇ چۈشكەندە سېپىل قوۋۇقلىرى تاقىلىپ، قوۋۇقـلار ئالدىدىكى خەندەكنىڭ كۆۋرۈكى كۆتۈرۈلدى...

جەڭ توختىدى. مەيدان جىمىدى. تۈن قاراڭغۇسىنىڭ كۆڭۈلسىز قوينىدا سەمەرقەنت شۇك بولۇپ قالدى. ئۇ مۈگدەۋاتامدۇ، ئۇخلاپ قالدىمۇ، يا بولمىسا ئەتە تاڭ ئالدىـدىكى تېخىمۇ چوڭ دەھشەتنى... دەھشەتـلەردىن كېيىنكى تاڭ يورۇقىنى ئويـلاۋاتامدۇ؟ بۇنىسىنى بىلىپ بولمايتتى...

بۈگۈن كېچە جىم ئۆتتى. ئەتىسى مەنسۇرغا بىر خۇشلۇق، ئىككى خاپىلىق بولدى: خۇشلۇق خۇراساندىن كەلمەكچى بولغان ياردەمچى چېرىكتىن ئوتتۇز مىڭ كىشى يېتىپ كەلـدى. خاپىلىق: بىرى، بۇ چېرىكلەرنى قوغلاپ سىبۇق تېكىنمۇ كەلدى ـ دە، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىنى ئىگەللىۋالدى. بۇخارادىن ئەبۇ ئەلى يېتىپ كەلدى، ئۇمۇ شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ئىگەلـلىۋالـدى. شۇنـداق قىلىپ، سەمەرقەنت چەمبىرەك ئىچىـگە كىرىپ قالـدى، مەنـسۇرنىڭ بېشىغا تاغ يىقىلدى. ئەمدى ئىش چاتاق. تاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلىشقا بولـمايدۇ. ئورىۋېلىش ئۇزاق داۋام قىلـسا قورساقنى قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇغـرا قوشۇن قاراپ تۇرىۋەرمەيـدۇ. ئاخـىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئەمىسچۇ، قەشقـەردەك يەردىـن ئاۋارە بولۇپ كېلىـپ "بولدىـلا" دەپ قايتىـپ كېتەتتىـمۇ؟! تۇۋا دېگىن. ھە، مەنسۇر ئەمدى يا ئېلىشىپ ئۆلۈپ تۈگەش، ياكى ئەل بول... "ئەل بولۇش..." ئېيتىشقا ئەجەب قىيىن سۆزكەن. ياپىرىم، خۇدا ساقلىسۇن. ئەل بولۇپ ھايات قالغانـدىن ئۆلـگىنىڭ ياخشى ئەمەسـمۇ! مەنغۇ بىرنېمە قىلىپ... ۋايـجان، ئېـمىلەرنى ئويلاۋاتىمەن. ياغىغا بوش كەلمەيمەن. بۇغرالارنى سەمەرقەنت بوسۇغىسـدا تۇنجۇقتۇرىمەن.

ئۇلار يوغانچىلىق قىلىپ كەلگەنلىرىگە پۇشايمان يەپ قالدۇ، تېخى... ياردەمچى كۈچ كەلدى. شەھەردىن چىقىپ يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ بېقىش كېرەك. بۇغرالار قورقىنىدىن تىكىۋەتسە، بەلكىم. ھە، ھە، شۇنداق بولمايچۇ! سامانى ئوغۇللىرىغا كىممۇ بەۋا كېلەلىسۇن!

ئويلاپ-ئويلاپ مەنسۇرغا جان كىرىپ قالدى بولغاي، ئورنىدىن ئىرغىپ قوپۇپ كەتتى. سەردار، ۋەزىرلەرنى چاقىرىپ: "كۈچىمىز ئۇلغايدى، شەرقىي قوۋۇقتىن چىقىپ بۇغرالارنىڭ ئەدىبىنى بېرەيلىسۇن! سەردار چاپسان ھازىر بولۇڭ، بۈگۈن ياغىنى چېكىندۇرۇش كېرەك" دەپ ۋارقىرىدى.

ۋەزىر، سەردارلار ئويلىنىپ قالدى.

— پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى سەردار، — شۇنداق بولسىمۇ سەمىلىرىگە سېلىپ قويۇشقا جۈرئەت قىلىمەنكى، بۇغرا قوشۇنىنى تەۋرىتىش ئاسان ئەمەس. ئاۋۋال چەمبىرەكنىڭ ئاجىز ھالقىسىنى ئۈزۈش كېرەك.

— ھە، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟

— سەردار ئاۋۋال ئەبۇ ئەلى بىلەن، سىبۇقنى ئۇرۇپ ياندۇرۇش كېرەك، دېمەكچى، — دېدى باش ۋەزىر.

— ھە، ھە، بۇ دانا پىكىر. ئاجىز ھالقىنى ئۈزۈش... مەيلى، بولدۇ، ئۈزۈڭلار، چاپسان ئۈزۈڭلارا، ئاندىن ئىككى ياندىن ئوراپ بۇغرانى... سەردار، چاپسان بولۇڭ، چاپسان!...

— بۈگۈنلا بولماس، تەييارلىق قىلىش كېرەك. ياردەمچى چېرىكلەر يول بويى ئۇرۇشۇپ ھېرىپ كەلدى، — دېدى سەردار.

— ئەمىسە قاچان؟

— ئۈچ كۈندىن كېيىن.

— توغرا، ئۈچ كۈندىن كېيىن، يەنى ئىنىدىنلىقتا. سەردارنىڭ تەكلىپى توغرا. پادىشاھى ئالەم، — دېدى باش ۋەزىر ۋە ئۆز-ئۆزىگە «پۈتكۈل ئەلدىن ئايرىلىپ سەمەرقەنت ئىچىدە قامىلىپ ياتقان ئەخمەقنى پادىشاھى ئالەم دېگىنىم نېمىسى» دەپ ئىچىدىن كۈلدى ئۇ.

— ئاڭغۇچە بۇغرالار شەھەرگە بېسىپ كىرمەسمۇ؟

— سۇتۇق بۇغرا بىزنى ئوراپ ئەل قىلماقچى. بۇ يېقىن ئارىدا بېسىپ كىرمەيدۇ، — دېدى باش ۋەزىر. ئۇ سۆزىنىڭ ئەپلەشمىگەنلىكىنى سېزىپ قوشۇپ قويدى، — بۇغرالار پايتەختىمىزگە بېسىپ كىرەلمەيدۇ، شاھىنشاھىم.

— ھە، شۇنداق، مەيلى، سىلەر دېگەنچە بولسۇن، — مەنسۇر قوپۇپ جىددىي بىر ئىش كۈتۈپ تۇرغاندەك ئىلدام ئىچكىرى ماڭدى. لېكىن، نېمىشقا بۇنداق ئالدىراۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ خاس ئۆيىگە كىرىپمۇ ئۇڭ-تەتۈر پىرقىراشقا باشلىدى...

ئۈچ كۈندىن كېيىن غەربىي ۋە شىمالىي قوۋۇق تۇيۇقسىز ئېچىلىپ، ئەبۇ ئەلى بىلەن سىبۇق تېكىنگە تەڭ ھۇجۇم باشلاندى. ھە دېگەندە ياغى چېرىكلىرى ئۆزىدىن ئاجىزراق بولغان بۇخارا ۋە غەزنە قوشۇنلىرىنى ئالدىرىتىپ قويدى. ئۇلارنى بىر-ئىككى چاقىرىم چېكىندۈردى. كېيىن ئىككى قوشۇن ئۆزىنى رۇسلىۋېلىپ ياغىنى توسۇپ تىركىشىپ جەڭ قىلدى. لېكىن ياغى قوشۇنىنىڭ بېسىمى چوڭ ئىدى. ئالىپ ئارسلاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن، ئەبۇ ئەلى ھەم سىبۇق تېكىن سېپىلنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان قۇتلۇق قوشۇن بىلەن چەبەر قوشۇنلىرىنىڭ قىسىملىرى ياردەمگە كەلدى. قاداش

قوشۇنلار بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ياغى قوشۇنلىرىنى قايتۇردى ۋە يەنە ئۇۋۇسىغا تىقتى...

سەمەرقەنت مۇھاسىرىدە قالدى. "چەمبىرەك بۆزغۇچى" قوشۇن ئارىلاپ ئۇۋۇسىدىن چىقىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. لېكىن، مۇشت يەپ، بېشىنى تارتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇغرا قوشۇن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ "شەھەرنى ساقلاش، خەلقنى قوغداش، ئەل قىلىش" سىياستى بويىچە ئوراپ يېتىۋەردى. بۇغراخان بىرنەچچە قېتىم مەنسۇرنىڭ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مەنسۇر جاھىللىق بىلەن رەت قىلدى. شەھەر ئىچىدە قىيىنچىلىقلار كۆچەيدى. مۇھىمى، يېمەك-ئىچمەك بارغانسېرى ئازايدى، قۇدۇقلاردىن سۇ ياخشى چىقمايدىغان بولۇپ قالدى، ئاشلىق ئازايدى، قوي-كالا سويۇلۇپ تۈگىدى. چېرىكلەر ئاتلىرىنى سويۇپ يېيىشكە باشلىدى. قىيىنچىلىقلار كۆپىيىۋەرگەنسېرى تارتقۇلۇق يەنە پۇقرالارغا، چېرىكلەرنىڭ بېشىغا چۈشەتتى.

بۇغراخان چېرىك كېڭىشى چاقىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرىدا "ئاخىرقى تەلەپنى قويۇش، بولمىسا ھۇجۇم قىلىش" كېرەك دەپ قارار قىلىندى. بۈگۈن چۈشتىن كېيىن بېرىلگەن ئاخىرقى تەلەپنى مەنسۇر يەنە رەت قىلدى. بۇغراخان كەچقۇرۇن ئالىپ ئارسلان ھەم يۇقىرى چېرىك ئەمەلدارلار بىلەن باش قوشۇپ "ئەتە كۈنچىقىش بىلەن تەڭ پۈتكۈل سەپ بويىچە ياغىغا ھۇجۇم قىلىش" قارارىنى چىقاردى. قوشۇن كېچىچە ئالدىراش تەييارلىق قىلدى.

ئەتىسى كۈنچىقىشى بىلەنلا ھەممە سەپتە جەڭ كانايلىرى چېلىندى، كاناي-دۇمباقلار ئاۋازى ياڭرىدى. پۈتكۈل چەمبىرەك سەپ بويىچە ھۇجۇم باشلاندى...

بىر ئايلىق جىملىقتىن كېيىن تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن بۇ ھەيۋەتلىك جەڭ سادالىرى يىراقلارغا كەتتى، ئۇ شەھەر ئىچىدىكى خالايىقنى چۆچۈتۈۋەتتى. ھودۇقۇپ يۈتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ قالغان ياغى جان تالىشىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

بۈگۈن قىلىنىغان ئىككى قېتىملىق ھۇجۇم نەتىجىسىز بولدى. يېپىق قوۋۇققا ئۇرۇلۇش، ئېگىز سېپىلگە چىقىش ئاسان بولمىدى، چىقىم جىقراق بولدى.

قوشۇن بۈگۈن كېچە، ئەتە بىر كۈن تەييارلىق قىلىپ كېچىسى ھۇجۇم قىلماق بولدى. ئاساسىي تەييارلىق — سېپىلگە چىقىش تەييارلىقى بولدى.

ئەتىسى تۈن يېرىمىدا ئۈچىنچى ھۇجۇم ئۈن-تىنسىز باشلاندى. ئالاھىدە تەييارلانغان تۆت مىڭ پىدائىلار قوشۇنى تۆت سەپتە سېپىلگە تەڭ ياماشتى. ئۇلار ئاستا قويۇلغان ئۇزۇن شوتىلاردىن ئاۋايلاپ چىقىپ سېپىل تۆپىسىگە ئېتىلدى. گايىلىرى كەينىگە دومىلاپ كەتتى، لېكىن كۆپچىلىكى سېپىلگە چىقتى. كېيىن يۆلەنگەن شوتىلاردىن ئۆمىلىگەن قوشۇن بىراقلا سېپىلگە چىقتى. دەھشەتلىك سېپىل جېڭى باشلىنىپ كەتتى. شاراق-شۇرۇق، جالاق-جۇلۇق، ۋايداد ئاۋازلىرى يىراقلارغا ئاڭلىنىپ تۇردى...

ئەنە، ئەركىن ئۆزىنىڭ قارۇغچى قوشۇنىنى باشلاپ شوتىدا چىقىپ كېتىپ بارىدۇ، ئارقىسىدا قاۋۇل. ئۇلار چىقىپلا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ئەركىننىڭ تەلىپى بويىچە بۇغراخان بىر قىسىم قارۇغچىلار بىلەن جەڭگە قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلغان، ئۇنىڭغا قاۋۇلنى قوشۇپ بەرگەنىدى.

ئەركىن قوشۇنى قەيەردە جەڭ ئېغىر بولسا شۇ يەرگە ئۆزلىرىنى

ئېتىپ ئوڭغا سىلجىپ كەتتى. ئۇلار سەپداشلىرىنى ئورىۋالغان بىر توپ ياغى چېرىكلىرى بىلەن ئېلىشىپ ئۇلارنى قوغلىۋەتتى.

ئۇلار كارامەت باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇشاتتى، بولۇپمۇ قاۋۇل. ئۇ ئالدىغا كەلگەننى قىلىچ بىلەن، يانىدىن كەلگەننى مۇشت بىلەن، كەينىگە كەلگەننى تېپىك بىلەن ئۇرۇپ يىقىتاتتى. ئۇنىڭ تەۋەررۈك قىلىچى تەگكەن ياغى قىلىچى ئىككى پارچە بولاتتى. ئادەم يىقىلماي تۇرالمايتتى. ئۇلار ئۇرۇشا-ئۇرۇشا ئۆزلىرىگە ئوخشاشمايدىغان كىشىلەر ئارىسىغا كىرىپ قالدى. تاڭ ئاتاي دەپ قالغان، بايىقاپ قارىسا سول بىلىكىدە ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئاق لاتا باغلاقلىق چېرىلەر تۇرۇپتۇ. كېيىن بۇلارنىڭ ئەبۇ ئەلى قوشۇنى (ئەمىر ئەبۇ ئەلىنىڭ قوشۇنى شۇنداق ئاتالغانىدى.) ئىكەنلىكىنى بىلدى ۋە ئۇلارغا ياردەملىشىپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى...

ئۇلار ئۇرۇشا-ئۇرۇشا ئىلگىرىلەپ بارسا بىر يەردە ئون-ئون بەش ئەبۇ ئەلى قوشۇنىنىڭ چېرىكلىرىنى بىر توپ ياغى چېرىكلىرى ئورىۋېلىپ ئۇرۇشۇۋېتىپتۇ. ياغى قىستاپ يېقىنلاشماقتا. ئورىلىپ قالغانلىرى قېيىن ئەھۋالدا قالغان بولسىمۇ، غەيرەت بىلەن ئۇرۇشاتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە يوغان گەۋدىلىك، ئېگىز بويلۇق بىر چېرىك بىلەن يەنە بىر جۈغى كىچىكرەك باشلىقسىمان بىر ئادەم غەزەپ بىلەن ئۇرۇشۇپ ياغىنى توسۇيتتى. يوغان چېرىك ھارۋىنىڭ شوتىسى بولسا كېرەك، يوغان بىر ياغاچ كالتەك بىلەن ياغى چېرى- كىنى بىرنى ئۇرۇپلا يىقىتاتتى. جۈغى كىچىك ئادەم بولسا بەك چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئوينىتاتتى.

ئەركىن قاۋۇل بىلەن ئورىۋالغان ياغى چېرىكلىرىنىڭ ھالقىسىنى بۆسۈپ يېرىپ ئىچىگە كىردى ۋە قاداش چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە

جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ئەركىن قىلىچىنى ئوينىتىپ ھەربىر ئۇرغاندا بىرنى يىقىتىپ تۇردى، قاۋۇلنىڭ تەۋەررۇك قىلىچى بولسا تەگكەن نەرسىنى ساق قويمايتتى. يۈز-كۆزلىرى قارا بولۇپ كەتكەن، كىيىملىرى يىرتىق قاۋۇل بوۋىسى ئۆگەتكەن قىلىچۋازلىق ھۈنىرىنى ماھىرلىق بىلەن كۆرسەتتى. ئۇ ئوراپ كېلىۋاتقان بىر بۆلۈك ياغى چېرىكىنى بۆلۈۋېلىپ ئۇرۇشقا باشلىدى. جۇغى كىچىك باشلىقنىڭ چاققان ئۇرۇشۇۋاتقان ئەركىنگە كۆزى چۈشكەندە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قالداقتۇر بىر تونۇش ئادەمنىڭ تونۇش قىلىچ ئوينىتىشى لاپ قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار قەيەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ ياغى ھالقىسىنى بۇزۇپ چېكىندۈرۈپ كېتىپ بارغاندا، ھېلىقى يوغان ئادەمنىڭ:

— ئەركىن، ۋاي ئەركىن، مانا قاراڭ!... — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئەركىن بۇرۇلۇپ بارسا، ئۇ قۇچىقىدا ھالسىراپ ياتقان جۇغى كىچىك باشلىققا قاراپ ئەندىشە بىلەن سۆزلەۋاتقانىكەن. ئۇ بېرىپ:

— ھە، مېنى چاقىردىڭىزمۇ؟ قەيېرىدىن يارىدار بولدى؟ — دەپ سورىدى-دە، قارىسا يۈزلىرى لاي-توپا بىلەن تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جۇغى كىچىك باشلىقنىڭ ئوڭ مەيدىسىدىن چىققان قان كىيىملىرىدىن ئۆتۈپ چىلىقلاپ كېتىپتۇ.

— بەلبېغىڭىزنى يىرتىڭ! — دېدى ئەركىن كۆزىنى يارىدىن ئالماي تۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ كىيىمىنى يىرتىپ يارىنى ئاچتى-دە، چۆچۈپ كەتتى. قارىسا ئۇ ئايال ئىكەن. ئۇ دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، چېرىكنىڭ بەلبېغى بىلەن يارىنى تاڭدى. ئۇنىڭ يۈرىكى تۇيۇقسىزلا

سوقۇپ كەتتى. ئۇ دىققەت بىلەن يارىدارغا قارىدى. ئۇنىڭغا يارىدارنىڭ بىر يەرلىرى تونۇشتەك سېزىلىپ كەتتى. ئۇ ئالدىراپ يارىدارنىڭ بوينىنى سىلاپ، ئاۋال يېپى، كېيىن بوغۇزىغا ئېسقلىق ئانىسى بارىبىتچى موماي ئېسىپ قويغان ئۇچ بۇرجەك تۇمارنى تاپتى، تونۇش تۇمارغا كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ قارىدى ـ دە، ــ ۋاي قۇندۇزغۇ بۇ! ــ دېدى ئەركىن ۋە ئىختىيارسىز قۇندۇزنى قۇچاقلىدى.

ئۇ قۇندۇزنىڭ يۈزىدىكى لاي، توپىنى قوللىرى بىلەن سۈرتۈپ سۆزلەيتتى:

ــ قۇندۇز، كۆزىڭىزنى ئېچىڭ، مەن، ئەركىن!...

ئامانقۇل چۆچۈپ كەتتى:

ــ ھە! سىز ئەركىن ئاكاممۇ؟ ــ دېدى ئەركىنگە، كېيىن قۇندۇزغا قاراپ، ــ قۇندۇز ئاچا، كۆزىڭىزنى ئېچىڭ، ئەركىن ئاكام... ــ دېدى.

قۇندۇز كۆزىنى ئاستا ئېچىپ ئەركىننى كۆردى ۋە كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ئۆزىنى ئارقىسىغا تارتتى.

ــ مەن ئەركىن، قۇندۇز، مەن...

قۇندۇز ماغدۇرسىز قوللىرى بىلەن ئەركىننىڭ بوينىغا گىرە سالدى، يۈزىنى ئەركىننىڭ يۈزىگە ياقتى. ئۇنىڭ يۇمۇق كۆزلىرىدىن ياش مونچاقلىرى دومىلايتتى.

ــ ۋاي، ياغى ــ دېدى ئامانقۇل قولى بىلەن ئۇراپ كېلىۋاتقان ياغى چېرىكلىرىنى كۆرسىتىپ.

ــ سىز قۇندۇزغا قاراڭ! ــ دېدى ئەركىن ئامانقۇلغا ۋە يەردىكى قىلىچنى ئېلىپ، ياغى چېرىكلىرىگە ئېتىلدى. ئۇ باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئالتە ـ يەتتە ياغى چېرىكى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى.

ئەركىن ھازىر بالادىنمۇ قورقمايتتى. ئۇنىڭ جېنى، قۇندۇزى

غەيرىتىگە غەيرەت قوشقان. ئۇ چۆگىلەپ يۈرۈپ ياغىي چېرىكلىرىنىڭ نەيزە-قىلىچلىرىنى قايتۇراتتى. ئىككى ياغىي چېرىكىنىمۇ يىقىتتى. لېكىن، ياغىي يەنە قىستاپ كەلدى.

— سىز بېرىڭ، — دېدى قۇندۇز ئامانقۇلغا، — ئەركىنگە ياردەم قىلىڭ.

ئامانقۇل يىقىلغان ياغىي چېرىكىنىڭ نەيزىسىنى ئېلىپ ياغىغا ئېتىلدى.

ھايت-ھۇيت دېگىچە بىرنەچچە ياغىي چېرىكلىرى يىقىلدى، قۇندۇز ئۆمىلەپ بېرىپ، ھارۋىنىڭ چاقىغا يامىشىپ كۆتۈرۈلدى. ھارۋىنىڭ ئۈستىدىكى بىر كالتەكنى ئېلىپ ماڭماقچى بولغانىدى، دەلدۈگۈنۈپ يىقىلاي دېگەندە چاققا يۆلىنىۋالدى. ئۇ كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا، ئىككى نەپەر ياغىي چېرىكى ئەركىننى قىستاپ كېلىۋېتىپتۇ. قۇندۇز كالتەك بىلەن بىرسىنىڭ ئارقىسىدىن بېشىغا بىرنى سالغانىدى، چېرىك چۆگىلەپ بېرىپ يىقىلدى.

— قۇندۇز سىز ئۆزىڭىزنى ساقلاڭ، — دېدى ئەركىن ۋە يەنە ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان بەش نەپەر ياغىي چېرىكى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى.

ئەركىن ياغىي چېرىكىنىڭ بىرىنى ئۆلتۈردى، بىرىنى يارىدار قىلدى، شۇ ئارىدا بىر ياغىي چېرىكى ئەركىننىڭ ئارقىسىدىن نەيزە ئۇرغانىدى... بۇنى كۆرگەن قاۋۇل ئېتىلىپ كېلىپ چېرىكنىڭ بويىنىغا چېپىپ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. قالغانلىرىنى ئۇرۇپ قوغلىۋەتتى.

ئۇ ئەمدى ئەركىن تەرەپكە بۇرالغانىدى، قولىدىكى سۇنۇق كالتەك بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان ئۈچ ياغىي چېرىككە قارشىلىق قىلىپ

كەينىگە چېكىنىۋاتقان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇ ياقىقا ئېتىلدى. بىر پەستىلا ياغى چېرىكىنى قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى، ئىككىلىسى تەڭ يۇگۇرۇپ بارسا ئەركىن سول كۆكسىدىن قان ئاققان، يوغان كۆزلىرىنى يۇمغان ھالدا ئۇن - تىنسىز قۇندۇزنىڭ قۇچىقىدا يېتىپتۇ.

قۇندۇز ئەركىننىڭ يۈز - كۆزلىرىنى سىلاپ بۇقۇلداپ يىغلايتتى. ئۇ سۆز قىلمايتتى. قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل ئەركىننىڭ ئالدىغا تىزلاندى.

— ئەركىن ئاكا! — دېدى قاۋۇل قوللىرىنى سوزۇپ.

ئەركىن جاۋاب بەرمىدى. ئۇنىڭ لەۋلىرىدىن كۈلۈمسىرەش سېزىلىپ تۇراتتى...

دوستلار يىغلاشتى...

تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن "ئۇررا" ئاۋازى بولارنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ، قوۋۇقتىن ئىچكىرىگە، سېپىلدىن تۆۋەنگە قاراپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن تۈمەنلىگەن بۇغرا قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋار ئاۋازى ئىدى...

ئەركىننىڭ قۇربان بولۇشى بۇغرا قوشۇنىنىڭ بىر چوڭ يوقىتىشى بولدى. ئۇ شەرەپ بىلەن كەتتى. ئەسلىدىكى بىر كۆك - قۇلىنىڭ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قوغدىغۇچىسى بولۇپ كېلىپ، سەمەرقەنت سېپىلى ئۈستىدە ياغى بىلەن جەڭ قىلىپ قەھرىمانلىق بىلەن شېھىت بولۇشى ھەقىقەتەن چوڭ شەرەپلىك ئىش. كىشىنى ئېچىندۇرىدىغىنى، قۇندۇز ئالتە - يەتتە يىلدىن بېرى تەلمۈرۈپ كۈتكەن قەدىناسىنى تاپتىيۇ، لېكىن، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇ ئەركىننى كۆرۈپ يۈرىكى يېرىلغۇدەك خۇش بولغانىدى. ئۇ بۇلداق بەختسىزلىك بولار دەپ ئويلىمىغانىدى. ئۇ ئۆزلىرىنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى، پېشۋاسى بۇغراخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۆز يۇرتىغا

قايتقاندا ئەركىن بىلەن بىللە بولالمىدى-دە! ئىست، ئاھ ئىست. بەك ئارمان بولدى! ئۇ يىغلىدى. ئۇ كۆزلىرىدىن ئاققان ئەلەملىك ياشلىرىنى توسۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى.

ئۆزىنىڭ قەھرىمان باشلىقىدىن ئايرىلىش قاۋۇلنى بەك قىينايتتى. ئامانقۇلنىڭ مېھرىبان ئاچىسى ئېغىر بەختسىزلىككە دۇچار بولدى، ئۇ ئەركىن بىلەن تونۇش ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇنى بىلەتتى. ئەمدى ئەركىننىڭ ئۆزى ئۆيلىگەندىنمۇ ئارتۇق قەيسەر ئادەم ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. مۇشۇنداق دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىش قۇندۇزغا قانچىلىك ئېغىر بولۇۋاتقانلىقىنى ئۇ ئوبدان چۈشىنەتتى.

ئامانقۇل قۇندۇزنى بۇغراخانلارغا، ئەركىنگە ئامان-ئېسەن ئۇچراشتۇرۇشقا چىن دىلىدىن قەسەم قىلغانىدى. قۇندۇزنىڭ يارىدار بولغىنى ئۇنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. لېكىن، قۇندۇز ئامان قالدى، ئەركىن بىلەن كۆرۈشتى. بىراق، دەرھال ئايرىلدى. ئاھ، نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق!

ئامانقۇل قۇندۇزنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق ھالىنى ئويلىغاندا يۈرىكى ئازاپ-لىناتتى. ئامانقۇل قۇندۇزنى قىيىن ۋاقىتلاردا قوغداپ قالدى. ئەگەر ئۇ بولمىغاندا، سامانى چېرىكلىرى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېلىش يولىدا قۇندۇزغا ئازاپ سېلىشى، بەلكى يوقىتىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. ئېركەشبەگ قۇندۇزنى يوشۇرۇن قاچۇرغاندا، ئامانقۇل ئۆزىگە ئەركىن دەپ يېڭى ئات قويۇۋالغان بۇ قەدىرلىك ئاچىسىغا، ياق، ئاكىسىغا ھەمراھ بولۇپ چۆل-جەزىرىلەردە ئاسراپ بۇخاراغا، ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. قۇندۇز ئەرەنچە ياسىنىشنى ئۆزگەرتمەي، چېرىك بولۇشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئەبۇ ئەلى

قوشۇلۇپ، ئۇنى مىڭباشى قىلىپ قوشۇنغا ئەۋەتتى. ئامانقۇلنى قارۇغچى قىلىپ بىللە ئەۋەتتى. ئەبۇ ئەلى قوزغىلاڭ قىلىپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغاندا، ئامانقۇلغا قوندۇزنى ئوبدان ئاسراشنى جېكىلىگەنىدى. ئامانقۇل قوندۇزنى راست ئاچچىدەك ياخشى كۆرۈپ، ئاسراپ كەلدى. ئۇ قوندۇزنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېڭىچە ئادەم بولدى. قوندۇزنىڭ ئاق كۆڭۈل، ئالىيجاناب خىسلىتى ئامانقۇلغا بەك چوڭقۇر تەسىر قىلغانىدى. ھازىر ئامانقۇل بالدۇرقى كۆزدەك تارىخچى بالىسى ئەمەس. ئۇ بۇغراخاننىڭ نېمە ئۈچۈن سامانىلارغا قارشى ئىككىلىنىشىنى چۈشىنەتتى. قوندۇزمۇ بۇ ساددا، زېرەك، پالۋان تارىخچى يىگىتنى كۆڭلىدىن ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۆز ئىنىسىدەك مېھرىبانلىق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ بۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر، سەمىمىي، دوستانە مۇھەببەت پەيدا بولغانىدى...

قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل ئەركىننىڭ جەسىتىنى بىر تاختايغا سېلىپ دۇلدۇلىغا ئېلىپ ياۋاش قەدەم تاشلىدى. قوندۇز ئارقىسىدىن بىر قولى بىلەن يارىدار مەيدىسىنى يەنە بىر قولى بىلەن تاختاينى تۇتۇپ باش ئەگكەنچە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئەركىننىڭ قارۇغچى چېرىكلىرى ماڭدى. ئۇلار سېپىلدىن تۆۋەنلىدى ۋە شەھەردىكى غالىبىيەت تەنتەنىسىگە نەزەر سالدى. بۇغرا قوشۇن مەنسۇر ئوردۇسىغا قاراپ سەلدەك ئاقماقتا. جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگۈدەك قۇدرەتلىك "ئۇررا!" ئاۋازى بارغانچە ئەۋج ئالماقتا...

* * *

ئوردۇ ئالتوپىلاڭ، مەنسۇر ئالدىغا كەلگەننى تىللاپ ۋارقىرايتتى. ئۇ چوڭ سارايدا قالايمىقان پىرقىراپ يۈرەتتى. كەينى-كەينىدىن

شۇم خەۋەرلەر كېلىپ تۇراتتى.

— بۇغرا قوشۇنلىرى سېپىل قوۋۇقتىن كىردى!

— تۇسۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار!

— ئۇلار سېپىلدىن چۈشتى!

— تۇسۇڭلار، يوقىتىڭلار!

— ئوردۇغا يېقىنلاشتى!

— سەردار قېنى، تۇسسۇن!

— سەردار بىر قىسىم چېرىكلەر بىلەن قوۋۇقتىن چىقىپ، ياغى سېپىنى يېرىپ ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى!

— ھە! خائىن! — مەنسۇر بېرىپ تەخت ئالدىدىكى سۇپىدا پەرىشان ئولتۇردى. ئوردۇ ئاغىسى ئاستا بېرىپ ئۇنىڭ يېنىدىن تارتىپ ئىچكىرىگە شەرەت قىلدى. چەتتىرەك ئولتۇرغان باش ۋەزىر بۇنى بايقاپ قالدى. مەنسۇر ئوردۇ ئاغىسى بىلەن ئارقىغا قاراپ-قاراپ ئۈركۈپ ئىچكىرى مېڭىشتى. باش ۋەزىر پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن دەسسەپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى...

بۇغرا قوشۇن ھوكا-سۈرەن سېلىپ ئوردۇغا بېسىپ كىردى. ئەنە، بوتىلاق تۈمەنباشى بىر بۆلۈك چېرىكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چوڭ سارايغا كىردى. قارىسا، مەنسۇر يوق. ئۇ ئىچكىرى مېڭىپ تەخت سارايغا كىردى. ئۇ بېرىپ چېرىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تەختنى ئۆرۈسگەنىدى. ئۇ يەردە يەر ئاستىغا قاراپ كەتكەن بىر يولنىڭ ئاغزى كۆرۈندى. ئېغىزنىڭ يېنىدا باش ۋەزىرنىڭ تېنىسى خىرقىراپ جان تالىشىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدە خەنجەر سانجىلىپ تىك تۇراتتى.

— ئەتتەك، قېچىپتۇ-دە! — دېدى بوتىلاق تۈمەنباشى ۋە غەزەپ

بىلەن يانتۇ ياتقان تەختكە قىلىچ ئۇردى. تەخت ئىككى پارچە بولۇپ كەتتى...

* * *

شەھەرنىڭ تېشىدا، يۇلغۇن، شۇۋاقلار قاپلاپ كەتكەن كەڭ زەرەتكارلىقتىكى بىر شام گۆرنىڭ ئاغزىغا تىزىلغان خىشلارنى ئىچىدىن بىرسى بىر-بىرلەپ ئېلىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ قالدى. خىشلار ئېلىنىپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېچىلدى. گۆردىن ئىككى "تارىخچى" چىقىپ ئەتراپىنى بىرپەس بايقاپ ئولتۇردى. كېيىن ئەتراپقا سەپسېلىپ، ئارقا-ئارقىدىن يورغىلاپ يۈرۈپ كەتتى...

* * *

ئوردۇدا ھوگا--ۋزەن ئەۋج ئالدى. شەھەردە غالىبىيەتنى تەنتەنە قىلىش سادالىرى ياڭرىدى... بىر ۋاقىتتا تۇيۇقسىز چېلىنغان جەڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان كاناي ئاۋازى بىلەن ئوردۇ، شەھەر "شىپپىدە" بولۇپ ۋاراڭ-چۇرۇڭ توختىدى.

پۈتكۈل شەھەر دىققەت-نەزىرىنى يۇقىرىغا قاراتقان. ئۈچ چېرىك ئارقىسىدىكى ئون چېرىك بىلەن ئوردۇ كىندىكىدىكى مۇنارغا قاراپ كۆتۈرۈلمەكتە... ئەنە ئۇلار مۇنارغا تۇغ ئېسىشقا باشلىدى... تۇغ ئېسىلىپ بولدى. پۈتكۈل شەھەردە "ئۇررا!!" ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ھەممە جايدا چېرىكلەر سەكرىشەتتى، قۇچاقلىشاتتى، ئىسسىق ياشلار تۆكۈلەتتى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ توققۇز پۇتاقلىق شانلىق دۆلەت تۇغى سەمەرقەنتنىڭ كۆك ئاسمىنىدا ئەركىن يەلپۈلدەيتتى...

ئىككىنچى باب

غالىبىيەت تەنتەنىسى

سەمەرقەنت ئېلىنىپ ئەتىسى سۇتۇق بۇغراخان شەھەرگە كىردى. ئۇ ئۆزىنىڭ دوستلىرى بىلەن شەھەر تېشىدىكى چۈشكۈلى ئالدىدىن ئاتلىنىپ ماڭغاندا، كۆزگى ئەتىگەنلىك قۇياش ئارقىلىرىدىن نۇرىنى چېچىپ تۇراتتى. ئەنە ئۇلار سېپىل قوۋۇقىغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. تۆۋەتتىن قاتار تىزىلىپ كېتىپ بارغان ئاتلىق چېرىكلەر ئارقىسىدا بۇغراخان ئاق ئارغىماق ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرۇپتۇ. ئوخشاش ئاق ئارغىماقلىق قەدىناس دوستى ئالىپ ئارسلان ئۇنى يانداپ ماڭماقتا. ئوڭ ياندا ئەبۇ ئەلى سىمجۇق، سول ياندا سىبۇق تېكىن، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا چېرىك ئەمەلدارلار، ئاندىن قارۇغچى چېرىكلەر كەلمەكتە. بۇغراخان سېپىل قوۋۇقى ئالدىغا كەلگەندە، سېپىل ئۈستىدە قاتار تىزىلىپ تۇرغان چېرىكلەر نەيزىلىرىنى تەڭ ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە راۋاق ئۈستىدىن ناغرا-سۇناي ئاۋازلىرى ياڭرىدى. قوۋۇقتىن كىرگەندە يول چېتىگە تىزىلغان قاتار-قاتار چېرىكلەرمۇ ئوخشاشلا ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلار ئوردۇ ئالدىدىكى مەيدانغا كىرىپ كەلگەندە، قۇتلۇق سۇباشى بىلەن چەبەر سۇباشى ئات ئوينىتىپ، يالاڭ قىلىچلىرىنى يانتۇ تۇتۇپ بۇغراخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى-دە، ئوڭ قوللىرىدىكى پارقىراپ تۇرغان قىلىچلىرىنى تەڭ ئاۋۋال ئوڭغا ئۆدۈل سوزۇپ،

كېيىن يۇقىرى كۆتۈردى ۋە قىلىچىنى چۈشۈرۈپ، بىسىنى پېشانىلىرىگە تەگكۈزدى-دە، ئىككىلىسى تەڭ مەلۇمات بەردى:

— ئالىپ بۇغرا قوشۇن ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ خاقانىغا قۇتلۇق سالام بېرىدۇ. سۇباشى قۇتلۇق، سۇباشى چەبەر!

بۇغراخان ئوڭ قولىنى چېكىسىگىچە كۆتۈرۈپ سالامغا جاۋاب قايتۇردى.

ئىككى نەپەر غالىب سۇباشىنىڭ ئۆز خاقانىغا بەرگەن بۇ تەنتەنىلىك چېرىكچە سالىمى بىر يىل داۋام قىلغان ئۇلۇغ يۇرۇشنىڭ غالىبىيەت مەلۇماتى، بۇغرا قوشۇنىنىڭ پۈكۈلمەس ئىرادىسى ئىدى. بۇغراخان ئوڭ قولىنى چېكىسىگىچە ئاپارغاندا، پۈتكۈل ۋۇجۇدىدىن ئۇرغۇپ چىققان ھاياجانلىق تەسىرات ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرىنى ياشقا تولدۇردى. لېكىن ئۇ نەمدەلگەن كىرپىكلىرىنى قاقماي تۇرۇۋېلىپ كۆز يېشىنى سىڭدۈرۈۋەتتى. بۇنداق ئۇلۇغ غالىبىيەت تەنتەنىسىنى كۆرگەندە، يۇرۇشنىڭ باشلامچىسى بولغان ئادەم قانداقمۇ ھاياجانلانمىسۇن؟! بىراق كۆزدىن ياش چىقىرىش بىر خاقان ئۈچۈن ئەپلەشمەيدىغان ئىش-تە!

بىرنەچچە تىنىق ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ تەنتەنە نامايىشى مەيدانغا لىق تولغان چېرىكلەرنىڭ جۇشقۇن روھىنى پەلەككە كۆتۈردى، مەيدان ۋە كوچىلارغا توپلانغان سەمەرقەنتلىكلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلدى. پۈتكۈل مەيداندا تۈمەنلىمىڭ كىشىلەرنىڭ قۇدرەتلىك ھوكىسى كۆتۈرۈلدى. ھوكا ئىچىدىن: "بۇغراخان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دېگەن سۆزلەر ئوچۇق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قوشۇنغا، ئاممىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئىلگىرى ماڭدى.

سۇتۇق بۇغراخان ئوردۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشكەندە، مۇدەررىس مەۋلانە ھەزرەت، ئېركەشبەگ، ئەل ئوغلى، ئابدۇلخالىق شايىچى ۋە بىر قىسىم ئۆلىمالار، يۇرت مۇتىۋەرلىرى قارشى ئالدى.

— قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىم جانابلىرىنىڭ غالىبىيەت قەدەملىرى مۇبارەك بولغاي! — دېدى مەۋلانە ھەزرەت.

بۇغراخان رەھمەت ئىزھار قىلدى. ئۇ ئالدىدا ئايغۇچى، كەينىدە تۈمەنباشىلار، ھەر مىڭلىك ئالدىدا مىڭباشىلار قىلىچلىرىنى پېشانىلىرىگە كۆتۈرۈپ، تىزىلىپ تۇرغان قوشۇن ئالدىدىن ئۆتكەندە، "قۇتلۇق قوشۇن" ۋە "چەبەر قوشۇن" دەپ خەت چېكىلگەن ئەلەمنى تۇتۇپ تۇرغان چېرىكباشى ئالدىغا كېلىپ توختاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن "ئامان قاداشلار!" دېدى. پۈتكۈل قوشۇنىنىڭ "ئامان-ئامان!" دېگەن ئاۋازلىرى شەھەر ئۈستىدە ياڭرىدى....

سۇتۇق بۇغراخان قوۋۇقتىن كىرگەندە، ئوردۇ ئۈستىدىكى مۇنارە ئۈچىدا يەلپۈلدەپ تۇرغان تۇغقا كۆزى چۈشتى. بىر يىلدىن بېرى يۈرۈش ئۈستىدە ئۇنىڭ چۈشكۈنى چېكىسىگە قادىلىپ كەلگەن قاراخانىلار دۆلەت تۇغى، گويا بۇغراخاننى قارشى ئېلىپ غالىبىيەت بىلەن تەبرىكلەۋاتقاندەك مەغرۇر يەلپۈلدەيتتى...

ئەتىسى ئەتىگەن سەمەرقەنت تېشىدىكى بىر باغ ئادەملەرگە لىق تولغانىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى چېرىكلەر بولۇپ، پۇقرالارمۇ بار ئىدى. باغ ئوتتۇرىسىدا، گۈلزارلىق ئالدىدىكى سەينادا سۇتۇق بۇغراخان، ئۇنىڭ يېنىدا ئالىپ ئارسلان، ئەمىر ئەبۇ ئەلى سىمـ

جۇق، ئەمىر سىبۇق تېكىن، قۇتلۇق سۇباشى، چەبەر سۇباشى، مەۋلانە ھەزرەت، ئېركەشبەگ، ئابدۇل خالىق شايىچى، ئەل ئوغلى... قاتارلىق كاتتىلار قاتار تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەتتە گۆر قاتار كولاقلىق تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۈمەنباشىلىرى، ئايغۇچىلار ۋە بىرقانچە ئۆلىمالار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى تۇرۇشاتتى. كىشىلەر چوڭقۇر ماتەم جىمىلىقىدا كىمنىدۇ كۈتۈشەتتى ۋە پات-پات ئارقىلىرىغا قارىشىپ قوياتتى.

ئەنە، باغنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن ئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازىلار كۆرۈندى. يەتتە جىنازىنى كۆتۈرگەن چېرىكلەر ئاستا قەدەم بېسىپ كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆتمەكتە. ئۇلارنىڭ كەينىدە يۈزدەك نەيزىلىك چېرىك قاتارلىشىپ قايغۇلۇق مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى...

چېرىكلەر جىنازىنى ئېلىپ كېلىپ بۇغراخانلار ئالدىغا، گۈلزارلىق بېرىسىدىكى گۆرلەر يېنىغا قويدى. ئالتە جىنازىنىڭ ئاق يوپۇقلىرى ئۈستىگە سېرىق سىيا بىلەن ئەرەبچە يېزىقتا ئەركىنبەگ، مىرگەن تۈمەنباشى، توختى تۈمەنباشى، ئالىپ چېرىكباشى، ئەلى شاھ قورباشى، "ۋەقەلەندەر" دەپ قۇربانلارنىڭ ئىسىملىرى يېزىلغان. ئوتتۇرىدىكى چوڭراق بىر جىنازا ئۈستىگە "بارلىق شېھىتلەر ئۈچۈن" دەپ يېزىلغانىدى.

مەۋلانە ھەزرەت قاتاردىن ئۈچ ماڭدام ئالدىغا چىقىپ تەييارلاندى، ئاندىن "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قولاق تۇتتى. ئارقىدىكى بىر كىشىنىڭ تەكرارلاپ توۋلىشى بىلەن پۈتكۈل باغدىكىلەرمۇ ئەگىشىپ قولاق تۇتتى... شېھىتلەرنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، تەڭ يەرلىككە قويۇلدى. ئوتتۇرىدىكى گۆرگە ئاۋال بۇغراخان توپا تاشلىدى. يەتتە كەتمەندىن توپا تاشلانغاندىن

كېيىن، چەتتىرەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان بىر بەستلىك قارىم قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. تەسىرلىك ئوقۇلغان قۇرئان ئايەتلىرى ھازىر-دارلارنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ يۇمشىتىۋەتتى، بەزى چېرىكلەر ئېسەدەپ يىغلىدى...

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن بۇغراخان ئارسلان بىلەن قۇندۇزنى يوقلاپ باردى. قۇندۇز ئېركەشبەگنىڭ ئۆيىدە داۋالىنىپ ياتاتتى. ئۇ بۇغراخاننى كۆرۈشنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتەتتىمۇ، لېكىن بۇنداق چاپسان بۇ يەرگە كۆرگىلى كېلىدۇ، دەپ زادىلا ئويلىمىغانىدى.

— قۇندۇزخان، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان سىزنى كۆرگىلى كەلدى، — دېدى ئېركەشبەگ ئالدىراش كىرىپ.

قۇندۇز قۇلىقىغا ئىشەنمەي ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، بۇغراخان، ئارسلان، ئەبۇ ئەلى بىلەن كىرىپ كەلدى. قۇندۇز ھاياجانلانغان-لىقىدىن تەمتىرەپ قالدى. ئاڭغىچە بۇغراخان كېلىپ، كارىۋىتى ئالدىدا ئولتۇرغانچە سۆزلىدى:

— قۇندۇز، سىڭلىم، مانا بىزمۇ كەلدۇق، — ئۇ يېرىم ئۆرە بولغان قۇندۇزنىڭ سوزۇلغان قوللىرىنى سىقىپ، كېيىن ئاستا ياتقۇزدى، — يېتىڭ، قانداقراق؟

قۇندۇز بۇغراخانغا تاراملاپ تۆكۈلگەن ئىسسىق ياشلىرى بىلەنلا جاۋاب بېرەتتى.

— قارىڭ بىز سىزنىڭ ئارقىڭىزدىن كېلىپ غەلىبە قازاندۇق. سىز بىزنى باشلاپ كەلدىڭىز ھەم قەھرىمانلىق بىلەن قارشى ئالدىڭىز. ئەركىن، ئۇ ھايات، ئۇ شېھىتلىك مۇقامىغا يەتتى. ئۇنىڭ روھى، ئۇنىڭ باتۇرلۇق ئىشلىرى بىز بىلەن دائىم بىللە...

قۇندۇز ئۆزىنى بۇغراخاننىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ بۇقۇلداپ يىغلىدى. بۇغراخان كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، پېشانىسىنى سىلاپ جۇۋۇتۇپ ياتقۇزدى.

قۇندۇز سۆز قىلالمايتتى. ئىسسىق مېھرىبانلىق، ھاياجانلىق تۇيغۇ ئۇنىڭ ھېسسىياتىنى ئورىۋالغانىدى. ئاھ نېمىدېگەن مېھرىبانلىق. دادىنىڭ مېھرىبانلىقى مۇشۇنداق بولامدىكىن-تاڭ! دادا كۆرمىگەن كىشىگە ئۇنى تەگلەشتۈرۈش قىيىن، ئاشۇ ئىسسىق قول، ئاشۇ مۇلايىم سۆزلەر... بۇغراخان قۇندۇز ئۈچۈن، ئەركىن ئۈچۈن ئۇلۇغ خاقانلا ئەمەس، بەلكى، ئۇلارنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى، تەربىيىلىگۈچىسى، پېشۋاسى، دادىسى.... تېخى تۇنۇگۈن كېلىپلا بۇگۈن يەنە كۆرگىلى كەلگىنىنى قاراڭ، يادىدىن چىقارماپتۇ...

— قۇندۇز، سالام، تۇزۇكمۇ؟ — دېدى ئارسلان يېنىغا كېلىپ.

ئۇنى كۆرگەن قۇندۇزنىڭ بېسىلاي دېگەن يىغىسى يەنە كۈچەيدى، ياشلىرى تاراملىدى.

— يىغلىماڭ قۇندۇز، جاپا چەكتىڭىز، ئەركىنىڭىزدىن ئايرىلىپ قالدىڭىز، لېكىن، بىز بىلەن بىللە جىق جەڭلەرنى قىلىسىز، — ئارسلان ئارقىسىدا تۇرغان ئەبۇ ئەلىنى كۆرسەتتى، — قاراڭ، مانا ئەمىرمۇ سىزنى كۆرۈشكە كەلدى.

قۇندۇز قوزغىلىپ قول سوزغانىدى، ئەبۇ ئەلى تۇرغۇزمىدى. ئۇنىڭ قولىنى قىسىپ، پېشانىسىنى سىلىدى.

— ئاكا، مەن سىزنى تىنىك تۇرۇپ قارشى ئالالمىدىم...، — دېدى قۇندۇز ناگولا، ۋە يەنە كەلگەن يىغىسىنى ئاران باسنى.

— بىز جەڭلەردىن كېيىن بىر-بىرىمىز بىلەن ھايات كۆرۈشتۇق سىڭلىم قۇندۇز، ھە، راست، ئىنىم ئەركىن دېيىشىم كېرەك ئىدى-

دەا — دېدى ئەبۇ ئەلى ئولتۇرغانلار كۈلۈشتى. قۇندۇزنىڭمۇ چىرايىدا ئازراق كۈلۈمسىرەش پەيدا بولدى، — شۇنداق، ئەركىنلىك ئۇلۇغ نەرسە. ئەركىنلەر ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشتى. ئەل ئەركىن بولدى. ھەممىمىز ئەركىن، شۇنداق ئەمەسمۇ، قۇندۇزخان؟ ھە، مانا بۇ ياخشى، كۈلۈش كېرەك. يىغلاش، بۇغراخاننىڭ چېرىكلىرىگە يات ئىش. ھەممەيلەن كۈلۈشتى، قۇندۇزمۇ كۈلۈمسىرىدى.

— توغرا گەپ، — دېدى ئېركەشبەگ، — سىز ھازىر ئۆز زامانىسىدىكى يىغلاڭغۇ دېدەك ئەمەس قىزىم، قەھرىسمان بۇغرا قىزىسىز. يۈز ئوغۇلغا بەرمەيدىغان پەلۋانسىز، مانا قاراڭ، ھەممىمىز جەم بولدۇق، ئاتىڭىز بۇغراخانمۇ يېنىڭىزدا، سىز يىغلاش بۇ ياقتا تۇرسۇن، تېخى بىزگە ھېلىقى قەشقەر غەزەللىرىنىمۇ ئېيتىپ بېرىسىز... — يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى، قۇندۇز خېلى روھلىنىپ قالدى.

— رەھمەت سىلەرگە، چىن دىلىمدىن ھەشقاللا، ئەمىر ئاكام مېنى ئۆز ئىنىسىدەك كۆرۈپ، غەمخورلۇق قىلىپ ئاسرىدى، تەربىيىلىدى، — دېدى ئۇ بۇغراخانغا قاراپ، — ئەمىر ئاكام مېنى "سىڭلىم" دېمەكچى بولغانىدى، كېيىن مېنىڭ تەلىپىمگە كۆنۈپ "ئىنىم" دېدى، ماڭا ھەم ئاكا، ھەم رەھبەر بولدى، جىق تەربىيىلىدى.

— بۇ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز سىڭلىم، ياق ئىنىم، ھە، نېمە دېيىش كېرەك؟ ئەمدى دەۋەرسەك بولار، سىر ساقلايدىغان ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتىغۇ!

ئەمىرنىڭ خۇش چاقچاق سۆزلىرى ھەممىنى كۈلدۈردى،

— ۋەزىر ئاتام بولسا ئۆز دادامدەك مېھرىبانلىق قىلدى،

ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەدبىرى بولمىسا، مەن مەنسۇرنىڭ زىندانىدا چىرىپ كەتكەن، ياكى دارىغا ئېسىلغان بولار ئىدىم، ئۆلدىن كېيىن...

— بولدى، قۇندۇزخان، ئېغىزغا ئالغىچىلىك گەپ يوق، — دېدى ئېركەشبەگ، — راستىنى ئېيتسام، سىز مېنى جىق تەربىيىلىدىڭىز، سىزنىڭ ئەخلاق ۋە ئىدراكىڭىزدىن مەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ، ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئالىي پەزىلىتىنى كۆردۈم.

— ئاشۇرۇۋەتتىلە ئاتا، — قۇندۇز ئىشىك تۈۋىدە توپلىشىپ تۇرغان دوستلىرىغا قاراپ دېدى، — كىرىڭلار، كېلىڭلار دوستلىرىم، بۇغرا دادام بىلەن كۆرۈشۈڭلار، — ئۇلار كىرىپ بۇغراخانغا تازىم قىلدى، — مانا بۇ يىگىتنىڭ ئېتى ئامانقۇل، باشتىن-ئاياغ مېنى جان تىكىپ ئاسرىغان ئىنىم، ماۋۇ يىگىت بولسا جەڭ ئۈستىدە تونۇشتۇق، ئېتى قاۋۇل، راستىنلا قاۋۇل يىگىت، ئەركىن بىلەن بىللە مېنى، بىزنى ياغىي چەمبىرىكىدىن قۇتقۇزدى، ماۋۇ چوكان بولسا ۋەزىر ئاتامنىڭ ئەتىۋار قىزى رەيھان، چاقچاقچى، خۇش ئاۋاز چوكان، ناخشىغىمۇ ئۇستا، ماۋۇ ئانا بولسا...

ماھبانۇ بۇغراخاننىڭ ئالدىغا تىز چۆكتى، ئۇ خانغا تەلمۈرۈپ قاراپ يىغلايتتى.

— قوپسىلا ئانا! — بۇغراخان ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى، — ئۇنداق قىلمىسىلا، يىغلىمىسىلا، — ئۇ، ئۈن-تىنسىز يىغلاۋاتقان چارباش مومايغا قاراپ ھەيران بولۇپ ئېركەشبەگكە قارىدى.

ئېركەشبەگ ماھبانۇنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە ئېيتىپ بەردى، ماھبانۇ بۇغراخانغا ئېسىلىپ يەنە يىغلىدى، ئۇ سۆزسىز ئاۋاز چىقىرىپ قول شەرىتى بىلەن ھەرىكەت قىلاتتى، باشقىلار ئۇنىڭ

دېمەكچى بولغانلىرىنى ئۆرۈپ بەردى، ئۇ: "تىلىمدىن ئايرىلىپ قالدىم، لېكىن، ئۇلۇغ بۇغراخاننى كۆردۈم، ئۆلسەممۇ ئارمىنىم يوق" دەپتۇ، بۇغراخان، ئارسلان ۋە ئەمىر ئەبۇ ئەلى ماھبانۇنىڭ ئاينچىلىق ئەھۋالىنى كۆرۈپ بەك تەسىرلەندى، مەنسۇرنىڭ جاللاتلىق قىلمىشلىرىغا غەزەپلەندى.

— زامانقۇل قەيەردە؟ — سورىدى بۇغراخان.

— ئوردۇ ئاشخانىسىدا.

— بۇ ئىككىيلەنكە بىر باغلىق هويلا-جاي بېرىلىڭ، ياكى سالدۇرۇپ بېرىڭ، ئېركەشبەگ، بۇلار ئاخىرقى هاياتىنى ياخشىراق ئۆتكۈزىدىغان بولسۇن.

ماھبانۇ كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ خانغا مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

خان كېتىش ئالدىدا قۇندۇزغا:

— ياخشى ئەملىنىپ چاپسانراق ساقىيىڭ، بارىبىتچى ئانىڭىز سىزنى قەشقەردە ساقلاپ تۇرىدۇ، — دېدى.

— هە ئوبدان دەم ئېلىڭ، ماۋۇ خۇش ئاۋاز چوكان بىلەن جىقراق ناخشا ئېيتىشىڭلار، ماقۇلمۇ؟ — ئەمىر ئەبۇ ئەلى رەيھانغا قاراپ كۈلدى، ئۇ قىزىرىپ كۈلۈمسىرەپ يەرگە قارىدى...

* * *

سەمەرقەنت ئېلىنغىنىغا ئۈچ ئاي بولدى، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىككى دەريا ئارىلىقى سامانىلار هۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ دىيارلاردىكى خەلقنىڭ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۈچ ئايدىن بېرى پۈتكۈل ئەل غالىبىيەتنى تەنتەنە قىلماقتا. سۇتۇق بۇغرا-خاننىڭ ئۇلۇغ چېرىك يۈرۈشى غەلىبە قىلدى. لېكىن، بۇغراخاننىڭ

ۋەزىپىسى تېخى تۈگىمىگەنىدى. سەمەرقەنت ھاكىمىيتى ۋە باشقا خانلىقلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەك، ئەلنى خاتىرجەم قىلىش كېرەك، ئاندىن ئۆزى خاتىرجەم بولۇپ قەشقەرگە قايتالايدۇ.

سامانىلار يەنە كەلمەسمۇ؟ بۇنى بىرلىپمە دەپ بولمايتتى. مەنسۇر قېچىپ كەتتى. ئۇ ئەلەم بىلەن كەتتى. يەنە ئەبۇ ئىبراھىم بار، ئۇلار يېڭىلگىنىگە تەن بېرىپ جىم ياتارمۇ؟ مەنسۇرنىڭ بۇغراخانغا بولغان ئۆچلۈكى تۈگەپ كېتەر، دەمسىز؟ ئىشنىڭ بۇياقىنىمۇ ئويلاش كېرەك.

ئۈچ ئايدىن بۇيانقى ئاقشلاردىن مەلۇم بولۇشچە مەنسۇر خۇراسان، ئىرانلاردا قايتا كۈچ يىغماقتا ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشىرىغا باغداد خەلىپىسىمۇ بەزى ئاشكارا، بەزى خۇپىيانە ھالدا قوللاش پوزىتسىيىسىنى تۇتماقتا. بۇ ئالامەتلەر مەنسۇرنىڭ قايتىدىن كېلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە.

ھاكىمىيەت، دۆلەت تۇزۇلۇشى — بۇ كىچىك مەسىلە ئەمەس. "ھەر جاينى ئۆز خەلقى سورىسۇن!" بۇ بەك توغرا. لېكىن كىملەر خەلققە راست ۋەكىللىك قىلالايدۇ؟ بۇنى تاللاش خېلى مۇشكۈل ئىش. ئېركەشبەگ بىلەن مەۋلانە ھەزرەتتىن جىقراق پىكىر ئېلىش كېرەك. ئېركەشبەگ ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر ئادەم. مەۋلانە ھەزرەت بولسا بىلىمدان، دانا، خەلقچىل ئۆلىما ئادەم. شۇڭا ئۇنى ئامما ھۆرمەتلەيدۇ. بۇ ئىككىسى غەربكە يۈرۈش سەپىرىنىڭ غالىبىيىتى ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئوبدان تۆھپە قوشتى. خەلق ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇشى ئۈچۈن، خەلق ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادىل، ساغلام ئادەملەرنى ھاكىمىيەت بېشىغا قويۇش كېرەك.

سەمەرقەنت ئېلىنىپ، ھازىرغىچە سۇتۇق بۇغراخان باش يېتەكچى بولۇپ، ۋاقىتلىق كېڭەش بىلەن كېڭىشىپ ئىش ئېلىپ بارماقتا. بۇنداق كېتىۋەرگىلى بولمايدۇ، خانلىقنى رەسمىي ئېلان قىلىش كېرەك. قەشقەردىن چىققىلى بىر يىل بولۇپ قالدى. قايتىش كېرەك ـ تە...

سۇتۇق بۇغراخان ئاۋۋال ئارسلان بىلەن قايتا ـ قايتا پىكىر ئېلىشقاندىن كېيىن، مەۋلانە ھەزرەت ۋە ئېركەشبەگ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يېڭى تايىنلانماق بولغان خان ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ناملىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاپ ئۆتتى. چۈنكى ئۇلارنى رەسمىيلەشتۈرۈش كېرەك ئىدى.

ئەتىسى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ پەرمانى جاكالاندى. پەرماندا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

"...پۈتكۈل ئەلگە جاكالايمىزكى، ئۇلۇغ قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەلىكىدە سەمەرقەنت خانلىقى قۇرۇلدى.

ئىلىكخانلىققا مۇدەررىس مەۋلانە ھەببۇللا ھەزرەت قويۇلىدۇ، ئالىپ ئارسلان ۋاقىتنچە مەسلىھەت ـ كېڭەشچى بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىلىكخانلىقنىڭ ئوردۇ ئەربابلىرىغا تۆۋەندىكى زاتلار بەلگىلەندى:

باش ئولچىلىققا ـــ قوشۇمچە مۇدەررىس مەۋلانە ھەببۇللا ھەزرەت.
مەمۇرىي ئىشلار ئولچىلىقىغا ـــ ئەبۇ ئەلى سىمجۇق.
ئوردۇ ئاغىلىققا ـــ ئېركەشبەگ.
ئوردۇ باش بېتىكچىلىككە ـــ غۇلامخان بۇخارى...لار تەيىنلىنىدۇ."

ئاندىن پەرماندا: دىنىي ئىشلار ئولچىلىقىغا، خەزىنە ئاغىچىلىقىغا، چېرىك ئولچىلىقىغا، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرى ئولچىلىقىغا، ئەل پارا ـ

ۋانلىقى ئۇلچىلىقىغا بەلگىلەنگەن كىشىلەرنىڭ ناملىرى ئېلان قىلىندى.
پەرماندا يەنە:
بۇخارا خانى بولۇپ ئەمىر ئەبۇ ئەلى سىمجۇق.
بۇخارا خانلىقىنىڭ باش ئۇلچىسى — سىبۇق تېكىن تەيىنلەنگەن-لىكى؛
بۇخارا خانلىقىغا غەزنە، ھېرات ۋە ئىككى دەريا ئارىلىقى قارايدىغانلىقى سىبۇق تېكىن خان غەزنە خانلىقىنى قوشۇپ باش-قۇرىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئاندىن يېڭىدىن تەيىنلەنگەن: شاش، پەرغانە، نەمەنگان، ئۆزگەن، قوقەنت خانلىرىنىڭ ناملىرى كۆرسىتىلگەن. پەرمان ئاخىرى: "بارلىق پۇقرالارغا، دۆلەت خەزىنىچىلىرىگە، چېرىكلەرگە، لەشكەرباشلىرىغا مەلۇم بولغاي، دەپ:
ئۇلۇغ قارا خانلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
سەمەرقەنت، توشقان يىلى تۆتىنچى ئاي" دەپ تاماملانغان.
پەرمان جاكالانغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك ئەمەلدارلار، چېرىك-باشلىرى، ئۆلىمالار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، خەلق قوشۇلدى. كۆپچىلىك: "بۇغراخان ئادىل پادىشاھ ئىكەن، ئۆز كىشىلىرىمىزنى خان، ئۇلچى قىلىپ قويدى. يەنە كېلىپ خەلق ياخشى كۆرىدىغان ئادەملەرنى تاللىدى..." دەپ قارىدى. بۇغراخاننىڭ ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئابرويى يەنىمۇ كۆتۈرۈلدى. قوشۇلمايدىغانلار، ھەتتا قارشىلارمۇ بولدى. بولۇپمۇ نۇھ مەنسۇرنىڭ سابىق دوستى شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشان قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى. "سەمەرقەنت خانىغا نېمىشقا ئۆز كىشىمىز قويۇلمايدىكەن؟ مەۋلانە بىن ھەبىبۇللا باش ئۇلچىلىققا يارىمايدۇ، سەدر ئەزەم ئىشان بولغان بىلەن باشقا

مەزھەپتىكى يەنە ئابدۇل خالىق، غۇلامخان، سېيىتتەك بىرنەچچە غەيرىيلەر خان ئوردۇسىغا كىرىۋېلىشتى. غۇلامخان نامى چىققان دەھرى، سېيىتنى كىم بىلمەيدۇ؟ ئۇ ھېلىقى ئۆزىگە ئەل ئوغلى دەپ ئات قويۇۋالغان توپىلاڭچى ئوغرى ئەمەسمۇ..." دېدى ئۇ ۋە مۇشۇنداق نارازىلىق پىكىرلىرىنى ھەممە يەردە سۆزلەپ يۈردى. ھەتتا بەزى ئىغۋالاردىنمۇ باش تارتمىدى. ئۆزىنىڭ ئەل-ئاغىنىلىرى ۋە مۇرىت-مۇخلىسلىرىمۇ ئۇنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىسى بولۇپ، تۇشمۇ-تۇشتا سۆز-چۆچەك تاراتقىلى تۇردى. شاھاۋۇدۇن ئىشان كېچىلىرى ئۇخلىماي ئازابلىنىپ چىقاتتى. "زادى مېنىڭ قەيىرىم ئوردۇغا ياراشمايدىكەن؟ ئاشۇ مەۋلانە بىلەن سەدر ئەزەمنىڭ ئىشلىرىغۇ بۇ، تايىنلىق؟، — دەيتتى ئۇ خانىقادا سوپىلىرىغا ۋەز ئېيتقان چاغلىرىدا ۋە دۇئاسىغا، — ئىلاھا، پېقىر سادىق قۇلۇڭنى كۆرەلمىگەن ئاسىيلارنىڭ زاۋالىنى بەرگەيسەن!" دەپ قاغاپ قوشۇپ قوياتتى. ھېلىمۇ ياخشى، شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ جۇمە نامىزىغا خەتىبلىق ۋەزىپىسىگە تېگىشمىدى. بۇ بولسا ئىشاننىڭ ناكولا كۆڭلىنى ئازراق بولسىمۇ جۇۋۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ ئازنا كۈنلىرى خۇتبىغا چىققاندا، چاندۇرماسلىق ئۈچۈن مەيدىسىنى ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆتىرۇۋېرەك تۇتاتتى. ئۇ ئوردۇدىن چىققان بىلەن، خۇتبىمدىن چۈشۈپ كەتمىدى-دە! جۇمە، ھېيت نامازلىرىدا مىڭلىغان كىشىلەر "ئىقتىدا قىلدىم ھازىر ئىمامىغا" دەپ ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ. مىلىڭ، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئالالاغا ئىبادەت قىلىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش — بۇ كىچىك گەپمىكەن؟ جەننەتتە يۇقىرى مەرتىۋەك بولغانلىقىنى ئۇ ئولچى جانابلار مەھشەرگاھدا كۆرۈپ قالىدۇ، تېخى ئۇ دۇنيادا مەھشەرگاھدا خۇدا قازى بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز

شاپائەت تەختىگە چىققاندا، كىمنىڭ قانچىلىك شاپائەتكە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرۈۋالىمىز، ھازىر تۆردە ئولتۇرغانلار مەھشەرگاھنىڭ چۇشكىنىمۇ ئىلىنەلمەسلىكى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئىشان ئاغاڭغا يېلىنارسەن، بەلكى. ھە، ئۆزۈڭغا چىقىپ كەت. يېلىنىش تۈگۈل باش قويساڭمۇ پەرۋايىم پەلەك...ھەئە، بۇ خانىدانلىقتا مەنسەپدار بولمىغانمۇ ياخشى ئىش. ئەتە-ئۆگۈن مەنسۇر پادىشاھ قايتىپ كېلىپ قالسا... ئۇ ۋاقىتلاردا ئاكاڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈشسەن، تېخى مەلئۇنلار..." شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ بۇ ياغىنى ئويلىغانلىرى كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ، چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، مەيدىسىنى كۆتۈرەتتى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي، يەنە بېشى چۈشۈپ كۆڭلى خىرە بولۇپ قالاتتى: "خۇتبىگە چىققىنىڭ بىلەنمۇ، يەنىلا بىر ئىمامىغۇ، سەن؟ مەھشەرگاھ بولسا يىراقنىڭ داۋرىڭى. مەنسۇر قايتىپ كېلەلەمدۇ، يوق، ئۇنى كىم بىلسۇن؟! بۇ، بۇغراخان دېگەننىڭ بېلى چىڭ، كېپى چوڭ تۇرىدۇ. ھەي قانداق بولاركىن..."

شاھاۋۇدۇن ئىشان بىركۈنى خانىقادىكى ھۇجرىسىدا ئاشۇنداق كۆڭۈلسىز، كۆڭۈللۈك، يەنە كۆڭۈلسىز خىياللار بىلەن ئېلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇنىڭ خىزمەتچىسى ئۇزۇن پەرىجىلىك، چار ساقاللىق، چوڭ سەللىلىك بىر غەيرىي ئادەمنى باشلاپ كىردى. ئۇ ئادەم كىرىپلا ئىشاننىڭ ئالدىغا يۈكۈندى ۋە "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئېگىلدى.

— ئىشان پىرىم، پېقىر مۇخلىسلىرىنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن، — دېدى ئۇ خىزمەتچى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن پارىچە.

— ئۆزلىرىنى قەيەردىن سورايمىز؟
— خۇراساندىن. ئىشان ھەزرىتىمنىڭ مۇرىتى بولسام، دېگەن ئارزۇ بىلەن يىراق يوللارنى كېزىپ كەلگەن بىر ئاشىق مەن.
— ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىلىرى؟...
— ساھىب كالام، دەپ ئاتايدۇ پېقىرنى كىشىلەر.
— ساھىب كالام. ياخشى ئىسىم، يەنى، سۆزگە ماھىر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن شۇنداق ئاتاشقان بولسا كېرەك.
— يوقسۇ، ماھىر دېگۈچىلىكى يوق. جانابىي ئاللا ھەربىر بەندىسىگە تىل بەردى، ئىمان بەردى، ئاللا يولىدا جان پىدالىق بىلەن كۆرەشمەككە كۈچ بەردى. كاپىرلار ئالدىدا تىز چۆكمەك ھەربىر بەندىگە ئاسىيلىق بولىدۇ ئىشان پىرىم...
— ھە، شۇندا دېسىلە. كاپىرلار كىملەر ئىكەن؟
— كىم بولاتتى، ياقا يۇرتلۇقلار، ئۇلار ئۇلۇغ ئىسلام دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقچى. ئەسلى مەجۇسى ئەمەسمۇ ئۇلار؟ گەپنىڭ ئۇ ياقىنى تېخى سۆزلىشىۋالارمىز، ھەزرىتىم، — ساھىب كالام يانچۇقىدىن بىر كىچىك خالتا چىقىرىپ ئىشانغا سۇندى، — ئازراق نېسىۋىلىرى. خۇراساننىڭ ئالتۇنىدىن ئۆزلىرىگە يادىكارلىق.
ئىشان خالتىنى ئۇنچە مەنسىتمەي ئالغىلى تۇرغانىدى، "ئالتۇن" سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۈرىكى "قارت" قىلىپ، قوللىرى ئازراق تىترەپ كەتتى. لېكىن، مېھمانغا چاندۇرمىدى.
— بۇ كېرەك ئەمەس ئىدى، مېھمان...
— ھېچ گەپ ئەمەس، كۆرۈشكەنلىكىمىزنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن.
— جانابلىرىنىڭ پېقىرگە مۇرىت بولۇش ئارزۇلىرىنى قاندۇرماق بىزنىڭ بۇرچىمىز. ئەتىگەنلىككە رەسمىيەتنى ئۆتەيلۇك، قانداق؟

— جانابلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ھەشقاللا. مەن ئەتە كېلەي، — ساھىب كالام ئورنىدىن قوپتى ۋە سىرلىق ئاۋازدا، — ياقىلىق كاپىرلار يادىلىرىدىن چىقمىغاي ئىشان پىرىم، — دېدى ۋە خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئىشان خالتا بوغقۇچىنى يېشىپ كۆرۈپ كۆزلىرى ئالىيىپ كەتتى. راستىنلا، كېپەك ئالتۇن، ئاز ئەمەس ئىكەن. ئەجەب ياخشى ئادەم ئىكەن بۇ؟ مۇرىت بولماقچى بولسا بولىۋەرگەي. چاكىنا ئادەم ئەمەس، ئىسمىمۇ كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. خوراساندىن كەلگەن مۇرىتلىرىڭ بولسا، بۇ نېمىدېگەن ياخشى...ئۇنىڭ "ياقا يۇرتلۇق كاپىرلار، ئۇنتۇماڭ" دېگىنى نېمىسى؟ دېمەكچى، يېقىندىلا مۇسۇلمان بولغانلارغا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بىرىنچى كۆرۈشۈپلا بىر خالتا ئالتۇن!... قىزىق گەپ. بۇ ئادەمنىڭ سۆزلىرىدىنلا ئەمەس، كۆزلىرىدىنمۇ، قانداقتۇر بىر سىر بىلىنىپ تۇرىدۇ...

ئىشان ئويلىغاچ قوپۇپ كىچىك ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچتى. خالتىنى ئۇنىڭ ئىچىگە ئەپلەپ قويۇپ قۇلۇپ سالدى ۋە قۇلۇپنىڭ ئېتىلگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ، ئاچقۇچىنى جىلتكىسىنىڭ يانچۇقىغا سالدى-دە، خۇشال تاشقىرىغا ماڭدى...

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن بىر خادىم ساھىب كالامنى خانىقا ھۇجرىسىغا، ئىشاننىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى. ئۇ كىرىپ سالام قىلىشىغا ئىشان:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. كايىپ قوي ئېلىپ كەلمىسىمۇ بولاتتى. رەھمەت، ئولتۇرسىلا. كۆك قوچقار ئۇلۇغ. ئاللا "قۇربانلىق قىلىڭلار" دېگەندە، ئىسمائىل پەيغەمبەر ئوغلى ئىبراھىمنى قۇربان قىلماق بولغاندا، ئاللا ئۇنىڭ ساداقىتىنى تەقدىرلەپ

ئاسماندىن بىر كۆك قوچقار چۈشۈرۈپ بەرگەن. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئۆزلىرىنىڭمۇ خەۋەرلىرى بولسا كېرەك.

"بۇمۇ بىر ھىيلىگەر ئالدامچى ئىكەن، — دەپ ئويلىدى ساھىب كالام، — مېنى باشلاپ كىرگەن سوپىنىڭ ئىسمى كۆك قوچقارلىقىنى مېنى بىلمەيدۇ، دەيدۇ. سەن ناداننىلارنىلا ئالدىيالايسەن، ئىشان."

ئۇ خۇراساندا بىر ئىشاننىڭ ئالدىغا بارغاندا، بىر ئالا توپاق ئېلىپ بارغانىدى. ئۇ ۋاقىتتىمۇ ئۇ كىرىشى بىلەن ئىشان "ئالا توپاقلىرىغا رەھمەت" دېگەنىدى. كېيىن، ئۇ سىرنى بىلىش ئۈچۈن تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، ئىشاننىڭ ئادەملىرىنىڭ مەخسۇس ئىسىملىرى بارلىقىنى بىلدى. ھېلىقى خادىمنىڭ ئىسمى "ئالاتوپاق" ئىكەن. ئەمدى "كۆك قوچقار" ئالدىدىن چىقتى.

— ئۇلۇغ ئىشان ھەزرىتىمنىڭ كارامىتىگە قايىلمەن، — دېدى ساھىب كالام مۇغەمبەرلىك بىلەن، — جانابىي ئاللا ئۆزلىرىگە غايىبانە بىشارەت ئىقتىدارى ئاتا قىلغانلىقى، ئۆزلىرىگە خاس ئۇلۇغ خىسلەتتۇر.

— شۇنداق. ئاللانىڭ سادىق بەندىلىرىگە رەھمىتىنىڭ چېكى يوق، مېھمان.

— پېقىرمۇ ئاللانىڭ بىرەر مەرھەمىتىگە ئىگە بولالىسام ئەجەب شەرەپلىك بولغان بولاتتىم.

— بۇ سىزنىڭ ئاللا يولىدا پىداكارلىقىڭىزغا باغلىق، مېھمان.

ئىشان ساھىب كالامنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلار خېلى جىق ئاشكارا-خۇپپىيانە سۆزلەرنى قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

شۇنداق قىلىپ ساھىب كالام ئىشانغا سادىق مۇرىت بولۇپ قالدى. ئۇ ئىشاننىڭ سىزغان سىزىقىدىن چەتكە چىقماسلىقى كېرەك.

ھاماقەت ئىشان بولسا ئۇنىڭ چاڭگىلىغا ئۆتۈپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ سىزىقىدىن چىقالمايدىغانلىقىنى سەزمەيتتى. كېيىن ئىشان بۇنى سېزىپ قېلىشى مۇمكىن. بىراق ئىلاجى قانچە! بىر خالتا ئالتۇن، "سادىق مۇرىت"لىق ئۆزىنىڭ رەھىمسىز كۈچىنى كۆرسەتمەي قويمايدۇ-دە...

* * *

بىر كۈنى قاۋۇل ئامانقۇل بىلەن ئايلىنىپ كەلمەكچى بولۇپ بازارغا چىقتى. بۈگۈن جۈمە كۈنى بولغاچقا، سەمەرقەنت بازىرىنىڭ ئاۋات كۈنى ئىدى. ئادەملەر تىقما-تىقماق، گۈزەرلەردىن ئۆتۈش تەس ئىدى. ئۇلار ئاشلىق بازىرى، دوپپا بازىرى، ئۆتۈك بازىرى، قاساپ بازىرى ۋە ئوتياش بازارلىرىنى چۆگىلەپ تاماشا قىلدى. بىر يەرگە كەلسە، كىشىلەر ھالقا بولۇپ ئۆرە-تۆپە بولۇپ تۇرۇپتۇ. بېرىپ قارىسا بىر مەدداھ قۇلاقلىرىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزلەۋېتىپتۇ. "ئەجەب قايناپ كېتىپتۇ، بۇ نېمە دەيدىغان-تاڭ" دېيدى ئۇلار مەدداھ بىرپەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، مېڭىپ كەتتى. بۇ بازار پەرغانە، قوقەنت بازارلىرىدىن چوڭ ئىكەن. ساتىدىغان نەرسىلىرىمۇ جىق ئىكەن. ئويۇن-تاماشىلىرىمۇ جىق ئىكەن. ئۇلار تېكە ئويىنىتىش، خوراز سوقۇشتۇرۇشنى ئازراق تاماشا قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ چوڭ مەسجىدنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مەسجىد قوۋۇقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە سەدىقە تىلەپ ئولتۇرغان ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىك قەلەندەرلەرنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى غەش بولدى. قاۋۇل سەدىقە تىلەپ ئولتۇرغان بىر ئاقساقالنى كۆرۈپ، بوۋىسى يادىغا كەلدى-دە، ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ بىر نەچچە تەڭگە پۇل بەردى. جۈمە نامىزىدىن چىققانلارنىڭ كايىلىرى

يانچۇق كولاپ ئۇلارغا ئاز-ماز پۇل بېرەتتى، گايىلىرى پەرۋاسىز غادىيىپ ئۆتۈپ كېتەتتى... قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل قايتىپ ئۇردۇ ئالدىغا كەلسە، بىر چىرىك ئىككى ئايال بىلەن تاكاللىشىۋېتىپتۇ. "ئاۋۇ بىچارىلەرنى قارىغىنا، ئۇلارنىمۇ ئاتا-ئانىلىرى ئارزۇلاپ چوڭ قىلغان بولغىيدى؟" دېدى ئامانقۇل ئاياللار تەرەپكە بۇرۇلۇپ. "شۇنى دېمەمسەن. قارا ئۇلارنىڭ تۇرقىنى؟" دېدى قاۋۇل. ئاياللارنىڭ تۇرقى راستتىنلا بەك ئاۋارە ئىدى، كىيىملىرى جۇل-جۇل، بەللىرىنى چىگە بىلەن باغلىۋالغان، بىرى ئۆشنىسىگە بىر كىچىك خۇرجۇن ئارتىۋاپتۇ، بىرى بىر تۇگۈنچەكنى قولتۇقلىۋاپتۇ، ئاياغلىرى كىرلىشىپ يېرىلىپ كەتكەن، يۈزلىرى كىر، چاچلىرى پاقىماق كۆرۈنىدۇ. ئاياللارنىڭ بىرسى: "بىزنى كىرگۈزۈڭلار، بولمىسا قاۋۇلنى قىچقىرىپ بېرىڭلار" دەپ چىرىككە يېلىناتتى. "قاۋۇل" دېگەن سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇلار بىر-بىرىگە قارىشىپ، ئاياللارغا يېقىن باردى. قاۋۇل ئايالنىڭ كۆزىدىن بىرنەرسە سەزگەندەك چۆچۈپ كەتتى. ئاڭغىچە بىر ئايال يۈگۈرۈپ كېلىپ: "قاۋۇل ئاكا!..." دېگەنچە ئۇنىڭغا ئېتىلدى. "ھە!!!" دېدى قاۋۇل ئايالغا تىكىلىپ ۋە دەرھال تونۇدى. "ئاھ مەردانە!" دېدى-دە، ئۇنى قۇچاقلىدى. مەردانە ئىچ-ئىچىدىن بۇقۇلداپ يىغلايتتى، قاۋۇل ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ جوۋۇتاتتى. ئامانقۇل ھەيران بوراپ ئۇلارغا قاراپ تۇردى-دە، ئاۋۇ ئايالدىن سورىدى:

— بۇ مەردانىمۇ، يا؟

— ھەئە، شۇ، — دېدى ئايال كۆز ياشلىرىنى يىرتىق يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

— شۇنداقمۇ بولۇپ كېتەرمۇ، نېمە بولدى؟

— ئېيتسپ تۆگەتكۆسىز ئەلەملەرنى تارتتى.

— سىزچۇ؟

— مەردانىنىڭ دوستى، مەنمۇ بىر ۋەيرانە سەرگەردان...، — ئايال ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

ئامانقۇل ئۇنى جوۋۇتتى. ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ، يېشىنى سۈرتكۈسى كەلدى. بىراق ئۇنداق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

— يىغلىماڭ سىڭلىم، يىغلىماڭ. بىز بىلەن كېتىڭلار — ئۇ بېرىپ قاۋۇل بىلەن مەردانىنى ئاجراتتى، — بولدى، يىغلىماڭلار، قاۋۇل بۇلارنى چاپسان ئېلىپ كېتەيلى. قېنى يۈرۈڭلار.

— ماۋۇ كىشى كىم؟ — سورىدى قاۋۇل مەردانىدىن.

— دوستۇم زۇمرەت ئەمەسمۇ! تونۇمىدىڭىزمۇ؟

— ۋاي زۇمرەتمۇ، نېمە بولۇپ كەتتىڭلار، ئەجەبمۇ ئېغىر كۈنلەر كەپتىغۇ بېشىڭلارغا؟ — قاۋۇل زۇمرەتنىڭ بېشىنى سىلىدى، — يۈرۈڭلار كەتتۇق...

ئۇلار مەردانە بىلەن زۇمرەتنى يېتىلەپ قۇلدۇزنىڭ ئوردۇدىكى ئىشخانىسىغا كىرگەندە، قۇندۇز ھاڭۋېقىپ ھەيران قالدى.

— بۇ نېمە گەپ، بۇلار كىملەر؟

— ماۋۇ مەردانە، ماۋۇ، بۇنىڭ دوستى، ئېتى زۇمرەت، — دېدى قاۋۇل.

— ھە؟! نېمە دەۋاتىسىز قاۋۇل، مەردانە!؟

— شۇنداق ئاچا، — دېدى ئامانقۇل، — بۇلارنى ئوردۇ ئالدىدا قاۋۇلنى ئىزدەپ تۇرغان يېرىدىن ئېلىپ كەلدۇق. مەردانە قاۋۇلنى تونۇۋالدى.

— بۇ كىشى بۇغراخان ئاتامنىڭ سىڭلىسى قۇندۇز ئاچام، — دېدى قاۋۇل يېتىرقاپ تۇرغان مەردانىگە.

مەردانە بېرىپ قۇندۇزنىڭ ئالدىغا تىزلاندى، ئۇنىڭ كەينىدىن زۇمرەتمۇ تىزلاندى.

— جېنىم ئاچا، بۇغراخان ئاتامغا ئېيتىڭ، بىزنى، كەمبەغەل بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن، — دېدى مەردانە. ئىككىسى قوللىرىنى سوزۇپ يىغلىدى.

— ۋاي بولدى، قوپۇڭلار، چاپسان قوپۇڭلار، — قۇندۇز ئۇلارنى قوللىرىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزدى، — قاۋۇل! بۇلارنى باشلاپ ماھىبانۇنىڭ يېنىغا ئاپىرىڭ. ئاۋال يۇيۇندۇرۇپ كىيىندۇرسۇن. ئاندىن قورسىقىنى تويغۇزۇڭلار. بېرىڭلار، سىڭلىلىرىم، يېشىڭلارنى سۈرتۈڭلار، يىغلىماڭلار. ئەمدى ئازاپ چەكمەيسىلەر، — قۇندۇز ئۇلارنى جۇۋۇتقان بىلەن ئۆزىمۇ كۆز يېشىنى باسالمىدى. لېكىن، ئۇلارغا كۆرسەتمەي ئۆرۈلۈپ كۆزىنى سۈرتىۋالدى ۋە قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل باشلاپ چىقىپ كېتىپ بارغان ۋەيرانە ئاياللارغا قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. "...بىزنى، كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن!...شۇنداق، مەنسۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يىقىتىش بىلەن ئىش پۈتمەيدىكەن. كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزۇش كېرەك ئىكەن... ئەركىنلىك، چىن ئەركىنلىك... ئىلىك ئۇستاز توغرا ئېيتقان. لېكىن، ئۇنى قانداق قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، قانداق قىلغاندا، كەمبەغەل-بىچارىلەر ئازاد بولىدۇ؟!..." قۇندۇز ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى قاتۇرۇپ قويغاندەك تىك تۇراتتى.

قۇندۇز ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇ يەنە ئويلايتتى: "ئەسلى-نەسلىنى ئۇلتۇش جىنايەت! دەيتتى ئىلىك ئۇستاز. مېنىڭ

ئەسلى-نەسلىم مۇشۇنداق ئەمەسمىدى. ھالىم بۇلارنىڭكىدىنمۇ خاراب ئىدى. بىراق زامان باشقا، لېكىن يەنە مۇشۇنداق ئېزىلىش... نامراتلارنىڭ نوختىسى ئېلىنىپ يۈگەن سېلىندى، دېگىنى راست ئىكەن. مەن ئەسلى-نەسلىمنى ئۇنتۇماسلىقىم ئۈچۈن ئاشۇنداق ئازاب ئىچىدىكى بىچارىلەرنى قۇتقۇزۇشقا كۈچ قوشۇشۇم كېرەك... بىر نەچچە سەرگەردانىنى، قەلەندەرنى قۇتقۇزۇش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. مىڭلىغان-تۈمەنلىگەن قەلەرلەندەرنى، مەردانە-زۇمرەتلەرنى قۇتقۇزۇش كېرەك. نوختىسىمۇ يوق، يۈگىنىمۇ يوق دۇنيا بولارمۇ؟! ئۇ ئۆزلۈكىدىن كەلمەيدۇ. ئۇنى بارلىققا كەلتۈرۈش كېرەك... سۇتۇق بۇغراخان ئۇلۇغ ئادەم، ئەگەر ئاشۇ ئەركىن دۇنيانى بارلىققا كەلتۈرەلىسە، تېخىمۇ ئۇلۇغ بولۇپ كېتەتتى-دە!..."

قۇندۇز ئاخىر ئۆزىنىڭ بۇ پىكرىنى بۇغراخانغا ئېيتماقچى بولدى. بۇغراخان رەنجىپ قالارمۇ؟ ئۇنداقمۇ بولماس. قۇندۇز بۇغراخان قۇتقۇزۇپ ئۆستۈرگەن كۆچەت. بۇغراخان ئۇنى سىڭلىسىدەك ياخشى كۆرىدۇ. قۇندۇز ياغىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن بۇغراخان ئۇنىڭغا بەك قايغۇردى. قۇندۇز ئامان قاپتۇ. ئۇ يەنە سەمەرقەنتنى ئېلىش ئۇرۇشىدا، سەمەرقەنت سېپىلى تۈۋىدە يارىدار بولۇپ ئامان قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى قۇتقۇزغان يۈرەك باغرى ئېرىدىن ئايرىلىپ قالدى ئەمەسمۇ؟ شۇڭا بۇغراخان، ئارسلان ۋە باشقىلار قۇندۇزنى ھۆرمەتلەيدۇ. ھازىر ئۇ بۇغراخاننىڭ بىتىكچىسى بولدى. بۇغراخان ئىشىنىپ ئۇنىڭغا ئۆز يېنىدا مۇشۇ ۋەزىپىنى بەردى. قۇندۇزمۇ بۇغراخاننىڭ يېنىدا ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى شەرەپلىك ئىش دەپ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلدى، مۇھىم خىزمەت. بۇغراخان ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى رەت قىلمايدۇ، بەلكى خۇش بولىدۇ.

بۇنىڭغا قۇلدۇز ئىشىنىدۇ. لېكىن، قۇلدۇز ئۆز پىكرىنىڭ توغرىلىقىغا تولۇق ئىشىنىپ كەتمەيتتى، شۇنداق بولسىمۇ ئېيتىپ بېقىشقا قارار قىلدى...

ئۈچىنچى باب

سەمەرقەنت مەدرىسىسىدە

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن قۇلدۇز مەردانە بىلەن زۇمرەتنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىدى. ئەتىسى ئۇ ئىككى چوكاننى بۇغراخاننىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى.

— قاراڭ چوڭ دادا، كىم كەلدى؟ — دېدى قۇلدۇز ئىشىك ئالدىدا تۇرغان مەردانە بىلەن زۇمرەتنى كۆرسىتىپ.

مەردانە بىلەن زۇمرەت كۆڭلەك پەشلىرىنى تۇتۇپ، پۇتلىرىنى پۈكۈپ يۇۋاش ئېگىلىپ، بۇغراخانغا تەڭ تازىم قىلدى.

— ھا، بۇ مەردانە، — دېدى خان ئورنىدىن تۇرۇپ، — بىز كونا تونۇش، بۇ قىزنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشۈم.

— بۇ ياق مەردانىنىڭ دوستى — زۇمرەت.

— بەك ياخشى، ئولتۇرۇڭلار، گۈزەل قىزلار.

— ئەگەر تۈنۈگۈن كۆرگەن بولسىڭىز كونا تونۇش مەردانىنى زادى تونۇمىغان بولاتتىڭىز. ھازىر مانا بۇلار باشقىچە ئادەم بولۇپ قالدى.

راست ئۇلار تۈنۈگۈنكى چوكانلار ئەمەس ئىدى. ماھىبانۇ ئانا بازارغا باشلاپ چىقىپ، يارىشىملىق كىيىملەر ئېلىپ بەرگەن. ئۇلار ئوخشاش ئەتلەس كۆڭلەك، تاۋار جىلىتكە، گۈللۈك پوپۇچ كىيگەن. ئارقىسىغا تاشلانغان قارا چاچلىرى پارقىراپ تۇرىدۇ. مەردانىنىڭ

ئويناق قارا كۆزلىرى كۈلۈمسىرەيتتى. ئىككى مەڭزى قىزىرىپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەن. ئۇ ئۆزىگە ئاتىلارچە غەمخورلۇق قىلغان مېھرىبان ئادەمنى كۆرۈپ چەكسىز ھاياجانلانـدى بولغاي، لەۋلىرى تىترەپ كەتتى. زۇمرەت نامىنى تولا ئاڭلىغان بۇ ئۇلۇغ ئادەمنى كۆرەرمەن دەپ ھەرگىز ئويلىمىغانىدى. ئۇ ئەيمىنىپ بۇغراخانغا قارىيالمايتتى.

— ياخشى كەپسىز مەردانە، دوستىڭىزنى ئېلىپ كەلگىنىڭىز ياخشى بوپتۇ، قالغان ئىشلارنى قۇندۇز ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھە، كېلىنلەر، ماۋۇ مېھمانلار بىلەن كۆرۈشۈڭلار، — دېدى بۇغراخان تاشقىرىدىن كىرگەن ئېركەشبەگ غۇلامخانغا ئۇلارنى كۆرسىتىپ. چوكانلار ئۇلارغا تازىم قىلدى.

— سىلەر ئەمدى چىقىپ دەم ئېلىڭلار، مەردانە، — دېدى قۇندۇز. ئۇلار خانغا تازىم قىلىپ، چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇندۇز ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى. بۇغراخان ھەم ئوردۇ ئاغىسى ئېركەشبەگ باش بىتىكچى غۇلامخان ئىنتايىن قىزىقىش بىلەن ئاڭلىدى...

قاۋۇل بۇغراخان بىلەن پەرغانىدىن يۇرۇپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي بوۋىسى تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىپتۇ. مەردانە خوشنىسى بايدىن پۇل قەرز ئېلىپ بوۋىسىنى يەرلىكىدە قويۇپتۇ. كېيىن باي "شەپقەت قىلىپ مەردانىدىن ھال سوراپ تۇرۇپتۇ"، "قىينالما قىزىم، خەجلە" دەپ پۇل بېرىپتۇ. خوتۇنىنى يېمەك-ئىچمەك بىلەن كىرگۈزۈپ "ھال سورىتىدىكەن". "يالغۇزلۇقۇمدا بېشىمنى سىلىدى، ئوبدان ئادەم ئىكەن دەپتۇ" مەردانە... باي ئاستا-ئاستا غەمخورلۇقىنى توختىتىپتۇ. بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ دەپتىرىنى،

كۆتۈرۈپ چىقىپلا پۇلنىڭ ھېسابىنى كۆرسىتىپتۇ. مەردانە يىغلاپتۇ، باي: "كەپىنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتقاندا، يا سەن ماڭا تېگسەن، بېغىڭدا تۇرسۇۋېرسەن، ياكى باغ-ئۆيىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىسەن" دەپتۇ. مەردانە "ئاللا-كاللا" دەپ زارلاپتۇ، بۇ ھارامزادىگە ئۆلۈم تىلەپتۇ. "كۈتۈپ تۇرسىلا، قاۋۇل كەلگەندىن كېيىن بىر ئامال قىلىپ پۇللىرىنى بېرەيلى" دەپ يېلىنىپتۇ بايغا، بۇ بولمايدۇ، ئىككىسىنىڭ بىرى دەپتۇ باي. ئۇ ھەر كۈنى كىرىپ مەردانىنى قىستايدىكەن. مەردانە نېمە قىلىشىنى بىلمەي يىغلايدىكەن. دوستى زۇمرەت ئۇنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ مۆگدىشىدىكەن، زۇمرەتنىڭ ئېرى چېرىكلىكتە ئۆلۈپ كېتىپ. كوچىدا قالغان بىر يېتىم چوكان ئىكەن. ئۇ بوۋىسى ئۆلگەندىن كېيىن مەردانە بىلەن بىللە تۇرىدىكەن. ئۇ دوستىنىڭ ھالىغا يېتىدىكەن. باي مەردانىنى قىستاۋېرىپتۇ. بىر كۈنى كىرىپ: "ساڭا بىر ھەپتە مۆھلەت بېرىمەن، يا ماڭا تېگسەن، يا باغ-ھويلاڭنى ئۆتكۈزىسەن!" دەپ ۋارقىراپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئەمدى مەردانىگە ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق كەپتۇ. زۇمرەت بىلەن ئىككىسى يىغلاپتۇ، قاخشاپتۇ. شۇ كۈنلەردە ئەھۋالنى بىلىپ تۇرغان قوشنا بوۋاي كىرىپ مەسلىھەت بېرىپتۇ: "كۆز يېشى بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. بۇ باي قارا يۈرەك ئەبلەخ. ھەر ئىشتىن يانمايدۇ. جېنىڭنى بىر ياقىغا ئال قىزىم، قاۋۇلنى ئىزدەپ تاپ..." دەپتۇ. ئاخىرى مەردانە زۇمرەت بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر كېچىدە سەمەرقەنتكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. قوشنىسى بوۋاي بۇلارنى بىر ھارۋىكەش دوستىغا تاپشۇرۇپ قويۇپتىكەن. ئۇلار ئۆزئارا ياردەملىشىپ قوقەلتكە كەپتۇ. ئۇ يەردە بايلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئىشلەپ يۈرۈپ بىرەر ئاي جان بېقىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىكەش پەرغانىدىن يەنە بىر كەلگىنىدە

بۇلارنى بىر ئېشەكچى كىراكەش دوستىغا تاپشۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇ يامان ئادەم ئىكەن. ئۇلارنى ئېشەككە مىندۈرۈش تۈگۈل، قونغانلا جايىدا چاۋار تەرگۈزۈپ، تاماق ئەتكۈزىدىكەن. قورساقلىرىغىمۇ تويغۇدەك بىرنەرسە بەرمەيدىكەن، ئۇلار "ئىشقىلىپ قاۋۇلنى تېپىپ ئالساقلا بولدى." دەپ، قىينالسىمۇ رازى بوپتۇ... شۇنداق قىلىپ مىڭبىر ئازاب بىلەن ئۇلار سەمەرقەنتكە كەپتۇ. كەلگىلى بىرنەچچە كۈن بوپتۇ، ئاچ قاپتۇ، ھەر كۈنى ئوردۇ ئالدىغا كېلىدىكەن، ئامال يوق كېتىدىكەن. تۈنۈگۈن قاۋۇل بىلەن ئامانقۇلغا ئۇچراپ قاپتۇ...

بۇغراخان قۇندۇزنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپۇپ كەتتى. ئۇ ئۆينىڭ ئىچىدە سۆزسىز ئايلىناتتى...

— مەردانە ماڭا: "بۇغرا ئاتامغا ئېيتىپ قويۇڭ، بىزدەك، كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن" دېدى، دېدى قۇندۇز، — قاراڭ چوڭ دادا، ئۇنىڭ سۆزى قانچىلىك چوڭقۇر ۋە ئۆتكۈر! بۇغرا ئاتام كەمبەغەل-بىچارىلەرنى قۇتقۇزسۇن! ئۇ سانسىز مەردانىلەرنىڭ سۆزىنى، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر ئازاب چېكىۋاتقان نامراتلارنىڭ سۆزىنى ئېيتتى. ئۇلار ئۆزى قەدىرلىگەن بۇغرا ئاتىسىدىن، تېخىمۇ چوڭراق ياخشىلىق تىلەيدىكەن، — بۇغراخان ئويچان ھالدا ھامان ئايلىناتتى. بىر توختاپ ئېلىپ يەنە ماڭدى. بۇنىڭدىن "سۆزۈم سىڭىۋاتقان ئوخشايدۇ." دېدى قۇندۇز ئىچىدە ۋە سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — ئەلنىڭ ھۆرمىتى بەك قىممەت. بۇنىڭدىن چوڭ بەخت بەلمايدۇ كىشىگە. لېكىن، ئەل تىلىكىنى قاندۇرمىسا، ئۇنداق بەخت يىلتىزسىز دەرەخكە، پو تېرەككە ئوخشاپ قالىدۇ...، — ئۇ قاتتىقراق كەتتىمۇ نېمە، دەپ ئويلاپ، سۆزىنى يۇمشاتتى، — ئەركىنلىك دېگەن سۆز، ئىلگىرى، قۇلدارلىق مەزگىلىدە قانداق چوڭقۇر مەنىلىك بولسا،

ھازىرمۇ شۇنـداق. ئۇ بىزدىن ئەلـىنىڭ تولۇق ئەركىنـلـىكى ئۈچۈن يېڭى دەۋردە يېڭى تەلەپ قويۇۋاتىـدۇ، بۇ تۇمەنـمىڭـلىغان يوقـۇل قۇللارنىڭ ئاۋازى...

قۇندۇز نېمە دەرگىن دەپ بۇغراخانغا قاراپ ئەيمىـنىپ سۆزىـنى توختاتتى.

— بەللى قۇندۇز، سىزنىڭ ئەلگە كۆيۈمـچان يۈرىكى تىـلىـكە- مىزگە قايىلمەن، — دېدى بۇغراخان ئۇلتۇرۇپ، — سىزنىڭ، ئاۋۋالقى بىر دېدەكنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ تىلەك ئىگىسى بولۇپ قالغىنىـغا بەك خۇشمەن، تۇرمۇش سىزنى تەربىيىلەپ ئۆستۈردى. ئىلىك ئۇستازىمۇ تەربىيىلىدى. ئىلىك ئۇستازنىڭ "ئەركىنلىك" تىلىكى سىزگە ئۇبدان سىڭىپىتۇ. تەتـۇرلەرنىڭ سىۆزى بىلەن ئېيتـقاندا، ئىـلىك سىزنى ئوبدان زەھەرلىـگەن ئوخشايدۇ، — ئۇ زوقلىنىپ قۇندۇزغا قارىدى.

— ئالدى بىلەن زەھەرلىگەن ئۆزلىـرى چوڭ دادا، يەنە زەھەر- لىگۈچىلەر ئارىسىدا ئايدىڭ ئاچام بىلەن يۈلتۈز ئاچاملارمۇ بار.

— ۋايجان، ئۇنداق بولـسا، بىز ھەمـمىمىز بىر بولۇپ دۇنـيانى زەھەرلەپ بولىدىكەنمىز ـ دە؟ — كۈلدى بۇغراخان، — بىز ئۇستازدەك زەھەر تارىتالـىساق، بۇ ياخشى ئىش. خوپ، قۇندۇز، ئەركىنـلىك دېـگەن يەنە قانداق بولىدۇ؟ ئۇنى قانداق قولغا كەلتۈرۈش كېرەك؟ بۇ ياقىنى ئويلاشتىڭىزمۇ؟

— ئۇ ياقىنى ئويلاپ كېتەلـمىـدىم. قۇلـلارغۇ ئەركىن بولـدى. لېكىن، ئۇلار ئېيتقاندەك، يەنە نوختا يۈگەنگە ئايلـىنىپ قالـغىنى راست. نوختىسىمۇ يوق، يۈگىنىمۇ يوق دۇنيا قۇرۇلـسا دەيمەن.

— بەك ياخشى ئويلاش. بىراق نوختا بىلەن يۈگەننى تاشلىۋەتـ- سەك، تەتۇرلەرنى، يوغان قورساقلارنى قانداق باشقۇرىمىز؟

— بۇ نوختا-يۈگەنلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ئۇلارغا باشقىرا-
قىنى ياسىمايمىزمۇ!

— ھا، ھا، ھا...، — راھەتلىنىپ كۈلدى بۇغراخان، — كونىنى كۆيدۈرۈپ يېڭىنى ياساش، توغرا، بەك توغرا... سىڭلىم! بىز ئىككى چوڭ ئىشنى قىلدۇق: بىرى يېڭى دۆلەت قۇرۇش. بىرى، قۇلدارلىقنى يوقىتىش. دۆلەت قۇرۇش ئىشىمىز تېخى تۈگىمىدى. بۇ ياقلاردىكى قاداشلىرىمىزنى چەتنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزدۇق. بىراق بۇنىڭ بىلەن تىنچ ياتقىلى بولمايدۇ. ياغمىنىڭ ئۇۋىسىنى بۇزۇپ چىشىغا تېگىپ قويدۇق-تە! بۇنىڭدىن باشقا، ئوڭ-سولدىن باشقى-لىرى كېلىشى مۇمكىن. قوشۇنىنى ئۇلغايتىش كېرەك. بىرلىكنى كۈچەيتىش كېرەك. يەنە بىر چوڭ ئىش — بىلىك، ئاقارتىش. بۇ ئىشىمىز تېخى چالا. ئاۋۋال مۇشۇ ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىۋالساق، ئاندىن سىز دېگەن ئىككىنچى ئەركىنلىكنى ئويلاشساق. تولۇق ئەر-كىنلىك قانداق بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتىمۇ ئەركىنلىك شۇنداق تۈگەل بولۇپ كېتەرمۇ؟ كونا نوختا بىلەن يۈگەننى شۇنداق ئاسانلا كۆيدۈ-رۈپ تاشلىغىلى، يېڭىسىنى شۇنداق ئاسان ياسىغىلى بولارمۇ؟ مۇشۇن-داق بىر قاتار ئىشلارنى چوڭقۇر ئويلىشىش كېرەك. ئاڭغۇچە نامراتلار يەنە ئېزىلىپ تۇرىدۇ. ئىلاجى بار ئازراق ئېزىلىشى ئۈچۈن چارە تېپىش كېرەك. ئۆتكەن قېتىم يەر-سۇنى تەكشۈردۇققۇ. لېكىن ئېزىلىشنى ئۇنداق ئاسانلا تۈگەل يوقاتقىلى بولمايدۇ. بەش بارماقنى بىراقلا ئېغىزغا تىققىلى بولمايدۇ.

— كەچۈرسىز چوڭ دادا. مېنىڭ ئېيتقانلىرىم بەلكى توغرا ئەمەستۇ؟

— قاراشلىرىڭىز بەك توغرا. ماختاشقا لايىق. ۋاقىت، چارىنى

ئويلاشماق لازىم...ھە، ئىپتىماقچى مەردانىلەرنى قانداق ئورۇنلاشتۇرماقچىسىز؟

— ئۇلارنى ئۆزىمىز بىلەن بىللە تۇتۇپ بىللە يۇرتقا ئېلىپ كەتسەك، دەيمەن.

— مەيلى سىزنىڭچە بولسۇن، ئەمدى بۇ سۆھبىتىمىزنى تۈگەتسەك قانداق؟ باشقا ئىشلارغا ئۆتەيلۇك.

— خوش يىغىننىڭ تەييارلىقى قانداق بولدى؟ — بۇغراخان ئوردۇ ئاغىسى بىلەن باش بىتىكچىگە قارىدى.

ئۇلار دەرھال جاۋاب بېرەلمىدى. بىرئاز تەمتىرەش سېزىلىپ تۇراتتى، قۇندۇز قاراپ ھەيران بولدى. قۇندۇز بىلەن بۇغراخاننىڭ سۆھبىتى بۇ ئىككىسىنى راستلا ھەيران قالدۇردى. بولۇپمۇ ئۇلار قۇندۇزنىڭ قانچىلىك بىلىمدان ئايال ئىكەنلىكىگە قايىل قالدى. ئەركىنلىك، يەنە ئەركىنلىك، ئىككىنچى ئەركىنلىك... ئۇلار بۇ توغرىدا ئويلاپ باقمىغان. پەقەت مەلىۇر ھاكىمىيىتىنى يىقىتىشنىلا ئويلىغان. شۇڭا ئۇلار سۆھبەتكە كەپ قىستۇرالمىدى. لېكىن، سۆھبەتتىن ئۇلار يەنە قانداقتۇر ئالىي غايە بارلىقىنى، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش مۈشكۈل ئىش ئىكەنلىكىنى پەملىدى.

— ھە، يىغىن... يىغىن تەييارلىقى ياخشى، — دېدى ئېركەشبەگ ئازراق ھودۇقۇپ، — غۇلامخان، سىز...

— يىغىن تەييارلىقى تۈگەپ قالدى، — دېدى غۇلامخان ئۆزىنى رۇسلاپ، — خانلارغا، چېرىكباشلىرىغا ۋە باشقا مېھمانلارغا خەۋەر قىلىندى. دۆلەت قانۇنى بىسىپ تەييارلاندى، ئۆزلىرىنىڭ سۆزلىرى ئۆتكەن نۆۋەت ئېيتىپ بەرگەنلىرىدەك يېزىلدى. ياغاچ باسمىدا باستۇرۇلماقتا.

— ھە، تەييارلىقلار بىر يەرگە بېرىپ قالدى. يىغىننى سەككىزىنچى ئايدا ئېچىشقا بولىدۇ، — دېدى ئېركەشبەگ.

— سەككىزىنچى ئاينىڭ بىرىگە دېگەنمىدۇق. بۈگۈن يەتتىنچى ئايغا بەش. يەنە يىگىرمە بەش كۈن قالدى، ئۈلگۈرەمسىزمۇ؟

— ئۈلگۈرىمىز.

— بولىدۇ، دېگەن ۋاقىتتا ئاچايلۇق. دۆلەت قانۇنى شۇ ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىغا قاراپ تۈزۈلگەن باش قانۇن. دىققەت قىلدىڭلارمۇ؟ ئۇنىڭدا "ئىلىكخانىلىقلار مۇشۇ باش قانۇننى يېتەكچى قىلىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ قانۇن تۈزىدۇ" دەپ يېزىلگەن. سەمەرقەنت خانلىقىمۇ شۇنداق قىلىدۇ. بۇ يىغىندا باش قانۇننى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇنى چۈشەندۈرسەك بولىدۇ. سۆزلەيدىغان سۆزنى يەنە ئويلىشايلۇق. بابا قۇندۇزنىڭ ئېيتقانلىرى بەك مۇھىم. كەپنى ئۇنداق قىلمىساقمۇ، ئەركىنلىك بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى تۈگەللەش لازىملىقىنى ئېيتىش كېرەك. سۆزنى بېسىپ بولغاندىن كېيىن ماڭا بىر پارچە بېرىڭ، ئۇنىڭغىچە تاراتماي تۇرۇڭلار... بۇغراخان بىرئاز ئويلاپ دېدى، — مۇشۇ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر نۆۋەت ئوردۇ كېڭىشىنى ئۆتكۈزەيلۇك. ئارسلان ئۈلگۈرۈپ كېلەرمۇ؟

— كېلىشى مۇمكىن. ئۇ ئەبۇ ئەلى بىلەن بۇخارادىن ھېراتقا بارغانىدى. بۇ ياققا قاراپ يولغا چىققىلى ئىككى كۈن بولدى.

— ياخشى، ئۇلار كەلمەي يىغىننى ئېچىشقا بولمايدۇ.

* * *

ئوردۇ كېڭىشى مۇزاكىرىسىدىن كېيىن، چوڭ يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا سەمەرقەنت خانلىقىنىڭ ئەمەلدار، ئەربابلىرىدىن باشقا، ھەربىر

خانلىقىنىڭ ئەمىر-خانلىرى، چېرىكباشلىرى قاتناشتى. يىغىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ سۆزىگە ئاساسەن، ئەلنىڭ ئەھۋالى، قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن بولغان بىرلىكى، ھاكىمىيەت-ھۆكۈمەت تۈزۈمى، تەڭلىك، ئالۋاڭ-سېلىق ۋە باشقىلار مۇزاكىرە قىلىندى، باشقا مەسىلىلەر دەتالاش جىق بولمىدى، تەڭلىك ۋە ئالۋاڭ-سېلىق توغرىسىدا جىقراق سۆز بولدى. ئاخىرى، بۇغراخاننىڭ پىكرى بويىچە "نامرات تارىنچىلارنى تەڭ كۆرۈش؛ دۆلەت سېلىقىنىڭ ئوندىن ئۈچىنى كېمەيتىش؛ ئادەم سېتىش، ئادەم ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەش" دېگەن سۆزلەر قارارغا كىرگۈزۈلدى. يىغىننىڭ بەشىنچى كۈنى بۇغراخان يەنە سۆز قىلدى. ئاندىن بىر قارار قوبۇل قىلىندى. قاراردا: "سەمەرقەنت ئىلىكخانلىقى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بىر قىسمى، قاداشلىقنى، بىرلىكنى كۈچەيتىپ ئەلنى ياخشى باشقۇرۇش، ئەلنى پاراۋان قىلىش ۋە ئەلنى قوغداش" دەپ بېكىتىلدى.

يىغىن تۈگىگەن كۈنى ئاخشىمى ئوردۇ زىياپىتى بېرىلدى. زىياپەت چوڭ سارايدا ئۆتكۈزۈلدى. سەمەرقەنتنىڭ داڭلىق ئاشپەز ئۇستىلىرى يەرلىك تاماقلار تەييارلاشتى، ھەممە ھۈنىرىنى كۆرسەتتى.

زىياپەتتىن كېيىن ئويۇن كۆرسىتىلدى. شاش، بۇخارا، پەرغانىدىن خەلق سازەندىلىرى، قوشاقچىلار-ناخشىچىلار، ئۇسۇلچىلار ئەكەلدۈرۈلگەن. ئۇلار سەمەرقەنت سەنئەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ھۈنەرلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن كۆرسەتتى. شاش ئۇسۇلى، بۇخارا قوشاقلىرى، پەرغانە ناخشىلىرى تاماشىچىلارنى بەك قايىل قىلدى.

يىغىن تۈگەپ ئىككى ھەپتىدىن كېيىن قۇربان ھېيت بولدى.

بۇغراخان مەسجىدكە بارغىنى ئۈچۈن ھېيت نامىزى ھەر ۋاقىتتىكىدىن تەنتەنىلىك باشلاندى. لېكىن، ناماز ۋاقتىدا كۆڭۈلسىز ۋەقە يۈز بەردى...

سەمەرقەنت مەدرىسىنىڭ يېنىدىكى ھەشەمەتلىك ياسالغان چوڭ مەسجىدكە جامائەت لىق تولغانىدى، ئىمام خۇتبىنى تۈگىتىپ مېھراب ئالدىغا كەلگەندە، جامائەت "گۇر" قىلىپ قوپۇشتى. خۇددى شۇ ۋاقىتتا ئالا يەكتەك كىيگەن بىر كوسا ئادەم ئالدىراپ سەپنى يېرىپ ئىچكىرىلىدى، بەشىنچى سەپكە بارغاندا تۆۋرۈك يېنىدا تۇرغان ساھىب كالامنىڭ شەرىتى بىلەن ئۇ قىستاپ يۈرۈپ ئۈچىنچى سەپكە، مېھرابنىڭ سول تەرىپىگە ئۆتتى. ئارقا سەپتە ئوردۇ قارۇغچى ئىشلار خادىمى شاھىمەردان ئۇنى بايقاپ قالدى ۋە ئىككىنچى سەپتە، بۇغراخاننىڭ كەينىدە، مېھراب ئۇدۇلىدا تۇرغان سادىق غۇلامنى ئىملاپ قويدى. شاھىمەردان ياغمىنىڭ بۈگۈن ھېيت نامىزىدىن پايدىلىنىپ بىرەر ۋەقە چىقىرىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئۇ ئۆز قارۇغچىلىرىنى ئىككىنچى، ئۈچىنچى سەپكە ئارىلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇ بۇغراخاننىڭ مەخسۇس قارۇغچىسى سادىق غۇلامنى مەسجىدكە كېلىش ئالدىدا ئاگاھلاندۇرغانىدى. شۇڭا سادىق غۇلام شاھىمەردان شەرەتلىگەن ئالا يەكتەكنى كۆزلەپ قويدى. ناماز باشلاندى. پۈتكۈل جامائەت رۇكۇدىن ئۆتۈپ سەجدىگە باش قويدى. شاھىمەردان بىلەن سادىق غۇلام ئولتۇرۇپ سەجدىگە ئېگىشتى، لېكىن باش قويماي يەر ئاستىدىن پايلىدى. نامازنىڭ بىرىنچى رەكەئىتى ئامان ئۆتتى. ئىككىنچى رەكەئەتتە سەجدىگە باش قويۇلغاندا، سادىق غۇلام بايقاپ تۇراتتى، ھېلىقى ئالا يەكتەك كىيگەن ئادەم سەجدە قىلماي قويىنىغا قول سېلىۋېتىپتۇ. سادىق غۇلام

ئەندىشە قىلىپ بۇغراخانغا قارىغانىدى، شاھمەردانىڭ "سادىق!" دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ بۇرۇلۇپ قاراپ غۇيۇلداپ كېلىۋاتقان بىر پىچاقنى كۆردى-دە، دەرھال بېرىپ سەجدىدە تۇرغان بۇغراخاننى قوغدىدى، ئاڭغۇچە پىچاق كېلىپ سادىق غۇلامنىڭ مەيدىسىگە قادالدى، سادىق يىقىلدى. شاھمەردان ئېتىلىپ بېرىپ، سەپ ئاتلاپ قېچىپ كېتىپ بارغان ئالا يەكتەكنى گەجگىسىگە بىرلى ئۇرۇپلا دومىلاتتى. ناماز بۇزۇلدى. مەسجىدنىڭ ئىچى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. بۇغراخان مەيدىسىدىن قان ئېقىپ ياتقان سادىق غۇلامنىڭ بېشىنى تىزىغا ئالدى. "سادىق، ئوغلۇم، كۆزۈڭنى ئاچ!" دېدى. ئۇ ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ. سادىق غۇلام كۆزىنى ئېچىپ بۇغراخانغا تەلمۈرۈپ قاراپ كۈلۈمسىرىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياشلار ئاقاتتى. ئۇ شۇ پېتى ئاستا كۆز يۇمدى. ئارسلان قازۇغچى چېرىكلەرگە سادىق غۇلامنى ئەپچىقىشقا بۇيرۇدى. سادىق غۇلامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ ماڭغاندا، مەسجىد هازا قىياپىتىنى ئالدى. بىرمۇنچە كىشىلەر كۆز يېشى قىلدى. بۇغراخان كۆز يېشىنى سۈرتتى. "قاتىلنى، ئۇنىڭ خوجايىنىنىمۇ تۇتقۇنغا ئالدۇق" دەپ ئارسلانغا مەلۇم قىلدى شاھمەردان.

— بىزنىڭ بىر ياخشى غۇلامىمىز ناماز ئۈستىدە شېھىت بولدى، — دېدى بۇغراخان جامائەتنى تىنچلاندۇرۇپ، — قاتىل قولغا چۈشتى. هوشيار بولۇش كېرەك. ئىمام ئاخۇنۇم، نامازنى قايتىدىن ئوقۇساق قانداق؟

— بەك ياخشى، شۇنداق قىلايلۇق، — دېدى ئىمام. ئۇ مېھرابقا ئۆتتى. سەپ جايىغا تىزىلدى. ئىمامغا ئەگىشىپ جامائەت قۇلاق تۇتتى...

ھېيت نامىزى ھەم سۈرلۈك، ھەم تەزىيىلىك ئۆتتى. نامازدىن كېيىن بۇغراخان قارۇغچىلارنىڭ قوغدىشىدا ئەربابلىرى بىلەن بىللە مەسجىدتىن چىققاندا، جامائەت يول ئېچىپ ئىلگىرىكىدىنمۇ يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن ئۇزاتتى...

سادىق غۇلامنى ئەتىسى شېھىتلەر قەبرىلىرى يېنىغا قويدى. بۇ چەبدەس، خۇش ئاۋاز يىگىتنىڭ تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇشى كۆپچىلىكنى ئېچىندۇردى. بولۇپمۇ بۇغراخان بەك ئېچىندى. ئۇنىڭ ئورنىدا قاۋۇل بۇغراخاننىڭ يېنىدا ئىشلەشكە باشلىدى. بۇغراخان قاۋۇلنى ياخشى كۆرەتتى. پەرغاندە بوۋىسى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ باتۇر، قىلىچۋازلىقىنى كۆرگەندە ياخشى كۆرۈپ قالغاندى. لېكىن، ئۇ تېخى سادىق غۇلامغا يەتمەيتتى. سادىق غۇلام راستىنلا بۇغراخاننىڭ ئوبدان، ساداقەتلىك غۇلامى ئىدى. ئۇ بۇغراخاننىڭ يېنىغا كەلگىنىگە ئۈچ-تۆت يىل بولغان، بىر كۈنمۇ ھاردىم-تالدىم دېمەي بۇغراخاننىڭ ھەممە كېرىكىنى تەييارلاپ تۇراتتى. بولۇپمۇ سىرتقا چىققان ۋاقىتلاردا، ئۇ بۇغراخان ئۇخلىمىغىچە ياتمايتتى. ئەتىگەن سەھەر تۇرۇپ بۇغراخاننى كۈتەتتى. ئۇ ئوبدان خىزمەتچى بولۇپلا قالماي، ئوبدان مۇھاپىزەتچى ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئەركىن ئۇنىڭغا مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىكنى تاپشۇرغان. كېيىن سادىق غۇلام ھوشيارلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. ئۇ خاننىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقىدىغان كىشىلەرگە دىققەت قىلىپلا قالماستىن، تالا-تۈز، ھويلا-ئارام، ئاشخانا، ھەتتا ئاتخانىغىچە كۈنىگە بىرنەچچە قېتىم ئايلىناتتى. خاننىڭ تامىقىنى تېتىپ كۆرەتتى. خان كىيىنىش ئالدىدا كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ يانچۇق-قويۇنلىرىنى ئاختۇرۇپ چىقاتتى. سادىق غۇلامنىڭ دۇنيالىقتا ئىككىلا ئارزۇسى بار ئىدى بىرى، بۇغرا-

خاننی یاخشی قوغداش، خزمەتنی یاخشی قلش. يەنە بری، يالغۇز ئانسننك خزمتنی قلش. بۇغراخاننك خزمتنی قلشنی ئۇ ئالىي بۇرچی دەپ هبسابلايتتی. بۇغراخان ئانسننك هالنی سورستپ پۇل، نەرسە-كبرەك ئەۋەتتۇرۇپ تۇراتتی. ئۇ سادىق غۇلامنك ئانسنی سېغنىدىغانلقنی، هەممشە ئانسنی چۇشدە كۆرۇپ تۇرىدىغانلقنی ياخشی بلەتتی. ئۇ سادىق غۇلامنك سېغنىش هېسسياتی بلەن ئانسنی كۆرگەن چۇشلرىنی سۆزلەپ بېرشنی ياخشی كۆرەتتی ۋە قىزىقىپ ئاڭلايتتی. "ئاناڭنك يېنىغا بېرىپ خزمتنی قلسەن، ياكی ئاناڭنی شەهەرگە ئالدۇرارسەن..." دەپ ئۇنىڭغا كۆڭۇل قوياتتی بۇغراخان. خانىش ئايدىڭمۇ سادىق غۇلامنی ياخشی كۆرەتتی. ئۇ بولغىنی ئۈچۈن خانىش ئايدىڭ بۇغراخاندىن خاترجەملك سېزەتتی.

ئككى كۈندىن بېرى بۇغراخاننك كۆڭلی ئېچلمىدی. سادىق كۆزىدىن كەتمەيتتی. ئۇ بۇغراخاننی قوغدايمەن دەپ شېهت بولدی. ئۇ شېهت بولۇپ، قاراخانىلار خاندانلقنك خاقانی ئامان قالدی. سادىق غۇلامۇ جېنىنی تكىپ قويۇپ، ئۆزىنك خاننی، ياق، ئۆزىنك قەدىردان ئانسنی ساقلاشقا دائىم تەييار ئىدی، ئەمەلىيەتتمۇ شۇنداق بولدی. بۇلارنی ئويلغاندا، بۇغراخاننك كۆڭلی بۇزۇلاتتی. "ئانسی بىچارە ئاڭلغاندا، قانچلك يىغلاپ قاخشاركن..." دەپ ئېچىناتتی بۇغراخان.

بۇ قېتىمقی ئۆلۈغ يۇرۇشتە شېهت بولغانلار ئاز بولمىدی. ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن ئۆلۈش بولىدۇ، قۇربانسز غەلبە بولمايدۇ، بەدەلسز ئۇتۇق بولمايدۇ. بۇنی بۇغراخان ئالدىن مۆلچەرلەپ قويغانىدی، مڭلغان چېرىكلەر شېهت بولدی. ئۈچ نەپەر تۇمەن-

باشى ۋە بىرقانچە مىڭباشى ۋە يۈزباشىلار شېھىت بولدى. بۇغرا قوشۇنىنىڭ بۇ ئېغىر يوقىتىشى بۇغراخاننى قايغۇغا سالغانىدى. سەمەرقەنت سېپىلى ئاستىدا ئۆزى ئازاد قىلغان، تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن ئەركىنىڭ شېھىت بولۇشى، شەھەر ئېلىنىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە سادىق غۇلامىنىڭ جان پىدالىق بىلەن شېھىت بولۇشى بۇغراخانغا تېخىمۇ ئېغىر كەلدى. "شۇنداق، جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتكىلى بولمايدۇ، ئۇرۇشسىز جەڭمۇ بولۇپ تۇرىسدۇ..." دېيدى بۇغراخان ئاخىرى ئۆزىگە ئۆزى كۆڭۈل قويۇپ.

شاھسەمەردان ئاۋۋال ئالايەكتەك قاتىل، كېيىن ساھىب كالامنى سوراق قىلىپ ئاندىن ئىشان بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئىشنى ئېنىقلىدى:

ئالايەكتەك شەيخ شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ جاھىل مۇرىتى ئىكەن، ئۇ دىن يولىدا جان پىدا، ئىشاننىڭ ئەمرىگە تەييار سادىق مۇرىت ئىكەن، ئۇ ساھىب كالامنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىپتۇ. ساھىب كالام ئىشاننىڭ قولتۇقىغا كىرىۋالغاندىن كېيىن، بۇغراخان "ئىسلام دىنىنىڭ ياغىسى" ئىكەنلىكىگە ئىشانىنى ئىشەندۈرۈپتۇ. بۇغراخاننىڭ ئىشانغا مەنسەپ بەرمەي ئەلەم قىلغىنىنى ئاز دەپ، تېخى ئۇ "دىن ياغىسى" بولۇپ چىققانلىقى ئىشاننىڭ ئوغىسىنى قايناتىپتۇ. ئۇنىڭ بۇغراخانغا ئۆچمەنلىكى ئېشىپ-تاشقاندىن كېيىن، ساھىب كالام بۇغراخاننى "يوقىتىۋېتىش"نى ئېيتىپتۇ. ئىشان ئاۋۋال ئۇنىماپتۇ، ئۇ "قولنى قانغا تىقىش گۇناھ... ئىش چاتاققا ئايلانسا ئۆزەڭنىڭ بېشىغا كېلىدۇ." دەپ رەت قىپتۇ. كېيىن ساھىب كالام "بۇغرانى يوقىتىپ باشقىدىن قۇرۇلىدىغان ھۆكۈمەتتە يۇقىرى مەنسەپ بېرىش"نى ۋەدە قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئويلاشقا باشلاپتۇ. كېيىن يەنە يېنىۋاپتۇ. "گۇناھكار بولمايمەن، ئاللانىڭ ئالدىغا ئاق

يۈز بىلەن بارىمەن» دەپتۇ ئۇ. ئاخىرى ساھىب كالام «قاتتىق قول» ئىشلىتىپتۇ. «سەن ئاللىقاچان بۇغرانى ئۆلتۈرۈش قەستىگە قاتنىشىپ بولدۇڭ. بۇنى بۇغرا بىلىپ قالسا، ھالىڭنىڭ نېمە بولىدىغانلىقىنى ئويلا!» دەپ تەھدىت سېلىپتۇ. ئىشان نائىلاج رازى بوپتۇ. ساھىب كالامنىڭ تەلىپى بويىچە ئىشان «دىنغا جان پىدا، باتۇر» بىر سوپى «تاللاپ» يۇرۇپ، ئاخىرى ئالا يەكتەكنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇرۇپتۇ. ئىشان ئالا يەكتەككە «مۇقەددەس دىنىمىز تەھلىكىگە دۇچار بولدى. بۇغرا يالغان مۇسۇلمان. دىن يولىدا، ئاللا يولىدا شېھىت بولۇشتىن باش تارتماي كاپىرلار بىلەن، مەجۇسىلەر بىلەن كۈرەشمەك كېرەك» دەپ تاپشۇرۇپتۇ. ئالا يەكتەك بۇنى ئاڭلاپ سەۋدايىلەرچە غەزەپلەنىپتۇ. ئىشان ساھىب كالامنى ئالا يەكتەككە تونۇشتۇرۇپ: «بۇ كىشى باغداد خەلىپەم ئالدىدىن كەلگەن، دىنىمىزنى قوغدىغۇچى ئالىيجاناب كىشى. سىز بۇ كىشىنىڭ سۆزلىرىگە ئەمەل قىلغايسىز» دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ساھىب كالام ئالا يەكتەك بىلەن ئاغىنە بوپتۇ، غەزىپىنى ئاشۇرۇپتۇ. ئالا يەكتەك ئىشان ھەم ساھىب كالام ئالدىدا «دىن يولىدا ئۆلسەم شېھىت، قالسام غازى بولسەن» دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىپتۇ. ئاخىرى ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ ھېيت نامىزىدا سەجدىدىكى ۋاقىتنى تاللاپ ئالغانىكەن.

ئالا يەكتەك دەلىل ئالدىدا غىلىڭ قىلالماي ھەممىنى ئېيتىپ بەردى. ئىشان ئاۋال: «ئۆلۈمدىن خەۋىرىم بار، بۇ ئىشتىن خەۋىرىم يوق» دەپ تۇرۇۋالدى. كېيىن ساھىب كالامنىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىشانىنى ئالداپ ئۇنىڭدىن پايدىلانغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئىشان باش ئېگىپ كۆز يېشى قىلدى. «مەن ئەخمەق بولدۇم، كور بولدۇم، ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولدۇم»

دېدى ئۇ.

ساھىب كالام بولسا ئۆزىنىڭ كونا تەجرىبىلىرىنى ئىشلىتىپ، شاھىمەردانىنى يېڭىشكە تىرىشىپ باقتى. قىلمىغان لوللۇقلىرى قالمىدى. ئاخىرى شاھىمەردان ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئېچىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇ تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشۈپ باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى.

شاھىمەردان "ساھىب كالام"نى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئەسلى ئېتى "قەمىرىددىن" ئىدى. ئۇ، ھېچقانداق موللا، سوپى ئەمەس، سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ پايلاقچى ئىدارىسىنىڭ بىر مەسئۇل خىزمەتچىسى ئىدى. شاھىمەردان سەمەرقەنتتە ياشىغان ئۈچ يىل ئىچىدە ئۇنى بىرنەچچە قېتىم كۆرگەن. چېرىك پايلاقچى ئىدارە شاھىمەردانىنى ئالىپ ئارسلاننى ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن شاشقا ئەۋەتىدىغان ۋاقىتتا شاھىمەردان قەمىرىددىننى يەنە بىر قېتىم كۆرگەن. ئۇ ۋاقىتتا ئۇ قويۇق قارا ساقال-بۇرۇتلۇق، چېرىكچە كىيىنگەن سۇرلۈك ئادەم ئىدى.

شاھىمەردان سامانىلارنىڭ چېرىك قوشۇنىغا تۇتتۇۋېلىنغان خۇراسانلىق چېرىك ئىدى. سەمەرقەنتكە كەلگىلى ئۈچ يىل بولغاندا، بۇغىرا قوشۇن ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئۇ ئەسلى بىر تارىخچى بالىسى بولۇپ، ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن، كىچىكىدىنلا جاپالىق ئەمگەك قىلىپ دادىسىغا ياردەملىشىدىغان. ئۇن بەش ياشقا كەلگەندە، دادىسى قېرىلىق يەتتىمۇ ياكى بىرەر ئاغرىققا ئۇچراپ قالدىمۇ، ئىشقىلىپ ئەمگەك قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدى بىر ئۆينىڭ ئىشى شاھىمەردانىنىڭ بېشىغا قالدى. ئۇن سەككىز يېشىدا ئۇنى چېرىكلىككە تۇتتۇۋالدى. ئۇ ئەسلىدە ھۆكۈمەتكە قارشى ئىدى.

دادىسى: "زامانە زورنىڭ بولۇپ كەتتى. كۈن كۆرۈش قىيىن بولۇپ قالدى..." دەپ زارلىغاندا، شاھمەردان تۆرىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويغۇسى كېلەتتى. چېرىككە تۇتۇلۇپ دادىسى يالغۇز قالغاندا، ئۇ ئۇلارغا تېخىمۇ قارشى بولۇپ كەتتى. چېرىك بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ جاپاسى كۆپىيىپ كەتتى. بەزىدە ئۇ كونا چېرىكلەرنىڭ ئاغزىدىن: "ئادالەت"، "ھەقىقەت" دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ، مەنىسىگە چۈشىنەلمىدى. كېيىن، ئاستا-ئاستا چۈشىنىپ قالدى. "ئادالەت بولۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئادىل بولۇش كېرەك" دېگەن ئوي ئۇنىڭ بېشىغا كىرىۋالدى. چېرىك بولۇپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنى ئونباشى قىلدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن يۈزباشى قىلىپ سەمەرقەنتكە ئەۋەتتى. چېرىك پايلاقچى ئىدارە ئۇنى تەربىيىلەپ ئىشلەتتى. ئۇ ئىشلىدى، لېكىن "ئادىل ھۆكۈمەت نەدىكىن-تاڭ!" دېگەن ئوي ئۇنىڭدا كۈچىيىۋەردى. ئارىلىقتا دادىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن خەۋىرى كەلدى. ئۇنى يۇرتىغا قايتۇرۇشمىدى. بۇ ئۇنىڭغا بەك ئەلەم قىلدى. بىرنەچچە كۈن كېچىلەپ يىغلاپ چىقتى. ھۆكۈمەتكە بولغان ئۆچلۈكى كۈچەيدى. بىر كۈنلەردە "كۈنچىقىشتىن بۇغراخان دېگەن بىر سۇلتان چېرىك باشلاپ كېلىۋاتقۇدەك..." دېگەن گەپ چىقتى. ئۇزاق ئۆتمەي "ئوشنى ئاپتۇ، ئۆزگەنگە بېسىپ كەپتۇ ئىمىش، نەمەنگان قولدىن كەتتى..." دېگەن خەۋەرلەر كەينى-كەينىدىن تارىلىپ ھۆكۈمەتتە ئەندىشە كۈچەيدى، چېرىكلەر ئالدىراپ قالدى. شاھمەردان "ھەي، كۈنچىقىش پادىشاھىنىڭ بىزنىڭ پادىشاھقا كۈچى يېتەرمىكىن-تاڭ" دەپ ئويلاپ يۈرگىنىدە "ۋاي، ئۇ بۇغراخان دېگەن قالتىس پالۋان ئىكەن، ئۇنىڭ چېرىكلىرى بوراندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقۇدەك" دېگەن مىش-مىشلەر

كۆپەيدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا دېگەندەك پەرغانە قولدىن كېتىپ بۇغراخان قوقەنتكە كەلدى. يەنە "ئۇنىڭ بىر سەردارى شاشقا بېسىپ بېرىپتۇ ئىمىش. مەنسۇرنىڭ پاچىقىغا پىت چۈشۈپ ھودۇقۇپ قالدى" دېگەن خەۋەر كەلدى. بۇ مەنسۇر دېگەن زالىمنىڭ كۈنى ئاز قالدى، بولغاي دەپ خۇش بولدى، شاھمەردان.

شۇ كۈنلەردە چېرىك پايلاقچى ئىدارە شاھمەردانىنى يەنە ئىككى كىشى بىلەن شاشقا ئەۋەتتى. ئۇنىڭغا بېرىلگەن ۋەزىپە — ئالىپ ئارسلاننى ئۆلتۈرۈش ئىدى. تاپشۇرۇق بويىچە، ئۇ ئاۋال ئارسلانغا "ئەل" بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىش، ئاندىن بىر ئامال قىلىپ ئارسلاننى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئىدى. بىر باشلىق ئۇنىڭغا مۇشۇ تاپشۇرۇقلارنى بېرىۋاتقاندا، ھازىر "ساھىب كالام" دەپ ئاتالغان ئەسلى قەمىرىددىن كىرىپ "شەپقەتسىز بول. ئۆزەڭ ئۆلمەسلىكىڭ ئۈچۈن ياغىنى ئۆلتۈرۈشۈڭ كېرەك" دەپ سۆز قوشقانىدى.

شاھمەردان تاپشۇرۇقنى ئېلىپ شاشقا ماڭدى. ئۇ چىڭگىش، قورقۇنچلۇق ئويلار بىلەن قىينىلاتتى: "ياغىنى ئۆلتۈرۈش..."، "ئەل بولۇپ ئاندىن چارە تېپىش... ئۇلار قاراپ تۇرىدىكەن-دە! ئەل بولغىنىڭدا ساڭا ئىشىنەمدۇ؟ ئۇنداق چوڭ بىر ئادەمنى ئۆلتۈرتكۈزۈپ، ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر قاراپ تۇرامدىكەن؟... ئۇنىڭچىلىك دۆت بولسا، ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، دۇنياغا تېتىيمەن، دەپ تۇرغان مەنسۇر پادىشاھنى قورقۇتالايتتىمۇ؟!...."، "ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئويۇن گەپ ئەمەس، بىراق ئۆلتۈرەلمەي قايتساڭ سېنى پايلاقچى ئىدارە ئامان قويارمۇ؟... قىزىق گەپ. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم بولۇپ قالدى-دە...." "ياغىنى ئۆلتۈرۈش... ئارسلان ياغى بولسا، زادى كىمنىڭ ياغىسى؟ ئۇ مەنسۇرنىڭ ياغىسى بولسا، ماڭا دوست بولۇپ قالمىدىمۇ؟...

ھەي، ياغىڭنى ئەمەس دوستۇڭنى ئۆلتۈرىدىكەنسەن-دە؟ بۇ قاملاشمىغان گەپ...»

شاھسەمەردان شاشقا بارغاندا، بۇغرا قوشۇنى شەھەرگە يېقىن چىرچىق دېگەن يەرگە كېلىپ بولغانىدى. شاشتىكى ئەمەلدارلار پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلىشىپ قاپتۇ. چېرىكلەر ئۆز جېنى بىلەن بولۇپ قاپتۇ. يەرلىك قوشۇن باشلىقى مەزەممخان بولسا چەتكە چىقىۋاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ ئارسلان تەرەپ ئۇخشايدۇ. ئۇندىن كېيىن، بۇغرالار كەلگەنلا يەردە پۇقرالارغا ياخشىلىق قىلىدىكەن، خەلق ئۇلارنى قوغدايدىكەن. تەسلىم بولغانلارغا جازا بەرمەيدىكەن. ئادىل پادىشاھ ئىكەن. ياغى بولسا، خەلق قوغدىمايدۇ-دە! مەنسۇرنى قوغدىمايدۇ، قارشى تۇرىدۇ. دېمەك، ئۇلار خەلق ياغىسى ئەمەس، خەلق دوستىكەن. تازا قىزىق گەپ بولدى-دە. خەلققە دوست بولغان ئادەمنى مەنسۇرنىڭ خەنجىرى بىلەن ئۆلتۈرۈش ئىمىش...

ئارسلان شاش ئەمەلدارلىرىغا بەش كۈنلۈك ۋاقت بېرىپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىن، شاھسەمەردان بىر خۇلاسىگە كەلدى: راست ئەل بولۇش، ئارسلانغا ئىشىنىڭ تېگىنى سۆزلەپ بېرىش...ھە، شۇنداق. بۇ "ھايات" يولى. ئامان قالىسەن. ياغىغا ياردەم قىلساڭ ئۆزەڭنىڭ پايداڭ ئۈچۈن ئىش قىلىسەن ئەمەسمۇ! بۇ يالغۇز ئۆزەڭنىڭلا ئىشىڭ ئەمەس-تە...

شاھسەمەردان شۇنداق قارارغا كېلىپ، شۇ كېچىسىلا مەزەممخاننىڭ بىر چېرىكى بىلەن چىرچىققا قاراپ ماڭدى. ئەتىسى ئۇلارنى بۇغرا چېرىكلىرى تۇتۇۋالدى. شاھسەمەردان "ئارسلان سەردارنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىڭلار" دەپ تۇرۇۋېلاۋالدى. ئۇنى سوراق قىلغاندا "مەن

ئارسلان سەردارنى ئۆلتۈرگىلى كەلدىم، ئۆزىڭگە گېپىم بار." دېگەندىن باشقا گەپ قىلمىدى. بۇ خەۋەر ئارسلانغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ شاھمەردانىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ ئارسلانغا ھەممىنى تۈگەل سۆزلەپ بەردى، ئارسلان ئۇنىڭغا ئىشەنگەن بولسىمۇ، يەنە سىناپ كۆرمەك بولدى. شاش ئېلىنغاندىن كېيىن، شاھمەردان ياغىي پايلاقچى ئىدارىسىنى، نۇرغۇن مەخپىي ھۆججەتلەرنى قولغا چۈشۈرۈشتە ئەستايىدىل خىزمەت قىلدى. ئاندىن ئۇ ئارسلاننىڭ بىر مەسلىھەتچىسى ئورنىدا ئىش قىلدى. خەلق ئىلىكى، مەنسۇر ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى، ئەل ئەھۋالى، ئۇنىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆزلەپ بېرىپ ئارسلاننى نۇرغۇن ياخشى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. سەمەرقەنت ئېلىنغاندىن كېيىن، شاھمەردان بۇغرا قوشۇنىنىڭ قارۇغچى ئىشلار ئىدارىسىگە مەسئۇل خىزمەتكە قويۇلدى. ئۇ كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىدى...

شاھمەردان سەمەرقەنتنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلگىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ياردىمى ئاز بولمىدى، ئۇنىڭغا بۇغراخاننىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغاندى. سامانىلار باشلىقى مەنسۇر بىر ئامال قىلىپ بۇغراخاننى يوقىتىش كويىغا چۈشكەنىدى. ئۇ قوقەنتكە كەلگەندە، سەردار ئەبۇ ئىبراھىمنىڭ پايلاقچى ئىدارىسى قوقەنتكىمۇ بىر "ئۆلتۈرگۈچىلەر" ئەۋەتكەنىدى. كېيىن شاھمەردان ئاڭلىسا، ئۇلار قوقەنتكە بارغاندىن كېيىن بۇغرالار قولىغا چۈشۈپ قالغانىكەن.

سامانىلار دۆلىتى يىقىلدى. مەنسۇر بىلەن ئەبۇ ئىبراھىم قېچىپ كەتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەيدىغانلىقىنى شاھمەردان ياخشى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ھوشيارلىق بىلەن كۆز-قۇلاق

بولۇپ ئىشلىدى. بىركۈنى شاھمەردان جۈمە نامىزىدىن چىقىۋې-
تىپ ئۇزۇن چار ساقاللىق بىر ئادەمنى كۆرۈپ دىققەت قىلدى، ئۇ
قارىغاندا ھېلىقى ئادەم دەرھال بېشىنى بۇرىدى، شاھمەردان
بولسا ئۇنىڭ سىرلىق شەيتان كۆزىنى كۆرۈپ بولغانىدى، "قىزىق،
ئەجەپ ھېلىقى قەمىرىددىنىڭ كۆزىگە ئوخشاپ كەتتا بۇنىڭ كۆزى؟"
دەپ ئويلىدى ئۇ. قاراپ تۇرسا ھېلىقى ئادەم مەسجىد قوۋۇقىدىن
چىقىپ كېتىپ بېرىپ شاھمەردانغا بىر قارىدى-دە، غايىب
بولدى. شاھمەردان شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ كەينىگە ئادەم
قويۇپ پايلىدى ۋە ئاخىرى ئۇنىڭ قەمىرىددىن ئىكەنلىكىنى ئېنىق-
لىدى. ئۇ شاھاۋۇدۇن ئىشاننىڭ خانىقاسىدا تۇرىدىكەن، ئىشاننىڭ
ئۆيىگە كېچىلىرى بېرىپ تۇرىدىكەن. يەنە چوڭ گۇمانلىق بىر ئىش،
قەمىرىددىن ئالا يەكتەك سوپىنىڭ ئۆيىگە تۈن يېرىمىدا "غېيپىدە"
كىرىپ چىقىدىكەن. ئالا يەكتەك بولسا سەمەرقەنتلىك بىر كاللا
كېسەر لۈكچەك بولۇپ، جىق جىنايەتلەر ئۆتكۈزگەن. ئىككى يىل
ئىلگىرى يالغۇز بىر تۇل خوتۇنغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، كېيىن ئۇنى
ئۆلتۈرۈپ، ئۆيىنى بۇلاپ قېچىپ كەتكەن. قارۇغچىلار يېزىلاردا
ئىزدەپ يۈرگەندە، ئۇ يوشۇرۇنچە شەھەرگە كېلىپ شاھاۋۇدۇن
ئىشاننىڭ سوپىسى بولۇۋالغان. ئاندىن ئىشان ئۇنى قوغداپ قالغان،
بۇ ۋەقەنى شاھمەردان ياخشى بىلگىنى ئۈچۈن، "ئىشاننىڭ يېنىدا
بىر غالجىر بار" دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئەمدىلىكتە قەمىرىددىن بۇ
غالجىرنى تېپىپتۇ. ئۇ چوقۇم ئۇنى ئىشقا سېلىپ بىرەر سۇيىقەست
قىلىدۇ. دەيتتى ئۇ. ھېيت كۈنى مەسجىدتە بىرەر ئىش تۇغۇلمىغىيدى
دەپ شاھمەردان قوغدىغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇردى. قەمىرىددىن
بىلەن ئالا يەكتەك مەسجىدتە پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ قىلىقلىرى

گۇمانلىق ئىدى. شۇڭا ئۇ سادىق غۇلامىنى بۇغراخاننىڭ ئارقىسىدىكى سەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى ئاۋۇ ئىككىسىنى بايقىدى. دېگەندەك ۋەقە چىقتى. ئۇ پىچاقنى توسۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى. ھېلىمۇ ياخشى، بۇغراخان ئامان قالدى. بىراق بىر ئوبدان غۇلام شېھىت بولدى-دە...

شاھىمەردان مەسىلىنى ئېنىقلاپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. بۇغراخاننىڭ تەستىقى بىلەن قەمرىددىن بىلەن سوپىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. ئىشانغا ئاگاھلاندۇرۇش قىلىندى.

• • •

سۇتۇق بۇغراخان سەمەرقەنت مەدرىسىسىگە بېرىپ كېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن بولسىمۇ، ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى. بۈگۈن ناشتىدىن كېيىن ئالىپ ئارسلان، باش ئولىچى مۇدەررىس مەۋلانە ھەزرەت، بوز يىگىت بىلەن مەدرىسىگە باردى. ئۇ مەدرىسىگە خەۋەر قىلماسلىقنى تاپىلىغان، يالغۇز مەۋلانە ھەزرەت بىلەتتى. بىراق باشقىلارغا مەلۇم بولماي قالمىدى. شاھىمەردان بىر قىسىم قاراۋۇلچىلارنى ئېلىپ بېرىپ مەدرىسە ھويلىسىغا جايلاشتۇردى. دەرسخانىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. "تىنچ، دەرسىمىز بىلەن شۇغۇللىنايلۇق، ھېچ گەپ يوق" دېدى دەرس ئۆتۈۋاتقان مۇدەررىس مۇنەججىم① دەرسخانىدىكى ئالىملارنى، تالىپلارنى تىنچلاندۇرۇپ. ئۇ بۇغراخاننىڭ كېلىش ئېھتىمالىنى بىلەتتى. شۇڭا دەرسىنى داۋام قىلىۋەردى. كىشىلەرنىڭ قۇلىقى دەرستە، كۆزى ئىشىكتە ئىدى.

بۇغراخان مەدرىس ھويلىسىغا كىرىش بىلەنلا ھەيۋەتلىك گۈم-

① مۇنەججىم — ئاسترونوم.

بەزگە كۆزى چۈشتى. ئۈستى-ئاستى دۈگىلەك گۈزەل بىنا ھويلى-
نىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تاملىرىدىكى ئاق،
يېشىل رەڭلىك نەقىشلەر ئۆگزىسىدىكى سىرلىق يېشىل ساپاللار كۈن
شولىسىدا پارقىراپ تۇراتتى. ئالدىنقى تامنىڭ ئىككى بۇلۇڭىدىكى
نەقىشلىق ئېگىز ئىككى مۇنارە ئۈچىدا ۋە گۈمبەزنىڭ كىندىكى ئۈس-
تىدە ئاق تۆمۈردىن ياسالغان ئاي-يۇلدۇز ئەكس ئۇرچاچاتتى. بۇغ-
راخان ئىشىك ئالدىدا توختاپ، ئىشىك بېشىغا "لائىلاھە ئىللەللا،
مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دەپ يېزىلغان چىرايلىق چوڭ مەشق خەتكە
قارىدى. چوڭ ئىككى قاناتلىق ئىشىككە ئويۇلغان نەقىشلەر قىزىل-
يېشىل رەڭلەردە بويالغان. ئىشىكنىڭ يانلىرىغا ۋە يۇقىرىسىغا گەجدىن
ھەر خىل چىرايلىق نەقىشلەر چىقىرىلغان. يۇقىرىراقتىكى پەنجىرى-
دىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا گۈمبەز ئىچىدىكى، تام تورۇسىدىكى بىر-
بىرىدىن گۈزەل ھەر خىل نەقىشلەر ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
بۇغراخان گۈمبەزنىڭ ئىچىنى بىر ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئارقا
ھويلىغا ئۆتتى، ئۇ يەردە چوڭ-چوڭ تۈۋرۈكلۈك، ئېگىز پېشايۋان-
لىق دەرسخانا كۆرۈنۈپ تۇراتتى...
بۇغراخان دەرسخانىغا كىرگەندە، ئالىم ۋە تالىپلار قوپۇپ ھۆرمەت
بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇز ياش ئۆپچۆرىسىدىكى
تالىپلار بولۇپ، يەنە دەرس ئاڭلىغۇچى ھەر خىل پەننىڭ ئالىملىرىمۇ
بار ئىدى. مەۋلانە ھەزرەت بۇغراخاننى ئالدى تەرەپكە باشلاپ بېرىپ،
دەرسخانىنىڭ تۆرىدىكى كىچىك پەس سۇپىدا تازىم قىلىپ تۇرغان
بىر كىشىنى تونۇشتۇردى:
—بۇ كىشى ئىلىمىزنىڭ نامدار ئالىمى، نۇجۇم① دەرسىنىڭ

① ئىلمى نۇجۇم — ئاسترونومىيە.

مۇدەررىسى ئابدۇسالام مۇنەججىم بولىدۇ.

ئابدۇسالام قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلدى. بۇغراخان ئۇنىڭ قىياپىتىگە نەزەر سالدى. مۇنەججىمنىڭ تۇرقىدىن ئالىملىق سىياقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ساقال-بۇرۇتىنىڭ تەگىدىن تولىسى ئاقارغانلىقىغا قارىماي، يۈزلىرى قىزغۇچ، يىرىك-ئۇزۇن چار قاشلىرى ئاستىدىكى ئويچان كۆزى نۇرغۇن ھېكمەتلەردىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. كۇلاھلىق ئەپچىل سەللىسى، چاسا بەلباغ باغلىۋالغان پەشمىتى ئۈستىگە كىيگەن چەكمەن يەكتىكى بەستىگە تازا ياراشقانىدى. ئۇ تازىم قىلغاچ چوڭ، قېلىن كىتابلار ئوچۇق قويۇلغان پەس شىرەنى ئايلىنىپ كېلىپ بۇغراخان بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى.

— ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مەدرىسىمىزگە تەشرىپ قەدەم قىلغانلىقى ئۈچۈن زىيادە خۇرسەنمىز، — دېدى ئۇ ۋە قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ ئارقىسىغا چېكىندى.

— كۆرۈشكىنىمىز ئۈچۈن خۇرسەنمەن، — دېدى بۇغراخان، كېيىن مەۋلانە ھەزرەتكە قاراپ، — بۇ كىشىنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغانمىز، — دەپ ئالىمغا قارىدى، — قەشقەردىكى خانلىق بىلىك يۇرتى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي نۇجۇم تەلىماتلىرىنى دەرس قىلىپ ئوقۇيدۇ.

— كەمىنە ئىلمى نۇجۇمدا تېخى كەمتۈك. ئۇلۇغ بۇغراخان رەھبەرلىكىدىكى قەشقەر خانلىق بىلىك يۇرتى يىراق-يېقىن ئەل بېشىغا نۇر چاچماقتا. ئىلىك ئۇستازنىڭ تەلىماتلىرى بىزگە ساۋاق بولماقتا، — دېدى ئابدۇسالام بىر خىل مەغرۇر قىياپەتتە.

— توغرا گەپ، — دەپ قوشۇمچە قىلدى مەۋلانە، — قەشقەر خانلىق بىلىك يۇرتىدىن تارالغان بىلىم، يېتىشكەن بىلەرمەنلەر پۈتكۈل تۈرك ئۇلۇسلىرى ئارىسىغا بىباھا نۇرۇقلار سالماقتا. ئۇلار ئالىم فارابىنىڭ

قممەتلك بلملرگە ۋارسلق قلماقتا. بۇ ئۇرۇقلاردن ھاسل بولغان مېۋلەر ئەلگە نەپ بەرگۈسى.

— بر قەشقەر بلىگ يۇرتى بلەن ئش پۈتمەيدۇ، — دېدى بۇغراخان، — سلەرنڭ مەدرسەڭلەر بەزى جەھەتلەردە ئالدىدا ماڭماقتا. يەنە، بۇخارا، شاش مەدرسلرى... ھە، شۇنداق، برلكتە نجات يولىنى ئزدەش كېرەك. ئەلنڭ برلكى ۋە تولۇق ئەركنلكى ئۈچۈن برلكتە بلم سەۋيەمزنى ئۆستۈرۈش زۆرۈر. ھە، مەۋلانە ھەزرەت، مۇنەججم ئالمنڭ دەرسنى بلله ئاڭلايلى.

بۇغراخاننى سۇپىغا تەكلىپ قلغاندى، ئۇ ئۇنماي پەستە — ئالدىدا ئولتۇردى. مەۋلانە ھەزرەت، ئارسلان، بوز يىگت بلله ئولتۇردى. ئۇلار مۇدەررسكە تكلشەتتى. مۇدەررس كۆزلرنى يۇمۇپ، قوشۇملرنى تۈرۈپ برپەس ئولتۇردى-دە، دەرسنى داۋام قلدۇردى:

— بز ئاسمان جسملرى ئۈستدە سۆزلەۋاتقاندۇق، — ئۇ يەنە كۆزنى يۇمۇپ، ئازراق تۈرۈۋېلىپ داۋام قلدى، — شۇنداق، ئاسمان — بر چەكسز ئالەم. بۇ ئالەمدە نېمىلەر بارلقى توغرسدا بزدن مۇقەددەم ئۆتكەن مۇنەججملەر كۆپلىگەن قممەتلك ئزدنشلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسەن شۇنى ئېيتش مۇمكنكى، ئالەم بوشلۇقدا سانسز، خلمۇخل جسملار بار. بز كۆرۈپ تۇرغان قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلاردن باشقا، بز كۆرەلمەيدىغان جسملارمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكن. قۇياش — بۇ كارامەت ئۇلۇغ قۇدرەتلك كۈچ بولۇپ، باشقا جسملارنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ. قۇياش بولمسا ئالەمدە ھېچنېمە بولمايتتى. ھازرغىچە بزگە مەلۇم بولغان ئالەم سەييارلرىمۇ بولمايتتى. بز ياشاپ تۇرغان بۇ دۇنيامۇ

بولمايتتى... "يەتتە قات ئاسمان" دېگەن سۆز يەتتە سەييارىگە قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭ دۇنيامۇ ئالەم جىسىملىرىنىڭ بىرسى. دۇنيا قانداق يارالغان، دۇنيادىكى هايات (جۈملىدىن ئادەم) قاچان، قانداق يارالغان؟ بۇ داۋاملىق تەتقىق قىلىنىشى كېرەك بولغان مۇهىم ۋە مۇرەككەپ بىر مەسىلە. ئاللا ئادەم ئەلەيهىسسالامنى يارىتىشتىن ئىلگىرى دۇنيا بار ئىدى، هايات بارمىدى؟ هايۋانلار، قۇرۇتلار، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ هەممىسى بىرلا دەقىقىدە يارالغانمۇ؟ ئادەمچۇ؟!...

— ئادەمنى ئاللا ياراتقان—دېگەن بىر ئاۋاز چىقتى تۆۋەندىن—ئادەملەر ئادەم ئەلەيهىسسالامدىن ۋە هاۋا ئانامدىن يارالغان.

— شۇنداق. شۇنداق بولسىمۇ، دۇنيانى، هاياتنى، ئادەمنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش لازىم. بۇلارمۇ ئالەم جىسىملىرى. ئالەم جىسىملىرىنىڭ بارلىققا كېلىش، راۋاجلىنىش ۋە ئۆلۈش جەريانى بولىدۇ... زادى ئالەم، ئالەم جىسىملىرى، دۇنيا قانداق يارالغان، قانداق داۋام قىلىپ كەلمەكتە؟ پېقىر بۇنىڭغا تېخى كېسىپ بىرنەرسە ئېيتالمايمەن. شۇنىسى ئېنىقكى، ياراتقۇچى بىر قۇدرەتلىك ئىلاهىي كۈچ بار.

مۇنەججىم سۆزىنى توختىتىپ، يەنە كۆزىنى يۇمدى. ئۇ باشتىكى سۆزلىرىنى خېلى ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتاتتى. كېيىن سۆزلىرى مۇجمەللىشىپ كەتتى. سۆزلەۋاتقانلىرىنىڭ توغرا، ياكى خاتا ئىكەنلىكىگە ئۆزىمۇ گۇمان قىلاتتى. هەممىنى ياراتقۇچى قۇدرەتلىك ئاللانى قانداقمۇ ئىنكار قىلغىلى بولسۇن (؟!). توۋا، بۇ كۇفرىلىق ئەمەسمۇ؟... تېخى ئىلگىرىكى ئالىملارنىڭ ئېيتقانلىرى، ئۆزىنىڭ نەچچە ئون يىللاپ قىلغان تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرى "ئىلاهىي كۈچ"

نى ئىنكار قىلىۋاتىدۇ. ئالەم يوقتىن بار بولغان. ئۇ ئۆز يولى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتۇر! بىراق، بىرەر كۈچ ياراتمىسا ئۇ قانداقچە ئۆزلۈكىدىن بار بولسۇن؟! مۇنەججىمنىڭ مېڭىسىدە ئۇزاقتىن بېرى كۆرەش قىلىنىپ كېلىۋاتقان روھ بىلەن ماددا، ياراتقۇچى بىلەن يارىلىش ئارىسىدىكى زىددىيەت يەنە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولدى. بۇ زىددىيەتلەر گوياكى ئۇنىڭ ئالدىدا دەھشەت-لىك ئىككى ئادەمدەك ئۇنىڭغا تەھدىت سالاتتى: بىرى "مەۋجۇدى-يەتتىن كۆز يۇمما، ھەقىقەتنى ئۇنتۇما" دېسە، يەنە بىرى "مەۋھۇ-مىيەتنى ئۇنتۇما" دەيتتى. ئۇ بىرسىنى تېپىپ يىقىتىپ، بىرسى تەرەپكە ئۆتۈشنى خالايتتى. لېكىن قايسىنى تاشلاپ، قايسىغا ئۆتۈشتە بىر قارارغا كېلەلمەيتتى. شۇڭا ئۇ دائىم مۇشۇ مەسىلىگە كەلگەندە قىينىلاتتى. باشقىلارنىڭ سوئاللىرىدىن ئەپلەپ-سەپلەپ ئۆزىنى چەتكە ئالاتتى. ئۇ ئالەمنى، ئالەم جىسىملىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بىلگەن، لېكىن، تېخى بىلىپ كېتەلمىگەن. ئۆزىنىمۇ بىلىپ يەتمىگەن. ئۇنىڭدا بۇنداق يېتىشكەن ئىدراك يوق ئىدى. جىسمنى، ماددىنى ئىقرار قىلاتتى. لېكىن، ئۇنى ئاخىرى بېرىپ ئاللاغا باغلايتتى. شۇنداق بولسىمۇ مۇدەررىس ئابدۇسالام ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار مۇنەججىم ئالىملىرىدىن ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئىلغار كۈچلەرنىڭ يۆلىنىشىگە، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى.

مۇنەججىمنىڭ ئىدىيىسىدىكى بۇ قارىمۇقارشىلىق كۆپلىگەن ئالىملاردا مەۋجۇت ئىدى. ھازىر دەرس ئاڭلاۋاتقان تالىپلاردىمۇ، مۇدەررىس مەۋلانە ھەزرەتتىمۇ، سۇتۇق بۇغراخاندىمۇ مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا ھېلىقى بىر كىشىدىن باشقىسى سوئال قويمىدى. بۇغرا-

خانىمۇ، مەۋلانىمۇ غىلڭ قىلمىدى. "بۇ تارتىشىشلار بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن، — دەپ ئويلىدى بۇغراخان، — ئۆتكەن قېتىم مەۋلانە ھەزرەتنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە پەلسەپە توغرىسىدىكى تالاش تېخىمۇ چوڭراق ئىكەن... بۇ يەردىكى ئالىملار بىزنىڭ ئۇستاز ئىلىكچىلىك قەتئىي، ئۆتكۈر ئەمەس ئوخشايدۇ."

بۇغراخان ئوردۇغا قايتىپ، مۇنەججىمنىڭ دەرسىنى ۋە ئۇنىڭ مۇجمەل، سوئاللىق سۆزلىرىنى قۇندۇزغا سۆزلەپ بەرگەنىدى، قۇندۇز: "بۇ سوئاللارنى ئاخىر ئىلىك ئۇستاز يېشىدۇ" دېدى.

تۆتىنچى باب

قەشقەرگە قايتىش

سۇتۇق بۇغراخان سەمەرقەنتنى ئېلىپ، ئۇلۇغ يۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى. يۇرتتىن چىققىلى بىر يىل بولۇپ قالدى، ئەمدى قايتىش كېرەك. بۇ ياقتىن كۆڭلى تىنىپ قالدى، قالغان ئىش بولسا ئارسلان ھەل قىلىدۇ. ئۇ ياقتا ئىشلار يامان ئەمەس ئوخشايدۇ. خانىش ئايدىڭ بار، ئىلىك ئۇستاز ياخشى مەدەتكار. خان ئوغۇل بايتاش بىلەن تولغان تېخى ياش-دە! ئەل بىرلىكى ياخشى دەيدۇ. چاتاقچىلار يەنە ئاشۇ يوغان قورساق، چوڭ سەللىلىكلەر. بىرسى گادايلار بېشىمىزغا چىقىۋالدى دېسە، بىرسى، دەھرىلەر دىنىمىزنى بۇزدى دەيدۇ. نامراتلارنىڭ قورسىقى تويۇپ كىيىمى پۈتۈن بولۇپ كەتكىنى يوق. يەر، سۇ تەڭشەلگەندىن كېيىن ياخشىراق بولۇپ قالدى. بىراق يەر ئىگىلىرى، تۆرىلەرنىڭ قولى ئۇزۇن، دېگىنى دېگەن. بىرى ئوڭغا تارتسا، بىرى سولغا تارتىدۇ. يەنە نامراتلار ئېزىلمەكتە. قاچان تۈگەيدىكىن-تاڭ، بۇ ئېزىلىشلەر؟ ھەي، تۈگەمەيدىغان ئوخشايدۇ، ئىلىك ئېيتقان "تۈگەل ئەركىنلىك" بىلەن بۇ تالاش-تارتىشنى بىر ياقلىق قىلغىلى بولارمۇ! ھازىر "ئەركىنلىك" دەيدىغانلار جىقلاپ كەتتى. قاراڭ، قۇلدۇزنىڭ سۆزلىرىنى، ئۇ توغرا دەيدۇ. ئۇ گادايلارنىڭ دەردىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن-دە! مەردانىنىڭ "جاپاكەشلەرنى قۇتقۇزسۇن"

دېگەن سۆزى قۇندۇزغا شۇنچىلىك ئۆتكۈر تەسىر كۆرسەتكەن. نېمىشقا بۇغراغا ئۇنچىلىك تەسىر قىلمايدۇ؟ مەردانە بۇغرادىن جاپاكەشلەرنى قوتقۇزۇشنى تەلەپ قىلىۋاتىدىغۇ؟! مەردانە "زېمىستان كۆرگەن بۇلبۇل". بۇغرا بولسا خاننىڭ "ئالتۇن بۆشۈكى"دە چوڭ بولغان-دە! ھە، شۇنداق، گەپنىڭ تەكتى مانا مەشەدە. شۇنچە ئادەم "ئەركىنلىك"، "تۆگەل ئەركىنلىك" دەيدۇ، بۇ سۆز بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغا نېمىشقا ئاتچە يېقىپ كەتمەيدۇ؟ بۇغراخان قۇلدارلىق تۈگىشى بىلەن ئەركىنلىك ئىشى تۈگىدى دەپ قارىدى. كۆپچىلىك نامراتلارنىڭ زارىنى ئۇ نېمىشقا ئىلىكتەك، قۇندۇز، مەردانىلەردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ؟!...ھە، ھە، شۇنداق. ئىلىكنىڭ "ئىش تېخى تۈگىمىدى" دېگىنى راست ئىكەن. بۇغرالارنىڭ بىرنەچچە ئون يىلدىن بېرى قىلغان ئىشلىرى ئىشنىڭ تۈگىشى ئەمەس، باشلىنىشى ئوخشايدۇ...ئۇنداق بولسا قانداق قىلىپ ئۇبدان داۋام قىلدۇرۇش، ئايىغىغا يەتكۈزۈش كېرەك؟...ئاھ، ئىش جىق، يۈك ئېغىر، دۆلەت ئۇلغايدى، ھازىر يۈك تېخىمۇ ئېغىرلاشماقتا. يۈكنى غەيرەت بىلەن كۆتۈرۈپ، مەردانە ئالغا بېسىش كېرەك. توغرا، چوقۇم شۇنداق قىلىش كېرەك...چاپسان قايتىپ دوستلار بىلەن بىرلىكتە چېلىشىش كېرەك...

مۇشۇلارنى ئويلىغاندا سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرگە قايتىشقا ئالدىرايتتى. ئۇ توققۇزىنچى ئاينىڭ ئاخىرىغىچە قەشقەرگە يېتىپ بېرىشقا قارار قىلدى.

بۈگۈن سەككىزىنچى ئاينىڭ باشلىرى. ئىللىق ياز ھاۋاسى پەيزىدە سەمەرقەنت ئۇلۇغ خاقاننى ئۇزىتىشقا تەييارلاندى. شەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقى تېشىدىكى يول ياقىلىرىدا ئادەملەر لىق تولغان.

ئۇلار خاننى كۈتەتتى... ئەنە، قوۋۇق ئۈستىدىكى ناغرا ـ كاناي ئاۋازى ياڭرىدى. كىشىلەر ئۇ ياققا تەلمۈرۈشتى. قوۋۇقتىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى، يېقىنلاشتى. ئالدىنقى قاتاردا ئوتتۇرىدا چاقىقان سەپەر كىيىمى كىيگەن سۇتۇق بۇغراخان، ئۇنىڭ يېقىدا چار ساقال، سەللىلىك باش ئولىچى مەۋلانە ھەزرەت، سول يېقىدا سۆلەتلىك چىرىكچە كىيىم كىيگەن ئالىپ ئارسلان كېلەتتى. بۇغراخاننىڭ چىپار ئايغىرى قولىقىنى يوپۇرۇپ، ئىككى يېنىدىكى ئاتلارغا كۆز ئالايتىپ ئويناپ ماڭماقتا. ئارقىدىكى قاتاردا ئەبۇ ئەلى، ئىبركەشبەگ، سىبۇق تېكىن، ئۇچىنچى قاتاردا ــ ئوتتۇرىدا قۇندۇز، ئىككى ياندا چەبەر سۇباشى بىلەن بوز يىگىت. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئوتتۇرىدا مەردانە بىلەن زۇمرەت، يانلىرىدا قاۋۇل بىلەن ئامانقۇل، ئاندىن كېيىن ئولىچى ئەربابلار ۋە بىر قىسىم چىرىك ـ مۇلكىي ئەمەلدارلار ئۈچ ـ تۆتتىن قاتار تىزىلىپ كەلمەكتە. ئۇزاتقۇچىلارغا يېقىنلاشقاندا بۇغراخان يولداشلىرى بىلەن ئاتتىن چۈشتى. يىگىرمە نەچچە كىشى ئالدىغا كېلىپ بۇغراخانغا سالام بەردى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قىسىم ئەمەلدارلار، قازى ـ كالان، مۇپتى، ئىشانلار، مۇدەررىس، ئۆلىمالار بار ئىدى. بۇغراخان ئۇلار بىلەن سەمىمىي سالاملىشىپ، ئۇلار بىلەن بىللە ئۇزاتقۇچى كىشىلەر قاتارى ئوتتۇرىسىدىن ماڭدى. قاتارلارنىڭ بېشىدا مەدرىس تالىپلىرى، شەھەر ئەمەلدارلىرى خاننى ئىززەت بىلەن ئۇزاتتى. بۇغراخان شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە "بۇغراخان ئامان!"، "ئاق يول بولسۇن!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بۇغراخان ئۇلارغا سەمىمىي ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى. ئۇ بىردەم قول كۆتۈرەتتى، بىردەم قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش لىڭشىتاتتى. كىشىلەر

چوڭقۇر ھاياجان بىلەن گايىلىرى كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. بۇغراخان ئۇزاتقۇچىلار قاتارىنىڭ ئايىغىغا چىققاندىن كېيىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆپچىلىك بىلەن خوشلاشتى. ئاندىن باياتىن ئاتتىن چۈشۈپ سالاملاشقان كىشىلەر بىلەن خوشلىشىپ ئاتلاندى، شەھەردىن بىللە چىققان ئۇزاتقۇچىلارمۇ ئاتلاندى...

شەھەردىن ئون چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى بىر قىشلاقنىڭ چېتىدە بۇغراخان ئاتتىن چۈشتى ۋە ئۇزاتقۇچى يارانلىرى بىلەن خوشلاشتى. ئۇ ئاۋال ئالىپ ئارسلان بىلەن چىڭ، ئۇزاق قۇچاقلاشتى. ئاندىن چەبەر سۇباشى بىلەن (ئۇ ئارسلان بىلەن بىللە قالماقچى بولغان، قۇتلۇق سۇباشى ئىككى ئاي ئىلگىرى قوشۇن بىلەن قايتىپ كەتكەن)، مەۋلانە ھەزرەت، ئېركەشبەگ، ئەبۇ ئەلى، سىبۇق تېكىن...لەر بىلەن قۇچاقلىشىپ بولۇپ ئاتقا مىندى. ئات ئۈستىدە ئۇلارغا تازىم قىلىپ، ئېتىنى يولغا بۇرىدى. ئۇ بۇرۇلىپلا، كۆڭلى بۇزۇلۇۋاتقانلىقىنى سەزدى. باشقىلارمۇ ياشلىرىنى تۇسالمىدى. ئۇزاتقۇچىلار ئارىسىدىمۇ كوز ياشلىرىنى سۈرتكۈچىلەر ئاز بولمىدى. بولۇپمۇ ئالىپ ئارسلاننىڭمۇ كۆڭلى بۇزۇلدى بولغاي، كۆزىنى سۈرتىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ خانىلا ئەمەس، بىردىنبىر قەدىردان ئىناق دوستىنى ئۇزاتماقتا. "ئۇزاق سەپەر ۋەزىپىسى مۈشكۈل...ئامان بولغاي..." دەپ ئىچىدە ئويلايتتى. ئۇنىڭ كاللىسىدا "ئامان كۆرۈشەرمىزمۇ؟" دېگەن بىر سوئال پەيدا بولغانىدى، لېكىن ئۇ بۇ سوئاللارنى دەرھال رەت قىلدى. "كۆرۈشمەيچۇ؟ تېخى يەنە ئۇزاق بىللە كۈرەش قىلىمىز..."

سۇتۇق بۇغراخان ئات ئۈستىدە شۈك كېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ

يولداشلىرى، ئالدى-ئارقىدا كېتىپ بارغان قارۇغچى قوشۇنىمۇ شۈك بولۇپ قېلىشتى، ئاتلارنىڭ ئاياغ ئاۋازلىرى ۋە پۇرقۇشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئويلايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن دوستى ئارسلاننىڭ شەكلى كەتمەيتتى. ئارسلان بىلەن بىللە ھەم ئايدىڭ، يۇلتۇز بىلەن تال چۈشقىچە ئات ئېتىپ ئويناشلىرى، مەكتەپتە بىللە ئوقۇغان چاغلىرى باتۇرتاغنىڭ ئۆيىدە بىللە چېنىك مەشقى قىلغانلىقلىرى، ئوۋ، تاماشا، تەختنى ئېلىش، خانلىق ئوردۇسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشلەر... ئاخىر ئۇلۇغ يۈرۈش... ھەممىسى ئۇنىڭ مېڭىسىدىن بىردەمنىڭ ئىچىدىلا تىزىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئارسلان ھامان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئىلگىرىكىدەكلا سەمىمىي كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. بايا ئايرىلىش ۋاقتىدا بۇغراخان ئارسلان بىلەن قول سىقىشقاندا، "ئامان بولۇڭ دوستۇم، كۆرۈشكىچە خوش" دېگەندە، ئاۋازى تىترەپ بۇ سۆزنى ئاران ئېيتالىدى. ئارسلان" ئۆزىڭىزنى ساقلاڭ، چوقۇم كۆرۈشىمىز" دېگەندە، ئۇ كۆزىگە لىپپىدە ئۇرغۇپ چىقىپ چاناقلىرىغا تولغان ياشنى كىرپىك قاقماي تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا دوستىنىڭمۇ كۆڭلى بۇزۇلۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئېتىنى بۇرىغانىدى. بۇغراخان ئەڭ قەدىناس دوستىدىن، جانغا جان، قولغا قول بولىدىغان يېقىن سەپدىشىدىن ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئايرىلدى. ئۇ گويا يۈرىكىنىڭ يېرىمى قېپقالغاندەك، مادارى بوشاپ كەتكەندەك ھېس قىلاتتى. ھەممە جىم، قوشۇن جىم، ئەتراپ جىم. پەقەت ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاياغ ئاۋازلىرى، ئارىلاپ-ئارىلاپ پۇرقۇپ قويۇشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى...

بۇغراخان كۈن ئولتۇرۇش ئالدىدا مىرزاچۆل ياقىسىدىكى بىر قىشلاققا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. باشلامچى قوشۇن بۇ يەردە قونالغۇ

ئۇچۇن ھەممىسىنى تەييارلاپ قويغانىكەن. سەپەرنىڭ بىرىنچى قونالغۇسىنى ئۇ ياخشى ئۆتكۈزدى...

ئۆگۈنى كەچقۇرۇن چۆلنىڭ ئىرىقى چېتىدە شاش خانى مەزەمخان باشلىق بىر توپ كىشىلەر بۇغراخاننى قارشى ئالدى ۋە قونالغۇغا باشلاپ باردى. مەزەمخان دوستلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىلى ئىككى كۈن بوپتىكەن. ئوبدان تەييارلىق قىپتۇ. ئۇ بۇغراخاننى بىر ئاجايىپ گۈزەل باغقا باشلاپ كىردى. ئۇلار باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى راۋاققا چىققاندا، باغنىڭ مەنزىرىسى تولۇق كۆرۈندى. ئۇدۇلدا شاپتۇل-توغاچلار، ئەنجۈر-ئانارلار كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى قوزغاپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئوڭ-سول ياقتا، ئۇزۇنىغا سوزۇلغان ئېگىز باراڭ تېگىدە ھەر خىل ئۈزۈم شىڭگىللىرى چىرايلىق ئېسىلىپ تۇرۇپتۇ. باراڭغا كىلەم، كۆرپىلەر سېلىنىپ ياستۇقلار قويۇلغانىدى. راۋاقنىڭ ئەتراپىدا خىلمۇخىل گۈللەر غۇنچىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. راۋاقىمۇ كۆرپە-ياستۇقلار سېلىنىپ، داستىخانغا ھەر خىل شېرىن مېۋىلەر، نان، ھالۋا، شىرنە...لەر قويۇلغانىدى.

بۇغراخان راۋاقتا چىقىپ باغنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، خېلى ھاردۇقى چىقىپ قالغاندەك بولدى. "ياخشى باغ ئىكەن، بەك گۈزەل..." دېدى ئۇ.

بۇغراخانلار بۇ يەردىمۇ ياخشى قوناق بولۇپ ئوبدان ئۇخلىدى...

بۈگۈن شاش بېزەندى. ئەسلى بېزەكلىك شەھەر تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتتى. يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى، كۈن چىقىش بىلەنلا شەھەرنى قىزىتىۋەتتى. ناشتىدىن كېيىنلا شەھەر كوچىلىرى ئادەملەرگە تولۇشقا باشلىدى. كىشىلەر شەھەر تېشىغا، كۈنپېتىش ياققا

قاراپ ئاقماقتا ئىدى... شەھەر سىرتىدا قوغۇنچى تەرەپتىن كېلىدد-
غان يول پاكىز سۇپۇرۇپ سۇ چېچىلغان، ئادەملەر يولنىڭ ئىككى
يېقىغا توپلانغان، ئاتلىق قاراۇغچىلار تەرتىپ ئورناتماقتا ئىدى. كىشى-
لەردىن بىرەر چاقىرىم يىراقراقتا يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئىككى
تۇپ يوغان چىنارنىڭ چوڭ شاخلىرى ئارىسىرىغا ناغرا باغلانغان،
ئىككىدىن تۆت كانايچى ئۇزۇن كانايلىرىنى تۇتۇپ يىراققا تىكىلىپ
تۇرۇشاتتى...

بىرپەستىن كېيىن بىر چاپارمەن ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ئۇ
قامچىسىنى بېشىدا پۇلاڭشىتىپ: "كەلدى، كەلدى..." دەپ ۋارقىرايتتى.
ئۇنى كۆرۈپلا ناغرا-كانايچىلار ھەرىكەتكە كەلدى. پۈتكۈل
ئەتراپنى ناغرا-كاناي ئاۋازى قاپلىدى. ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ-
چۇرۇڭلىرى جىمدى. ئۇلار باشلىرىنى ئېگىپ يولغا قارىشاتتى...

ئاتلىقلار توپى چاڭ توزۇتۇپ يېتىپ كەلدى. سۇتۇق بۇغراخان-
نىڭ ئالدىدا ماڭغان قاراۇغچى قوشۇن چېرىكلىرى قارشى ئالغۇ-
چىلارنىڭ يۇقىرىسىدا، يولنىڭ ئىككى چېتىگە تىزىلدى. ئارقىدىن
بۇغراخانلار يېتىپ كەلدى.

بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈشى بىلەن مەزەمخان ئاتتىن سەكرەپ
چۈشۈپ قارشى ئالغۇچى ئەربابلار، ئەمەلدارلار، چېرىكباشى-
لىرى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى تونۇشتۇردى. بۇغراخان ئۇلار بىلەن
سەممىي كۆرۈشتى. "ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ شەھىرى-
مىزگە تەشرىپ قەدەم قىلغانلىرىنى پۈتكۈل شاش خەلقى قىزغىن
قارشى ئالىدۇ!" دېدى بۇغراخاننىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ بىر سەل-
لىلىك ئاق ساقال كىشى. بۇ شاشنىڭ مۆتىۋەر ئۆلىماسى ئىدى.
بۇغراخان ئۇنىڭغا رەھمەت بىلدۈردى. ئاندىن مەزەمخان ئاتقا

مىنىشكە تەكلىپ قىلغانىدى، بۇغراخان ئۇنىمىدى. ئۇلار كىشىلەر
ئارىسىدىن پىيادە ئۆتتى. "ئامان-ئامان!" "بۇغراخان ئامان!"
دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇردى. بۇغراخان "ئەل ئامان!" دەپ
ئۇلارغا جاۋاب قايتۇراتتى. كىشىلەر بۇغراخانغا ھەر خىل گۈللەرنى
ئاتاتتى. ئوغۇل-قىز ئۆسمۈرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ گۈل تۇتاتتى.
ناغرا-كاناي جاراڭلايتتى...

شەھەرگە كىرگەندە، ئادەملەر يولنىڭ ئىككى ياقىسىغا تىقىلىپ
كەتتى. ھاياجان، خۇشال كەيپىيات تېخىمۇ ئۇلغايدى. ئۇلار ئوردۇ
ئالدى كوچىسىغا كەلدى. يول چېتىدىكى مەسجىدنىڭ پەشتىقىدا
يەنىمۇ چوڭ ئاۋازلىق ناغرا-كاناي چېلىنماقتا ئىدى. مىللىي كىيىم-
لىرى بىلەن گۈزەل بېزەلگەن بىرەر يۈزدەك قىز-يىگىتلەر تۆت-تىن
قاتار بولۇپ ناغرىغا تەڭكەش قىلىپ ئەركىن ئۇسۇل ئويناپ كەلدى.
بۇغراخاننىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇلار ئۇسۇللۇق خوش ئاۋاز ھەرىكەت
بىلەن ئېگىلىپ تازىم قىلدى. ئاندىن بىر قىسمى ئىككىدىن بۆلۈ-
نۈپ چەتلەپ بۇغراخانغا يول بەردى ۋە خاننى يانداپ ئۇسۇل
ئويناپ ماڭدى. بىر قىسىم قىز-يىگىتلەر بۇغراخانلارنىڭ ئالدىدا
ئويناپ ماڭدى. ئۇلار غۇلاچلىرىنى كەڭ يېيىپ چوڭ قەدەم تاشلاپ،
بىر-بىرىنى چۆگىلەپ مەردانە، شوخ، چەبدەس ئوينايتتى. بۇغرا-
خان كەينىگە قاراپ قويغانىدى. قۇلدۇز شەرەتنى چۈشىنىپ
مەردانە بىلەن زۇمرەتكە شەرەت قىلدى. ئۇلار ئوينىغاچ توپ ئىچىدىن
ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلارنى كۆرۈپ ئۇسۇلچىلار
توختاپ ئورۇن بوشىتىپ چاۋاك چېلىشتى.

كۆپچىلىك توختىدى. يېڭىباشتىن بىر مەيدان ئويۇن باشلىنىپ
كەتتى. مەردانە بىلەن زۇمرەت ئەپچىل سەپەر كىيىمى كىيە-

ۋالغان، باشلىرىغا باغلىۋالغان قىزىل شايى ياغلىقلىرى ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشقان. يېنىك كۆللۈك چورۇق كىيگەن ئاياغلىرى خۇددى ئاسمانغا كۆتۈرۈلىدىغاندەك يەڭگىل دەسسەيتتى. ئۇلار داڭلىق چەرغانە ئۇسسۇلىنى شۇنداق ياخشى ئوينايتتىكى، كىشىلەر گويا ئۇسسۇل مەرىكىسىگە كەلگەندەك بۈگۈنكى قارشى ئېلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. ئاخىرى ئۇلارنىڭ تەكلىپى بىلەن شاشلىق قىز-يىگىتلەرمۇ ئۇسسۇلغا چۈشتى. ئۇلار ئىككى مېھمان قىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ بىللە ئوينىشىپ ئىلگىرىلىدى. قارشى ئېلىش خۇددى مەرەمگە ئايلاندى.

بۇغراخان ھۇزۇرلاندى. مەزەمخان مەغرۇرلاندى. قارشى ئالغۇچىلار ۋە مېھمانلار تولۇپ تاشقان خۇشاللىق تەنتەنىسى بىلەن ئوردۇ قوۋۇقىدىن كىرىپ كەتتى. لېكىن ئوردۇ ئالدى تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. ناغرا-كاناي شوخ پەدىگە يۆتكەلدى. يۈزلىگەن ئەر-ئايال، ياش-قېرى كىشىلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، ھارغىنىغا قارىماي ئۇسسۇل ئوينايتتى...

سۇتۇق بۇغراخان شاشتا بىر ھەپتە تۇردى، ئۇ مەزەمخاننىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىدى، ئەمەلدارلار، چېرىك باشلىقلىرى بىلەن ئۇچراشتى. كېيىن، شەھەر ھۈنەرۋەنلىرى ۋە تارىغچىلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇ، بۇ ئۇچرىشىشلاردا، كېتەر ئالدىدا مەزەمخان بىلەن بولغان سۆھبەتتە "قاداش بولۇش، ئەلنى قوغداش، نامراتلارنىڭ يۈكىنى ئازايتىش" دېگەن ئۈچ چوڭ ئىشنى تەكىتلىدى، چۈنكى ئۇنىڭ ئۇقۇشىچە قاداشسىزلىق ئاز ئەمەس ئىدى. ئەمەلدارلار ئارىسىدا، ئۆلىمالار ئارىسىدا، خەلق بىلەن ئوردۇ ئارىسىدا، بولۇپمۇ نامراتلار بىلەن ھۆكۈمرانلار ئارىسىدا ئاز بولمىغان زىددىيەتلەر

بار بولۇپ، بۇ زىددىيەتلەر ئاساسەن كونچىلىق بىلەن يېڭىچىلىق ئارىسىدىكى مەنپەئەت تالىشىشلار زىددىيىتى، دىنىي مەزھەپلەر-نىڭ زىددىيىتى ئىدى. زىددىيەتلەر ئارىسىدا خەلق بىلەن ئوردۇ ئارىسىدىكى زىددىيەت بۇ كۈنلەردە گەۋدىلىنىپ چىققان، تارىغچىلار-نىڭ، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتى-ۋاتقان، زېمىندارنىڭ "سېتىشى" ئازايغان بىلەن كالتىكى ئوخشاشلا تارىغچىلار بېشىدا تېخىمۇ قاتتىق ئويناۋاتقانىدى. سامانلاردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن ئوردۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ دۇمبالىشى، مەجبۇرى چېرىنىك تۇتۇشى، قاماپ ئۆلتۈرۈشى ئاساسەن يوقالغان. بىراق، ئالۋاڭ-سېلىق ئاۋۋالقىدەكلا ئېغىر پېتى قېلىۋەرگەن. "ھازىرقى ئوردۇ يەنىلا قورسىقى يوغان، مۇشتۇمزورلارنىڭ ئوردۇسى بولدى، — دېيدى تارىغچىلار بۇغراخانغا، — ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەر-سۇنى تارتىۋالمىغۇچە كالتەكتىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ..."

بۇغراخان يۇقىرىدىكى مەسىلىلەرنى ئۇزۇل-كېسىل ھەل قىلىش ۋاقتى كەلمىدى، دەپ ھېسابلىدى. ئەمما ئۇ قاداشلىقنى كۈچەي-تىش، خەلقنىڭ يۈكىنى ئازايتىش ئىشى ھەل بولمىسا بولمايدىغان-لىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئەمەلدارلارغا، موللىلارغا: "قاداش-لىق بولمىسا، ئوردۇنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ، ئوردۇ خەلقتىن ئايرىلسا پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ" دېدى. تارىغچىلارغا: "سىلەرنىڭ تەلەپلىرىڭلار توغرا. لېكىن، بىراقلا تۈگەل ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئىش ئاستا-ئاستا بولىدۇ. كالتەكنى يوقىتىش، قورساقنى تويغۇزۇش كېرەك. تولا ئالدىراپ كېتىشكە بولمايدۇ. سەۋر قىلسا غورىدىن ھالۋا بولىدۇ" دېدى...

بۇغراخان شاشتا خەلق سەلئىتىنى بەك قىزىقىش بىلەن كۆردى.

قارشى ئېلىش زىياپىتىدىن كېيىن بىر قېتىم، ئۆزىتىش ئالدىدا بىر قېتىم ناخشا-ئۇسسۇل كۆردى. شاشنىڭ سازەندىلىرى، ئەشۇلەچىلىرى، ئۇسسۇلچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرى ماھارىتىنى نامايىش قىلدى، بۇلار ئۇنىڭغا بەك ياقتى. ئۇ مەزەمخانىغا: "شاشلىقلار مول سەنئەت بايلىقىغا ئىگە، خوش ئاۋاز خەلق ئىكەن" دېدى.

بۇغراخان شاشتىن ئايرىلىشتا كەلگەندىكىگە ئوخشاش تەنتەنە بىلەن ئۇزىتىلدى...

سۇتۇق بۇغراخان نەمەنگانغا كېلىپ ئۇزاق تۇرمىدى، جىق ئىشمۇ قىلمىدى. نەمەنگان خانى قوچقارخان ۋە چېرىكباشى مەمەتالىلار بىلەن چىقراق سۆھبەتلەشتى. قوچقارخان قەدىردان خانىنى ئوبدان كۈتۈپ، ياخشى دەم ئالدۇردى. لالەخان قەشقەردىن كەلگىنىگە ئىككى ئايچە بوپتىكەن. ئۇ بۇغراخاننى ھەم "بۇغداي سۆزى" بىلەن، ھەم "بۇغداي نېنى" بىلەن ئارماندىن چىقىقۇدەك مېھمان قىلدى. لالەخان قەشقەرنىڭ ئەھۋالىنى، ئوردۇ خىزمىتىنى، ئايدىڭ، ئوغۇل-قىزلىرى توغرىسىدا كۆلۈپ-كۆلدۇرۇپ سۆزلەپ بەردى. خان ئۇنىڭ سۆزلىرىنى قىزىقىش بىلەن تىڭشىدى. قۇندۇز لالەخان بىلەن ئۇزۇن-ئۇزۇن مۇڭداشتى. ئۇ ئانىسىنىڭ، ئاكىسىنىڭ ياخشى تۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولۇپ قالدى.

نەمەنگاندىن مېڭىش ۋاقتىدا، بۇغراخاننى قارشى ئالغان كۈندىكىگە ئوخشاشلا قىزغىن ئۇزىتىشتى. قوچقار بىلەن مەمەتالى پېرىم كۈنلۈك يولغىچە ئۇزىتىپ كەلدى...

سۇتۇق بۇغراخان يول ئۈستىدە ئارغۇ دېگەن يۇرتتىكى كەڭ بىر ئوتلاقتىن ئۆتۈپ، بىر تاغ جىلغىسىغا كىردى. ئازراق مېڭىپ، بىر دەريانى بويلاپ ئوڭغا بۇرالدى. بۇ دەريانى "تالاس دەريا" دەيتتى.

ئۇلار دەريانى بويلاپ، ئوڭ-سول بۇرۇلۇپ، كېچىكلەردىن ئۆتۈپ يۇقىرىلاپ خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن كەڭرەك بىر سايغا يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. باشلامچى قوشۇن بۇ يەردە چۈشلۈك ھاردۇق ئېلىشقا تەييارلىق قىلغانىكەن. بۇغراخان دەريا بويىغا سېلىنغان گىلەم ئۈستىدىكى ئېيىق تېرىسىگە ئولتۇرۇپ ئەتراپقا نەزەر سالدى. سول ياقتا سىرت تاغ يوتىلىرىنىڭ كەينىدە قاتمۇقات تاغلار كۆرۈنەتتى. ئوڭ ياق ئاسمان-پەلەك ئېگىز قورام تاشلىق تىك تاغ بولۇپ، تاغنىڭ يېنىدىكى دەريانىڭ سۈزۈك سۈيى تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ شارقىراپ ئاقاتتى. جىلغىنىڭ ئېتىكىدە قازان ئېسىلغان ئوچاقلاردىن كۆتۈرۈلگەن تۈتۈنلەر يوغان سۇر ئاغامچىدەك تىككىسىگە ئۆرلەيتتى. شۇ تەرەپتىن چېرىكلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇغراخان ئېيىق تېرىسىگە سوزۇلۇپ، ئىككى قولىغا بېشىنى قويۇپ ئوڭدا يېتىپ تىك تاغنىڭ چوققىسىغا قارىدى. تاغ چوققىسى گايىدا بۇلۇتلارنى تېشىپ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقاندەك، گايىدا بۇلۇتلارنى يېرىپ تۆۋەنگە شۇڭغۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئالا بۇلۇتلار ئارىلىرىدىن قۇياش شولىسى بىر كۈلۈپ، بىر مۆكۈپ نۇر چاچاتتى ۋە نۇرىنى يىغىشۋالاتتى، سۈزۈك يېشىل ئاسمان بىر ئېچىلىپ بىر يېپىلاتتى. "بۇ تاغ چوققىسى نېمىدېگەن قۇدرەتلىك ھە، — دەپ ئويلىدى بۇغراخان، ئۇ بوراندىنمۇ، قاردىنمۇ، يامغۇردىنمۇ، چاقماقتىنمۇ قورقمايدۇ. ئۇ ھامان تىك تۇرغىنى تۇرغان، بۇ تاغ قاچانلاردا پەيدا بولغان بولغىيدى؟ ئەزەل-ئەزەلدىن بار بولغىيمىدى، ياكى يەر ئاستىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە ياكى يىراقلاردىن ئۇچۇپ كېلىپ بۇ جايغا قونغان بولغىيمىدى؟ تەبىئەت ئۆمرىگە، كۆچىگە قارىغاندا، ئادەم ھېچنېمە ئەمەس... بىراق ئادەم — بەرىبىر

ئادەم-دە! ئۇنىڭدا ئەقىل بار، ئىدراك بار. ئەگەر ئۇ غەيرەتلىك بولسا، قىسقا ئۆمرىدە تاغنى تالقان، چۆلنى بوستان قىلالايدۇ. سەنچۇ سۇتۇق، سەنمۇ ئادەمغۇ، سەن ئەلگە قانچىلىك ئىش قىلىپ بېرەلىدىڭ؟!...ماختانما، ماختىنىشقا ھەققىڭ يوق..."

چوققىدا بىر قارا نەرسە كۆرۈنگەندەك قىلدى. ئۇ كېيىن، كۆزىنى يۇمچەكلەپ قارىغاندى، چوققىدا بىر ھايۋان تۇرغاندەك كۆرۈندى. ئۇ قولى بىلەن كۆزىنى ئۇۋۇلاپ دىققەت بىلەن قارىغاندى، راستىنلا، بىر ئارقار تىك چوققىدا پەسكە قاراپ تۇرۇپتۇ. بۇغراخان ياتقان پېتىچە: "قاۋۇل، ئوقيانى ئەكىلە!" دېدى، نېردا بىرنېمە بىلەن ھەپىلىشىۋاتقان قاۋۇل خانىنىڭ يېتىپ تۇرۇپ ئوقيا تەلەپ قىلغانلىقىدىن سەل ھەيران بولۇپ ئوقيانى ئەكىلىپ بەردى. بۇغراخان ئوڭدا ياتقىنىچە ياغا ئوقنى سېلىپ كىرىچنى تارتىپ بىر كۆزىنى قىسىپ ئارقارنى چەنلىدى، ئاندىن دېمىنى ئىچىگە ئېلىپ، يانىڭ يىپىنى قويۇپ بەردى، غۇيۇلداپ ئۇچقان ئوق كۆرۈنمەي قالدى، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە چوققىدىن بىر يوغان تاش غولىغاندەك قىلدى-دە، بىردەمدىلا "گۈپ" قىلىپ يەرگە — دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى تاغ تۈۋىگە چۈشۈپ كەتتى. تىنماي دېگۈدەك ئارقارنىڭ نېمە بولۇشىغا جىم قاراپ تۇرغانلار ھوگا سېلىشىپ كەتتى. بۇغراخان قوپۇپ ئولتۇردى، ئۇ مەغرۇرلانىدى بولغاي، مەيدىسىنى ئازراق كۆتۈرۈپ كۈلدى. ئۇ ئارقارنى بۇلىداق غۇلاپ ئالدىغا چۈشەر دەپ ئويلىمىغانىدى. بۇ راستىنلا بەك كۆڭۈللۈك ئىش بولدى.

ئامانقۇل بىلەن قاۋۇل دەرھال ئاتقا مىنىپ دەريادىن ئۆتتى ۋە ئارقارنى ئالدىغا ئېلىپ قايتىپ كەلدى-دە، ئارقارنى بۇغراخانىنىڭ

ئالدىغا تاشلىدى، ھەممەيلەن يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنى تاماشا قىلدى. مۈڭگۈزلىرى بىر يېرىم ئورالغان يوغان بوز ئارقار كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا پۇتلىرىنى سوزۇپ مىدىر قىلماي ياتاتتى. "بۇ نەق چۈشتى، ھازىرلا كاۋاپ قىلىمىز." دېدى ئاشپەز قولىدىكى چوڭ پىچاقنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ. ئاشپەز يەنە ئۈچ كىشى بىلەن ئارقارنى تۆت پۇتىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى.

بۇغراخان ھامان كۈلۈمسىرەيتتى ۋە ئېلىپ كېتىپ بارغان ئارقاردىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. قاۋۇل كېلىپ قولىدىكى ئوقيانى ئالغاندا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنى يىغىپ يەنە ئېيىق تېرىسىگە سوزۇلغىنىچە خۇشال كەيپىياتتا چوققىغا قاراپ ئوڭدا ياتتى. كېيىن ئېغىر ھارغىنلىق سېزىپ كۆزىنى يۇمدى...

بىرھازادىن كېيىن بۇغراخاننىڭ دېمىقىنى بىرنېمە غىدىقلاۋاتقاندەك قىلىپ ئويغاندى. پۈتكۈل جىلغىغا يېيىلغان مەززىلىك كاۋاپ ھىدى ئۇنى ئويغاتقانىدى. ئۇ كاۋاپ ھىدىگە مەس بولغاندەك كۆزىنى ئاچماي بىرپەس ياتتى. ئۇنىڭ ئىشتىھاسى قوزغىلىپ كەتتى. ئۇزاق يول مېڭىپ ھېرىپ-ئېچىپ كەلگەندە، تاغ جىلغىسىدا، سۈزۈك سۈلۈق دەريا بويىدا كاۋاپ... ئۇ ئارقار كاۋىپى، يەنە كېلىپ ئۆزى ئاتقان ئارقارنىڭ كاۋىپى قانداقمۇ ئىشتىھاسىنى قوزغىمىسۇن؟!... ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ دەريانىڭ مۇزدەك سۈيىدە يۈز-كۆزىنى يۇدى. قايتىپ كەلسە، داستىخان سېلىنىپ بوپتۇ، نان-توقاچ، قەنت-گېزەكلەر تىزىلىپ كېتىپتۇ. بوز يىگىت بىلەن قۇلدۇزمۇ كەلدى. بۇغراخان ئۇنىمىغىنىغا قويماي مەردانە بىلەن زۇمرەتنىمۇ چاقىرتىۋالدى. ئاڭغۇچە قاۋۇل زىخ كاۋاپلارنى ئەكىلىپ داستىخانغا قويدى.

— قېنى ئېلىڭلار، ئارقار كاۋىپى ئوبدان بولىدۇ، — دېدى بۇغراخان ۋە ئاۋۋال باشلاپ بىر زىخ كاۋاپنى قۇندۇزغا بەردى. ئاندىن ئۆزى يېدى، باشقىلارمۇ كاۋاپتىن ئازراق يەپلا ماختىشىپ كەتتى.

— قۇندۇز!

— ئىلەل.

— ئېيتىپ بېقىڭا، كاۋاپ راست ئوخشاپتىمۇ، ياكى مېنىڭ ئاغزىمغا شۇنداق تېتىپ كەتتىمۇ؟

— راستلا بەك مەززىلىك بوپتۇ.

— راستلا ئوبدان بوپتۇ، — دېدى بوز يىگىت، — ئىلگىرى مۇنداق مەززىلىك كاۋاپ يەپ باقمىغانىدىم، ئۇستامۇ ئۇستىكەن.

— ئۇستام ئىلگىرى نېمىشقا بۇنداق كاۋاپ قىلالمىغان؟ — دېدى قۇندۇز.

— كاۋاپقۇ ياخشى بوپتۇ، قورساق ئاچقاندا، بىزگە تېخىمۇ تېتىپ كەتكەندۇ، بەلكى؟ — دېدى بۇغراخان، — ھەي قىزلار ئارتىنىماي ئېلىڭلار، — دېدى ئۇ مەردانە بىلەن زۇمرەتكە ۋە ئۆزى ئۈچىنچى زىخنى قولىغا ئالدى.

بۇغراخان كاۋاپنى يېگەنچە يېگىسى كېلەتتى. بۇرۇن ئارقار كاۋىپىنى يېگەندە، بۇنچىلىك تېتىپ كەتمىگەنىدى. ھە، راستلا، ئۆزەڭ ئاتقان ئارقار گۆشى-دە! ئۆزەڭ ئەمگەك قىلىپ تاپقان نان ياخشى تېتىيدۇ...

كۈن قايرىلىپ پېشىن بولغاندا، ئۇلار ئاتلاندى. بۇغراخانىڭمۇ، باشقىلارنىڭمۇ كەيپى بەلەن ئىدى. ئۇلار ياخشى دەم ئالدى، تويغۇدەك كاۋاپ يېدى. تاغ، دەريا، يايلاق گۈزەللىكى قوشۇلدى... سەپەر كۆڭۈللۈك ئىدى. قۇندۇزنىڭ تەكلىپى بىلەن مەردانە،

زۇمرەتلەر ناخشا باشلىۋەتتى. مەردانىنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان، قۇندۇزغا يېقىپ قالغان ھېلىقى پەرغانە ناخشىسى جاراڭلىدى. ئۇلار-نىڭ شوخ ئاۋازلىرىنىڭ سادالىرى تاغدىن تاغقا ئۇرۇلۇپ يىراقلاردا ئاڭلىناتتى:

قۇياش چىقتى، نۇر چاچتى،
كۈلدى گۈزەل پەرغانە.
قىز-يىگىتلەر جور بولۇپ،
قوشاق قوشتى مەردانە.

بۇ كۇپلېتنىڭ ئاخىرىدا مەردانىنىڭ ئاۋازى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترەپ چىقتى. قۇندۇز ئۇنىڭغا دىققەت قىلدى. قاۋۇل كۆزىنى باشقىلاردىن يوشۇردى. ئۇلار ئانا ماكانى پەرغانىنى سېغىنىدىمۇ، ياكى پورەكلەپ تۇرغان ئاشۇ چاغلىرى يادىلىرىغا چۈشتىمۇ، يا بولمىسا بوۋىسى ئېسىگە كەلدىمۇ، بۇنى مەردانە بىلەن قاۋۇلدىن باشقىلا ئېيتىپ بېرەلمەيتتى.

. . . .

قارلىغاچ، جان قارلىغاچ،
ئۇۋڭ دولامغا قونساڭچۇ.
ئۇلۇغ بۇغرا ئاتامغا،
مەندىن سالام ئېيتساڭچۇ.

ناخشىنىڭ بۇ يېرىگە كەلگەندە، مەردانىنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ جاراڭلاپ كەتتى. ھەممەيلەن كۈلۈشتى. بۇغراخانمۇ ئارقىسىغا قاراپ قىزلارغا كۈلۈپ قويدى.

— ئەمدى قارلىغاچنى ئاۋارە قىلماي ئۆزەڭ سالام بەرسەڭمۇ بولار مەردانە، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ.

ــ بۇغـراخان ئاتامـنى كۆرەلمەيدىـغان، تەلمـۈرىدىغان باشـقا مەردانىلەر ئاز دەملا خالىئاچا، شۇلارنىڭ سالىمى بولنۇەرمەمدۇ؟

ــ بەك توغرا ئېيتتىڭ سىڭلىم، "كۆرەلمەي، تەلمۈرگەنىلەر..." بۇ توغـرا گەپ. كۆرەلـمەي خـان ئاتىـمىزدىـن يەنە چوڭ-چـوڭ ئۈمىدلەرنى كۈتۈپ تەلمۈرۈپ يۈرگەن مەردانىلەر ئۈچۈن ئېيتىۋېرد-مەن، دېگىن. مەيلى ئېيتىۋەر. سېنىڭمۇ شۇ چاغدىـكى قەلبىڭنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن!...

بۇغراخان ئارقىسىدا ئاتلىق كېلىۋاتقان بۇ خاتۇنلارنىڭ سۆزلى-رىگە دىققەت قىلىپ، تاغ-جىلغىلارنى كۆزىتىپ، ئات ئۈستىدە جىم كەلمەكتە ئىدى. "كۆرەلمىگەنلەر تەلـمۈرمەكـتە" دېـگەن سـۆزنىڭ مەنىسىنى ئۇ قايـتا-قايـتا ئويلايتـتى. بۇ سۆزنى سەمەرقەندتكە يېڭى كەلگەندە، مەردانە ئېيتقان "بۇغرا ئاتامـغا ئېيتىـپ قويۇڭ، بىزدەك جاپا تارتىۋاتقانلارنى قۇتقۇزسۇن!" دېگەن سـۆز بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلىدى. شۇ ۋاقىتتا قۇلدۇز مەردانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ "تۈگەل ئەركىنلىك" مەسىلىسىنى يەنە ئوتـتۇرىغا قويـغانىـدى. هـازىر يەنە ئۇ "تەلمۈرگەنلەر" دېگەن سۆزنى تەكرارلاۋاتـىدۇ...بۇ، هە...توغرا گەپلەر...

ئاتلار ساي ئىچىدىكى بىر كىچىك داۋانـدىن ئېـشىپ، كەڭ ئوت-لاقتا قاراپ تۆۋەنلىدى. بۇغراخان ئېـتىـنىڭ تىزگىـنىـنى بوشـراق قويۇۋەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ باشقا ئاتلىقـلارمۇ ئېـتىـنى تېزلەتـتى. يىراقتا، ئوتلاق ئوتتۇرىـسىدىـكى ئۈچ چىـغىر يولـدا كېـتىپ بارغان باشلامچى قوشۇن ئۇزۇن ئۈچ تال تاناپتەك تولغىنىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى...

يايلاقنىڭ ئۇ يېقىدا، ئانچە ئېگىز بولـمىـغان تاغ تىزمىلىرىـنىڭ

باغردا، بالاساغۇن خانلىقىنىڭ خانى ئارسلان ئىلىكخان قونالغۇ تىكىپ بۇغراخاننى كۈتەتتى. ئۇ ئۆز يارانلىرى بىلەن قونالغۇدىن ئون نەچچە چاقىرىم يەرگە كېلىپ، بۇغراخاننى قارشى ئالدى. كونا دوستلار قۇچاقلىشىپ ئامانلاشتى ۋە يەنە ئاتلىنىپ ئىلگىرىلەشتى. ئۇلار يېقىنلاشقانچە تاغ باغرىدىكى ئاۋۇللار، يېيىكى، چوڭ قارا ئۆيلەر، ئوتلاپ يۈرگەن كالا-قوتاز، ئات-تۆگە، قوي-ئۆچكىلەر ئوچۇق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئارقىدىكى ئېگىز تاغ چوققىسىغا تېگەي دەپ قالغان قۇياش قىزغۇچ نۇرى بىلەن پۈتكۈل يايلاقنى يۈركىگەندى.

— بەك گۈزەل جاي ئىكەن، — دېدى بۇغراخان ياندىش ئاتلىق كېتىپ بارغان ئارسلان ئىلىكخانغا، — يايلاقنىڭ پەيزى كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئارام بېرىدۇ.

— بۇ جاي ئېلىمىزنىڭ ئەڭ ياخشى يايلىقى، — دېدى ئارسلان ئىلىكخان، — بۇ يەرنىڭ ماللىرى داڭلىق، ئوبدان كۆلۈك ئاتلار چىقىدۇ.

— بەك ياخشى. ئەنە قاراڭ، — قارشىدىكى قىزغۇچ تاغنى كۆرسەتتى بۇغراخان، — قۇياش بىر تاغ كەينىگە مۆككەن بىلەن يەنە تاغدىن نۇرىنى يوشۇرمايدىكەن.

ھازىر ئەمدى كەچكى شەپەق بىلەن يايلاق تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. ئۇدۇلدىكى تاغنىڭ قىزغۇچ باشلىرىدا قىزىل-ئالا بۇلۇتلار ئوينىماقتا. تىزغا كېلىدىغان ئوتلارنىڭ ھەر خىل گۈللىرى يېنىك شامالدا ئېگىلىپ كۈلۈپ، ئەزىز مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى...

بۇغراخانلار ئاق قارا ئۆيلەر تىكىلىپ قىلىنغان قونالغۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشكەندە، بىر توپ قىزلار يۈگۈرۈپ كېلىپ تاغ

گۈللىرىدىن ئىزغان دەستىلىرىنى تۇتتى. كىشلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ بارغاندا، قارا ئۆي ئالدىدا بىرنەچچە موماي قولىدىكى ياغاچ ئاياق-تىن سىقىملاپ ئېلىپ چاچقۇ چاچتى. بۇغراخان ئۇلارغا قايتا-قايتا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆزى ئۈچۈن راسلانغان قارا ئۆيگە كىرىپ كەتتى...

ئازراق دەم ئالغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، يايلاقنىڭ ئەڭ مەززىلىك، ئەلدە داڭلىق تاماقلىرى بولغان تاي گۆشى، قوتاز قوردى-قى، قوزىنىڭ يوتا كاۋىپى...كەلتۈرۈلدى. بۇغراخان بىلەن ئارسلان ئىلىكخان ئالدىغا ئىككى قوي بېشى قويۇلدى. چوڭ قارا ئۆيگە ھەر خىل گۆشلەرنىڭ مەززىلىك ھىدى تولدى. قىمىز قۇيۇلۇپ، گۆشكە تۇتۇش قىلىندى...

تاماقتىن كېيىن، ئەل ئويۇنلىرى كۆرسىتىلدى. بۇغراخان ئويۇننى بەك قىزىقىش بىلەن تاماشا قىلدى. بولۇپمۇ قىز-يىگىتلەرنىڭ بەسلىشىپ بېيت-قوشاق ئېيتىشلىرى ئۇنىڭغا بەك يېقىپ كەتتى.

بۇغراخان يايلاقتا ئۈچ كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، بالاساغۇنغا كېلىپ، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ يولغا چىقتى. ئۇ يايلاقتا، بالاساغۇندا ئارسلان ئىلىكخان بىلەن كۆپ سۆزلەشتى، ئوردۇ ئەربابلىرى بىلەن ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن ئۇچراشتىيۇ، يەنە ئۇزاق تۇرالمىدى. ئۇ قەشقەرگە چاپسانراق يېتىپ بېرىشقا ئالدىرايتتى.

ئارسلان ئىلىكخان ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىسسىق كۆل بويىغىچە كېلىپ ئۇزىتىپ بۇغراخانغا ئاق يول تىلىدى، بۇغراخان ئۇلارغا ئامانلىق تىلەپ ئۆز سەپىرىگە ئاتلاندى...

* * *

بۈگۈن پۈتكۈل قەشقەر يەنە بىر قېتىم بېزەلدى. ئۇ ئۇلۇغ يۈرۈشتىن غالىبىيەت بىلەن قايتىپ كەلگەن، بىر يىلدىن ئارتۇق كۆرمىگەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى قارشى ئېلىشقا راسلانغانىدى.

توققۇزىنچى ئاي، قەشقەرنىڭ باش كۈزى تازىمۇ پەيزىگە تولغان. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا شەھەر كۆلۈپ ئورنىدىن قوپۇپ، ئەركىلەتكۈچ قۇياش نۇرىنى قارشى ئالدى. كىشىلەر ئالدىراپ ناشتا قىلىپ رەستىگە يۈگۈرۈشتى. ساندۇقنىڭ تېگىدىكى قاتلاقلىق كىيىملىرىنى كىيىپ بېزەنگەن قىز-چوكانلار، يىگىت-بوز باللار ئازنا مەسجىد ئالدىدىكى مەيدانغا توپلىنىشقا باشلىدى. كوچا-كوچىلاردىن ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەملەر بىلەن مەيدان تولۇۋەردى، تۇيۇقسىزلا ناغرا بىلەن سۇناي ئاۋازى جاراڭلىدى. كىشىلەر يۇقىرىغا قاراشتى. ئېگىز پەشتاقتا ئىككى ئادەم ناغرا چېلىۋېتىپتۇ. بىرى قولىدىكى قوش چوكا بىلەن ئالدىدىكى چوڭ زىل ناغرىنى پەيزى بىلەن چالاتتى. بىرسى ئاۋۇنىڭغا كەلتۈرۈپ بوم ناغرىسىنى ئۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىلىرىدا ئۆزرە تۇرغان ئىككى سۇنايچى، يانلىرىدىكى ئىككى كانايچى ناغرىغا ماسلىشىپ سۇناي-كانايلىرىنى چالاتتى. ساز ئاۋۋال بىر خىل يېقىملىق ئاھاڭغا سوزۇپ، ياۋاش چېلىندى، كېيىن ئاستا-ئاستا ئېگىز كۆتۈرۈلدى، يەنە تۆۋەن چۈشتى، ئاخىرى چۈشۈرگىگە ئۇلىنىپلا شوخ ئۇسۇل ئاھاڭغا جاراڭلاپ كەتتى. مەيداندىكىلەر بىرەر كىشىنىڭ تارتىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلا ساماغا چۈشۈپ كەتتى. مىڭلىغان كىشىلىك بىرلەشمە ئۇسۇل قايناپ كەتتى. بارلىق مەيدان-چاقلاردا، ھەتتا ئۆگزىلەردىمۇ ئۇسۇللار باشلىنىپ كەتتى. خاقانىيە-لىكلەرنىڭ بايرام كۈنلىرىدىكى بۇ ئەنئەنىلىك شوخ مىللىي ئادىتى

بۈگۈن باشقىچىلا قىزىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭىلمەس خاقانىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە تېخىمۇ سۆيۈنۈپ ئوينايتتى. بىرپەس قايناپ ئويۇندىن كېيىن كىشىلەر تېخى ۋاقتى بولمىغىنىغا قارىماي تۈمەن دەريا تەرەپكە قاراپ ئېقىشقا باشلىدى...

ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئايىغىدىكى تاغ باغرىدا تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش سورۇنى تەييارلانغان، بۇ تەنتەنە بولتۇر باھاردىكى ئۈزىتىش تەنتەنىسىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇنىڭدىن ئارتۇق يېرى، ئادەم تېخىمۇ جىق، بېزىنىشلەر يەنىمۇ كۆركەم، داغدۇغا چوڭ. خوشال-خۇراملىق تولۇپ تاشقاندى، يولنىڭ ئوڭ يېقىغا — بولتۇرقى جايغا چوڭ قارا تۇي تىكىلىپ، ئالدى-ئىچىگە زىلچىلار سېلىنغان. قارا تۇي باشلىرىدىكى توغ-ئەلەملەر يېشىل ھاۋادا يەلپۈنۈپ تۇرىدۇ. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغ يوتىلىرى ئادەم بىلەن تولغان، دۆڭلۈكلەردە، تاغ چوققىلىرىدا ناغرا-سۇنايچىلارنىڭ بەسلىشىپ چالغان ساز ئاۋازلىرى تاغ باشلىرىدا، كەڭ دالىدا ياڭرىماقتا. ئۇ يەر-بۇ يەردە ئادەملەر ھالقىلىرى ئىچىدە ئۇسسۇلچىلار قايناپ ئويناماقتا ئىدى...

قارا ئۆي ئالدىدا ئەمەلدارلار، يۇرت كاتتىلىرى ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ پاراڭلاشقاچ بۈگۈنكى زوقلۇق تەنتەنىنىڭ ئەمەدىلاتىن باشلىنىۋاتقان پەيزىنى ماختاشماقتا ئىدى. خانىش ئايدىڭ بىر قىسىم ئوردۇ ئەربابلىرى ۋە باللىرى بىلەن ئەتىگەندىلا خان ئالدىغا قارشى ئېلىشقا كەتكەن. مانا ئەمدى چۈش بولۇپ، كۈن قايرىلاي دەپ قالدى. كىشىلەر "كېلەر ۋاقتى بولۇپ قالدىغۇ" دېگەندەك يولغا قارىشاتتى....

قەيەردىدۇر بىر ئېگىزلىكتىن بوم ناغرىنىڭ "دۇم-دۇم" قىلىپ

ئۈچ قېتىم ئۇرۇلغان ھەيۋەتلىك ئاۋازى، ئۇنىڭغا تەڭكەش بولۇپ سۇنايىنىڭ "تا-تا-تا..." قىلىپ چىققان جاراڭلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇنىڭ بىلەن باشقا ساز ئاۋازلىرى، ئۇسۇللار، كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭلىرى شۇپپىدە توختاپ قالدى. ئادەملەر بويۇنلىرىنى سوزۇپ يولغا قاراشتى...

ئۇزۇن تاسمىدەك سوزۇلغان يولنىڭ ئۇ بېشىدا، تاغ ئېتىكىدىن چۈشۈۋاتقان ئارغامچىدەك بىر قارا كۆرۈندى. ئۇ يېقىنلاشقانچە ئاتلار، ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان ئادەملەر، كىشىلەر باشلىرىدا يەلپۈنۈپ تۇرغان ئەلەملەر ئاۋال تۇتۇق، كېيىن ئوچۇق كۆرۈندى...

ئاتلىقلارنىڭ ئارىلىقى بىر چاقىرىمچە قالغاندا، ناغرا-سۇنايلار يەنە جاراڭلاپ كەتتى. كىشىلەر يول چېتىگە تىزىلىپ كۈتۈشتى. ئەنە، ئاتلىقلار يېقىنلاشتى. ئالدىدا باشلامچى قوشۇن، ئۇنىڭدىن كېيىن قارۇغچى قوشۇن ئۆتتى. كۆپچىلىك بۇ قوشۇنلارنى "ئۇررا...!" دەپ قىزغىن چاۋاك بىلەن قارشى ئېلىپ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇردى. قوشۇننىڭ كەينىدىن بۇغراخان يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ سۆلەتلىك چېھرىكچە كىيىمىگە، ساقال-بۇرۇتلىرىغا ئازراق چاڭ قونغانىدى، ئۇ شۇنچە ئۇزاق سەپەردىن ھېرىپ كەلگىنىگە قارىماي ئاق ئارغىماق ئۈستىدە مەزمۇت ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۈلۈمسىرەشتىن ئازراق قىسىلغان كۆزلىرىدىن ھەم خۇشاللىق، ھەم مەغرۇرلۇق سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەغرۇرلىنىشىغا ھەقىقى يوق دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇ بۇلتۇر مۇشۇ يەردە ئۇزىتىلغاندا بۇ يۈرۈشتىن غالىبىيەت بىلەن قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇتۇقنىڭ بۇ قەدەر مول بولۇشىغا بولغان ئىشەنچىسى تولۇق ئەمەس ئىدى. ئەمدى نىيىتى ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىككى دەريا

ئارىلىقىنى ــ بۇ ماكانىدا ياشىغۇچى تۈرك ئۇلۇسلىرىنى دەھشەتلىك سامانىلار زۇلمىدىن خالاس قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شەرەپلىك دۆلەت تۇغىنى سەمەرقەنتكە قاداپ قايتتى. بۇ كىچىك ئىش ئەمەس ئىدى. بۇ مۇشۇ ئالەم بىنا بولغاندىن بۇيانقى چوڭ چېرىك يۈرۈشلىرىدىن قېلىشمايدىغان، يېڭىلمەس ئۇلۇغ يۈرۈش بولدى. ئۇنىڭ دۆلىتى زورايدى، داڭقى ئۇلغايدى. ئۇ غالىب، مەغرۇر ئىدى. بىراق ئۇنىڭ قەلبىدە قانداقتۇر تەڭ كەلگىلى بولمايدىغان بىر كۈچ "كەمتەر بول" دەپ ئاگاھلاندۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ ھامان كۆلۈمسىرەپ قارشى ئالغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقىغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. بۇغراخان بىلەن بىر قاتاردا خانىش ئايدىڭ، ئىلىك ئۇستاز، ئالىپ سۇباشى، توغرۇلبەگلەر ئاتلىق كېلەتتى. كېيىنكى قاتاردا ئوتتۇرىدا بايتاش، ئىككى ياندا ئالانۇرخېنىم بىلەن تولغان، ئۇندىن كېيىنكى قاتاردا قىلىچبەگ، يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە مەردانە، زۇمرەتلەر بىلەن بوز يىگىت، قاۋۇل، ئامانقۇللار قاتار كېلىشەتتى. كىشىلەر "بۇغراخان ئامان!"، "خاقان ئامان!"، "ئامان-ئامان!" دەپ تۋۋلىشاتتى. ئارىلاپ "خانىش ئامان!" دېگەن ئاۋازلارمۇ ئاڭلىناتتى. بۇغراخان ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ، كۈلۈپ تۇرۇپ خەلققە ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. "ئەل ئامان!"، "يۇرت ئامان!" دەپ توۋلايتتى...

بۇغراخان قارشى ئېلىش جايىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئوردۇ ئولچىلىرى، ئەربابلار، يۇقىرى ئەمەلدارلار، يۇرت كاتتىلىرى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. ئۇلار قارا ئۆيدە ئۇسسۇلۇق ئىچىپ، مېۋە-چېۋە يەپ ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى...

ئەنە، بۇغراخان يولداشلىرى بىلەن، قارشى ئالغۇچىلار بىلەن قورغان يېزىسىنىڭ باغلىرى ئارىسىدىكى ئەگمە يوللاردىن ئۆتۈپ كېتىپ بارىدۇ. قارشى ئالغۇچىلار، ئالدى-كەينىدىكى قوشۇنلارنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. بۇغراخاننىڭ ئالدىدا كەڭ، ئېگىز تۆت ئاتلىق ھارۋىدا بىر توپ ناغرا-سۇنايچىلار ئىشتىياق بىلەن بېرىلىپ ناغرا-سۇناي چالماقتا. ھارۋىنىڭ بۇرجەكلىرىگە قىزىل ئەلەملەر قادالغان. بويۇنلىرىغا قىزىل تاۋار باغلانغان، بېلىگە گۈللۈك يوپۇق تۇغرىسىغا يېپىلغان ئارغىماقلار ناغرىغا تەڭكەش قىلغاندەك پۇتلىرىنى سالماق تاشلاپ، باشلىرىنى ئىرغىتىپ ھارۋىنى ئەركىن تارتىپ كېتىپ بارماقتا. يولنىڭ ئىككى چېتىگە تولغان ئادەملەر خاننى قىزغىن قارشى ئالماقتا...ئۇلار تومەن دەرياسىدىن ئۆتكەندە، بىر توپ ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ھارۋىنىڭ كەينىگە چۈشۈپ، ئۇسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئاۋۋال بۇغراخانغا تەڭ تازىم قىلدى، ئاندىن بۇرۇلۇپ ئۇسۇل ئوينىغىنىچە ھارۋىنىڭ كەينىدىن ماڭدى. بۇلارنىڭ ئۇسۇللىرى پەيزىگە پەيزى قوشۇۋەتتى. شەھەر گويا ئەسلى ئورنىدىن قومۇرۇلۇپ كەتكەندەك بولدى. ئادەملەرنىڭ قىزغىن روھى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. كوچىلاردىلا ئەمەس، ئۆگزە-ئۆگزىلەردە تىقما-تىقماق ئادەم، ئۇسۇل، ناخشا، ھەر خىل خۇشاللىق ئاۋازلىرى... مۇز تاغ ئاتا چوققىسىغا يېقىنلاپ قالغان قۇياش غالىب بۇغراخاننى ۋە قەشقەرلىقنى مۇبارەكلەپ قىزغۇچ نۇرىنى چېچىۋاتقاندەك قىلاتتى.

بۇغراخان ئوردۇ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە پىيادە ھالدا كىشىلەر دولقۇنى ئىچىدە ئىلگىرى ماڭدى. قىزلار سالغان قىزىل زىلچا پاياندازغا قەدەم قويۇپ قوۋۇققا كۆتۈرۈلدى. پەلەمپەيدىن چىقىپ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، مەيدانغا تولغان كىشىلەرگە قول

كۆتۈرۈپ يەنە ھۆرمەت بىلدۈردى. خانىش، ئىلىك...لەرمۇ قوۋۇق ئالدىغا چىقتى، ئىلىك قول كۆتۈرۈپ مەيداننى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن:

— قۇتلۇق سەپەردىن غالىبىيەت بىلەن قايتقان ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى مەرەكىلەپ قارشى ئالىمىز!...— دېدى.

مەيدان گۈلدۈرلەپ كەتتى، پۈتكۈل شەھەر خۇشاللىق سادالىرىغا چۆمدى...

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرگە قايتىپ كەلگەنىنىڭ ئەتىسى كۈنى پېشىندىن كېيىن ئۇرۇق-تۇغقان، ئائىلە-تاۋابىئات، دوست-ئاغىنىلەر ئوردۇ ئارقىسىدىكى خان سارىيى ھويلىسىغا جەم بولدى. ھويلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى كەڭ-ئۇزۇن ئۇزۇم بارىڭىنىڭ ئىچى چوڭ-كىچىك، ئەر-خاتۇن، بالا-چاقىلار بىلەن تولغان، باراڭ تېگىگە زىلچىلار ۋە ئۇزۇن كۆرپىلەر سېلىنغان، كۆرپە ئالدىدا داستىخان يېيىلغان پەس شىرەلەر ئۈستىدە لېگەن-لېگەندە ھەر خىل مېۋىلەر قويۇلغان، ھەممە خۇشال-خۇراملىق ئىچىدە ئۆز دېمەت-لىرى بىلەن پاراڭلىشاتتى. خان ئوغۇللار بايتاش، تونغان، توغرۇل-بەگ، قىلىچلار ئىلىك ئۇستاز بىلەن بىرنېمىلەرنى دەپ قىزغىن سۆزلىشەتتى. خان قىز ئالانۇرخېنىم، يۇلتۇز، گۈللەيلى، ئادار-گۈللەر قۇندۇز ھەم مەردانە بىلەن زۇمرەتنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ پاراڭلىشىۋاتاتتى، ئۇلار كەينى-كەينىدىن ھەر خىل سوئاللارنى بېرىشەتتى. ئالانۇرخېنىم مەردانىسكە قىزىقىپ قارايتتى. مەردانە بولسا خان قىزدىن تارتىنىپ كۆزىنى ئەپقاچاتتى ۋە كۈلۈمسىرەپ يەر ئاستىدىن قاراپ قوياتتى. بۇ قىلىقى بىلەن ئۇنىڭ ئۆز سىياقى تېخىمۇ ئۆزلىشىپ كېتەتتى.

— ھامماچا، كۆردىڭمۇ؟ — دېدى ئالانۇرخېنىم گۈللەيلىگە، — ئۇ ياقنىڭ قىزلىرى ئەجەپ ئۇز بولىدىكەن-ھە؟

— ئۇز بولمايچۇ. ئۇز قەشقەردىلا دەپ ئويلاپىمدىلە، خېنىم؟ — دېدى گۈللەيلى چاقچاق ئارىلاش.

مەردانىنىڭ يۈزلىرى تېخىمۇ قىزاردى. ئۇ ئاستا لېۋىنى چىشلەپ بېشىنى ئەگدى.

— پەرغانىنىڭ قىزلىرىنى كۆرسىمۇ قەشقەر يىگىتلىرى ھوشىدىن كېتىپ قالىدۇ، — دېدى قۇندۇز كۈلۈپ، — بۇ قىزلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئاڭلىغاندا، ئاندىن ئاغزىڭلار ئېچىلىپ قالىدۇ، تېخى! شۇنداق ئەمەسمۇ، مەردانە؟

— ۋايەي ئاچا، بىز قەشقەر قوشۇغچىلىرىغا تەڭ كېلەلەمدى-غان؟ — دېدى مەردانە بېشىنى كۆتۈرمەي.

— ئۆزەڭنى كەمستمە سىڭلىم، ھېلىقى قوشۇغۇڭدا بىر سۆز بار ئىدىغۇ، زۇمرەت نېمىدى؟

— قايسىنى دەيلىكىن؟ — دېدى زۇمرەت.

قۇندۇز قوشۇملىرىنى تۈرۈپ ئويلاندى، ئاندىن قوشۇغدىن بىر پارچە ئېيتتى:

پەرغانىنىڭ قىزلىرى،
ئالما-ئانار يۈزلىرى.
دوستىغا دوست مېھرىبان،
ياغىغا ئۆچ كۆزلىرى.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

مەردانە ئۇيۇلۇپ كۈلدى، كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بىر جىلۋە بىلەن ئۇزۇن چېچىنى كەينىگە تاشلىدى-دە، يىراقىقا كۆز تاشلاپ

مۇلداق دېدى:

بۇ قەشقەرنىڭ قىزلىرى،
تولۇن ئايدەك يۈزلىرى.
مەرت يىگىتنى تاللايدۇ،
ئۇنىڭ خۇمار كۆزلىرى.

ئولتۇرغانلار يەنە كۈلۈشتى.

— ياشا مەردانە، — دېدى باياتىن ئۇنىڭغا قاراپ جىم ئولتۇرغان يۈلتۈز، — راستلا مەردانە قىزكەنسەن. قوشۇغۇڭ بەكلا ئېسىل. بىراق قەشقەرقىزلىرىنى ئاشۇرۇۋەتتىڭ.

— ياق، ئېشىپ كەتمىدى، — دېدى زۇمرەت، — قەشقەر قىزلىرى ئايدىن ئۆتۈپ چولپاننى خىجىل قىلىدىكەن. قارىسىلا، خان قىز ئالانۇر خېنىمنىڭ ئۈزلۈقىنى!

— مەن باشقىسىنى خىجىل قىلىش تۇگۇل، ئۆزەملا خىجىل بولسام بولىدۇ. ئۆزنى ئىزدىسەڭلار ماۋۇ ئادارگۇل ئاچامنى تېپىڭ-لار، — دېدى ئالانۇرخېنىم ئادارگۈلنى كۆرسىتىپ.

ئادارگۈل قىزىرىپ كەتتى. ئاڭغۇچە ئىشىككە قاراپ "چىقتى-چىقتى" دېيىشتى. بۇغراخان خانىش ئايدىڭ بىلەن كۆتۈرمە پېشاي-ۋاننىڭ پەلەمپەيلىرىدىن چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۈچ-تۆت بالا ئۇلارغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. خان ئوغۇل باياتاشنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئېلى ئۇلاردىن قېلىشماي ئارقىدىن يۈگۈردى، ئۇنىڭ مۈدۈرۈپ ئىغاڭلاپ-مىتقىلاپ يۈگۈرگىنىگە قاراپ كۆپچىلىك كۈلۈشتى. بۇغراخان ئاۋۋال بارغان بالىلارنىڭ پېشانىلىرىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى. كېيىن، يېقىن كېلىپ يىقىلىپ ئولتۇرۇپ قالغان بىكەچ ئەلىنى كۆتۈرۈۋالدى. كالپۇكلىرىنى ئۆمەللەپ

يىغلىغىلى قوپقان ئوبۇل ھەسەن ئېلى بۇغراخانغا قاراپ كەينىگە داجىغانىدى، بۇۋىسى سۆيۈپ كۆلگەندىن كېيىن ئۇمۇ ھىجايدى.

بۇغراخان بارائغا كەلگەندە، ھەممەيلەن ئۇنى خۇشال قارشى ئېلىشتى. بۇغراخاننىڭ كەيپى بەلەن ئىدى. ئۇ ئاۋۋال ئىلىك ئۇستاز بىلەن، كېيىن ھارىبتچى ئانا بىلەن كۆرۈشۈپ، باشقىلار بىلەن ئامانلاشتى. ئاندىن كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ بېيىت ئېيتتى:

دوست-يارانلار جەم بولۇپتۇ دەرقەمتە،
شولىسىنى كەڭ چېچىپتۇ چولپان يۇلتۇز.
دۇنيا كېزىپ ياغى سوقۇپ كەلدى مانا،
قۇچاقلاشتى دوستلار بىلەن پەلۋان قۇندۇز.

كۆپچىلىك كۆلۈشۈپ قۇندۇزغا قاراشتى.

قۇندۇز:

ئۇزلار ئۇزى، گۈزەللەرنىڭ قىزىل تاجى،
نۇرلار نۇرى، نازاكەتلىك ئەلايىم نۇر.
ئاتىسىنى، جان دوستلارنى مۇبارەكلەپ،
خوش پۇراقلىق ھىد چېچىپتۇ ئۇز ئىپاركۇل.

يەنە كۆلكە كۆتۈرۈلدى. كۆپچىلىك ئىلىك ئۇستازغا قاراشتى. بۇنداق چاغلاردا بېيىت ئېيتماي قويمايدىغان ئۇستاز كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ مۇنداق دېدى:

كۆنچىقىشتىن كۆنپېتىشقا ئۇچۇپتىكەن،
بۇلۇت يېرىپ، پەرۋاز قىلىپ پەلۋان بۇركۈت.
ھەيۋىتىدىن چىلبۆرىلەر كۆچۈك بوپتۇ،
كۆلۈپ يايراپ خوشال بوپتۇ ئېزىلگەن يۇرت.

يەنە كۆلكە كۆتۈرۈلدى، كىشىلەرنىڭ پەيزى تېخىمۇ ئاشتى.

— ئەمدى نۆۋەت سىلىگە كەلدى، ئانا، — دېدى ئايدىڭ خالتىغا سېلىنغان باربىتىنى قولتۇقىغا قىسىپ بۇ يەردىكى ئەھۋالغا زوقلىنىپ ئولتۇرغان باربىتچى ئانىغا.

ئانا شىرە ئالدىغا ئولتۇردى. بۇغراخان باشلاپ كۆپچىلىكمۇ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئانىدىن بەلەن قوشاق كۈتەتتى.

ئانا باربىتنى خالتىدىن چىقىرىپ، يەڭ ئۇچى بىلەن باربىتنىڭ تارلىق يۈزىنى سىلاپ قويۇپ، تارلارنى ئۇرۇپ كۆردى. باربىت سازلىق ئىكەن. ئۇ باربىتنى ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان قوشۇغ پەدىسىگە بىر پەدە چالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ قوشۇغنى باشلىۋەتتى:

راست دېگەندەك ئەمدى ساڭا كەلدى نۆۋەت،
كەتتى سېنى زار قاخشاتقان ئاشۇ كۈلپەت،
تاۋار كىيدىڭ، شىرمان يېدىڭ، ئىچتىڭ شەربەت،
قېنى ئەمدى شوخ پەدىگە سايرا، باربىت.

ئۇلۇغ يولدىن ئامان كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
ئەلگە زور قۇت بېرىپ كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
يۇرتقا كۇۋرۇك سېلىپ كەلدى بۇغرا ئاتاڭ،
ئاتاپ ئاڭا ناخشاڭنى ئېيت يايرا، باربىت.

مىسكىن ئىدىڭ، ئەركىن بولدۇڭ كەلدى بەختىڭ،
ساقايدىغۇ يارا قەلبىڭ، يۇرەك لەختىڭ،
ئوبدان ئاسرا، مەزمۇت بولغاي تاج - تەختىڭ،
ھوشيار بولۇپ خەنجىرىڭنى قايرا، باربىت.

. . . .

باربىت سايرىماقتا، قوشۇغ ياڭرىماقتا. ئانا كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ، بۇقۇلداپ قوشۇغ ئېيتاتتى. بارماقلىرى گويا بەسلەشكەندەك بوم-زىل باربىت تارلىرىنى چېكەتتى. ئانا قانلىق ئۆتمۇشنى ئەسلەيتتى. دۇنيانى تىترىتىۋەتكەن ئۇلۇغ ئۇتۇقلارنى كۈيلەيتتى. بۇغراخاننى مەدھىيىلەيتتى. ئۇنى ۋە يارانلارنى ھوشيار بولۇشقا، ئەلەمنى چىڭ تۇتۇشقا، قەلەمنى تاشلىماسلىققا ئۈندەيتتى:

بۇ دۇنيادا ياخشىمۇ بار، يامانمۇ بار،
ۋە يەنە بار يامان نىيەت قورسىقى تار،
ئەلنى سۆيگەن ئەل ئوغلىغا ئەل بولۇر يار،
ئاق كۆڭۈلنى مۇغەمبەردىن ئايرا، باربىت.

ئەرزىمىگەن قوشۇغۇڭغا قىلما مىننەت،
مەندۇرمەن دەپ ساق بېشىڭغا سالما ئىللەت،
ئوبدان باقساڭ جاھاندا جىق ئاچچىق ئىبرەت،
كۆرەڭلىمەي ئوڭ-سولۇڭغا قايلا، باربىت.

. . . .

ئانىنىڭ ئېسىل قوشۇغىدىن تەسىرلەنگەن كىشىلەر چوڭقۇر ھاياجانلىق كەيپىياتتا چۆكۈپ پەيز سۈرەتتى. بۇلبۇللار تىلىدەك سايرىغان باربىت ئاۋازى ئۇلارنىڭ قەلبلىرىنى روھلاندۇرۇپ پەلەككە كۆتۈرەتتى...

ئانا قوشۇغنى ئاياغلاشتۇرغاندا، كۆپچىلىك شېرىن ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ كۆكسىنى كۆتۈرۈشتى.

— باركاللا ئانا، — دېدى ئىلىك ئۇستاز، — ئۇلۇغ ئادەمسىز.

بىر ئۇبدان بارىبتچى-قوشۇغچىلا ئەمەس، دانا ئۇستازسىز.

— ھەشقاللا ئانا، — دېدى بۇغراخانمۇ، — سىز راستتىنلا ئۇلۇغ ئۇستاز، سىزنىڭ بارىبتىڭىز ئەل دەردى بىلەن تاۋلانغان، ئۇ ئەل تىلىكىنى سايرايدۇ، بىزنىڭ كۆزىمىزنى ئاچىدۇ، ئۇ بىزگە ھەم باشلامچى، ھەم قامچا...

ئانا ئورنىدىن تۇرۇپ ئاۋۋال بۇغراخانغا، كېيىن ئىلىك ئۇستازغا تازىم قىلدى.

— ئىلتىپاتلىرىغا ھەشقاللا، ئەگەردە مېنىڭ بارىبتىم ئەل تىلىكىنى قوشۇپ سايرىيالىسا، ماڭا بۇنىڭدىن چوڭ قۇت بولمايدۇ...

گۈللەيلىنىڭ شەربىتى بىلەن خىزمەتچى قىزلار لىبگەنلەردە تاماق كەلتۈرۈشتى. خانىش ئايدىلىڭ كۆپچىلىكنى تاماققا تەكلىپ قىلدى...

توققۇزىنچى قىسىم

بىنانىڭ ئۇلىنى پىششىقلا مەزمۇت ،
ئۈزۈ قەدىن بىنجاسىغان مايىسىنى چىڭ تۇت .
كەمتەر بول ئارمانلىرىڭ ئالدىڭدا تېخى ،
چوڭ ئۈمىد كۈتمەكتە سېنىڭدىن ئەل - يۇرت .

بىرىنچى باب

خان ئوغۇل ئىز باستى

سۇتۇق بۇغراخان ئۇلۇغ سەپەردىن قايتقىلى ئىككى يىل بولدى. يىلان يىلى، ئات يىلى ئۆتۈپ قوي يىلى كەلدى.

ئەسلىدە ئۇ بىرەر مەزگىل دەم ئېلىشنى ئويلىغانىدى. ئەتىرىچە، ئىش تېخىمۇ قاتتىق بولدى. ئۇ ئۆزىدە بارغانچە ھارغىنلىق، ماغدۇرسىزلىق سېزىشكە باشلىدى. گايىدا يۈرىكى سىقىلىدىغان، بېشى قايىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ سالامەتلىكىدىكى بۇ ئۆزگىرىش باشقىلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى، بولۇپمۇ، خانىش ئايدىڭ ئۇنىڭ ساقسىزلىقىنى، ئۇيقۇسى قېچىپ، ئىشتىھاسى تۆۋەنلەپ قالغانلىقىنى كۆرگەندە، قاتتىق ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قالدى. "ئاز ئىش قىلىپ كۆپرەك ئارام ئالسىلا بولغۇدەك" دەيتتى ئۇ سۇتۇققا.

ئىلىك ئۇستاز سۇتۇق بۇغراخاننىڭ سالامەتلىكىگە چوڭ كۆڭۈل بۆلەتتى. "ئالدىمىزدا قىيىن ئىشلار جىق، سالامەتلىك كېرەك" دەيتتى ئۇ بۇغراخاننى جىقراق دەم ئېلىشقا ئۈندەپ. ئوردۇ تېۋىپ-لىرى كۆرۈپ گايىلىرى "زىققا كېسەل" دېسە، گايىلىرى "قۇرۇق ئىسسىق چىماپ كەتكەن" دېدى. بىرداڭلىق تېۋىپ بىرنەچچە قېتىم كۆرۈپ ئاندىن يۈرەكنىڭ سوقۇشى بىجىرىم ئەمەس، قان قويۇلۇپراق قالغان، ھارغىنلىق چوڭ. ياخشى دەم ئالمىسا بولمايدۇ،

دېدى. تېۋىپ ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى بۇغراخانغا ئېيتماسلىقنى،
روھىي يۈك كۆپەيسە، ئاغرىقى كۈچىيىپ قالىدىغانلىقىنى
ئاگاھلاندۇردى.
سۇتۇق بۇغراخان ئاۋۋاللىرى پەرۋا قىلمىدى. كېيىنكى كۈنلەردە،
دېمى سىقىلىپ بىئارام بولغان چاغلاردا ئويلايدىغان بولۇپ قالدى:
"ئەجەب ئىش، قېرىلىق يەتتىمىكىن؟ يۈرەك ئالدىرىتىپ قويۇۋاتىدۇ.
بېشىمدا مۇنچىۋالا ئىش تۇرسا قالىدىغانمۇ دەم ئالسام؟!... سالامەت-
لىكنى دېسەڭ ئىشتىن قول ئۈزۈش كېرەك. ئىشتىن تامام قول
ئۈزۈشكە بولمايدۇ... بايتاشنى ئىش بېشىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا
ياردەم قىلىپ جىقىراق دەم ئالساڭچۇ!... ھە، مۇشۇنداق قىلغان
تۈزۈك بولارمىكىن. ئۇزاقراق ئۆمۈر سۈرگىلى بولار، بەلكى..."
سۇتۇق بۇغراخان بۇ ئويىنى ئايدىڭغا ئېيتقانىدى، ئۇ "ئويل-
ىشىشقا بولىدۇ. دوستلار بىلەن مەسلىھەتلىشىش كېرەك" دېدى.
شۇ كۈنلەردە ئالىپ ئارسلان سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەلدى. ئۇ
ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن بۇغ-
راخاننىڭ رازىلىقى بىلەن قايتقانىدى. بۇغراخان ئۆزىنىڭ
ئويىنى دوستىغا ئېيتقاندا، ئارسلان "ياخشى ئويلاپسىز، ئەل ئۈچۈن
ئۇزۇنراق ئۆمۈر كۆرگەن ياخشى" دېدى
سۇتۇق بۇغراخان دەم ئېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە
كەچلىكى دوستلار جەم بولۇپ قالدى. ئاۋۋال ئارسلان يۇلتۇز بىلەن
كېلىپ نېرى-بېرى پاراڭلىشىپ ئولتۇرغانىدى، ئىلىك ئۇستاز
ئىپارگۈل بىلەن كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئايدىڭ قوشۇلۇپ
ئۈچ جۈپ قەدىردان دوستلار دەرقەمتە بولۇشتى. ئالدىراشلىقتا ئاز
بولىدىغان بۇنداق ئولتۇرۇشلاردا دوستلار ئېچىلىپ يېيىلىپ سۆزلە-

شىشەتتى، ياشلىق كۈنلىرىنى ئەسلىشىشەتتى، ئوۋ تاماشىلاردىن سۆزلىشىشەتتى. بېسىپ ئۆتكەن ھەم قىيىن، ھەم ئوڭۇشلۇق چېلىشىش يوللىرى، ئاچچىق-تاتلىق ساۋاقلار توغرىسىدا پاراڭلىشىشاتتى. ئەل ئەھۋالى ئۈستىدە، ئېغىر يۈكلەر، تايغاق يوللاردىن، جۇدۇنلۇق داۋانلاردىن قانداق ئۆتۈش توغرىسىدا مۇڭدىشىشاتتى. قەدىناس دوستلارنىڭ بۇنداق ئولتۇرۇشلىرىدا چاقچاقلار، بېيت ئېيتىشىشلار، غەزەل-قوشۇغلار — ھەممىسى بولاتتى. ئاخىرى گەپ يەنە ئەل ئەھۋالى، دۆلەت ئىشلىرىغا كۆچۈپ، مۇزاكىرە، تالاشلار بىلەن، گايىدا ئۇبدان يەكۈنلەر بىلەن ئاياغلىشاتتى.

— ھا، مانا قارىسىلا، ئۈستىدىن چۈشۈپتىمىز-دە، — دېدى ئىپاركۈل ئىلىك ئۇستاز بىلەن پەلەمپەيدىن پېشايۋانغا چىقىۋېتىپ، — ھە، سالام، سالام، — ئۇ ئارسلان، يۇلتۇز، ئايدىڭلار بىلەن سەممىي ئامانلاشتى، — ياق بولمايدۇ، قوزغالماڭ سۇلتان، — دېدى ئۇ تېز بېرىپ ۋە ئورنىدىن قوزغىلىۋاتقان بۇغراخاننىڭ قوللىرىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزمىدى.

— "سۇلتان"، سەمەرقەنتتىن چاپلىشىپ كەلگەن يەنە شۇ ئالىپتە سۆز. "دوستۇم" دېگەن ئىناق سۆزلەر تۈگەپ كېتەرمۇ؟ — بۇغراخان كۈلۈمسىرەپ ئىلىكنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. باشقىلارمۇ كۆرپىگە ئولتۇرۇشتى. باغدىن ئەتىر گۈللەرنىڭ يېقىملىق ھىدى پۇراپ تۇراتتى.

— ياق، يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ. "دوستۇم" دېگەن بۇ سۆز بىزنىڭ دىل-رىشتىلىرىمىزنىڭ تۈگۈنى. بىزدىن ھېچكىم تارتىۋالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ، خانىش؟ — ئىلىك ئۇستاز كۈلۈپ ئايدىڭغا قارىدى.

— بىلمەيمەن، — دېدى ئايدىڭ بېشىنى سىڭايان بۇراپ، — خانىش بولغاندىن كېيىن "دوست، يار" دېگەن گەپلەرنى بىلمەيدۇ، — ئۇ كۆلكىسىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن قولى بىلەن ئاغزىنى ياپتى.

— ۋاي خۇدايىمەي، تۈزىتىمەن دەپ بۇزۇپ ئالدىمىمۇ نېمە؟ ھە، شۇنداق، ئايدىڭ، بىراق ئاي تەتۈر قارىسىۋالسا، ئۇنىڭ شولىسى بۇرۇلىپ كېتىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ يۇلتۇز؟ ئاينىڭ سىرىنى يۇلتۇز ئوبدان بىلىدۇ-دە!

— بىلمەيچۇ؟ يۇلتۇز ئاي بىلەن ھەم تۇرداش ھەم سىرداش، ئاينىڭ كۆڭلى ئاغرىسا، يۇلتۇزنىڭمۇ كۆڭلىگە كېلىدۇ.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى. ئايدىڭ تۈزلىنىپ كۈلۈپ ئىلىككە قارىدى.

— توغرا گەپلەر. دوستلۇق رىشتىمىز مەھكەم بىزنىڭ. بىر زاماندا، ياش چېغىمىزدا، ئۇۋغا چىققاندا ئېيتقان بىر بېيىتلىرى بار ئىدىغۇ؟ — دېدى ئارسلان بىرنېمىنى ئويلىغاندەك يۇلتۇزغا قاراپ، — قانداق ئىدى؟

يۇلتۇز قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئازراق ئويلىغاندىن كېيىن، قوشۇقنى يادقا ئوقۇدى:

بىر سۆزۈم ئەيتايىن، ئىشتىكىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇڭا ئاسقىل تۇمارۇ.
بېزەكلى يۈزىگە، باقما سۆزىگە،
ئارىغ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.

— شۇنداق، بىز سۆيۈكلى، ئارىغ دىل دوستلار بىز، — دېدى ئايدىڭ، — بۇنىڭدىن ئوتتۇز ئالتە يىل ئىلگىرى ئۇۋ ئۈستىدە ئۇلانغان ئاشۇ دوستلۇق رىشتىسى بىزنى بىر-بىرىمىزگە شۇنداق

مەھكەم باغلىغانلىكى، ئۈزۈشكە قەست قىلغان قارا قوللارمۇ ئۇنى ئۈزەلمىدى، ھەم ئۈزەلمەيدۇ. بۇ رىشتىنى شۇ ۋاقىتتا ئىلىك ئۇستاز ئاشۇ چوڭقۇر مەنىلىك بېيىتلىرى بىلەن باغلىغان.

دوستلار خانىش ئايدىڭنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلۇپ باش لىڭشىتتى. شۇ تاپتا چاپقۇنلۇق ئۇزاق يىللارنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن قەدىر-دانلىق، قەدىناسلىق سۈيۈنچىلىرى ئۇلارنىڭ ئارىغ دىللىرىدا دولقۇنلىناتتى.

ئىلىك ئۇستاز كۆزلىرىنى قىسىپ يىراققا قاراپ تۇرغىنىچە مۇنۇ قوشۇغنى ئوقۇدى:

يەر-جاھاننى تىترەتتى بۇغرا ئارسلان،
كەڭ ئاۋۇلغا نۇر چاچتى قوشماق قىز-جۇۋان.
ئاسمانۇزېمىننى ئۇلىغان رىشتە،
جان دوستلارنىڭ تۇمارى بولدى ھەر زامان.

بۇغراخانمۇ چوڭقۇر تەسىرلىنىپ مۇنۇ قوشۇغنى ئوقۇدى:

ئارىغ دىللار يورۇدى نۇرلۇق بىلىگىدىن،
سۈيۈنچىلەر ئۇرغۇدى قاندىن-يىلىكتىن.
بۇغرا بىلەن ئارسلان بولماستى غالىب،
ئايرىلسا گەر ئاداشى، ئۇستاز ئىلىكتىن.

— ۋاي، ئۇستازىم كېلىپ قاپتىغۇ، ئەجەب ياخشى، — دېدى گۈللەيلى ئۆيىدىن چىقىپ، — سالام، سالام ئۇستاز. ھە، باياتىن دىمىقىمنى بىرنېمە غىدىقلاپ قويمىدى. بايازە، ئىسپارگۈلنىڭ ھىدىكەن-دە!

ئۇ ئىسپارگۈلگە قاراپ كۈلدى.

— ھىدلەر تۈگۈل، گۈلمۇ توزۇپ بولدى، ھاماچا، — دېدى

ئېچىپ كۈلۈپ.

— ئۇنداق دېمەڭ سىڭلىم. ياخشى گۈل زادى تۈزۈمايدۇ، ھېدى تۈگىمەيدۇ. ئۇنىڭ يىلتىزى مەزمۇت بولسا بولغىنى، قارىسىڭىز، چىچەكلىرىغا ئاق كىرگەن بولسىمۇ يەنە گۈللەيدىكەن تۇرۇپسىز. مانا ماڭا قاراڭ، قېرى دېسە تازا قېرىدىم. بىراق "لەيلى"گە گۈلنى قوشمىسا ئاچچىقىم كېلىدۇ.

— توغرا، گۈلنى لەيلىدىن ئايرىغىلى بولمايدۇ، — دېدى ئىلىك ئۇستاز، — لەيلىنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل گۈل ئەمەسمۇ؟

— ھە، توغرا، گۈل بولسا ئۆز، ھىد چاچىدىغان گۈل بولغىنى ياخشى. يانتاقمۇ گۈل ئاچىدۇ، شۇمبۇيىنىڭمۇ گۈلى بار ئەمەسمۇ؟ يانتاقنىڭ تىكىنى بولسىمۇ، گۈلى چىرايلىق، ئۇنى يەنە تۆگە يەيدۇ. شۇمبۇيا قوغۇننى بۇزىدۇ. ئۇنداق گۈللەرنى سېپىتىپ قىلىشقا كېرەك...

— ھە، بىزنىڭ گۈللەيلى سايراپتۇ-دە، — دېيىشتى ئالىپ سۇباشى، توغرۇلبەگلەر پېشايۋاندا يىغىلىشىپ، — باشقىلارغىمۇ ئازراق گەپ قالسۇنمىكىن، — ئۇ كېلىپ خان، خانىشلار بىلەن ۋە باشقىلار بىلەن ئامانلىشىپ ئولتۇردى.

— ئۆيدىغۇ بىزگە گەپ تەگمەيدۇ، بۇ يەردىمۇ گەپ قىلغىلى بولمامدىكەن؟ مەن سىلىنىڭ چېرىكلىرى ئەمەس سۇباشى...

ھەممەيلەن كۈلۈشتى، گۈللەيلىمۇ قوشۇلۇپ كۈلدى.

— ھاماچام بوش كەلمەيدۇ، ئۇنى خام چاغلىماڭلار. توغرۇلبەگكە تەڭ كېلەلمىسە، بىر ئوردۇنى باشقۇراتتىمۇ؟ — سۇتۇق بۇغراخان گۈللەيلىگە قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

— ئۇ ياش چاغلاردىكى ئىش، بالام. ئەمدى ئوردۇ ئىشىنى

قۇلدۇزغا ئۆتكۈزۈپ بەردىم. ۋاي، سىلىنىڭ پاراڭلىرىڭلارنى بۆلۈۋەتتىممۇ دەيمەن، كىرىپ كېتەي، — ئۇ تۇرۇپ ئىشىك ياققا ماڭدى ۋە توغرۇلغا قاراپ، — ئۆزلىرى چاغلاپ گەپ قىلسىلا جۇمۇ، ئۆيدە يوغان گەپ قىلغان بىلەن، بۇ يەردە قىلالمايلا. پاشا بالام بار.

— ۋاي توۋا قىلدىم. مىلڭ توۋا، — دېدى توغرۇلبەگ قولىنى چېكىسىگىچە كۆتۈرۈپ قويۇپ.

ئولتۇرغانلار يەنە كۈلۈشتى. گۈللەيلىمۇ كۈلگىنىچە ئىچكىرى كىرىپ كەتتى.

— توغرۇل ئاكاممۇ ئوبدان كەلدى، — سۆز باشلىدى بۇغراخان، — ھېلىقى ئىشنى مەسلىھەتلىشىپ پۈتۈشۈۋالساق دەيمەن، ئىشقا بايتاشنى جىقراق مەسئۇل قىلىپ، مەن جىقراق ئارام ئالمىسام بولمىغۇدەك.

— ئىككىمىز بۇ ئىشنى جىق ئويلاشتۇق، بۇ كىشى غەيرىتىدىن يانمايدۇ، بىراق تەن سالامەتلىكى راستتىنلا بوشاپ قالدى. مېنىڭ ئويلايدىغىنىم بايتاش ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ كېتەلەرمۇ؟ — ئايدىڭ دوستلارغا بىر قاراۋېلىپ داۋام قىلدى، — يارانلار بارغۇ؟، يالغۇز ئۇنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە ئابرويي دېگەن گەپمۇ بار.

— مەنمۇ بۇ ئىشنى جىق ئويلىدىم، — دېدى ئىلىك ئويچان، — ئەل ئۈچۈن خاننىڭ سالامەتلىكى مۇھىم، خان ئوغۇل بايتاش ئوردۇ ئىشىغا مەسئۇل بولسا بولىدۇ. بىراق سۇتۇق بۇغراخان ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرمىسا بولمايدۇ. خان ئوغۇل بىگەچ بايتاش تېكىن يۈكىنىڭ جىقىنى كۆتۈرسۇن. خان جىقراق دەم ئېلىپ، ئەلنىڭ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدا يېتەكچىلىك قىلىپ بەرسە،

ئىشىمىز تېخىمۇ ياخشىراق بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا مەن، خان ئوغۇل بىكەچ بايتاش تېكىن خانلىقتا ئولتۇرغىنى تۈزۈك دەيمەن.

— ئۇستازنىڭ سۆزى ئورۇنلۇق — دېدى ئالىپ ئارسلان قوشۇمچە قىلىپ، — ئابروي دېسەك، بىكەچ بايتاش تېكىننىڭ ئابرويى بار. ئۇ خان ئوغۇل-دە! چوڭ ئابرويلۇق خانىمىز يەنە ئالىپ يېتەكچى بولغاندىن كېيىن گەپ يوق.

— بىكەچ بايتاش تېكىننىڭ چېرىكلەر، چېرىكباشچىلىرى ئارىسىدا ئابرويى يۇقىرى، — توغرۇل قوشۇمچە قىلدى، — ئۇ چېرىك ماھارىتىنى ئوبدان ئۆگىنىپلا قالماي، چېرىكلەر، چېرىكباشچىلىرى بىلەنمۇ يېقىن دوست بولۇشۇپ كەتتى.

— ياخشى پىكىرلەر، — دەپ قوشۇلدى يۇلتۇز، — بىكەچ ئىدراكلىق، چەبدەس ئادەم بولۇپ يېتىشتى. يەنە ياردەمچىسى بىكەچ تولغانمۇ بار. چوڭ ئىشلاردا خان يۆلەكتە بولمامدۇ؟ خاننىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈپ، ئەلگە جىقراق تۆھپە قوشۇشى ئۈچۈن بالىلارغا كۆپرەك يۈك ئارتقان ياخشى.

دوستلار بۇ ئىش ئۈستىدە ئۇزاق پاراڭلاشتى. ئاخىرى بىر ئېغىزدىن "خان ئوغۇل بىكەچ بايتاش تېكىننى ئوردۇ ئىشىغا مەسئۇل قىلىش، تولغانغا خان جەمەتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇنۋان تۈزۈمى بويىچە ئۆستۈرۈپ ئىلىك ئۇنۋانى بېرىش①، سۇتۇق بۇغراخان ۋاقىت چىقىرىپ دەم ئالغاچ ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش" دېگەن قارارغا كېلىشتى...

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىكەچ بايتاش تېكىن

① تونغان ئىلىكنىڭ ئىسلامى ئىسمى سۇلايمان ئىبنى ئابدۇل كېرىم.

بۇغراخان ئۇنۇۋانى بىلەن خانلىققا باش بولدى ۋە تۇنجى ئوردۇ كېڭەشمىسىنىڭ مەجلىسىنى ئاچتى. ئالدىنقى كېڭەشمىدە بۇغراخان ئۆز پىكرىنى ئېيتقان.

خان ئوغۇل بايتاش بۇغراخاننىڭ باشقۇرۇشىدا بۈگۈن ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىلدى. بايتاش بۇغراخاندا ئازراق ھاياجانلىنىشتەك كەيپىيات بار ئىدى. ئۇ بىرىنچى قېتىم كېڭەشمە مەجلىسىنى باش- قۇرۇۋاتىدۇ، ئەمەسمۇ. بىكەچ بايتاش تېكىن دادىسى ۋە "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ پىكرى بويىچە ئۆزىنىڭ ئىسلامى ئېتى بولغان مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم بۇغرا قاراخان① نامىدا چاقىرغان بۇ كېڭەشمىگە روھىي جەھەتتىن خېلى تەييارلىق قىلدى. ئۇ تەخت سارايغا كىرگەندە، ئولچى-ئەربابلار زور ئېھتىرام بىلدۈرۈشتى. مۇسا بۇغراخان ئۆزىمۇ سەزمىگەن مەغرۇرلۇق بىلەن ئىككى قاتار تۇرغان ئوردۇ ئەربابلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ تۆرگە چىقىپ ئولتۇردى. كېيىن، ئۇنىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەپ بىرپەس جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئاندىن تۆۋەندىكىلەرگە قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كۆزى ئىلىك ئۇستازىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچراشتى. مەنىلىك چوڭقۇر بولاق كۆز ئۇنىڭغا ئاشۇ بىرنەچچە تىنىق ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلدۈرەتتى. ئۇ گويا "ئىشەنچلىك بول، يۈرەكلىك بول، ئەلنى ئۇنۇتما، كەمتەر بول..." دەپ مەدەت بېرەتتى. خان "خاتىرجەم بولسىلا ئۇستازىم" دېدى كۆڭلىدە ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ مەجلىسنى ئاچتى.

① مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم دادىسى سۇتۇقنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاندىن ئۆزىنى ئارسلان قاراخان دەپ ئاتىغان.

— بۇگۈنكى كېڭەشمىمىز يەنە ئىلگىرىكى كېڭەشمىلەرنىڭ داۋامى، — دېدى ئۇ خانلارغا خاس مەغرۇر ئاھاڭدا. بىراق، ئۇنىڭ بېشىدىن "دادام بۇنداق سۆزلىمەيتتىغۇ" دېگەن خىيال ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن ئۇ سۆزىنى سەل مۇلايىملاشتۇرۇپ داۋام قىلدى، — دادامنىڭ پىكرى بويىچە بۈگۈنكى مەجلىستە ئۈچ ئىش ئۈستىدە كېڭەشمەكچىمىز. بىرى، دۆلىتىمىزنىڭ ئۇرانى. بىرى قۇرۇلتاي چاقىرىش. يەنە بىرى، ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئىچىدە بەزى ئالماش-تۇرۇشلار قىلىش.

مۇسا بۇغرا قاراخان يۇقىرىدىكى ئۈچ مەسىلە توغرىسىدا چۈشەندۈرۈپ سۆزلىدى. دۆلەت ئۇرانى — يەنە ئىلگىرىكى بىرلىك، بىلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئىككىلىكىنى، بۇنىڭ ئىچىدە بىرلىك بىلەن بىلىكنى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇش لازىملىقىنى سۆزلىدى ۋە بۇ توغرىدا ئالاھىدە توختالدى.

— دادام: "بىلىكسىز ئەل قۇت تاپالمايدۇ" دېدى. ئىلىك ئۇستاز "دۆلەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىرلىكتە" دېدى. بەك توغرا، بىز بۇ سۆزلەرگە ئەمەل قىلمىقىمىز كېرەك — دېدى ئۇ ئاندىن، بىلىك ئاقارتىش ئىشلىرىنى يېڭى بالداققا كۆتۈرۈش، بىرلىكنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن چېلىشىش، ئەل بىرلىكىنى بۇزىدىغان، بىلىك ئىشلىرىغا قارشى تۇرىدىغان ھەرقانداق قىلمىشلارغا دەككە بېرىش توغرىسىدا سۆزلىدى.

كېڭەشمىدە تالاش بولمىدى. ئولىچى-ئەربابلار مۇسا بۇغرا قاراخاننىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. قۇرۇلتاي بۇ يىل يازدا ئېچىلماقچى بولدى. خىزمەتكە، يېڭى ئىشقا يېڭى ئادەملەرنى تەيىنلەش ماقۇللاندى...

ئىككىنچى باب

ئۇۋ سالغۇچىلار سۆھبىتى

سۇتۇق بۇغراخان مۇسا بۇغرا قاراخاننى ئالدىغا چىقىرىپ قويغاندىن كېيىن، يۈكى يەڭگىلەپ قالغاندەك قىلدى. پۇت-قوللىرىنى سوزۇپ ياتىدىغان، جىقراق ئارام ئالىدىغان بولدى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىنى نەۋرە-چەۋرىلەر بىلەن ئويناش، باربىتچى ئالىنىڭ ۋە باشقا ئۇستاز سازچىلارنىڭ سازلىرىنى، داڭلىق قوشۇقچىلارنىڭ قوشۇقلىرىنى ئاڭلاش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. دەريا بويلىرىدا، كۆكۆلمەيدانلاردا، باغلاردا سەيلە قىلاتتى. بىر قېتىم ئايدىڭ بىلەن ئاتۇشقا بېرىپ ئەتىيازنىڭ ياخشى ھىدلىق قوينىدا ساياھەت قىلىپ كەلدى. بۇ يىل يازدا يايلاققا چىقىپ دەم ئېلىپ كەلمەكچى. چۈنكى، قوزا، قىمىز، تاغ سەيلىسىنى سېغىنىپ قالدى. يايلاققا چىققاندا، ئادىتى قوزغىلىپ قالسا، يۇقىرى چىقىپ ئوۋ قىلىشمۇ مۇمكىن. يېقىندىن بۇيان ئۇيقۇسى جايىدا بولۇپ قالايمىقان چۈشنى ئاز كۆرىدىغان بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئوۋ چۈشلىرى كۆپىيىپ، ئۇنى سېغىندۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئاھ، بۇغا، ئېيىق، ئارقار... ئۇۋلاش نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك!

ئايدىڭ خاننىڭ دەم ئېلىشىغا لايىق ھەممە شارائىتلارنى تەييارلاپ بېرەتتى. ئىش بىلەن كەلگەنلەرنى چەكلەيتتى. ھال سوراپ كەلگەنلەرگە ئىش توغرىسىدا سۆز ئاچماسلىقنى تاپىلايتتى. لېكىن،

ئۇلار ئىختىيارسىزلا ئىش ئۈستىدە سۆزلىشىپ كېتەتتى. يارانلار كەلگەندە ئەل ئىشى توغرىسىدا گەپ قىلماسلىق قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن! بۈگۈن كەچقۇرۇن ئىلىك ئۇستاز كەلگەندە سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ بىر يىل كۆرۈشمىگەندەك سېغىنىش بىلەن قارشى ئالدى.

— كېلىڭ دوستۇم، — دېدى بۇغراخان سەممىي كۈلۈمسىرەپ، — كېلىپ تۇرۇڭ، سېغىنىپ قالىدىكەن كىشى.

— ھە، مېنىڭ ھەر كۈنى كەلگىم بار. بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئالدىراش بولۇپ قېلىپ كېلەلمىدىم. قانداق، ياخشى ئارام ئېلىپ قالدىمۇ؟

— رەھمەت، ياخشى. بىراق، تەن ئارام ئالغان بىلەن باش دەم ئالمايدىكەن.

— ياق، بۇ بولماپتۇ. مۇھىمى باشنى دەم ئالدۇرۇش كېرەك ئىدى. بۈگۈن ھەرگىز ئىش ئۈستىدە سوزلەشمەيمىز. شۇنداق ئەمەسمۇ خانىش؟

— شۇنداق، شۇنداق. ھەممىسى كېلىپلا شۇنداق دەيدۇ، نەدىكىنى؟ ئادەملەرنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولمايدىكەن. چوڭ ئىشلار بولسىمۇ ئىلاجىڭ يوق.

— بۈگۈن چوڭراقىنىمۇ سۆزلەشمەيمىز، بولامدۇ؟

— ھاياتلىقنىڭ ھەممە ئىشى چوڭ ئىش، — دېدى سۇتۇق، — نېمە ئۈچۈن، كىم ئۈچۈن ياشايسەن؟ ئەل ساڭا تەلمۈرۈپ تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈچۈن قايغۇرۇشۇڭ كېرەك ئەمەسمۇ؟ بۇلار چوڭ ئىش ئەمەسمۇ! كىچىك ئىشلار كۆدەكلىك. بالىلىق ۋاقىتلاردا تۈگەپ بولغان. شۇ ۋاقىتلاردىمۇ كىچىك ئىشلاردىن چوڭ ئىش تۇغۇلاتتى. ھېلىقى

بالىلىق ۋاقىتلىرىمىزدا ئوقۇلىدا ساۋۇق بىلەن ئۇرۇشقانلىرىمىزنى دەڭ. شۇ كۈنكى ئېيتقان قوشۇغلار يادىڭىزدا باردۇ، دوستۇم؟

— بولمايچۇ؟ گۈدەكلىك ئۇمتۇلۇشلىرىمىز كېيىنكى چوڭ ئىشلارنىڭ تۆرەلمىسى ئىكەن، بايام سىزنىڭ بالادىنمۇ قورقمايدىغان باتۇرلۇقىڭىز بىزگە مەدەت بېرەتتى.

— راستىنلا قورقمايدىكەنمىز، — دېدى ئايدىڭ، — ھېلىقى ئۇۋغا چىققانلىدا، چەتتىن كەلگەن ياغى بىلەن ئۇرۇشۇپ كەتكىنىمىزنى دېمەمدىغان! كېيىن ئويلىسام قورققۇم كېلىدۇ. سۇتۇقنىڭ باتۇرلۇقى بولمىسا بىز ئۇ ئوتقا كىرەلمەيتتۇق. بىراق دوستلار بولمىسا بىر كىشىنىڭ بارلىقى بىر كىشىلىك بولىدۇ-دە!

— توغرا گەپ، — دېدى سۇتۇق كۈلۈپ، — يالغۇز قارىغاي قانچە ئېگىز ئۆسسىمۇ ئورمان بولالمايدۇ. راست گەپ قىلىدىڭىز ئىلىك. گۈدەكلىكىمىز ئادەم بولغىنىمىزنىڭ تۆرەلمىسى ئىكەن. بۇ تۆرەلمە "ئادەم" كەلگۈسىدىن چوڭ ئۈمىدلەر كۈتۈپ قالغانىدى. بىز ئۇلارغا جاۋاب بېرىشىمىز كېرەك.

مۇسا بۇغرا قاراخان كىرىپ دادىسى بىلەن ئانىسىغا سالام بېرىپ ئولتۇردى. ئىلىك قوپۇپ ھۆرمەت بىلدۈردى.

— توغرا گەپ. ئادەم گۈدەكلىكىنىڭ ئۈمىدىگە جاۋاب قايتۇرۇشى كېرەك، — سۆزىنى داۋام قىلدى ئىلىك، — ئەلنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش كېرەك. ئۆز ۋىجدانىغىمۇ جاۋاب قايتۇرۇش كېرەك، توغرا، قانائەتلىنەرلىك جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ھەقىقىي ئادەم، مەنىلىك ئادەم بولۇشى كېرەك. ئادەمنىڭ مەنىسى — ئۇنىڭ بارلىقىنى ئەلگە بېغىشلىغان ئىرادىسىدە. مەنىسىز ئادەم ئەلگە پايدىسىز بىر مەخلۇق، خالاس.

— سىزنىڭ مەنسىمىز قانچىلىك بولغاندۇ ئۇستاز؟ — قىزىقىپ سورىدى ئايدىڭ.

— بۇنى ئەلنىڭ تارازىسى ئۆلچەيدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا مەنسىمىز ئانچە تۆۋەن ئەمەسكە ئوخشايدۇ. بىراق، ئەلنىڭ ئارزۇسىدىن قارىغاندا، مەنسىمىزگە ئازراق تۇز قوشۇشىمىز كېرەك ئوخشايدۇ، — ئىلىك كۈلۈمسىرەپ دوستىغا قارىدى.

— توغرا، — دېدى سۇتۇق، — بۇ تۇزنى يەنە ئەلدىن ئالىمىز. ئەل تۇزنى بىكارغا بەرمەيدۇ.

— "ئېلىگنىڭ تۇزىنى يېگەيمەن ھالال، تۇزچىنىڭ ئالدىدا بولمىغىن مالال" شۇنداقمىدى ئۇستاز؟ بۇ سىزنىڭ قوشۇغىڭىز ئەمەسمۇ؟ — ئايدىڭ كۈلۈپ ئىلىككە قارىدى.

— شۇنداق، ھەممىمىز ئەل ئالدىدا ھېساب بېرىشىمىز كېرەك. ھېساب بەرگەندە مالال بولۇپ قالماسلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. مەن مالال بولۇپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلمەن. قۇرۇق گېپىم جىق، قىلغان ئىشىم بەك ئاز.

— ئۇنداق ئەمەس دوستۇم. بولۇپمۇ سىزنىڭ بىلىگ ئاقارتىش ئىشلىرىدا، تەتۈر كۈچلەر بىلەن بولغان كۆرەشلەردە ئەلگە قوشقان تۆھپىڭىز ئۇنتۇلغۇسىز، مالال بولمايسىز.

— ئاشۇرۇۋەتتىلە. ھە، راست، يەنە شۇ بىلىگ ئۇستىدە ئېيتماقچى ئىدىم، بىلىگ يۇرتىنىڭ نامىنى سىزنىڭ تەكلىپىڭىز بويىچە "ساجىيە مەدرىسىسى" دەپ ئۆزگەرتتۇق. بىلىگ يۇرتىمىز ئەمدى نامىغا لايىق ئۈلگە، بەلكى ئېلىمىزدىن ھالقىپ باشقا ئەللەرگە نۇر چېچىشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، ئادەمگەرچىلىكىمىزنىڭمۇ، ئۆمرىمىزنىڭمۇ مەنىسى ياخشىراق بولىدۇ. مەن بۇ ئىشقا يەنە

جىقراق كۆچ قوشاق دەيمەن.

— بەك ياخشى، ياخشى پىكىر ئۇستاز. سىز ئېيتىڭ، سۆزلەڭ، چېلىشىڭ. مەن بارلىق كۈچۈم بىلەن سىزنى قوللايمەن.

— تولا ئوبدان گەپ، ئۇستاز، — دېدى تەسىرلىنىپ ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخان، — زامانىمىزدا ئەلنىڭ يۇقىرى بىلىگى ئۈچۈن بىز مەزمۇتىراق ئۇل سېلىشىۋالساق، بىزنىڭ ئۆمرىمىزنىڭ تۈگۈل، پۈتكۈل خاندانلىقىمىزنىڭمۇ مەنىسى بولىدۇ. بىز ئۇل سالغۇچىلار، ئۇرۇق چاچقۇچىلاردىن بولايلىق.

خانىش ئايدىڭ ئوغلىغا زوقلىنىپ سەپسالدى، كېيىن "قالىداق" دېگەندەك سۇتۇققا قارىدى.

— ھە، كېسەلڭ تۈزۈك ئوغلۇم، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان كۆڭلۈمسىرەپ ئوغلىغا قاراپ، — ئېلىمىزگە چەبدەس تامچىلار، سەزگۈر ئۇرۇقچىلار كېرەك. زامانىمىزدا تۈگۈل، كەلگۈسى زامانلاردىمۇ ئاشۇنداق چەبدەس سەزگۈر ئەۋلادلار جىقراق چىقسا، بىز بوۋاي، مومايلارنىڭ روھى خاتىرجەم بولىدۇ، — ئۇ ئېلىك ۋە ئايدىڭغا قاراپ قويدى. ئۇلار سۇتۇق بۇغراخاننىڭ سۆزىگە رازى بولۇپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

— كۆچەتنىڭ يىلتىزى چىڭ بولسا، مېۋىسى مول بولىدۇ، — دېدى ئېلىك مۇسا بۇغرا قاراخانغا قاراپ قويۇپ، — بىزنىڭ روھىمىز خاتىرجەم بولغۇسى. بىراق، يىلتىزنى قۇرۇتىدىن ئاسراش كېرەك. خوپ، ئەسلى سۆزگە قايتىپ كېلەيلى. مەدرىسىمىزنى ئورلاندۇرايلۇق، ئۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق مەدرىس بولسۇن دېمەكچىمەن.

— قېنى سۆزلەڭ، قۇلىقىمىز سىزدە، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان دوستىغا قاراپ.

ئىلىك ئۇستاز ئۆزىنىڭ بىلىك-ئاقارتىش ئىشلىرىنى ئۇلغايتىش رېجىسىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ پىكرى بويىچە، "ساجىيە" مەدرىسىسى كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇشى، تالىپلار كۆپەيتىلىشى. دەرسلەر قوشۇلۇشى كېرەك. ھېسابتىن ئالجەبىر قوشۇلۇشى، يەنە ئىلمى نۇجۇم، تىبابەتچىلىك، ئىلمى مەلتىق دەرسلىرى كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. مەدرىس ئۆزى ئۈچۈن، قەشقەر ئۈچۈنلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەلگە ئالىملارنى تەييارلاپ بېرىدىغان بولسۇن. بۇنىڭدىن باشقا ئىلىكخانىلىقلار، خانلىقلاردا، ئايماقلاردا، ھەتتا يېزا-كەنتلەرگىچە ھەر خىل سەۋىيىدىكى ئوقۇللارنى كۆپەيتىش كېرەك.

ئىلىكنىڭ سۆزىنى ئۇلار بەك دىققەت بىلەن ئاڭلاشتى.

— بۇ ياخشى پىكىر، بىز چوقۇم سىز ئېيتقاندەك قىلىشىمىز كېرەك، — دېدى مۇسا بۇغرا قاراخان جانلىنىپ، — تەتۈر كۈچلەرنى قانداق قىلىش كېرەك؟ مېنىڭچە ئەزىم مەدرىسىسىگە ئوخشاش تەتۈر مەدرىسىلەرنى تاقاش كېرەك، سۈيىقەستچى روھانىلاردىن ۋە تەتۈر ھەرىكەتچى ئىشانلاردىن بىرمۇنچىسىنىڭ ئەدىبىنى بېرىش كېرەك، بۇلار يولىمىزدىكى پۈتلىكاشاڭ.

— بۇ ئىشلاردىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، — دېدى ئۇستاز، — يول ئېگىز-پەس، ھاۋا بوران-چاپقۇنلۇق بولىدۇ. ئوڭ بىلەن تەتۈرنىڭ، ياخشى بىلەن يامانىنىڭ چېلىشىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇنداق بولمىسا كۆرەش بولمايدۇ. كۆرەش بولمىسا ئالغا بېسىش بولمايدۇ. تەتۈرلەرنىڭ، يامانلارنىڭ بولغىنى يامان ئىش ئەمەس. تاقاش، ئەدىبىنى بېرىش ئاسان ئىش. لېكىن كاشىلا بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەيدۇ. بەلكى تېخىمۇ چوڭ كاشىلا كېلىپ چىقىدۇ. بىز ھەقنى، ئادالەتنى، ئەركىنلىكنى كۈچەيتىپ ئۆگىتەيلۈك. خەلق ھەق بىلەن

ناھەقنىڭ پەرقىنى بىلسۇن، شۇ ۋاقىتتا يامانلارنى خەلق يۆلىمەيدۇ، بەلكى قارشى بولىدۇ. بىز خەلق تەرەپتە تۇرسىمىز، كاشىلا ئاجىزلايدۇ، يوقىلىدۇ. بىز سەگەكلىك بىلەن، قەتئىي، مەزمۇت قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىشىمىز كېرەك.

— ئۇستازىڭىزنىڭ بۇ سۆزلىرىنى يادىڭىزدا چىڭ تۇتقىن ئوغلۇم، — سۇتۇق بۇغراخان نەسىھەت ئاھاڭىدا سۆزلىدى، — بىز باشتىلا ئاۋۋال بىلگە تېكىن ئۇستازىڭ، ئاندىن ئىلىك ئۇستازىڭ كۆرسەتمىلىرى بىلەن ئاشۇنداق چېلىشىپ كەلدۇق. شۇڭا ئىشلىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەلدى.

ئايدىڭ "راست دەيدۇ" دېگەندەك ئوغلىغا قاراپ قويىدى.

— دادامنىڭ، ئۇستازىڭ سۆزلىرى بەك ئورۇنلۇق، — دېدى مۇسا بۇغرا قاراخان، — مەن تامامەن قوشۇلىمەن.

— ئەمدى بولدى، — دېدى ئايدىڭ ۋە تاماق كۆتۈرۈپ چىققان قىزغا قاراپ ئالدىدىكى پەس شىرەنى تۈزەتتۈردى، — ئۇستاز، بۇلار كىچىك ئىشلار بولسا كېرەك. بولدى، چوڭىنىمۇ، كىچىكىنىمۇ توختىتايلۇق. ھازىرقى ئىش — تاماق يېيىش.

— ئۆزلىرىمۇ خانىش، بۇ چوڭ ئىشلار سۆھبىتىدىن چەتتە قالمىدىلىغۇ؟ — دېدى ئىلىك چاقچاق ئارىلاش.

— گەپ دەڭا، ئۆزى ئىشتىن سۆزلەشمەيلى، دەيدۇ، قاراپ تۇرسام چوڭ گەپلەرنى ئۆزى باشلايدۇ، — سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭغا قاراپ كۈلدى.

— ئەمدى بولدى. ھازىرقى گەپ "بىسمىللا"، تاماققا قول كەتتى، — دېدى ئايدىڭ شىرەگە قويۇلغان پولۇنى كۆرسىتىپ.

ئۇلار ئىشتىھا بىلەن ئاش يېيىشتى. ئارىلاپ چاقچاق سۆزلەردىن باشقا گەپلەر بولمىدى.

ئۈچىنچى باب

نورۇز بايرىمى

بۈگۈن بەشىنچى ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى — باھار بايرىمى. تارىغچىلار ئادەتتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى تېرىپ بولغاندىن كېيىن بىر ھاردۇق ئېلىش ئۈچۈن بەشىنچى ئاينىڭ باشلىرىدا بىرەر جايغا توپلىنىپ سەيلە-تاماشە قىلاتتى. ئەسلىدە بۇ تارىغچىلارنىڭ بايرىمى ئىدى. ئۇنىڭدا ھەر خىل مىللىي ئويۇنلار بولاتتى. كېيىنكى چاغلاردا پاشالارنىڭ پائالىيىتى كۈچىيىپ، چوڭلارمۇ جىقراق قاتنىشىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ بىر مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ قالدى. كېيىنرەك "نورۇز بايرىمى" دەپ ئاتالدى.

قەشقەر يەنە بىر قېتىم بىزەندى. بۈگۈنكىسى باشقا بىزىنىشلەرگە ئوخشىمايتتى. تالىپلاردىن تارتىپ مەھەللە ئوقۇل بالىلىرىغىچە بارلىق ئوقۇغۇچىلار ئالاھىدە تەييارلاندى. ئاتا-ئانىلىرى كىيىم-كېچەك تەييارلىشى، بالىلار ھەرقايسىسى بىر ياكى بىرنەچچە كۆپلېتتىن قوشۇغ تەييارلىشى كېرەك. بۇ قوشۇغنى ئۆزى يېزىشى كېرەك، زادى بولمىغاندا باشقا كىشى يېزىپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇنداق بالىلارنىڭ ئۆزىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولغاندىن باشقا، كۆپچىلىكنىڭ ئىچىدە بۇ بىر ئىزا تارتىدىغان ئىش ئىدى. چۈنكى قوشۇغ يېزىپ چىقىش ئوقۇغۇچىلاردا ئاممىۋى سىناق شەكلىنى ئېلىپ قالغان. چوڭلارمۇ يازاتتى، يازالمىسا يادلاپ چىقاتتى، بۇنداق

سورۇنلاردا يەنە مەخسۇس سازچىلار، قوشۇقچىلار ئۆزىنىڭ ھۈنىرىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئوغلاق، چېلىش، دار، ساغادى، توپ... ئويۇنلىرى بولاتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ بايرام ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت بايرىمى بولۇپ قالغانىدى. بايرام تەييارلىقىغا يۇقىرىدىن بۇيرۇقمۇ قىلمايتتى، ھېچكىم ھەيدەكچىلىكمۇ قىلمايتتى، كىشىلەر ئۆزلۈكىدىن ئالدىراش تەييارلىق قىلاتتى.

قەشقەر بۈگۈن مانا مۇشۇ بايرامغا بېزەلگەنىدى. تەبىئەتمۇ كىشىلەردىن قېلىشماي بېزەلگەن. چېچەك - چوكانلار يېشىلگەن، ئۆرۈك چېچەكلىرى ئاياغلىشىپ، شاپتول، توغاچ چېچەك ئاچقان، باھارنىڭ خۇش پۇرىقى ھەممە ياقنى قاپلىغان، يىراقتىن — يۇقىرىدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرى گويا بىر گۈللۈك باغ كىيىندىكىدىكى گۈزەل بىناغا ئوخشايتتى.

ئىلىك ئۇستاز نورۇز بايرىمىنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ ھەر يىلى دېگۈدەك بايرامغا قاتنىشاتتى. بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئۇ ئوردۇغا بېرىپ سۇتۇق بۇغراخاننى باشلاپ بايرام مەيدانىغا ماڭدى...

ئەنە، ئۇلار قىزىل مەيدانغا يېقىنلاشتى. سۇتۇق بۇغراخان بىر يېنىدا ئايدىڭ، بىر يېنىدا ئىلىك، ئىككى يېنىدا مۇسا بۇغراخان بىلەن چېچەن كېلىن ئاغىچا ئاتلىق كېتىپ باراتتى. ئارقىدىكى قارىغچى چېرىكلەر توپا توزۇتماسلىق ئۈچۈن ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئاۋايلاپ تارتىپ ماڭماقتا ئىدى. ئارقىدا، ئوتتۇرىدا كېتىپ بارغان قاۋۇل باشقىلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ ماڭماقتا. ئۇلار چوڭ يولدىن بۇرۇلغاندا، قىزىل مەيدان كۆرۈندى. ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى

ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ مەيدان ئادەم بىلەن تولاي دەپ قالغان. كەچ قالغان بالىلار چوڭلارنىڭ ئارىسىلىرىدىن سۇڭگۇپ ئۆتۈپ چاپىماقتا ئىدى.

بۇغراخان مەيدانغا يېتىپ كەلگەندە، ۋاراڭ-چۇرۇڭ بىرپەسكە جىمىپ قالدى-دە، بىردىنلا تېخىمۇ كۈچلۈك ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى:

— بۇغرا ئاتام كەلدى!

— ئۇلۇغ بۇغراخان ئامان! ئامان-ئامان!

بۇغراخانلار ئاتتىن چۈشۈپ ئوردۇ ئاغىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا بايرام تەنتەنىلىرىنى تاماشا قىلدى. قارۇغىچى چېرىكلەر ئۇلارغا يول ئاچاتتى. ئۇلار ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتى ۋە قوشۇغچىلار، سازچىلار، چېلىشچىلار، ساغادى، دارۋازلار...نىڭ ھەممىسىنى كۆردى. كېيىن، قىسقاس-سۈرەنلىك ئادەملەر توپى يېنىغا كېلىپ توختىدى. كۆتۈپ تۇرغان بىر كىشى كىشىلەرنى پوش-پوشلاپ يول ئېچىپ، بۇغراخانلارنى تىزىقلىق ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرغۇزدى. مەيدان بىر كۆتۈرۈلۈپ بېسىلدى. بۇ يەردە ئۈچىمدىكى تاختايغا قوشۇغ يېزىلغان تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان تالىپلار، كىچىك ئوقۇغۇچىلار ۋە ھەر خىل كىيىمدىكى ئادەملەر نېمىگىدۇ ئالدىراپ ئۈمىدلىنىشەتتى. بۇ يەردە قوشۇغچىلار كۆرىكى بولۇۋېتىپتۇ. ئاداش تېكىنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بىرقانچە تالىپلار ئارقا-ئارقىدىن چىقىپ ئۆزلىرى يازغان قوشۇغلىرىنى ھەرىكەت بىلەن ئوقۇپ بەردى. كۆپچىلىك ئۇلارنى ئالقىشلايتتى. ئاددىيراق تارىنچى كىيىمى كىيگەن، بۇرۇتى خەت تارتقان بىر بالا قىلچىلىكمۇ تەپ تارتماي جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن تاياق ئۈچىدىكى تاختىغا قاراپ ئۆزىنىڭ قوشۇغىنى ئوقۇپ بەردى:

بىلىنگ قۇت بېرۇر دېدى ئۇستازىم،
بىلىنگ تولپارىدا يىراق ئۇچىمەن.
ئېلىمگە ئاتىدىم بارۇ يوقىمنى،
ئەل بىلەن قۇياشنىڭ نۇرىن قۇچىمەن.

ئەل-ئانام پەپىلەپ باقتى مېنى،
تۈزىنى ياندۇرماق مېنىڭ ئارمانىم.
بىلىگدىن قايرىلماس قاناتلار ياساپ،
ئۇچىمەن توختىماي بولسا دەرمانىم!

كۆپچىلىك ئۇنى ئۇزاق ئالقىشلىدى.

— بۇ بالا مەدرىسىگە تېخى بۇلتۇر كىرگەن، مۇشۇنداق چاقماقتەك ئۆتكۈر بالىلار ئاز ئەمەس، — دېدى ئىلىك بۇغراخانغا.

— بەك ياخشى بالىكەن، راستىنلا چاقماق ئىكەن، — دېدى بۇغراخان.

ئاندىن چوڭلارغا نۆۋەت كەلدى. كايىلىرى قولىدىكى تاختىغا يېزىلغان قوشۇقلارنى ئوقۇدى. كايىلىرى چىقىپلا يادقا ئوقۇپ بېرەتتى. بىر ۋاقىتتا تارىخچى سىياقىدىكى بىر ئادەم چىقىپ، سۆز باشتىمۇ نېمە، ئەتراپىقا بىر قاراپ سەل توختۇۋېلىپ ئاندىن باشلىدى:

— كەپىنىڭ راستىنى ئېيتسام، ئاداشلار، مەن خەت پۈتۈشنى بىلمەيمەن. ئەمدى "ئېشەك ئېشەكتىن قالسا قۇلىقىنى كەس" دەپتىكەن، توخۇمۇ ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى چىللايدۇ. مەنمۇ بىر نېمە دەپ باقاي، — ئۇ بىر يۆتىلىۋېلىپ قوشۇغىنى ئېيتتى:

ئەجەبمۇ يارىشىپتۇ،
قارا ئاغماق قاشقىسى.
ئەل دەردىنى بىلمەيدۇ،
بۇغراخاندىن باشقىسى.

ئېمە دەردى بارىكىن،
تۇمۇچۇقلار سايرايدۇ.
بۇغراخان ئامان بولسا،
تارىخچىلار يايرايدۇ.

كىشىلەر ئۇنى تازا ئالقىشلىدى. بىر تارىخچى يوغان ئاۋاز بىلەن باشمادىقىنى چىقىرىپ "يارايسەن، ئوغۇل بالا!" دەپ ۋارقىرىدى، كۆلكە كۆتۈرۈلدى.

ئەمدى باللارغا نۆۋەت كەلدى. چوڭ-كىچىك باللار بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرى چىقىپ تاختىدىكى شېئىر-قوشۇغلىرىنى ئوقۇدى. تېخى ئۇلغا كىرمىگەن بىر قىز بالا قولىدىكى تاختىلىق تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ مەزمۇت قەدەم بېسىپ چىقتى. ئۇ كىشىلەرگە بىر قارىدى-دە، قولى بىلەن ئاغزىنى بېسىپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاچتى. ئاداش تېكىن ئۇنى توسۇۋېلىپ بىرنېمىلەرنى دېگەندى. ئۇ يەنە بايىقىدەك مېڭىپ كېلىپ قولىدىكى تاختىغا تۈز قاراپ قوشۇغ ئوقۇدى:

مېنى كۆرسە ئوينايدۇ،
ھۇرۇن ئالا مۇشۇكۇم.
بىر كۈن بارماي قالمايمەن،
ئوقۇل مېنىڭ بۆشۈكۈم.

مەيداندا پاراققىدە كۈلكە كۆتۈرۈلدى، قىزچاق ھېچكىمگە قارىماي يۈگۈرگىنىچە كىرىپ كەتتى.

بىرنەچچە بالىدىن كېيىن ئون ئىككى ياشقا كىرىپ قالغان ئەپچىل كىيىنگەن چىرايلىق بىر بالا چىقىپ كەلدى. ئۇ كۆزلىرى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدىن كىمنىدۇ ئاختۇراتتى.

— ۋاي بۇ بىكەچ ئەلى ئەمەسمۇ؟ — دېدى چېچەن مۇسا بۇغراقاراخانغا.

— ھە، راستلا شۇغۇ، بۇ نېمە دەر ئەمدى؟ — دېدى مۇسا بۇغراخان. ئايدىڭ سۇتۇق بۇغراخانغا بىرنېمە دېدى-دە، ئاندىن مۇسا بىلەن چېچەنگە قاراپ كۈلۈپ بىكەچ ئەلىنى ئىملاپ قويدى. چېچەن ھەم قىزىرىپ، ھەم كۈلەتتى. ئۇنىڭدا قانداقتۇر تىنىمسىزلىق سېزىلەتتى. قانچە دېگەن بىلەن ئوغلى ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇزلۇقىنى قاراڭ! ئۆيدىمۇ قوشۇغ-بېيىت ئوقۇغىنىنى ئاڭلىمىغان. ئەمدى بۇ سورۇلدا ئۇ نېمىمۇ دەر؟ ئەنە قاراڭ، بىكەچ ئەلى ئاتا-ئانىسىنى تېپىۋالدى. بۇ ياقتا قاراپ كۆزىنى قىسىپ ھىجايدى-دە، قولىدىكى تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تاختىدىكى قوشۇغنى ئوقۇدى:

ئوقۇ ئاداش بىلىگ ئال،
ئۇستازىڭغا قۇلاق سال،
بىلىگ بىلسەڭ ئاغزىڭ بال،
ئوقۇپ، بىلىپ يايرايلى.

بەسلىشەيلى قېنى كەل،
سىنىشايلى تۇتۇپ بەل،

كىم ئوقۇپتۇ بىلىگ دەل،
ساندۇلاچتەك سايرايلى.

ئوقۇپ-ئوقۇپ تالمايمىز،
هۆرۈن بولۇپ قالمايمىز،
هېچكىمگە قول سالمايمىز،
ئاق-قارىنى ئايرايلى.

كىشىلەر بىكەچ ئەلىنى قىزغىن ئالقىشلىدى. ئۇ خان بوۋىسى، خان مومىسى، خان دادىسى، خان ئانىسى ياقىدا قاراپ كۆلدى ۋە كۆپچىلىككە ئېگىلىپ تازىم قىلىپ، پۇتلىرىنى ئېگىز ئېلىپ، مەيدىسىنى كېرىپ مەغرۇر كىرىپ كەتتى. سورۇندىكى ئادەملەر ئۇنى ئۇزاق ئالقىشلىدى. چېچەنىنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشتى. "ئۇھ!" — دېدى ئۇ، ئەلىنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرغان قولىنى بوشىتىپ. ئاندىن سۇتۇق بۇغراخانغا ۋە ئايدىڭغا قاراپ كۈلۈپ قويدى. بۇغراخان، ئايدىڭ، ئىلىك بىلەن كۈلۈشۈپ بىرنېمىلەرنى سۆزلەشتى. قارىماققا ئۇلار بىكەچ ئەلىدىن رازى بولغانغا ئوخشايتتى.

ئەمدى سورۇندا ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ناغرا-سۇناي ئۇسۇل پەدىسىگە ياڭرىدى. چوڭ-كىچىك، ئەر-خاتۇن، بىر-بىرىنى تارتىشىپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. سازچىلارنىڭ ئارقىسىدا بىر توپ ياشلار سازغا تەڭكەش بولۇپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇسۇلچىلار تىقما-تىقماق بولۇشىغا قارىماي بىر-بىرىگە تەگمەي، سۇۋالماي چاققان ئوينايتتى. ساز ئەۋجىگە ئالدى، ئۇسۇل قايناپ كەتتى...

* * *

سۇتۇق بۇغراخان ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇل كېرىم بۇغرا قاراخان

بولغاندىن كېيىنكى چاقىرىلغان قۇرۇلتاينى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئاتۇشقا كېلىپ قەدىم جايدا دەم ئالدى. ئارىلىقتا بىر ھەپتە تاغقا چىقىپ يايلاقنىڭ يازلىق گۈزەللىكىنى تاماشا قىلىپ، قىمىز ئىچىپ قايتتى.

ئۇ قۇرۇلتاينىڭ ياخشى ئۆتكەنلىكىدىن رازى ئىدى. دېمىسىمۇ قۇرۇلتاي ئالدىنقى قېتىمدىكىدىن ياخشىراق ئۆتتى. مۇھىمى، ئەلنىڭ بىرلىكى كۈچەيتىلدى. قارا قوچو ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇت خانى، ماچىن خانى شىرخان قۇرۇلتايغا ئۆزلىرى كېلىپ قاتناشتى. ئۇلار قاراخانىلار خاندانلىقىغا ئۇيۇشۇپ، بىرلىكتە ئەلنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. قۇرۇلتايغا قاتناشقانلار سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىرىق بەش يىللىق خانلىق مەزگىلىدە قىلغان ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى ماختىدى. بولۇپمۇ، ئۆزى باش بولغان غەربكە يۈرۈشتە غالىبىيەت قازىنىپ، ئۇ ياقلاردىكى تۈرك قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇپ، دۆلەتنى ئۇلغايتقانلىقىنى، ئەلدە ئىلىم-مەرىپەت ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئالاھىدە ئاتاپ، ئۇنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلىدى. ئۇلار سۇتۇق بۇغراخاننى "ئۇيغۇر ئېلىنىڭ داڭقىنى چىقارغان ئۇلۇغ قاراخان، ئەلگە قۇتاتقان ئۇلۇغ بۇغراخان" دەپ ماختىدى. قۇرۇلتاي مۇسا بۇغراخاننىڭ خانلىقىنى قوللاش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىزى بىلەن مېڭىپ، ئەل ئۈمىدىنى قاندۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى.

قۇرۇلتاي ئۇتۇقلۇق ئۆتتى. يەنە، ئىلىك ئۇستازنىڭ بىلىك-ئاقارتىش پىكرىنى مۇسا بۇغرا قاراخان ياخشى ئورۇنلاشتۇردى. شۇڭا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ دەم ئېلىش ئۈچۈن ئاتۇشقا كەلگەنىدى.

بۈگۈن ئازنا كۈنى سۇتۇق بۇغراخان مەھشەد چوڭ مەسجىدىگە

بىرىپ ناماز ئوقۇدى. جامائەتنىڭ ئاۋۋالقى ۋاقىتلاردىكىدىنمۇ سەممىي
ھۆرمەت قىلغانلىقى ئۇنى تەسىرلەندۈردى. "ئەلنىڭ ھۆرمىتى — ئەڭ
يۇقىرى تارتۇق" دەپ ئويلىدى كۆڭلى تولغان خۇشال ھېسسىيات
بىلەن. ئۇ دوستلىرى ۋە قاۋۇل باشلىق قاراۇغچىلار بىلەن، مەسچىتنىڭ
ئوڭ تەرىپىدىكى قەبرىستانلىققا ئۆتتى. ئۇ يەردە نۇرغۇن چوڭ-
كىچىك قەبرىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئاددىي قىلىپلا پىششىق خىشتىن
كۆتۈرۈلگەن گۈمبەز يېنىدا توختىدى. ئۇلار گۈمبەز ئىچىگە كىرىپ
يۇقىرىدىكى كىچىك پەنجىرىدىن كىرىپ تۇرغان يورۇقتا كۆرۈلۈپ
تۇرغان ئىككى قەبرە ئالدىدا توختاپ يۈكۈندى. مەسچىتتىن
بىللە كىرگەن بىرسى قۇرئان-تىلاۋەت قىلدى. دۇئا قىلىپ ئورۇن-
لىرىدىن قوپۇپ قەبرىلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئىشىكنىڭ ئۇدۇلىدا
گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرىدا چوڭ-كىچىك ئىككى قەبرە بولۇپ، چوڭراقى
دادىسى بازىرخاننىڭ، يېنىدىكى كىچىكرەكى ئانىسى تەركىن بېگىم-
نىڭ قەبرىسى ئىدى. دادىسىنىڭ قەبرىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر
قەبرىگە لايىق بوش جاي تۇراتتى. بۇ جاي ئانىسىنىڭ پىكرى
بىلەن بوش قالدۇرۇلغان. بۇنىڭ مەنىسىنى ئۇنىڭ ئانىسىمۇ ھېچكىمگە
ئېيتمىغان، ھېچكىممۇ سورىمىغان، ئۆز ۋاقتىدا سۇتۇقمۇ ئۇلچىقمىغا-
نىدى، چۈنكى بۇ بوش جاي كىمگە قالدۇرۇلغانلىقى ھەممىگە
ئايان ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا
سەزدۈرمەسلىككە تىرىشسىمۇ باشقىلار بىلىپ تۇراتتى. سۆزسىز
ئىپادىلەنگەن بۇ ھاياجانلىق كىشلەر قەلبىنىڭ چوڭقۇر ھېسسىياتىنى
سەزدۈرۈپ تۇراتتى. سۇتۇق بۇغراخان چەتتىكى بىر قەبرە ئالدىغا
كېلىپ دۇئا قىلدى. بۇ، ئۇنىڭ دىنىي پېشۋاسى ئەبۇ نەسر سامانى-
نىڭ قەبرىسى ئىدى. چوڭ قەبرە ئارقىسىدىكى ئۇنىڭدىن چوڭراق

تەبرە يېنىغا كېلىپ دۇئا قىلدى. بۇ ئۇنىڭ تەربىيىچىسى، غەمخورى باتۇرتاغىنىڭ قەبرىسى ئىدى. بۇغراخان بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي قەبرىستانلىقتىن قايتىپ كەلدى.

سۇتۇق بۇغراخان چوڭ هويلىسىنىڭ بېغىدا — كۆل بويىدىكى بوستانلىقتا ئولتۇرۇپ كۆلنىڭ سۈزۈك سۈيىگە قارىغانچە ئۇزاققىچە جىمجىت خىيال سۈردى. كېيىن بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، ئۇدۇلىدا، كۆلنىڭ ئۇ ياقىدا پىشقان ئۈزۈم شىڭگىللىرى ساڭگىلاپ تۇرغان باراڭغا، كېيىن، كۆلنىڭ ئىككى ياقىدىكى گۈلزارلىققا قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى گۈلزارلىق ئۈستىدە توختاپ قالدى. شۇ تاپتا گۈللەر ئارىسىدىن دادىسى بىلەن ئانىسى كۈلۈمسىرەپ چىقىپ كەلگەندەك تۇيۇلدى. ئۇلار ئوغلىغا قاراپ بىرپەس تۇردى-دە، كۈلۈمسىرىگىنىچە ئوڭ ياقتىكى گۈلزارلىق ئىچىگە كىرىپ غايىب بولدى. ئانىسىنىڭ سىماسى كېيىنرەك غايىب بولدى. ئۇنىڭ سەممىي سىياقىدىن ئوغلىغا بولغان رازىلىقى بىلىنگەندەك بولدى. لېكىن يەنە قانداقتۇر خاپىلىقى باردەكمۇ قىلاتتى. ئاندىن كېيىن، بېشىدىن تارتىپ ئايىغىچە ئاق رەخت بىلەن ئورالغان ئەبۇ نەسىر سامانى پەيدا بولدى. ئۇ سۇتۇق بۇغراخانغا ئېگىلىپ تازىم قىلدى-دە، ئاسمانغا تىك كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. گۈلزارلىقتا چېرىكچە چىرايلىق كىيىنگەن، بويىنىغا قىلىچ ئاسقان، ئاپئاق ساقاللىق مەيدىسىنى ياپقان باتۇرتاغا ئاق ئارغىماقتا مىنىپ پەيدا بولدى. ئۇ يەر ئاستىدىن چىقىپ كەلگەندەك قىلدى، گۈگۈم تۇتەك-لەر تارقىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قەيسەر قىياپىتى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇ سۇتۇق بۇغراخانغا قاراپ كۈلۈپ ئازراق تۇردى-دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرگەنچە قاناتلىق ئات بىلەن يانتۇ ئۇچۇپ

كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى...

سۇتۇق بۇغراخان چۆچۈپ خىيالدىن باش كۆتۈردى. ئەسدى گۈلزارلىقتا گۈللەردىن باشقا نەرسە كۆرۈنمەيتتى. لېكىن سۇتۇق بۇغراخان ھامان شۇ جايغا تىكىلگىنىچە جىمجىت ئولتۇراتتى.

قىزىق ئىش، ئاتا-ئانىسىنىڭ، پىر-ئۇستازىنىڭ روھلىرى ئۇنى يوقلاپ كەلگەندىمۇ، يا؟ ھە، بەلكىم شۇنداقتۇ، ئۇلارنىڭ روھلىرى، ئوغلىغا، شاگىرتىغا مەدەت بەرگىلى كەلدى بولغاي. بىراق ئاتىنىڭ سىياقىدا ئازراق ئەندىشە باردەك قىلامدۇ، قانداق؟! تاغا بولسا ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار روھىنى تەنتەنە قىلدى، يەنە قىلىچىنى چىقىرىپ ئۇچۇپ كەتتى. بۇ ئۇنىڭ "ئوتتۇرا يولدىن توختاپ قالما" دېگەن بىشارىتى بولسا كېرەك... رازىلىق، ئەندىشە، دۇئا، ئۈمىد... مەدەت بار. لېكىن، تەلەپمۇ بار. كەمتەر بول سۇتۇق، ماختىنىدىغان يولۇڭ يوق. ئاتا-ئاناڭنىڭ، ئۇستازلىرىڭنىڭ روھىنى خۇش قىلىشىڭ، ئەلنى تولۇق رازى قىلىشىڭ كېرەك. ئالغا باس...

"قەيەردە؟"، "باغدا" دېگەن ئاۋازلار سۇتۇقنىڭ ئويىنى بۇزۇۋەتتى. ئۇ بۇرۇلۇپ ئالىپ ئارسلان بىلەن ئالىپ سۇباشى توغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

سۇتۇق بۇغراخان ئورنىدىن قوپۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. ئۆزئارا ئامانلاشقاندىن كېيىن سورىدى:

— بىرەر يېڭىلىق ئېلىپ كەلگەنگە ئوخشىمامسىلەر؟

— شۇنداق، كىچىك يېڭىلىق ئەمەس، — دېدى ئارسلان، — كۈنپېتىش ئۇلۇسلىرىدىن ۋەكىللەر كەلدى. باشلىقلىرى خوجا ئابدۇللا تۈركى بىلەن خوجا ئەبۇ بەكرى شاشى دېگەن كىشىلەر ئىكەن. يەنە قىرىق-ئەللىك ئادەم بار.

— مەقسەتلىرى نېمە ئىكەن؟
— ياردەم سوراپ كەپتۇ.
— ھە، ياردەم؟ ئۇ يەرلەردە ئىش چاتاق ئىكەن-دە؟
— ھە، شۇنداق ئىكەن. چاتاق بولغاندىمۇ تازا چوڭ چاتاق چىقىپتۇ.

ئالىپ ئارسلان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. ۋەكىللەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ تەرەپلەرگە بېسىپ كەلگەن سامانى چېرىك باشى ئەبۇ ئىبراھىم سەردار قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئاۋال ئىككى دەريا ئارىلىقىنى، ئاندىن سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى تارتىۋاپتۇ. يېقىنقى بىر نەچچە ئايدىن بېرى يەنە ئۇلار شاش، مەرغىلان، قوقەنت تەرەپلەرگە باستۇرۇپ كەلمەكتە ئىكەن. ئۇلار ھەممە يەردە خەلقنى بۇلاپ-تالايدىكەن، باشلىقلارنى ئۆلتۈرىدىكەن، بۇغراخان بەلگىلەپ قايتقان باشلىقلارنى تۇتقان يېرىدىلا ئۆلتۈرىدىكەن. سەمەرقەنت، قوقەنتتىكى چېرىكباشلىرى چېرىكلەرنى باشلاپ تاغقا چىقىپ كېتىپتۇ. ھازىر نەمەنگان، ئۆزكەن تەرەپلەر خەۋپ ئاستىدا ئىكەن. ۋەكىللەر سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ خەلقنى ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلىدىكەن. ۋەكىللەرنى سەمەرقەنت، شاشتىكى يوشۇرۇن يۈرگەن باشلىقلار ۋە ئۆلىمالار، يۇرت كاتتىلىرى مەسلىھەتلىشىپ مەخپىي ئەۋەتىپتۇ.

— شۇنداق بولۇشىنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان ئويچان ھالدا — ئەبۇ ئىبراھىم تىنچ ياتمايدۇ. بىز قايتىپ كەلگىلى تۆت يىل بولدى. ئۇ ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىقتىن پايدىلىنىپ باستۇرۇپ كەلمەي قويمايتتى.

— توغرا. سەمەرقەنتتىن قايتىشتا بۇ مۆلچەرنى قىلىشقا-

لىدۇق، — دېدى ئارسلان، — بىز ئەبۇ ئىبراھىمنى قاچۇرۇپ قويغىنىمىز خاتا بولغان.

— شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدا ئىلاجى يوق ئىدى. ئۇ بولمىسا، يەنە بىر ئىبراھىم، ياكى ئىسمائىل كېلەتتى. مەن قايتقىلى ئۈچ يىل بولدى. سىز قايتقىلى تېخى بىر يىل بولدى. مانا قاراڭ، چاتاق چىقىپتۇ. سىلەر ئويلاشتىڭلارمۇ، قانداق قىلماق كېرەك! — سورىدى سۇتۇق بۇغراخان.

— بىز ئويلىشىپ، دەرھال تەييارلىق قىلىپ قوشۇن ئەۋەتسەك دېگەن پىكىرگە كەلدۇق، — دېدى توغرۇل ئالىپ سۇباشى، — ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ ياقتىكى قاداش ئۇلۇسلىرىمىزنى بىر-ئىككى قېتىم قۇتقۇزۇش بىلەن ئىش تۈگىمەيدىغان ئوخشايدۇ. مۇسا بۇغرا قاراخان بۇ پىكىردە چىڭ، خان ئوغۇل تونغان ئىلىك بىلەن ئىلىك ئۇستازمۇ قوشۇلدى.

بىرپەس جىمىلىقتىن كېيىن ئارسلان دېدى:

— ئەمدى ئورۇشتىن قولىمىزنى بوشىتىپ باشقا ئىشلارنى قىلغىلى تۇرغاندا، بۇ ئىش يەڭگىل چۈشمەيدۇ. بىراق، ياردەم بەرمەي بولمايدىغان ئوخشايدۇ.

سۇتۇق بۇغراخان قوشۇملىرىنى تۈرۈپ گەپ قىلماي يەنە ھېلىقى گۈلزارلىققا قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا يالاڭ قىلىچىنى ئېگىز تۇتۇپ قاناتلىق ئاق ئارغىماققا مىنىپ ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىپ بارغان باتۇرتاغا يەنە پەيدا بولدى...

— شۇنداق دوستلار، قىلىچنى قولدىن چۈشۈرۈشكە بولمايدىغان ئوخشايدۇ، — دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، — ئەلەم بىلەن قەلەم بىر-بىرىدىن ئايرىلسا ئىش پۈتمەس، بۇ توغرىدا تېخى يېقىندا

سۆزلەشكەنىدۇق. قەلەمسىز ئەل كۆللەنمەيدۇ، ئەلەم بولمىسا قەلەمنى ساقلىغىلى بولمايدۇ، ياغىي ئۇ ياقلاردا توختاپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى — بىزنى يوقىتىش.

—قاداشلارغا ياردەم قىلىش كېرەك. ئۆزىمىزنىمۇ قوغداش كېرەك.

—نۆۋەتتىكى ئىش — ئەلنىڭ ھالىنى تىكلەش، كۈنپېتىشقا يۈرۈش جېڭىمىز ئاسانغا چۈشمىدى. چىقىم تارتتۇق، چېرىكلەر ھاردى. ئىگىلىك، بىلىك-ئاقارتىش ئىشلىرىغا كاشىلىسى بولدى. بىز بىلىمىزنى رۇسلىۋالماقىمىز كېرەك.

—ھازىرچە ئۇ ياققا ئىككى-ئۈچ تۈمەنلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم قىلىش كېرەك. ياغىنى توسۇپ ئىلاجى بار شاش، پەرغانىگە كەلتۈر-مەسلىككە تىرىشىماق كېرەك. بۇ ئىشنى بالاساغۇن خانى ئۆز ئۈس-تىگە ئالسۇن، توغرۇل سۇباشى بالاساغۇنغا بېرىپ كەلسە قانداق؟

باشقىلار بۇغراخاننىڭ سۆزىگە تولۇق قوشۇلۇپ رازىلىقىنى بىلدۈرۈشتى...

تۆتىنچى باب

ئۈمىد دولقۇنلىرى

ئايلار، يىللار ئۆتتى. قاراخانىلار خاندانلىقى بەستىنى رۇسلاپ يەنە ئۇلغىيىشقا باشلىدى، بارغانچە ئۇلغىيىۋەردى. ئونىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، كۈزنىڭ يېقىملىق كۈنلىرىدىن بىرى — ساجىيە مەدرىسىسى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولدى. بۇ ئادەتتىكى يىللاردىكى مۇراسىمغا ئوخشىمايتتى. بىرى، ساجىيە مەدرىسىسى ياسالغاندىن كېيىنكى چوڭ مۇراسىم، يەنە بىرى، خانلىق بىلىگ يۇرتىدىن تارتىپ تا ساجىيەگىچە بىر قېتىملىق ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئەڭ جىق بولغان بىر مۇراسىم ئىدى. يەنە بىرى، بۈگۈن خانلىق بىلىگ يۇرتىنىڭ قۇرۇلغان كۈنى ئىدى. مۇراسىم بىلەن مەدرىسىنىڭ ئۇتتۇقىنى، پۈتكۈل ئەلدە قانات يايغان بىلىگ-ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى شۇنىڭ بىلەن، بۇلىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەرنى سۆزلەش مەقسەت قىلىنغانىدى. شۇڭا بۇ مۇراسىم ئالاھىدە تەنتەنىلىك مۇراسىم بولدى.

ئەتىگەندىلا مەدرىسىنىڭ ھويلىسى، ئارقىدىكى بېغى كىشىلەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. ئادەملەر توپ-توپ بولۇپ مەدرىسىنى، ھويلا-باغنى تاماشا قىلاتتى. ئىككى يانغا، ئارقىغا تارتىپ كېڭەيتىلىپ ياسالغان يېڭى مەدرىس كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتاتتى. كېڭەيتىلگەن ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتا ياسالغان ئاۋۋالقى خانلىق بىلىگ يۇرتى قەد

كۆتۈرۈپ تۇراتتى. نەقشلەر بىلەن ياسالغاندىن كېيىن ئۇ تېخىمۇ گۈزەل بولۇپ كەتتى. ئۇ بىنا ئەمدى كىچىك بولۇپ قالدى.

"بۇ بىنا يېڭىلىرىغا قارىغاندا، كىچىك، — دېدى مەدرىس تاشقىرىسىدا ئولىشىپ تۇرغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر كىشى، — بىراق بۇ بىنانىڭ ئەھمىيىتى چوڭ. ئۇ، سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇپ بىرىنچى قېتىم قۇرۇلغان تارىخى بىنا. بۇ ئۇلۇغ خاتىرە". باشقىلارمۇ قوشۇلۇپ باشلىرىنى لىڭشىتتى.

دېمىسىمۇ بۇ قەدىمىي مەدرىس، ئۇرغۇنلىغان كۆرەش ۋە ئوقۇش جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدىغان بىر تارىخىي مۆزېيغا ئوخشايتتى. كونا مەدرىسنىڭ ئالدىدا چوڭراق مەدرىس، ئارقىسىغا — باغ ئوتتۇرىسىغا تېخىمۇ چوڭ بىر مەدرىس سېلىنغان، كەڭ پېشايۋانلار، سالاسۇنلار ئوراپ تۇرغان مەدرىسلەر بىلىك كۆرگەزمىسىلا ئەمەس، ئېسىل سەنئەت كۆرگەزمىسى ئىدى. پۈتۈن تامغا ئاق گەجدىن ھەر خىل نەقشلەر، ئىشىك-پەنجىرىلىرىگە ئاق-يېشىل نەقشلەر سېلىنغان. مەدرىس ئۆگزىلىرىنىڭ بۇرجىكىدىكى پەشتاقلار نەقشلىق پىششىق خىشلار بىلەن كۆتۈرۈلگەن. مەدرىسلەرنىڭ ئۆگزە كىندىكىدىكى يېشىل ساپاللىق گۈمبەزلەر، گۈمبەزنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىكلەنگەن ئالتۇن ئەگىم ئاي قۇياش شولىسىدا پارقىراپ نۇر چاچاتتى. مېۋىلىك، گۈلزارلىق باغ گۈزەل بوستانغا ئوخشايتتى. يېتىشىپ پىشقان باراڭلاردىكى ئۈزۈملەر، دەرەخلەردىكى شاپتۇل، نەشپۈت، گۈزگى ئەنجۈرلەر چىراي-لەۋلىرىنى سوزۇپ كۈلۈمسىرەپ مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى. ئۈز كېيىنگەن ئۇماق بالىلار لېكەن-لېكەندە ھەر خىل مېۋىلەرنى ئۈزۈپ باراڭ ۋە بوستانلاردىكى داستىخانلارغا تىزاتتى. كىشىلەر ئايلىنىپ-چۆگىلەپ داستىخانغا توپلىنىشقا باشلىدى.

ئولتۇرۇپ مېۋە يەۋاتقانلاردىن سەللىلىك بىر كىشى يېنىدىكىلەرگە:

— ئاۋۇ خاتۇنلارنى قاراڭلا، ئۇلارمۇ كەپتۇ، — دېدى نېرىسقى بوستاندا ئولتۇرۇپ خۇش ئاۋاز پاراڭلىشىۋاتقان ئاياللارنى كۆرسىتىپ، — ئۇلار ئەمدى ئۆي ئىشىنى قىلسا بولاتتى.

— ئۇلارغا بىلىگ كېرەك ئەمەسمىكەن؟ — دېدى بىرسى تېرىكىپ، — ئۆي ئىشىنى ئەرلەر بىللە قىلىشى كېرەك.

— ھە، ئاغىنە، خاتۇن دېگەن يەنە خاتۇن-دە. ئۇلارنىڭ بىلىگ يۇرتىنى تاقاش كېرەك، — دېدى يەنە بىرسى، — تېخى يېقىندىن ياسالغىنىنى دېمەمدىغان.

— بۇ خاتۇنلارنى كۆزگە ئىلماسلىق، بۇ ئۇلارغا ھاقارەت...

بوستاننىڭ بۇ چېتىدە ئولتۇرغان بىر ئايال ئەرلەرنىڭ تالىشىشىغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرۇپ ئاخىر چىدىيالماي چاچراپ قوپۇپ كەتتى.

— كىمكەن ئۇ، خاتۇنلارغا ھاقارەت قىلىدىغان! — دېدى ئۇ قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ، — ھە، ئۆزلىرىمۇ، تەقسىرىم. خاتۇن بولمىسا ئۆزلىرى نەدىن كەلگەن؟ خاتۇنلار بولمىسا جاھاندارچىلىقنى كىم قىلىدۇ؟ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغانىمۇ دەيلۇق، خاتۇنلارمۇ ئادەم، بىزنىڭ ئادەملىك ھوقۇقىمىز بار. بىزنىڭ ئەل ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بۇرچىمىز بار. بىز ھارام تاماق، تۇزكور بولۇپ ئۆيدە يېتىۋەرمەيمىز. بىزگىمۇ بىلىگ كېرەك. خاتۇنلار ئوقۇماسلىق كېرەك، دېيىش توغرا بولمايدۇ. پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىگە خىلاپ بولىدۇ. "ئىلىم تەلەپ قىلماق ھەربىر ئەر-خاتۇن مۇسۇلمانغا پەرز" دېگەن ئەمەسمۇ "... مۇسلىمىن ۋە مۇسلىمەتىن" دېگەن سۆزنى ئۇنتۇمايلۇق. خاتۇنلار بىلىگ يۇرتىنى يوقىتىش تۈگۈل، ئۇنى چوڭايتماق، ئەلنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ بۇنداق بىلىگ يۇرتىنى

قۇرماق كېرەك. بىزگە ئەرلەرنىڭ قوللىشى، ياردىمى كېرەك. قارشى بولغۇچى چىقسا ياخشى ئىش ئەمەس... قانداق دېدىم ئەرەنلەر!

— توغرا گەپ. خاتۇنلارنىڭ بىلىك ئېلىشىغا قارشى بولۇشقا يول قويماسلىق كېرەك.

تالاشقۇچىلار جىم باشلىرىنى ئېگىپ ئولتۇردى. ئىپارگۈل ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ كەتتى.

كىشىلەر قوۋۇق تەرەپكە قاراشتى. قوۋۇقتىن بۇغراخانلار كىرىپ كەلگەنىدى. سۇتۇق بۇغراخان، خانىش ئايدىڭ، مۇسا بۇغرا قاراخان، بىكەچ تونغان ئىلىك، ئىلىك ئۇستاز، ئارسلان، يۇلتۇز ۋە باشقىلار كېلىپ كىشىلەرگە ئارىلىشىپ كەتتى. ئۇلار ئورىۋالغان ئادەملەر ئارىسىدىن ئىچكىرى ماڭدى. مەدرىس باشلىقى تېكىن ئاداش ئالدىدا باشلاپ ماڭدى. مۇدەررىس، تالىپلار، مېھمانلار بۇغراخانلارنى، خانىش، ئاغىچىلارنى سەمىمىي قارشى ئالاتتى. سۇتۇق بۇغراخان ئۇلار بىلەن سەمىمىي ئامانلىشىپ باراتتى. بوستان ئالدىغا كەلگەندە خاتۇنلار بىلىك يۇرتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى كۆرۈپ توختىدى، قۇندۇز بىلەن ئىپارگۈل ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇراتتى، ئۇلار تازىم بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردى.

— ئامان، بالىلار، — دېدى سۇتۇق بۇغراخان زوق بىلەن كۈلۈپ، — ھە، بىزنىڭ خاتۇن بىلگەلىرىمىز مەشەدىكەن-دە، سىلەرنىڭ تۆھپەڭلەر باشقىلارنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. ئەل سىلەرگە ھەشقاللا دەيدۇ.

باغ تۆرىدىكى يېڭى سېلىنغان چوڭ مەدرىسىنىڭ دەرسخانىسى ئادەم بىلەن لىق تولغان، تۆردە — دەرس سۇپىسىدا بۇغراخانلار،

ئوردۇ ئەمەلدارلىرى، داڭلىق ئالىم-مۇدەررىسلەر ئولتۇرۇپتۇ. تۆۋرۈكلۈك كەڭ-ئېگىز چاسا دەرسخانىدىكى تۆت يۈزدىن ئارتۇق تالىپلار جىم ئولتۇرۇشاتتى.

— مەدرىسىمىزنىڭ بىر قىسىم تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش يىغىنىنى باشلايمىز — دېدى ئاداش تېكىن — بۇ يىل تۇپتوغرا ئىككى يۈز تالىپ ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ. بۇداقى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سانى جىق، ئوقۇش ۋاقتى ئۇزاق، ئالغان بىلىمى يۇقىرى، مەدرىسىمىزنىڭ تارىخىدا بىرىنچى قېتىمقىسى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئارىسىدا ئەلنىڭ ھەممە جايىدىن كەلگەن تالىپلاردىن باشقا، چەت ئەلدىن — خۇراساندىن، ئەرەب ۋە باشقا ئەللەردىن كەلگەن تالىپلارمۇ بار، بۈگۈن بىزنىڭ مەدرىسىمىزنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن ئۇچۇر بېرىمىز...

ئاداش تېكىن مەدرىس قۇرۇلغاندىن تا ھازىرغىچىلىك بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ئۈستىدە كەڭ توختالدى. ئۇ خاتۇنلار بىلىگ يۇرتىنىڭ ئۇتۇقىنىمۇ سۆزلەپ ئۆتتى. يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە ئىپارگۈللەرنىڭ تۆھپىسىنى ماختاپ "بۇ بىلگۈچىلىرىمىز خاتۇن ئوقۇغۇچىلار ئەمەس، ئەرەن ئوقۇغۇچىلارغىمۇ جىق بىلىگلەر ئۆگرەتتى" دەپ قوشۇپ قويدى.

ئاداش تېكىن سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىللىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى سۆزلىدى. ئەرەب ئېلىدىن كەلگەن بىر ئوقۇغۇچىمۇ سۆزلەپ، بىلىگ بەرگەن مەدرىسكە، ئوقۇتقۇچىلارغا ھەشقاللا ئېيتتى. ئاداش تېكىن بۇغراخان بىلەن ئىلكىنىڭ ئالدىغا بېرىپ سۆزگە تەكلىپ قىلىنغاندى. سۇتۇق بۇغراخان ئىلىك بىلەن ۋە مۇسا بۇغرا قاراخان بىلەن بىرنېمە دېيىشتى، ئاندىن كېيىن ئىلىك ئۇستازغا ماقۇل بولغاندەك باش لىڭشىتىپ ئورنىدىن

قوپتى.

— ئالىپ بىلگە، ئۇلۇغ مۇدەررىسىمىز ئىلىك ئۇستاز سۆز قىلدۇ! — ئېلان قىلدى ئاداش تېكىن. ھەممە تالىپلار ۋە مېھمانلار خۇددى بىرى بۇيرۇق بەرگەندەك تەڭلا گۇررىدە قوپۇپ ئۇستازغا سالام قىلدى. ئوتتۇرىدا، خاتۇنلار ئارىسىدا ئولتۇرغان ئىپاركۈلمۇ قوپۇپ تازىم قىلدى. ئۇنىڭغا قاراپ بەزىلەر كۈلدى، بەزىلەر زوق-لاندى. "تازىم قىلمايمۇ؟ — دەيتتى ئۇ ئىچىدە، — ئۇ مېنىڭ ئېرىملا ئەمەس، ئالدى بىلەن ئۇستازىم، مېنىڭ قۇتقۇزغۇچىم، مېنىڭ تەربىيىچىم." ئىپاركۈل چوڭقۇر مۇھەببەت ھېسسىياتى بىلەن ئۇستازغا تەلمۈرەتتى. ئۇ كۆزلىرىدىن تەپچىگەن ئىسسىق سۆيۈنچ يېشىنى چىقارماسلىق ئۈچۈن كالپۇكىنى چىشلەپ، ئاق كىرگەن چاچلىرىنى سىلاپ قويدى.

— ئولتۇرۇڭلار، باللار، رەھمەت سىزلەرگە، — ئىلىك ئۇستاز سۇپىنىڭ لېۋىگىرەك قويۇلغان ئورۇندۇققا ئولتۇردى ۋە سۆزلىيەلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ ئۇنىڭ سۆز تاپالمىغانلىقى ئەمەس، نېمىشقىدۇ كۆڭلى بۇزۇلغانىدى. بۈگۈن ئۇ باشقىچە ھاياجاندا ئىدى. بايا-تىن جىق نەرسىلەرنى ئويلىدى. مۇشۇ مەدرىسىنىڭ بىرىنچى ئۇلى چۈشكەندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇلغىيىشى ئارقا-ئارقىدىن مەدرىس پۈتتۈرگەن باللارنىڭ تىزىلىپ قوۋۇقتىن چىقىشى، تەتۈرلەرنىڭ مەدرىس چېقىشى، كالتەك يەپ چىشى چۈشۈپ كەتكەنلىكى، مىڭلى-غان تالىپلارنى باشلاپ، جىن-شەيتانلارنى يەنجىپ، بىر ئېگىز داۋانغا كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقى، سوتۇق بۇغراخاننىڭ بىر ئېگىزلىكتە قولىدىكى تۇغنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قاراپ كۈلۈپ تۇرغىنى — مانا مۇشۇنداق بىر قاتار مەنزىرىلەر بىر-بىرلەپ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن

ئۆتتى. تەنتەنىلىك مۇراسىملار بولغان. لېكىن، بۈگۈنكىدەك كۆڭۈل-
لۈك، تەسىرلىك بولمىغانىدى. ئۇ سۆزلەيمۇ، يوقمۇ دەپ تۇرغاندا،
سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئۆزىگە، بۇغراخانغا ۋاكالىتەن
سۆزلەشكە تەكلىپ قىلدى. قەدىردان دوستىنىڭ ئىشەنچى ئۇنى
يەنە تەسىرلەندۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بالىلارنىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى
ئۇنىڭ يۈرىكىنى دولقۇنلاندۇردى. "ئەجەب ئىش، ئۆمرۈمدە بۇنداق
ئىش بولۇپ باقمىغان" دەپ ئويلىدى ئۇ چوڭقۇر تىنىپ ۋە
بىرپەستىن كېيىن سۆزىنى باشلىدى.

— مەن ئۇلۇغ قەدىناس دوستىمىز سۇتۇق بۇغراخانغا ۋاكالىتەن
سۆزلەيدىغىنىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن. بۈگۈن بىز ئىككى يۈز ئوقۇل-
داشنى ئۇزىتىۋاتىمىز. سىلەرنى بەش يىل ئىلگىرى قارشى ئالغا-
نىدۇق، بۈگۈن ئۇزاتماقتىمىز، قىرىق-ئەللىك يىلدىن بېرى مۇشۇ
بىلىگ يۇرتىمىزدا بىرنەچچە مىڭ ئوقۇلداشلارنى قارشى ئېلىپ،
ئۇزىتىپ تۇردۇق. بۈگۈن سىلەر پۈتتۈرۈپ چىقتىڭلار. بىرىڭلار بالىلار،
ئەل سىلەرنى كۈتمەكتە. ئەلنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلىغۇرۇڭلار، —
ئۇ بىرئاز توختىۋېلىپ داۋام قىلدى، — سىلەرنى ئەل كۈتمەكتە،
ياخشى كۈنلەرمۇ، ئېغىر يىللارمۇ كۈتمەكتە. سىلەرگە خەلق بىلەن
جىق بايراملارنى تەنتەنە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، تايغاق يوللاردىن
مېڭىپ داۋانلار ئېشىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇتۇقمۇ بولىدۇ، ئۇتتۇرۇشمۇ
بولىدۇ. تەييار تۇرۇڭلار، ئۇتۇقتا مەغرۇر بولماسلىق، ئۇتتۇرۇشتا
كۆڭۈلسىز بولماسلىق كېرەك. ئادەملەر چېلىش بىلەن ئالغا باسىدۇ،
دۇنيا ئۆزگىرىپ بارىدۇ، ئاخىرى تامامەن ئەركىن، يېڭى دۇنيا
قۇرۇلىدۇ. لېكىن، ئۇ يېڭى دۇنيا ئۆزلۈكىدىن كەلمەيدۇ. بىز ئۇنى
كۆرەش بىلەن كەلتۈرىمىز. ئۇ دۇنيانىڭ نامى نېمە بولسا بولسۇن،

خەلقنىڭ، ئىزىلگەن جاپاكەش خەلقنىڭ ئەركىن دۇنياسى بولىدۇ. بۇگۈن بىز ئۆزگەرتىپ قۇرۇۋاتقان دۇنيامۇ ئەركىن دۇنيا. بۇ ئەركىنلىك ئىلگىرىكى دوزاخ — قۇللۇق دەۋرىگە قارىغاندا شۇنداق. لېكىن بۇ ئەركىنلىك بەك ئاز. بۇ تېخى باشلىنىشى، تولۇق ئەركىن دۇنيا، دۇنيانى ياراتقان، ئۆزگەرتەلەيدىغان ئەمگەكچان خەلقنىڭ راست ئەركىن دۇنياسى تېخى ئالدىمىزدا. ئۇنىڭ يولى يىراق ۋە مۇشكۇل. كىشىلەر نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپ ئاندىن يېتىپ بارىدۇ. بىز مۇشۇنچىلىك ئىش قىلالىدۇق. سىلەر ئىلگىرىلەيسىلەر. سىلەر بارالمىسا ڭلار، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئاخىر شۇ پەللىگە يېتىپ بارىدۇ. بىز ئاشۇ ئەركىن دۇنياغا ئۇل سالغۇچىلاردىن بولالايلۇق. كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئارقىسىغا قاراپ بىزنى تىللاپ ئەمەس، ماختاپ ئەسلىرىگە ئالىدىغان بولسۇن! مەزمۇت ئۇل قويغۇچى ئۇستا تامچىلاردىن بولۇڭلار. ئامان، باللار!

ئىلىك ئۇستاز توختاپ قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ بىرئاز ئويلىغاندىن كېيىن سۇرلۇك ئاۋاز بىلەن مۇنۇ قوشۇغنى ئېيتتى:

پەللىدە بار دەيدۇ ئەلنىڭ پاناھى،
ئەركىنلىك نىجاتى-قۇياشى، ماھى.
يەتمەككە پەللىگە ماڭغىنىم ماڭغان،
توسالماس يولۇمدىن دېۋە ئىلاھى.

ئوقۇلداشلار يەنە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ گۈلدۈرلىتىپ ئۇزاق ئالقىش بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇستاز سۆزلەپ بولۇپ ئورنىغا قايتقاندا، سۇتۇق بۇغراخان باشلاپ ھەممەيلەن قوپۇپ ھۆرمەت قىلدى. بۇغراخان دوستىنى ئۇزاق، چىڭ قۇچاقلىدى، دەرسخانا يەنە گۈلدۈرلىدى. ھاياجاندىن ئاز بولمىغان كىشىلەرنىڭ

كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. بولۇپمۇ خاتۇنلاردىن يىغلىمىغىنى قالمىدى، ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز تەتۈر قاراپ كۆزلىرىنى سۈرتتى...

ئاداش تېكىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوشۇق ئوقۇشى باشلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چوڭ-كىچىك تالىپلار كەينى-كەينىدىن چىقىپ ئۆزلىرى يازغان قوشۇقلىرىنى ئوقۇپ بەردى. ئۇلارنىڭ قوشۇقلىرىنى كۆپچىلىك دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. خاتۇنلار بىلىك يۇرتىنىڭ يىگىرمە ياشلاردىكى بىر قىز ئوقۇغۇچىسىنىڭ قوشۇغى بولۇپمۇ كىشىلەرگە بەك ياخشى تەسىر قىلدى، ئۇ قىزنى ماختاشتى. قىز قايتىپ ئورنىغا بارغاندا، ئاۋال قۇندۇز، ئاندىن ئىپارگۈل ئۇنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى.

— مەدرىسىمىزنىڭ باشلانغۇچ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىككى ئوقۇلداش قوشۇقلىرىنى ئوقۇپ بېرىدۇ، — ئېلان قىلدى ئاداش تېكىن. بىرى ئون ئىككى ياش، بىرى ئون ياشلىق ئىككى ئوغۇل بالا چوڭ كىشىلەردەك مېڭىپ سۇپىغا چىقىپ دەس توختىدى. قەددىنى رۇسلاپ، ئاۋال بۇغراخانلارغا تازىم قىلدى، ئاندىن كۆپچىلىككە تازىم قىلدى. كېيىن، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جانلىق ھەرىكەت ۋە جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن قوشۇغىنى ئوقۇشقا باشلىدى.

ئىككىسى تەڭ:

ئېتىلدىم باش تىكىپ بىلىگ قوينىغا،
بىلىگ سۇمۇرۇغىغا مىنىپ ئۆرلەيمەن.
كىتابىم قالقاندۇر، قەلىمىم خەنجەر،
يانماستىن ئۈچىمەن، كۈننى كۆزلەيمەن.

ئا بالا:

يۇرتۇمنى سورىساڭ بالاساغۇنلۇق،

بىلىگكە تەلمۈرۈپ تەلپۈندى قەلبىم،
تىلىكىم ئەل ئۈچۈن بولماق بىر چاكار،
جىسمنى ئاتايمەن تىلىسە خەلقىم.

ب بالا:

نەسلىمنى سورساڭ ئۇيغۇر بالىسى،
بىلىگكە تەشنا بولۇپ ماڭدىم سەپەرگە.
يولۇمدا بولسمۇ بوران-چاپقۇنلار،
ئاخىرى يېتىمەن نۇرلۇق سەھەرگە.

ئا بالا:

بىلىگ يۇرت ئوقۇلۇم قۇتلۇقتۇر ماڭا،
تەر تۆكۈپ، قان بېرىپ ياراتتى بوۋام.

ب بالا:

بىلىگنىڭ غۇنچىسى ئەزىزدۇر ماڭا،
ئېچىلدۇرۇپ ساقلايمەن ياراتتى دادام.

ئىككىسى تەڭ:

ئېتىلدىم باش تىكىپ بىلىگ قوينىغا،
بىلىگ سۇمۇرۇغىغا مىنىپ ئۆرلەيمەن.
كىتابىم قالقاندۇر، قەلىمىم خەنجەر،
پەرۋاز قىلىپ ئۇچىمەن، كۆڭنى كۆزلەيمەن!

ئۇلار شۇنداق تەسىرلىك ئوقۇدىكى، پۈتكۈل دەرسخانىنى ھاياجانغا كەلتۈرۈۋەتتى. باللار سۇپىدىن چۈشكىلى ماڭغاندا سۇتۇق بۇغراخان شەرەتلەپ چاقىرىۋالدى. ئۇ باللارنى بىر-بىردىن پېشانىلىرىگە سۆيۈپ، باشلىرىنى سىلىدى ۋە ئىككى قولتۇقىغا قىسىپ ئۇزاق قۇچاقلىدى، كۆپچىلىك ئالقىشلىدى. بۇغراخان

ئېگىلىپ باللارنىڭ چاقماقتەك چاقناپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرىگە، ئىدراكى ئۇرغۇپ تۇرغان چەبدەس سىياقىغا قارىدى. باللارمۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ بۇغراخانغا قاراپ كۈلۈشتى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆزدە ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان ئاجايىپ بىر شېرىن ھېسسىياتنى سەزدى. ئۇنىڭ كۆڭلى يورۇغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ بۇ باللار سىماسىدا خەلقنىڭ كەلگۈسى قۇتلۇق ھاياتىنى، ئەلنىڭ ئەركىن، گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆرگەندى... سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئىلىك ئۇستازنىڭ سىرداش كۆزلىرى ئۇچراشتى. چوڭقۇر مەنىلىك بۇ كۆزلەردىن ئۈمىد يالقۇنلىرى چاچرايتتى. ئۇچقۇنلار بىللە ئېلىپ چىققان خۇشاللىق ياشلىرى ئاق ساقاللارغا سىپىلەتتى. باللار ئۆزلىرىنىڭ، ياق، پۈتكۈل قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەسىدىكى خەلقنىڭ بۇ ئۇلۇغ پېشۋاسىغا ۋە ئەلگە داڭلىق دانا ئۇستازىغا تويماي قارايتتى...

بۇ بىر جۈپ چاقماق بالا بەلكى كەلگۈسىنىڭ داڭلىق ئالىملىرى، ئەلنىڭ دانا باشلامچىلىرى بولۇپ يېتىشەر، بىراق، سۇتۇق بۇغراخانمۇ، ئىلىك ئۇستازمۇ، ئولتۇرغان يارانلارمۇ، باللارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئالدىن بىرنېمە دېيەلمەيتتى.

لېكىن قەلبلەردىن ئۇرغۇغان ئۈمىد دولقۇنلىرى، كۆزلەردىن چاچرىغان ئىشەنچ ئۇچقۇنلىرى بۈگۈندىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى!...

سۇتۇق بۇغراخان چوڭقۇر ھاياجان بىلەن، باللارنى قولتۇقلىغىنىچە قەلب دولقۇنلىرى بىلەن ئۇرغۇپ چىققان ئىشەنچ، ئۈمىد ۋە ئارزۇسىنى بايان قىلدى:

پەللىگە يېتەلمەي قالسىمۇ قەبرەم،
مەنزىلدىن مەنزىلگە باسىدۇ نەۋرەم.

ئەجدادى ئىزلىرى قالغان يول بىلەن،
يەتكۈسى پەللىگە تۈمەنمىڭ چەۋرەم.

يارانلار دەس ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ گۈلدۈرلىگەن ئالقىشلار ياڭراتتى. ئۇلار ھاياجان، ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن ئۇلۇغ بوغراخاننىڭ قەلبىدىن ئۇرغۇپ چىققان سەممىي مۇھەببەتلىرىنى ئىزھار قىلاتتى...

1979 — 1982 ـ يىللار، بېيجىڭ.

پەللىگە يېتەلمەي قالسىمۇ قەدەم،
مەنزىلدىن - مەنزىلگە باسىدۇ نەۋرەم،
ئەجدادى ئىزلىرى قالغان يول بىلەن،
يەتكۈسى پەللىگە تۇمەن مىڭ چەۋرەم.

مەسئۇل مۇھەررىر: سەمەت دۇگايلى
مەسئۇل كوررېكتور: رىشت ۋاھىدى
خەتتات ۋە رەسسام: غازى ئەھمەت

سەيپىدىن ئەزىزى
سۇتۇق بۇغراخان
(تارىخىي رومان)
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تارقىتىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1987 - يىل 9 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1987 - يىل 9 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 15[illegible] يۈەن

苏图克·布格拉汗
（维吾尔文）
赛福鼎·艾则孜著

民族出版社出版　新华书店发行
民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32　印张：32 1/4
1987年9月第1版
1987年9月北京第1次印刷
印数：0001—13,000册　定价：4.15元
书号：M10049(4)223